НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ І. Ф. КУРАСА

ЗАКАРПАТТЯ
В ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ

Київ
2008

УДК 323.17(477.87)
З-18

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України (протокол №7 від 27 грудня 2007 р.)

Рецензенти: *В.Євтух*, доктор історичних наук, член-кор. НАН України; *О.Картунов*, доктор політичних наук

Редакційна колегія:
Левенець Ю. (голова), *Панчук М., Войналович В., Котигоренко В., Кочан Н.*

Авторський колектив:
М.Панчук (керівник), *В.Войналович, О.Галенко, Т.Горбань, О.Заремба, О.Калакура, Л.Ковач, В.Котигоренко, Н.Кочан, О.Красівський, О.Ляшенко, Н.Макаренко, О.Рафальський*

З-18 Закарпаття в етнополітичному вимірі. — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 682 с.

ISBN 978-966-02-4757-4

У монографії представлено результати комплексного дослідження етнополітичних, етнокультурних та етноконфесійних процесів на Закарпатті в історичній ретроспективі.

На великому фактичному матеріалі, у тому числі вперше залученому до наукового обігу, розкриваються зміст, характер та наслідки урядової політики за різних державних утворень щодо етнічної сфери закарпатського регіону. Особлива увага звертається на сутність та перебіг етнополітичних процесів на Закарпатті у контексті загальних суспільних змін за часів радянського режиму та в умовах незалежної України.

Розрахована на науковців, викладачів, студентів вузів, тих, хто цікавиться проблемами етнополітики та її регіональної специфіки.

УДК 323.17(477.87)

ISBN 978-966-02-4757-4

© М.Панчук, В.Войналович, О.Галенко та ін., 2008
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2008

I. KURAS INSTITUTE OF POLITICAL
AND ETHNIC STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE

TRANSCARPATHIA IN ETHNOPOLITICAL DIMENSION

Kyiv
2008

УДК 323.17(477.87)
З-18

Recommended for Publication by the Academic Board of the Kuras Institute of the Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (protocol N 7 on the 27th of December, 2007)

Rewieved by: *V. Yevtukh*, Ph.D. (History), Corresponding Member of the NAS of Ukraine
O.Kartunov, Ph.D. (Political Science)

Editorial Board:
Y.A.Levenets (Chairman), *M.I.Panchuk, V.A.Voynalovych, V.O.Kotyhorenko, N.I.Kochan*

Contributors:
M.Panchuk (Senior Editor), *V.Voynalovych, O.Halenko, T.Horban, O.Zaremba, O.Kalakura, L.Kovach, V.Kotyhorenko, N.Kochan, O.Lashenko, N.Makarenko, O.Rafalsky*

З-18 Transcarpathia in Ethnopolitical Dimension. — К.: . Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2008. — 682 p.

ISBN 978-966-02-4757-4

Results of complex research of ethnopolitical, ethnocultural and ethnoconfessional processes in Transcarpathia are represented in historical retrospect.

Contents, character and consequences of governmental policies under various states as to ethnic sphere of Transcarpathian region are disclosed on the basis of many materials including those used for scholarship purposes for the first time. Special attention is paid to essence and evolution of ethnic processes in Transcarpathia in the context of general social changes under Soviet regime and in independent Ukraine.

This book is aimed for scholars, teachers, students of higher schools and for all those interested in the problems of ethnic and political studies and its regional aspects.

УДК 323.17(477.87)

ISBN 978-966-02-4757-4

© M.Panchuk, V.Voynalovych, O.Halenko et all, 2008
© I. Kuras Institute of Political and Ethnic Studes of the NAS of Ukraine, 2008

ЗМІСТ

Вступ 9
Розділ I. Етнополітичний вимір Закарпаття: історіографічний огляд 13
Розділ II. Формування етнокультурної специфіки Закарпатської України 68
§1. Етноміграційні процеси на Закарпатті у IX–XVII ст. 68
§2. Передумови формування етнонаціональної свідомості народів Закарпаття 80
§3. Реформи Просвітницького абсолютизму Габсбургів і Закарпаття 96
§4. Формування і розвиток етнокультурної специфіки Закарпатського регіону 104
§5. Наукове «відкриття» закарпатських русинів (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) . . . 112
Розділ III. Закарпатська Україна у добу творення націй. 1848–1914 рр. 122
§1. «Весна народів» і етнополітичні процеси на Закарпатті 122
§2. Початки формування етнонаціональної самоідентифікації русинського населення Закарпаття 135
§3. Державна політика мадяризації і Закарпаття 150
Розділ IV. Закарпаття в умовах військово-революційних потрясінь початку XX ст. 173
§1. Етнополітична ситуація в краї у роки Першої світової війни 173
§2. Проблеми самовизначення Закарпаття: зовнішні і внутрішні чинники. 1918–1919 рр. 204
Розділ V. Закарпаття у складі Чехословаччини: процеси етнічної та регіональної ідентифікації. 1919–1939 рр. 233
§1. Статус Закарпаття в етнополітичній структурі та адміністративно-територіальному устрої Чехословаччини 233

§2. Національно-культурна політика Чехословацької держави та особливості конфесійного життя 260
§3. Українці Закарпаття на шляху національної мобілізації та міжетнічного порозуміння . . . 285
Розділ VI. Закарпаття в умовах угорської окупації та Другої світової війни 306
§1. Угорська окупація краю 306
§2. Рух опору, його ідеологічна та зовнішньополітична спрямованість. Входження Закарпаття до складу СРСР 343
Розділ VII. Закарпаття в складі Української РСР 378
§1. Утвердження сталінського режиму. Вектори економічних і соціальних перетворень 378
§2. Етнічна динаміка у контексті загальних суспільних змін 400
§3. Особливості етноконфесійних процесів 419
§4. Вияви кризи офіційної національної політики 480
Розділ VIII. Закарпаття в роки незалежності України 526
§1. Етнонаціональний вимір демографічної ситуації та соціально-економічного розвитку 526
§2. Етнонаціональний контекст політичних відносин 554
§3. Специфіка етнокультурних та етноконфесійних процесів 592

Післямова 635
Додатки 643

CONTENTS

Introduction 9
Chapter I. Ethnopolitical Dimension of Transcarpathia: A Historiographic Survey 13
Chapter II. Shaping Ethnocultural Peculiarity of Transcarpathian Ukraine 68
§1. Ethnomigrational Processes in Transcarpathia in the 9 th.c — 17 th.c 68
§2. Preconditions in Shaping of Ethnonational Consciousness of Ethnic Communities in Transcarpathia 80
§3. Reforms of Enlightened Absolutism of Habsburgs and Transcarpathia 96
§4. Shaping and Development of Ethnocultural Peculiarity of Transcarpathian Region 104
§5. Scolarly «Discovery» of Transcarpathian Rusyns 112
Chapter III. Transcarpathian Ukraine under the Period of Formation of Nations: 1848–1914 122
§1. «Spring of Nations» and Ethnopolitical Processes in Transcarpathia 122
§2. Beginning of Shaping of Ethnonational Self Identification among Rusyns in Transcarpathia 135
§3. State Policy of Magyarization in Transcarpathia 150
Chapter IV. Transcarpathia During Military and Revolutionary Storms at the Beginning of the 20th c. 173
§1. Ethnopolitical Situation in the Region during World War I 173
§2. Problems of Self-Determination in Transcarpathia: Internal and External Factors. 1918–1919 204
Chapter V. Transcarpathia as Part of Czechoslovakia. Processes of Ethnic and Regional Identification. 1919–1939 233
§1. Status of Transcarpathia as Political and Territorial Constituent Part of Czechoslovakia 233

§2. National-Cultural Policy of Czekoslovak State in Transcarpatia. Peculiarities in Formation of Confessional Structures ... 260
§3. Ukrainians of Transcarpathia on the Way of National Mobilization and of Interethnic Understanding ... 285
Chapter VI. Transcarpathia under Hungarian Occupation and during World War II ... 306
§1. Hungarian Occupation of the Region ... 306
§2. The Movement of Resistance. Its Main Lines in Fields of Foreign Policies and Ideology. Entering of Transcarpathia into the USSR ... 343
Chapter VII. Transcarpathia as Constituent Part of Ukrainian Soviet Socialist Republic ... 378
§1. Consolidation of Stalinist Regime. Vectors of Economic and Social Changes ... 378
§2. Ethnic Dynamics in the Context of General Social Changes ... 400
§3. Peculiarities of Ethnoconfessional Processes ... 419
§4. Manifestations of the Crisis of Official National Politics ... 480
Chapter VIII. Transcarpathia under Independent Ukraine ... 526
§1. Ethnonational Dimension of Demographic Situation and of Social and Economic Development ... 526
§2. Ethnonational Context of Political Relations ... 554
§3. Peculiarity of Ethnocultural and of Ethnoconfessional Processes ... 592

Afterword ... 635
Supplements ... 643

ВСТУП

Про політичну націю в Україні і політики, і науковці говорять здебільшого у майбутньому часі. Причому наближення цього майбутнього, коли повноцінна українська політична нація буде сформована, різні політичні сили країни пов'язують з розв'язанням широкого комплексу проблем політичного, соціально-економічного та духовного характеру. Одні з них породжені суспільними трансформаціями років незалежності України, інші зумовлюються вибором перспектив подальшого розвитку, а ще одні — спадщиною нашого історичного минулого. Воно, це минуле, нерідко інтерпретується з ідеологічних, а то й з корпоративних позицій, використовується як основа різних гіпотез задля пристосування історичної пам'яті як для обґрунтування, так і заперечення тих чи інших визначень української етнічної та загальноукраїнської (політичної) тотожності. При цьому думки науковців, як данина радянській традиції, здебільшого ігноруються.

Тим часом розробка, удосконалення і впровадження в поліетнічному суспільстві, яким є Україна, якісно нової моделі співжиття українців як титульного етносу і 130 етнічних громад, які населяють українську землю, видається важливішим покликанням вітчизняної соціогуманітаристики. Концепція етнополітики держави має базуватися на національній ідеї, що враховувала б регіональні економічні, мовно-культурні, конфесійні особливості та зовнішньополітичні орієнтації громадян України. Від чіткого визначення національних пріоритетів, національного інтересу, а також від подолання віртуальних орієнтацій, звернених у минуле, прямо залежить, коли нарешті український соціум відчує себе повноцінною політичною нацією. «А станеться це тоді, — пише Л. Нагорна, — коли українці й неукраїнці за походженням становитимуть єдиний національний колектив, згуртований не лише інститутом громадянства, але й чітко усвідомленими спільними цілями і власною моделлю організації на фундаменті громадянського суспільства»[1].

Формування загальноукраїнської політичної тотожності як складової суспільних трансформацій в Україні зумовлюється етнополітикою держави, яка, в свою чергу, базується на трьох

[1] *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. — К.: ІПіЕНД, 2002. — С. 6.

складових. По-перше, це законодавство держави — Конституція України, законодавчі та правові акти, що гарантують рівність перед законом усіх громадян республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань та інших обставин. Важливою складовою моделі співіснування всіх етносів країни та її удосконалення стало послідовне запровадження в національне законодавство норм і стандартів Ради Європи. Ратифікація Верховною Радою України Європейської конвенції з прав людини (липень 1997 р.), Рамкової конвенції про захист національних меншин (грудень 1997 р.), Європейської хартії місцевого самоврядування (липень 1997 р.), Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (травень 2003 р.) та ряду інших, як і укладання міжнародних договорів та угод з Російською Федерацією, Угорщиною, Польщею, Румунією та іншими країнами щодо захисту етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, збагатили вітчизняне законодавство і наблизили його до європейських стандартів. Отже, політико-правові етнополітичні акти держави, попри явну недосконалість її етнополітичного менеджменту, створюють сприятливі умови конструктивної взаємодії соціально-політичних і етнокультурно-психологічних чинників співжиття всіх етнічних громад України, формування єдиної української нації із збереженням багатьох етнічних компонентів, що характеризують сучасний український соціум. Тобто, становлення поліетнічної і полікультурної української нації буде продуктивним лише за умови, з одного боку, збереження компонентів окремих етногрупових ідентичностей, а з іншого — формування ідентичності, спільної для всіх. Йдеться, отже, про феномен подвійної ідентичності, що виступає знаковим супутником усіх багатоетнічних націй. Стосовно ж української нації, то йдеться про поєднання етногрупової ідентичності як етнографічних груп українців (бойки, гуцули, лемки, русини та інші), так і такої ж етногрупової ідентичності росіян, поляків, кримських татар, німців, євреїв, усіх інших етнічних громад сучасної України.

Від збалансованості та компромісності базових засад подвійної ідентичності, що становить саму суть української поліетнічної нації, залежать відповіді соціуму на виклики політичної реальності, в умовах якої формується нація. Виклики ж походять, насамперед, від регіональної історичної та етнічної специфіки, мовного,

культурного, конфесійного розмаїття країни, ідеологічних, зумовлених нерідко зовнішньополітичними чинниками, уподобань громадян України. З огляду на це виявлення глибинних підвалин цієї специфіки, її врахування в концепції етнополітики країни та в щоденній практиці етнополітичного менеджменту особливої актуальності набувають дослідження регіонів України. Хоча і з певним запізненням (в Європі це сталося ще в середині минулого століття), але вітчизняна соціогуманітаристика зреагувала на виклики часу — в ній як самостійний науковий напрям виокремилася історична регіоналістика[2]. Її зацікавлення спрямовані не лише на проблемні з погляду специфіки регіони[3], але й на аналіз центр-периферійних та міжрегіональних відносин, які й визначають стабільний розвиток держави.

У руслі такої зацікавленості актуальною проблемою українського суспільствознавства було і залишається Закарпаття. Специфіка цього краю зумовлена історично, що дається взнаки і сьогодні. Впродовж віків край входив до різних державних утворень. Взаємовідносини центрів (Відень — Будапешт, Прага, знову Будапешт, Москва — Київ) і периферії, яким було Закарпаття, зумовлювалися як політикою центральної влади, так і соціальною активністю громадян периферії, їхньою участю в структурах самоврядування, налаштованістю місцевої еліти. Однак, як би не складалися такі взаємовідносини, зміни державної належності Закарпаття продукували значні зрушення в ментально-психологічній природі поліетнічного населення краю, помітно впливали на процеси його національного самоусвідомлення. За тих чи інших політичних умов одні з етнічних груп краю набували сприяння в утвердженні етнічної ідентичності, інші ж на тривалий час втрачали такі перспективи, піддаючись асиміляційному тиску інонаціонального оточення.

Автори запропонованої читачеві монографії прагнули простежити історичні традиції поліетнічності, етнонаціонального розмаїття та конфесійної строкатості Закарпаття, проаналізувати політику держав-метрополій (Австро-Угорщина, Чехословаччина, гортіївська Угорщина) щодо етносів краю, етнополітичні процеси в Закарпатті після його входження до складу Радянського

[2] Див.: Регіональна історія України. Зб. наукових статей / Гол. ред. В.Смолій. — Вип. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — 273 с.

[3] Див. для прикладу: Крим в етнополітичному вимірі. — К.: Світогляд, 2005. — 533 с.

Союзу (Радянської України) та в незалежній Україні. На основі міждисциплінарного підходу зроблена спроба дослідити етнополітичні (колонізаційні, міграційні, асиміляційні, демографічні, модернізаційні) процеси в Закарпатті та зумовлені ними регіональні особливості у способі життя та ментальності закарпатців, витоки їхніх ціннісних орієнтацій. У контексті формування української політичної нації розглянуто політико-правові, соціально-економічні, культурно-освітні, конфесійні аспекти життєдіяльності етнічних громад краю, вплив внутрішніх і зовнішніх факторів на процес формування етнічної та національної ідентичності закарпатців, причини політизації окремих етнічних спільнот краю.

Монографію підготували: вступ, розділ VI, висновки — *М.Панчук;* розділ I — *О.Заремба, О.Рафальський*; розділ II, §1 — *О.Галенко,* §2, 3, 4 — *Н.Кочан,* §5 — *О.Галенко, Н.Кочан;* розділ III — *О.Галенко, Н.Кочан, Н.Макаренко;* розділ IV, §1 — *Т.Горбань,* §2 — *Н.Макаренко;* розділ V, §1 — *О.Калакура, О.Красівський,* §2, 3 — *О.Калакура, О.Красівський, Н.Кочан;* розділ VII, §1, 2, 4 — *В.Котигоренко*, §3 — *В.Войналович;* розділ VIII, §1 — *Л.Ковач,* §2 — *О.Ляшенко,* §3 — *Л.Ковач, В.Войналович.* Карти до видання та таблиці 1 і 2 (додатки) підготувала *О.Печенізька.*

Розділ І.
ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР ЗАКАРПАТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Закарпаття — своєрідна історико-етнографічна зона українського етносу, що знаходиться в смузі етнічного і політичного прикордоння з румунами, угорцями, словаками і поляками[1]. Порівнюючи з іншими етнографічними регіонами України, Закарпаття характеризується певними особливостями, що зумовлені:

а) майже тисячолітнім перебуванням у складі різних держав, що спричинило значну політичну і культурну ізольованість закарпатців від основних осередків українських етнічних територій. Теза М.Драгоманова про те, що Закарпаття та Галичина були більш ізольовані, ніж Австралія та Європа, не була лише полемічним перебільшенням;

б) територія Закарпаття не була адміністративним суб'єктом до Першої світової війни (на відміну від Буковини). При цьому етнічна територія закарпатських українців постійно звужувалася, а для євреїв, німців, ромів, словаків, румунів та угорців сучасне Закарпаття є лише периферією їхнього колишнього ширшого ареалу;

в) віддаленістю від основних національних (українських) центрів політичного і культурного розвитку. У зв'язку з цим воно дещо припізнилося з прилученням місцевого населення до етноконсолідуючих і національноконсолідуючих процесів;

г) розвитком українських етноконсолідуючих і національновизвольних рухів у Закарпатті, який виявився лише на початку XX ст., що знайшло вираз у рішеннях всенародного конгресу у Хусті (21 січня 1919 р.) про входження краю до складу Соборної України та проголошенні регіональної української держави — Карпатської України в 1939 р.;

д) масовим волевиявленням українців Закарпаття возз'єднатися з Україною навіть у складі колишнього Радянського Союзу.

---

[1] Див.: *Тиводар М.П.* Етнографічна мозаїчність українців Закарпаття // Закарпаття: Народознавчі роздуми. — Ужгород: Карпати, 1995. — С. 179–205.

У етнополітологічних дослідженнях з кінця 1980-х рр. Закарпаття також все більше розглядається у рамках «регіональних студій» та «прикордонних досліджень» як один з європейських регіонів, частини макрорегіону — Центрально-Східноєвропейського.

Теоретико-методологічній основі напряму прикордонних студій, підсумкам розвитку цих досліджень присвячена низка праць[2]. Підкреслюється, що імпульсом до розвитку «прикордонних регіональних досліджень» є процеси європейської інтеграції, прикладні напрацювання питань, що стоять на порядку денному у Європарламенті та Раді Європи.

Події після падіння Берлінської стіни, зникнення біполярного світу сприяли перенесенню уваги від національних держав на регіони. Проблеми культур прикордоння, «культурної ідентичності» та «культурної спільності», територіальних та нетериторіальних меншин стали невід'ємним елементом дискурсу спочатку в Західній, а потім у Центрально-Східній Європі, включно з Україною. На нашу думку, інтерес до русинської проблематики в регіоні можна зрозуміти, в першу чергу, у контексті глобалізації, яка супроводжується зміцненням позицій локальних культур та послабленням національних держав. Цей процес безпосередньо підтримується панєвропейськими установами і охоплює підтримку мов (діалектів), які перебувають перед загрозою зникнення, так званих «домашніх мов», дослідження «історичного коріння» демократичних систем, взаємозв'язків культури більшості та меншин. У закарпатському контексті це знаходить вираз у спробах кодифікувати т. зв. «русинську мову», абсолютизувати досвід автономії чехословацького періоду як найвищого вияву європейського демократизму, а також у концепціях «закарпатського народу», який нібито складається з меншин.

У рамках подібних постмодерністських підходів переглядається історіографія: ставляться під знак питання поняття, які були самозрозумілими п'ятнадцять-двадцять років тому, такі центральні концепти, як «історичний процес» чи «об'єктивний розвиток», втрачають свою пояснювальну роль. Значення мають лише тексти, а історія згідно з постмодерністським способом

[2] Про історію і тематику прикордонних студій, а також бібліографію праць див.: *Kurti L.* Hat rkutat s — a region lis tudom nyok j aga? // Magyar tudomany, 2006, I. — Old. 29–37.

мислення існує у оповідях та спогадах. Така методологічна модель дозволяє бачити історію, звільнену від національних наративів і поставити під сумнів самі факти, що демонструють П.Магочій, І.Поп, І.Удварі та ін., в дещо іншому контексті[3].

У дослідженнях з порівняльної політології Закарпаття розглядається у зв'язку з автономістськими прагненнями еліт і феноменом закарпатського регіоналізму як ідеології і політичного руху за розширення прав регіону — економічних, політичних, культурних. У випадку Закарпаття, на нашу думку, ми маємо справу з сильним регіоналізмом, де збігаються елементи політичного простору, культурної ідентичності та територіальної мобілізації[4].

Більшість дослідників вважає, що не варто ототожнювати регіоналізм та сепаратизм, оскільки регіоналістські вимоги зазвичай визначаються у контексті існуючої держави, а сепаратизм націлений на подолання цих кордонів і прагне до власної державності. Тим не менш, навіть дослідження, які сприймають етнонаціональні рухи як прояв регіональної політики, зрештою, фокусуються на субдержавних національних рухах. Оцінка «політичного русинства» є одним з яскравих прикладів ставлення до

[3] Існує література з теоретико-методологічних аспектів регіональних досліджень, постмодерністських підходів до вивчення регіонів, ролі наукових досліджень у цій царині як чинника політичних та ідеологічних впливів, українських аспектів регіоналізму: *Jackson L.* The Construction of Regional Identity in Ukraine: A Regional Approach. — Birmingham, 1998; *Barrinston L.W.* Rethinking Support in Ukraine for Maintaining Distance from Russia // T.Kuzio and R.Anieri, eds. Dilemmas of State — Nation Building in Ukraine, Westport, CT: Praeger, 2002. — Pp. 131–146; *Sasse G.* The «New Ukraine», A State of Pegions // Regional and Federal Studies, vol. 11, Special Issue, 33, 2001; *Tatur M.* (ed.). The Making of Regions in Post-Socialist Europe: The Impact of Culture, Economic Structures and Institutions. Case Studies from Poland, Hungary, Romania and Ukraine. Vol. 1–2. — Wiesbaden: VS Verlag f r Sozialwissenschaften, 2004; *Дашкевич Я.* Постмодернізм та українська історична наука // Українські проблеми. — 1999. — №1–2. — С. 109–119.

[4] *Толкачева А.Н.* Регионализм и идентичность в контексте национального и государственного строительства в Украине и Молдове // Политическая наука. — 2005. — №3. — С. 142–157; *Тиводар М.П.* Політичне підґрунтя псевдополітичних пошуків «закарпатського багатонаціонального народу»; *Іванишин П.* Постмодернізм і національно-духовна ідентифікація // Українські проблеми. — 1999. — №1–2. — С. 123–129.

субдержавного національного руху в науковій думці незалежної України[5].

У певному сенсі висновки про сутність і характер «політичного русинства» і маніпулювання науковими дослідженнями з боку зарубіжних політичних центрів — правомірні, оскільки регіоналізм в екстремальній формі може захищати розвиток місцевих культур та інститутів всередині окремих регіонів, що, в принципі, може призвести до сепаратизму — тенденції, яку центральне керівництво прагне уникнути через інституційні угоди та домовленості. Така тенденція в історіографії Закарпаття яскраво простежується у працях І.Попа, який у 1995 р. в історіографічному огляді т. ІІ «Нарисів історії Закарпаття» (Ужгород, 1995) разом з І.Гранчаком лише робив спроби ревізувати традиційні підходи до статусу Закарпаття, у російськомовній «Энциклопедии Подкарпатской Руси» (Ужгород, 2001) він виступає як прихильник федералізації України, а у чеськомовній «D jinach Podkarpatsk Rusi v datech» (Прага, 2005) вже заперечує будь-який етнічний, історико-культурний і навіть цивілізаційний зв'язок Закарпаття з іншими регіонами України.

Закарпаття стало об'єктом інтересу також конфліктологів. З'явилися порівняльні дослідження, що охоплюють Закарпаття, Крим та Придністров'я в аспекті трансформацій радянської ідентичності на регіональну. Як показали приклади Придністров'я, Криму та Закарпаття, регіональна ідентичність у двох останніх випадках не зазнала політичної мобілізації і залишилася у сфері приватного життя, тоді як трансформація ідентичності у Придністров'ї демонструє претензії на утвердження не лише як регіональної, але й державної.

Специфіка формування національної та регіональної ідентичності на пострадянському просторі може бути виявлена через

[5] *Мишанич О.* «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у XX ст. — Івано-Франківськ, 1999; *його ж.* Політичне русинство і що за ним? — Ужгород, 1993; *його ж.* «Энциклопедия Подкарпатской Руси» і що за нею? — К., 2002; *Балега Ю.* Політичне русинство і будівництво Української держави // Українські проблеми. — 1994. — №2. — С. 66–72; *Зан М.П.* Історіографія проблеми русинства 90-х років XX ст. // Carpatica-Карпатика. — Вип. 12; Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. — Ужгород, 2001. — С. 231–249; *Майборода О.* «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму. — К., 1999; *Панчук М.* Політичне русинство // Демони миру та боги війни. — К., 1997.

артикуляцію альянсів, в основі яких, як правило, лежить структура і взаємодія еліт центру і регіонів. При цьому наявність конкурентних проектів ідентичності (на Закарпатті — український, русинський, угорський; в Криму — російський, український, кримськотатарський) веде до зниження політичного вираження почуття ідентичності в населення, а здатність різних сегментів еліт об'єднуватися закріплює ідентичність як невід'ємну частину життя населення (приклад — Придністров'я).

У всіх випадках йдеться про формування власних історіографічних проектів, що існують у режимі жорсткої конфронтації. На Закарпатті проект «народу Закарпаття», що користується прихильністю еліти області, конкурує з іншими проектами конструювання ідентичності, які спираються на власну історіографічну базу.

На Закарпатті, як і в Криму, ми маємо справу з «конфліктом історіографії», який охоплює фактично усі аспекти етнополітичної історії регіону: питання колективної стратегії меншин* (автономізм, сепаратизм, іредента, ізоляція), міграцій (еміграція, трудові міграції, етнічні чистки та депортації), розв'язання конфліктів і територіальні зміни.

До кінця 1980-х р. науковців Радянського Союзу і країн-сусідів Закарпаття зобов'язували догми радянської історіографії — офіційно раціональної, громадянської та прогресивної. Однак на практиці радянська історіографія у багатьох аспектах продовжувала реакційні та ірраціональні традиції дореволюційної російської історіографії та історіософії з її месіанством та ксенофобією. Це було причиною латентного конфлікту між науковцями Чехословаччини та Угорщини, з одного боку, і Радянського Союзу, з іншого, в оцінці історичних подій на Закарпатті. Академік З.Неєдли та інші науковці Чехословаччини прагнули порозуміння на грунті «слов'янської ідеї», угорські вчені — в рамках ідеології пролетарського інтернаціоналізму, спадщини Угорської Радянської республіки та її традицій.

Однак вони не могли погодитися з баченням належності Закарпаття до Угорщини та Чехословаччини лише у чорному світлі,

---

* Русини/українці до 1918 р. виступали як меншина без автономного статусу, а у Чехословаччині — як меншина з автономним статусом, яка кількісно поступалася чехам, словакам, німцям, угорцям. За показниками соціального і культурного розвитку євреї та поляки також випереджали русинів/українців.

з некоректними оцінками внеску угорських та чехословацьких науковців у дослідження проблем регіону. Тому не справдилися очікування угорського дослідника Й.Перені, висловлені у 1956 р., що об'єднаними зусиллями науковців соціалістичних країн буде написана історія Закарпаття з марксистських позицій[6]. У Чехії взагалі на дослідження періоду перебування Закарпаття у складі Чехословаччини було накладено табу.

В Україні науковці, які дотримувалися марксистського світогляду, але дозволяли собі певне вільнодумство, не могли розраховувати на почесне місце в науковому «істеблішменті» регіону[7]. Тому лише небагатьом дослідникам вдалося закріпитися у «закарпатській ніші». Зрозуміло, що розкол у цій корпорації з кінця 1980-х років мав загальноукраїнський та міжнародний резонанс[8]. Аналогічно розвивалися події в Словаччині, науковці якої мали багато спільних проектів з ученими Закарпаття.

Для переважної більшості науковців перехід на нові позиції означав глибокий внутрішній конфлікт. Це відбилося, зокрема, на історіографічних оглядах, наприклад, у т. ІІІ «Нарисів історії Закарпаття» (Ужгород, 2005), з якого важко зрозуміти, якими були справжні творчі пошуки І.Гранчака, М.Болдижара, І.Миговича, М.Макари та інших за роки радянської влади. Конкуренція

[6] Й.Перені та інші угорські дослідники протестували (без успіху) проти трактування Закарпаття у складі Угорщини як колонії. В.І.Бєлоусов у доповіді на конференції, що відбулася в 1967 р., порівняв приєднання Закарпаття до Чехословаччини з агресією Ізраїлю на Близькому Сході. Див.: *Коломиец И.Г.* Историография, источники и литература // Социально-экономические отношения и общественные движения в Закарпатье во второй половине XIX ст. — Ч. 2. — Томск, 1962; Из истории закарпатских украинцев // Studia Historica Academia Scienciarum Hungaricae. — Budapest, 1957. — T. XIV; *Mayer M.* K rp tukran (ruszin) politikai s t rsadalmi t rekv sek 1860–1910. — Budapest, 1977; *Бєлоусов В.І.* Торжество ідей Великого Жовтня на Закарпатті // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня — 2 липня 1967 р. — Ужгород: Карпати. — 1970. — С. 10.

[7] Про це свідчать умови наукової діяльності І.Коломійця, Ф.Шевченка, М.Лелекача, Ф.Потушняка, критика на адресу московських колективних праць «Закарпатская область» (1947) та «Карпатский сборник» (1972).

[8] У статті *І.Х.Ганжи* «Роль Академії наук УРСР у підготовці наукових кадрів з випускників Ужгородського державного університету» (Великий Жовтень... — С. 495–503) перелічуються прізвища багатьох учасників ідеологічних битв 1990-х рр.

українського та русинського проектів викликала конфронтацію, яка утруднила чи просто унеможливила роботу наукових колективів, досягнення компромісів, що було необхідно для створення збалансованих синтетичних колективних праць.

У своєму історіографічному огляді — монографії «Цивілізація чи варварство: Закарпаття 1918–1945» перший з історії регіону доктор історичних наук А.Пушкаш зауважив з приводу II т. «Нарисів історії Закарпаття (1918–1945)», що вийшов друком у 1995 р.: «Друга частина історіографічного огляду присвячена зарубіжним авторам, в основному чехословацьким та угорським. Цей короткий нарис написали три автори: І.Гранчак, В.Приходько та І.Поп. Він відбив усю еклектику поглядів. Автори частин стояли на різних позиціях (або вагалися) в оцінці у визначенні, хто такі слов'янські мешканці багатонаціонального Закарпаття: росіяни, українці чи русини, як особлива нація»[9].

У подальшому деякі представники радикального русинства поглибили розкол, зайнявши українофобські позиції. З іншого боку, не було подолано ізоляції історіографії національних меншин (євреї, німці, румуни, роми) від загальної історіографії етнополітичного і етнокультурного розвитку населення Закарпаття. Нарешті, джерелом історіографічного конфлікту був перехід деяких істориків на позиції «державницьких» чи «національних» методологічних доктрин на догоду політологічній та ідеологічній кон'юнктурі.

У цьому контексті характерною є критика наукового доробку професора Д.Данилюка, який ще з радянських часів спеціалізувався на історіографії Закарпаття[10]. Представник політичного русинства І.Поп вважав, що «в Ужгороді з'явилися історіографічні роботи українських вчених, але професійний рівень мають лише роботи О.Мазурка. Більш характерними є роботи Д.Данилюка, в яких він демонструє розуміння історіографії лише як суми бібліографічних даних про окремих істориків та історичних діячів. До того ж їм бракує наукової об'єктивності, тому що

[9] *Пушкаш А.* Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945. — М., 2005. — С. 12.

[10] *Данилюк Д.* Історіографія Закарпаття в новітній час (1917–1985). — Львів, 1987; *його ж.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — Ужгород, 1999; *його ж.* Розвиток історичної науки на Закарпатті (кінець XVIII — до середини XIX ст.). — Ужгород, 1994; *його ж.* Історія Закарпаття у біографіях і портретах. — Ужгород, 1997.

вони написані з позицій українського національного неоромантизму»[11].

У свою чергу, О.Мазурок, якого можна вважати представником української національної історіографічної школи, піддав критиці методологію Д.Данилюка як національно-позитивістську парадигму, яка у новій редакції включила міф про континуїтет української історії та української історичної думки. Критикуючи основні тези національно-позитивістської парадигми Д.Данилюка та його послідовників, О.Мазурок зазначав: «Перша теза. Стверджується, що нібито історична думка на Закарпатті в ті часи, коли воно було під владою Угорщини та Австро-Угорщини, розвивалася тими ж шляхами, що і на Наддніпрянській Україні. Історію Закарпаття тієї доби, як і історичну думку регіону, вивчати можна лише в контексті історії Угорщини, Австро-Угорщини, Чехословаччини.

Друга теза. Абсолютно безпідставно стверджується, що вже наприкінці XVIII сторіччя на Закарпатті історичне знання перетворилося в науку.

На Закарпатті ж в той період не було жодного вищого навчального закладу, який би готував національні кадри, не говорячи вже про підготовку істориків-професіоналів.

Праці західних істориків свідчать, що місцева історична думка навіть у другій половині XIX сторіччя ще не вийшла за рамки простого накопичення фактів, описовості, характеризувалася вузькою проблематикою, яка практично не виходила за рамки краєзнавства, ще не виробила своїх власних філософсько-теоретичних і наукових принципів, методології. Уже той факт, що закарпатська історіографія не мала за всю свою історію до початку XX ст. жодного історика-професіонала, жодного галузевого часопису, жодного наукового історичного товариства і т.п., говорить сам за себе»[12].

На нашу думку, у прагненні Д.Данилюка знайти спільні тези у концепціях радянського науковця Ф.Шевченка та засновника закарпатської історіографії І.Базиловича немає нічого неприродного,

[11] *Поп И.* Историография истории русин и Подкарпатской Руси // Славяноведение. — 2003. — №1. — С. 65.

[12] *Мазурок О., Павленко Г.* Українська історична наука на порозі XX ст.: підсумки та нові перспективи // Проблеми української історіографії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю українського історичного товариства і журналу «Український історик», 2 березня 1996 рр. — Ужгород, 1996. — С. 25.

як і в бажанні ствердити український характер доробку М.Лелекача від 1930 — до 1960-х рр. чи об'єднати в парадигму української історіографії 1920–1930-х рр. Д.Дорошенка та націонал-комуніста О.Бадана з оточення М.Скрипника. Саме Д.Данилюк створив певний канон, у рамках якого здійснив періодизацію історичної думки від XVIII ст. до нашої доби. Д.Данилюк слушно підкреслював, що представники нечисленної інтелігенції краю виступали в різних іпостасях (історики, краєзнавці, педагоги, громадські та політичні діячі, журналісти, літератори та мовознавці). Отже, не варто екстраполювати сучасні уявлення про професіоналізм у аграрний регіон зі слабо розвиненою національною свідомістю та культурним синкретизмом. Але в тому, що Д.Данилюк знайшов паростки української національної свідомості у доробку «будителів», репресованих радянських діячів чи учасників культурного процесу доби угорської окупації 1939–1944 рр., немає, на нашу думку, ніякого «націонал-романтизму». Відновлення континуїтету у розвитку історичної та філософсько-політичної думки в краї доводить її еволюцію у напрямі саме української ідентичності.

Користуючись схемою Д.Данилюка, можна запропонувати інтерпретацію історіографії Закарпаття, де за основу покладено розвиток історичної та громадсько-політичної думки, в першу чергу русинів/українців, на тлі геополітичних змін та історичних подій, що визначили долю його населення.

Період 1771–1848 рр. починається юридичним унезалежненням Мукачівської єпархії за доби Марії Терезії. Це дало змогу єпископу А.Бачинському розбудувати освітню інфраструктуру у рамках церковної юрисдикції, що сприяло розвитку ідентичності закарпатських українців[13]. На думку О.Барана, яку поділяють також інші дослідники, «доба А.Бачинського стала «золотим віком» для закарпатських українців у їхній тисячолітній історії. Єпископ А.Бачинський, найвпливовіший національний та релігійний лідер в історії Закарпаття, створив, використовуючи свої зв'язки в імперії та вплив ідеології Просвітництва, потужний культурний, національний, релігійний та економічний центр відродження для свого народу. У царині освіти та в організаційних

[13] *Фенич В.* Конфесійна та національна ідентичність духовенства Мукачівської греко-католицької єпархії 1771–1949 рр. // Ковчег. — Ч. 4. — Львів, 2003. — С.146–160.

аспектах закарпатські українці мали кращі результати, ніж самі угорці»[14].

Період завершується добою революції 1848 р., коли А.Добрянський висунув політичні вимоги щодо самоврядування русинів/українців. Враховуючи важливість цього періоду, до нього звертаються дослідники як української, так і русинської орієнтації.

Завдяки створенню освітньої інфраструктури, адміністративним реформам (в т.ч. перенесенню резиденції Мукачівської єпархії до Ужгорода), нагромадженню та класифікації цінних архівних матеріалів, впливу ідеології Просвітництва у регіоні починають з'являтися перші історіографи — вихідці з середовища греко-католицького духовенства — І.Базилович, «закарпатський Геродот», та М.Лучкай. І.Базилович опублікував у 1799 р. перший том латиномовної історичної праці «Короткий опис фундації Теодора Корятовича, колишнього князя Мукачівського....»[15]. М.Лучкай був автором 6-томної латиномовної «Історії карпатських русинів», що була підготовлена до друку у 1842 р.[16] Крім того, у Росії діяли вихідці з Закарпаття, що зробили внесок у розвиток освіти та культури слов'янських країн, виявляли інтерес до витоків власного народу — М.Балудянський, Ю.Гуца-Венелін, І.Орлай, Н.Кукольник та інші. Закарпатські мислителі цього періоду звертали увагу на проблеми, які залишаються актуальними для сучасного дискурсу: автохтонність русинсько-українського населення, наявність у нього власних державних традицій, зв'язок з Київською Руссю, характер відносин з угорцями, початок християнізації регіону, ставлення русинів/українців до основних подій в історії Угорщини, щодо яких відбувалися дискусії від XIX ст. і до сьогодні[17]. Важливо, що перші угорські

[14] *Баран А.* Єпископ Андрей Бачинський і церковне відродження на Закарпатті. — Yorkton, 1963. — С. 1–47.

[15] *Basilovits J.* Brevis Notitia Fundationis Theodori Koriathovits... 1799–1805.

[16] *Лучкай М.* Історія карпатських русинів // Наукові записки Музею української культури в Свиднику. 1983–1998, т. 11, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 21. Окремі видання, т. 1, 2. — Ужгород, 1999–2000.

[17] *Орлай И.* История о Карпато-Россах или о переселении Россиян в Карпатские горы и приключениях, с ними случившиеся. — СПб., 1804; *Гуца-Венелин Ю.* Несколько слов о Россиянах Венгерских, и также одно слово историческое о православной Греко-Восточной Церкви в Венгрии. — М., 1822; Див. також: *Байцура Т.* Закарпатоукраинская интеллигенция в России в первой половине XIX века. — Братислава-Прешов, 1967; *її ж.* Юрій Іванович Венелін. — Братислава-Пряшів, 1968; *її ж.* Михайло Андрійович Балудянський. — Братислава-Пряшів, 1969.

та австрійські історики та археологи, що писали про русинів/українців, поділяли погляди першої генерації русинсько-українських істориків[18].

На цей час припадає також перший період діяльності О.Духновича, якому ще за радянської доби було присвячено чимало публікацій[19]. Всупереч твердженням російських науковців, сучасна українська історіографія не виявляє намірів «українізувати» постать О.Духновича. Його світогляд і практична діяльність, як і інших будителів, сприймається як етап, що залишався на рівні етнічної, а не модерної в сучасному розумінні української свідомості[20]. З точки зору політичної історії краю особливе значення

[18] *D csy A.* Az magyar oroszokrol valy igen r ved eml lked s, Kassa, 1797; *M sz ros K.* A magyarorsz gi oroszok t rt nete. — Budapest, 1850; *Bidermann H.* Die ungarische Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb, und ihre Geschichte. — Innsbruck, 1862–1867. Bd. 1–2; *Lehoczky T.* Beregv rmegye monografi ja. — Ungv r,1881–1882, t. 1–3; Див. також.: *Тимків М.* Проблема автохтонності русинів в австрійській історіографії 19-го ст. // Проблеми української історіографії. — Ужгород, 1996. — С. 69–74.

[19] Розвиток національного руху закарпатських українців розглядався радянськими вченими, насамперед, у контексті соціально-економічного становища відповідно до ортодоксальних марксистських схем. Судячи з оцінки А.І.Пушкашем праць І.Г.Коломійця (зокрема, «Очерков по истории Закарпатья». — Пряшев, 1955), деякі з науковців залишилися на цих позиціях і нині. Див.: *Пушкаш А.И.* Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945. — М.: Европа, 2006. Серед праць радянського періоду до найбільш характерних належать: *Шульга І.Г.* Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині 18-го ст. — Ужгород, 1962; *його ж.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці 18-го — першій половині 19-го ст. — Львів, 1965; *Мельникова И.Н.* Закарпатская Украина в революции 1848 г. // Ученые записки Института славяноведения. — М. — Л., 1949. — Т. 1.

[20] Постаті О.Духновича присвячені праці радянських та словацьких, сучасних українських (Д.Данилюк) дослідників: *Микитась В.Л.* О.В.Духнович: Літературно-критичний нарис. — Ужгород, 1959; *Науменко Ф.І.* Основи педагогіки О.В.Духновича. — К., 1964; *Машталер О.В.* Педагогічна і освітня діяльність О.В.Духновича. — К., 1966; *Ричалка М.* О.В.Духнович: педагог і освітній діяч. — Братислава–Пряшів, 1959; *Рудловчак О.* Олександр Духнович: життя і діяльність. — Братислава–Пряшів, 1968; Бібліографія літератури про життя і творчість О.Духновича (1945–1965) // Олександр Духнович. — Пряшів, 1965. — С. 351; *Кашуля І.Ю.* О.В.Духнович і вивчення його спадщини // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. — Ужгород, 1970. — С. 523–529; Видання творів О.Духновича: *Духнович О.*

має постать А.Добрянського. За масштабом етнополітичної діяльності, рівнем вимог ця феноменальна постать, на думку Й.Перені, не мала рівних.

Українські науковці ще у XIX ст. звернули увагу на цю добу як на відправний пункт мадярофільських та русофільських течій[21]. Але у післявоєнний час найбільший внесок у дослідження цього періоду зробили українознавці Словаччини[22].

У російському та русинському дискурсі діяльність «будителів», вимоги закарпатців під час Слов'янського з'їзду у 1848 р. та революції 1848 р. кваліфікуються, відповідно, як російський та русинський проекти у розвитку Закарпаття.

На кафедрі україністики і русиністики у Вищій педагогічній школі ім. Д.Бешенеї у Ніредьгазі (Угорщина) з 1992 р. доба А.Бачинського і пізніший період досліджуються крізь призму русинства та витоків угроруської історико-етнографічної школи, філологічних аспектів досліджень, пов'язаних з потребою довести тяглість русинської мовно-літературної традиції (у т.ч. офіційно-ділової).

Твори в 3-х томах. — Братислава–Пряшів, 1967–1980; *О.Духнович:* з наукової спадщини будителя. З нагоди 200-річчя від дня народження О.Духновича. — Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2003. У передмові «О.Духнович як історик» Д.Данилюк дає оцінку спадщини О.Духновича у контексті точки зору української національної історіографії. Російські дослідники також досліджують спадщину О.Духновича, насамперед, у контексті ідей панславізму та русофільства (див.: *Досталь М., Чуркина И.* Международная научная конференция в Прешове «Александр Духнович и наша современность» // Славяноведение. — 2004. — №4. — С. 114–120; *Чуркина И.В.* Закарпатский просветитель А.В.Духнович // Славяноведение. — 2004. — №6. — С. 81–89).

[21] Національне відродження поч. XIX ст. на Закарпатті викликало інтерес українських науковців ще перед Першою світовою війною. Див.: *Студинський К.* Кореспонденція Я.Головацького в літах 1850–1862. — Львів, 1905; *Франко І.* Матеріали і уваги до історії авструського відродження 1772–1848 // Житє і Слово. — 1895. — Т. ІІІ. — С. 461–465; *Свенціцький Н.* Матеріали по історії відродження Карпатської Русі. — Львів, 1909 (Спомини Духновича); *Брик І.* Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа в ЗНТ, том CXXIX. — Львів, 1920 р.

[22] Дослідники Словаччини, як і угорський дослідник Й.Перені, цікавилися розвитком національного руху закарпатських українців, порівнюючи його з рухами інших слов'янських народів Австро-Угорщини, зокрема, словацьким: *Добош С.* Адольф Иванович Добрянский. Очерк жизни и деятельности. — Братислава-Пряшев, 1956; *Шлепецький А.* Закарпатські будителі та наша сучасність. — Братислава-Пряшів, 1957; *Haraksim L.* K socialnim a kulturalnym dejinam Ukrajincov na Slovensku do roku 1867. — Bratislava, 1961; *Данилюк М.* Галицькі, буковинські та закарпатські українці в революції 1848–1849 років. — Братислава-Пряшів, 1972.

На думку одного з духовних лідерів русинства І.Попа, «впродовж вельми короткого періоду кафедра під керівництвом професора І.Удварі виконала роботу, якої навіть не починав історичний факультет Ужгородського університету, а саме: публікацію та аналіз аутентичних документів з історії русинів взагалі та Підкарпатської Русі XVIII–XIX ст., зокрема. З цієї проблематики І.Удварі написав декілька монографічних робіт, видав перепис русинського населення Мукачівської єпархії 1806 р., підготував та опублікував роботи з історії мови та етнографії А.Годинки, що залишалися в рукописах, а також збірку статей про наукову діяльність цього визначного угорського вченого русинського походження»[23]. Значну увагу до періоду першої половини XIX ст. виявляють також науковці Інституту слов'янознавства (Москва), зокрема стосовно спадщини О.Духновича та видатного слов'янознавця Ю.Гуци-Венеліна.

У період 1848–1918 рр. з'являються інтерпретації ранньої історії сучасного Закарпаття, що належали російським історикам слов'янофільського та неослов'янського напрямів, а також москвофілам з Галичини та Буковини[24]. Позитивістська російська наука, представлена видатними істориками А.Петровим, Є.Перфецьким та лінгвістом А.Соболевським, висунула свою концепцію етногенезу

[23] Див.: *Поп И.И.* Историография истории русин и Подкарпатской Руси // Славяноведение. — 2003. — №1. — С. 65. Бібліографію праць та оцінку діяльності див. також: *Желицки Б.Й., Желицки И.Б.* Новый венгерский центр славистики изучения историко-культурных проблем подкарпатских русин // Славяноведение. — 2005. — №1. — С. 67–87. Характерним в оцінках є апологетика русинства («сами русины механически стали называться украинцами», «несмотря на заметную вспышку националистических настроений на Украине — ученые-слависты с возросшейся открытостью взялись за изучение как языковых, так и историко-культурных проблем подкарпатских русин» (с.68)).

[24] Радянські науковці часто ігнорували відмінності між російськими дослідниками цієї епохи, наприклад, між поглядами І.П.Філевича та О.Л.Петрова. Зокрема, І.Г.Коломієць у «Очерках по истории Закарпатья» зазначив: «Православно-монархическая триада», редакционные идеи славянофильства, идеалистические концепции лежали в основе освещения отдельных вопросов истории Закарпатской Руси представителями русской монархической и либерально-буржуазной историографии и церковными авторами греко-восточного направления (И.П.Филевич, В.А.Францев, А.Л.Петров и др.) (Очерки по истории Закарпатья. — Пряшев: Издательство культурного общества украинских трудящихся. — 1955. — С. 165).

русинів/українців, що не збігалася з політизованими ідеями москвофілів. Однак після 1867 р. елементи, що чинили опір мадяризації, довший час не мали іншої альтернативи, крім москвофільства[25].

Перед 1914 р. вже існувала багата російська традиція, що трактувала міжетнічні взаємини на Закарпатті з огляду російських державних інтересів[26].

Належність закарпатців до російського народу, автохтонність «карпаторуських» і навіть уявлення про Закарпаття як про колиску великоруського народу — ось головні тези цих авторів. Див., зокрема: *Игумен Арсений*. Русские в Венгрии // ЖМНП — СПб., 1868. — Т. 138; *Деволлан Г.А.* Угорская Русь: исторический очерк. — М., 1878; *Филевич И.П.* Очерк Карпатской территории и населения // ЖМНП — СПб., 1895. — Т. 298. — №4, 5; *Терлецкий В.* Угорская Русь и возрождение сознания народности между русскими в Венгрии. — Киев, 1874; *Свенцицкий Н.С.* Обзор сношений Карпатской Руси с Россией в 1-ой половине 19 в. // Известия ОРЯС. — СПб., 1906. — Т. 11. — Кн. 3; *Филевич И.П.* «Угорская Русь» и связанные с ней вопросы и задачи русской исторической науки // Варшавские университетские известия. — Варшава, 1894; *Францев В.А.* Обзор важнейших изучений Угорской Руси // Русский филологический вестник. — Варшава, 1901. — Т. XLV. — №1–2.; *Явдик Л.* История Угорской Руси. — Варшава, 1904.

[25] *Перфецкий Е.* Обзор угро-русской историографии // Известия ОРЯС. — СПб., 1914. — Т. 19. — №1; *Соболевский А. И.* Как давно Русские живут в Карпатах и за Карпатами // Живая старина. — СПб., 1894. — Т. 4; *Петров А.Л.* Материалы для истории Угорской Закарпатской Руси. — СПб. — Вып. 1–8 (1905–1914); *його ж.* Задачи угро-русской историографии. — Прага, 1930.

[26] Політична заангажованість проросійської публіцистичної та науково-публіцистичної літератури очевидна. Див.: *Попов Н.* Избиение русских в конституционной Венгрии и постановление Мукачевского съезда // Вестник Западной России. — СПб., 1865–1866; *Метисов О.* Движение народной жизни в Угорской Руси // «Русская беседа». — М., 1871; *Воллан Г.А.* Мадьяры и национальная борьба в Венгрии. — СПб., 1877; *його ж.* Очерк истории угорских русских и их новейшей борьбы с мадьярами // Русский Архив. — М., 1879. Показовою є еволюція поглядів А.Добрянського, що перейшов від намагань узгодити етнополітичні прагнення русинів з інтересами Габсбургів до відвертого москвофільства. Див.: *Добрянский А.И.* О современном религиозном политическом положении Австро-Угорской Руси. — М., 1885.

У деяких роботах Закарпаття розглядалося як один з регіонів потенційного російського впливу разом з Галичиною та Буковиною. Наприклад, А.Гумецький розглядав регіон у контексті російської геополітики після поразки у російсько-японській війні 1904–1905 рр. (*Гумецкий А.* Прикарпатье — русское Приамурье... — СПб., 1905). Інші автори присвячували свої публікації виключно Угорській Русі: *Жученко М.* Угорская Русь. — К., 1914; *Бахтин Н.Н.* Угорская Русь. — Пг., 1915; *Василевский Л.* Венгерские «руснаки» и их судьба // Русское багатство. — СПб., 1914. — №3.

Нині вона відроджується, про що свідчить видання та перевидання праць «російських мислителів та вчених православного та консервативного напряму»[27]. Враховуючи актуальність цієї проблематики, слід зауважити, що хоч в останні роки з'явилися праці українських та західноєвропейських учених, присвячені критичному аналізу москвофільства, закарпатський аспект у них представлено недостатньо[28].

Недостатньо проаналізовано в українській історіографії контакти української інтелектуальної еліти із Закарпаттям та висвітлення нею закарпатської проблематики перед Першою світовою війною, її вплив на духовну еволюцію представників «народовецького напряму»[29]. Слід зауважити, що серед дослідників три-

---

[27] Історіографічний нарис А.В.Марчукова, де розглядаються роботи російських істориків А.Ю.Бахтуриної, В.Н.Савченка, Н.М.Пашаєвої та ін., всупереч назві, не обмежується територією Галичини. Як вважає А.В.Марчуков, в українській історіографії «делаются настойчивые попытки «перетянуть» на украинскую сторону таких виднейших деятелей, как галичанина И.Наумовича и карпатского русина А.Духновича, представить их (вопреки их собственному мироощущению) не русинами — «общеросами», а русинами — «украинцами» (с. 159). Див.: *Марчуков А.В.* Россия, Украина и проблема «русской Галиции» // Вопросы истории. — 2007. — №2. — С. 157–166.

[28] Проблеми історії Закарпаття у працях російських істориків та публіцистів досліджувалися у 1990-х рр. М.В.Олашином та І.О.Мандриком: *Олашин М.В.* Проблеми історії Закарпаття в працях російських істориків. — Ужгород, 1996; *Мандрик І.О.* Закарпаття в працях російських істориків та публіцистів кінця XIX — початку XX ст. // Міжнародні зв'язки України. — К., 1997. — Вип. 6.

Вагомою працею є німецькомовна 700-сторінкова монографія Анни-Вероніки Вендланд «Русофіли у Галичині» (Anna-Veronika Wendland. Russophilen in Galizien. — Wien, 2001), яка охоплює період від початку XIX ст. до 1915 р. і торкається також деяких аспектів русофільського руху на Закарпатті. Див. також: *Сухий О.М.* Від русофільства до москвофільства. — Львів, 2003.

[29] *Драгоманов М.* Австро-руські спомини. — Львів, 1896; *Франко І.* І ми в Європі // Житє і слово. — Львів, 1896; *Гнатюк В.* Угро-руські новини. — СПб, 1892 р.; *його ж.* Русини на Угорщині. — Львів, 1899; *його ж.* Словаки чи Русини: Причинок до вияснення спору про національність західних русинів // Записки Наукового Товариства ім.Шевченка. — Львів, 1901. — Т. 42. — №4; *Мазурок О.С.* Проблеми української мови у листуванні Ю.К.Жатковича з В.Гнатюком // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 р.). — Ужгород, 1993. — С. 216–221; *Дашкевич Я.Р.* Михайло Драгоманов і Закарпаття // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова: Збірник наукових праць. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 200–231; *Жатковичъ Ю.К.*

вають дискусії щодо ставлення Г.Стрипського та А.Волошина до українського руху у цей період.

Існує три блоки проблем, які порівняно слабо досліджені, — роль церкви в етнополітичних процесах XIX — початку XX ст.; міграції і утворення північноамериканського центру закарпатської діаспори; механізм асиміляції та акультурації. Ці проблеми були тісно пов'язані між собою. Зокрема, перехід у православ'я в Закарпатті мав аналог у відповідних тенденціях в північноамериканській діаспорі, яка виявилася каналом зворотного впливу, зокрема російсько-православної пропаганди[30].

Еміграція майже половини русинського населення за відсутності контролю з боку угорських владних структур, нові соціально-економічні умови зумовили специфіку емігрантського середовища, яке впродовж XX ст. здійснювало вплив на Закарпаття. Відома його роль у приєднанні Закарпаття до Чехословаччини, збереженні традицій, заборонених за доби СРСР і, нарешті, у концептуалізації і розвитку неорусинства[31]. Еміграцію русинів доповнював

Історія історіографії угорських русинів // Карпатський край. — Ужгород, 1999. — №1–3 (119); *Мазурок О.* Юрій Жаткович як історик та етнограф. — Ужгород, 2001; *Sztripszky H.* Jegyzetek a g r g kultura rp dkori nyomairyl. — Budapest, 1913; *Удварі І.* Етнографічна діяльність Гіадора Стрипського // Народна творчість та етнографія / Спецвипуск №4. — 2006.

[30] *Игумен Гавриил (Кризина).* Православная Церковь в Закарпатье (век XX). — К., 1999; *Грабец М.* К истории Мараморошского процесса: Дело 94-х. — Ужгород, 1934; *Beskyd K.* Marmaro sk proces: obrazky z b val ho mad'arsk ho r je. Monstruosn proces v Marmaro sk m Sihotu. — Chust, 1926; З історії Греко-католицької церкви див.: *Пекар А.* Нариси історії церкви Закарпаття. Т. 1–2. — Рим, 1967, 1997; *Slyvka J.* The History of the Greek Rite Catholics in Pannonia, Hungary, Czechoslovakia and Podkarpats'ka Rus, 863. — 1949. — Б/м., 1974; *Lacko M.* The Union of Uzhgorod. — Clivlend, 1968, 1976.

[31] Науковці почали виявляти інтерес до еміграції русинів/українців та формування діаспори в Америці ще до Першої світової війни: *Стрипський Г.* Угорські русини і словаки в Америці // Житє і Слово. — 1897; *Thirring G.* Die Auswanderung aus Ungarn. — Budapest, 1902. Приділяє увагу цій проблематиці у своїх англомовних працях П.Магочій: *Magocsi P.R.* Our People. — Toronto, 1985; *Magocsi P.R.* Carpato-Ruthenica at Harvard. — Fairview, 1983; *Magocsi P.R.* A Historiographical Guide to Subcarpathian Rus. — Toronto, 1974; *Magocsi P.R.* Carpatho-Rusyn Studies. Annotated Bibliography. — New York, 1988. — Vol. 1. — 1975–1984; New York, 1998. — Vol. II. — 1985–1994. Співпрацю русинської та словацької діаспор, державотворчі концепції американських русинів та словаків до 1918 р. досліджує також словацький історик П.Шварц: *Шварц П., Білак П., Петрищев П.* Доля й недоля «старої країни» //

інший міграційний потік — міграція євреїв з Галичини до Закарпаття, причинам якої відомий русинський діяч П.Магочій дав тенденційне, українофобне пояснення[32].

Асиміляція русинів та мадяризація інших етнічних спільнот є однією з ключових проблем етнополітичної історії цього періоду[33].

Карпатський край. — 1995. — №9–12. — С. 23–26; *vorc P.* Załlenenie Podkarpatskej Rusi do ¨ SR (1918–1920) // ¨ esko-slovensk historick rołenka. — 1997. — S. 39–60. Темі карпатоукраїнської (русинської) еміграції у 1870–1914 рр. присвятив свою статтю у збірнику «Новий грунт — старе коріння» відомий історик Греко-католицької церкви О.Баран: *Baran A.* «Carpatho-Ukrainian (Ruthenian) Emigration 1870–1914» // New Soil-Old Roots. — Winnipeg, 1983. — P. 252–275.

[32] Про міграцію і розселення євреїв на Закарпатті див.: *Kovacs A.* A zsidos g t rfoglal sa Magyazorszagon. — Budapest, 1922; *Petrasevich G.* Magyarorsz g s a zsidos g. — Budapest, 1899. Антигалицька риторика була ініційована самими євреями, зокрема Ф.Мезеї, однак у подальшому її використали кола, що пов'язали зубожіння та еміграцію русинів до Америки з імміграцією євреїв з Галичини та витісненням ними русинів з етносоціальних ніш у Закарпатті. Див.: *Bartha M.* Kaz r F ld n. — Kolozsvar, 1901; *Шандор В.* Едвард Е. і його Верховинська акція // Український історик. — 1977. — №53. — 4. — С. 109–113. П.Р.Магочій у праці «Євреї на Закарпатті» (Ужгород, 2005) намагався пояснити імміграцію євреїв посиленням українського національного руху в Галичині: «Ситуація кардинально змінилася, починаючи від 1880-х років, коли нова хвиля єврейських емігрантів, які, рятуючись від погромів у Російській імперії, приєдналися до інших у Галичині, де їхній соціальний і економічний статус був непевним через український національний рух, і перейшовши Карпати, вони поселялися в русинських селах» (Євреї на Закарпатті. — С. 3). «Погромна мотивація» (Г.Естрайх) єврейських міграцій відкидається постсіоністською історіографією, а дослідження Я.Дашкевича, М.Гона, І.Погребинської, І.Монолатія та ін. переконливо демонструють гармонійне співжиття євреїв та українців у Галичині та на Буковині у 1880 — 1914-х рр., особливо на найближчих до Закарпаття територіях — в околицях Коломиї та Вижниці.

[33] Німецькомовна монографія П. Ганака «Угорщина у Дунайській монархії» (*Hanak P.* Ungarn in der Donaumonarchie. — Budapest, 1984. Schriftenreihe des sterreichischen Ost und S dosteuropa Instituts. Band 10) цікава тим, що розглядає на прикладі Угорщини у 1867–1914 рр. теоретико-методологічні проблеми перебудови багатонаціональної держави за умов буржуазної модернізації. Ґрунтовно розглядаються різні аспекти асиміляції меншин у контексті формування середнього класу, що супроводжувалася мадяризацією (суспільні мотиви асиміляції, етапи і типи асиміляції та ін.). Збірник за ред. Урса Альберматта «Nation, Ethnizit t und Staat in Mitteleuropa». B hlau, Wien, Buchreihe des Instituts f r den Donauraum und Mitteleuropa. Band 4. — Wien, 1990; *Haraksim C.* Die Russinen und der Ausgleich // Der sterreichisch — Ungarische Ausgleich 1867. — Bratislava, 1971.

Щодо справжніх масштабів цього явища та його добровільності чи примусовості існують різні точки зору[34]. На жаль, українська історіографія не спромоглася на монографічне дослідження асиміляційних процесів та акультурації цієї доби. Відсутні також капітальні роботи, присвячені у цьому контексті представникам угро-руської наукової школи, об'єктивного та глибокого аналізу духовної еволюції А.Годинки, О.Бонкала та інших мадяризованих діячів науки і культури цього періоду[35].

Окремим питанням є пропагандистська війна між Австро-Угорщиною та Росією, яка досягла своєї кульмінації під час Першої світової війни[36]. На думку деяких науковців, ця пропагандистська

[34] Й.Перені у своїй праці «Из истории закарпатских украинцев, 1848–1914», порівнюючи політику асиміляції щодо українців в Росії і практику витіснення етноніму «русин» конфесійним означенням «греко-католик» або іншими евфемізмами, зауважує: «Венгерское правительство действовало более анахронично, ведь оно хотело заменить название народа названием его вероисповедания, т. к. оно считало русинов уже окончательной добычей, т.е. венграми» (Відома Верховинська акція Е.Егана завдячує своїй назві бажанням міністра землеробства вживати прикметник «верховинський», замість «русинський»). Погляди мадяризованих русинів на ці питання див.: *Karacsonyi J.* The Formation of the Nationalities in Hungary. — Bern, 1919; *Karacsonyi J.* A G r g-katholikus magyarok eredete. — Budapest, 1924.

[35] *Hodinka A.* A munkacsi g r g katholikus p sp kseg t rt nete, 1910; *Hodinka A.A* K rp talji rut nek lakohely s m ltjuk. — Budapest, 1923; *Bonk ly S.* A magyar rut nek. — Budapest, 1920.

Для правильної оцінки діяльності цих науковців слід враховувати, що вже у 1903 р. у конфіденційному циркулярі міністра внутрішніх справ вказувалося на шкідливість вживання самого слова «русин», яке «створює вихідний пункт поступового розвитку рутенської національної свідомості, що само по собі шкідливо, а в майбутньому може бути навіть небезпечно, враховуючи близькість галицьких рутенів». За цих умов діяльність А. Годинки, О. Бонкала та ін. можна вважати науковим подвигом, що оцінено сучасними українськими науковцями. Див.: *Ткачук О.* Досягнення угорських вчених Закарпаття кінця 19-го — початку 20-го сторіччя у вирішенні проблеми заселення та початкового періоду історії краю // Науковий вісник УжДУ. — Серія Історія. — 1999. — Вип. 4.

[36] На противагу панславістським концепціям російських наукових та громадських діячів угорські етнографи, історики та мовознавці (А.Вамбері, Д.Мункачі) відкрили спорідненість фінно-угорських народів у Росії, що сприймалося Петербургом як підривна розвідувальна і пропагандистська акція. У часописах фінно-угрознавців «Keleti Szemle» (Східний огляд), «Revue des tudes hongroises et finno-ougriennes» («Огляд угорських та фінно-угорських студій») друкувалися і роботи з русинської тематики.

війна сприяла «розблокуванню свідомості» русинів/українців. Як вважає П.Ференц, «на Закарпатті виділилась частина громадянства, яка серйозно покінчила із російськими симпатіями та російськими історіософськими мітами»[37].

Ці новації різко контрастують з прийнятими у радянський період поглядами про позитивний вплив контактів з російськими військами на русинів/українців[38].

Як раніше, так і нині історіографія етнополітичного і етнокультурного розвитку населення Закарпаття до 1918 р. є полем боротьби ідей, політизованих оцінок, концепцій, що перебувають у конфлікті між собою. Однак разом з цим все ж відбувається еволюція у конструктивному напрямі. Цьому сприяють об'єктивні передумови: вільні міжнародні контакти, доступ до архівів та багатих колекцій як на Закарпатті, так і Будапешті, Відні, Москві, Гарвардському університеті (Бостон), видання рукописів та репринтів, перевидання раніше заборонених чи маловідомих праць, підготовка нових генерацій дослідників, не обтяжених давніми стереотипами. Поступова інтеграція наукових спільнот України та сусідніх країн до загальноєвропейських і світових процесів, пошуки компромісів між традиційними та постмодерністськими методологіями в гуманітарних дослідженнях, пошуки балансу в оцінці історичної та сучасної ролі національних держав і регіонів, більшості та меншин — усе це дозволяє сподіватися на можливість створення синтетичної праці з історії Закарпаття до 1918 р.

---

[37] Матеріали, що зберігаються у Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО), дають уявлення про широкий діапазон заходів, включно зі створенням угорського православного єпископства, заміною кирилиці латинськими літерами, вилученням єврейської духовної літератури, виданої в Росії, контрпропагандистськими матеріалами, що мали нейтралізувати російський вплив. Див.: *Ференц П.* Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20–30-ті роки XX століття. — Мукачеве, 2005.

[38] Див.: *Неточаєв В.* Закарпаття в роки Першої світової імперіалістичної війни (1914–1917) // Доповіді та повідомлення. Серія історико-філологічна. Т. 1. — Ужгород, 1957. — С. 26–29; *Качій Й.* Зв'язки населення Закарпаття з російським військом в роки Першої світової війни // Архіви України. — К., 1965. — №6. — С. 41–47.

На Заході теж існували публікації, де контакти з російськими військами, що восени 1914 р. знаходилися в деяких місцевостях Закарпаття, були відображені в позитивному світлі: Див.: *Tchebotarioff G.* Russia, My Native Land. — New York, 1964. — P. 47; *Zawadowski Z.* Ru Podkarpacka i jej stanowisko prawopolityczne. — Warszawa, 1931. — S. 8–9.

за участі науковців різних країн та представників різних історіографічних шкіл. Одним з кроків у цьому напрямі є видання капітальної колективної праці «Україна — Угорщина: спільне минуле та сьогодення» (Київ, 2006) за матеріалами Міжнародної наукової конференції (Київ, 14–16 квітня 2005 р.), присвяченій в першу чергу Закарпаттю, що започаткувала плідну роботу Спільної комісії істориків обох країн[39].

Третім періодом в історії Закарпаття є доба від розпаду Австро-Угорщини у 1918 р. до остаточного включення Закарпаття до складу Радянського Союзу у 1946 р.

Багату історіографічну спадщину, що охоплює період 1918–1946 рр., нелегко систематизувати.

Автори історіографічного огляду у «Нарисах історії Закарпаття», т. ІІ, (1918–1945) починають огляд «української історіографії» з відомої праці Д.Дорошенка, а далі наводять радянські публікації М.Качанюка, Г.Піддубного, І.Лакизи, О.Бадана та інших, відомі з монографії Д.Данилюка «Історіографія Закарпаття в новітній час (1917–1985)» (Львів, 1987). До української історіографії включено також праці діаспорних авторів, зокрема П.Стерча, В.Маркуся, Ю.Химинця, С.Клочурака та інших.

«Національна українська упередженість», на думку авторів нарисів, була притаманна радянським публікаціям 1920–1930-х рр., «однобічність» — діаспорним дослідникам доби Карпатської України. Разом з тим праця П.Магочія проходить у підрозділі «Історія Закарпаття 1918–1945 рр. в працях зарубіжних істориків», характеризується як визначна і об'єктивна. Можна зробити припущення, що історіографічний огляд у «Нарисах», фактично був прелюдією до розмежування «українського» та «русинського» поглядів на історію Закарпаття і лише останній, на думку декого з авторів, давав можливість «побачити закарпатську проблематику в усій її складності й багатогранності». У подальшому, у 2003 р. І.Поп, один з авторів колективу «Нарисів історії Закарпаття», позиціонуючи себе як «русинський історик» з Чехії, уже відверто характеризував історичну науку в Україні як таку, що «сильно

[39] Серед статей збірки, що торкається періоду до 1918 р., див.: *Ферков О.* Українсько-угорські зв'язки періоду середньовіччя в угорській історіографії ІІ половини 19-го — поч. 20-го ст. // Україна — Угорщина: спільне минуле та сьогодення. — К., 2006. — С. 95–104; *Мандрик І.* Угорська політика на території Закарпаття в кінці 19 — поч. 20 ст. // Україна — Угорщина: спільне минуле та сьогодення. — К., 2006. — С. 177–190.

позначена белетризацією і національним романтизмом». «Русинський історик» вважає: «Прикладом таких «досліджень» є численні роботи з історії «Карпатської України» ужгородського історика М.Вегеша, що є сумішшю історичної компіляції з провінційною націонал-романтичною публіцистикою»[40].

У свою чергу М.Вегеш у монографії «Карпатська Україна. Документи і факти» (Ужгород, 2004) відносить праці діаспорних дослідників до «зарубіжної історіографії Карпатської України, а радянська і пострадянська історіографія позначається як «вітчизняна». М.Вегеш вважає, що брак архівних джерел «призводить до певної ідеалізації» суспільно-політичних процесів, які відбувалися в краї. Для більшості зарубіжних дослідників Карпатська Україна — держава, де все населення щиро підтримувало українську політику А.Волошина, бажаючи якнайшвидшого проголошення незалежності. Ними обходяться, або замовчуються такі дискусійні питання історії Карпатської України, як суперечності між українцями і чехами, конфронтація в самому українському таборі, яка згодом переросла у спробу здійснення державного перевороту проти законної влади. У цьому плані виняток становлять хіба-що праці В.Шандора, В.Маркуся, Й.Сарвадія та деяких інших дослідників»[41].

Ясно, що у цьому разі йдеться про дискурс української діаспори доби холодної війни, а не просто про «зарубіжних дослідників», які не мали доступу до архівних матеріалів. Об'єктивно діаспорні історики виконували місію збереження і передачі позитивної інформації про Карпатську Україну, за умов, коли перспективи відродження національної української державності і взагалі виживання української нації залишалися під знаком питання. У цьому контексті діаспорний дискурс осмислення державності набув специфічних рис і осмислення цього феномена, має важливе теоретико-методологічне значення.

Поступове подолання наслідків доби холодної війни, процеси глобалізації призводять до певної деактуалізації відмінностей між «зарубіжним», «українським», «вітчизняним» та «діаспорним» дискурсами. Зокрема, у згаданій монографії А.Пушкаша, як і у рецензії на неї І.Орлика, питання приналежності відповідних авторів до «української» чи «зарубіжної» історіографії не

[40] Див.: *Поп И.И.* Историография истории русин и Подкарпатской Руси // Славяноведение. — 2003. — №1. — С. 65.

[41] *Вегеш М.* Карпатська Україна. — Ужгород, 2004. — С. 79.

акцентується, можливо, у зв'язку зі складністю використання подібної класифікаційної схеми щодо самого А.Пушкаша. На нашу думку, поворотним пунктом у розвитку історіографії Закарпаття було відкриття університету в Ужгороді і створення професійної історичної школи в регіоні. На довгі роки науковці СРСР монополізували інтерпретацію періоду 1918–1946 рр., а науковці Угорщини та Чехословаччини змушені були пристосовуватися до цієї ситуації. Спадщина українських істориків діаспори була відома у вузьких колах тих країн, де вони працювали, і стала чинником впливу на історіографію України лише у 1990-х рр.

Фактично, першою публікацією в Радянському Союзі, де містився історіографічний огляд періоду 1918–1946 рр., була стаття З.Неєдли[42]. Засновник Академії Наук Чехословаччини, міністр освіти ЧСР в період входження Закарпаття до складу СРСР, він разом з В.Пічетою відродив слов'янознавство в Московському університеті. У 1930-х рр. З.Неєдли був відомий своєю підтримкою української національної орієнтації на Закарпатті. У своєму історіографічному огляді З.Неєдли об'єктивно оцінив внесок у дослідження історії та культури Закарпаття українських, російських, чехословацьких науковців та представників «угро-руської науки про Закарпатську Русь»[43].

З погляду періодизації, а також тематики досліджень та використаних оціночних критеріїв можна виділити два етапи у розвитку української історіографічної літератури, що торкалася доби 1918–1946 рр. Перший етап — до початку 1990-х рр. проходив під знаком радянської версії марксистської ідеології, що знайшло відображення як у виборі проблематики (вплив Жовтневої революції на Закарпаття, встановлення у березні 1919 р. радянської влади, створення та діяльність крайової комуністичної організації, класова боротьба робітництва і селянства, партизанський рух і рух за приєднання до радянської України), так і в системі оцінок історичних подій. Другий етап — це 1990-ті рр., що проходили під знаком ліквідації «білих плям», об'єктивнішого та збалансованішого бачення історичних процесів у 1918–1946 рр. Тематика досліджень включає проблематику національного руху,

[42] *Неедлы З.Р.* История Закарпатской Руси до XIV столетия // Известия Академии Наук СССР. Серия история и философия. — №4. — М., 1945. — С. 201–220.

[43] Там само. — С. 201–205.

політичні процеси у міжвоєнному періоді, роль і діяльність окремих політичних партій, диференційовану оцінку автономістського руху, роль російської та української еміграції, діяльність товариств Просвіти та імені О.Духновича, добу Карпатської України, угорську окупацію і т. п.

Після приєднання Закарпаття до УРСР частина українських істориків у Києві та Львові стала приділяти увагу історії цієї області, причому їхні дослідження охоплювали три основні теми: вплив Жовтневої революції і боротьба за встановлення радянської влади на Закарпатті, соціальна боротьба трудящих, створення народних комітетів та їхня діяльність щодо приєднання Закарпаття до УРСР. Йдеться про праці Ф.Шевченка, В.Усенка, І.Євсеєва та І.Компанійця[44]. Можна також до них додати відому роботу І.Мельникової, присвячену включенню Закарпатської України до складу Чехословаччини після Першої світової війни[45]. Тематично та ідейно від середини 1950-х років ці дослідження знайшли продовження у працях істориків Ужгорода — викладачів і перших випускників історичного факультету Ужгородського державного університету — опубліковані у періодичному виданні: збірнику «Наукові записки Ужгородського державного університету» або окремими виданнями. Йдеться про праці М.Лелекача, В.Неточаєва, М.Трояна, І.Гранчака, В.Ілька, Б.Співака[46]. Безсумнівним внеском тих

[44] *Шевченко Ф.П.* Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні. — К., 1950; *Усенков В.В.* Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917–1919 рр. — К., 1955; *Евсеев И.Ф.* Народные комитеты Закарпатской Украины — органы государственной власти (1944–1945 гг.). — М., 1954; *Компанієць І.І.* Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917–1920 рр.). — К., 1957.

[45] *Мельникова И.М.* Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 г. // Ученые записки Института славяноведения АН СССР. — Т. 3. — М., 1951.

[46] *Лелекач М.М., Неточаєв В.І.* З історії боротьби за владу рад і проти інтервенції США і Антанти на Закарпатті у 1918–1919 рр. // Наукові записки УжДУ. — Т. 9. — Ужгород, 1954; *Неточаєв В.І., Гранчак І.М.* Створення частин угорської Червоної Армії на Закарпатті в 1919 році та їх бойові дії // Українсько-угорські історичні зв'язки. — К., 1964; *Троян М.В.* Революційно-визвольна боротьба трудящих Закарпаття наприкінці 1918 — на початку 1919 років // З історії західно-українських земель. — №3. — К., 1958; *Гранчак І.М.* З історії національної політики Угорської Народної Республіки // Наукові записки УжДУ. — Т. 39. — Ужгород, 1959; *Ілько В.І.* Боротьба трудящих Закарпаття за возз'єднання з Радянською Україною (1939–1944). — Ужгород, 1954; *Співак Б.І.* У полум'ї революційних боїв. — Ужгород, 1959.

праць є те, що вони давали нову фактографію і були написані на оригінальних джерелах, хоч вибір архівного матеріалу був часто однобічним, а його інтерпретація відбувалася в рамках загальних тез радянської ідеології. Ці праці разом з іншими, що були присвячені історії Галичини, Волині та Буковини, стали основою для першої спроби показати історію західних українців з марксистських позицій від найдавніших часів до середини 1960-х рр. Йдеться про синтетичну працю, що вийшла у видавництві Львівського державного університету ім. І.Франка у 1968 рр. під назвою «Торжество історичної справедливості» з підзаголовком «Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській державі». Вже сама назва містить основну ідеологічну тезу, якій підпорядковано як вибір матеріалу, так і його оцінка і висновки.

Наукові конференції, приурочені до круглих дат, надавали можливість презентувати результати історичних досліджень і ще раз наголосити на «схематичних тезах радянізованого марксизму» (М.Даниляк). Однією з перших таких конференцій була конференція у 1967 р. присвячена 50-річчю Жовтневої революції під назвою «Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття»[47]. Хоч більшість матеріалів стосувалася періоду після приєднання Закарпаття до СРСР, там можна знайти також чимало доповідей, що охоплюють період до 1918 р. і матеріали, присвячені періоду 1918–1946 рр. Крім уже згаданих тем, низка доповідей присвячена крайовій комуністичній організації, молодіжному комуністичному рухові, стану освіти, формуванню антифашистського фронту, участі вихідців із Закарпаття у чехословацькій армії в СРСР, партизанському руху на Закарпатті і т. п. Окрім уже згаданих істориків з відповідними працями виступили О.Хланта, С.Пруниця, В.Делеган, М.Ротман, І.Комлоші, А.Ігнат, В.Ганчин, П.Сірко, О.Довганич, В.Хайнас, Т.Сегеда та інші. Таким чином, створювалися передумови для першої спроби викладу історії Закарпаття у формі монографії під назвою «Шляхом до щастя» з підзаголовком «Нариси історії Закарпаття», яка вийшла у видавництві «Карпати» в Ужгороді у 1973 р. Колектив авторів у передмові до видання наголошує на тому, що це перша монографія, де послідовно викладено і проаналізовано історію Закарпаття від найдавніших часів до сучасності. Періоду 1918–1946 рр. присвячено більше однієї третини праці (с. 74–177). Як позитивне явище можна

[47] Збірка матеріалів за цією назвою вийшла у видавництві «Карпати» в Ужгороді у 1970 р.

вважати те, що ми знаходимо тут першу спробу проаналізувати історію культури (освіта, література, гуманітарні науки, мистецтво та архітектура) від 1850 до 1944 рр., тобто за доби, що об'єднує два дуже різні періоди у розвитку культури Закарпаття. Монографія до кінця 1980-х рр. вважалася базовим посібником з історії Закарпаття.

З погляду проблематики, на якій зосереджувалася українська історіографія, виділяється тематика національно-визвольної та соціальної боротьби у 1917–1919 рр. з однобічним звеличуванням впливу Жовтневої революції на цю боротьбу та штучною і необ'єктивною апологетикою діяльності робітничих і військових рад у період Угорської радянської республіки. Крім праць уже згаданих авторів, тут слід згадати роботи П.Сміяна і Н.Баженової[48]. У подальшому історики Закарпаття перейшли до вивчення соціальної, економічної та політичної проблематики, що характерно для робіт В.Бєлоусова та С.Пруниці[49]. Питанню формування робітничого класу крім статей і розвідок, була присвячена колективна праця «Робітництва горде ім'я»[50].

Виникненню і діяльності комуністичних організацій, які були представлені як єдина політична сила у боротьбі за соціальне визволення трудящих, зокрема в період світової економічної кризи, були присвячені роботи П.Тимочука, І.Дашкевича, Б.Співака та Ю.Сливки[51].

Історії виникнення і діяльності крайової комуністичної організації на Закарпатті присвячено праці О.Хланти, В.Бєлоусова,

---

[48] *Сміян П.К.* Жовтнева революція і Закарпаття (1917–1919). — Львів, 1972; *Баженова Н.П.* Нариси історії революційно-визвольного руху трудящих Закарпаття в 1917–1923 рр. — Ужгород, 1962.

[49] *Бєлоусов В.І.* На шляху до перемоги. — Ужгород, 1958; *Пруниця С.Ю.* Занепад промисловості і погіршення становища робітників Закарпаття в роки світової економічної кризи (1929–1933 рр.) // Наукові записки УжДУ. — Т. 36. — Ужгород, 1958.

[50] *Гранчак І., Міщенко Н., Пальок В.* Робітництва горде ім'я. — Ужгород, 1976.

[51] *Тимочук П.І.* Закарпаття в роки світової економічної кризи (1929–1933 рр.) // Наукові записки УжДУ. — Т. 5. — Ужгород, 1952; *Дашкевич І.Д.* Класова боротьба трудящих Закарпаття в роки світової кризи 1929–1933 рр. // Наукові записки УжДУ. — Т. 29. — Ужгород, 1957; *Співак Б.І.* Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття 1930–1945 рр. — Львів, 1963; *Сливка Ю.Ю.* Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті у 1929–1937 роках. — К., 1960.

В.Хайнаса, М.Ротмана та М.Повча[52]. Детальний опис та аналіз комуністичної преси на Закарпатті здійснив П.Лісовий[53]. Колективна праця «Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації», яка мала підвести підсумки цих досліджень, виходила у двох виданнях 1968 та 1980 років[54]. Комуністична партія доби 1918–1945 рр. представлена як єдина сила, що послідовно боролася за права трудящих, реалізувала їхні прагнення і очікування. Попри ідеологічні постулати, що часто були доведені до абсурду, ці праці, особливо їх новий фактологічний матеріал, не лише можна, але треба використовувати при вивченні історії Закарпаття. Було опубліковано також низку науково-популярних біографій провідних діячів комуністичного руху на Закарпатті — О.Борканюка, І.Мондока, І.Туряниці, М.Сидоряка та інших[55]. У працях М.Климпотюка та В.Делегана[56] досліджується молодіжний комуністичний рух. В.Ілько та Г.Божук опублікували праці про відносини в аграрному секторі і селянський рух на Закарпатті[57].

Церковно-релігійні відносини розглядалися з погляду потреб атеїстичної пропаганди, однак і в цих працях, зокрема в плані висвітлення ролі Греко-католицької церкви в житті закарпатців,

[52] *Хланта О.В.* Їх вели комуністи. — Ужгород, 1962; *Бєлоусов В.І.* На шляху до перемоги. — Ужгород, 1958; *Хайнас В.В.* Здійснення мрії. — Ужгород, 1963; *Ротман М.* Напередодні другої світової. — Ужгород, 1964; *Повч М.П.* Боротьба Закарпатської краєвої організації КПЧ за створення єдиного фронту трудящих в 1933 році // Українське слов'янознавство. — Львів. — 1969 — № 1.

[53] *Лісовий П.* Комуністична преса Закарпаття 20–30-х років. — Львів, 1982.

[54] Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. — Т. 1. (1918–1945). — Ужгород: Карпати, 1968; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. — Ужгород: Карпати, 1980.

[55] *Гранчак І.М.* Олекса Борканюк — полумяний борець за визволення трудящих Закарпаття. — К., 1956; *Співак Б.І.* Комуніст Іван Мондок. — Ужгород, 1969; *Хланта О.В.* Іван Іванович Туряниця. — Ужгород, 1972; *Пруниця С.Ю.* Червоний сенатор (про М.Сидоряка). — Ужгород, 1984.

[56] *Климпотюк М.* Юність в боротьбі. — Ужгород, 1959.

[57] *Ілько В.І.* присвятив цій проблематиці докторську дисертацію і, крім автореферату (К., 1984), опублікував кілька статей, а також був автором відповідних розділів у колективних монографіях. *Божук Г.В.* Становище селянства Закарпаття в 20-х роках XX сторіччя (конспект лекцій). — Ужгород, 1971.

міститься цікавий матеріал, зокрема у дослідженнях М.Болдижара та С.Білака[58].

Переломні і трагічні події кінця 1930-х і першої половини 1940-х рр. були презентовані однобічно і відповідно до офіційної радянської політичної інтерпретації. Порівняно детально була розроблена проблематика внутрішньополітичного розвитку Закарпаття у міжнародному політичному контексті в роботах Ю.Сливки, І.Попа, М.Ротмана та інших[59].

Радянські науковці опрацювали велику кількість джерел, на основі яких було більш-менш об'єктивно досліджено становище Закарпаття на фоні зовнішньополітичної діяльності Угорщини, Чехословаччини, Польщі, Німеччини та Румунії наприкінці 1930-х рр. Йдеться, зокрема, про роботи А.Пушкаша, В.Ганчина, П.Халуса та М.Швагуляка. М.Вегеш дає таку характеристику радянській історіографії, присвяченій Карпатській Україні: «У працях радянських істориків, виданих в 1950–1980-х роках, захисники Карпатської України на чолі з президентом А.Волошиним зображувалися лише чорними фарбами, а національно-визвольний рух у краї — як антинародна діяльність закарпатських націоналістів, як спроба політичних авантюристів і зрадників народу захопити владу в свої руки. Саме в такому руслі написані праці С.Білака, Б.Співака, Д.Буковича, М.Болдижара»[60].

М.Вегеш зауважує, що в працях В.Гомонная та А.Ігната порушувалися окремі аспекти культурно-освітньої діяльності уряду Карпатської України, однак не з'явилося жодної спеціальної праці з аналізом цієї проблематики[61]. На думку М.Вегеша, історія Карпатської України подавалася у спотвореному вигляді і в колективних монографіях («Шляхом до щастя», «История Украинской ССР»)[62].

---

[58] *Болдижар М.М.* Антинародна діяльність уніатської церкви (на матеріалах Ужгородської унії). — Львів, 1980; *його ж.* Уніатство: правда історії та вигадки фальсифікаторів. — Львів, 1988; *Білак С.М.* Слуга кількох господарів. — Ужгород, 1977; *його ж.* Народ за ними не пішов. — Ужгород, 1981.

[59] *Сливка Ю.Ю.* Підступи міжнародної реакції на Закарпатті в 1938–1939 рр. — Львів, 1966; *Поп И.И.* Чехословацко-венгерские отношения (1935–1938 гг.). — М., 1972; *Ротман М.Є.* Напередодні другої світової. — Ужгород, 1964.

[60] *Вегеш М.* Карпатська Україна. — Ужгород, 2004. — С. 28.

[61] Там само. — С. 33.

[62] Там само.

Численна література присвячена періоду угорської окупації Закарпаття. Автори переконливо показали господарський занепад країни, соціальні негаразди, хижацьку експлуатацію сировинних ресурсів, ліквідацію демократичних свобод, політичне переслідування та насильницьку мадяризацію. Йдеться про роботи К.Куценка, Г.Сіяртової, З.Пашкуя та ін.[63]. Особлива увага приділялася партизанському руху, розмах і значення якого часто перебільшувалися, причому не лише у спогадах учасників цього руху, але і в наукових розвідках[64].

Останній етап досліджуваного періоду — визволення Закарпаття та розгортання руху за приєднання краю до СРСР. Визволення Закарпаття знайшло відображення як у мемуарах, зокрема А.Гречка та А.Гастиловича, так і у спеціальній літературі[65]. Багатою є література, присвячена руху за приєднання Закарпаття до СРСР[66]. З погляду регіональних досліджень завершенням кількарічної праці була історія міст і сіл Закарпаття[67]. Хоч вона лише частково охоплює період, який ми розглядаємо, в ній також можна знайти деякі цікаві дані.

Видання джерел попри однобічність відбору і презентації документів мало безсумнівну цінність і сприяло розширенню джерельної

[63] *Куценко К.О.* Закарпаття в роки фашистської окупації та визволення його Радянською Армією // Наукові записки УжДУ. Серія історії. — Т. 29. — Ужгород, 1957; *Сіяртова Г.* Пограбування трудящих Закарпаття фашистськими поневолювачами 1939–1944 рр. // Наукові записки УжДУ. — Т. 36. — Ужгород, 1958; *Пашкуй З.А.* Політика мадяризації українського населення на Закарпатті в 1939–1944 рр. // Український історичний журнал. — 1972. — №4.

[64] Див.: *Розпова І.М.* Боротьба партизан Закарпаття проти німецько-мадьярської окупації (1939–1944 рр.) // Наукові записки УжДУ. — Ужгород. — Т. 5. — Вип. 1. — 1952; *Гранчак І.М.* З історії партизанського руху на Закарпатті в 1943–1944 рр. // Наукові записки УжДУ. — Т. 36. — Ужгород, 1958.

[65] *Гречко А.А.* Через Карпати. — Ужгород, 1968; *Гастилович А.* Через Яблонецкий и Татарский перевалы // Военно-исторический журнал. — 1969. — №10.

[66] Див.: *Троян М.В., Данилюк Д.Д.* Українська радянська історична література про возз'єднання Закарпаття з УРСР // Український історичний журнал. — 1985. — №6.

[67] Вийшли в двох виданнях українською мовою за назвою: Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область (К., 1969) і російською мовою: История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область (К., 1982).

бази історичних досліджень. Працівники Закарпатського обласного держархіву провели в 1950–1960-х рр. значну роботу, результатом якої було видання серії збірників документів, з яких найважливішим був 6-томник «Шляхом Жовтня». В історіографічному огляді II тому «Нарисів з історії Закарпаття» (1918–1945) наголошується на тому, що «видавались також аутентичні тексти представників соціального, звичайно комуністичного руху, їх виступи і промови в парламенті та спогади»[68]. Слід зауважити, що на початку 1990-х рр. сама концепція збірника піддавалася гострій критиці. Угорські науковці та працівники освіти Закарпаття гостро критикували збірник, матеріали якого використовувалися для написання дисертацій з історії регіону та у роботі вчителів середньої школи, сприяючи формуванню відповідної свідомості[69]. Часто цитувалася оцінка заступника директора Закарпатського обласного держархіву Д.Фолтина, який у газеті «Карпаті Ігаз Со» зауважив, що «це була не історія Закарпаття, а історія органів комуністичної партії на Закарпатті»[70].

Однак, на нашу думку, видання документів, особливо матеріалів парламентських дискусій, має особливе значення для розуміння політичних процесів в Україні загалом, оскільки лише Чехословаччина була по-справжньому демократичною країною, на противагу іншим державам Центрально-Східної Європи. Прозорість політичних процесів на Закарпатті була унікальним явищем для тогочасної Європи і дає змогу використовувати джерела для цікавих узагальнень.

Глибокі політичні зміни на рубежів 1980–1990-х рр., розпад СРСР та проголошення незалежної України зумовили нові можливості та потреби в царині історичних досліджень. Головна увага зосереджується на питаннях і проблемах, які або замовчувалися, або інтерпретувалися однобічно чи тенденційно. У 1991 р. було створено комісію з ліквідації «білих плям» в історії Закарпаття на чолі з провідним істориком проф. І.Гранчаком. У складі комісії були також політологи, економісти, мовознавці, літературознавці, етнографи та археологи. На початку 1990-х рр. в Ужгороді відбулося кілька міжнародних наукових конференцій з широкої

---

[68] Нариси історії Закарпаття. — Т. II (1918–1945). — Ужгород, 1995. — С. 20.

[69] Див.: *Medvecz A.* — So s K. Adal kok korai t rt nelm nk meg t l s hez K rp talj n // Acta Beregsasiensis. — 2000. — 1 szam, old.130.

[70] *Foltin D.* Meghamisitottuk a t rt nelmet // K rp ti Igaz Sz . — 1991. — 29 okt ber.

тематики, де презентувалися нові наукові дані та погляди на розвиток Закарпаття у 1918–1946 рр[71]. Одними з перших почали висвітлювати замовчувані теми, зокрема щодо діяльності «Просвіти», П.Федак та В.Пальок[72]. По-новому спробував розглянути міжвоєнний період М.Болдижар, а добі від визволення Закарпаття (жовтень 1944 р.) до приєднання до СРСР (січень 1946 р.) присвятив свою працю М.Макара[73]. У 1990 р. відбувся «круглий стіл» вчених Ужгородського державного університету, присвячений Карпатській Україні, 15 березня 1990 р. — перша наукова конференція з цієї проблематики і у липні 1990 р. — наукова конференція, присвячена А.Волошину. На початок 1990-х рр. припадає початок діяльності М.Вегеша з вивчення проблематики Карпатської України[74].

Найбільш визначною працею української історіографії середини 1990-х років з історії Закарпаття періоду 1918–1945 рр. є «Нариси історії Закарпаття», том ІІ (1918–1945). «Нариси» є результатом роботи широкого авторського колективу під керівництвом проф. І.Гранчака (відповідальний редактор та керівник авторського колективу), який був автором чи співавтором багатьох частин праці. Авторський колектив бачив своє завдання в тому, щоб на основі нових архівних матеріалів та опублікованих джерел, критичного аналізу праць своїх попередників створити цілісне уявлення складного періоду закарпатської історії від кінця 1918 р. по 1945 р.[75] Автори використали всю доступну літе-

[71] Див.: Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня — 1 вересня 1991 р.). — Ужгород, 1993; Культура українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 р.). — Ужгород, 1994; Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна — пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.). — Ужгород, 1995.

[72] *Федак П.* Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі-України (1920–1939). — Ужгород, 1991; *Пальок В.* Наукова і видавнича діяльність товариства «Просвіта» на Закарпатті в 20–30-х роках XX ст. // Carpatica-Карпатика (Ужгород). — 1992. — №1.

[73] *Макара М.П.* Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 — січень 1946 рр.). — Ужгород, 1995.

[74] *Вегеш М., Задорожний В.* Велич і трагедія Карпатської України. — Ужгород, 1993; *Вегеш М., Туряниця В.* Августин Волошин, 1874–1945. Бібліографічний покажчик. — Ужгород, 1994.

[75] Нариси історії Закарпаття. — Т. ІІ. (1918–1945). — Ужгород, 1995. — С. 26.

ратуру, в тому числі чехословацьку міжвоєнного періоду та української еміграції. У «Нарисах» зроблено спробу показати місце і роль Закарпаття у міжнародному політичному контексті Європи. 1920-ті та 1930-ті рр. вони характеризують як новий етап національного відродження на Закарпатті. Одним з завдань авторів було розкрити роль Закарпаття у розвитку української державності[76]. Попри традиційну увагу до економічних та соціальних питань автори висвітлили також політичні питання і культурний розвиток. Однак відчувається і певний вплив літератури 1950–1980-х рр., зокрема, забагато місця відведено владі рад на Закарпатті (с. 74–87). У деяких розділах чи підрозділах повторюються загальні констатації і перебільшено політичне значення діяльності органів автономії (с. 297–301).

Вкрай побіжно характеризується доробок діаспори, пов'язаний з тематикою Карпатської України (с. 18).

У середині 1990-х рр. відбулося засвоєння закарпатськими вченими тези про «Карпатську Україну — пролог відродження української держави». Конференція під такою назвою відбулася у 1994 р., а у 1995 р. її матеріали були видані у формі збірника «Карпатська Україна і Августин Волошин», де взяли участь 36 вчених з України та діаспори. У збірнику представлені напрями досліджень проблематики Карпатської України, які опрацьовувалися у другій половині 1990-х рр. і пізніше. Серед цих напрямів — міжнародне становище краю. Місце Карпатської України в політиці країн Центральної Європи досліджували О.Богів, О.Гринів, І.Поп, В.Худанич[77]. Серед спеціальних праць особливе місце займає

[76] Нариси історії Закарпаття. — Т. II. (1918–1945). — Ужгород, 1995. — С. 27.

[77] *Богів О.* Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) і політика європейських держав в радянській історіографії (1944–1991 рр.) // Закарпатська Україна: 1945 рік. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. 26 травня 1995 р. — Ужгород: Патент, 1995. — С. 78–91; *його ж.* Карпатська Україна і політика країн Центральної Європи (березень — листопад 1938 р.) // Збірник наукових студентських робіт: Актуальні питання історії Закарпаття. — Ужгород, 1992. — Вип. 1. — С. 9–14; *його ж.* Вплив карпатоукраїнського (підкарпатського) фактора на зовнішню політику Радянського Союзу в період чехословацької кризи 1938–1939 років // Українські землі в роки Другої світової війни: Науково-методичний збірник матеріалів конференції. 19 грудня 1997 р. — Ужгород, 1998. — С. 29–41 *Богів О., Задорожний В.* Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. —

монографія В.Задорожного і О.Богіва «Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. — березень 1939 р.)», новизна якої полягала у тому, що автори монографії у п'яти розділах розглянули саме ті аспекти міжнародних європейських відносин, які конкретно стосувалися закарпатських реалій 1938–1939 рр.[78].

Аспекти соціально-економічного та культурного розвитку Карпатської України, зокрема стан сільського господарства, освіти, науки, преси, релігійного життя, державно-правової діяльності уряду, виникнення і діяльність Організації Народної Оборони, Карпатської Січі, участі ОУН у подіях 1938–1939 рр., досліджували М.Болдижар, В.Міщанин, М.Тиводар, М.Вегеш, В.Гомоннай, Д.Данилюк і М.Кляп, І.Хланта, О.Хланта, С.Віднянський, Н.Бенько та ін.

Певного розвитку набула персоналістика, висвітлювалася діяльність А.Волошина[79], В.Гренджи-Донського, М.Колодзінсь-

---

березень 1939 р.). — Ужгород, 1999; *Гринів О.* Закарпаття в європейській політиці (історико-геополітичний аспект) // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. — Ужгород, 1995. — С. 88–96; *Поп И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. — Ужгород: Издательство В.Падяка, 2001; *його ж.* Польско-венгерский альянс в период Мюнхена // Мюнхен — преддверие войны. — М.: Наука, 1988. — С. 167–200; *його ж.* Чехословацко-венгерские отношения. 1935–1939. — М., Наука, 1972; *його ж.* Закарпатська Україна в європейській кризі 1938–1939 рр. // Дукля. — 1967. — №1. — С. 62–66; *його ж.* Історія Закарпаття: критичні роздуми // Карпатський край. — 1996. — №5–7. — С. 4–22; *Худанич В.* Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938–1939 років // Календар «Просвіти» на 1994 рік. — С. 59–62; *його ж.* Карпатська Україна в системі міжнародних відносин: Схід — Захід // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції — Ужгород, 1995. — С. 169–180.

[78] *Богів О., Задорожний В.* Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. — березень 1939 р.). — Ужгород, 1999.

[79] *Вегеш М., Туряниця В.* Августин Волошин (1874–1945). Бібліографічний покажчик. — Ужгород, 1994; *їх же.* Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945). — Ужгород, 1995; *Вегеш М.М.* Августин Волошин і Карпатська Україна // Сторінки історії України. XX століття. — К.: Освіта, 1992. — С. 307–318; *Вегеш М., Туряниця В., Чаварга І.* Смерть президента (Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина). — Ужгород, 1995.

кого, С.Клочурака, П.Стерча, М.Бращайка, Ю.Химинця, А.Бродія, Д.Няраді та ін.[80].

Період Карпатської України знайшов відображення на сторінках фундаментальних узагальнюючих праць з історії України — «Уряди України у XX ст.», «Нариси з історії дипломатії України»[81].

Слід зауважити, що з боку науковців, які стояли на позиціях постмодернізму, була оприлюднена критика наукового доробку М.Вегеша та його послідовників, праці яких, на думку І.Попа, мали підтримати уявлення про Карпатську Україну як кінцевий результат історичної еволюції Закарпаття в міжвоєнний період. Події 1919 р., розвиток українських організацій, автономізм — це були передумови для утворення Карпатської України як прологу українській державності. Слід зауважити, що М.Вегеш водночас піддав критичному аналізу праці зарубіжних та вітчизняних дослідників Карпатської України. На його думку, «ряд питань, зокрема соціально-економічне становище Закарпаття наприкінці 1930-х років, культурний розвиток краю, охарактеризовано спорадично, описово або зовсім не згадано». У зв'язку з тим, що потрібна нова оцінка міжнародних відносин наприкінці 1930-х рр. і визначення місця в них Закарпаття, а також внаслідок браку праць, в яких би йшлося про різнобічну характеристику міжнародного становища, соціально-економічних, внутрішньополітичних і культурних процесів у Закарпатті, на думку М.Вегеша, назріла необхідність комплексного дослідження історії краю 1938–1939 рр.[82]

---

[80] Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М.Вегеш, М.В.Делеган, О.Д.Довганич та ін. (Відп. ред. М.М.Вегеш). — Ужгород: Карпати, 2002; Врецьона Євген // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. — Т. 1. — Львів, 1993. — С. 322; *Гомоннай В.В.* Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.). — Ужгород: Закарпаття, 1992; Довідник з історії України. А-Я / За заг. ред. І.Підкови і Р.Шуста. Вид. 2-ге, доопрацьоване і доповнене. — К: Ґенеза, 2002; *Ліхтей І.* Єпископ Діонісій Няраді і Карпатська Україна (листопад 1938 — березень 1939) // Дзвони. — 1995. — Ч. 4. — С. 4–5.

[81] Нариси з історії дипломатії України / О.І.Галенко, Є.Є.Камінський, М.В.Кірсенко та ін. За ред. В.А.Смолія. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001; Уряди України у XX ст.: науково-документальне видання / Відп. ред. В.М.Литвин. — К.: Наукова думка, 2001.

[82] *Вегеш М.* Карпатська Україна. — Ужгород, 2004. — С. 80.

Питання етнополітичного і етнокультурного розвитку населення Закарпаття в четвертий період (1946–1991 рр.) ще не були предметом спеціального дослідження. Проте окремі питання політичного і культурного розвитку українців, угорців, румунів, німців і словаків більшою чи меншою мірою висвітлювались у літературі. Як відомо, практикою комуністичного режиму було те, що бажані перспективи чи результати виголошувалися не прямо, а у вигляді історичних, етнополітичних та етнокультурних інтерпретацій. Коли висвітлювалися проблеми етнополітичного і етнокультурного розвитку українського Закарпаття, то для радянських авторів дороговказом були Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР та передова стаття в московській газеті «Правда» від 4 липня 1945 р. «Історичний акт возз'єднання Закарпатської України з Батьківщиною»[83]. Маніфест і передова стаття всю минулу історію українців Закарпаття зводили до підготовки возз'єднання з братами по той бік Карпат, які живуть єдиним і непорушним життям з великим російським народом. Ця теза стала визначальною майже для всіх публікацій радянських авторів, які висвітлювали історію і культуру населення Закарпаття. Вони один за одним описували дружбу народів, радянський патріотизм, соціалістичний інтернаціоналізм, розвиток соціалістичного радянського способу життя. Майже всі автори висвітлювали питання етнополітичного і етнокультурного розвитку населення через призму рішень і постанов з'їздів КПРС, ЛКСМУ і Закарпатської обласної партійної організації та праць тих московських і київських авторів, які прямо виконували апологетичні замовлення комуністичних властей.

Багато з цих авторів продовжили свою наукову кар'єру у пострадянський період. Їх безпосередньо стосується відома теза Я.Грицака про відсутність у пострадянській історіографії глибокої дискусії про місце УРСР в українській історії.

Не дивно, що автори історіографічного огляду «Історіографія Закарпаття за період 1946–1990 рр.» у «Нарисах історії Закарпаття» (т. 3. Ужгород, 2005) оминули свої опрацювання (а також роботи колег) у царині міжетнічних взаємин, наукового атеїзму, критики буржуазного націоналізму, Греко-католицької церкви, «буржуазних фальсифікацій» історії Закарпаття. З історіографічного огляду можна довідатися хіба що про осмислення розвитку

[83] Правда. — 1945. — 4 июля.

промисловості, сільського господарства, охорони здоров'я та культурно-освітніх закладів. Але відома праця Д.Данилюка радянської доби «Історіографія Закарпаття в новітній час (1917–1985)» дає зовсім іншу картину зацікавлень тодішніх радянських істориків, що нині змінили свої погляди, у тому числі у напрямі «політичного неорусинства»[84]. На думку І.Попа, за 45 років історичний факультет Ужгородського державного університету не зміг створити школу професійних істориків, його професори і випускники були в кращому разі інтерпретаторами марксистських схем, і професійно досліджувалася впродовж півсторіччя лише найдавніша історія краю[85]. З цим можна посперечатися, оскільки дослідники давньої історії Закарпаття також віддали належне «марксистським схемам» та критиці «буржуазних фальсифікацій»[86].

З іншого боку, М.Лелекач та деякі інші дослідники продовжили свої студії радянської доби, а Ф.Шевченко зробив багато для того, щоб вписати закарпатські теми у загальноукраїнський історичний контекст і підготувати фахівців, долаючи опір консервативно налаштованих партійних та науково-бюрократичних кіл[87]. Не слід забувати, що науково-освітнє життя регіону наприкінці

[84] *Макара М.П.* Деякі питання піднесення культурного рівня трудящих — угорців Закарпаття за роки Радянської влади // Тези доп. та повідомл. до 18-ї наук. конф. Ужгород. ун-ту. Кафедра історії КПРС. — Ужгород, 1964. — С. 35–44; *його ж.* Діяльність партійних організацій Закарпаття по інтернаціональному вихованню трудящих в період соціалістичного будівництва // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. — Ужгород, 1970. — С. 406–419; *Болдижар М.М., Едельман А.І., Животюк Б.М., Лендєл В.М.* Деякі питання боротьби з релігійними пережитками // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. — С. 420–433.

[85] *Гладілін В.Н.* Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи // Археологія. — 1982. — Вип. 40; *Смішко М.Ю.* Карпатські кургани 1-ої половини І тисячоліття нашої ери. — К., 1960; *Бідзіля В.І.* Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. — К., 1970; Древняя история Верхнего Потисья / Ред. И.М.Гранчак и др. — Львов, 1991.

[86] Див., напр.: *Балагурі Е.А.* Дослідження пам'яток первіснообщинного ладу на Закарпатті за роки Радянської влади // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. — С. 55–73; *Пеняк С.І.* До питання про час заселення східними слов'янами Верхнього Потисся // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. — С. 73–86.

[87] Див.: *Гранчак І., Данилюк Д.* Проблеми історії Закарпаття в науковій спадщині Ф.П.Шевченка // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 7. — К., 1997. — С. 74–86.

1940 — початку 1950-х років розвивалося за драматичних умов, під жорстким ідейно-політичним тиском[88]. За цих умов особливо небезпечним було «вільнодумство» у царині міжетнічних взаємин.

У Москві вийшла друком збірка етнографічних досліджень за загальною назвою «Карпатский сборник». Увагу привертають статті І.Гроздової, Н.Граціанської, Т.Філімонової та М.Шіна. У статті І.Гроздової розглянуто розселення угорців у Закарпатті та охарактеризовано їх господарство, матеріальну культуру. На основі аналізу фактичного матеріалу дослідниця обережно писала про те, що «угорці повсюдно зберігають свою національну специфіку, мають чітку національну свідомість», «причину цього слід шукати в компактності розселення і своєрідності мови..., певної ізольованості цієї групи від оточуючого населення»[89]. Н.Граціанська наголошувала, що у словаків національна свідомість однаково стійко зберігається як у людей старшого віку, так і у частини молоді[90]. Т.Філімонова і М.Шін замовчували репресії щодо німців та угорців у 1944–1956 рр., але вказували на факти запису їх українцями та іншими національностями, не розкриваючи причин[91].

Ці та інші подібні узагальнення етнографів не сподобалися ідеологам із Закарпатського обкому КПУ. Вони направили закриту рецензію І.Гранчака на згаданий збірник з супровідним листом обкому до Москви і вимагали, щоб на партійних зборах Інституту етнографії АН СРСР обговорили ідеологічні збочення названих авторів. На підставі цього листа бюро Закарпатського обкому КПУ 10 травня 1973 р. ухвалило постанову «Про помилки у статтях, опублікованих у «Карпатском сборнике». У постанові,

[88] Див., напр.: Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії Наук УРСР» від 29 серпня 1947 р. // Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. док. і матеріалів. Упоряд.: М.І.Панчук (керівник) та ін. — К., 1994. — С. 295–296; у закарпатському контексті постанови нарад і партійних органів, напр.: За дальше піднесення ідеологічної роботи. Збори інтелігенції м.Ужгород // Закарпатська правда. — 1947. — 8 серпня; *Симоненко И.* Об ошибках в 5 т. «Наукових записок УжДУ» // Советское Закарпатье. — 1952. — 2 октября.

[89] *Гроздова И.Н.* Этническая специфика венгров Закарпатья // Карпатский сборник. — М., 1972. — С. 95–107.

[90] *Грацианская Н.Н.* Современные культурно-бытовые процессы у словаков Закарпатья // Карпатский сборник. — М., 1972. — С. 108–115.

[91] *Филимонова Т.Д., Шин М.Ф.* К вопросу об этнокультурном развитии немцев Закарпатья // Карпатский сборник. — М., 1972. — С. 116–138.

крім ідеологічних оцінок наукового збірника, підкреслювалося, що автори окремих статей збірника «неправильно, з суб'єктивістських позицій відобразили минуле і особливо сучасне Закарпаття», «у статтях згаданих авторів відсутня наукова критика антинаукових та буржуазно-націоналістичних концепцій», «у деяких статтях допущено некритичне ставлення до буржуазної статистики», «...жоден з авторів не знайшов за потрібне підкреслити, що усі зміни в політичному і духовному житті трудящих області, їх побуті є результатом торжества ленінської національної політики КПРС», що такі зміни «...можливі лише в умовах соціалістичного ладу» і т. п.[92].

Цією постановою та ідеологічним переслідуванням найменших проявів вільнодумства майже повністю було припинено вивчення етнополітичних і етнокультурних процесів на Закарпатті. Хоча згодом етнографи і видали історико-етнографічні дослідження «Бойківщина»[93] та «Гуцульщина»[94], але в них не було подано аналізу етнополітичних і етнокультурних процесів у 1945–1990 рр. ані в Закарпатті, ані в Галичині.

Найпомітнішим дослідженням 1970-х рр., в якому поряд з демографічними і соціальними частково описувалися й етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті, було статистично-демографічне дослідження В. і С.Копчаків[95], в якому наводяться дані про загальну кількість населення краю, його етнічний склад, мотиви і особливості міграцій.

Наприкінці 1980-х рр. у виданні «Українські Карпати» дослідниця В.Фриз характеризувала як етнічний склад, так і етнонаціональні процеси та розвиток освіти в Закарпатті, наголошувала на внутрішній консолідації та міжетнічній інтеграції населення українських Карпат[96].

У нарисах історії Закарпаття «Шляхом до щастя» радянській добі було присвячено три останні розділи, в яких містилися

---

[92] Постанова бюро Закарпатського обкому КПУ. Прот. № 45, 89 від 10 травня 1973 р. «Про помилки у статтях, опублікованих в «Карпатском сборнике» (М., 1972) // Чорна книга України. — К., 1998. — С. 507–508.

[93] Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. — К., 1983.

[94] Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. — К., 1987.

[95] *Копчак В.П., Копчак С.П.* Население Закарпатья за 100 лет (1870–1970). — Львов, 1977.

[96] Українські Карпати. Культура. — К., 1989. — С. 21–29.

тенденційно підібрані факти, замовчувалися реальні етнополітичні і етнокультурні процеси[97].

«Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації» звели всю сутність етнополітичних і етнокультурних процесів 1917–1991 рр. на Закарпатті до боротьби за встановлення радянської влади, втілення в життя ленінської національної політики, удосконалення форм і методів інтернаціонального виховання трудящих, до формування нової історичної спільноти — радянський народ. Цю ж тенденцію демонструє збірник матеріалів Ужгородської міжвузівської конференції 1972 р., книжка секретаря Закарпатського обкому КПУ Ю.Ільницького та «Історія міст і сіл Закарпатської області»[98].

На цьому тлі винятком можна вважати дві статті Л.Ткаченка. У першій з них аналізувалася динаміка етнічного складу населення Закарпаття за матеріалами переписів 1910, 1930, 1959, 1970 рр. Наголошувалося, що демографічні показники і етнічні процеси в краї відбувалися під впливом історичних, соціально-економічних, міграційних і політичних чинників[99]. У другій статті Л.Ткаченко підійшов до Закарпаття як до окремої історико-демографічної області з етнічно строкатим населенням[100].

Упродовж 1980–1991 рр. опубліковано кілька робіт з питань етнополітичного та етнокультурного розвитку Закарпаття радянської доби, зокрема, збірник праць науковців Ужгородського державного університету «Закарпаття: минуле і сучасне»[101] та колективна монографія «Зоря незгасна»[102]. Тоді ж ідеологічний відділ Закарпатського обкому КПУ випустив буклет «Справжній інтернаціоналізм і взаємодопомога», в якому спеціально відібрані цифрові дані

---

[97] Шляхом до щастя (Нариси історії Закарпаття). — Ужгород, 1973.

[98] Идеи пролетарского интернационализма — источник дружбы и сотрудничества социалистических стран // Материалы межвузовской научной конференции (июнь 1971 г.). — Ужгород, 1972; *Ільницький Д.В.* Віхи звитяжного поступу. — Ужгород, 1975; Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область. — К., 1969.

[99] *Ткаченко Л.О.* Методика дослідження етнічних процесів (на матеріалах Закарпаття) // Народна творчість та етнографія. — 1971. — №3. — С. 55–62.

[100] *Ткаченко Л.О.* Динаміка етнічного складу населення Закарпаття // Народна творчість та етнографія. — 1974. — №1. — С. 65–68.

[101] Закарпаття: минуле і сучасне. Збірник. — Ужгород, 1986. — С. 78–229.

[102] *Задорожній В.Є., Мазурок О.С., Шульга Т.Г.* Зоря незгасна. — Ужгород, 1986.

і окремі факти мали засвідчити небувалий розквіт національної культури і духовного життя на Закарпатті за радянської доби[103].

Аналіз реального становища угорців у цей період можна знайти у статті П.Магочія, опублікованій у 1995 р. разом з бібліографією численних праць з цієї проблематики, що були надруковані в Угорщині та Канаді[104].

У Словаччині у другій половині 1960-х рр. вийшли монографії, що були засновані на багатих джерелах і стали внеском у дослідження процесів формування національної ідентичності українців та словаків у досліджуваний період[105].

У 1990–1995 рр. М.Тиводар виступив зі збірником наукових праць та надрукував статті у збірниках матеріалів наукових конференцій. У першому з них вчений привернув увагу до основних тенденцій розвитку етнічних процесів на Закарпатті у XX ст.[106]. Визначаючи основні етапи етнічної історії Закарпаття, дослідник виокремив її радянсько-українську фазу (1945–1991 рр.) і наголосив, що цей період слід назвати антиукраїнським, бо вся державна політика «була спрямована на підрив українського національного менталітету, нищення всього комплексу народної традиційної культури, її поглинання совєтською російськомовною і російськозорієнтованою культурою»[107]. Його ж стаття «Етнічні процеси

---

[103] Справжній інтернаціоналізм і взаємодопомога. Про розвиток національної культури та духовності угорців на Закарпатті. — Ужгород, 1989.

[104] *Magocsi P.R.* The Hungarians in Transcarpathia (Subcarpathian Rus) // K rp taljai Magyar Tudom nyos Tarsas g. — 1995. — №2. — P. 40–51: Steven Bela Vardy «The Hungarians of the Carpatho-Ukraine: From Czechoslovak to Soviet Rule» // Stephen Borsody, ed. «The Hungarians: A Divided Nation». — New Haven, Conn, 1988). — P. 209–227; Soviet Nationality Policy in Carpatho-Ukraine Since World War II: The Hungarians of Sub-Carpathia // Hungarian Studies Review, XVI, 1–2. — Toronto, 1989. — P. 67–91; *Peter Lizanec.* A Magyar nyelv s irodalom oktat sa az Uzsgorodi llami Egytemen. Judit R na ed. // Hungarol giai oktat s r gen s ma. — Budapest, 1983. — P. 36–40.

[105] *Bojcura I.* Ukrajinsk otazka v ¨ SSR. — Pre ov, 1965; *Штець М.* Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини. — Братислава, 1969; *Чума А., Болдар А.* Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині (історичний нарис). — Пряшів, 1968.

[106] *Тиводар М.* Закарпаття: народознавчі роздуми. — Ужгород, 1995.

[107] *Тиводар М.* Основні етапи етнічної історії Українських Карпат // Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня — 1 вересня 1991 р.). — Ужгород: Карпати, 1993. — С. 471–482.

і традиції міжетнічного спілкування в умовах совєтського Закарпаття» друкувалася трьома подачами в газеті «Карпатський голос». Дослідник виділив основні особливості процесів на Закарпатті 1946–1991 рр., наголосивши, що вся соціально-економічна, міграційна, культурна, релігійна, мовна політика радянських властей була підпорядкована ідеологічним і політичним інтересам великоросійських шовіністів.

Важливу роль відіграли дослідження етноконфесійної політики радянської доби, що були представлені друком збірників документів, науково-популярними виданнями, публікаціями у жанрі «усної історії», нарешті, ґрунтовними монографічними дослідженнями. До початку 1990-х рр. історія релігії і церкви в регіоні висвітлювалася в дусі радянської антирелігійної пропаганди[108]. Інше трактування було можливим лише на Заході[109].

Зокрема, збірник «Чорна книга» містить документи і матеріали про ліквідацію Греко-католицької церкви на Закарпатті, монастирів і насильницьку православізацію краю[110]. Тут є також матеріали про спроби москвофілів не допустити возз'єднання Закарпаття з Україною, що є актуальною проблемою в рамках сучасної політичної боротьби в Україні[111]. У науково-популярному виданні «Терниста дорога до єдності» увагу привертають документи (додаток з 10 документів), в яких подаються відомості про громадсько-політичну і культурно-освітню діяльність багатьох греко-като-

[108] *Болдижар М.М.* Антинародна діяльність уніатської церкви (на матеріалах Ужгородської унії). — Львів, 1980; *його ж.* Безслав'я: антинародна діяльність уніатської церкви на Закарпатті в 20–40-ті роки. — Ужгород, 1981; *його ж.* Хто і навіщо обілює історію Унії. — Ужгород, 1985; *його ж.* Уніатство: правда історії та вигадки фальсифікаторів. — Львів, 1988.

[109] *Boysak B.* The Fate of the Holy Union in Carpatho-Ukraine. — Toronto, New York, 1963; *Пекар А.* Нариси історії церкви Закарпаття. — Т. 1–2. — Рим, 1967, 1997; *Пекар А.* Ісповідники віри нашої сучасні: причинок до мартиролога Української католицької церкви під Совітами. — Рим, 1982; *Бендас С.* Священики–мученики, оповідники вірності. — Ужгород, 1991.

[110] Чорна книга України. Зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, довідок, есе. — К., 1998; Монастирі і скити Закарпаття // Чорна книга України. — К., 1998. — С. 77–80, 80–85.

[111] Див. напр., статтю про прагнення керівництва православної церкви на чолі з архімандритом Олексієм (Кабалюком) возз'єднати Закарпаття з Росією. *А.Каревин.* Юбилейный сентябрь // Киевский телеграф. — 2007. — 31 августа — 6 сентября.

лицьких священиків. Тут же вміщено «Список 175 священиків Мукачівської греко-католицької єпархії, репресованих радянською владою після 1944 р.[112].

Відомі фахівці з етноконфесійної проблематики В.Войналович (Київ) та В.Фенич (Ужгород) висвітлювали репресивну політику радянських властей щодо традиційних конфесій Закарпаття[113]. Доля Греко-католицької церкви за доби сталінських репресій знайшла відображення в угорськомовній книзі М.Рішко. Інші угорські автори також торкалися питань репресій, зокрема депортацій[114].

У 1997 р. було видано збірних матеріалів чергової науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті». У першому розділі збірника, що має назву «Етнополітичний розвиток етнічних меншин Закарпаття», вміщено 11 невеликих статей, але лише в 5 з них якоюсь мірою висвітлюються питання етнополітичного і етнокультурного розвитку населення Закарпаття 1944–1991 рр. Так, І.Гранчак спробував

---

[112] Терниста дорога до єдності. — Ужгород, 1995. Серед матеріалів: список культурно-освітніх діячів Мукачівської греко-католицької єпархії. — С. 174–191; Список священиків Мукачівської греко-католицької єпархії репресованих радянською владою після 1944 р. — С. 205–211; Докладная записка об униатской и православной церквах западных областей УССР. — С. 192–196; План мероприятий по воссоединению греко-католической церкви западных областей УССР с Русской православной церковью. — С. 196–202.

[113] Найгрунтовнішою працею була монографія В.Войналовича «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс» (К., 2005), у якій на основі нових джерел та сучасних теоретико-методологічних підходів аналізуються такі закарпатські сюжети, як ліквідація Греко-католицької церви на Закарпатті чи політика щодо Угорської реформатської церкви. Див. також: *Фенич В.* Ужгородська унія 1646 р. у вітчизняній і зарубіжній історії (Ретроспективний погляд на проблему) // Проблеми української історіографії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю українського історичного товариства і журналу «Український історик» 2 березня 1996. — С. 97–105; *Мигович І.* Релігія і церква у нашому краї. — Ужгород, 1993.

[114] *Risky M.* Az esk mindvegig k telez. A K rp taljai G r g Katolikus Egyhaz kalvari ja (1944–1991) / INTERMIX Kiado. Ungvar-Budapest. 1994; Botlik J. — Dupka G: Ez hat a hon... Tenyek, adatok, dokumentumok a K rp taljai magyars g elet b l. 1918–1991. — Mandatum, 1991; So s. — *Medvecz A.* Akkoriban ez m g igen nagy b n volt. Adalekok Magyarorsz g s a k rp taljai magyar kisebbs g kapcsolat nak alakul s hoz (1945–1989)/ Budapest–Beregsz z, 1999. Hatodik Sip. XI vf., 1999/1–4.

дати аналіз демографічних процесів серед угорців Закарпаття у 1945–1996 рр.[115], В.Марина навів деякі дані про умови етнокультурного життя румунів[116], Є.Навроцька — соціально-культурне життя циган[117], Й.Гайніш — становище словаків[118], Г.Павленко — депортацію німців Закарпаття в 1944–1946 рр.[119].

Окремим аспектом етнополітичного і етнокультурного розвитку німців, словаків та циган радянської доби присвячена низка публікацій. П'ятий випуск збірника «Карпатика» містить три статті з етнополітичного розвитку німців краю у 1944–1954 рр. Найгрунтовнішим з них є спільне дослідження О.Мазурка, Г.Павленка і О.Ситника на основі архівних матеріалів, що висвітлює політичне становище німців краю в 1944–1959 рр. Етнокультурній специфіці освіти німців Закарпаття присвячена стаття Ф.Кулі[120], німецьким поселенням Мукачівського району — стаття Т.Клінченко[121]. У брошурі Г.Павленка «Німці на Закарпатті» проаналізовано репресії щодо німців та висвітлено питання комуністичної пропаганди у 1970–1980-х роках[122]. У брошурі Ф.Кулі «Німецька

---

[115] *Гранчак І.М.* Угорці Закарпаття в післявоєнні роки: кількісний аналіз (1945–1996 рр.) // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті». — Ужгород, 1997. — С. 83–97.

[116] *Марина В.* Этнокультурный ренесанс румынов Закарпатья // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті». — Ужгород, 1997. — С. 110–115.

[117] *Навроцька Є.М.* Цигани Закарпаття в посттоталітарний період // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті». — Ужгород, 1997.

[118] *Гайніш Й.Й.* Словаки Закарпаття // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті». — Ужгород, 1997. — С. 130–137.

[119] *Павленко Г.В.* Нове про депортацію німців Закарпаття в 1944–1946 рр. // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті». — Ужгород, 1997. — С. 160–167.

[120] *Куля Ф.* Німецькі школи на Закарпатті: історія і сучасність // Carpatica — Карпатика. — Вип. 4. Німці на Закарпатті (X–XX ст.). — Ужгород, 1995. — С. 42–55.

[121] *Клінченко Т.* Німецькі поселення в Мукачівському районі: реальність і перспективи // Carpatica. — Карпатика. — Вип. 4. Німці на Закарпатті (X–XX ст.). — С. 74–81.

[122] *Павленко Г.* Німці на Закарпатті. — Ужгород, 1995.

школа на Закарпатті» проаналізовано стан освіти німців, у т. ч. упродовж 1944–1998 рр.[123]. Публіцистична брошура М.Макари та І.Миговича «Карпатами поріднені. Історичний нарис українсько-словацьких етнополітичних та етнокультурних відносин» (вид. друге, доповнене. — Ужгород, 1999) тлумачить українсько-словацькі взаємовпливи з позицій радянського патріотизму і політичного русинства. Я.Вацулік у брошурі подає матеріал про політичне і культурне становище чехословацьких громадян, в першу чергу словаків на Закарпатті у 1945–1948 рр.[124].

У грудні 1997 р. у Братиславі було проведено науковий семінар і видано збірник його матеріалів «Словаки на Закарпатській Україні»[125]. У статтях проаналізовано політичний і культурний аспекти становища словаків у 1944–1991 рр.[126]. У монографії Г.Ємця та Б.Дяченка, присвяченій циганському населенню, не порушується більшість проблем політичного, соціального і національно-культурного розвитку доби тоталітарного режиму[127].

Уся сукупність наявних публікацій не дає достатньо повної характеристики етнополітичних і етнокультурних процесів у Закарпатті радянської доби. Якщо в переважній більшості публікацій всіляко вихвалялася ленінська національна політика КПРС, нав'язливо пропагувалася російська радянська культура, інтернаціоналізм і радянський патріотизм, то в публікаціях 1991–2007 рр. помітно значно критичніший підхід до висвітлення названих проблем, але при цьому в працях сучасних українських авторів виявляється однобічний підхід до критики політичних і культурних заходів радянської тоталітарної системи. Доволі часто дослідники обходять аналіз суті етнополітичних і етнокультурних процесів у радянську добу.

На нашу думку, п'ятий — пострадянський період в історіографії — від 1991 р. характеризується дослідженням соціально-політичного та духовно-культурного життя національних меншин Закарпаття, міжетнічних стосунків у краю та дискусіями довкола русинської проблематики.

---

[123] *Куля Ф.* Німецькі школи на Закарпатті. — Ужгород, 1998.

[124] *Vaculik J.* Hledali svou vlast. — Praha, 1995.

[125] *Haraksim Z.* O minulosti slovenskej na Zakarpatsku. — Bratislava, 1997.

[126] *Karaжova M.* V Klenovskej kole bolo svetlo // Slovaci na Zakarpatskej Ukraine. — Br. 1997; *Hapakova M.* Slovaci v obci Turji Remety // Slovaci na Zakarpatskej Ukraine — Br., 1997.

[127] *Ємець Т.С., Дяченко Б.І.* Циганське населення Закарпаття. — Ужгород, 1993.

У 1990-х рр. подолання радянської спадщини розумілося, в першу чергу, як висвітлення табуйованих тем, пов'язаних з національними меншинами та неорусинством. Українська проблематика стосувалася переходу від українського радянського до українського національно-державницького дискурсу. У подальшому процес розмежування у регіоні Центрально-Східної Європи привів до більшої визначеності в орієнтаціях закарпатських еліт, переорієнтації на Київ як реальний політичний центр для закарпатського регіону.

Дослідження з проблем соціально-політичного та духовно-культурного життя національних меншин Закарпаття відбувалося паралельно зі створенням науково-освітньо-інформаційної інфраструктури, впровадженням новітніх методологічних підходів щодо дослідження етнічних спільнот, зокрема гендерного, мікроісторичного, соціально-антропологічного.

Розвиток досліджень з проблематики угорської національної меншини відбувався на тлі створення фактичної національно-культурної автономії угорців, розбудови національної освіти від дитсадків до вузів, розвитку видавничої справи, пострадянської мережі ЗМІ, повернення до національної топоніміки, відродження меморіальної символіки. Певні вимоги з боку угорської національної меншини, наприклад, створення територіальної автономії у Берегівському районі та встановлення пам'ятного знака на Верецькому перевалі, мали значний резонанс за межами Закарпаття і стимулювали етноісторичні та етнополітичні дискусії. Зокрема, полемічний тон був притаманний окремим публікаціям із серії «Закарпатської книги» видавництва «Intermix» (Будапешт — Ужгород) та «Закарпатського Угорського Наукового Товариства» і щорічника Берегівського педагогічного інституту «Acta Beregsasiensis».

Наприклад, у першому випуску щорічника «Acta Beregsasiensis» (2000 р.) було опубліковано спільну роботу К.Шоша та А.Медвеч, присвячену аналізу україномовних підручників для середньої школи та краєзнавчих публікацій. Критиці було також піддано праці українських науковців щодо відображення історичної ролі угорців на Закарпатті. Йшлося, зокрема, про роботи Д.Данилюка, В.Ілька «З історії заселення та розвитку культури Закарпаття» (Київ, 1993); В.Маркуся «Політична і державно-правова еволюція українського Закарпаття» (Київ, 1993); Д.Данилюка «Історія Закарпаття в біографіях і портретах» (Ужгород, 1997); «Нариси історії Закарпаття» (Ужгород, 1993. — Т. 1; 1995. — Т. 2.).

Аналізуючи наукову, краєзнавчу та педагогічну літературу 1989–1999 рр., автори переконують, що угорсько-українські імагологічні відносини (тобто образи українців в угорській, а угорців в українській історіографії) ще малодосліджені[128].

Утім, однобічні, етноцентричні підходи були притаманні самій угорській історіографії. Як зауважує Чаба Г.Кіш у статті «Що таке бути угорцем?» зі збірника «Нація, етнічність та держава у Центральній Європі» (Відень, 1991), «комуністична номенклатура робила наголос в Угорщині скоріше на універсалістські традиції марксизму. Причиною цього була революція 1956 р. і той факт, що по той бік кордону також жили значні групи етнічних угорців. Останнє було «табу». Відповіддю літераторів та істориків на ці обставини часто був розвиток національних ілюзій, а також плекання міфу угорського націоналізму у дусі XIX-го сторіччя»[129].

Євроінтеграційні процеси зумовили можливість вільного контакту між угорськими діаспорами та Угорщиною, забезпечили координацію наукових досліджень з проблематики закордонних угорців. Закарпатські угорські науковці поступово переходили від висвітлення «білих плям» радянського минулого та соціолінгвістичних досліджень угорськомовного середовища (проф. Іштван Чернічке з Берегівського пединституту) до участі у дослідницьких програмах міждисциплінарного характеру, що наголошували на спільному та особливому у життєдіяльності угорських меншин України, Румунії, Словаччини, Сербії, Хорватії та Словенії[130].

Нагромаджений у 1990-х рр. досвід у вивченні меншин сприяв тому, що керівництво Угорської Академії наук ухвалило у 2000 р. рішення про створення окремого науково-дослідного Інституту етнонаціональних меншин, метою якого було проведення фундамен-

---

[128] Див.: *Medvecz A., So s K.* Adal kok korai t rt nelm nk meg t l s hez K rp talj n (Ukr n nyelv tan — s seg dk nyvek a honfoglal s s llamalap t s kor ryl) // Acta Beregsasiensis. — 2000. — Old. 122–134.

[129] *Csaba G.Kiss.* Was ist der Ungar? // Nation, Ethnizit t und Staat in Mitteleuropa. — Wien: B hlau,1991. Buchreihe des Instituts f r den Donauraum und Mitteleuropa. Band 4. — S. 125.

[130] Див.: *Bardi N.* T ny s val . A budapesti korm nyzatok s a hataron t li magyars g kapcsolatok t rt nete. — Pozsony: Kalligram, 2004; *Bardi N.* ger G. (szerk.). tkeres s s integr cio. Valogatas a hat ron t li Magyar rdekv delmi szervezetek dokumentaibol 1989–1999. Teleki Laszlo Alapitvany. — Budapest, 2000. — Old. 21–44; *Moln r J.* — *Moln r D.J.* K rp talja n pess ge s magyars ga a n psz ml lasi s n pmozgalmi adatok t kr ben (k z rat).

тальних та прикладних досліджень угорських меншин у центральноєвропейських країнах.

Інститут розробляє стратегії вивчення меншин, співпрацює з дослідниками зарубіжних угорців на різних рівнях, залучаючи для виконання конкретних дослідницьких програм відповідні фонди. У дослідженнях все частіше використовують міждисциплінарні підходи, не забуваючи також про традиційні зацікавлення — етнографією, історіографією, мовознавством, правовими аспектами, демографією, а з сучасних напрямів розвивають дослідження з соціології, політології, культурної антропології та регіоналістики. Політологічним проектом «Альтернативи та напрями в політиці угорських меншин — розбудова спільнот, консолідація, національна інтеграція» керує безпосередньо директор Інституту Л.Сарка. Слід зауважити, що Інститут займається також ромськими громадами у сусідніх країнах. Це пов'язано з поширенням угорської мови як рідної серед циган регіону. Угорська мова як явище подвійної ідентичності поширена також серед інших етнічних спільнот Закарпаття. Внаслідок цього Закарпаття, на думку Л.Дюрдика, головного наукового співробітника Центру центральноєвропейських досліджень Інституту ім. Л.Телекі, єдиний з регіонів сусідніх з Угорщиною країн, де позитивний асиміляційний баланс на користь угорців частково покриває від'ємне сальдо міграції та природного приросту[131]. Ця обставина свідчить про престижність статусу угорців на Закарпатті та повноту задоволення національно-культурних потреб угорської меншини*.

Закарпаття стало одним з центрів циганського руху на пострадянському просторі, а періодичне видання «Романі Яг» — найбільш відомим з відповідних видань в Україні. Після низки монографій та статей, підготовлених авторами нециганами, ромські товариства також прилучилися до досліджень, результатом чого стала збірка публікацій «Романі Яг: Історія, культура, право» (Ужгород, 1998 р.).

У 2000-х рр. дійшла черга і до вивчення геноциду щодо ромів на Закарпатті. Попри цікавий фактографічний матеріал закарпатські

[131] Див.: Magyar kisebbs gek a kutat sok t kreben // Magyar tudomany. — 2005/2. — Old. 130–216.

* Позитивний баланс асиміляції у 1990-х рр. становив на Закарпатті + 5000 осіб. Негативний баланс у Словаччині становив — 38000 осіб, у Румунії — 30000 осіб, у Сербії — 20000 осіб.

науковці відстають від учених країн Центральної Європи, зокрема Чехії та Угорщини, в аналізі глибинних проблем циганської ідентичності, ролі ромських еліт, лідерів та форм модерної національної свідомості, які активісти ромського руху та новопосталі культурно-освітні організації намагаються культивувати серед традиційно-патріархального загалу. Праці П.Печінки (Чехія) «Емансипація чи фольклор? Європейські ромські організації» та Р.Куліша «Ставлення угорських ромів до прав меншин: символічне порушення етнічної ідентифікації» виводить ромську проблематику на новий рівень політологічного аналізу[132]. На жаль, у науковому дискурсі Закарпаття відсутній компаративний аналіз життєдіяльності циган та інших етнічних спільнот, зокрема євреїв, які, на відміну від ромів, змогли розвинути подвійну ідентичність, в той час як цигани мусили вибирати між маргінальним становищем упосліджені касти і повною асиміляцією.

Еміграція та ототожнення євреїв Закарпаття з Угорщиною (в першу чергу в Ізраїлі та США) мали негативний вплив на історіографію цієї меншини. Публікації, підготовлені національними товариствами, відзначаються популярним та мемуарним характером. (Див. напр.: *Рейдер А.Н.* Еврейская община Закарпатья: XX век: события, судьбы, документы. — Ужгород, 2004). Найвагомішими джерелами інформації з історії геноциду щодо євреїв Закарпаття були монографія Р.Офіцинського та стаття О.Довганича зі збірника «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті»[133].

До висвітлення єврейського питання долучилися також М.Макара та П.Магочій. Стаття М.Макари «Гнані долею» (Карпатський край. — 1995. — №9–12) з підзаголовком «Етносоціальний нарис історії єврейства на Закарпатті») була присвячена полеміці

---

[132] *Peřinka P.* Emanzipation oder Folklor? Die europ ische Roma-Organisationen Osteuropas. 2007. — Januar. — S. 73–85; *Koulish R.* Hungarian Roma Attitudes on Minority Rights: the Symbolic Violence of Ethnic Identification // Europe-Asia Studies. — Vol. 57. — N2. — March, 2005. — P. 311–326. Див. також.: *Ringold D., Orenstein A. Mitchell,* Wilkins E. Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle. Washington, DC: The World Bank, 2005.

[133] *Довганич О.* Переслідування єврейського населення Закарпаття в перші роки Другої світової війни // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті». — Ужгород, 1997; *Офіцинський Р.* Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). — К., 1997.

з Г.Абрамсоном (Торонто), робота якого «Колективна пам'ять і колективна ідентичність: євреї, русини та Голокост» вийшла у квартальнику Carpatho-Rusyn American (Vol. XVII — № 3. — Fall, 1994). Очевидно, М.Макара вважав свою статтю дуже вдалою, оскільки через п'ять років включив її у перелік праць, рекомендованих для вивчення студентами. Насправді у статті використані численні кліше антиєврейської історіографії. М.Макара відкидає радянські антисіоністські «наробки», зате використовує традиційні націоналістичні словацькі стереотипи, тенденційно інтерпретує та некоректно перекладає словацькі джерела. Характерно, що М.Макара використовує ті самі джерела, що й канадський дослідник О.Баран у відомій статті «Jewish-Ukrainian Relations in Transcarpathia» («Українсько-єврейські взаємини на Закарпатті») зі збірника «Українсько-єврейські відносини» (Едмонтон, 1984 р.), але висновки М.Макари суперечать уявленням О.Барана, який стверджував, що «Карпатська Україна, раніше відома як Підкарпатська Русь, була єдиною українською територією, де не було конфлікту чи антагонізму між українською та єврейською громадами; це був регіон, де антисемітизм був невідомим серед українського населення і де євреї ніколи не ставали на бік гнобителів української спільноти»[134].

Як і раніше, дослідження Голокосту в основному ведуться в Ізраїлі, США та Угорщині[135]. Водночас в Угорщині опубліковані праці, в яких досліджується єврейська ідентичність періоду історичної Угорщини, у тому числі важливе для Закарпаття питання ролі євреїв у мадяризації національних меншин за доби дуалізму[136]. Останніми роками популярними стали також експедиції на Закарпатті, організовані науковцями Ізраїлю, України та Росії з метою вивчення усної історії євреїв регіону.

---

[134] *Baran A.* Jewish-Ukrainian Relations in Transcarpathia // Ukrainian — Jewish Relations. — Edmonton, 1984. — P. 159.

[135] Див.: The Hungarian Jewish Catastroph. A Selected and Annotated Bibliography by Rudolph L. Braham. — Yad Vashem — Jerusalem; YIVO, N.Y., 1969; *Levai J.* Eichmann in Ungarn. Dokumente. — Budapest: Pannonia Verlag, 1961; Braham P.L. (Ed.). Hungarian Jewish Studies, vol. I, II. — N. Y., 1966–1969; *Sagvari A.* The Holocaust in Carpatho-Ruthenia. — Budapest: A.Sagvari, 1992.

[136] *Hanak P.* Ungarn in der Donaumonarchie. Budapest, 1984; B ri-Lichtner, J. Egy tteles. A zsidos g szerepe Magyarorszag legujabkori t rten teben 1790–1918. Argumentum. — Budapest, 1995.

Дослідження з історії німецької меншини, започатковані у 1990-х рр., набули після 2000 р. продовження у німецькомовній монографії Г.Меліки «Німці Закарпатської України: виникнення, розвиток їхніх поселень та способу життя у поліетнічному просторі» (Марбург: Елверт, 2002), де було використано нові джерела. У контексті загальної оцінки ролі німецької меншини у Чехословаччині міжвоєнного періоду дослідники Словаччини дослідили еволюцію Карпатонімецької партії (філія якої діяла на Закарпатті), а Чехії — зв'язок між вигнанням судетських німців та приєднанням Закарпаття до СРСР, що нібито було синхронізовано в рамках спеціальних домовленостей між вищим керівництвом ЧСР та СРСР під час Другої світової війни[137].

На відміну від німців та євреїв, румунська етнічна спільнота Закарпаття мала позитивну демографічну динаміку розвитку впродовж післявоєнного періоду. Румуни зазнали тиску з боку владних структур у напрямі примусової зміни ідентифікації. На відміну від угорців, які використовували національну літературну мову та латинський алфавіт, мали національні церковні організації, румунське населення Закарпаття було піддано примусовій «молдавізації». Навчання в школах відбувалося молдавською мовою на основі кирилиці, з використанням навчальної літератури з Молдавської РСР, власне румунські церковні організації були заборонені. Тому у незалежній Україні відбулося справжнє національне відродження румунської меншини. Дослідники етнічного відродження румунів — серед них найпомітніший В.Марина — зосередили свої зусилля на тому, щоб вписати етноісторичний розвиток румунів Закарпаття у контекст історії Закарпаття, двосторонніх відносин Україна — Румунія та багатосторонніх українсько-румунсько-угорських відносин. Вони також доклали зусиль для презентації румунській громадськості українського бачення історії Закарпаття[138].

---

[137] *Gabzdilova S., Olejnik M.* Od pozitivismu k negativizmu — Karpatonemeck strana v obdobi predmnichovskej ¨ SR // Historick łasopis. — 2005, 53, Ł.3. — S.467–487.

[138] *Марина В.* Этнокультурный ренессанс румынов Закарпатья // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті». — С. 110–115; *його ж.* Румыны Подкарпатской Руси — Закарпатья и их взаимоотношения с языковой родиной // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. — Satu Mare, 1999; *його ж.* Румуни Закарпаття: проблеми історії та етнокультурного розвитку. Автореф. дис. канд. іст. наук. — Ужгород, 1995; *Вегеш М., Марина В.* Румунія і Карпатська Україна (Особливості політичного розвитку і співробітництва) // Карпатська Україна і Августин Волошин. — Ужгород, 1995. — С. 61–69.

Серед наукових форумів, матеріали яких було опубліковано, слід виокремити міжнародну конференцію «Міжетнічні взаємини у зоні українсько-румунсько-угорських контактів від XVIII-го сторіччя до наших днів».

У дослідження міжетнічних стосунків на Закарпатті у 1991–2007 рр. привноситься намагання колишньої компартійної та наукової еліти області приєднатися до автономістських прагнень, мобілізувати організації національних меншин на реалізацію концепції закарпатського народу. Як стверджував І.Мигович, завідувач відділу соціальних проблем Карпатського регіону Інституту соціології НАН України, «специфічною вартісною орієнтацією закарпатців у політичній сфері є регіональний партикуляризм — основане на територіальній спільності і природній єдності місцевих інтересів прагнення в кризових умовах зберегти і зміцнити економічну, політичну, соціально-культурну самостійність і своєрідність свого краю за рахунок певного послаблення деяких функцій вищих структур влади і розширення можливостей місцевого самоврядування. Руйнуючи зацентралізовані і бюрократизовані управлінські зв'язки, регіональний партикуляризм чи місництво, здатний в підсумку сприяти національній інтеграції, розбудові вільної, цивілізованої України»[139].

У 1990-х рр. речники «регіонального партикуляризму» мали широкі можливості концептуального викладу та поширення своїх поглядів, про що свідчать оприлюднені матеріали десяти найважливіших наукових конференцій та семінарів з питань міжетнічних відносин на Закарпатті, проведених в Ужгороді за 1991–1999 рр., а також інші публікації авторства чи за редакцією І.Миговича, М.Макари, І.Гранчака, М.Болдижара та ін.

Утім, русинський рух після 2001 р. і далі розвивався і за ініціативою громадських організацій карпатських русинів станом на 1 червня 2007 р. зібрано понад 130 тис. підписів закарпатців, що вважають себе русинами. У серпні 2006 р. Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації висловив стурбованість відсутністю офіційного визнання в Україні русинської національності. Нарешті, 7 березня 2007 р. Закарпатська обласна рада ухвалила рішення про визнання на території Закарпатської області національності «русини» і ввела її до переліку національностей Закарпатської області.

---

[139] *Мигович І.* Закарпатці: хто є хто? // Карпатський край. — 1995. — №9–12. — С. 7.

Актуальність дискусій довкола русинської проблематики знаходить різні пояснення з боку українських науковців. Г.Скрипник та М.Тиводар пояснюють активність русинського руху діяльністю «маргінальних прошарків» (в етнічному аспекті). Неодноразово висувалися припущення щодо зв'язків провідників русинського руху з грантодавцями певних країн тощо[140]. Однак, на нашу думку, причини активізації неорусинства можна пояснити загальним європейським етнокультурним та етнополітичним контекстом доби глобалізації. Відродження регіональних мовно-культурних традицій, кодифікація діалектів і спроби створення нових мовно-культурних спільнот є типовими явищами у постмодерній Європі. Крім того, у прикордонних, буферних регіонах Західної та Центрально-Східної Європи з'явилися ідеологічні течії з відповідними організаційними структурами, які наголошують на неповторності та самоцінності локальних традицій і потребі долати напруження та конфліктність, що склалися внаслідок антагонізмів попередньої доби між національними державами. Кашуби (у Польщі), помори (у Північній Росії), сету (етнічна група на кордоні Росії та Естонії), латгальці (латиші, що зазнали слов'янського впливу) та інші групи сформувалися на порубіжжі в умовах міжнаціональних та міжцивілізаційних конфліктів. Як і у випадку неорусинського руху, нечисленні представники інтелігенції, культурної та адміністративної еліти позиціонують себе як посередники у міждержавних контактах, беруть участь у русі «непредставлених народів», вимагають включення до переписів, розбудовують етнокультурну інфраструктуру (навчальні заклади, ЗМІ, видавнича справа і т. д.) та розробляють версії місцевої історії. Як і у випадку русинського руху, ця діяльність має або мала в історичній ретроспективі відчутний політичний підтекст. Зокрема, проблема народності сету є однією з причин напруженості між Естонією та Росією.

Але унікальність русинської ситуації полягає у великій кількості політичних акторів у Північноамериканському регіоні, країнах Центральної Європи (в першу чергу Словаччина та Угорщина) і Росії. Після Другої світової війни карпаторусинські традиції визнавалися та культивувалися лише в діаспорному середовищі

[140] *Скрипник Г.* Русинство — спекуляція з відверто політичним контекстом // Українська газета. — 2007. — 12 квітня. — №14 (109); *Орос Я.* Промахи резидента Магочія // Українська газета. — 2007. — 5–17 липня. — №25 (120).

Північної Америки, і лише в цьому контексті можна зрозуміти феномен П.Магочія. Після 1989 р. словацькі владні структури повернулися до політики асиміляції русинів/українців, яку вони проводили до 1945 р., а угорські націоналістичні кола дістали можливість повернутися до ідеологем 1920–1940-х рр. В обох випадках русинський чинник відіграв неабияку роль[141]. Що стосується позиції Росії, то директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Рильського Національної Академії наук України академік Г.Скрипник зазначила: «За часів СРСР російські етнологи разом із нами вивчали закарпатський край і стверджували, що тамтешні жителі — єдина, монолітна українська спільнота з діалектним регіональним відгалуженням українства. Коли ж тепер представники закарпатського русинства звернулися за експертним висновком до російських учених, то директор Інституту етнології та антропології пан Тішков відповів, що русини — це різновид російської етнічної спільноти, крайня на заході гілка росіян. Отож бачимо, що це спекуляція, яка має відверто політичний контекст, а не наукове підґрунтя»[142].

З цим твердженням варто погодитися. Слід, однак, зауважити, що досі бракує комплексного аналізу питань, пов'язаних з русинською проблематикою та дискусіями довкола конкретних репрезентативних праць, що належать представникам неорусинства, наприклад, «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)» П.Магочія, «Закарпаття в контексті політичної історії XX століття» (Історіософські роздуми) В.Галаса та І.Попа, «Энциклопедия Подкарпатской Руси» І.Попа, колективної праці «Енциклопедія русинської історії та культури» та інші. Науковці з етнологічної школи М.Тиводара зробили спробу структурувати матеріал, що стосується русинської проблематики у рамках історико-політичного (конструктивістського напряму) та лінгвістико-етнологічного (примордіалістського напряму), виявили етнополітичний, історико-соціологічний, історико-правовий, етнологічний, лінгвістико-політологічний аспекти полеміки щодо русинського питання. Однак, на нашу думку, будь-яка класифікація повинна спиратися на динаміку поглядів представників русинства (з можливо більшою індивідуалізацією

[141] Див.: *Konełn S.* Rusinsk a ukrajinsk men ina v slovenskej historiografii po roku 1989 // Historick łasopis. — 2007, 55, Ł. 1. — S. 112–124.

[142] *Скрипник Г.* Русинство — спекуляція з відверто політичним контекстом // Українська газета. — 2007. — 12 квітня. — №14 (109).

та деталізацією). Суттєве значення має аналіз впливу на внутрішню ідейну еволюцію механізму ідеологів неорусинів (наприклад, спадщини теоретика націоналізму Е.Гелера на світогляд П.Магочія чи подій у Чехословаччині 1968 р. на формування особистості І.Попа)[143].

Особливий інтерес у цьому контексті становить питання співвідношення символічного та реального мовно-культурного потенціалу русинства. Навіть такий симпатик русинства, як професор Тартуського університету О.Дуличенко (що зі співчуттям ставиться до тези Ф.Фединишинця про русинів як «курдів у Центрі Європи») у статті «Карпатские русины сегодня: некоторые этнолингвистические аспекты» висловлює сумніви у можливості створення стандартної русинської мови для русинів різних регіонів Європи і світу і не поділяє оптимізму П.Р.Магочія та його послідовників з приводу народження «нової слов'янської мови»[144].

«Відродження» русинства відбувається за умов асиміляції русинів у Словаччині, Польщі, Сербії, Угорщині та в Північній Америці, що є природним процесом, пов'язаним з модернізацією і розпадом традиційної патріархальної культури — основи русинства. Аналогічний процес в Ірландії, Білорусі та у світовій єврейській діаспорі призвів до руйнації комунікативних зв'язків і витіснення традиційних культурних кодів у сферу символічного, попри те, що вони підтримувалися державами та потужними силами у діаспорі.

Віртуалізація русинської ідентичності у сучасному глобалізованому світі знаходить яскравий вираз у колективній «Енциклопедії русинської історії та культури» (23 автори та 25 радників), що вийшла друком англійською мовою у Торонто у 2005 р.

---

[143] Див.: *Лазар Н.* Українська та русинська меншини Чехословаччини в трансформаційний період // Буковинський журнал. — 2005. — №4; *Magocsi P.* A New Slavic Language is Born. — N. Y., 1996; *Ziac M. F.* Professors and Politics: The Role of Paul Robert Magocsi in the Modern Carpatho-Rusyn Revival // East European Quarterly, XXXV. — June, 2001. — P. 213–232; *Магочій П.Р.* Нова слов'янська народність? // Rusin. — 1998. — №1–2. — С. 27–30; Русынский язык (Red. Magocsi P.). — Opole, 2004; *Michna E., Korpala-Kirszak E.* Kwestia etniczno-narodowosciowa na pograniczu Slowiacszczyzny wschodniej i zachodniej i ruch rusinski na Slowacji, Ukrainie i w Polsce. — Krak w, 2003.

[144] *Дуличенко А.* Карпатские русины сегодня: некоторые этнолингвистические аспекты // Славяноведение. — 2005. — №1. — С. 20–30.

Закарпаття (Підкарпатська Русь) виступає у згаданій роботі лише як відправна точка для усвідомлення належності до певної спільноти, як це робиться в енциклопедіях діаспорних народів (зокрема, євреїв). Історичні події та біографії видатних осіб представлені у дусі націотворення «відродженого русинського народу». Популярна книга П.Магочія «Народ нізвідки» (Ужгород, 2006) є ще одним прикладом довільних етнокультурологічних та етноісторичних інтерпретацій: художник-примітивіст Никифор з Криниці та зірка масової американської культури Е.Уоргол, які навряд чи мали якесь уявлення про Закарпаття, виступають у книзі як втілення русинства поряд з А.Добрянським, що прагнув стати лідером москвофілів у Галичині, та українським письменником-співцем Карпатської України В.Гренджою-Донським.

Подібна невибагливість, на нашу думку, пояснюється обмеженим культуротворчим ресурсом русинства в Закарпатті: у Закарпатській області діють 27 русинських недільних шкіл і за роки незалежності видано близько 40 книг русинською мовою[145]. Враховуючи відносний демократизм українського політикуму, прорусинське лобі в Закарпатті, Києві, Росії, Америці, сусідніх країнах (крім Румунії), такий реальний результат культуротворчої діяльності русинства можна вважати дуже скромним, але по-своєму логічним, оскільки вибір на користь потужної української культури спочатку в Підкарпатській Русі, а потім і на Пряшівщині (Словаччина) було зроблено свідомо. Радянська держава (а також центральний уряд у Празі після 1945 р.) сприяли українізації з огляду на політичну доцільність. З цих самих причин після приєднання Латвії до СРСР було припинено підтримку латгальського сепаратизму (що було невід'ємною рисою радянської політики щодо Латвії у 1920–1930 рр.), відкинуто «новоязи» на основі карельських говірок у Карелії і молдавських говірок у Молдавській АРСР, що їх розробляли не менш талановиті, ерудовані та заангажовані науковці, ніж П.Магочій. Монографія, присвячена мовній та етнокультурній політиці Радянського Союзу у прикордонних регіонах, приєднаних у 1939–1945 рр., де закарпатська тема була б вписана у ширший етнополітичний та геополітичний контекст, могла б стати одним з аргументів у полеміці з ідеологами русинства, що висувають тезу про примусову українізацію Закарпаття після 1945 р.

[145] [Б. а.] Карпачова потурає політичному русинству // Українська газета. — 2007. — 5–11 липня. — №25 (120).

Вітчизняними і зарубіжними істориками зроблено чимало в плані дослідження етнополітичних і етнокультурних процесів в історії Закарпаття, відбувався процес наукового осмислення ключових питань етноісторії регіону, який вважається одним з найсвоєрідніших у Європі. У багатьох регіонах Польщі та Чехії політичне ствердження титульного етносу супроводжувалося етнічними чистками, тотальними депортаціями іноетнічних спільнот, руйнуванням форм співжиття, що складалися сторіччями. У Білорусі соціокультурний процес супроводжувався втратою національної мови, у багатьох регіонах Росії — забуттям регіональних традицій, відмовою від традиційної духовності, а в деяких — навіть повною заміною населення.

На Закарпатті процеси урбанізації та модернізації, національно-державного розмежування відбувалися за більш сприятливих умов. Тут зберігаються моделі міжетнічних взаємин, багаті регіональні традиції та позитивний соціодемографічний баланс. Для інших європейських регіонів багатий і позитивний закарпатський досвід становить значний інтерес, тому його наукове осмислення, порівняння різних інтерпретацій привертатиме і надалі увагу не лише науковців Закарпаття та України загалом, але й широких кіл міжнародної наукової громадськості.

Розділ II.
ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СПЕЦИФІКИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

§1. Етноміграційні процеси на Закарпатті у IX–XVII ст.

Землі історичного Закарпаття охоплюють територію Закарпатської області сучасної України, Пряшівщину у Словаччині, більшу частину Потисся нинішньої Угорщини, колишню Трансільванію або Семиграддя в Румунії. Історія цих земель та історія етносів, які в різні часи проживали на цих територіях, — різні історії. Археологічні знахідки засвідчують, що регіон був заселений людьми неандертальського типу вже в добу середнього палеоліту (80–30 тис. рр. до н. е.). Однак предки етносів, які сьогодні заселяють закарпатські землі, прийшли сюди досить пізно, а інтенсивні міграційні та асиміляційні процеси зробили поняття «слов'яни» («закарпатські українці» «русини», «словаки»), «угорці» («мадяри»), «румуни» («волохи»), «німці» («германці», «саксонці») неоднозначними з точки зору антропології та етногенезу.

Етнічна самоідентифікація є безперервним процесом, що чутливо реагує на різноманітні суспільно-політичні, економічні та культурні чинники. Особливо це помітно у прикордонних регіонах, де політичні переміни та сусідство з іншими народами і націями, що обов'язково супроводжуються культурним взаємообміном, стимулюють формування етнополітичних ідей. Закарпатська область України упродовж цілого історичного часу, себто часу, засвідченого писемними історичними джерелами (він тут починається наприкінці IX ст.), теж була порубіжжям, причому у складі різних держав. В умовах прикордоння та політичної нестабільності тут виникло широке розмаїття ідей щодо етнічної належності населення українського Закарпаття. Тут знаходяться представники усіх так званих «титульних» націй держав, до складу яких колись належало і належить сьогодні Закарпаття — угорці (Угорське королівство, Угорщина), словаки (Чехословаччина), росіяни (СРСР), українці (Україна). Крім них, є також румуни, поляки — представники сусідніх держав.

Прикметною особливістю етнічного розмаїття на Закарпатті є існування групи (нехай і не чисельної) русинів, яка заявляє про

свою окремішність та автохтонність на даній території. Цей факт вказує на дві важливі риси етнополітичної історії Закарпаття. Перша — це тривале існування Закарпаття як політично цілісної — незважаючи на зміни суверенів — та специфічної в культурному плані території, що переважно була населена східнослов'янськими народами. Друга — це збереження у самоназві східнослов'янського населення «русини» прямої вказівки на перебування Закарпаття у складі держави Русь зі столицею у Києві — держави, яку з XIX ст. почали називати умовно-науковим іменем Київської Русі. Справді, які б назви не вживалися для східних слов'ян Закарпаття: русини, росси, карпато-росси, підкарпатські русини, рутени, rutheni, угро-русскіє, росіяни/orosz, руснаки/ruszny k, українці, навіть московити/muszka — усі вони так чи інакше засвідчують визнання ними свого походження лише від одного етнічного предка — давньоруської народності.

У той же час, брак писемних історичних свідчень про давню історію Закарпаття давав і дає змогу висувати різні інтерпретації наявних свідчень, а ще більше — гіпотез задля пристосування існуючої пам'яті як для обґрунтування, так і заперечення тих чи інших визначень русинської тотожності. У зв'язку з цим доцільно, по-перше, з'ясувати причини і чинники виникнення регіональної етнополітичної специфіки Закарпаття, що, зокрема, сприяла появі русинів, а по-друге — дослідити причини збереження історичної пам'яті населення Закарпаття про «руське» минуле.

Перш ніж перейти до виконання поставленого завдання варто зупинитися на значенні та історії вживання термінів «Русь», «русин» та «рутен» — тих термінів, які уособлюють етнополітичну та культурну специфіку Закарпатської області.

Термін «Русь», незважаючи на те, що його походження та первісне значення є предметом наукових дискусій уже не одне століття, у Східній Європі так чи інакше означав державу, територію цієї держави, а також її населення. Перша згадка про державу «Русь» належить до 839 р., хоча за повідомленням «Бертинських анналів», де вона наведена, неможливо визначити, яку саме територію займала ця держава і що вона собою являла. Відомо лише, що правлячим прошарком цієї держави були скандинавські вікінги, яких у Східній Європі називали варягами. Цю ж назву «Русь» узяла держава, яку теж заснувала варязька династія, що, зрештою, утвердилася в Києві. Давньоруські літописи датують цю подію кінцем IX ст., а сучасні наукові гіпотези — першою

половиною X ст. Після розпаду цієї давньоруської держави внаслідок монгольського завоювання та експансії сусідніх держав правителі останніх включали до своїх титулів звання володарів Русі. До таких належали великі князі литовські, королі польські, королі угорські й великі князі, а згодом царі, московські. З постанням Російської імперії її правителі стали монопольними носіями титулу володарів Русі. Проте території, що від початку входили до складу давньої, або Київської Русі, і далі зберігали за собою назву Русі, опинившись у складі інших держав. Не в останню чергу це відбулося завдяки міжнародному престижу руської спадщини. Відповідно й за населенням, що успадкувало мовні та культурні риси давньоруських предків, збереглися назви, що були похідними від слова «Русь».

Термін «русин» є першою відомою формою самоназви населення давньоруської держави. Вперше її засвідчено у списку русько-візантійського договору 911 р., звичайно, щодо тих «русинів», які перебували у Константинополі[1]. В межах Русі цей етнонім застосовувався лише до мешканців Київської землі, тоді як мешканці інших земель мали власні самоназви: чернігівці, галичани, володимирці або волинці, болохівці, турівці, сіверяни/сіврюки. На початок XIII ст. етнонім «русин» поширюється на все слов'янське населення півдня Русі (території Чернігівської, Галицької, Волинської земель, Закарпаття), витісняючи місцеві земельні назви[2]. Цей термін зберігався у вжитку на території України в ролі самоназви. Він засвідчений у другій половині XVII — на початку XVIII ст. у літописах Сафоновича, Самовидця, Величка. На Поділлі ним користувалися ще у 60-х рр. XIX ст. Поляки також називали українців саме русинами[3], тоді як назви «русич» та «русский» утворилися і поширилися на територіях Московської держави[4].

---

[1] Див.: Ипатьевская летопись. — Изд. 2-е (Полное собрание русских летописей. — Т. II). — М.: Языки славянской культуры, 2001. — Столб. 25.

[2] Див. одну з останніх праць на цю тему: *Балушок В.* Несподіванки української етнонімії // Київська старовина. — 2002. — №5. — С. 27–35.

[3] *Мациевич Л.* Поляки и русины // Киевская старина. — 1882. — №2. — С. 301.

[4] Слово «русич» вживається у «Слові про Ігорів похід», але є всі підстави сумніватися щодо його походження у XII ст.: див. останню ґрунтовну критику автентичності «Слова»: *Keenan E.L.* Josef Dobrovsky and the Origins of the «Igor Tale». — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004.

Термін «рутен» походить від латинського відповідника назви «русин» — «ruthenus». Історично перша форма цього етноніму — «ruteni», «rutenus», «rutena», «rutus». Початково це був етнонім давнього кельтського племені та державного утворення на території Ґаллії з центром у м. Сеґодунум (Rutena, Rutenis, суч. м. Rodez) на півдні Франції у I ст. до н. е. Ототожнення Ґалльської Рутенії та Русі було зроблено французькими та англо-норманськими літописцями (перший історик Польщі Ґалл Анонім, Саксон Граматик (Annalista Saxo), абат монастиря Сен-Дені Суґерій, Ґервасій з Тілбері, Варфоломій Англійський) на початку XII ст. згідно з принципом середньовічної наукової методології, а саме — на підставі співзвуччя двох назв. Проте ці назви були пов'язані історично. Виникнення назви Русь пов'язане з кампанією купців, що існувала у Ґалльській Рутенії і була партнером фрізських морських купців (суч. Голландія) та вікінгів. Разом з останніми ці рутени у VIII ст. проторували шлях з Балтики через Волгу, Каспій в Арабський халіфат і, зрештою, принесли державність і свою назву у Східну Європу.

Звичайно ж, слід мати на увазі, що перекочування назви Рутенії у Східну Європу не означало переселення сюди цілого народу. Після розпаду Київської Русі внаслідок монгольського завоювання у XIII ст. книжні терміни «ruteni», «rutheni» у польській латиномовній літературі стали означати руське населення на тих землях колишньої Русі (Ruthenia, Russia), що увійшли до складу Польського королівства. Це населення сповідувало православ'я і називало себе руським народом. Спочатку це стосувалося Галичини, а після Люблінської унії 1569 р. — руських володінь Великого князівства Литовського, що були інкорпоровані до королівства Польського. Останні називалися також Україною і Малою Росією. Внаслідок розділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Галичина увійшла до складу Австро-Угорської імперії, але зберегла за собою самоназву Русь, а її корінне населення — русинів. Колишня ж Україна опинилася у складі Російської імперії і стала офіційно називатися Малоросією. Однак у другій половині XIX ст. русини Австро-Угорщини та малороси Росії усвідомили себе одним народом зі спільною мовою, історичним походженням та культурою і обрали для себе назву «українець». Тому латинським терміном «рутени» означають предків українців, які називали себе руськими людьми і виводили своє походження з Київської Русі. Як синонім терміна

«russ-»/ «ross-» термін «ruten»/«ruthen» може поширюватися на росіян[5].

Таким чином, усі три названі терміни насправді засвідчують прямий зв'язок східнослов'янського населення Закарпаття з давньою Руссю та Україною. Як по всій Україні, так і на Закарпатті ці назви означали і територію, і її населення.

Однією з головних причин збереження міцної пам'яті про «руське» минуле Закарпаття було використання значною частиною населення краю мови, що за всіма ознаками належала до східної гілки слов'янських мов. Ця мова, як і мова літератури Київської Русі, теж вважалася руською і її граматичний опис зазвичай спирався на граматику М.Смотрицького (1619), якою послуговувалися і в Україні, і в Російській імперії. Зокрема, А.Коцак, який у другій половині XVIII ст. написав першу граматику для Закарпаття (її не було надруковано), назвав її «Граматика русская сиречь правила извещательная и наставительная о словосложении слови язіка словенскаго или русскаго». Походження мови руського населення Закарпаття цікавило І.Фогарашія, який написав працю «Вообще о различіи Славянских наречій, собственно же о мало и карпато или Угрорусских», в якій він дійшов висновку про належність закарпатської говірки до «малоруської мови», а отже, і належність населення Закарпаття до «малоросіян». Закарпатський історик і енциклопедист М.Лучкай теж назвав свою граматику «Grammatica Slavo-Ruthena» (1830)[6]. Ця праця базувалася на авторитетній і найсучаснішій тоді граматиці «Institutiones Linguae Slavicae» (Відень, 1822) знаменитого славіста Й.Добровського. Сам Добровський кваліфікував східнослов'янську мову, поширену на Закарпатті, як «рутенський або карпаторуський діалект» (dialectus Rutenus aut Carpatho-Russia) і був переконаний, що той зберіг близькість з церковнослов'янською мовою, себто літературною мовою Київської Русі. На його думку, «карпатський діалект» і церковнослов'янська мова були настільки близькими, що для діалекту була непотрібна окрема граматика з огляду на існування граматики церковнослов'янської мови.

Зрозуміло, що мовна ідентичність «русофонів» Закарпаття мусила служити опорою їхньої «руської» національної самосвідо-

[5] Походження і мандри терміна «рутен» докладно див.: *Пріцак О.* Походження Русі. — Т. І. — К., 1997. — С. 49–52.

[6] Див.: *Лучкай М.* Граматика слов'яно-руська. — Переклад укр. мовою Лизанця П.М., Сака Ю.М. — К.: Наукова думка, 1989.

мості, тим більше, що в цьому регіоні вони проживали у сусідстві з етносами — носіями інших мов та політичних традицій — угорцями, словаками, німцями, румунами, євреями. Проте надійних писемних історичних джерел, які б засвідчували, нехай би опосередковано, початки «руської» присутності на Закарпатті, не збереглося.

Археологічні дані засвідчують подібність матеріальної культури Закарпаття й Правобережної України, а також вказують на впливи у IX ст. з боку Великої Моравії[7]. Це доводить, що Закарпаття було заселене якимось народом ще до приходу на ці землі наприкінці IX ст. мадярських племен. Однак залишається відкритим питання про етнокультурну ідентифікацію цього населення. Належність цих мешканців Закарпаття до східних слов'ян, якою правдоподібною вона не здавалася б з огляду на подібність її матеріальної культури з тими, що існували на правобережжі Дніпра (корчацька та райковецька культури), можна стверджувати лише на рівні гіпотези. Для періоду до IX ст. може йтися лише про протослов'янське населення, себто таке, що послуговувалося слов'янськими говірками, мало однакову матеріальну культуру, але не усвідомлювало належності до більшої етнолінґвістичної спільноти слов'ян. Справді, слово «слов'яни» (у грецькій мові *склавіни*, у латинській — *склави*, в арабській — *сакаліба*) до 800 р. у жодному разі не виступало в ролі самоназви, а було книжним терміном, який не мав етнічних характеристик[8].

Писемні джерела про Закарпаття відкриваються літописними оповідями про міграцію мадяр через Карпатські гори у Середньодунайську низину і завоювання ними місцевих племен та міст наприкінці IX — на початку X ст. Але ці джерела не проливають

---

[7] *Пеняк С.І.* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. — К.: Наукова думка, 1980. — С. 161.

[8] Знадобилося принаймні два століття гострих наукових дискусій, щоб історики почали визнавати цей факт. Див.: *Curta F.* The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700. — Oxford, 2003. — P. 350. Детальний підсумок дискусій про зміст терміна «sclavus» як невільника і лише з середини X ст. (!) як слов'янина за середньовічними джерелами див.: *McCormick M.* Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300-900. — Cambridge University Press, 2001. — P. 738–740. Серед слов'янських вчених на відсутність етнічних конотацій терміна «склавіни» звернув увагу О.Пріцак: див. його статтю «Слов'яни і авари» // Походження Русі. — Т. II. — К.: Обереги, 2003. — С. 773–811.

світла щодо тих, кого завойовували мадяри за Карпатами. Навіть словоохочий анонімний нотарій якогось з угорських королів на ім'я Бела, автор хроніки «Діяння угрів» нічого певного не повідомляє про підкорене мадярами населення. В усякому разі з того, що Лаборець, володар фортеці Унг і супротивник легендарного ватажка мадяр Алмуша називався його мовою «дука» (лат. *dux*), зовсім не вказує на слов'янське походження цього місцевого персонажа. До того ж ці літописи досить пізні за походженням і через це відбивають політичне замовлення іншого часу. З тієї ж причини не заслуговують на довіру місцеві народні перекази про цю подію, в яких Лаборець прямо називається руським князем. Вживання терміна «руський» щодо завоювання мадярами Закарпаття є явною модернізацією, тому що на початку X ст. термін «рус» засвідчений надійними джерелами лише у випадку варягів, себто скандинавських воїнів та купців, які контролювали значну частину Східної Європи і вивозили з неї товари на продаж до Арабського халіфату та Візантійської імперії. На слов'ян цей термін поширився уже після захоплення русами-варягами Києва (930-ті рр.), утворення ними держави та наступною — від кінця X ст. — їхньою християнізацією та слов'янізацією.

Головним аргументом на користь існування на Закарпатті руського етносу і навіть державності уже на початку XI ст. були два писемних повідомлення. В одному — у «Гільдесгаймських анналах» — під 1031 р. згадується, що син угорського короля Стефана Святого (997–1038) носив титул князя русів (точніше: *dux Ruizorum*)[9]. В іншому — «Житії Конрада, архієпископа Зальцбурзького», написаному бл. 1177 р., є вказівка на існування в Угорському королівстві окремої адміністративної одиниці, «марки рутенів» («marchia Ruthenorum»)[10]. За стандартами гуманітаристики модерної доби територією цієї «марки» було визнано землі Карпатської Русі та Потисся[11], тому що вони були населені русинами. Про статус цієї «марки» припускалося, ніби вона мала певні привілеї у складі Угорщини, зокрема власну адміністрацію на чолі з кня-

[9] «Heinricus Stephani Regis filius, dux Ruizorum», — Monumenta Germaniae Historica, Scriptores / Pertz G.H., ed. — III. — P. 91.

[10] «Nuntius ad regem dirigitur, qui tunc in marchia Ruthenorum morabatur», — Monumenta Germaniae Historica Scriptores. / Pertz G.H., ed. — XI. — Hannover-Berlin, 1854. — P. 74.

[11] *Химинець Ю.* Закарпаття — земля Української Держави. Нотатка з історії Закарпаття. — Ужгород: Карпати, 1991. — С. 10.

зями і власну церковну ієрархію[12]. Словом, ці звістки сприймалися (і сприймаються донині) як переконливі свідчення існування якоїсь принаймні напівзалежної провінції русинів у складі Угорського королівства.

Насправді, існує точна вказівка від 863 р. на місцерозташування «руської марки». Воно знаходилося не в Карпатах, а на верхньому Дунаї. Щодо «русів», іменем яких була названа ця марка, то вони були не представниками етносу, а членами купецької компанії, яка торгувала з Руссю або «русами» (тоді ще варягами), причому вивозила ця компанія з Русі рабів, коней та віск[13]. Отже, припущення про існування на Закарпатті руського населення і навіть особливої адміністративної одиниці у складі Угорського королівства, що нібито збереглися від часів домадярського завоювання, є хибними.

Одна з можливостей для того, аби «руське» ім'я та «руська» людність опинилися на Закарпатті — це приєднання цієї території до Руської держави, внаслідок чого місцеве слов'янське за мовою населення прийняло б її спочатку як політичну ідентичність, а зрештою, і як етнічну. Звичайно, подібного роду приєднання мало б відбутися після початку слов'янізації руської династії. Однак певні дані про такі події відсутні. На підставі поодиноких літописних згадок припускалося, що на короткий час за Карпати сягала влада Володимира Святославича (пом. 1015 р.) і що галицькі князі також володіли деякими територіями на Закарпатті уже в помонгольський час — наприкінці XIII ст. та у 1320-х рр.[14]. Але навіть якщо ці припущення справедливі, викликає сумнів, що вкорінення «руської» ідентичності відбулося за досить короткий проміжок часу.

З огляду на брак свідчень про поширення кордонів Русі на Закарпаття, справедливо припускати, що руське населення з'явилося тут внаслідок стихійної колонізації. Незважаючи на те, що цей процес недостатньо відбитий в історичних хроніках (як і українська

[12] Нариси історії Закарпаття. В 3-х т. — Т. I (з найдавніших часів до 1918 року) / За ред. Гранчака І. та ін. — Ужгород: УжДУ, Інститут карпатознавства, 1993. — С. 54.

[13] Докладніше див.: *Галенко О.* Рутенська марка за даними джерел IX–XII ст. // Наукові записки. — Вип. 29. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ, 2006. — С. 6–16.

[14] *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 13, 108.

колонізація степів Північного Причорномор'я у XIV–XVII ст.), її сліди залишилися в деяких інших джерелах, наприклад, у топоніміці. За даними топоніміки, річка Тиса була пограничною річкою Угорського королівства ще за короля Стефана I (975–1038) і лише у XII ст. кордон відсувається до засічної лінії між Мукачевим та Свалявою[15]. Угорський хроніст Симон Кезаї, автор хроніки «Gesta Hungarorum» (1270–1290) називав Карпатські гори «Рутенськими Альпами» (Alpes Ruthenorum). Тільки у цей час руські літописи починають вказувати на Карпати («гору») як на кордон з Угорським королівством: Київський літопис з XII ст., а Галицько-Волинський — з XIII ст.[16]. Таким чином, Закарпаття, залишаючись принаймні до XIII ст. пограничною територією Угорщини, мало достатньо часу для поселення слов'янських, на той час уже руських, стихійних колоністів. Разом з тим Закарпаття не могло не приваблювати й купців, які торгували з Руссю (відповідно, дехто з них сам був руського походження). Як наслідок, на території Угорського королівства засвідчено кілька сіл та містечок, що називалися «руськими»: Oroszi, Oroszfalva, Oroshegy, Rusesti, Rusielu, Russdorf, Reusdorfel, Rusz і навіть Forum Ruthenorum («Руський базар»)[17]. Про ймовірність такої колонізації свідчить і той факт, що угорські королі вдавалися до практики заснувань на землях навіть у центрі королівства поселень військових колоністів з Русі та північнопричорноморських кочовиків (печенігів, половців)[18].

Перші вірогідні дані про адміністративно-територіальний устрій Закарпаття у кордонах Угорського королівства надходять з початку XIII ст. Відомо про утворення там волостей-комітатів, що дістали назву від їхніх столиць: Спіш (перша згадка у 1202 р.),

---

[15] *Ісаєвич Я.Д.* Історична географія Угорщини та суміжних країв XI–XIV ст. // Архіви України. — 1967. — №2. — С. 72–73; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. — Киев: Наукова думка, 1985. — С. 95.

[16] Під 1226 р. у Галицько-Волинському літописі Карпати названі «горами Угорськими». — Галицко-Волынская летопись: Текст. Комментарий. Исследование // Сост. Котляр Н.Ф., Франчук В.Ю., Плахонин А.Г. — С-Петербург: Алетейя, 2005. — С. 98.

[17] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. I. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 221–222.

[18] *Расовский Д.А.* Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakovianum. — Vol. VI. — Praha, 1933. — P. 38.

Шариш (угорське Уйвар, з 1227 р.), Землин (угорське Земплин, з 1214 р.), Уж (з 1214 р.), Берег (Боршов, з 1263 р.), Угоча (разом з Хустською округою, з 1210 р.), Мармарош (з поч. XIV ст.). Намісниками комітатів (жуп) були ішпани (жупани). Жупанам підпорядковувалися начальники фортець (каштеляни). Населення було зобов'язане відбувати військову повинність на користь держави, задля чого воно організовувалося у десятки та сотні.

Під час монгольського завоювання чимало мігрантів з Русі, що сильно потерпала від грабіжницького правління монголів, знайшли захисток на закарпатських землях. Серед руських втікачів були й представники княжої династії. Так, між 1242 та 1263 рр. територію від Мармароша до Шариша опанував Ростислав Михайлович, зять угорського короля Бели IV. У наступному XIV ст. на Закарпаття переселився Федір Коріятович. При цьому навряд чи переселення феодалів супроводжувалося приведенням населення. Крім того, що переселення чималої кількості люду на велику відстань потребувало значних організаційних зусиль і коштів, абсолютно неймовірно, щоб монгольська адміністрація допустила втрату частини населення, що підлягало сплаті данини, і в такий спосіб зазнала збитків. Зате руські колоністи цілком могли осісти на Закарпатті на правах «йоббадів» — військових поселенців, приписаних до замків (populi castrum, castrensis) із зобов'язанням виконувати замкову службу. Військові поселення засновувалися і на державних землях згідно з так званим «волоським» правом. Ці колонії зосереджувалися переважно на Мармарощині. Колоністи, статус яких визначався «волоським правом,» вільно обирали для себе сільських предводителів «кнезів» та командирів округ «войд». Вони несли прикордонну службу при замках і платили натуральні податки. Аналогічна практика прикріплення селян до замків та примусу до військової служби існувала і на золотоординських землях Русі. Згодом те селянство, яке мало право носити зброю, і на Русі, і в Угорщині спромоглося вибитися у дворянство або ж поповнило лави тяглового селянства.

Немає підстав припускати, що міграція руських еліт на Закарпаття відбувалася у значній кількості. Це мало далекосяжні важливі наслідки: руське населення на Закарпатті було позбавлене соціального та ідейного лідера, який міг би виступати ініціатором національної консолідації. У той же час у закарпатських комітатах діставали земельні наділи аристократи, які були вихідцями з Тироля, Баварії, Італії, Балкан і, звичайно ж, з самої Угорщини.

Ці васали угорських королів не прибували на Закарпаття разом зі своїми селянами, а діставали тут у володіння вже існуючі села. Проте завдяки цим поселенцям мадярська культура набула суспільного престижу, що в майбутньому й визначатиме русинсько-мадярські відносини.

Угорські королі заохочують до переселення у свої землі саксонських колоністів. Купці та ремісники оселяються у містах Ужгороді, Угочі, Земплині, Берегу. Деякі були запрошені для влаштування соляних копалень поміж Хустом і Тячевом. Саксонці принесли зі собою традицію «німецького права», згідно з якою землероби діставали у спадкове користування наділи землі (телеки) в обмін на оброк. На основі цього права розвинувся інститут солтисів (лат. scultetus), себто представників землевласників, які вербували поселенців на довірених їм землях, виконували функції сільських старост з повноваженнями судді, діставали частку землі у спадкову власність і мали право на частину податків та штрафів, що збиралися у підвідомчих громадах. Запровадження «німецького права» обіцяло економічні вигоди. Це приваблювало на Закарпаття руське населення, тому у XIV ст. тут було засновано численні руські села Любовна, Ольшавиця, Орос-Токай, Літманова, Порошкова, Люта, Черноголова та ін.[19].

Після міграції волохів у Молдавію близько 1340 р. залишені ними райони Закарпаття заселялися руськими поселенцями. В XVI — першій пол. XVII ст. численні руські поселення засновуються у Березькому, Угочанському і Мармароському комітатах.

Угорське королівство на початку XVI ст. вступило у смугу кризи та соціального неспокою. Зокрема, у 1514 р. воно пережило потужне повстання так званих «хрестоносців» під проводом Д.Дожі, яке частково охопило й Закарпаття. Воно стало відповіддю на закріпачення селян, що розпочалось із прийняттям 1459 р. постанови дворянського сейму про заборону селянам вільно переходити від одного власника до іншого. Однак соціальні протести не виказували жодних ознак національного забарвлення. Відсутність національного поділу населення королівства підтвердило й законоположення, відоме як «Трипартитум», ухвалене 1515 р. після повстання «хрестоносців». У ньому підданці корони були поділені за соціальною ознакою на народ (populus), представлений

[19] Див.: *Bidermann J.* Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erweb und ihre Geschichte. — B. I. — Innsbruck, 1862.

привілейованими станами духовенства, аристократії та дворянства, з одного боку, та чернь (plebs), з другого.

Розгром і завоювання Угорщини османами у 1526 р., воєнні дії, що тривали на цих землях до кінця XVII ст., у тому числі набіги кримських татар і насильства німецьких найманців, призвели до значних втрат населення. Це, у свою чергу, дало поштовх активному стимулюванню місцевими землевласниками колонізації. З іншого боку, Закарпаття стало привабливим також для русинів-мігрантів з Галичини. У XVI–XVII ст. у Шаришському, Земплинському та Ужанському комітатах селяться лемки з округів Санок, Кросно, Горлиці, Ясно. Бойки з Старого, Дрогобича, Калуша, Самбора осідали у Березькій жупі та південно-західній Мармарощині. Галицькі гуцули селилися в басейні р. Тиси до Требушан, заснувавши міста Рахів (XV ст.), Луг, Требушани (XVI ст.), Ясиня (XVII ст.)[20].

Представників руського населення Закарпаття знаходимо також серед жителів міст. Це випливає з закону 1608 р. про надання вільновідпущеним (libertini) руського походження права вступати до ремісничих цехів. Проте в умовах жорсткої станової стратифікації середньовічного європейського суспільства у колишніх рабів було мало шансів увійти до соціальної еліти і справити вплив на розвиток культури та етногенезу.

Таким чином, наявні дані свідчать, що руське населення з'явилося на Закарпатті головним чином внаслідок хвиль стихійної колонізації, передусім селянської. Цей край був привабливий для селян-колоністів з Русі. Тут вони знаходили вигідніші умови для господарювання на засадах «німецького права», ніж у спустошеній монгольською навалою та політичною нестабільністю Русі на схід від Карпат у XIII–XIV ст. Пізніше, незважаючи на лихоліття габсбурзько-османських воєн, сепаратистських повстань трансільванських князів проти Габсбургів та проти османів у XVI–XVII ст., Закарпаття все ж було спокійнішою територією, аніж Правобережна Україна, що саме переживала найважчу добу набігів кримських татар та різних орд.

Враховуючи той факт, що поширення серед східних слов'ян етноніму «рус» починається лише з XI ст., ця дата служить нижнім

[20] *Коломиец И.Г.* Очерк по истории Закарпатья. Социально-экономическое положение и борьба крестьянства Закарпатья против феодального гнета и католического порабощения в XV–XVIII веках. — Томск: Изд-во Томского университета, 1958. — С. 57–58.

порогом для встановлення початку руської колонізації на Закарпатті. Колоністи, як здається, осідали на малозаселеному правобережному Потиссі, що було прикордонням Угорського королівства. Землеробський характер колонізації зумовив компактний характер поселення руських колоністів і утворення стабільного за складом анклаву населення з однаковими мовно-культурними характеристиками. Власне, лише так можна пояснити, чому в цьому середовищі затрималася і збереглася етнічна назва русів. Стійке збереження населенням Закарпаття етноніма «рус», незважачи на численні і різноманітні його форми, засвідчує високу ступінь громадської та культурної консолідації руської громади. В умовах поліетнічного складу населення Закарпаття належність до православної конфесії додатково відмежовувала руську громаду від інших етнічних анклавів, які сповідували католицтво або протестантизм. Присутність у краї представників інших національностей — німців, мадярів, словаків, волохів та інших — зміцнювала усвідомлення власної окремішності та культурної самодостатності руського населення.

§2. Передумови формування етнонаціональної свідомості народів Закарпаття

Формування національної самосвідомості чисельних етносів клаптикової імперії Габсбургів, до складу якої входило Угорське королівство, розвивалося по висхідній упродовж XVIII ст., сягнувши критичної точки відліку під час революції та визвольної війни 1848–1849 рр. і «весни народів»[21], — межі, яка поділила усю європейську історію на період перед і після 1848 р. і стала точкою відліку формування європейських політичних націй та становлення національних держав.

У більшості етносів Закарпаття виникненню етнонаціонального самовизначення передувало релігійне. Релігійна самоідентифікація містила в собі зародки етнокультурної, національної. Таким шляхом відбувся розвиток слов'янського населення Закарпаття, румунів, німців, іудеїв. Натомість серед угорців формування нації відбувалося по станово-корпоративній лінії,

[21] Пор.: *Magocsi P.R.* The Shaping of National Identity Subcarpathian Rus'. 1848–1948. — Cambridge-London, 1978.

соціально-політичній і елітарній, без огляду на етнічну належність представників панівної верхівки Угорського королівства.

XVI століття стало періодом кардинальних змін у соціально-політичному житті Закарпаття. До цього спричинилися кілька факторів: турецька окупація частини угорських земель після нищівної поразки війська Угорського королівства під Могачем (1526 р.), з одного боку, і тривала боротьба на самовинищення за угорський престол між прибічниками Габсбургів та Трансільванським родом Запольяї, з другого. І, нарешті, стрімке поширення на угорських землях ідей Реформації та вибух релігійних війн між католиками і протестантами.

Унаслідок цих подій середньовічне Угорське королівство розпалося на три частини: північно-західні землі відійшли Габсбургам, південно-східна частина увійшла до складу Османської імперії, а східна — Трансільванія — залишилась у руках знатного місцевого роду Запольяї. Закарпатські землі сучасної України виявилися розподіленими між Габсбурзькою та Трансільванською частинами колишнього королівства і, як і раніше, усе ще залишалися на узбіччі життя метрополій. З розпадом Угорського королівства ці землі стали порубіжжям, де постійно з'ясовували між собою відносини обидві ворогуючі сторони — Габсбурги і трансільванські князі. Резиденція Мукачівського православного єпископа опинилася в межах Трансільванського князівства.

Реформаційний рух на угорських землях поширився практично відразу після виступу Лютера (наприкінці 1517 р.) з критикою надуживань у католицькій церкві та заклику до її очищення. Вже у 1520-х рр. ідеї протестантизму опановують умами німецькомовних бюргерів і саксонських поселенців (цьому сприяв мовний фактор), а у 1540-х — умами більшості угорських землевласників. Протестантизм виявився надзвичайно привабливим для останніх. Католицизм пояснював Османське панування в краї Божою карою за відступництво угорців від «єдиноістинної» католицької віри і Римської церкви, оборонцями якої виступали Габсбурги. Натомість протестантизм висував концепцію богообраності угорців, проголошував їх народом, який Бог визволить з вавілонського/єгипетського полону (тоді це прочитувалось, як від османського ярма, так і габсбурзького) і допоможе здолати усіх його супротивників. Лютеранство пустило коріння переважно серед німецького і слов'янського населення, а серед угорців воно було швидко витіснене жорсткішим і консервативнішим за

віроучительними постулатами кальвінізмом. Близько 1580 р., на час певного усталення породжених Реформацією нових релігійних кордонів, протестанти становили не менше 80% угорського населення. Принциповий перехід протестантизму на проповідь народними говірками, переклад Біблії народними мовами мав наслідком формування угорської мови як мови інтелектуального спілкування; і у цьому дослідники вбачають найважливіше значення Реформації для становлення угорської культури.

Попри гостре релігійно-політичне протистояння католицька і протестантська церкви залишалися вагомим чинником збереження суспільного status quo і влади місцевих еліт у регіоні. На хвилі боротьби проти Османської та Габсбурзької загроз протестантизм виявився ефективним засобом консолідації угорського дворянства та його самоідентифікації як нації. Це стало однією з вирішальних передумов формування угорської нації на основі саме цього суспільного стану[22]. Угорські й трансільванські землевласники починають плекати місцевий патріотизм, відданість місцевим органам самоврядування (ландтагам) і своїй «нації», «яку вони розуміли не як етнічне утворення, а як привілейований прошарок суспільства». У цей ранній період історії вже можна говорити про високий ступінь зрілості національної самосвідомості угорців[23].

Усі ці зміни разом узяті не могли не позначитися на соціально-економічному та релігійно-культурному житті інших етносів закарпатського регіону. В Османській частині Угорщини урядова політика щодо місцевого населення була продовженням тієї політики, що її турецька влада проводила щодо греків і південних слов'ян на окупованих османами Балканах: самоврядування місцевих органів управління, в т.ч. християнських церков та їхніх структур, толерувалось доти, доки воно не становило загрози внутрішній стабільності імперії та регулярності надходжень податків до Стамбула. На тлі динамічного зростання угорського націоналізму слов'янське населення безпечніше почувалося під турецькою владою і частіше йшло на співпрацю з османською адміністрацією. Тим часом угорці — від селян до магнатів — воліли тікати

[22] Див.: *Контлер Л.* История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы. — М.: Весь мир, 2002. — С. 190–193.

[23] *Єлавіч Б.* Історія Балкан XVII–XIX століття. — Т. І. — К.: Свенас, 2003. — С. 170.

за межі османських володінь в Угорщині, аби не коритися туркам. Адже і Угорщина, і Габсбурзька монархія були тими державами, які впродовж історії незмінно протидіяли османській експансії[24].

Трансільванське князівство зовнішньополітично залежало від Османської імперії, але мало широку внутрішню автономію і фактично виступало як незалежна держава. Бюргери та фермери саксонці, вільні селяни секеї (або шеклери, споріднена з угорцями етнічна група) та угорське дворянство становили панівну суспільну верству, в руках якої була зосереджена політична влада, судова і фіскальна системи. Угорці, секеї та саксонці за віросповідною ознакою належали до одного з чотирьох віросповідань — католицизму, кальвінізму, лютеранства та унітаризму.

З переходом Трансільванії під владу Габсбургів імператор Леопольд I грамотою від 1691 р. затвердив права і привілеї саме цих трьох «націй» та їхніх чотирьох віросповідань. Особливими правами у Трансільванії користувалися саксонці. Будучи невеликою групою, вони ревно оберігали свій автономний статус та привілеї. Угорцям і румунам заборонялося мати власність на саксонських землях, одружуватись із саксонцями, бути членами ремісничих цехів у містах. Привілеї були надані саксонцям за етнічною ознакою, і до цієї групи належали як земельна аристократія, так і вільні фермери, бюргери, купці. Більша частина населення Трансільванії належала до найнижчої соціальної верстви залежного селянства — переважно це були православні волохи (від XVI ст., коли волохи становили третину від загальної кількості населення Трансільванії, їх кількість постійно зростала і у другій половині XVIII ст. вони становили більшість) і русини, які несли на собі основний тягар державних і церковних податків, залишаючись політично і економічно безправними. Внаслідок «неприсутності» православного населення в соціально-політичних процесах краю його церква розділяла разом із ним підневільний статус експлуатованої більшості. У краї домінував протестантизм, який був нерозривно пов'язаний з угорським патріотизмом (націоналізмом) у боротьбі за унезалежнення королівства і проти католицького дому Габсбургів[25].

---

[24] Див.: *Sugar P.F.* Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804. — Seattle-London, 1977.

[25] Див.: *Kos ry D.* Gabriel Bethlen. Transylvania in the 17th Century // The Slavonic and East European Review (London). — XVII. — 1938. — P. 162–174.

Майже століття знадобилося католицькій церкві в Угорщині, аби спромогтися на протидію поширенню ідей Реформації, і з початком XVII ст. католицизм переходить у контрнаступ. У Трансільванії та підосманських землях Угорщини кальвінізм так і залишиться релігією більшості. У королівстві Угорщина, яке перебувало під владою Габсбургів, католицизму на 1660 р. вдалося повністю відновити втрачені позиції. На думку дослідників, реставрація католицизму стала можливою через те, що панівні угорські верстви після поразки антигабсбурзького повстання магната-кальвініста І.Бочкаї (1604–1606) пішли на компроміс з Віднем. Угорська шляхта розгледіла у притаманному протестантизму егалітаризмі потенційну загрозу своєму упривілейованому суспільному статусу і повернулася до католицизму. Водночас дух протестантизму продовжував надихати нижчі й середні суспільні верстви угорського населення на боротьбу і непокору.

XVII століття в Угорщині стало періодом динамічного розвитку католицизму. Найбільшим успіхом цього часу стало створення представниками ордену єзуїтів однієї з найкращих в Європі системи освіти: від початкових і середніх шкіл по селах до гімназій і університетів (Надьсомбатський, на основі якого постав Будапештський університет, та університет у Кашше/Кошице). За відсутності світської інтелігенції саме католицькі священнослужителі та протестантські пастори були у цей час найосвіченішою суспільною верствою.

Австро-турецька війна 1683–1699 рр. укотре змінила політичну карту краю: були звільнені від османців і перейшли під владу Габсбургів більша частина угорських земель, Трансільванія, Хорватія, Славонія. На вимогу імператора Державні збори Угорщини (сейм) змінили Конституцію країни (1687 р.), передавши Габсбургам право наслідування угорського престолу.

Позиції Габсбургів в Угорщині зміцнив підписаний після поразки війни за незалежність під проводом Ф.Ракоці — відомої як повстання куруців, де русини Закарпаття підтримали угорців у боротьбі проти Відня, — Сатмарський мир 1711 р. Система взаємовідносин між Угорщиною і Австрією остаточно була врегульована у 1722–1723 рр.: угорські Державні збори визнали «Прагматичну санкцію» Карла VI (проголошувалася неподільність земель габсбурзької корони та право наслідування престолу поширювалося на жіночу лінію дому), Австрія, зі свого боку, визнала Угорщину «єдиною і неподільною» територією у складі

Габсбурзької імперії. Ці ухвали сприяли інтернаціоналізації панівної верхівки в Угорщині: були натуралізовані і наділені правом голосу у сеймі майже двісті сімей австрійських та богемських землевласників, які отримали в Угорщині маєтки за військові заслуги перед Габсбургами. Серед них представники таких відомих родин, як Харрукерни, Алтани, Шенборни. Закони 1722–1723 рр. регулювали життя Угорщини (за винятком короткого періоду у 1849 р.) до краху Австро-Угорщини у 1918 р. Вони стали класичним прикладом політичного компромісу між монархією та угорськими провідними суспільними верствами — Державні збори призупиняли роботу над конституційними нормами в обмін на гарантування Віднем збереження станово-корпоративного устрою в Угорщині та привілеїв панівної верхівки[26].

На відміну від угорців, у більшості етносів Закарпаття формування етнонаціональної ідентичності виростало з релігійної. На землях історичного Закарпаття впродовж століть перетиналися впливи християнства Сходу і Заходу. Тут схрещувались у взаємопоборюванні церковно-політичні інтереси Риму і Константинополя, обидві сторони вважали ці землі своєю місіонерською територією і змагалися між собою за вплив над ними. Закорінення християнства в регіоні стало можливим завдяки тому, що брати Кирило і Мефодій у своїй місіонерській і просвітницькій діяльності перейшли на зрозумілу місцевому населенню слов'яно-болгарську мову. З великою часткою ймовірності історики припускають, що шлях Кирила і Мефодія з Паннонії до Великоморавського князівства, де розгорнулась основна їхня діяльність серед слов'ян, пролягав вздовж одного з магістральних тогочасних торговельних шляхів — землями Потисся і далі Словаччиною. Серед православних закарпатців до сьогодні зберігається переказ про заснування Мукачівської єпархії архієпископом Мефодієм[27].

На ранніх етапах християнізації Давньоруської держави, — що як така проходила під потужним впливом засвоєної балканськими та моравськими слов'янами кирило-мефодіївської спадщини — тут були відчутними імпульси з боку слов'ян-одновірців з закарпатського регіону, які століттям раніше прийняли

[26] *Контлер Л.* Цит. соч. — С. 249–265.

[27] *Кризина Гавриил (игумен).* Православна Церковь в Закарпатье (век XX). — Киев: Информационно-издат. отдел УПЦ, 1999. — С. 9.

християнство[28]. Після монгольського завоювання Русі, як зазначалося вище, культурно-релігійні впливи набудуть зворотного напрямку, що позначиться на самоідентифікації русинів Закарпаття. Мукачівська єпархія від часу заснування — дата якого губиться у віках так само, як і увесь ранній період її історії — перебувала у підпорядкуванні Константинопольської патріархії. Оскільки закарпатські землі ніколи не творили територіально-політичної цілісності, то й церковні юрисдикції тут не були сталими і змінювалися слідом за змінами політичними[29].

На відміну від угорського і саксонського населення, самоорганізація якого відбувалась навколо місцевих ландтагів, угорські русини, волохи, серби — тут спільним знаменником була релігійна самоідентифікація, а саме: православ'я — групувалися навколо релігійних громад. Тогочасна самоназва православних русинів — «православные веры Российской и земли угорской»[30]. Єдиним речником православного люду у суспільному житті виступало духовенство, яке за політичним і соціальним статусом, а також рівнем освіти практично не відрізнялося від своєї покріпаченої пастви[31]. Православне населення під угорським пануванням об'єднувало спільне політичне безправ'я і пригноблене соціально-економічне

[28] Див. свідчення у «Києво-Печерському патерику» («Про преподобного Мойсея Угрина» // Києво-Печерский патерик / За ред. Абрамовича Д. — Киев, 1931. — С. 142–149; захоронення невідомих угринів, що датуються початками монашого життя на печерських схилах, до сьогодні зберігаються у лаврських печерах. Про релігійно-культурні впливи з Угорської Русі на Русь Київську див. також: *Голубинский Е.* История Русской Церкви. — Т. I, ч. I. — М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1997 (Репринт. — М., 1901). — С. 167–168.

[29] Цінним джерелом з історії Закарпаття залишаються написані на початку XX ст. праці Антона (Антала) Годинки. У праці «Munk csi g r. katholicus p sp ks g Okmanyt ra» (Ungv r, 1911) мовою оригіналу опубліковано та анотовано 527 документів з історії Закарпаття від 1458 до 1715 рр. На унікальному архівному матеріалі підготовлено дослідження з історії греко-католицької Мукачівського єпархії «A Munk csi g r g katholicus p sp k-seg t rt nete» (Budapest, 1909). Обидві праці містять документи не лише з церковної історії, але й з історії заселення краю, суспільно-економічних відносин, розвитку культури.

[30] Історія міст і сіл. Закарпатська область. — К.: УРЕ АН УРСР, 1969. — С. 19.

[31] Див.: *Лелекач М.М.* Процес закріпачення закарпатського селянства в XIV–XV ст. // Наукові записки УжДУ. — 1957. — Т. 29. — С. 4–10.

становище, тому воно з прихильністю ставилося до політики центральних — габсбурзьких — органів влади. А Габсбурги у своїй політиці приборкання угорського станового егоїзму та націоналізму завжди мали надійне опертя серед неугорського населення королівства.

Угорські русини, потерпаючи від місцевих угорських володарів-протестантів, з надією звертали погляд на римо-католиків і, отже, опинялися між молотом і ковадлом жорсткого політичного та релігійного протистояння між прогабсбурзькими католицькими і проугорськими протестантськими силами[32]. На початку XVII ст. ідея церковної унії закарпатських русинів з Римом, на зразок Берестейської унії 1596 р., витала у повітрі. Тріумфальне відродження католицькою церквою втрачених під ударами протестантизму позицій не могло не привернути уваги провідних верств Угорщини, що сподівалися на можливість навернення до католицизму не лише протестантів, але й православної частини населення королівства, русинів і румунів. Цю ідею від початку XVII ст. підтримували австрійські імператори, зацікавлені у зміцненні вертикалі центральної влади згори й донизу. Угорські землевласники підтримували цю ідею, маючи на гадці зміцнити свою владу на місцях. На той час віросповідні питання регулювалися протестантським принципом cuius regio eius religio («чиє володіння, того й віра»), згідно з яким володарі земель мали право на власний розсуд визначати, яку саме релігію сповідуватимуть їхні піддані; це неминуче вело до зіткнення інтересів центру і регіональних еліт. Історики по-різному пояснюють причини, які спонукали православне духовенство угорських русинів шукати унії з Римом. Католицькі автори традиційно акцентують увагу на релігійній мотивації, тоді як світські, услід за А.Годинкою, вирішальними причинами унії називають соціальні та економічні — унію приймали в надії отримати ті самі права, якими користувалися в державі католики. У другій половині XIX ст. з висновками А.Годинки погоджувалася кількісно невелика частина греко-католицького духовенства, яка очолила процес національного «будительства» русинів Закарпаття. Їхні погляди відбились у поезіях священика О.Митрака:

Отці наші также смутно
І в тісноті жили.

[32] Історія Української РСР. — К.: Наукова думка, 1979. — Т. І, кн. 2. — С. 166.

Перемінов старой віри
Колач пріобріли...[33].

Володарі-протестанти, зі свого боку, також не полишали спроб навернути православне населення у свою віру. Однак наражалися при цьому на нездоланні перешкоди: протестантизм відкидав надто багато релігійних обрядів і традицій, що міцно зрослися з національною культурою православного населення Закарпаття, аби ідеї Реформації могли знайти місце підґрунтя для прищеплення у цьому середовищі[34].

Перший зовнішній поштовх реалізації ідеї церковної унії з Римом дав граф Ю.Другет, який, розчарувавшись у кальвінізмі, із запалом неофіта заповзявся сприяти поширенню католицизму в межах своїх маєтностей. До родових володінь у Гуменному (західне Закарпаття) граф запросив представників ордену єзуїтів, надавши їм якнайбільшу підтримку, і ті невдовзі розгорнули тут активну діяльність серед місцевого православного люду — словаків і русинів[35]. Для поширення католицизму безпосередньо серед угорських русинів граф Другет запросив зі своїх земплинських володінь у Польщі уніатського перемишльського єпископа Атанасія Крупецького. У 1614 р. уніатський єпископ здійснив спробу проголосити акт унії з Римом у Краснобродському монастирі, але був вигнаний звідти розлюченими місцевими жителями, яких прийшло на храмове свято понад 13 тисяч.

Друга спроба запровадити церковну унію пов'язана з іменем Мукачівського єпископа В.Тарасовича (1633–1651), галицького ченця-василіанина, висланого свого часу для праці на Закарпатті уніатським митрополитом Київським Йосифом Рутським. Залишаючись де-юре православним єпископом, В.Тарасович де-факто перейшов у католицизм (1642 р.). Тим самим він перекреслив собі можливість повернутися до Мукачева (яке належало протестантським володарям) і міг безпечно почуватися лише на підгабсбурзьких землях Мукачівської православної єпархії. Віруючі єпархії не пішли за єпископом. Сам же В.Тарасович після того, як його

[33] Цит. за: *Болджжар М.* Ужгородська унія: причини і наслідки. — Ужгород, 1997. — С. 10.

[34] Див.: *Петровъ А.* Отзвукъ реформаціи въ русскомъ Закарпатьи XVI века. — Прага, 1923.

[35] Див.: *Плохий С.Н.* Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. — Киев: Выща школа, 1989. — С. 184–189.

захопили в полон повстанці трансільванського князя Ракоці й у кайданах привезли до Мукачева, змушений був повернутися до православ'я[36].

Під назвою Ужгородської церковної унії до історії увійшов факт визнання групою священиків Мукачівської православної єпархії католицького віросповідання перед римо-католицьким єпископом Егерським Ю.Якушичем[37]. Подія ця відбулась 24 квітня 1646 р. у замковій каплиці родини Другетів в Ужгороді у присутності володарки замку А.Другет, рідної сестри єпископа Якушича. У 1648 р. акт унії, тобто факт переходу групи священиків з православ'я на католицизм, був затверджений главою католицької церкви Угорщини архієпископом Естергомським Ю.Ліппаєм і дещо згодом синодом єпископів Угорщини у Тирнаві. Лише у 1650 р. Римський престол був поінформований про цю подію, оскільки унія в Ужгороді була укладена з угорським єпископатом, а не безпосередньо з Апостольським престолом у Римі. Крім цієї юридичної колізії, яка зводила справу унії до ініціатив і повноважень угорського єпископату, складнощів у поширенні унії додавало й те, що були відсутні офіційні документи як про укладення унії, так і про умови приєднання частини закарпатського православного духовенства до Рима[38].

Акт унії підписали 63 священики. Історики подають різні дані щодо загальної кількості православного духовенства Мукачівської єпархії на той час. Католицькі автори називають загальну кількість православних священиків близько 600 осіб[39], а православні — 1 300[40]. Отож, навіть за оптимістичних оцінок унію підписали не

---

[36] Про історію Ужгородської унії та Мукачівської греко-католицької єпархії див.: *Пекар Атанасій В.*, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. — Т. І. — Рим, 1967; Т. ІІ. — Рим-Львів, 1997.

[37] З історії Ужгородської унії залишається актуальною, написана на широкому джерельному матеріалі, праця словацького єзуїта М.Лацко: *Lacko M.* The Union of Uňhorod // Slovak Studies. — Vol. VI. — Rome-Cleveland, 1966. — P. 7–190.

[38] Пор. коментар факту відсутності документа про укладення Ужгородської унії А.Пекарем: «...досі ще не відкрито оригінального документа Ужгородської унії, якщо він взагалі був» (*Пекар Атанасій В.*, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. — Т. І. — С. 44).

[39] *Lacko M.*, S.J. A Brief Survey of the History of the Slovak Catholics of the Byzantine-Slavonic Rite // Slovak Studies. — Vol. III. — 1963. — P. 203.

[40] Див.: *[Б. а.]* История Православной Христианской Церкви. — Прага, 1950. — С. 70.

більше 10 відсотків православного духовенства. Підписи також свідчать, що початково унію прийняли на теренах Спішу, Шаришу, Земплина та Ужа. На Берегівських, Угочанських, Сатмарських землях унія поширилася лише після 1660 р., коли по смерті володаря цих земель Ю.Ракоці його удова Софія Баторій повернулася до католицизму і почала насаджувати католицизм на своїх землях, а на Мармарощині — з початком XVIII ст.

Безумовно умови унії диктував Рим, маючи за прецедент Флорентійську унію 1439 р. Про те, як трактували умови унії священики-русини, вперше дізнаємося з їхнього листа до Рима від 15 січня 1652 р., написаного з іншої нагоди. У цьому листі вони прохали затвердити кандидатуру обраного ними єпископа, і тут, між іншим, згадуються і умови приєднання. Таких умов було три: збереження слов'яно-візантійського обряду; збереження за русинським духовенством права самостійно обирати Мукачівського єпископа з наступним затвердженням цього вибору Апостольським престолом у Римі; зрівняння у правах уніатського духовенства з римо-католицьким.

Першу умову було найлегше і, водночас, найважче виконати. Найлегше тому, що офіційно Рим виступав за збереження аутентичного обряду в тих православних спільнотах, які укладали церковну унію з католицькою церквою. Найважче тому, що на практиці реалізувати цей намір було неможливо. У час, коли з релігійної ідентичності ще не виокремилася національно-культурна складова, зміна релігії неминуче вела до зміни національної і культурної ідентифікації. У цей час перехід з православної догматичної парадигми до католицької однозначно вів до латинізації церкви, яка приступила до унії з Римом. Зберегти візантійський обряд у його чистоті було неможливо, оскільки в православ'ї обряд є зовнішнім виявом віровчення, він пов'язаний з догматикою як форма і зміст: зміст визначає форму, а будь-яка зміна форми неминуче відбивається на змісті. Зміна догматичної парадигми логічно приводила до латинізації обряду, що, своєю чергою, позначалося на національно-культурній ідентифікації.

Латинізація, наближення до пануючої католицької церкви в Угорщині, доповнювалася національною асиміляцією, привабливістю можливостей, що відкривалися через долучення до культури панівної нації. Отже, латинізація і мадяризація уніатської церкви були неминучим наслідком церковної унії, який укладачі її передбачити не могли і який почав даватися взнаки через якихось сто років після укладення унії.

Важче було виконати другу умову. Безпосередньо в Угорщині католицькі єпископи призначалися королем і ним же подавалися на затвердження до Рима. Однак у Трансільванії володарі наполягали на праві особисто призначати єпископів на своїх землях. Крім того, у 1645 р. імператор визнав за землевласниками-протестантами право на православні церкви, які знаходилися в межах їхніх володінь, що його мали перед тим лише володарі-католики. У випадку Мукачівської єпархії на право призначення єпископа претендували одночасно Рим, австрійський імператор як король Угорщини, родина Ракоці як власники Мукачева і уніатські митрополити Київські. Були випадки, коли всі вони одночасно призначали своїх кандидатів, і тоді велася запекла боротьба усіх з усіма. Ситуація дещо стабілізувалася під час правління єпископа Йосифа де Каміліса (1689–1706), грека за походженням, але після його смерті єпархією знову опанував хаос.

Унаслідок гострої боротьби право призначення єпископа Мукачівського відійшло до угорського короля (в особі імператора). Коли, нарешті, у 1716 р. імператор і папа дійшли згоди щодо кандидатури Ю.Г.Бізанція, виринули інші труднощі. Мукачівська єпархія територіально до великої міри збігалася з римо-католицькою Егерською дієцезією. Єпископ Егерский, посилаючись на норму церковного права, що на тій самій території може бути лише один правлячий єпископ (ординарій), висунув вимогу, щоб Мукачівський єпископ підлягав йому як вікарний єпископ і не мав права діяти самостійно. Під тиском світської влади єпископ Бізанцій (1716–1733) був змушений скласти присягу на вірність та послух не лише папі та примасу католицької церкви Угорщини, але й Егерському єпископу. Це викликало великий спротив з боку греко-католицького духовенства, оскільки, окрім морального приниження, воно потрапило у цілковиту залежність від римо-католиків на місцях: починаючи від уділення віруючим св. Тайн і закінчуючи відданням частини податків на користь римо-католицького духовенства[41].

Проти залежного становища уніатського церкви та її духовенства від римо-католицьких структур на місцях якнайрішучіше

[41] Документи щодо політики Рима у справі Ужгородської унії, а також відносин з Римом духовенства Мукачівської греко-католицької єпархії див.: *Welykyj A.* Acta S. Congr. de Propaganda Fide Ecclesiam Cath. Ucrainae et Bielarusjae spectantia. — 2, 3 voll. — Romae. — 1953–1955.

виступив мукачівський єпископ М.Ольшавський (1743–1767). У відповідь уся угорська католицька ієрархія одностайно виступила проти нього, намагаючись дискредитувати греко-католицького єпископа перед церковною і світською владою. Боротьба була нерівна і жорстока, нерідко доходило до насильства у відносинах між духовенством двох обрядів. Проте політика центрального уряду була на користь національних і релігійних меншин в Угорщині. Імператриця Марія Терезія неодноразово зверталася до Рима з підтримкою вимог греко-католиків і проханням знайти задовільне розв'язання цього питання. Саме імператриця виступила з ініціативою створення незалежної Мукачівської єпархії (1766 р.), зобов'язуючись виділити на це необхідне фінансове утримання. Єпископ Ольшавський не дожив до здійснення цих планів, але саме його зусиллями було підготовлено не тільки унезалежнення єпархії, але й остаточне утвердження Ужгородської унії в краї[42]. Буллою папи Клемента XIV від 19 вересня 1771 р. було офіційно проголошено створення окремої Мукачівської єпархії[43]. Єпархія підлягала тепер лише примасу Угорщини архієпископу Естергомському, а мукачівський єпископ був зобов'язаний щороку складати перед римо-католицькою капітулою визнання віри й на письмі надсилати його нунцієві у Відні. За наступників єпископа Ольшавського, насамперед єпископа А.Бачинського (1773–1809), Мукачівська єпархія досягла найвищої точки свого розвитку. Цей період увійшов до історії єпархії під назвою «золотої доби».

Третю умову унії — надання греко-католицькому духовенству тих самих прав, що їх мали римо-католики — також було непросто виконати, оскільки надання прав і привілеїв було прерогативою не церковної влади будь-якого рівня, а виключно світської на місцях. Оскільки парафії як православні, так і греко-католицькі не були матеріально забезпечені, то священики змушені були користуватися панськими земельними наділами для утримання своїх родин і фактично залишалися кріпаками, позбавленими будь-яких громадянських прав. Відповідним чином ставилися до них і землевласники, накладаючи різноманітні податки, не зупиняючись перед фізичним насильством чи ув'язненням.

[42] Див.: *Пекар Атанасій В.*, ЧСВВ. Назв. праця. — Т. І. — С. 58–71.

[43] Стосовно булли папи Клемента XIV від 19 вересня 1771 р. греко-католицькі автори вживають термін «канонічне затвердження» Мукачівської єпархії, тоді як документ говорить про її створення (erectio).

Визнання за греко-католицьким духовенством прав і привілеїв означало дня панів-землевласників втрату робочої сили і податків, прямі матеріальні збитки[44]. Угорський єпископат звертався до землевласників з проханням надати відповідні права греко-католицькому духовенству, але результати були дуже скромними і до справи мусили підключитись імператори. Леопольд I грамотою 1692 р. визнав за греко-католицьким духовенством права і привілеї латинського кліру. Проте угорські землевласники відразу ж заявили, що ця грамота не може мати законної сили, оскільки вона не дістала схвалення Державних зборів.

У 1720 р. імператор Карл VI підтвердив чинність грамоти Леопольда I і подав її на затвердження угорських Державних зборів, де вона набула схвалення. Однак і цього разу угорські пани не поспішали її виконувати. Тож у 1741 р. Марія Терезія змушена була знову затвердити до виконання грамоти своїх попередників. Офіційне проголошення розпорядження імператриці тягнулося по закарпатських комітатах понад двадцять років і лише після усамостійнення Мукачівської єпархії (1771 р.) почало серйозно трактуватись. Але тільки у 1806 р. закарпатське греко-католицьке духовенство де-юре і де-факто було зрівняне у правах з римо-католицьким.

Крім цих греко-католицьких структур, на території держави Габсбургів від 1777 р. існувала Крижевицька греко-католицька єпархія (також у складі Угорського королівства) зі змішаним складом населення. Чимало русинів з Пряшівщини увійшли до її складу після їхнього переселення до Бачки в роки правління Марії Терезії.

Надані греко-католицькому духовенству станові привілеї розкололи зсередини греко-католицьку спільноту, привели до відчуження духовенства від простого віруючого люду — політичного, соціально-економічного, національно-культурного. Греко-католицький історик А.Пекар зауважує, що «священики, передусім їхні родини, почали вважати себе чимсь вищим, свого роду шляхтою, і почали дивитися на бідних селян як на своїх підданих, зобов'язаних для них відбувати «роковину» та здавати їм «коблину» (церковні податки. — *Авт.*). Так, змагаючись дорівняти мадярським панам, закарпатське духовенство і їхні родичі почали

[44] Див.: *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Руси. — Ужгород, 1936. — Т. І. — С. 56–57.

мадярщитися і відноситися до селян тільки з погордою. Вони розмовляли між собою тільки «панською» мовою (розумій мадярською), а все рідне й народне вважали некультурним, простацьким»[45].

Ужгородська унія поділила русинів Закарпаття за віросповідною ознакою на православних і греко-католиків. Після укладення унії православні єпископи змушені були залишити Мукачеве, володарі якого врешті остаточно повернулись до католицизму. Місцем перебування православних ієрархів став Мармарош у протестантській Трансільванії. Останнім православним єпископом на закарпатських землях був Досифей Федорович, який помер десь на початку 1730-х рр. Відтоді влада не дозволяла закарпатським русинам обирати собі православного єпископа. У 1759 р. уніатський єпископ М.Ольшавський інформував Рим, що на теренах підвладної йому єпархії не залишилося жодних «схизматиків», тобто православних[46].

Однак православ'я не зникло і продовжувало існувати серед широких селянських мас. Позиції уніатства, попри державне протегування, залишалися вразливими, і уніати з легкістю поверталися назад до православ'я. Початок 60-х рр. XVIII ст. ознаменувався потужним народним повстанням проти унії. Повстання спалахнуло спочатку на Мармарощині, яка стала центром православ'я закарпатських русинів і румунів, і невдовзі перекинулося на Мукачівські землі. Очолив повстання ієромонах Софроній, якому надавав усіляку підтримку сербський православний митрополит. Повстанці масово виганяли з приходів греко-католицьких священиків. Від унії на той час відійшло 416 приходів із 749 існуючих на той час[47]. У ході повстання релігійні вимоги православного люду доповнилися соціально-економічними, тож на другому його етапі вістря боротьби обернулось також проти поміщиків. І тоді центральний уряд, який заплющував очі на релігійну війну простолюдинів, мусив застосувати військову силу для придушення народного руху[48]. Повстання виявило, що попри активні зусилля панівної верхівки асимілювати русинів через навернення їх чи то до католицизму, чи то до протестантизму, широкі народні маси

[45] *Пекар Атанасій В.*, ЧСВВ. Назв. праця. — Т. II. — С. 123.

[46] *Lacko M.* New documents about Michael Manuel Ol avsky Bishop of Mukačevo // *Orientalia Christiana Periodica* (Roma). — XXX. — 1959. — P. 77.

[47] *Болдижар М.* Назв. праця. — С. 41.

[48] Див.: *Кризина Гавриил (игумен).* Цит. соч. — С. 20.

залишились у православній, «прабатьківській» вірі, зберігаючи свою релігійну і культурно-національну ідентичність.

У 1767 р. за часів правління Марії Терезії центральний уряд констатував, що православ'я більше не існує ані на Мармарощині, ані на Закарпатті. Православні русини, позбавлені у себе в краї церковної організації, фактично увійшли до складу Сербської митрополії з центром у Сремських Карловцях, юрисдикція якої поширювалася на територію усієї імперії.

Сербське населення жило у відмінних умовах, ніж решта слов'янського, православного населення імперії*. Змушені переселитися з-під турецької влади** до Габсбурзьких володінь, серби отримали у 1690 р. від Леопольда I гарантії збереження своїх привілеїв. Становище сербських селян було дещо кращим. Серби зберегли за собою право на вільне віросповідання і церковну адміністрацію. Ці права поширювалися на православних сербів незалежно від місця їхнього проживання, а православні ієрархи фактично здійснювали цивільне урядування над усіма сербами в межах Габсбурзької держави. Регулярні збори єпископів Сербської церкви перетворилися на свого роду національні асамблеї, де вирішувався увесь спектр питань релігійного, національного, соціально-політичного життя сербів[49]. Тому-то й закарпатські русини-православні зверталися з усіма своїми потребами саме до сербських митрополитів аж до розпаду Австро-Угорщини у 1918 р. Натомість православні румуни Мармарощини від 1662 р. зверталися за допомогою, крім Сремських Карловців, також до православних митрополитів з-за кордону — Молдавії та Волощини. Після створення у Трансільванії уніатської румунської церкви (унія 1700 р. в Альба Юлії), православні румуни домоглись у 1783 р. створення окремої Сібіуської єпископії[50].

Соціальна поляризація закарпатських русинів за віросповідною ознакою призвела до того, що, за словами А.Волошина, нечисельні землевласники та місцева верхівка перейшли на греко-католицизм, тоді як селяни і далі сповідували православ'я. Католицизм був настільки ненависний простому люду, що русини воліли їхати

---

* звільнені під час війни «Священної ліги».

** і включені.

[49] Див.: *Dedijer V. and others*, History of Jugoslavia. — New-York, 1975. — P. 237.

[50] *Скурат К.Е.* История Поместных Православных Церквей. — Т. I. — М.: Русские огни, 1994. — С. 114–115, 201–202.

до угорського Егера, де знаходилася найближча православна парафія, аби там охрестити дітей чи повінчатися[51]. Попри те, що де-юре православ'я на Закарпатті перестало існувати, де-факто тогочасні римо-католицькі провідники визнавали, що греко-католики досить легко піддаються православним впливам і повертаються до православ'я, а тому не відпускали з-під свого контролю і влади Мукачівську греко-католицьку єпархію.

§3. Реформи Просвітницького абсолютизму Габсбургів і Закарпаття

Період Просвітницького абсолютизму, який розпочинається від середини 60-х рр. XVIII ст., пов'язаний з комплексним реформуванням державного устрою імператрицею Марією Терезією (1840–1880) та імператором Йосифом II (1780–1790). Реформи мали на меті побудову унітарної, централізованої Габсбурзької держави через зміцнення її економіки, фінансової системи, адміністративного устрою, військової могутності, а також забезпечення соціальної стабільності в державі з різним рівнем розвитку економіки її складових, відмінним політичним устроєм регіонів, різноманітними культурно-національними традиціями, релігійними віруваннями, етнічним складом. Передбачалося, що економічно відсталі райони, дискриміновані соціальні, національні чи релігійні групи шляхом емансипації та надання їм відповідних прав матимуть змогу вносити свою лепту у зростання могутності імперії. Інтереси держави (у формі абсолютної монархії) і суспільства загалом (як воно бачилось із перспективи абсолютизму) мали пріоритет над інтересами окремих станів, регіонів.

Реформи опрацьовувались у вузькому колі інтелектуалів-державників, які згуртувалися навколо створеної у 1761 р. Державної ради. Уже у ранніх політичних трактатах («Мрії», 1763; «Меморандум», 1765) молодого ерцгерцога Йосифа, сина Марії Терезії, який від 1765 р. був її співправителем, обґрунтовувалися напрями майбутніх реформ. В економіці — стимулювання розвитку усіх її секторів, протекціонізм стосовно Австрії та Богемії, меркантилізм у торгівлі й монетаризм у відносинах між Угорщиною та рештою австрійських земель, справедливіший розподіл

[51] Просвіта. — Ужгород. — 1923. — № 1. — С. 26.

податкових зобов'язань серед усіх підданих імперії. У соціально-політичній сфері — обмеження прав і привілеїв регіональних еліт та інститутів місцевого врядування, запровадження принципу віротерпимості. В адміністративному устрої — максимальна уніфікація бюрократичного апарату, що не обійшла стороною і регіони з автономним управлінням[52].

З початком XVIII ст. ідеї західноєвропейського Просвітництва знаходять сприятливий ґрунт для розвитку і в Угорщині. Першими ступили на цей шлях протестантські теологи-пієтисти, які провели чітке розмежування між релігійною вірою та світськими особистими та суспільними інтересами. За цим стояли практичні цілі — досягнення соціальної стабільності через покращання умов життя усіх людей, створення суспільних механізмів для соціального захисту незахищених верств суспільства. Реалізація цих цілей бачилася на шляху створення відповідної системи освіти і виховання, бажано рідною мовою. Ці ідеї стали підґрунтям величезної реформаторської діяльності в галузі освіти в період Просвітницького абсолютизму.

У цей же час в Угорщині з'являються перші праці з політології — Staat-истики, або «науки про державу», написані з позицій ідей Просвітництва про суспільну угоду і суспільний характер державності, природні, невід'ємні права людини. Інтерес до статистики зумовив розвиток прикладних політологічних знань, що виходили з постулату про визначальну роль держави як каталізатора суспільного розвитку. З цих позицій написаний на підтримку реформ Марії Терезії трактат словака А.Коллара «Джерела походження і невідчуженість законодавчих прерогатив святої політичної влади угорського короля» (1764). Динамічний розвиток статистики дав змогу імператору Йосифу II у 1787 р. успішно провести безпрецедентний за своїми масштабами перепис населення імперії. А праця М.Швартнера «Статистика угорського королівства» (1798 р.) стала унікальним джерелом з економіки, культури, етнічного складу та релігійної належності населення Угорщини.

---

[52] Про політику Просвітницького абсолютизму Габсбургів в Угорщині та її результати див.: *Bal zs E.* Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism. — Budapest, 1997; *Barany G.* Hoping against Hope: The Enlightened Age in Hungary //American Historical Review. — LXXIX. — 1971. — P. 319–357.

Чимало наслідків реформ періоду просвітницького абсолютизму — що як такі були не самоціллю, а лише засобом досягнення мети — мали важливе значення для усіх національних меншин в імперії, і передусім в Угорщині, де частка угорського населення не сягала й 50% від його загальної кількості й мала тенденцію до скорочення[53]. Практично усі реформи центру зустрічали тут жорсткий опір з боку угорських Державних зборів. Угорська шляхта вперто захищала свої привілеї, насамперед звільнення від оподаткування (натомість вона зобов'язана була брати участь у військових операціях короля), тоді коли в інших частинах імперії дворянство давно вже втратило цей привілей. Опір земельної шляхти змусив Марію Терезію розпустити Державні збори і впродовж наступних майже тридцяти років правління в Угорщині здійснювалося прямими королівськими указами.

Угорщина залишалась аграрною країною, в якій селянство становило 80% населення, а на Закарпатті — усі 90%. Частка аристократії в Угорщині (з Хорватією та Трансільванією) була також дуже високою — 5%, приблизно стільки ж становили вільні жителі міст. Саме селяни несли на своїх плечах основний податковий тягар, що з року в рік підсилювався внаслідок війн, що їх постійно то тут-то там у Європі вели Габсбурги. Панщина до 70-х рр. XVIII ст. залишалася нерегламентованою, розміри селянських наділів дедалі скорочувалися внаслідок переведення землевласниками загарбаних земель у свої ленні володіння, що як такі звільнялися від оподаткування. Селянські бунти, що вибухали впродовж XVIII ст. на окраїнних землях з переважно неугорським населенням, а також зубожіння селянства і його неспроможність сплачувати податки вимагали змін у характері відносин між паном і селянином в Угорщині. Першим кроком у цьому напрямі стала урбаріальна реформа (1775–1778 рр.) Марії Терезії, внаслідок якої було визначено мінімальний розмір селянського наділу та максимальний розмір його оподаткування (не більше однієї дев'ятої від вартості отриманої з наділу продукції). Крім того, реформа обмежувала панщину одним днем на тиждень у тому разі, коли селянин працював зі своєю худобою, і двома — якщо без неї[54]. Однак результативність урбаріальної реформи виявилася

[53] *Контлер Л.* Цит. соч. — С. 245.

[54] Див.: *Шульга І.Г.* Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. — Ужгород, 1962. — С. 35–37.

низькою: на Закарпатті та у Трансільванії землевласники ігнорували її навіть після того, як було створено спеціальну службу імператорських комісарів для контролю за дотриманням вимог урбаріального патенту.

Імператор Йосиф II указом від серпня 1785 р. скасував на землях імперії кріпацтво. Селяни дістали право вільного пересування, вільного вибору роду занять та розпорядження належною їм власністю. Указ від лютого 1789 р. вводив єдиний податок на землю як для селян, так і для землевласників: 12,25% від прибутку з землі; селян було звільнено від панщини, але за це вони мали сплатити поміщикам додатково 17,25% від прибутку[55]. Але якими б важливими не були реформи в аграрному секторі, вони не надавали селянам належного рівня захищеності від поміщиків. Навіть зменшені податки не давали їм змоги вирватися зі злиднів. Наступники ж Йосифа II повернулися до практики підтвердження традиційних станових привілеїв угорської шляхти, звівши нанівець його ініціативи зі зміцнення центральної влади.

Інший комплекс реформ просвітницького абсолютизму стосувався відносин між державою і католицькою церквою. Влада принципово обстоювала принцип віротерпимості, рівного ставлення до всіх віросповідань і релігій на території імперії. Нетерпимість католицької церкви до інших віросповідань породжувала гострі релігійні протистояння (а за часів Леопольда це були прямі переслідування протестантів) і соціальну напругу, тоді як католики в країні становили не більше половини населення. Марія Терезія взяла під контроль відносини між католицькою церквою в імперії та Римом і від 1767 р. будь-які розпорядження, що надходили з Риму, могли бути оприлюднені лише з дозволу імператорської влади.

Радикальнішим у церковних реформах був імператор Йосиф II. Він почав з того, що поширив розпорядження своєї матері від 1767 р. на територію Угорщини, вилучив з прерогативи церкви питання цензури. Останнє привело не тільки до розквіту книговидання в Угорщині, але й дало змогу вільно висловлювати критичні думки, чим відразу ж скористались угорські реформатори, ліберали, націоналісти.

Однак найвизначнішою з реформаторських ініціатив Йосифа II у державно-церковних відносинах стало оприлюднення у жовтні 1781 р. указу про віротерпимість (Толераційний едикт). Едикт

[55] Див.: *Шульга І.Г.* Назв. праця. — С. 35–37.

забороняв будь-які переслідування за релігійною ознакою, скасовував більшу частину дискримінаційних обмежень у внутрішньоцерковному житті, що стосувалися лютеран, кальвіністів, уніатів, православних. До ухвалення едикту в королівських містах Угорщини статус повноправного громадянина, тобто з правом набувати майно та займатися промислами, мали виключно католики. Едикт надав громадянські права та дозволив поступати на державну службу протестантам різних деномінацій, православним та іудеям. Двома роками пізніше іудеям було також надане право на вільне відправлення богослужінь. І хоча іудеї залишалися позбавленими деяких громадянських прав, усі спеціальні розпорядження щодо них було скасовано. На довершення реформ Йосиф II заборонив діяльність у межах імперії усіх католицьких орденів, які не займалися шкільною освітою. Їхнє майно було конфісковане та використане для розбудови тих парафій, які вціліли, зміцнення початкових шкіл, а також для заснування державної семінарії, де майбутні священики мали виховуватися за державним стандартом.

У ставленні до Греко-католицької церкви віденський уряд принципово проводив політику її зрівняння у правах з Римо-католицькою. Навіть дана церкві імператрицею назва — «греко-католицька» — мала на меті вже на рівні термінології задекларувати рівність обох католицьких церков, відмінних лише за характером своєї обрядовості. Виданий у червні 1774 р. наказ Марії Терезії вимагав «покінчити з усім, що могло б дати привід уніатам вважати себе гіршими від римо-католиків». Услід за цим указом у липні виходить заборона вживати термін «уніат» як у приватних, так і в офіційних справах, замінивши його штучним терміном «греко-католик». Цей термін відповідатиме вимогам політкоректності, що було головною метою центрального уряду, але внесе суцільне сум'яття у процес формування самоідентифікації і самоназви «греко-католиків», які безпосередньо з «греками» нічого спільного не мали, а залежно від інтерпретації сутності унії називалися з точки зору конфесійної належності несумісними поняттями — «католиками» або «православними».

Саме активній політиці Відня Греко-католицька церква завдячує факт офіційного визнання Римом Мукачівської єпархії, її матеріального забезпечення, зрівняння у правах греко-католицького духовенства з латинським. Матеріальне забезпечення Мукачівської греко-католицької єпархії знайшло несподіване розв'язання.

У 1773 р. Віденський уряд заборонив діяльність у межах імперії ордену єзуїтів. В Ужгороді єзуїти володіли будівлею колегії з належним їй величним храмом. На прохання греко-католиків ця нерухомість була передана в їхні руки. Єзуїтський храм став кафедральним храмом греко-католицького єпископа, а будинок колегії — його резиденцією. Стародавній замок родини Другетів, той самий, де була укладена унія, було призначено на потреби єпархіальної семінарії. У 1775 р. єпископ Мукачівський разом з іншими єпархіальними інституціями назавжди переїхав до Ужгорода, але назва єпархії при тому залишилася незмінною — Мукачівська.

На фактичне зрівняння в правах греко-католиків з римо-католиками були спрямовані й інші ініціативи доби просвітницького абсолютизму: у 1777 р. за клопотанням імператриці Марії Терезії Рим звільнив греко-католицьких єпископів від принизливої повинності щорічно складати визнання католицької віри перед консисторією Егерського єпископа. У 1789 р. імператор Йосиф II надав главі Мукачівської єпархії право нарівні з римокатолицькими єпископами засідати у вищій палаті магнатів.

Співчутливо поставилася влада у Відні до прагнення єпископа А. Бачинського піднести Мукачівську єпархію до рівня незалежної від католицької церкви в Угорщині митрополії. Категоричний спротив угорського єпископату став цьому на перешкоді, однак центр пообіцяв долучити Мукачівську єпархію до Галицької греко-католицької митрополії, що її планувалося невдовзі відновити. Але й цей план мав чимало опонентів як в Угорщині, так і в Галичині, і він також залишився на папері[56]. Для підвищення рівня освіти греко-католицького духовенства, з одного боку, та її уніфікації відповідно до цілей реформ, з другого, у 1774 р. у Відні було відкрито «Барбареум» — семінарію для освіти і виховання греко-католицьких священиків з усіх регіонів імперії, де існували структури греко-католицьких церков (семінарія проіснувала до 1784 р.).

Толераційний едикт 1781 р. полегшував становище православного населення Закарпаття і Трансільванії. За цим указом у приватних будинках дозволялося сповідувати будь-яку віру і відправляти богослужіння. Якщо в місцевості компактно проживало більше ста сімей, вони діставали право на побудову храму для

[56] Див.: *Пекар Атанасій В.*, ЧСВВ. Назв. праця. — Т. І. — С. 96–97.

власних потреб. Легалізація православ'я неминуче мала зіштовхнути його з греко-католицизмом, тим більше, що перехід уніатів на православ'я ніколи не припинявся. Навіть ліберальний Йосиф II змушений був обмежувати право на перехід з греко-католицизму на православ'я.

Православ'я в обох регіонах — Закарпатті й Трансільванії — відроджувалося за зразками Сербської церкви, що на той час перебувала під сильним впливом богословів-переселенців з Києва, православної церкви Росії. Зв'язки з Константинопольським патріархатом, що перебував під турецькою владою, залишалися напруженими. Серби з підозрілістю ставились і до протурецької політики грецької еліти — фанаріотів, і до їхнього церковного націоналізму, що його вони насаджували серед слов'янських народів Балкан. Сербська православна церква воліла посилати свою молодь здобувати богословську освіту до Києва, а спільна церковнослов'янська мова полегшувала й зміцнювала контакти у слов'янському світі.

Важливе значення для багатонаціональної імперії Габсбургів мав декрет Йосифа II від 1781 р. про співгромадянство, за яким усі народи імперії отримували рівні права і касувалося привілейоване становище німців. Особливого удару цей декрет завдав по державному устрою Трансільванії, де угорці та румуни дістали ті самі права, якими раніше користувались виключно саксонці.

На першому етапі реформ просвітницького абсолютизму Габсбургів чільне місце відводилося реформуванню системи шкільної освіти. На 8,7 млн. населення Угорщини припадало 4,5 тис. вчителів початкових шкіл (для порівняння, священнослужителів — 20 тис.); початкова школа була практично в кожному другому селі в Угорщині, а в ній працював, як правило, один вчитель. У середньому на одну школу припадало до трьохсот учнів. Ці покажчики були вищими у центральній частині Угорщини і зменшувалися з мірою віддаленості від центру. Справа освіти в Угорщині, як і по всій території Габсбурзької імперії, була в руках ордену єзуїтів. Після заборони діяльності ордену його власність в Угорському королівстві була передана Освітньому фонду, що дозволило провести реформу шкільництва. За указом імператриці Марії Терезії «Ratio Educationis» школа була відокремлена від церкви і перейшла у відання світської влади. Початкова освіта дітей віком від 7 до 13 років була проголошена обов'язковою. Усі підручники в королівстві були уніфіковані. Освіта велась

угорською мовою, але вже з першого класу паралельно вивчалася німецька, а з третього — латина (офіційна мова Угорського королівства). В Угорщині більше ніж деінде в імперії справдились слова Марії Терезії про те, що «шкільна освіта — це політика, і завжди такою буде»[57]. Попри те, що слов'янське населення мало можливість здобувати початки освіти рідною мовою у школах при церковних парафіях, однак відповідних підручників слов'янською мовою не було, а ті, що були, друкувалися латинським шрифтом згідно з мадярським правописом[58]. Середня освіта здобувалася вже виключно угорською та німецькою мовами. Якщо в підавстрійській Галичині в ході реформ Йосифа II був заснований університет у Львові, то на Закарпатті так і не відкрито жодного вищого навчального закладу.

Авторитарність і поспішність у проведенні реформ Йосифом II, а також втрата імператором відчуття реально можливого, викликали не тільки суспільну напругу в самій імперії й опозицію з боку аристократії, землевласників, католицької церкви в країні, але й спричинилися до міжнародної кризи. За таких обставин навіть найближчі дорадники імператора просили його піти на поступки і скасувати більшість реформ, що Йосиф II й зробив за місяць до своєї смерті у лютому 1790 р. Винятком стали лише Толерацій-ний едикт, скасування кріпацтва та розпорядження про оплату з державної скарбниці праці нижчого духовенства. Наступник Йосифа II імператор Леопольд II (1790–1792) заради збереження монархії послідовно проводив курс на згортання політики просвітницького абсолютизму, відновлення влади аристократії, станових привілеїв та традиційних конституційних установ. А його наступник Франц I (1792–1835) виявився одним з найреакційніших та консервативніших правителів свого часу, очоливши табір реакції проти Французької революції та революційних національно-визвольних рухів народів всередині імперії, що наростали.

---

[57] *Контлер Л.* Цит. соч. — С. 270–271; див. також нові праці з історії Просвітницького абсолютизму Габсбургів в Угорщині: *Blanning T.C.W.* Joseph II. — Cambridge, 1994; *Evans R.J.W.* Maria Theresa and Hungary, in H. M. Scott (ed.), Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe. — London, 1990; *Kos ry D.* Culture and Society in Eighteenth-Century Hungary, Budapest. — 1987.

[58] *Біднов В.* Школа й освіта на Україні // Українська культура. Лекції за ред. Д.Антоновича. — К., 1993. — С. 70–71; див. також: *Гоммонай В.В., Росул В.В., Таланканич М.І.* Школа та освіта Закарпаття. — Ужгород, 1997.

Позаяк внаслідок політики Габсбурзького просвітницького абсолютизму національні меншини Угорського королівства зуміли скористатися наслідками відміни кріпацтва, послабленням тиску на їхні церкви і розширенням громадянських прав. Однак найуспішніше цим скористались угорці.

§4. Формування і розвиток етнокультурної специфіки Закарпатського регіону

Зацікавлення національними мовами і зародження національних літератур вважаються важливими передумовами формування національної самосвідомості. Власне й етнологія як наука веде свої витоки з виникнення порівняльного мовознавства. Формування національної свідомості багатьох європейських народів надихалось ідеями німецького історика і філософа, лютеранського пастора Й.-Г.Гердера (1744–1803) про визначальне значення мови для існування нації, цінність національних літератур, культур, традицій, закорінених у певному ґрунті, рівноцінність культур різних народів, викладених у праці «Ідеї до філософії історії людства» (ч. 1–4, 1784–1791)[59]. Уже на початку XIX ст. думка про нерозривний зв'язок між мовою і народом перетворилася не лише на загально схвалене наукове положення, а й на імператив державної політики, в тому числі на Закарпатті.

У цей же час у трактуванні поняття «нація» та національної історії запанував дух романтизму. Вважалося, що спільна мова як визначальна ознака нації обумовлює право народу на створення окремої держави, а національна історія покликана окреслити територіальні межі національної держави. Нація вважалась єдино можливим середовищем, у якому міг реалізувати себе індивід. Пробуджена національна свідомість європейських народів неминуче мала привести до конфлікту «націоналізмів» у процесі їхнього національного самовизначення, націє- та державотворення.

Й.-Г.Гердер зробив для угорців дуже несприятливе передбачення майбутнього. Він вважав, що оскільки угорці становили мізерну частину населення королівства, їм загрожувало неминуче зникнення перед лицем зростаючого загалу германських і слов'янських народів. Гердер передрікав, що від угорської мови не залишить-

[59] Див.: *Гердер Й.Г.* Избранные сочинения. — М.–Л., 1959.

ся і сліду. Натомість слов'янам малювалося блискуче майбутнє. Оскільки формування націй у Центрально-Східній Європі, як справедливо зауважив Г. Кон, було справою не стільки політичних діячів, скільки поетів, філологів та істориків, то це віщування стало справжньою настановою для творців угорської і слов'янських націй у наступному після Гердера XIX ст.[60].

На формування національної свідомості більшості етносів закарпатського регіону впливали конкретно-історичні обставини їхнього буття. Місцеві національні еліти надавали цьому процесові відповідне ідеологічне обґрунтування у руслі тогочасних панівних європейських доктрин, насамперед, гердеровської. В економічно відсталих регіонах — такою була Угорщина у порівнянні з Австрією, і закарпатський регіон порівняно з центральною Угорщиною — боротьба за національну культуру і мову набувала особливого значення, набагато більшого, ніж у країнах з розвиненою економікою. Боротьба народів за національне самовизначення стала вагомим рушієм тих суспільно-політичних процесів, які врешті привели і до революції 1848–1849 рр. в Угорщині, і до краху Австро-Угорської імперії у 1918 р. У мадяр і хорватів носієм національної ідеї виступило дворянство. У представників інших етнічних груп «Корони святого Стефана», за браком національної аристократії, — духовенство, інтелігенція, городяни.

Найдинамічніше процеси націє- та державотворення розвивалися серед мадярського населення Угорського королівства. За іронією долі саме едикт імператора Йосифа II від 1784 р. про введення в Угорщині німецької мови як державної, замість традиційної латини, дав потужний імпульс зацікавленню угорців власною мовою, їхній боротьбі за захист угорської мови на законодавчому рівні. На угорських Державних зборах, скликаних у 1790 р. по смерті Йосифа II, відразу ж після обрання його наступника Леопольда II на короля Угорщини, опозиція порушила питання про надання угорській мові статусу державної у королівстві. Питання було поставлене на обговорення, але на той час воно не набуло підтримки більшості. Однак ці самі збори ухвалили закон про обов'язкове вивчення угорської мови у середніх та вищих навчальних закладах за винятком церковних.

[60] Докладніше про вплив німецької модерної думки на формування національної свідомості слов'ян див.: *Ганус С.О.* Німецька просвітницька славістика як фактор національно-культурного відродження слов'янських народів // Науковий вісник УжНУ. — Серія: Історія. — Вип. 8. — 2003. — С. 67–79.

Державні збори 1805 р. ухвалили закон, за яким листування з імператорським двором мусило вестися не лише латиною, а й угорською мовою. Державні збори 1825 р. прийняли ще одну ухвалу на захист угорської мови: про видання законів у межах королівства додатково до латини також угорською мовою. У 1830 р. було ухвалено закон про заборону призначати на державні посади осіб, які не володіли угорською мовою. Насамкінець, державними зборами 1843–1844 рр. скликання було ухвалено закон про запровадження угорської мови як офіційної (державної) в межах Угорського королівства. Відтак розпочинається процес витіснення з ужитку латини та німецької мови, а політика мадяризації національних меншин стає дедалі жорсткішою.

Початок процесу стандартизації угорської мови як літературної пов'язаний з іменем Д.Бешенеї (1747–1811), який не лише обстоював необхідність розвитку національної мови, але й наполягав на переході угорською мовою викладання на усіх рівнях системи освіти. Продовжили цю лінію угорські «неологісти» (Ф.Казінці, Я.Бачані, М.Чоконаї-Вітез, Й.Катону), з діяльністю яких пов'язане формування угорської літературної мови (процес оновлення мови завершився до 1820 р.), розвиток національної літератури.

Національний рух, що розгорнувся у першій половині XIX ст. в Угорському королівстві, дав імпульс розвитку історичних знань. Історична наука мала відповісти на низку нових питань, що постали у зв'язку з тим, що головною рушійною силою історії тепер стали вважати народ. У цей час вийшли друком багатотомні праці угорських істориків про свій народ, зокрема «Критична історія Угорського королівства» С.Катона, «Історія угорців» І.Фесслер.

Ідеї етнічної та історичної спільності дуже швидко опанували умами освіченої частини угорського суспільства. У 30–40-х рр. XIX ст. національний рух мадяр втрачає притаманні йому на початковому етапі станово-корпоративні риси і переростає у рух за створення «natio Hungarica», угорської політичної нації. Лідери національного руху, включно з Л.Кошутом, вірили, що надання усім недворянським станам в Угорщині тих громадянських і юридичних прав, якими користувалось у королівстві виключно дворянство (а воно на середину 40-х рр. XIX ст. становило 5% населення Угорщини)[61], а також послідовне законодавче запровадження

[61] История Венгрии // Под ред. Исламова Т.М. — Т. II. — М.: Наука, 1972. — С. 81.

пріоритету індивідуальних прав над колективними нейтралізує національні рухи неугорських народів королівства, полегшить їхню відмову від вимог етнонаціонального характеру.

З одного боку, за цими планами лібералів бачимо інтернаціоналізацію угорського національного руху, що робила його привабливим для чималої чистини представників національних меншин. На цьому ґрунті зріс прошарок «мадяронів», промадярського крила у складі неугорських народів королівства.

З другого ж, гасло лібералів «одна держава — одна нація» ставило поза законом незалежні національні рухи та вимоги немадярських народів, ідеологічно обґрунтовувало їхню прискорену мадяризацію. Тим більше, що угорські ліберали мову і етнос не вважали достатньою підставою для створення сучасної політичної нації, наголошуючи на пріоритетності спільної історії та багатовікової традиції існування державності (серед усіх національних меншин угорці не заперечували у праві на національне самовизначення лише хорватам).

Національні ж лідери етнічних меншин, для яких наріжним каменем націє- та державотворення були мова та етнонаціональна самобутність і окремішність, принципово заперечували поняття «єдиної політичної нації». Інтерпретація поняття «нація» по різні боки таборів національних рухів була взаємовиключною. Абсолютизація мадярської культури, почуття зверхності угорської аристократії (яке перейняла інтелігенція, а також середній клас) стосовно неугорських народів спричинилися до конфліктів з «націоналізмами» інших народів, які проживали в королівстві, наростання в Угорщині суспільно-політичної напруги впродовж XIX ст. Ті права, які угорці виборювали для себе від Віденського уряду, свідомо нехтувались і придушувалися, коли йшлося про національні меншини всередині королівства. Крім того, у своїх національних прагненнях лідери національних спільнот спиралися на підтримку Відня. Усі вони, як правило, були лояльними до Габсбургів, а це лише додавало гостроти у боротьбі проти мадяризації за етнонаціональну ідентичність[62].

Одержимість вченням Гердера, страх перед химерою панславізму (ідеєю «братнього єднання слов'янських народів»), а також віра в те, що за відсутності у національних меншин дієвого класу дворянства воно легко зречеться етнонаціональної ідентичності

[62] Див.: История Венгрии. — Т. II. — С. 90–91.

заради національно-політичної — все це наперед визначило, на думку сучасного угорського історика Л.Контлера, радикалізм позиції угорських лібералів у національному питанні. І.Сечені, політичний опонент Л.Кошута, критикував надмірне захоплення угорських лібералів націоналізмом і пояснював загострення національних почуттів неугорських народів королівства виключно необхідністю самозахисту перед загрозою суцільної мадяризації. Сечені став першим з угорських інтелектуалів-політиків, хто звернув увагу суспільства на загрозу, яку становить для Угорщини багатонаціональний характер населення закарпатського регіону[63].

Етнонаціональний склад 13-мільйонного населення Угорщини у 1842 р. мав такий вигляд: лише 38% від цієї кількості становили мадяри, а саме — 4,8 млн. Другу за чисельністю групу становили румуни — 2,2 млн. осіб (17%). Далі йшли словаки — 1,7 млн. (13%), німці — 1,3 млн. (10%), серби — 1,2 млн. (9%), хорвати — 900 тис. (7%), русини — 450 тис. (3,5%), євреї — 250 тис. (2%). Окрім того, в межах королівства проживали представники щонайменше десяти інших, невеликих за кількістю, етнічних спільнот. Лише незначна частина представників цих етнічних груп проживала компактними групами або діаспорами. Більшість з них була розпорошена й переплетена з іншими народами на кшталт строкатої мозаїки, що практично унеможливлювало виокремлення окремих «національних округів»[64].

Перші конфлікти між мадяризаторською політикою Угорщини та пробудженими націоналізмами неугорських народів сталися саме на мовному ґрунті, коли Державні збори розпочали спроби добитися визнання за угорською мовою офіційного (державного) статусу в межах королівства. Першими відреагували представники еліт триєдиного королівства Хорватія, Славонія, Далмація як політично найдозріліша спільнота (у складі Угорщини лише триєдине королівство мало статус територіальної автономії). У 1791 р. хорватські депутати до угорських Державних зборів визнали за Угорщиною право навіть визначати податково-фінансову політику Хорватії, але проголосували проти запровадження угорської мови як державної попри те, що цим же законом передбачалося запровадження також і хорватської мови в Хорватії. Опираючись

[63] Див.: *Контлер Л.* Цит. соч. — С. 312, 311.

[64] Статистичні дані Е.Фенєша див.: *Контлер Л.* Цит. соч. — С. 313.

зростаючому тиску мадяризації, хорвати воліли зберігати офіційною мовою мертву латину[65].

Політичним вимогам хорватів передував процес розвитку хорватської мови. У 1767 р. побачила світ перша граматика славонської (хорватської) мови М.Рельковича. Хорватська мова після невдалої спроби поєднати три діалекти все ж таки народилась, але вже під прапором політичного іллиризму на чолі з Л.Гаєм, який довільно обрав один з діалектів, найбільш наближений до сербської мови, як мовний і літературний стандарт.

Ідеолог і політичний лідер іллиризму Л.Гай обстоював необхідність об'єднання усіх південних слов'ян — «іллірійців». Концепція іллиризму як така була суто умоглядною конструкцією: історія не знає такого етносу, що його можна було б ідентифікувати як «іллірийський», так само як і чітко визначених географічних координат Іллірії. Зазвичай прихильники цієї концепції узагальнено стверджували, що Іллірія пролягає на землях «від Вілаха до Варни». Іллірійці проголошувалися нащадками вихідців зі Стародавньої Греції та Риму, а сучасні південнослов'янські народи (хорвати, словени, серби, болгари) — прямими нащадками іллірійців. У такий спосіб «іллірійцям» забезпечувалося шляхетне походження та «споконвічність» проживання на «іллірійських землях». Важливу складову концепції становив постулат про спільність походження південних слов'ян, на основі чого висувалася вимога об'єднання цих народів і створення ними спільної держави «Великої Іллірії»[66]. Якщо на початку свого виникнення іллірійський рух співчутливо ставився до антигабсбурзьких рухів в Угорщині, то у 40-х роках XIX ст. він набув гострої антиугорської спрямованості. Така еволюція пояснюється агресивною мадяризаторською політикою угорських провідників.

Надзвичайно динамічно розпочався процес румунського націєтворення, на чолі якого стало уніатське духовенство на чолі з С.Міку-Клейном та його послідовниками (Г.Шинкаєм, П.Майором, Й.Будай-Деляну), згуртованими довкола уніатської трансільванської школи у Блажі (Балажфальві). Волохи/румуни становили більше половини населення Трансільванії, але ніколи вони

---

[65] Див.: История Югославии. — Т. I. — М.: Наука, 1963. — С. 250–251; *Лещиловская И.И.* Иллиризм. К истории хорватского национального Возрождения. — М.: Наука, 1968.

[66] Див.: История Югославии. — Т. I. — С. 388–391.

не володіли тими правами, якими згідно з «історичним правом» користувались панівні «нації» — мадяри, секеї і сакси. Православна церква румунів також не мала офіційного визнання, перебуваючи у статусі «терпимої». В дещо сприятливішому становищі перебувала Греко-католицька церква румун, переважно за рахунок її інтеграції у структури Римо-католицької церкви. Саме уніатське духовенство краю очолило процес становлення національної самосвідомості волохів. Першим вимогу визнання волохів Трансільванії четвертою «нацією» висунув блазький уніатський єпископ Міку-Клейн.

У 1780 р. побачила світ унормована граматика румунської мови С.Міку-Клейна, на основі якої була створена орфографія з застосуванням латинського шрифту (під сильним впливом французької та італійської мов). Уже на рівні граматики робилася спроба довести латинське походження румунської мови. Останнє випливало з вимог створеної С.Міку-Клейном концепції національної історії румунів, викладеної в його програмній праці «Historia Daco-Romanorum» (1781 р.)

Згідно з духом того часу, коли давність і знатність походження вважалися за достатній аргумент і остаточний доказ «історичних прав», С.Міку-Клейн доводив споконвічне заселення земель Трансільванії румунами, які проживали тут набагато раніше від угорців, саксонців, германців, слов'ян. Другим наріжним каменем його концепції було твердження про родовитість, шляхетність походження румунів, які проголошувалися нащадками давньоримських поселенців і спадкоємцями славної історії Стародавнього Риму. Згідно з концепцією С.Міку-Клейна колишнє населення цих земель — даки — було цілковито винищене римськими легіонерами. Після того, як у 270 р. римляни були змушені відступити за Дунай, частина римських поселенців залишилася на цих землях. Коли навала угорців дісталася Трансільванії, тут правили нащадки римлян — румуни. Вождь румунів був убитий угорцями, і тоді румуни згодилися визнати над собою владу угорського короля, але обумовили цю згоду вимогою гарантувати рівність прав румунів і угорців. З часом угорці порушили цю угоду і румуни втратили усі свої колишні права. Зрозуміло, що такого роду умоглядні конструкції не мали наукового підґрунтя, адже відомо, що румунське населення прийшло переважно з балканських земель. Даки ж не були суцільно винищені римлянами, а поступово асимілювались.

Погляди С.Міку-Клейна були покладені в основу петиції «Supplex Libellus Valachorum» («Покірне прохання волохів»), з якою румунські інтелектуали, представники греко-католицького духовенства, звернулись у 1791 р. до імператора Леопольда II з вимогою конституційного визнання румунів четвертою «нацією» у Трансільванії. У петиції наголошувалося на римському походженні румун, рівноправному становищі румун та їхньої церкви з угорцями та саксонцями аж до XV ст. У документі йшлося не про надання румунам певних прав і привілеїв, а про відновлення начебто колись уже існуючих. Румунська сторона вимагала постійного пропорційного представництва в адміністративних органах Трансільванії, зрівняння в правах своїх церков з церквами інших «націй», а також надання їм права на скликання національних зборів на взірець тих, що їх скликала Сербська православна церква[67]. Леопольд II спрямував петицію на розгляд Трансільванських зборів (1790–1791), де угорські й саксонські депутати одностайно її відхилили. На цих же зборах саксонці не дозволили мадярам провести в життя рішення про об'єднання (унію) Трансільванії з Угорщиною згідно з пропагованим в Угорщині гаслом «двох батьківщин». Однак на цих же зборах саксонці не змогли перешкодити прийняттю законів, що розширювали сферу використання угорської мови в Трансільванії[68].

Аналогічно і серед сербів процес становлення національної самосвідомості розпочинається із зацікавлення мовою. Завдяки зусиллям спочатку Д.Обрадовіча, а потім В.Караджича, який уклав перший сербський словник і граматику, в основу сербської мови було покладено розмовну народну мову, а не досить штучну сербо-слов'янську, що використовувалася переважно церквою та інтелектуалами і яка становила варіант церковнослов'янської з великою кількістю запозичених російських слів. Інтерес до національної мови і традицій невдовзі привів до виникнення політичної свідомості сербів. Запрошений навесні 1790 р. взяти участь у роботі Державних зборів у Відні митрополит Сербської православної церкви М.Путник разом з сімома єпископами висунув вимогу визнання зборами сербів окремою «нацією», яку збори відхилили. Однак влітку того ж року імператор дозволив сербам скликати

---

[67] Див.: *Єлавіч Б.* Назв. праця. — С. 198–294.

[68] Див.: История Венгрии. — Т. II. — С. 86–88; *Контлер Л.* Цит. соч. — С. 277–278.

церковний сббор, своєрідні національні збори, які висловились за виокремлення зі складу Угорщини самостійної територіальної одиниці «Іллірія», на якій, окрім сербів, мешкали румуни, німці, мадяри (Банат, Бачка, Бараня, Срем). Відень у прагненні приборкати угорський націоналізм підтримував цю ідею впродовж кількох років як важель тиску на корону. Але через кілька десятиліть саме вимога територіальної автономії стане головною у програмі національної боротьби сербів в Угорщині[69].

Подібного роду процеси розвивались й у словацькому середовищі. У 1780 р. з'являється історія словаків Ю.Папанека, а у 1787 р. — словацька граматика та історія словацької літератури А.Бернолака. Лютеранська інтелектуальна еліта деякий час ще наполягала на використанні чеського варіанту словацької літературної мови. Однак творчість Я.Коллара та літературна діяльність Л.Штура остаточно закріпили як нормативний варіант граматику Бернолака і середньословацький діалект. У розвиток ідей панславізму П.Шафарика Ян Коллар пише поему «Дочка Слави» (1827 р.), яка стала духовним і ідеологічним маніфестом усіх панславістів.

Аналогічні процеси становлення і розвитку національно-культурної самоідентифікації відбувались і в середовищі закарпатських русинів, які очолила єдина освічена на той час верства русинського населення — греко-католицьке духовенство.

§5. Наукове «відкриття» закарпатських русинів (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)

Усвідомлення національно-культурної самобутності русинів Закарпаття виразно спостерігається вже в творах М.Оросвиговського Андрелли (1637–1809), уніатського священика, який перейшов на православ'я і став його ревним захисником від католицизму, лютеранства та кальвінізму. Твори М.Андрелли належать до жанру літературної полеміки з притаманним цьому жанру високим емоційним запалом («Трактат проти латинян», «Оборона вірному чоловікові», «Логос»). Сучасники нерідко порівнювали М.Андреллу з російським протопопом Аввакумом, хоча стиль Андрелли більшою мірою нагадує стиль галичанина І.Вишенського.

[69] Див.: История Венгрии. — Т. II. — С. 85–90.

У своїх творах Андрелла нерідко звертався до особливостей культури закарпатських русинів, їхньої мови, віросповідання.

Нещадно висміював Андрелла усіх, хто не був православним. Особливо від нього діставалося «дурням», яких він не розрізняв за етнічною ознакою: «Дурняк сам ся родит, никто тя не сеет». Згадуючи деяких русинів, не втрачає критичного погляду і наводить прислів'я: «Велика голова в русина, мозку в ней мало», «дурнячок руснячок». Водночас високо цінує Андрелла народну мудрість: «Не подобает бо народныя притча презирати, аще имут нечто мудро»[70].

У своїх творах Андрелла виступив від імені православного люду, вірних «східної» церкви, яких він означив терміном «восточницы». Разом з тим, він називає православних також «русинами» і вказує на їхню релігійну спорідненість з Московською державою, яку він називає Руссю: «За русинами стоїть єдиновірна Русь».

Незважаючи на те, що твори М.Андрелли існували у рукописах, їх читали і зберігали у парафіях до кінця XIX ст., коли їх було передано на збереження до бібліотек Петербурга і Львова. Уже в цих творах виразно сформульовано такі ознаки тотожності руського населення Закарпаття, як віра, мова, етнічна назва. Водночас можна побачити і витоки ідеї про спорідненість закарпатських русинів з росіянами. Ця ідея спиралася, звичайно ж, не на досвід безпосереднього спілкування з росіянами, а на спільну літургійну — церковнослов'янську — мову.

Поширенню усвідомлення про спорідненість закарпатських русинів з росіянами сприяв серйозний прорахунок Габсбургів у справі друкування книжок для літургійних потреб. Початкові кириличні богослужбові книги завозилися на Закарпаття з України купцями та посольствами. Небажання уряду налагодити випуск власних кириличних книжок поставило постачання греко-католицької громади літургійною літературою у залежність від довозу книжок з Російської імперії і, зокрема, України. Оскільки потреба у таких книжках була значна, виник навіть особливий розряд купців, які займалися виключно імпортом книжок. Запобігаючи поширенню антиунійних настроїв, уряд Леопольда I у 1693 р. запровадив цензуру для книжок, друкованих за межами імперії, вилучаючи в купців заборонені. Інколи це були великі

[70] *Возняк М.* Історія української літератури. — Кн. 2. — Вид. 2-е. — Львів: Світ, 1994. — С. 113.

партії книжок. Так, у 1727 р. було затримано 530 книжок. В Ужгороді у 1757 р. конфісковано 1146 примірників, у 1759 р. — 9 возів книжок, привезених з Києва, 1760 р. — 999 книжок, 1762 р. — ще 733 книжки. Разом з літературою духовного змісту на Закарпаття потрапляли букварі (їх також затримували) і світська література, в тому числі історичні твори. Серед останніх була праця Інокентія Ґізеля «Синопсис», в якій підносилася роль Москви як оплоту православного руського світу. Ця книжка була добре відома на Закарпатті, що стимулювало високий престиж Російської імперії в очах місцевих русинів.

На Закарпатті постає попит на історичні наративи Російської імперії з їхніми ідеями особливої місії Росії щодо православ'я і православних. Сюди потрапляють «История российская» В.Татіщева, «История российская от древнейших времен» М.Щербатова, «История государства Российского» М.Карамзіна. Міжнародний престиж тодішньої Російської імперії, ідеї спільної віри, мови та походження живили уявлення закарпатських русинів про їхню належність до росіян, яке з виникненням ідей націоналізму набуло багатьох прибічників. Перші провістки сподівання на захист з боку Росії прийшли уже в 1765 р., коли під час заворушень у Гайдудорозі, Бессермені, Мармароші вірні уніатської церкви молилися за Російську державу.

Живильним ґрунтом для розвитку національної тотожності закарпатського руського населення було також специфічне соціальне розшарування в Габсбурзькій імперії. Серед русинів не було, по суті, представників вищих станів, якщо не вважати духовенства. За переписом 1806 р. греко-католики проживали в 11 комітатах, де мешкало 345 786 русинів (63,8% загальної кількості жителів). На них припадало 705 духовних осіб, 86 ченців-василіан, 100 учителів (на 280 існуючих шкіл), 120 семінаристів, 1011 представників інтелігенції. Русини були типовою громадою, що існувала без власної політичної еліти[71].

Усвідомлення русинами соціальної несправедливості в такому разі накладалося на усвідомлення етнічної належності, що деколи можна розпізнати і в творах фольклору, як показує приклад однієї пісні XVIII ст.:

---

[71] *Каппелер А.* Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. І. — Львів, 1992. — С. 111.

«Тог наше руснаци
По работе, про праци,
Чом иншого не маме,
Вшитко пану даваме»[72].

Загострення соціального протистояння між русинами-селянами та місцевою владою наочно проявилося під час холерних бунтів 1832 р., в яких селяни жорстоко розправлялися з чиновниками, чиї некомпетентні заходи тільки погіршували біди від самої епідемії. Однак для соціальних протестів широких народних мас під національними гаслами час ще не настав. Ідея про самоцінність етнічної ідентифікації ще не набула поширення серед закарпатських русинів.

Реформи просвітницького абсолютизму в галузі народної освіти забезпечили певну рівність доступу до початкової освіти усіх підданих імперії. 1793 роком датується згадка про першого інспектора угроруських шкіл Д.Поповича. У цей час починають друкуватися підручники руською мовою, хоча духовна література залишається основою друкованої продукції того часу. Університет у Буді видає «Біблію» у перекладі А.Бачинського, «Катехизис или наука православная христианская» І.Кутки, І.Фогарашія-Бережанина «Молитвенник, содержащий благопотребные моления... ко стану и званию благоверных славено-русских греко-кафоличес-ких австрийской армии воинов приспособленных» І.Фогарашія-Бережанина.

У русинському середовищі Закарпаття ідеї націоналізму швидко поширилися лише серед греко-католицького духовенства, єдиної тогочасної інтелектуальної верстви русинського населення. Не в останню чергу поширенню гердерівських ідей у цьому середовищі посприяла їхня виразна прихильність до слов'янських народів. Мукачівський єпископ Андрій Бачинський домагався від священників знання «отеческия природния науки русския», себто мови — «рущизны», і в одному з окружних послань писав: «... с болезню серца виджу же многих родителей сінове, по больше роках из латинских школ... на экзамен приходящи и до сану клирического вступити желающии, в своей русской науце так барз занедбалии и глупии невежды приходят, же ани читаты,

[72] *Петров А.* Статьи об Угорской Руси // Записки историко-филологического факультета Петербургского университета. — Прилож. к LXXXI. — 1906.

а ни самое еще имя свое написати не знают»[73]. При цьому він не тільки виходить з практичних потреб богослужіння, а вводить у свою риторику й поняття «народ».

У 1806 р. єпископ Бачинський видає «Катехизис» та 5-томну «Біблію», і в спеціальному посланні духовенству підкреслює важливість появи цих праць руською мовою не лише для освіти, а й для розвитку національної свідомості: «А имате книги тыя на русском языце, яже следственно частократно и с охотою чтуще, народу толкующе, верных на чтение слышание его возбуждающе, не токмо удобне народ в познании истины привести, в добронравии утвердити, но купно и матерный наш язык, письмо, народ и набоженство содержати и подкрепити возможет»[74]. Тверда позиція А.Бачинського у мовному питанні була надійним заборолом проти спроб уряду скасувати в семінарії русинську мову викладання і запровадити замість неї латину. Єпископ часто говорив з цього приводу: «Докля буде — Азъ, Буки, Веди — того не буде»[75], і під «Азъ, Буки, Веди» розумівся криптонім Бачинського « Андрій Бачинський, владика».

З його проповідей видно, що етнічні характеристики він уже вирізняє від конфесійних, стверджуючи, щойно «який-небудь народ починає соромитися і цуратися рідної мови, писемності та релігії, а відтак і зовсім їх забувати, одразу ж починають відбуватися необоротні зміни і з самим цим народом, як це нам показав відомий приклад чеського та моравського народу, цього народу, який держав східну християнську церкву от святих отців Кирила та Мефодія, мав слов'яноруську мову, писемність та віру, але, загубивши це, і сам докорінно змінився... Така ж лиха доля може спіткати й тебе, якщо ти занедбаєш батьківщину та материнську мову і писемність: адже з їхньою втратою загубимо найнадійнішого друга і союзника нашого народу»[76].

---

[73] Цит. за: *Шлепецький А.* Мукачівський єпископ А.Ф. Бачинський та його послання // Науковий збірник Музею української культури у Свидníку. — Пряшів, 1967. — Т. 3. — С. 229.

[74] Цит. за: *Коломиец И.Г.* Очерки по истории Закарпатья. Часть II. Социально-экономические отношения, национально-политическое и культурное движение в Закарпатье в XIX в. — Томск: Изд-во Томского университета, 1959. — С. 127.

[75] Цит. за: *Недзельскій Е.* Очеркъ карпаторусской литературы. — Ужгородъ, 1932. — С. 87.

[76] Цит. за: *Данилюк Д.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII — перша половина XX ст.). — Ужгород, 1999. — С. — 53–54.

Єпископ А.Бачинський докладав чимало зусиль для того, щоби пристосувати власну «рущизну» до вимог тогочасних реалій і насущних потреб. Його циркуляри підлеглим парохіям служили стандартом стилю, і від них, схоже, веде своє походження відоме «язичіє»[77], що у наступному столітті стало предметом знущань москвофілів.

Що заклики А.Бачинського були не поодиноким голосом, свідчить прагнення закарпатських інтелектуалів створити підручники руської мови. Один з них, А.Коцак, створив таку граматику на підставі граматики М.Смотрицького 1619 р. і назвав її «Граматика русская сиречь правила извещательная и наставительная о словосложении слови язіка словенскаго или русскаго».

Щодо національної історії русинів, то її наріжним каменем була теза про автохтонність русинського населення Закарпаття, їхню «споконвічну» присутність на цій землі, а також їхню належність до «великого народу руського». Твір Я.Коллара «Основи пам'яті про походження, розвиток та проживання руського народу в Угорщині» (Homilium pro memeoria de ortu, progressu et incolae gentis Ruthenicae, 1749) прагнув довести пріоритет проживання русів у басейні Дунаю та на Закарпатті перед мадярами, виводячи початки їх присутності з I ст. н. е. Протилежну відповідь на питання пріоритету підготував угорський історик А.Дечі книжкою «Короткі роздуми про руських в Угорщині» (Кошице, 1797). Цим було закладено початок суперечок про пріоритет присутності руських та угорців на Закарпатті.

Із закарпатців на цю дискусію першим відреагував І.Пастелій (1741–1799). Його перу належала праця «Про походження русинів». Незважаючи на те, що твір Пастелія не побачив світ у друкованому вигляді, усе ж він був відомий у колах закарпатської руської інтелігенції, зокрема І.Лучкаю.

Про активне звернення до історії у пошуках власної тотожності русинів свідчить діяльність І.Орлая (1771–1829), який виїхав із Закарпаття до Росії. Він служив лікарем при царському дворі, а на схилі життя був директором і викладачем у Ніжинській гімназії. Йому належить стаття «История о карпато-руссах, или о переселении россіян в Карпатскія горы и о приключеніях с ними

[77] *Удвари И.* Данные к истории карпаторусинского просвещения на основе циркуляров Андрея Бачинского // Науковий вісник УжНУ. — Серія: Історія. — Вип. 8. — 2003. — С. 116.

случившихся», надрукована у часописі «Северный вестник». Ця стаття, по суті, була політичним памфлетом, спрямованим саме на захист гідності закарпатських русинів. Тому автор не стільки розбирає повідомлення джерел та аргументацію попередніх дослідників, скільки заперечує висловлені останніми думки, які не вкладалися в поняття самого автора про гідність. Так, він гнівно дорікає угорським магнатам, що вони називають руських прикордонною вартою, попри той факт, що руські колоністи осідали за Карпатами саме в такій ролі.

З іншого боку, І.Орлаєві вигідно прийняти висунуту угорськими авторами теорію про те, що предки русинів прибули у цей регіон разом з мадярами. Тільки русинський автор вважав за потрібне, змагаючись за престиж, наголосити, що оті руси прибули з району Києва, адже від Києва російська історіографія починала історію російської державності, а відтак і нації. Ідея про належність до великоросіян, звичайно ж, виходила з сучасного І.Орлаєві поняття престижу, оскільки спиралася на тогочасну роль Російської імперії в світі. Тому він рішуче заперечував можливість споріднення русинів з українцями і публічно вступив у дискусію з цього приводу з авторитетним географом та етнографом П.Кеппеном. Таким чином, І.Орлая можна вважати родоначальником москвофільського напряму у закарпатській історичній думці.

Симпатія до Росії, поєднана у закарпатських русинів того часу з освітою, здобутою у німецькій системі освіти, яка, своєю чергою, була авторитетом в очах росіян, імпонувала російському урядові, і той запросив до наукової роботи у навчальних закладах Російської імперії інших викладачів з Закарпаття. За рекомендацією І.Орлая до Росії приїздять М.Балудянський, В.Кукольник, які стають професорами в університетах Санкт-Петербурга, Харкова, Вільнюса[78]. Іншим емігрантом до Росії був Ю.Гуца-Венелін, який став одним з палких оборонців престижу російської історії проти так званих норманістів. Йому належить також ненадрукована стаття «Несколько слов о россіянах венгерских и также одно словцо историческое о православной греко-восточной церкви в Венгрии», що загалом наслідувала лінію аргументації І. Орлая.

Еміграція інтелектуалів Закарпаття до Росії (крім вищезазначених, також К.Павловський, М.Білевич) і Галичини (П.Лодій

[78] Докладніше див.: *Байцура Т.* Западноукраинская интеллигенция в России в первой половине XIX века. — Пряшев, 1971.

та І.Земанчик були професорами львівського «Студіум Рутенорум»), де вони посіли високі службові та академічні становища, свідчила про неможливість знайти застосування їхнім здібностям на малій батьківщині.

Актуальність доведення історичних пріоритетів безпосередньо зачіпала питання пріоритету існування церковної ієрархії, тим більше, що на відміну від проблем етногенезу, що не фіксувалися у документах, церковна історія спиралася саме на документи, хоча й не раз фальшиві. Пошук початків руської православної церкви на Закарпатті розпочав Д.Бабиля, який створив неопубліковану працю про Мукачівську єпархію. Й.Базилович написав першу друковану працю, присвячену історії Закарпаття. Це був «Короткий нарис заснування Федором Коріятовичем, колись князем Мукачівським, рутенської віри ордену Святого Василія Великого на Чорній Горі у Мукачевому року 1360» («Brevis notitia Fundatinis Theodori Koriatovics olim ducis de Munk cs pro Religiosis Ruthenis ordinis sancti Basilii Magni in Monte Csernek ad Munk cz anno MCCCLX»), що вийшла у 3-х томах в Кошице у 1799–1805 рр. Головна мета твору полягала у документальному обґрунтуванні факту існування православної ієрархії у Закарпатті, що опосередковано торкалося і проблеми пріоритетного володіння Закарпаттям. При цьому закарпатське руське населення автор не виділяв в окремий етнос, а вважав його частиною «руського народу» (Gentum Ruthenum), який веде свої початки від доби Київської Русі. Автор намагався збудити у своїх співвітчизниках почуття національної гідності, стверджуючи, згідно з тогочасною традицією вихваляти минуле, що назва «слов'яни» походила від слова «слава», а етнонім «ruthenus» — він виводив з грецького слова «ретенус» — вільний.

З модерних позицій розглядав історію Закарпаття М.Лучкай (1789–1843), автор шеститомної «Історії карпато-русинів, священної і громадянської» («Historia Carpatho-Ruthenorum, Sacra et Civilis»)[79]. Праця була написана латинською мовою і традиційно включала розгляд питань церковної історії. Це було обґрунтовано змістом історичних документів. У той же час М. Лучкай намагається вивести з наявних документів портрет «карпаторусинів»

[79] У перекладі українською мовою 4 томи твору М.Лучкая див.: *Лучкай М.* Історія карпатських русинів // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. — Пряшів. — 1983–1992. — Т. 11–18.

як окремого етносу. Він вводить до аргументації про автохтонність русинів руські етимології місцевих топонімів (Поляна, Бистра, Люта, Тиха, Березна): «Отже, поки хтось не доведе, що тут існував інший народ, ніж руський (слов'янський), і назви поселень, і гір, і племен були іншими, до тих пір русини залишаються аборигенами своїх країв»[80]. М.Лучкай намагається довести вплив культури і побуту осілих русів на кочових мадяр. Він вводить до свого наративу сюжети, пов'язані з антигабсбурзькими угорськими сепаратистськими політичними рухами та соціальними повстаннями, які очолювали Д.Дожа, І.Бочкаї, І.Текелі, Ф.Ракоці. М.Лучкай вперше вводить до історичного наративу про Закарпаття питання про економічне і соціальне гноблення селянства. Звичайно, авторові неможливо було виділити в цих рухах роль саме закарпатського руського населення, адже ці рухи у принципі не мали національного характеру. Проте таким чином Закарпатська Русь вписувалася в історичний контекст цілого політичного ареалу — Угорського королівства. Багато легше було М.Лучкаєві представити церковні справи, зокрема запровадження унії, як національні. Нарешті, спеціальним сюжетом його історії стала тема розвитку освіти й науки на Закарпатті у добу Просвітництва та на початку модерної епохи. М.Лучкай подав, зокрема, біографії п'ятдесяти чотирьох представників руського духовенства, які зробили вагомий внесок у справу розвитку освіти місцевого руського населення[81].

Поява народницької концепції в історіографії Закарпаття служить симптомом проникнення модерних ідеалів нації у свідомість руського населення Закарпаття. Перед інтелектуальною елітою постала проблема формування цілісного бачення етнічного статусу населення, інтересам якого вони служили і від імені якого виступали. Самоназви, що були утворені від середньовічного політоніма «Русь» (русини, руснаки, Rutheni) та «руської віри», в епоху націоналізму виявилися недостатніми, щоб представляти народ. Народ мусив мати передусім власні загальновизнані мову та історію, щоб вважатися народом. Отже, руське населення Закарпаття мусило перетворитися з географічної одиниці «Закар-

[80] *Лучкай М.* Історія карпатських русинів // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. — Пряшів. — 1988. — Т. 13. — С. 139; див. також: *Данилюк Д.* Михайло Лучкай — патріарх закарпатської історіографії. — Ужгород, 1995.

[81] Про М. Лучкая див.: *Гаджега Ю.* Михаил Лучкай. Життєпис і твори. — Ужгород, 1929.

патської Русі», що була лишень спадщиною давньої Русі, на етнічну одиницю — народ самостійний або частину якогось іншого народу. За подібну роботу взялися уже еліти сусідніх народів, які розмовляли іншою мовою та сповідували іншу релігію. Від того, наскільки швидко та успішно еліта Закарпатської Русі могла запропонувати й відстояти власне бачення себе та людей, від імені яких вона виступала, як народу, залежало збереження цього народу.

На зламі XVIII–XIX ст. формування етнонаціональної специфіки закарпатського регіону визначалося типологічно спорідненими процесами. Імпульс до виникнення самоідентифікації етносів Закарпаття в етнонаціональних категоріях дали, крім набагато давнішого усвідомлення релігійної ідентичності, щойно зроджений інтерес до мови, її унормування та стандартизації, прагнення захистити її законодавчо. Важливу роль у формуванні етнонаціональної ідентичності відігравав також інтерес до народної/національної культури і традицій, поєднаний з написанням національних історій, інтерпретованих відповідно до потреб поточного моменту. У цей період формуються відмінні інтерпретації поняття «нація», з одного боку, в категоріях етнонаціональних, а з другого, — політичних, як «політичної нації». Несумісність цих підходів стала однією з причин перманентної політичної і соціальної нестабільності в Угорщині впродовж наступного XIX ст., наростання міжнаціональних протиріч при зіткненні двох парадигм націє- та державотворення — інтерпретації нації в етнонаціональних категоріях, і нації як політичної спільноти.

Про наукове обґрунтування «національних історій» у сьогоднішньому розумінні цього слова у той час не могло бути мови. Національні історії були покликані стати інструментом формування національної свідомості, національної самобутності, націєтворення, боротьби за національні права і, насамкінець, за створення національних держав. «Національні історії» на тривалий час стали каменем спотикання у дискусіях істориків — представників різних «національних» історіографічних шкіл. Будучи етноцентричними, ці історії були не лише потужним фактором націє- та державотворення; водночас вони закладали підґрунтя майбутніх жорстких міжнаціональних конфліктів і воєн.

Порубіжжя XVIII–XIX ст. стало часом зародження не лише великих сучасних європейських націй, які досить швидко перейшли до тлумачення поняття «нації» в політичних категоріях, але й «малих» націоналізмів, чимало яких на довший час не зможуть вийти з полону етноцентричної парадигми.

Розділ ІІІ. ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА У ДОБУ ТВОРЕННЯ НАЦІЙ. 1848–1914 РР.

§1. «Весна народів» і етнополітичні процеси на Закарпатті

Упродовж 1848–1867 рр. імперія Габсбургів перебувала у стані глибокої внутрішньої і зовнішньої кризи. Ззовні імперії загрожували антимонархістські ліберальні рухи, імпульс яким у Європі дала Французька революція — лютневе повстання у Парижі, що привело до повалення монархії і встановлення Другої республіки. Революційні настрої ланцюговою реакцією миттєво охопили Італію, Францію, Німеччину, Угорщину, землі Чехії, Словаччини, Румунії. За революційним вибухом 1848 р. стояла невдоволеність європейських народів консервативною міжнародною системою, встановленою Віденським конгресом 1815 р., а також фінансові кризи, від яких у 1840-х рр. потерпала європейська економіка. Зсередини загрозу «клаптиковій імперії» Габсбургів становили щораз могутніші національні рухи народів (італійців, німців, сербів, хорватів, румунів), які входили до її складу. Проте головною проблемою Віденського уряду аж до розпаду імперії залишалась Угорщина, політичні еліти якої змагалися за невід'ємні національні і політичні права, тобто цілковите унезалежнення від Габсбургів. Однак ті права, за які угорці беззастережно боролися для себе, вони ж категорично відкидали, коли йшлося про неугорське населення королівства.

Націоналістична політика угорських патріотів викликала відповідну реакцію з боку культурних еліт представників національних меншин Угорщини. Уряд Габсбурзької імперії вправно користався національними протиріччями, що поглиблювалися, задля протидії «свавіллю мадяризму». Така політика центру підсилювала розбіжність інтересів та взаємну неприязнь між угорцями та слов'янськими народами королівства. Таким чином, настрій на демократичне реформування імперії, що назрів у суспільстві на 1848 р. і забезпечив його консолідацію у виступі проти монархії, водночас супроводжувався гострим конфліктом на національному ґрунті. Усе це разом узяте багато в чому визначило наступний етап в історії закарпатського руського населення, який починається з революції 1848 р.

Революція в Австро-Угорщині відбулася блискавично. 13 березня 1848 р. вибухнуло антимонархічне повстання у столиці імперії — Відні. Уже наступного дня лідери угорського національного руху (Ш.Петефі, П.Вашварі, М.Йокаї) висунули до імператора Фердинанда I дванадцять вимог як загальнодемократичного характеру (свобода слова і друку, скасування цензури, політична і релігійна рівність усіх громадян перед законом, скасування кріпацтва, запровадження суду присяжних, організація національного банку, звільнення політв'язнів, загальне оподаткування), так і суто національних (скликання парламенту і утворення уряду Угорщини, утворення національної гвардії, несення служби угорськими солдатами лише в межах країни, об'єднання, або *унія*, Угорщини з Трансільванією). У національному питанні лідери революції обстоювали ідею «єдиної угорської політичної нації», Угорщини як мононаціональної держави з єдиним адміністративним устроєм, єдиною економікою та єдиною державною мовою. Народний мітинг 15 березня ухвалив «12 вимог», а 17 березня Відень уже погодився на створення уряду Угорщини. Наступного дня цей уряд своїм першим рішенням скасував у країні кріпацтво[1].

Рішучі демократичні реформи викликали неоднозначну реакцію на руській окраїні Угорщини. Селяни масово висловлювали невдоволення тим, що звільнення від панщини відбувалося лише шляхом викупу; до того ж реформи так і не змінили їхнього безземельного статусу, що прирікало їх на злиденне існування. Через це на селі вороже зустрічали вербувальників до національної гвардії, яка почала утворюватися відразу після революційних подій у Будапешті. Згідно з донесеннями угорських комісарів населення Закарпаття бунтувало й лютувало. У деяких селах навіть відбулися сутички з угорськими військами. Але позиція селянства не була послідовною. Коли одні селяни-русини бунтували, інші відбували службу в угорській міліції, яка придушувала селянські заворушення, про що свідчить подяка Мармароського жупана русинам, які служили в міліції під час боротьби з повстанцями, від 18 грудня 1849 р.[2].

---

[1] Див.: История Венгрии // Под ред. Исламова Т.М. — Т. II. — М.: Наука, 1972. — С. 126–138.

[2] *Коломиец И.Г.* Очерки по истории Закарпатья. Часть вторая // Социально-экономические отношения, национально-политическое и культурное движение в Закарпатье в XIX в. — Томск: Изд-во Томского университета, 1959. — С. 129.

Інакше на революцію відповіла руська інтелігенція. Семінарист П.Полкаі перший з русинів вступив до гонведів («захисників вітчизни») — ополченців, які стали на захист революції. Загалом близько 60 русинських семінаристів вступило до загонів гонведів і деякі з них стали офіцерами. У цьому ентузіазмі, очевидно, ще немає підстав вбачати прояв угрофільства, оскільки угорці не були панівною нацією навіть на території Угорського королівства. Скоріше це було проявом революційної солідарності внаслідок відсутності різких протиріч між цілями угорців та русинів у той час, коли на порядку денному стояли завдання завоювання демократичних свобод. Характерно, що генерал А.Віндішгрец, захопивши Будапешт під час придушення революції, стверджував, що принаймні сімдесят полонених революціонерів з кожних ста не розмовляли угорською мовою, але проповідували комуністичні ідеї[3]. До того ж у русинів у передреволюційний час національна свідомість не була ще розвинена настільки, аби ставити за мету відокремлення від угорців, як це, наприклад, було у сербів, хорватів. Закарпатські русини, на відміну від сербів і хорватів, не мали ані станових, ані церковних привілеїв; і процеси національного самоусвідомлення, що передують політичній самоорганізації, у них щойно зароджувалися. Проте Відень зумів обернути собі на користь протиріччя між угорською елітою та зрілими елітами інших національних меншин, що входили до складу Угорського королівства. Серби, хорвати та румуни взяли участь у каральних походах, спрямованих на придушення угорського революційного руху[4].

Революційні події в Угорщині збудили усі слов'янські народи королівства до боротьби за національні права. У червні 1848 р. у Празі відбувся Всеслов'янський конгрес, делегати якого підтримали концепцію австрославізму, що передбачала федералізацію імперії шляхом виокремлення кількох національних регіонів з метою захисту прав слов'янських народів і посилення їхнього впливу у суспільно-політичному житті. Під впливом А.Добрянського словацькі учасники конгресу висунули проект створення

[3] Краткая история Венгрии. С древнейших времен до наших дней. — М.: Наука, 1991. — С. 202.

[4] Про участь неугорських народів королівства у революції 1848–1849 рр. див.: История Венгрии. — Т. II; История Югославии. — Т. I. — М.: Наука, 1963; История Чехословакии. — Т. II. — М.: Наука, 1959; История Румынии. 1848–1917. — М.: Наука, 1971.

у складі Угорщини автономної словацько-русинської області. Після кількох тижнів засідань збори були розпущені із застосуванням військової сили, але ідея австрославізму закорінилась у політичній думці багатьох слов'янських народів імперії як можливий варіант її реформування на демократичних засадах.

У січні 1849 р. габсбурзькі війська під командуванням А.Віндішгреца та хорватського бана Й.Єлачіча захопили Будапешт. На півдні королівства серби з Воєводини оголосили утворення провінції, що підпорядковувалася безпосередньо Відню. Здійнявся заколот у Трансільванії, румунська більшість якої була розчарована небажанням угорського парламенту визнати її національні права. Під тиском революційних подій Віденський двір мусив прийняти у березні 1849 р. нову Конституцію, яка закріпила унітарний характер держави і гарантувала багато особистих громадянських прав і свобод усім підданим імперії. Австрійський імператор більше не коронувався на короля Угорщини, а чимала частина угорських земель мала бути розподілена між прилеглими провінціями. Такі рішення Відня одразу ж надали неугорським народам королівства чимало переваг, зміцнивши їхню лояльність до центру і, водночас, рішучість виборювати свої права в Угорщини.

Однак уже у квітні 1849 р. угорським революційним військам вдалося завдати поразки імперським військам і Відень опинився під загрозою захоплення повстанцями. На хвилі революційного піднесення 14 квітня угорський сейм відважився на проголошення повної незалежності Угорщини від Австрії. У відповідь на загрозу державній цілісності імперії молодий імператор Франц Йосиф (1848–1916) звернувся до російського царя Миколи I з проханням про військову інтервенцію. Російське майже 200-тисячне військо під командуванням генерала І.Паскевича вступило до Угорщини у червні 1849 р. 13 серпня угорські війська капітулювали перед російським військом, сподіваючись, що це може полегшити їхню подальшу долю. Але австрійський уряд не пішов на компроміс і головнокомандувач австрійських військ Ю.Гайнау організував каральну операцію проти повстанців, що своєю жорстокістю навіки закарбувалась у колективній пам'яті угорців. Лють, з якою Гайнау розправився з революційною Угорщиною, сколихнула усю цивілізовану Європу.

На завершальному етапі революції угорський революційний уряд усвідомив необхідність піти на поступки національним меншинам країни у їхніх вимогах. 14 липня 1849 р. був підписаний

«Проект мирного врегулювання», яким Угорщина визнавала за румунами право бути «нацією», вільно використовувати рідну мову у школі, церкві та місцевому врядуванні. Офіційною мовою у кожному з комітатів визнавалася мова населення, яке становило більшість. Румунським громадянам Угорщини були надані якнайширші національно-культурні права, за винятком територіальної автономії.

Аналогічні принципи було покладено в основу ухваленого угорським парламентом 28 липня закону «Про національності», який надавав представникам усіх націй і народностей королівства рівні права. Того ж дня було ухвалено закон про емансипацію євреїв. Подібного роду ліберальних законів про національні меншини не мала жодна з тогочасних європейських держав. «Ці закони, — на переконання Л.Контлера, — стали зразком політичного мислення нового типу не лише в Угорщині, але й у загальноєвропейському масштабі. Тому не варто спрощувати проблему, як це часто робиться, коли їх проголошують останньою соломинкою, за яку начебто намагалася вхопитися група вже приречених політиків»[5]. Усе ж, революційний уряд запізно усвідомив важливість національного питання і взявся за його розв'язання. Скоординований наступ російських військ з півночі та австрійських — з півдня не залишав шансів на перемогу виснаженому і нечисленному війську угорських повстанців.

Угорська революція принесла з собою дві події, що мали важливе значення для національної свідомості русинів Закарпаття. Перша — це зародження національної політичної еліти, що дозволило руському населенню Закарпаття включитися у політичне життя під власним іменем, з одного боку, і ступити на шлях самоусвідомлення в етнічних і національних категоріях, з другого.

Інша важлива подія — безпосередній і масовий контакт русинів Закарпаття з росіянами, а саме — з особовим складом російських військ, що здійснили інтервенцію через Карпати до Угорщини. Вперше на власному досвіді маси руського населення змогли пересвідчитися у мовній та релігійній спорідненості з потужною нацією, яка реально могла впливати на політичну ситуацію в Габсбурзькій імперії. Цей досвід підказав руському населенню Закарпаття кандидатуру союзника і помічника у боротьбі за

[5] *Контлер Л.* История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы. — М.: Весь мир, 2002. — С. 335–336.

відстоювання національних інтересів і, водночас, дав змогу побачити політичні вигоди від визнання себе частиною (велико)російської нації. Ось як про це висловлювався один з русинів: «Наконец-то завеса спала с наших глаз. Мы сразу увидели ту бездну лжи и обмана, в которой враги держали нас столько времени. Мы знаем — что москали не какая-нибудь монгольская дичь, а тот же руський народ, что и мы; что мы точно такие же москали, как и они, а они точно такие же русины, как и мы»[6].

Зародження політичної еліти русинів Закарпаття пов'язується з діяльністю А.Добрянського (1817–1901). Інженер-гірничий за освітою, Добрянський, працюючи у Чехії, Моравії, австрійській Сілезії, познайомився з діячами чеського національного руху В.Ганкою та Ф.Палацьким і сприйняв популярні у цьому середовищі ідеї панславізму. У 1848 р. його було обрано делегатом до угорського парламенту від словацького міста Віндшахти, однак внаслідок протидії угорських націоналістів його повноваження не були визнані. Тоді А.Добрянський переїжджає до Львова, де стає закарпатським представником у Головній Руській Раді. Звідти він направив Всеслов'янському конгресу в Празі проект утворення з населених русинською більшістю комітатів окремого «Руського воєводства» у складі Угорщини. Разом зі своїми соратниками з Головної Руської Ради Добрянський виступив ініціатором проекту створення «Галицько-Волинського королівства» як складової Габсбурзької імперії. До цієї адміністративної одиниці пропонувалося долучити землі Галичини, Буковини та Закарпаття. Автори проекту готові були взятися за організацію місцевого населення на збройну боротьбу з революційними мадярами[7], але Відень відхилив цю пропозицію, слушно побоюючись, що русини у такий спосіб зможуть консолідуватися у самодостатню політичну силу.

Політична лояльність А.Добрянського до імперії була відповідним чином поцінована при віденському дворі, і його було призначено інтендантським комісаром III корпусу російських інтервенціоністських військ. Після придушення революції в Угорщині

[6] Прикарпатский русин. Мнение карпато-русса о последствиях русско-венгерской войны 1849 // Славянские известия. — 1890. — №6. — С. 106; *Коломиец И.Г.* Очерки по истории Закарпатья. — Часть вторая. — С. 137.

[7] Див.: *Брик І.* Слов'янський з'їзд у Празі в 1848 р. і українська справа // Записки наукового товариста ім. Т.Г. Шевченка (ЗНТШ). — CXXIX. — Львів, 1919.

Добрянського було призначено наприкінці 1849 р. на посаду референта русинських комітатів, з 1851 р. він працює секретарем і членом намісницької ради Угорщини, у 1864–1867 рр. — радником угорської канцелярії у Відні.

Обіймаючи високу посаду в державній адміністрації, А.Добрянський докладав чимало зусиль, аби добитися від Віденського уряду дозволу на утворення національно-культурної автономії для русинів. З цією метою він організував у вересні 1849 р. депутацію від русинів Закарпаття до центрального уряду, яка прибула до Відня 19 жовтня 1849 р. Крім А.Добрянського, до її складу входили лікарі М.Висаник та В.Алексович, а також духовні особи — В.Добрянський, М.Шолтис і А.Яницький. Депутація подала комісару Угорщини В.Герінгеру записку («Пам'ятник русинів угорських») з пропозиціями щодо забезпечення національно-культурних прав русинів Закарпаття. У документі наголошувалося на необхідності відновлення дії Конституції 4 березня 1848 р., що проголошувала рівність усіх народів Австрійської імперії; виділення Угорської Русі в «етнічний русинський край»; відкриття гімназії з викладанням русинською мовою; запровадження русинської мови у діловодстві і направлення до «русинських» округів чиновників із знанням мови місцевого населення. Насамкінець, висувалася вимога призначати до військових формувань, де проходять службу русини, офіцерів та священиків з-поміж русинів.

Австрійський уряд відреагував на русинський проект утворенням «Руського дистрикту» на Ужгородщині на чолі з А.Добрянським[8]. Такі дії уряду справили позитивне враження на русинське населення Закарпаття. І через рік, у березні 1850 р., чимала група русинів направила урядові інший документ, відомий під назвою «Петиція сільських громад». Петицію підписали 14 священиків і понад сто уповноважених представників селян з 17 громад. Документ цей цікавий тим, що свідчить про засвоєння політичними провідниками русинів модерного тлумачення таких понять, як «народ» і «нація». Так, петиціонери скаржилися на те, що кількість «народності нашої» зменшувалася через те, що нею управляли чиновники іншої народності, які послуговувалися мадярською і словацькою мовами. На цій підставі представники русинів кло-

[8] Див. докладніше: *Попов А.* А.И.Добрянский, его жизнь и деятельность. — Мукачів, 1928; *Zapletal F.* A. Dobrjanskij a na i Rusini 1849–51. — Praha, 1927.

потали про прилучення до Ужанської округи населення Земплинської, Шаришської та Спішської жуп, яке також складалося з русинів. Водночас вони наполягали на тому, аби «волохи и прочии иноязычники из нашего округа во соседни округи отлучены были». Для управління руськими округами селяни просили призначати чиновників русинського походження і клопотали про державну підтримку в організації вищої освіти, потрібної, зокрема, для підготовки управлінців. Селяни також бажали визнання і поваги греко-католицьких свят з боку державних установ (свята відзначалися русинами греко-католиками і православними за юліанським календарем на відміну від прийнятого у церквах західної традиції григоріанського).

Звичайно, імперський уряд не міг виконати вимоги такого роду, насамперед, вимогу етнічної «гомогенізації» населення, оскільки вони загрожували суспільному спокою. Коли ж пореволюційна ситуація стабілізувалася, то імператор взагалі пішов на скасування 13 грудня 1851 р. Конституції 1849 р., відновивши абсолютистське правління Габсбургів. Після поразки революції в Угорщині на теренах імперії не залишилося жодної іншої реальної опозиції центру на шляху формування унітарної держави, в якій будь-які національні, окремі інтереси мали бути підпорядкованими загальнодержавним. Офіційною мовою врядування на усіх рівнях знову стала німецька.

Яким би не був коротким час «весни народів», його вистачило, аби ідеї націоналізму пустили глибоке коріння серед представників усіх народів Габсбурзької імперії. Тому навіть скасування Ужгородської округи викликало у відповідь петиційну кампанію селян-русинів. Вони зверталися до уряду з тими самими проханнями, що й раніше: запровадити русинську мову на рівні комітатської адміністрації, призначати на посади чиновників осіб з-поміж русинів, заснувати державну русинську академію[9].

Зовнішньополітичні поразки Австрії на зламі 1860-х р. (поразка у війні з Францією, дипломатичні поразки внаслідок об'єднання Дунайських князівств і унезалежнення Італії) знову викликали піднесення антигабсбурзьких настроїв у Будапешті. Цьому також посприяла багаторічна патріотична діяльність угорських революціонерів-емігрантів, згуртованих навколо Л.Кошута. На

[9] Див.: *Свенцицкий И.* Материалы для истории возрождения Карпатской Руси. — Львов, 1906–1909.

відзначення дванадцятої річниці угорської революції 15 березня 1860 р. в Будапешті відбулася масова демонстрація. Самогубство одного з ватажків угорського національного відродження графа Сечені 8 квітня спровокувало ще масовішу демонстрацію.

Щоб запобігти вибуху нової революції в Угорщині, цього разу вже під явно націоналістичними гаслами, австрійський уряд змушений був шукати політичних домовленостей з правлячими колами Угорщини. Чисельні зовнішні загрози зробили Віденський уряд поступливішим у переговорах з угорськими політиками поміркованого крила на чолі з Ф.Деаком. У квітні 1860 р. імператор скасував наказ про пряме правління в Угорщині та оголосив про намір відновити роботу угорського парламенту. У жовтні 1860 р. за участі представників угорської знаті було розроблено проект нової Конституції Угорщини, яка дістала назву «Жовтневого привілею». Проект передбачав відновлення федеративних засад державного устрою, а також функціонування законодавчих установ (парламенту і ландтагів) і комітетської територіально-адміністративної системи. Поступаючись вимогам угорців, було ліквідовано Сербську Воєводину. Фундаментальним нововведенням проекту було визнання за угорською мовою статусу офіційної в межах королівства.

Запропонована Конституція, йдучи на поступки угорським націоналістам, викликала критику з боку представників національних меншин. Русини Закарпаття виявилися заручниками імперської політики нацьковування одного народу на інші. Для політичного проводу русинства, яке вже набуло сумного досвіду союзу з угорськими націоналістами, було важливим використовувати будь-яку можливість задля досягнення власної політичної мети — утворення національної автономії, байдуже, чи то в складі імперії, чи лише Угорщини. Русини-політики взяли активну участь у виборах до сейму і трьох з них було обрано. Такий результат свідчив про зрілий рівень національної свідомості і політичної консолідації якщо не цілої руської громади, то принаймні її політичної та культурної верхівки. Перемога русинів-політиків на виборах вказувала також на те, що в русинській громаді досить динамічно розпочався процес творення власної національної політичної еліти.

Слідом за національними елітами інших неугорських народів королівства, русинські представники висунули не лише національно-культурні вимоги, але й політичні. Русинські депутати прийшли до сейму з програмою політичної автономії: Угорщина мала

бути розділена на п'ять автономних національних областей — німецько-угорську, сербську, румунську, руську та словацьку. Населені русинами землі пропонувалося виділити у «Воєводство Рутенію». Управління воєводством мало зосереджуватися в руках місцевого парламенту і національної адміністрації. Планувалося домагатися пропорційного представництва русинів в органах державного управління Угорщини. Третім пунктом програми передбачалось утворення руського архиєпископства з виборністю вищих ієрархів. Нарешті йшлося про забезпечення розвитку національної культури, передусім освіти. Офіційною мовою воєводства мала стати руська, а угорська залишалася мовою спілкування під час засідань парламенту Угорщини і в роботі центральних органів влади. За прецедент створення русинської автономії А.Добрянський взяв історію Федора Коріатовича і інтерпретував її суголосно з духом модерної епохи. Феодальний васал, національна належність якого не мала за часів середньовіччя жодного значення, був піднесений Добрянським до рівня національного лідера русинів Закарпаття.

Автономістські устремління русинської депутації кардинальним чином суперечили прагненню угорської національної еліти перетворити Угорщину на унітарну державу. Закономірно, що представники угорської знаті, які обіймали ті чи інші посади в комітатах, бойкотували русинські пропозиції. Сам А. Добрянський не раз ставав об'єктом політичної дискредитації з боку угорських провідників, які двічі опротестовували законність його обрання до сейму. В ситуації, коли австрійський уряд прагнув нормалізувати насамперед відносини з Угорщиною, русинський інтерес можна було ігнорувати. Максимум, що міг зробити Віденський уряд — це персонально відзначати лояльних до імперії лідерів русинів: А.Добрянський дістав чин гофрата і був поставлений на чолі русинської канцелярії у Відні, його брат Корнелій разом з двома іншими політиками-русинами були призначені на відповідальні посади в комітатах.

Бойкот угорцями «Жовтневого привілею» призвів до того, що обраний ними парламент було розпущено вже у 1861 р. «Лютневий патент» 1861 р. знову підтвердив курс уряду імперії на централізацію правління. Згідно з його положеннями, рейхсрат (загальноімперський парламент) перетворювався на двопалатний, що складався з верхньої палати панів і нижньої палати депутатів. Остання мала 343 депутатів, з яких 85 представляли Угорщину.

Це не могло задовольнити націлену на політичну незалежність королівства угорську еліту, і «Лютневий патент» також був нею відхилений. Безвихідна ситуація змусила імператора Франца Йосифа розпустити 22 серпня парламент, скасувати комітатську адміністрацію і встановити тимчасове пряме правління. Так невдало закінчився короткий період експерименту з поєднання парламентсько-конституційного устрою з абсолютистською владаю монарха, т. зв. «конституційного централізму», експерименту, що мав на меті «розв'язати» угорське питання в імперії. Коли стало зрозумілим, що бажаного результату не досягнуто, Франц Йосиф скасував конституційне правління і в лютому того ж року запровадив у країні надзвичайний стан.

Тим часом у самій Угорщині набирало сили політичне протистояння національних еліт. Державні збори 1861 р. відхилили вимоги хорватів з врегулювання територіальних спорів, а сербів Воєводини і румун Трансільванії — щодо їхньої автономії, так само як і національно-культурні вимоги словаків і русинів. Вимоги усіх цих народів були кваліфіковані як протизаконні. Натомість збори ухвалили концепцію «єдиної угорської політичної нації», яку було покладено в основу усієї внутрішньої політики Угорщини. Згідно з цією концепцією народи Угорщини становили єдину політичну націю незалежно від їхньої етнонаціональної належності, мови, релігії; «угорська політична нація» ототожнювалася з угорським народом, його історією та культурою і підпорядковувалася цілям угорського націє- та державотворення.

Радикалізації позиції угорських еліт у національному питанні сприяло поширене переконання в існуванні загрози самому буттю угорської нації з боку слов'янських народів. Щодо русинського населення, то страх поглинення слов'янами доповнювався у цьому разі очевидною спорідненістю русинів з росіянами, тим більше, що останні у 1849 р. зуміли покласти край національним і політичним устремлінням угорців. Русинська еліта своїми діями також підтримувала ці страхи. По-перше, серед русинських провідників набуло поширення москвофільство, речником якого був і А.Добрянський. По-друге, руська еліта явно солідаризувалася з імперським урядом у його політиці на послаблення Угорщини шляхом надання політичних поступок неугорським народам. Отож, сила дії дорівнювала силі протидії. Чим менше угорці рахувалися з вимогами національних прав і свобод інших народів Угорщини, тим більше в останніх виникало бажання співдіяти з імператором.

Проте для ефективнішої участі русинів у тогочасних суспільно-політичних процесах їм бракувало політичної організації. Уряд міг легко маніпулювати кількома лідерами русинів, підштовхуючи їх на потрібні йому дії або ж навпаки — нехтуючи їхніми інтересами задля досягнення цілей центру. Без політичної організації русинів, коли вимоги кількох інтелектуалів могли б спертися на реальну суспільну силу і відбивати міркування не окремих осіб, а сформовані і назрілі суспільні інтереси, без такої організації центральний уряд міг безпечно ігнорувати вимоги русинів, на відміну від вимог з боку політично зрілої нації угорців. Але на середину XIX ст. процес національного самоусвідомлення і самовизначення русинів Закарпаття ще не сягнув рівня політичної самоорганізації. Лідери русинів, включно з А.Добрянським, не порушували питання створення політичної партії для захисту власних національних і політичних інтересів.

Імперія грала на національних протиріччях в Угорщині, зіштовхуючи національні еліти у взаємопоборюванні, щоб у такий спосіб виступати головним політичним арбітром і, отже, зберігати владу у своїх руках. Характерно, що для революціонерів, які перебували у вигнанні за кордоном, як, наприклад, лідер угорської революції 1848 р. Л.Кошут, було добре видно причину слабкості національних рухів, передусім угорського, коли йшлося про відстоювання національних інтересів перед імперським урядом. Саме тому Кошут висунув план визволення Угорщини, який передбачав співдію угорців з іншими народами королівства, насамперед, румунами і сербами.

Згідно з проектом Л.Кошута мала бути створена Дунайська конфедерація у складі трьох суверенних у внутрішніх справах країн, які б координували зовнішню та оборонну політику, зовнішню торгівлю та митний режим. При цьому Л.Кошут передбачав надати права на самовизначення Хорватії–Славонії. Устрій Трансільванії мав визначити народний референдум, проведений після повалення влади Габсбургів. Серби Угорщини мали отримати національну автономію. Про русинів у плані Кошута не було мови, що можна пояснити як політичною слабкістю самого русинства на Закарпатті, так і побоюванням можливого втручання Росії у русинські справи[10]. Проте план Дунайської конфедерації був підданий критиці з боку усіх провідних політичних партій Угорщини як такий, що підриває засади угорської державності.

[10] Див.: История Венгрии. — Т. II. — С. 225–227.

«Весна народів», поштовх якій дала революція в Угорщині 1848–1849 рр., висвітлила гостроту національного питання як в імперії, так і на землях «корони св. Стефана», що так і не знайде задовільного розв'язання аж до розпаду Австро-Угорщини у 1918 р. і стане однією з причин її краху. Національні меншини на теренах Угорщини мали змогу, бодай теоретично, у своїх політичних, культурно-національних і релігійних вимогах грати на зіткненні інтересів Відня і Будапешта (так постала концепція австрославізму). Однак мало хто з неавстрійців та угорців таки зумів ефективно скористатися цим протиріччям. Попри жорстоке придушення угорського повстання, саме угорці найповніше скористалися можливостями для націє- та державотворення в умовах дедалі глибшої системної кризи габсбурзького абсолютизму.

Динамічні процеси творення модерних націй привели до виникнення на міжнародній карті об'єднаних незалежних національних держав Італії та Німеччини, що вийшли з під впливу Габсбургів. Інші народи імперії — хорвати, серби, румуни сформулювали вимоги політичного самовизначення, включно з унезалежненням. У словацькому, чеському, русинському середовищах процес формування національної ідентичності залишався і далі під сильним впливом романтизму, а в політичній площині лідери цих народів обмежувалися вимогами автономії у реформованій на федеративних засадах Габсбурзькій імперії.

Вибуху нового конфлікту у відносинах між Австрією та Угорщиною дозволив уникнути Компроміс 1867 р., згідно з яким абсолютистська імперія перетворилася на двоцентрову конституційну монархію. Таке рішення відповідало співвідношенню сил в імперії у 1867 р. і стало досить міцним підґрунтям того соціально-політичного ладу, який проіснував понад п'ятдесят років — до краху держави Габсбургів у 1918 р. 17 лютого 1867 р. імператор, призначивши Д.Андраші головою угорського уряду, відкрив еру дуалістичної монархії Австро-Угорщини. 8 червня 1867 р. Франц Йосиф урочисто коронувався на короля Угорщини, а чотири дні по тому він скріпив підписом статті Компромісу.

За умовами Компромісу імператора Франца Йосифа в Угорщині визнавали конституційним монархом. Обидві частини держави мали три спільні міністерства (зовнішніх справ, оборони та фінансів; повноваження спільного міністерства фінансів обмежувалося справами зовнішньої політики та оборони). Гнучкість цій конструкції забезпечував митний союз, який мав переглядатися

щодесять років. Ці зміни знайшли своє відбиття у новій назві держави, яка стала називатись Австро-Угорщиною, а усі мадярські землі дістали назву Угорщини. Річка Лейта стала порубіжжям між австрійськими та угорськими землями, і перші стали називати Цислейтанією, а другі — Транслейтанією. У 1872 р. об'єдналися міста Буда і Пешт, створивши столицю Угорщини — Будапешт.

Компроміс 1867 р. був єдиною можливістю для Австрії зберегти за собою статус великої держави, тоді як для Угорщини він став серйозною перемогою, забезпечивши їй важелі впливу на життя усієї імперії. Під час переговорів на різних рівнях неодноразово обговорювалося питання задоволення прав національних меншин в Угорщині, однак жодного разу воно не розглядалось у площині, пропонованій Л.Кошутом та його прибічниками з еміграції, а саме — всебічного задоволення колективних прав неугорських народів. Навіть набагато стриманіші пропозиції міністра освіти та релігії Д.Етвьоша, викладені у його законопроекті про національні меншини, з якими не погоджувалися представники неугорських народів, були відхилені угорським політикумом як надто ліберальні. В австрійській частині імперії дуалізм був неприйнятним для чехів, які наполягали або на федералізації держави, або ж на запровадженні «триалістичної» політичної конструкції, коли коронування чеських монархів мало б відбуватися не у Відні, а у Празі. Вимоги галицьких поляків щодо автономізації краю також були якнайрішучіше відхилені. Австро-німецька гегемонія зберігалася в Австрії, тоді як у королівстві Угорщина — гегемонія угорців. Збалансувавши на певний час інтереси Австрії та Угорщини, Компроміс 1867 р. обійшов стороною увесь блок питань національних та національно-політичних. Ці питання було віднесено до внутрішніх справ Австрії та Угорщини, що позбавляло неугорські народи королівства підтримки з боку центру у їхній боротьбі за національне чи національно-політичне самовизначення.

§2. Початки формування етнонаціональної самоідентифікації русинського населення Закарпаття

Творення націй у Центрально-Східній Європі було справою не стільки політичних діячів, скільки національної інтелігенції — поетів, філологів, етнографів, істориків, які у першому-другому

поколіннях належали переважно до стану духовенства. Думка Й.-Г.Гердера про загрозу майбутньому існуванню угорців перед лицем зростаючої маси германського та слов'янського народів стало настановою до відповідних дій з боку творців як угорської, так і слов'янських націй упродовж XIX — на початку XX ст.[11].

Двадцятиліття між революцією 1848 р. та утворенням дуалістичної монархії стало часом, коли ідеї націоналізму почали опановувати умами русинської інтелігенції і було зроблено важливі кроки у справі мово- і народознавчих досліджень, розвитку народної освіти і національної літератури, а також у вивченні національної історії, цього живильного середовища для виникнення і поширення усілякого роду націоналізмів. У модерній історіографії цей, позначений духом європейського романтизму, рух інтелігенції дістав назву «будительства» або «національного відродження», а у постмодерну добу він набув точнішого визначення — «творення націй».

Русинське населення Закарпаття належало переважно до найнижчого щабля соціальної структури Угорського королівства — селянства, яке було позбавлене будь-яких політичних права і тому не могло розвинути жодних інститутів самоуправління. Впродовж віків єдиною сферою самоорганізації русинів була місцева церковна громада, а першими їх провідниками стало духовенство. «У нас Церква й народність, — зазначав один з піонерів руху «будителів» Є.Фенцик, греко-католицький священик, — тісно зв'язані між собою і коли б не було Церкви, то пропала б і наша народність»[12]. Речником національних ідей на Закарпатті стало саме греко-католицьке духовенство. Ще у 1806 р. воно було зрівняне у правах з римо-католицьким і від того часу стало упривілейованим станом серед русинської людності. Греко-католицьке духовенство залишалось практично єдиною освіченою верствою русинів, а внаслідок отриманих привілеїв було менш обтяжене економічно, ніж православне. З цього середовища вийшло перше покоління світських русинів-інтелектуалів, які, перебравши естафету «будительства», очолили подальший національно-культурний рух.

У другій половині XIX ст. у Греко-католицькій церкві на Закарпатті дедалі більшої сили набирали процеси мадяризації,

[11] Докладніше див.: *Ганус С.О.* Німецька просвітницька славістика як фактор національно-культурного відродження слов'янських народів // Науковий вісник УжНУ. — Серія: Історія. — Вип. 8. — 2003. — С. 67–79.

[12] Листокъ. — 1889. — Ч. 21. — С. 245.

з одного боку, та її латинізації, наближення до римо-католицизму, з іншого. «Видно, як в мені і в більшості моїх співвітчизників, — писав греко-католицький священик І.Сильвай, — самосвідомість до того слаба і уже давним-давно заглушена, що вона приходить іноді пізніше, іноді проживається весь вік без того, щоб ми спам'яталися, до якої народності ми повинні причисляти себе»[13]. Об'єктивні чинники, такі як процеси асиміляції неугорських народів і їхнє розчинення у панівній нації, розмивання ідентичності греко-католицької церкви як такої, що мала утримувати хиткий баланс на порубіжжі православ'я і католицизму, ці об'єктивні чинники підсилювалися цілеспрямованою урядовою мадяризаторською політикою. Серед греко-католицького духовенства переважали проугорські настрої і ідея «єдиної угорської політичної нації» користувалася тут підтримкою. Мукачівський єпископ С.Панкович (1866–1874) зазначав: «Якщо ми тепер живемо під владою мадяр, то ми повинні стати мадярами, якщо стануть панувати німці, то будемо німцями»[14]. На призначення єпископа Мукачівського вирішальний вплив мав угорський уряд, і тому, починаючи від єпископа С.Панковича, на чолі церкви стояли виключно лояльні владі змадяризовані греко-католицькі єпископи. І.Лисяк-Рудницький зауважував, що у другій половині XIX ст. «Греко-католицька церква, як єдина національна установа закарпатців і їх офіційна репрезентація, стала поволі слухняним знаряддям денаціоналізаційної політики Будапешта»[15].

Дослідники зазначають, що впродовж XIX ст. «з угро-руського духовенства (греко-католицького. — *Авт.*) постало нове мадярське панство, яке мало свої культурні й економічні інтереси цілком противні інтересам простої русинської (української) людності»[16]. Попри те, що внаслідок революції 1848 р. в Угорщині було скасовано панщину, податки на утримання духовенства — рокoвина і коблина — не були скасовані. Крім того, закон зобов'язував

---

[13] *Сильвай И.А.* Избранные произведения. — Пряшев. — 1957. — С. 34.

[14] Там само. — С. 114.

[15] *Лисяк-Рудницький І.* Закарпаття // Енциклопедія Українознавства / За ред. В.Кубійовича. — Т. II (Словникова частина). — Репринт, Львів, 1993. — С. 719.

[16] *Мицюк О.* Нариси з соціяльно-господарської історії Підкарпатської Руси. — Т. II. — Прага, 1938. — С. 109; з оцінкою О.Мицюка погоджується греко-католицький дослідник *А.Пекар* (див.: Нариси історії Церкви Закарпаття. — Т. II. — Рим-Львів, 1997. — С. 122–123).

селян відробляти п'ять днів щорічно на церковних землях, яких у володінні Греко-католицької церкви у 1870 р. було 20 358 кадастральних гольденів[17]. Зубожіле селянство не мало змоги сплачувати податки. Період від кінця XIX ст. до початку Першої світової війни позначений наростанням напруги у відносинах між греко-католицьким духовенством і простим людом. Селянство дедалі частіше відмовлялося сплачувати податки, а духовенство вимагало від світської влади вживати проти нього адміністративних заходів[18]. Прірва між греко-католицьким духовенством і народом наростала упродовж XIX ст., призвівши на початку XX ст. до повного між ними відчуження.

Священиків, які першими відчули покликання «будити» свій народ, було спочатку одиниці, але їхня кількість з часом зростала. Почуття та мотивацію таких священиків висловив один із них — О.Митрак (1837–1913) в одному зі своїх віршів:

Любите наш народ русский
Хоть он бедный и убогий;
Хоть на челе его печать
Рабства выжег суд жестокий...
Хоть он в тьме душевной,
Один межи народами
Остался непросвещенный.

Початок формування самоідентифікації русинів на Закарпатті в етнонаціональних категоріях пов'язаний з багатогранною діяльністю члена колегії каноніків Пряшівської греко-католицької єпархії О.Духновича (1803–1865)[19]. У 1847–1848 рр. як член капітулу О.Духнович був обраний депутатом угорського сейму. Під час революційних подій 1848 р. за активну діяльність в обороні прав русинів його було ув'язнено і визволено лише 5 травня наступного року.

На формування національних поглядів О.Духновича справили вплив події на Галичині — динамічні процеси національно-культурного та політичного розвитку, на чолі яких стало місцеве греко-католицьке духовенство. О.Духнович висловлював захоплення

[17] Один кадастральний гольден дорівнював 0,576 га землі. Див.: Документи розповідають. Збірник документів. — Ужгород: Карпати, 1971. — С. 35.

[18] Див.: *Болдижар М.* Ужгородська унія: причини і наслідки. — Ужгород, 1997. — С. 23–25.

[19] Див.: *Духнович О.* Твори. — У 3-х тт. — Пряшів, 1967, 1968, 1969.

«Русалкою Дністровою», альманахом, який видавала галицька «Руська трійця» (М.Шашкевич, Я.Головацький, І.Вагилевич). З Я.Головацьким, який збирав матеріал для своєї чотиритомної праці «Народные песни Галицкой и Угорськой Руси» (1878) також і на Закарпатті, Духнович тривалий час листувався і саме йому передав для публікації зібрані ним самим на Закарпатті народні пісні.

Під впливом галицького романтизму, зокрема одного з віршів М.Шашкевича[20], О.Духнович написав свій знаменитий вірш «Я русин был, есмь і буду», який став маніфестом діячів русинського національного відродження Закарпаття:

Я Русин был, есмь і буду;
я родился русином;
честний мій род не забуду,
останусь его сином;
Русин был мой отец, мати,
русская вся родина,
Русини сестри і брати
и широка дружина;
великий мой род і главний,
міру есть современний,
духом и силою славний,
всем народам приємний...

Інший патріотичний твір О.Духновича «Подкарпатскії Русини» став у 1919–1938 рр. гімном закарпатських русинів. Якщо поетична творчість Духновича глибоко просякнута романтизованими національними почуттями, то за формальними ознаками його мова залишається мішаною, з великою домішкою церковнослов'янської. За словами Д. Чижевського, нечисленні представники літератури Закарпаття XIX ст. «не дійшли і до усвідомлення значення національної мови. ...мовні властивості та невисока поетична вартість віршів не дають їм права на місце в загальній історії української літератури: вони належать до складної місцевої

[20] Ось рядки цього вірша:

Руська мати нас родила
Руська мати нас повила
Руська мати нас любила:
Чому ж мова ей не мила?
Чом ся нев стыдати маем,
Чом чужую полюбляем.

традиції»[21]. Ця традиція ще мала не тільки визріти до усвідомлення актуальності нормативізації національної літературної мови, але спочатку самовизначитись — на якій саме мовній основі розвиватись (основними варіантами були російська, українська мови і місцеве «язычіє», суміш сербсько-російсько-церковнослов'янської мов і народної говірки). Цінність такого роду поезій визначали не формальні літературні чи мовні ознаки, а її ідеологічний та міфологічний націєтворчий потенціал.

Як політик О.Духнович сподівався на об'єднання під час революції в Угорщині русинів Закарпаття та Галичини і з ентузіазмом вітав вступ російського війська до Закарпаття. Духнович висловлювався за необхідність об'єднання закарпатських русинів з прикарпатськими: «Взорю в тайну будущности... если перепоною и на дальше время будет нам нещастний Бескид, тогда останемся в прежнем состоянии, сами себя уничтожим, а если совокупимся, тогда страшный Бескид взаимным буде нам Олимпом». В іншому вірші Духнович писав про спорідненість закарпатських русинів з Руссю так:

Бо свої то за горами — не чужі:
Русь єдина, мисль одна у всіх в душі...
А жиєм тут тим же серцем і душой,
З тим же словом і во вірі той самой[22].

Тема спорідненості закарпатських і галицьких русинів і трагізму їхнього роз'єднання неодноразово з'являтиметься у творах послідовників О.Духновича. Під враженням подорожей Верховиною О.Митрак напише у 1867 р.: «Я стоял на самой границе и обращал взор мой то на угорську, то на галицкую сторону. И тут и там мертвая тишина среди гор, будто в сих горбах нашего народа погребена и его доля»[23].

---

[21] *Чижевський Д.* Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. — Тернопіль, 1994. — С. 395, 397. Див. також: *Созанський І.* Поетична творчість О.Духновича. — ЗНТШ. — LXXXVI. — Львів, 1908.

[22] Цит. за: *Данилюк Д.* Наукова і культурно-освітня діяльність духовенства Закарпаття у XVIII–XIX ст. // Важливі віхи в історії Мукачівської єпархії. Доповіді наукового семінару. — Ужгород, 1998. — С. 35. Див. також: *Студинський К.А.* Духнович і Галичина // Наукові записки товариства «Просвіта». — Ужгород, 1924.

[23] *Данилюк Д.* Наукова і культурно-освітня діяльність духовенства... — С. 39. Див. також: *Кинах Г.* Матеріали до історії зносин Підкарпатської Руси з Галичиною в XIX віці // Науковий збірник «Просвіти» за 1923 р. — Ужгород, 1923.

О.Духнович співпрацював на літературній ниві також з представниками словацького національного руху (брати Б. і Б-Т.Носаки, Я.Моравчік, Я.Седлачек, В.Снетіна, П.Томасеков), які перекладали твори Духновича словацькою мовою[24]. Саме на основі пряшівської народної говірки, з великою домішкою церковнослов'янської, Духнович уклав граматику русинської мови («Сокращенная грамматика письменнаго русскаго языка», Будин, 1853).

У 1853 р. О.Духнович написав велику статтю «Істинная исторія Карпато-Россов или Угорских Русинов», у якій довів виклад історії русинів до середини XIX ст. У цій розвідці Духнович обстоює твердження про автохтонність та автономність існування русинів на Закарпатті та робить спробу довести спорідненість галицьких та закарпатських русинів. За його словами, «русины угорские давнейше с галицкими случены были».

У цьому творі Духнович засуджує політику латинізації та денаціоналізації, що її проводили щодо русинів як римо-католицьке, так і греко-католицьке духовенство та ієрархи. «Русинов на латинський обряд пріимали, вабили и силили, покрещенних греческими священниками снова крестили, и так помалу от обряда славянского греческого отлучавших, даже и от народности Русской оттягали»[25], а деякі греко-католицькі священики «не стидилися красний и стародавний обрядок, славяно-русский латинскими обычаями осквернити». Оскільки «Істинная исторія Карпато-Россов...» О.Духновича призначалася для друку як шкільний посібник, вона була витримана у підкреслено лояльному до Габсбургів тоні. Однак ідейний задум автора розходився з офіційним курсом австрійського уряду, і в Угорщині ця праця ніколи не була надрукована. Так само, як не побачили світ етнографічна праця Духновича «О народах Крайнянских или Карпатороссах» і написана латинською мовою «Історія Пряшівської єпархії» (видана в перекладі російською мовою у Петербурзі у 1877 р.).

Визначною є педагогічна спадщина О.Духновича. У 1847 р. вийшов друком його «Буквар, книжица для начинающих», який витримав декілька видань, у 1851 р. — підручник з географії «Кратký землепись для молодіх русинов», у 1853 р. — згадувана

[24] Див.: *Бача Ю.* Літературний рух на Закарпатті середини XIX ст. — Пряшів, 1961. — С. 142–143.

[25] *Духнович А.* Істинная исторія Карпато-Россов или Угорских Русинов // Русский Архив. — 1914. — №4. Про історичні погляди О.Духновича див.: *Бача Ю., Данилюк Д.* Невідомий Олександр Духнович. — Ужгород, 1993.

граматика руської мови, у 1857 р. — дидактичний посібник для вчителів «Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских». Як духовна особа, Олександр Духнович видав чимало праць для релігійної освіти дітей і дорослих. У 1850-х рр. він надрукував чотири альманахи-календарі «Месяцеслов». У 1850 р. заснував «Литературное заведеніе Пряшовское» з метою ведення широкої культурно-освітньої діяльності серед русинів, яке було закрито через три роки пряшівським єпископом[26].

У 70–80-х рр. XIX ст. помітною подією життя закарпатських русинів стала публіцистична діяльність І.Раковського (1815–1885)[27]. Іван Раковський з посади віце-ректора духовної семінарії в Ужгороді на запрошення А.Добрянського переїжджає у 1850 р. до Будапешта, де працює у «Земському правительственному вестніку для Королевства Угорського», перекладаючи урядові закони руською мовою. У цей період І.Раковський видавав «Церковну газету» (1856–1858), а пізніше — «Церковний вестнік для русинів Австрійской держави» (1858). Обидві газети була закриті австрійським урядом, бо, за словами Раковського, видавалися вони «великорусским языком» і в очах держави були «колючим тернием и ужасом, угрожающим безопасности государства». Надалі Раковський послуговувався штучною мовою — словено-сербсько-російським «макаронізмом», використовуючи церковнослов'янський шрифт.

Зусиллями І.Раковського вийшла друком упорядкована О.Духновичем граматика руської мови. Однак Раковський переробив рукопис Духновича і видав його як граматику російської мови, що була надто далеко від розмовної мови русинів Закарпаття[28]. Граматика Раковського у другій половині XIX ст. стала мовним орієнтиром для русинів москвофільської орієнтації. Сам І.Раковський, як один із провідних громадських діячів москвофільського напряму, був переконаний у тому, що російська мова («московська») становить спільний набуток усіх гілок руських народів, і вважав, що саме вона має слугувати за взірець унормування мови

[26] Див.: *Науменко Ф.* Основи педагогіки О.В.Духновича. — Львів, 1964; *Созанський І.* О.Духнович — угро-руський автор народних учебників і публіцист. — Львів, 1908.

[27] Біографію І. Раковського див.: *Раковський І.* Некролог // Листокъ. — 1885. — №6. — С. 89–92; *Рудловчак О.* Так гинули таланти. З нагоди 100-ліття смерті І.Раковського // Народний календар. — Пряшів, 1985. — С. 99–101.

[28] *Пекар А.* Назв. праця. — Т. II. — С. 271.

русинів як літературної. Так само як і О.Духнович, Раковський підтримував тісні контакти з галицькими русинами і був одним з авторів «Зорі Галицької».

І.Раковський викривав у своїх публіцистичних творах мадяризаторську політику уряду. Він привернув увагу громадськості до того факту, що у підготовлених для проведення чергового перепису населення урядових документах «нигде нет графы для означения, кто к какой народности принадлежит, а внимание обращено на лошадей, быков, коров, коз, овец, буйволов, свиней, а народы, живущие в Венгрии, совсем выпущенны из угорской статистики, будто бы вовсе не было никакого национального различия». Пояснював це Раковський тим, що «угорское министерство не считало лишним позаботиться о местностях для животных, как то: конюшнях, хлевах, овчарнях, сараях; но где, в которых комитатах живут немцы, славяне, румуны, кажется до этого нет мадярам никакого дела»[29].

Під тиском австрійської та угорської влади, а також церковного священноначалія І.Раковський змушений був шукати прихисток у с. Іза біля Хуста, яке, внаслідок діяльності тут греко-католицького «батюшки Йоана», невдовзі стане оплотом православ'я на Закарпатті. Тут же Раковський, будучи настоятелем греко-католицької парафії (1859–1885), і помер, залишившись у пам'яті жителів Ізи як мученик за православну «стару» віру і руську народність[30].

І.Раковський разом із О.Духновичем був одним із засновників «Товариства св. Василія Великого» (1866–1902), яке він очолював у 1866–1871 рр. «Товариство» об'єднало у своїх лавах ту частину греко-католицького духовенства, яка відчувала покликання працювати для простих русинів на релігійній і культурно-освітній ниві. Воно мало на меті видавати «корисні книжки», тобто підручники, руською мовою, як це робило аналогічне угорське «Товариство св. Стефана». Під впливом москвофільської орієнтації керівників мовою внутрішнього діловодства «Товариства» було визнано не церковнослов'янську або ж місцеву говірку, т. зв. «народноруську мову», а російську мову: «Есть братский русский

[29] Цит. за: *Данилюк Д.* Наукова і культурно-освітня діяльність духовенства... — С. 37.

[30] *Кризина Гавриил (игумен).* Православна Церковь в Закарпатье (век XX). — Киев: Информационно-издат. отдел УПЦ, 1999. — С. 28.

народ, который на высокую ступень развил язык русский, и нам его лишь изучити надо»[31].

З 1867 р. «Товариство св. Василія Великого» видавало щотижневу газету для священиків «Светъ», яка стала провідною русинською газетою на Закарпатті. Після заборони цієї газети «Товариство» розпочало випуск газети «Новый Светъ» (1871–1872), а після заборони «Нового Світу» — двомовної угорсько-русинської газети «Карпат» (1873–1886). Наступ мадяризації спричинив зникнення газет русинською мовою на Закарпатті, на зміну яким прийшла преса угорською мовою: «Келет» («Схід»), «Герег-католікуш семле» («Греко-католицький огляд»), «Герег-католікуш ноптар» («Греко-католицький календар»)

«Товариство св. Василія Великого» за час існування видало друком дев'ять шкільних підручників руською мовою. І.Раковський підготував підручники з арифметики, географії, російської мови, В.Кімак — тритомну працю з всесвітньої історії, а М.Вальковський — з вітчизняної історії, І.Грігашій — з природознавства, К.Сабов — збірник вправ з русинської мови.

Поволі зростала кількість греко-католицьких священиків, які відчували покликання працювати для піднесення рівня освіти рідного народу. Є.Фенцик зумів згуртувати навколо редагованого ним релігійно-літературного двотижневика «Листокъ» (1885–1903), що його він видавав власним коштом, найкращі літературні сили на Закарпатті. З 1891 р. Фенцик видавав «Додаток» до «Листка», який призначався для простого люду. Проте мова, якою користувався Є.Фенцик, за його взначенням «возвышенний слогъ», що був сумішшю церковнослов'янської і російської, залишалася до великої міри незрозумілою читачам. Є.Сабов став упорядником першої хрестоматії з історії давньої писемності русинів Закарпаття («Хрестоматія церковно-славянских и угро-русских памятников с прибавлением угро-русских народных сказок на подлинных наречиях», 1893). Головною науковою працею О.Митрака став «Русско-мадярский словарь» (1881; «Мадярсько-руський словник», 1922, було видано після смерті О. Митрака). В галузі етнографії, історії та літературознавства плідно працював інший греко-католицький священик — Ю.Жаткович («Етнографічна історія угрорусів», частково надрукована у 1889 р. у Львові та

[31] Светъ. — 1867. — 1 (13) липня.

1899 р. у Будапешті; «Короткий нарис історії української літератури», 1900)[32].

Особливим своїм завданням священики-народознавці вважали критичну перевірку літописних повідомлень про поселення мадяр на території Закарпаття і з цією метою досліджували можливі шляхи міграції народів і висували раціональні заперечення літописних історій[33]. Кілька видань у середині XIX ст. витримала праця А.Балудянського (помер у 1853 р.) «Історія церковна Нового Завіту», в якій широко висвітлюється життя усіх слов'янських народів закарпатського регіону — чехів, сербів, болгар, русинів. Ігумен Мукачівського монастиря А.Кралицький (1835–1894), крім церковно-історичних та архівознавчих досліджень, одним з перших русинських істориків почав вивчати соціально-економічне і політичне життя русинів у складі Австро-Угорщини[34]. Підсумовуючи розвиток русинської історіографії у другій половині XIX ст. Ю.Жаткович зазначав, що «угорски русины соразмерно числу своему столько историков имеют, яко мало котра народность на Угорщине»[35].

Історичні праці русинських дослідників були відповіддю на виклик з боку мадярських істориків та письменників, які звеличували минуле мадяр і доводили у своїх працях право на створення угорської державності у довільно визначених кордонах. Л.Салаі видав у Лейпцігу 4 томи «Історії Угорщини» (1852–1854), Й.Телекі приступив до видання 7-томної праці «Епоха Гуньяді в Угорщині». Звичайно, відповідь закарпатських «будителів» на виклик угорської історіографії не могла набути таких монументальних форм,

---

[32] Див.: *Мазурок О.* Юрій Жаткович як історик та етнограф. — Ужгород, 2001.

[33] Характеристику етнографічних студій на Закарпатті див.: *Дашкевич Я.* Закарпаття в українській етнографічній науці середини 60-их — 70-их рр. XIX ст. // Народознавчі студії. — 2004. — №1–2. — С. 1–15; *його ж.* Закарпаття в українській етнографічній науці середини 40-их — 60-их рр. XIX ст. // Народознавчі студії. — 2004. — №5–6. — С. 645–663. Крім того, див.: *Перфецкий Е.Ю.* Обзор угрорусской историографии. — Петроград, 1914.

[34] Див.: *Голенда Й.* Анатолій Кралицький. — Пряшів, 1984; *Падяк В., Ільченко Л.* А.Кралицький. Бібліографічний покажчик. — Ужгород, 1994; *Пекар Атанасій В.* А.Кралицький, ЧСВВ, як історик // Записки Чину св. Василія Великого. — Т. IX. — Рим, 1974. — С. 278–292.

[35] *Жаткович Ю.* Михаил Лучкай // Месяцеслов на 1910 г. — Унгваръ. — С. 101.

хоча б з огляду на відсутність руських друкарень і обмеженість їхніх особистих фінансових можливостей. Тільки твір І.Дулішковича «Исторические черты Угро-Русскихъ», виданий у 3 зошитах у 1874–1877 рр. (4-й зошит залишився у рукописі) був до певної міри такою відповіддю[36]. Слідом за своїми попередниками І.Дулішкович доводив автохтонність східнослов'янського населення на Закарпатті та етнічну спорідненість русинів зі східними слов'янами. Твір І.Дулішковича важливий і як історіографічна праця, оскільки автор розглядає концепції закарпатських істориків Й.Базиловича, М.Лучкая, К.Месароша, А.Петрашевича, російського М.Карамзіна, угорських А.Сірмая, А.Дечі, Й.Балайті, Д.Фреєра, Я.Єрне, австрійського історика Г.-І.Бідерманна.

У пошуках національної ідентичності частина греко-католицького духовенства з надією звертала погляд на Росію (І.Раковський, І.Дулішкович, І.Сільвай, Є.Фенцик, О.Митрак). З одного боку, цьому сприяв, як зазначалося вище, набутий досвід під час російської інтервенції для придушення революції в Угорщині. З іншого — релігійні і культурні впливи Російської православної церкви в край через її багатовіковий тісний зв'язок з Сербською церквою, в юрисдикції якої перебували православні русини Закарпаття, позбавлені права на власну церковну організацію після прийняття Ужгородської унії 1646 р. Мадяризація та латинізація Греко-католицької церкви, що поглиблювалася, також зумовлювала інтерес закарпатського греко-католицького духовенства до православ'я — «батьківської віри» і «східного обряду», які часто зливалися в одне поняття «руської віри» і ототожнювалися з руською/русинською народністю. Саме з цього середовища дедалі голосніше починають лунати голоси на захист православ'я, заклики до повернення до «старої віри», що живили русофільські/москвофільські настрої.

Наприкінці XIX ст. відбулися певні зміни у таборі прибічників русофільства. Знаковою була еволюція поглядів А.Добрянського після його еміграції до Галичини. У передмові до «Проекту політичної програми для Русі австрійської» (1871) Добрянський обстоює тезу про спільне походження русинів Закарпаття з білорусами («мало-білоруським народом») і росіянами («великоруським народом») і доводить актуальність слов'янської єдності

[36] *Дулишковичъ И.* Историческіе черты Угро-Русскихъ. — В 3-х тт. — Унгваръ, 1874, 1875, 1877.

(панславізму) для протидії можливому пангерманізму щойно об'єднаної Німеччини. У 1882 р. Добрянський опинився на лаві підсудних за звинуваченням у підбурюванні русинів Галичини до переходу на православ'я, але був виправданий. У 1885 р. Добрянський пише статтю «Найменування австро-угорських руських», в якій знову повертається до ідеї спільності походження русинів Галичини і Закарпаття з російським народом. Приклад А.Добрянського свідчить, що спочатку русофільство виходило з постулату лояльності до Габсбургів, але з часом воно дедалі більше набуває форм проросійської, в тому числі політичної, орієнтації. На відміну від Галичини, москвофільська орієнтація закарпатської русинської інтелектуальної верхівки впродовж досить тривалого часу не мала противаги у вигляді табору «народовців» (українців) і панувала в краї майже неподільно[37].

Москвофільство частини греко-католицького духовенства не могло не викликати відповідної реакції з боку як австрійської, так і угорської влади. Угорська влада у своїй політиці створення «угорської політичної нації» спиралася на Закарпатті на змадяризовану верхівку русинів. «Мадярони» з-поміж русинів обстоювали окремішність русинів Закарпаття як етносу, що не має спільних коренів ані з росіянами, ані з українцями, ані з білорусами. Штучне «язичіє» знаходило підтримку в цьому середовищі, оскільки дозволяло дистанціюватися від російської та української мови[38]. Мадярська влада підримувала позицію «мадяронів», оскільки такого роду інтерпретація «окремішності» полегшувала владі завдання мадяризації та асиміляції русинів, розчинення їх в «угорській політичній нації». Будь-які інші етнонаціональні ідентифікації суперечили політичним цілям Угорської держави.

Греко-католицькі ієрархи також чинили опір проникненню відмінних від угорських національних ідей у русинське середовище, насамперед, поширеного на рубежі XIX–XX ст. русофільства. Греко-католицька верхівка як з суто церковних міркувань (у дусі римо-католицького централізму), так і політичних (лояльності до урядів Угорщини і Австрії) зазвичай намагалася не допустити проникнення національних ідей у церковне середовище. Саме на цьому ґрунті виник тривалий конфлікт між мукачівськими та

---

[37] *Лисяк-Рудницький І.* Назв. праця. — С. 719.

[38] *Пекар Атанасій В.*, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. — Т. II. — С. 284.

пряшівськими єпископами (С.Панковичем, Ю.Фірцаком, І.Валієм), з одного боку, і «Товариством св. Василія Великого»[39], з другого, що, врешті, призвів до ліквідації цієї провідної русинської культурно-просвітницької установи. У Пряшеві місцевий єпископ заборонив у 1902 р. аналогічну діяльність заснованого ще О.Духновичем «Товариства Йоана Хрестителя». Обходячи формальні перепони, місцеві священики на місці «Товариства Йоана Хрестителя» створили «Літературне та книжне акціонерне товариство «Уніо», до складу керівництва якого увійшов А.Волошин[40]. Товариство «Уніо» продовжило естафету культурно-просвітницької праці серед русинів.

Наприкінці XIX ст. почали лунати голоси простого духовенства з критикою проугорської політики греко-католицьких ієрархів. Священик І.Сильвай, автор багатьох оповідань з життя русинського селянства, критик латинізації греко-католицизму та «мадяронства» (угрофільства та мадяризації) у русинському середовищі, гостро критикував мукачівського єпископа С.Панковича: «Он свой народ, ценою невинности которого добивался своих чинов, очернил перед мадярским правительством, а от тех самых мадяр, от которых надеялся, что они будут глашатаями его подвигов, славы, величия, удостоился большей чести, именно названия коменданта кошачьих музык»[41]. Зрозуміло, що подібного роду виступи не залишалися безкарними. І.Сильвая було відправлено у бідну парафію на Мукачівщині. Згадуваного священика-історика В.Кімака, який редагував сатиричну газету «Сова», де висміював «мадяронів», у тому числі й єпископів, і яка була заборонена урядом уже після п'ятого її номера, було вислано у сільську парафію за Дунай, звідки він змушений був емігрувати до Росії. Намагався втекти до Росії й І.Раковський, але на кордоні був затриманий жандармами.

З початком XX ст. опір Греко-католицької церкви русофільським ідеям доповнюється протидією поширенню зростання симпатій до православ'я серед русинів Закарпаття, масовому їх переходу на

[39] Про непросту історію «Товариства св. Василія Великого» див.: *Пекар Атанасій В.*, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. — Т. II. — С. 215–220; *Гаджега Ю.* Історія «Общества св. Василія Великого». — Ужгород, 1925.

[40] Див.: *Волошин А.* Спомини (Релігійно-національна боротьба карпатських русинів-українців). Вид. 2-е. — Філадельфія, 1959. — С. 12–15; *його ж.* Основаніе акціонерного О-ва Унія // Месяцесловъ. — 1903. — С. 65–68.

[41] Цит. за: *Данилюк Д.* Наукова і культурно-освітня діяльність духовенств... — С. 38.

православ'я. Греко-католицьке духовенство Мукачівської єпархії зверталось у 1907 р. до уряду за підтримкою, посилаючись на політичну небезпеку поширення православ'я: «Теперішній національний рух знову ствердив ту небезпеку, яка прихована в російському православ'ї щодо інтересів угорської держави. Про це свідчать заворушення у селах Мармароської жупи і Великих Лучках Березької жупи. Угорська королівська курія, засудивши цей рух, у своєму рішенні за №4918 від 1906 р. підкреслила, що одна частина рутенів серйозно захоплюється ідеєю возз'єднання з Росією. В той же час з цього рішення стає ясним і те, що такою ідеєю охоплені не тільки ті рутени, які стали православними, а й ті, що залишились в унії»[42].

Отож, саморганізація русинського населення Закарпаття впродовж XIX — на рубежі XX ст. — у добу «творення націй» — тривала все ще довкола релігійних громад. Церкви русинів, насамперед, Греко-католицька, за своїм статусом залишалися значно більшими від суто релігійних інституцій, оскільки завдяки діяльності національно зорієнтованого духовенства перебрали на себе просвітницьку, соціально-благодійницьку, національно-культурну, виховну функції в русинському середовищі.

Визнаючи вагому роль церков у становленні та розвитку національної ідентичності русинів Закарпаття, треба, однак, зважати й на те, що піднесення національної свідомості як такої не було і не могло бути пріоритетом у діяльності церков, за винятком хіба що окремих представників духовенства. На першому плані в діяльності церков і духовенства стояли власне релігійні та релігійно-політичні інтереси і цілі, які з мірою наростання національної самосвідомості не могли не приводити до конфліктів між релігійним і національним. З перспективи націєтворення діяльність тих представників церкви, для яких релігійне домінувало над національним, навіть всередині Греко-католицької церкви потрактовувалася негативно. Характерною стосовно цього є оцінка греко-католицького історика А.Пекара: «Може бути, що інші єпископи багато дечого доброго зробили для своєї єпархії, хоч я і не згадав їхніх імен, бо вони, як провідники й охоронці свого народу, не виправдали надій своїх вірних, а деякі з них були навіть готові завести свій поневолений народ до його національної загибелі»[43].

---

[42] Документи розповідають. — С. 96.

[43] *Пекар Атанасій В.*, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. — Т. II. — С. 245.

Революція 1848 р. створила сприятливе політичне середовище для формування національно зорієнтованої провідної верстви русинської населення Закарпаття та формулювання ідей національної ідентичності. Основним наслідком цих процесів стало формулювання ідеї національної окремішності русинів у межах Угорщини. Зроблений у вірші О.Духновича «Я русин был, есмь і буду» наголос на такій окремішності поділяли усі закарпатські русини, що й зробило цей вірш маніфестом національного «відродження» для більшості русинів. Однак подальші пошуки витоків русинської ідентичності дали цілий спектр ідей, що пов'язували русинів з українцями, росіянами (великоросами), угорцями. Ідею повної національної окремішності русинів підтримували уряд Угорщини та «мадярони», себто змадяризовані русини, оскільки саме вона відкривала шлях до ефективної асиміляції русинів у рамках теорії творення «єдиної угорської політичної нації», що на практиці оберталася жорсткою мадяризаторською політикою Будапешта щодо усіх неугорських народів королівства.

§3. Державна політика мадяризації і Закарпаття

Згідно з Компромісом 1867 р. між імперією Габсбургів та Угорщиною національне питання в Угорщині належало до внутрішніх справ королівства і разом з архаїчним політичним устроєм воно стало тією міною уповільненої дії, внаслідок вибуху якої дуалістична австро-угорська конструкція зникла з політичної карти Європи. Однак, дуалістична перебудова імперії досягла своєї мети, якщо під нею розуміти нейтралізацію радикальних настроїв угорського суспільства. Угорський парламент дістав можливість зосередитися на проведенні низки внутрішніх реформ, спрямованних на консолідацію влади в Угорщині. В основу комітатської реформи 1870 р. було покладено принцип розподілу адміністративного апарату та суду, збільшено повноваження глави комітатської адміністрації, який призначався виключно центром, відкрито доступ до органів самоврядування представникам міської буржуазії та заможного селянства. За новим виборчим законом 1874 р. виборчі права одержали особи, які наймали принаймні одного робітника і платили щонайменше 105 форінтів прямого

податку, землевласники, що мали наділ не менше 8 гольдів*, дипломовані фахівці за умови, що вони мали постійне місце праці; цей закон був кроком назад у порівнянні з виборчою реформою революційного 1848 р. За новими критеріями кількість виборців скоротилася з 6,7% у 1870 р. до 5,9% від загальної кількості населення у 1880 р.[44].

У 1899 р. загальна кількість виборців на Закарпатті становила 39,8 тис. осіб, що становило 5% від усього населення краю старше 24 років і 20% від його чоловічої частини. У 1901 р. кількість виборців зросла до 49,3 тис. осіб, що становило 6,5% від кількості дорослого населення Закарпаття. Виборчий закон був дискримінаційним щодо представників національних меншин. Якщо в Угорщині у 1899 р. один депутат обирався від 2 100 виборців, то на Закарпатті — від 2 500. Усього край представляли у парламенті 16 депутатів. У 1900 р. на Закарпатті один депутат обирався від 3100 виборців.

У 1914 р. до парламенту від представників національних меншин Угорщини на 413 місць було обрано 6 депутатів. Два з половиною мільйона румунів Угорщини були представлені в парламенті лише одним депутатом. Німецький депутат в угорському парламенті, колишній міністр меншин в угорському уряді професор Блейєр, змушений був публічно заявити, що угорці «нищать німецьку меншину»[45].

Угорська влада здійснювала прямий тиск на виборців-неугорців під час проведення виборчих кампаній будь-якого рівня, намагаючись забезпечити обрання вигідного кандидата. Один конфлікт трапився під час виборів старости в с. Білки Березької жупи 15 січня 1906 р. через те, що відповідальний за вибори, начальник Іршавської округи, затвердив на посаду ще до голосування кандидата-угорця Ш.Орбана, тоді як більшість селян прагнула обрати русина Ю.Горзова. Селяни виступили з річушим протестом, у відповідь на який було викликано жандармів, і під час спровокованої сутички ті застрелили 13 селян і 30 поранили. Кілька селян після цього було засуджено за бунт і ув'язнено. Проти нав'язування владою кандидатур на посаду старост виступили цього ж року селяни

* Один звичайний гольд дорівнював 0,432 га землі.

[44] История Венгрии. — Т. II. — С. 254–256.

[45] *Лебович М.* Венгрия накануне буржуазно-демократической революции 1918 г. // Наукові записки Львівського державного університету. — Т. XXV. — Львів, 1954. — С. 123.

сіл Заріччя, Прикордонне, і для придушення селянських бунтів влада змушена була кинути армійські підрозділи[46].

Дискримінаційна національна політика уряду Угорщини знаходила своє продовження у сфері самоврядування. Представники національних менших не мали доступу до високих посад у державі, влада всіляко обмежувала їхню участь у роботі парламенту. Урядовці-угорці переважали у місцевих зібраннях навіть тих комітатів, де не становили й однієї сотої частини населення.

Угорці, як і раніше, становили менше половини населення у власній державі, але їхня частка у складі населення (без Хорватії) постійно зростала: з 41 до 54% у 1848–1910 рр. Після укладення Компромісу уряд Угорщини, посилаючись на «історичне право», пішов назустріч лише хорватам у їхніх вимогах автономії. Підписана у 1868 р. угорсько-хорватська Конституційна угода визнавала хорватів «політичною нацією, яка має окрему територію, а також незалежні законодавчі та виконавчі органи влади, які вирішують усі питання внутрішньої політики». Хорватам гарантувалося постійне представництво в угорських Державних зборах, а бан Хорватії призначався імператором за погодженням з угорським урядом[47]. Однак систематичні порушення угорським урядом хорватської автономії невдовзі перетворилися на цілеспрямовану державну політику.

Статус усіх інших національних меншин Угорщини регулював Закон про національності, ухвалений 25 листопада 1868 р. Закон проголосив ідею політичної єдності суспільства: «...усі громадяни Угорщини, згідно з основними принципами Конституції, у політичному відношенні творять одну націю, неподільну єдину мадярську націю, її рівноправними членами є усі громадяни вітчизни, до якої б національності вони не належали». Закон не визнавав самого факту існування національних меншин. У двадцяти шести статтях закону термін «національності» зустрічався лише один раз, у першій статті, а далі говорилося виключно про «мови». Відмовляючи національним меншинам у колективних правах,

[46] Історія міст і сіл. Закарпатська область. — К.: УРЕ. АН УРСР, 1969. — С. 29. Див. також: *Неточаєв В.І.* Колоніальна політика угорського буржуазного уряду на Закарпатті в кінці XIX і на початку XX ст. — Наукові записки УжДУ. — 1958. — Т. 36. — С. 32–39; *Компанієць І.І.* Становище і боротьба трудящих Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. — К., 1960.

[47] История Венгрии. — Т. II. — С. 260–262.

закон, водночас, був надзвичайно ліберальним щодо надання громадянам індивідуальних прав, проголошуючи, що «кожний громадянин вітчизни... користується рівними правами, незалежно від етнічної належності». Законом надавалося необмежене право користуватися рідною мовою в місцевих органах самоуправління, судочинстві, освіті та церкві. Закон гарантував громадянам право на створення різного роду асоціацій — господарських, культурних, наукових, освітніх, де вони могли користуватися на власний розсуд будь-якою мовою. Державні органи освіти мали надавати підтримку тим закладам початкової і середньої освіти, де навчання відбувалося мовою тієї чи іншої етнічної групи. Влада на місцях була зобов'язана залучати представників національних меншин до громадської та адміністративної діяльності.

Закон про національності 1868 р. мав суттєву ваду — відсутні були механізми його реалізації, гарантії його дієвості, що зводило нанівець досить ліберальний характер цього закону. На додаток, угорська влада фактично не виконувала закон. На урядовому рівні ідея «єдиної угорської політичної нації» тлумачилась як прискорена асиміляція, мадяризація національних меншин[48], і саме таке розуміння національного питання визначало владну політику.

Представники національних меншин Угорщини, насамперед румунів і сербів, від початку поставилися до цього закону негативно, оскільки той не враховував їхніх прав на політичну самоорганізацію і прав на територіальну автономію. Натомість вони подали на розгляд парламенту спільний сербсько-румунський законопроект, який передбачав забезпечення рівних прав «історичних державних народностей Угорщини: мадяр, румунів, сербів, словаків, руських і німців у рамках територіальної цілісності і політичної єдності держави». Коли ж парламентом було відхилено цей законопроект, сербські та румунські депутати полишили на знак протесту парламент, відмовившись брати участь у подальшому обговоренні Закону про національності.

Єдиний тодішній політик, який виступав від імені закарпатських русинів, А.Добрянський оскаржував цей закон на тій підставі, що в ньому бракувало запобіжників мадяризації. Добрянський твердив, що національні меншини повинні мати право на вихід з держави, яка заперечує їхнє право на національну окремішність. Безсилля перед наступом мадяризації спонукала А.Добрянського

[48] *Контлер Л.* Цит. соч. — С. 365.

висунути ідею деполітизації націй[49], однак така постановка питання надто випереджала свій час і дещо згодом Добрянський відмовився від цієї ідеї. Натомість він зосередився на опрацюванні плану здобуття автономії для русинів Закарпаття у складі політично реорганізованої Угорщини. У 1871 р. виходить друком його «Проект політичної програми для Русі австрійської». У цьому «Проекті» Добрянський критикує дуалістичний принцип побудови Австро-Угорщини і закликає до утворення автономної слов'янської області у складі Галичини, Буковини і Закарпаття у межах реформованої на засадах федералізму Австро-Угорщини.

Найліберальнішим законом уряду Д.Андраші (1867–1871) став закон про народну школу і реформу освіти, ухвалений також у 1868 р. Законом запроваджувалась обов'язкова початкова освіта рідною мовою у державних «народних школах» для дітей у віці від 6 до 12 років. У кожному населеному пункті, де кількість дітей шкільного віку перевищувала 30 осіб, мала бути відкрита народна школа. До 1868 р. усі початкові школи в Угорщині були церковними. Із прийняттям нового Закону створювалася система державної початкової освіти, а церковні школи бралися під контроль держави. Закономірно, що Католицька церква в Угорщині, яка претендувала на автономний статус «держави в державі» і монополію у сфері освіти і виховання, піддала реформу в галузі освіти жорсткій критиці. Примас Угорщини у пастирському посланні, написаному з приводу одержавлення системи освіти, проголосив світські школи аморальними, вбачаючи у цих реформах перший крок назустріч комунізму.

У наступні два десятиліття після запровадження в дію Закону про народні школи з'явилось понад 3 тис. нових шкіл на додаток до 14 тис. вже існуючих. Кількість дітей, що відвідували школу, зросла від 50% до 81%[50]. Про динаміку скорочення кількості неписьменного населення Закарпаття у віці від 6 років свідчать дані Таблиці 1[51].

Позитивна динаміка подолання в Угорщині неписемності не змінила принципову диспропорцію щодо можливостей здобуття початкової освіти угорцями та представниками національних меншин. Хоча наприкінці XIX ст. кількість угорського населення

[49] *Аристов Ф.Ф.* А.И. Добрянский // Карпатский свет (Ужгород). — 1931. — №5–7. — С. 126.

[50] *Контлер Л.* Цит. соч. — С. 368–369.

[51] *Коломиец И.Г.* Цит. соч. — С. 243.

практично дорівнювала кількості неугорського населення держави, однак угорці мали майже у три з половиною раза більше початкових шкіл з рідною мовою навчання і майже у п'ять разів більше учнів, ніж представники інших етнічних груп (див. Таблиця 2)[52].

Таблиця 1

Комітат/жупа	1870 р.	1890 р.	1900 р.	1910 р.
Берег	18,8%	37,5%	46,2%	46,7%
Мармарош	10,1%	17,6%	21,2%	21,8%
Унг	16,0%	32,3%	41,0%	43,9%
Угоча	14,8%	28,4%	37,5%	39,1%

Таблиця 2

Національність	Кількість шкіл	Кількість дітей	Кількість учнів
Угорці	12 784	1 050 79	26 270
Інші народи	3 712	853 43	5 547

Дисбаланс у можливості здобуття початкової освіти вів до дискримінації національних меншин щодо можливості здобуття середньої і вищої освіти. Діти простолюдинів, вихідців з сільської бідноти, становили 2% учнів середніх шкіл і 1% студентів університетів. Для 85% студентів університетів угорська мова була рідною[53].

Лібералізм Закону про народну школу 1868 р. не торкався підвалин мовної політики держави на розширення сфери використання угорської мови. Якщо у 1868–1873 рр. газета угорського Міністерства освіти для вчителів народних шкіл виходила сімома мовами народів Угорщини (у т. ч. й русинською), то наступ угорського націоналізму призвів до того, що з 1874 р. ця газета стала друкуватися виключно угорською мовою[54].

З приходом до влади уряду К. Тиси (1875–1890) мадяризація національних меншин з тенденції у політичній практиці переросла у правило. Наступив період реакції, згортання реформ кабінету Андраші, форсування мадяризації неугорського населення

[52] *Шандор В.* Закарпаття, історично-правний нарис від IX ст. до 1920. — Нью-Йорк, 1992. — С. 95.

[53] *Контлер Л.* Цит. соч. — С. 397.

[54] *Марина В.В.* Румуни Закарпаття. Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — Ужгород, 1995. — С. 76.

країни із застосуванням силових методів. Ще перебуваючи на посаді міністра внутрішніх справ в уряді Андраші, К.Тиса у 1874 р. закрив три словацькі гімназії, звинувативши їхнє керівництво у поширенні ідей панславізму. У травні 1875 р. за його підписом виходить розпорядження про заборону неугорським народам створювати політичні спілки та об'єднання, офіційно називати культурні організації «національними». Того ж року за звинуваченням у поширенні ідей панславізму під прикриттям літературних розвідок було закрито словацьку культурно-просвітницьку організацію «Матиця словенська». Відтоді національним меншинам в Угорщині було дозволено мати лише культурні та літературні організації. До карного кодексу було включено положення «за національне підбурювання» (1878 р.). За тим вийшли обмеження свободи друку і заборона зібрань.

Уряд К.Тиси пішов на ревізію закону про шкільну освіту. Підготовлений міністром освіти А.Трефортом закон 1879 р. передбачав обов'язкове викладання угорської мови в усіх народних школах і обов'язкове знання угорської мови усіма вчителями в обсязі, достатньому для викладання угорської мови у школі. У противному разі вчителі підлягали звільненню. Другий шкільний закон Трефорта (1883 р.) зобов'язував усі неугорські школи включити до навчальних планів вивчення, на додаток до угорської мови, ще й угорської літератури.

Іншим кроком кабінету Тиси на шляху до утверження «єдиної угорської нації» була розпочата у 1881 р. мадяризація топоніміки, імен та прізвищ неугорців. Одним із стимулів зміни прізвищ стало десятикратне зменшення гербового збору (з 5 гульденів до 50 крейцерів). Для сприяння урядовій політиці було створено «Центральне Товариство мадяризації прізвищ», у діяльності якого брали активну участь представники соціально активної частини суспільства — духовенство, міщани та службовці.

Нову систему організації освіти в Угорщині запровадив шкільний закон 1890 р. Загальноосвітні школи було поділено на елементарні (початкові), вищі народні та горожанські (неповні середні школи, що давали професійну освіту). Початкові школи за формою власності поділялися на церковні, державні та приватні. Між церковними і державними школами істотної різниці не було, і вони утримувалися за рахунок сплачуваного місцевим населенням «шкільного податку». Русини на Закарпатті не мали середніх шкіл — вищих народних і горожанських — з рідною мовою

викладання. Такого роду школи були виключно державними і лише з угорською мовою навчання.

На думку прем'єра Тиси, Угорщина мала шанс вціліти і зберегтися як державне утворення лише за умови, що вона буде сильною зсередини. Заклики голови уряду до «самозахисту» угорської нації перед «загрозою», що становили її існуванню неугорські народи королівства, задавали тон ксенофобії, що наростала, в усій країні. Публіцист А.Костельський, відбиваючи тодішні суспільні настрої, зазначав: «Або ми будемо знищені, або інші національності мають бути поглинені нами: *tertius non datur*». На той час Л.Мочарі виявився єдиним депутатом угорського парламенту, який послідовно публічно виступав проти «культурного шовінізму» влади, попереджаючи, що ціною насильницької мадяризації і нехтування вимогами національних меншин може стати втрата Угорщиною її державності.

Потужною зброєю в обстоюванні угорських національних і державних пріоритетів стала історична наука. Угорські та проугорські історики взялися за дослідження закарпатського регіону. Карой Мейсарош підготував у цей час працю «Історія Ужгорода з найдавніших часів до нині» (Пешт, 1850). Іштван Сіладьї надрукував дві праці з історії та культури Мармароської жупи (Будапешт, 1876, 1889). Тиводар Легоцький видав монографію про Березьку жупу (Ужгород, 1882), «Нову монографію міста Мукачеве» (Мукачеве, 1907), Антал Годинка — «Додатки до історії Унгварського замку і домінії та міста Унгвар» (Ужгород, 1918)[55].

Вказані праці, а також багато інших, сприяли накопиченню історичної інформації про Закарпаття. Вони ж стимулювали розвиток русинської історіографії. Проте історики русинського походження зазнавали значних труднощів у своїй праці і про вільну конкуренцію поглядів і доказів не могло бути й мови. Чимало праць русинських істориків так і залишилися рукописами, що були відомі одиницям. Звичайно, це відкривало шлях ідеологічним маніпуляціям у викладанні історії в навчальних закладах Угорщини і, зокрема, Закарпаття.

---

[55] Докладніше див.: *Ферков О.* Історія міст середньовічного Закарпаття в спадщині угорських вчених XIX — початку XX століття // Науковий вісник УжНУ — Серія: Історія. — Вип. 11. — 2004. — С. 83–91; *Ткачук О.* Розвиток закарпато-угорської історіографії XIX — початку XX століття // Науковий вісник УжДУ. — Серія: Історія. — Вип. 2. — 1998. — С. 174–179.

У час реакції і політики насильницької мадяризації естафету розвитку русинської історіографії перебрали на себе представники галицького русинства, «народовці». М.Драгоманов одним із перших представників модерного українства почав відвідувати у 80-х рр. XIX ст. Закарпаття. Змальовуючи в «Австро-руських споминах...» тяжке життя місцевих русинів Драгоманов називав їх «зраненими братами». Драгоманов згадував, що під час подорожей Закарпаття він брав зі собою і «роздавав» книги тогочасних російських і українських письменників — наддніпрянців, галичан, буковинців[56]. У 90-х рр. XIX ст. до закарпатської тематики звертаються у своїх наукових пошуках І.Франко, В.Гнатюк, І.Верхратський, І.Томашівський, Ф.Вовк. Львівське Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченко починає активно залучати закарпатських дослідників до співпраці (Ю.Жаткович, Г.Стрипський)[57]. У 1896 р. галицькі народовці на чолі з І.Франком виступили з протестом проти шовіністичної політики угорської влади, на захист поневоленого політично, економічно, культурно і національно русинського населення Закарпаття[58]. З таких контактів поволі формується, а від початку XX ст. інтенсивно розвивається, третій — поряд з проугорською і проросійською політичною і національно-культурною орієнтацією — напрям самоідентифікації закарпатських русинів — «народницький», проукраїнський.

Одним з провідних представників проукраїнського руху став священик А.Волошин, погляди якого стрімко еволюціонували від проугорських до проукраїнських. У 1904 р. А.Волошин, будучи членом спеціальної комісії Мукачівської єпархії із заміни кирилиці угорською азбукою, рекомендував єпископу «складену нами фонетичну азбуку в інтересах уніфікації зробити обов'язковою для видань молитовників і підручників»[59]. У 1906 р. А.Волошин, будучи редактором газети «Наука», яка виходила завдяки державній підтримці, запевняв владу у політичній лояльності редагованого ним видання: «...заявляю, що в згаданій газеті завжди

[56] *Драгоманов М.* В справі Угорської Русі // Народ. — 1895. — 1 червня.

[57] Див.: *Мазурок О.* Зв'язки Юрія Жатковича з Іваном Франком // Carpatica-Карпатика. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. — Вип. 14. — Ужгород, 2002.

[58] *Франко І.* «І ми в Європі»// *Франко І.* Зібр. творів у 50-ти тт. — Т. 46, ч. 2. — С. 339–351.

[59] Документи свідчать. Вид. 2-е, доп. / Упорядн. Гайдош А. — Ужгород: Карпати, 1985. — С. 17.

буду проповідником ідей, що стосуються інтересів угорської національної держави, і що я це буду робити, відрізняючи вирази «народ» і «народність» в той спосіб, щоб у політичному тексті вживати «наш угорський народ», а в суспільному — «наша угроруська народність».

У галузі народної освіти також буду проповідником інтересів поширення угорської мови і інтересів угорських греко-католиків. Нарешті заявляю, що буду триматись осторонь як від українського, так і від російського літературних напрямів»[60]. Однак у передвоєнні роки А.Волошин змінює свої погляди і розгортає літературну і видавничу діяльність з метою популяризації української мови і української книжки серед русинської молоді (найбільшої популярності набула його повість з історії раннього християнства «Фабіола», 1913)[61].

У атмосфері зростання угорського націоналізму під гаслами «самозахисту» в країні набирає сили антисемітизм. Внаслідок імміграції великої кількості євреїв з Галичини та Моравії єврейське населення Угорщини зросло від 83 тис., або з 1% за часів Йосифа II, до майже 1 млн. осіб, або 5% населення напередодні Першої світової війни. Єврейська спільнота не мала проблем з асиміляцією і з ентузіазмом підтримувала ідею угорської політичної нації (останнє додавало табору антисемітів прихильників з-поміж представників інших національних меншин). Опонентами єврейства виступили представники тих суспільних груп Угорщини, які програвали від розвитку капіталізму, насамперед дворянство, тоді як середній клас єврейського населення успішно скористався новими економічними реаліями. За привід для розгортання «полювання на відьом» угорський антисемітський рух використав випадок смерті у 1882 р. єврейської дівчинки-служниці з селища Тисаеслар на сході Угорщини. Антисеміти традиційно звинуватили євреїв у ритуальному вбивстві. На хвилі антисемітизму у 1883 р. була створена Національна антисемітська партія, діяльність якої не знайшла, однак, підтримки ані в суспільстві, ані серед угорського політикуму. Наприкінці 1880-х рр., після

[60] Документи свідчать. — С. 35.

[61] Див.: *Волошин А.* Твори / Упорядн. Мишанич О., Чучка П. — Ужгород, 1995. Про літературні твори А.Волошина див.: *Мишанич О.* Августин Волошин як літератор // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної конференції, 11–12 березня 1994 р. — Ужгород, 1994. — С. 243–253.

того, як судовий розгляд справи за звинуваченням у вбивстві довів його безпідставність, цей рух зникає з політичної арени Угорщини[62].

Ліберальні реформи кабінету Ш.Векерле (1892–1895), що наближали угорське законодавство до прийнятого кілька десятиліть тому в більшості європейських країн, вкотре викликали якнайрішучіший опір Католицької церкви Угорщини, австрійського імператора, який усе ще грав роль основного оборонця католицизму в Європі, а також критику з боку папи Лева XIII у спеціально написаній з приводу подій в Угорщині енцикліці «Константі гунгарорум» (1893 р.). Йшлося про ухвалені у 1894–1895 рр. закони, що вели до відокремлення церкви від держави: легалізацію громадянських шлюбів, запровадження, замість церковної, державної реєстрації актів громадянського стану, народження, смерті, надання гарантій свободи совісті та віросповідання, права на атеїстичні переконання, проголошення рівності усіх релігій перед законом, визнання іудаїзму «законною» релігією. Під тиском невщухаючих суспільних потрясінь всередині імперії Франц Йосиф змушений був піти на поступки угорському уряду і, проти власної волі, затвердити ці закони. Імператор сподівався таким чином заспокоїти, з одного боку, націоналістичну опозицію в Угорщині, а з другого, загасити постійні вибухи національних протестів серед неугорських народів королівства, зменшити суспільну напругу. На хвилі опозиції ліберальним реформам постала Національна партія (1892) на чолі з графом А.Аппоні та Католицька народна партія (1894) під керівництвом графа М.Зічи та князя М.Естерхазі.

У 90-х рр. XIX ст. угорський націоналізм — у гонитві за міражем «великої Угорщини» — набув таких форм і масштабу, що почав становити загрозу внутрішній стабільності усієї імперії Габсбургів. Новий угорський націоналізм суттєво відрізнявся від націоналізму першої половини XIX ст. Якщо раніше він виступав за політичну незалежність, свободу й рівність усіх народів, то тепер він набув ознак винятковості й месіанізму. Новітній націоналізм виходив з необхідності відродження минулої величі Угорщини. Складовими такого «відродження» бачилися прискорена мадяризація неугорських народів, зміцнення позицій Угорщини в управлінні імперією, включно з перенесенням центру імперії до Будапешта.

[62] *Контлер Л.* Цит. соч. — С. 374–375.

Представники національних меншин в обороні своїх прав марно покликалися на закони 1868 р. На додаток, їхній позиції бракувало послідовності, адже ці ж таки закони вони рішуче відкидали як такі, що ігнорували національну ідентичність меншин, їхнє право на територіальну автономію і політичну самобутність. Натомість у руках угорців були усі важелі управління державною машиною, яку вони максимально використовували для реалізації своєї мрії — створення потужної національної держави.

Прем'єр Д.Банфі, який у січні 1895 р. терміново замінив на цій посаді неспроможного забезпечити суспільний спокій Векерле, сформулював пріоритети діяльності уряду так: «Легальна (політично незалежна. — *Авт.*) держава є мета; але цим питанням зможемо займатися, коли ми вже матимемо запевнену національну державу... Інтерес Мадярщини вимагає її створення найбільш екстремістськими шовіністичними способами... мадяри вже тому не можуть дати місця жодній іншій мові в Угорщині поряд з власною панівною, що вони придбали цю територію власною кров'ю»[63]. Позиція прем'єра знаходила підтримку в парламенті. У 1896 р. депутат від Партії незалежності Г.Полоні доводив на одному з засідань парламенту: «...якщо ми бажаємо побудувати в Угорщині справжню національну державу, то навряд чи знайдеться нагальніше і важливіше завдання, аніж запровадження державної освіти»[64].

З початком XX ст. і до початку Першої світової війни основним напрямом політики уряду Угорщини з утвердження «єдиної політичної нації» стали освітня і мовна сфери. У середовищі закарпатських русинів найактуальнішими у цей час були питання підвищення рівня освіти народу, збереження русинської мови і сфери її використання, а також недопущення заміни кириличного шрифту у світському і релігійно-церковному житті на латинський, протидія латинізації і мадяризації Греко-католицької церкви, що посилювались.

Політика на розширення сфери використання угорської мови в межах королівства розпочалась відразу ж після підписання Компромісу 1867 р. Впродовж наступних кількох десятиліть угорська мова практично витіснила мови інших етнічних груп у закладах освіти і виховання усіх рівнів й усіх форм власності.

---

[63] *Шандор В.* Назв. праця. — С. 92.

[64] Цит. за: История Венгрии. — Т. II. — С. 333.

У 1879 р. імператорським указом було заборонено викладати у школах історію і географію мовами національних меншин. У 1873 р. вийшло розпорядження міністерства освіти і культу про заміну у русинських церковних школах кириличної азбуки на латиницю («абецадло») та запровадження мадярської транскрипції у русинському правописі, як це вже було в інших слов'янських народів імперії. Однак обидва закарпатські греко-католицькі єпископи — Мукачівський і Пряшівський разом з консисторіями — рішуче виступили проти чергового наступу мадяризації, і цього разу їм вдалося відстояти свої позиції. У 1880 р. уряд Угорщини здійснив ще одну спробу перевести русинську мову на латинський шрифт, і знову безуспішно. У відповідь на такий спротив угорський уряд спочатку скасував іспит з русинської мови у випускних класах шкіл (1881), а згодом відмінив обов'язкове вивчення руської мови у церковних школах (1889). У середніх школах навчання релігії — і лише релігії — затрималося на рік довше, до 1890 р.[65]. З 1883 р. угорська мова стала обов'язковою до вивчення у гімназіях і реальних училищах[66], а з 1891 р. — в усіх дошкільних закладах освіти і виховання. Проте боротьба проти мадяризації русинської мови за збереження кириличного алфавіту тривала до розпаду Австро-Угорщини.

Наприкінці XIX ст. абсолютна більшість русинських народних шкіл, які утримувалися коштом місцевих громад, були двомовними. Навчальний процес відбувався у цих школах угорською мовою і за угорськими підручниками, а рідна мова викладалась як окрема дисципліна. Кількість годин на тиждень, що відводилися на вивчення угорської мови, поволі, але зростала: у 1879 р. — 2 години на тиждень, у 1902 р. — 8,5 годин, у 1907 р. — 13 годин[67].

Політика мадяризації в галузі освіти і мови мала своїм наслідком фактичне зникнення зародків національної освіти і виховання вже на початковому їхньому рівні, як це було у випадку русинського населення Закарпаття, яке не мало навчальних закладів інших рівней. З 1874 по 1907 р. кількість шкіл з русинською

[65] *Хичій О.Ф.* З історії шкільництва на Закарпатті. З XVIII ст. до возз'єднання його з Радянською Україною // Наукові записки УжДУ. — 1957. — Т. 29. — С. 339.

[66] Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО). — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1087. — Арк. 3–4.

[67] *Марина В.В.* Румуни Закарпаття. — С. 76.

мовою викладання скоротилася на Закарпатті з 571 до 23 (див. Таблиця 3)[68].

Таблиця 3

Школи за мовою навчання	Кількість по роках								
	1874	1877	1882	1887	1892	1897	1902	1907	1912
Русинські	571	491	349	273	186	193	74	23	–
Змішані	–	–	246	296	262	263	306	107	61

Останні 23 школи з русинською мовою навчання зникли в Угорщині після прийняття у 1907 р. і 1909 р. так званих «законів Аппоні». Закон 1907 р. зобов'язував усі школи і усіх вчителів виховувати у дітей «почуття належності до мадярської батьківщини і мадярської нації» незалежно від національного походження. З одного боку, законодавство гарантувало мінімальну заробітну плату усім вчителям, але вимагало від них забезпечення знання угорської мови учнями національних шкіл на кінець четвертого року навчання на рівні вміння «ясно викладати свої думки у письмовій та усній формі угорською мовою». У разі, коли недержавні школи не мали змоги забезпечити виконання вимог закону (державні дотації були обмежені 200 кронами), кандидатури вчителів мали проходити затвердження у міністерстві освіти. А це означало втрату національними школами можливості проводити незалежну кадрову політику. Законодавство передбачало переведення на угорську мову навчання тих шкіл, де не менше 20% учнів вважали рідною угорську мову. Більшість церковних шкіл була націоналізована і підпадала під вимоги світського законодавства, тобто церковним вчителям держава платила заробітню плату за умови, що весь навчальний процес, включно з релігійними предметами, відбуватиметься угорською мовою[69].

Унаслідок дії шкільних «законів Аппоні» кількість навіть змішаних русинсько-угорських шкіл скоротилася на Закарпатті з 107 шкіл у 1907 р. до 34 у 1914 р. У зв'язку з цим 40-55% русинських дітей не могли здобути навіть початкової освіти[70].

[68] *Неточаєв В.І.* Територія, населення, міста Закарпаття в кінці XIX — на початку XX ст. // Доповіді та повідомлення УжДУ. Серія історична. — №4. — Ужгород, 1960. — С. 114.

[69] Див.: *Чума А., Бондар А.* Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині. — Т. І. — Пряшів, 1967. — С. 101–103.

[70] Історія міст і сіл. Закарпатська область. — С. 32.

З 1907 по 1910 р. було закрито 459 румунських шкіл (з 2 760). У 1907 р. в державних школах, де мовою викладання була угорська, навчалося 35 тис. румунських дітей (тобто 15,6%), а у 1911 р. вже 56 тис. (24,6%)[71].

Цілеспрямована, енергійна і жорстка політика мадяризації вела до скорочення кількості русинського населення Закарпаття, яке ідентифікувало себе як русинів. Кількісно процес втрати русинської ідентичності характеризують такі дані. У 1866 р. русинами називали себе 286 учнів гімназій та реальних училищ, у 1871 р. таких було 130, а на початку XX ст. — 100. Порівнюючи переписи населення 1900 р. і 1910 р. бачимо, що в середовищі греко-католицького духовенства кількість тих, які визнавали себе русинами, скоротилася відповідно з 72,1% до 68,8%. За переписом 1910 р. у шістьох русинських комітатах з 508 греко-католицьких священиків лише 72 визнали себе русинами[72], а з 831 вчителя народних шкіл — 97. Найактивніший процес мадяризації спостерігався в Угочанському комітаті. Вибір даних перепису населення 1900 р. у ряді сіл комітату засвідчує, що з 7 443 греко-католиків, які проживали у чотирнадцяти селах, лише 1 755 вважали себе русинами[73].

Ті самі переписи 1900 р. і 1910 р. засвідчують, що на Закарпатті русинською мовою розмовляли, відповідно, 43,4% та 42% населення, угорською — 28,8% та 31%, румунською — 11,2% та 10,9%, німецькою — 10,4% та 11%, словацькою — 5,9% та 4,5%, іншими мовами близько 3% решти населення[74]. Показники етнічної структури городян за мовною ознакою відрізнялися від сільського населення: близько 60% міських жителів краю розмовляли угорською мовою, 24% — русинською, 11% — німецькою, інші — румунською, словацькою, хорватською, польською мовами[75].

---

[71] История Венгрии. — Т. II. — С. 417.

[72] *Пекар Атанасій В.*, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. — Т. II. — С. 251.

[73] *Тиводар М.* Етнографічне районування українців Закарпаття (за матеріалами традиційної культури другої половини XIX — першої половини XX ст.) // Carpatica-Карпатика. Етнічні та історичні традиції населення українських Карпат кінця XVIII–XX ст. — Вип. 6. — 1999. — С. 24.

[74] Підраховано за матеріалами: *Неточаєв В.І.* Територія, населення, міста Закарпаття... — С. 114–118.

[75] Там само.

Греко-католицька церква, за винятком окремих її представників, кількість яких дедалі зростала, залишалась одним з інструментів мадяризації русинського населення. Показовим у цьому контексті є лист греко-католицького духовенства Мармароської жупи до міністра культів і освіти Угорщини від 17 жовтня 1907 р., в якому зазначалось: «Уніатське духовенство Мукачівської єпархії і тепер в мирний час сумлінно виконує свої обов'язки у вихованні своїх вірників у дусі відданості угорській батьківщині. Про це свідчить та мадяризація, яка з успіхом проводиться в підлеглих єпархії школах. Те, що єпархія на сьогодні має вже близько 150 тис. вірників, і що церковні служби проводяться угорською мовою навіть в таких селах, де десятки років тому вони проводились тільки слов'янською мовою, також є заслугою уніатського духовенства»[76].

У західній частині Закарпаття альтернативу мадяризації становила словакізація русинів, чому сприяло використання латинської абетки у початкових школах. Не знаючи кирилиці, русини через літературу, пресу включались у русло словацької культури. Як зазначає у своїх «Спогадах» А.Волошин, в останній чверті XIX ст. на Земплинщині 160 колишніх русинських сіл уже були суцільно словакізовані, і навіть молитовники і катехитичну літературу для них доводилося друкувати словацькою мовою[77]. Однак і словаки потерпали від державної політики мадяризації. Для понад 38 тис. словаків існувало лише 53 угорські школи, в яких навчали словацької грамоти (з них 7 державних, 4 католицьких, 42 протестантських)[78].

Не кращим було становище інших національних меншин на Закарпатті. У 1894–1895 рр. в Мармароші діяло 157 шкіл. Серед яких: русино-угорських — 62, русинських — 29, угорських — 57, русино-румунських — 3, русинських — 3, інших — 3. На початок Першої світової війни всі румунські й русинські школи було закрито і 56 тис. румунів і 89 тис. русинів регіону виявились позбавленими права на освіту своїх дітей у національних школах[79].

---

[76] Документи розповідають. — С. 97.

[77] Цит. за: *Пекар Атанасій В.,* ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. — Т. II. — С. 248.

[78] *Таньчак К.* Між мадьярщиною, Польшею й Чехословаччиною. — Ужгород, 1936. — С. 45.

[79] *Неточаєв В.І.* Територія, населення, міста Закарпаття в кінці XIX — на початку XX ст. — С. 77–78.

Німецькі школи на початок XX ст. охоплювали лише 10,8% німецьких дітей. Майже 70% німецьких випускників народних шкіл не вміли ані писати, ані читати рідною мовою. Німці в Угорщині не мали своїх закладів середньої та вищої освіти. Лише в Будапешті була одна німецька гімназія, але вона була призначена виключно для емігрантів з Німеччини[80].

Провідниками політики мадяризації, крім закладів освіти, стали від середини 80-х рр. XIX ст. і до розпаду Австро-Угорщини спеціально створювані серед румунського, словацького, русинського населення краю угорські культурно-просвітницькі товариства. Ці товариства користувалися підтримкою з боку держави. «Мадярський шкільний гурток» мав сприяти місцевим органам влади у відкритті угорських шкіл. Активно працювали на Закарпатті «Усеугорське шкільне товариство», «Товариство поширення мадярської мови». Широку діяльність розгорнуло товариство «Femka» (Верховинське мадярське товариство), яке перебувало під патронатом намісника Угорщини ерцгерцога Йосифа. Наприкінці XIX ст. це товариство нараховувало 7,5 тис. членів і опікувалось 60 дитячими притулками, 107 бібліотеками у гірських районах. Товариство виплачувало премії вчителям за успішне вивчення угорської мови, надавало підтримку діяльності угорських національних товариств на місцях.

Крім форсованої політики мадяризації в культурно-освітній сфері, вплив на формування національної свідомості народів Закарпаття мала масова трудова еміграція. Здійснювалася вона переважно до США і Канади, менше — до Бразилії, Уругваю та Аргентини внаслідок величезного аграрного перенаселення регіону, економічного зубожіння і хронічного безробіття населення, що доповнювалося неврожаями 1890-х рр. і голодом[81]. Еміграція розпочалась у 1860-х рр., набрала масового характеру у 1880-х і не зменшувалася до початку Першої світової війни (див. статистичні дані про еміграцію русинського населення Закарпаття у 1908–1913 рр. у Таблиця 4[82]).

---

[80] *Таньчак К.* Назв. праця. — С. 44–45.

[81] Про еміграцію з Закарпаття див.: *Коломиец И.Г.* Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. — Том 1. — Томск: Изд-во Томского университета. — 1961. — С. 332–363.

[82] Підрахунки здійснено за: Науковий збірник Товариства «Просвіта» (Ужгород). — Р. XIII–XIV. — 1938. — С. 25–26.

Відомо, що з 1871 до 1900 р. з закарпатських комітатів емігрувало 170 тис. осіб, з їхньої кількості принаймні 55% були русини. За іншими підрахунками, з 1870 по 1913 р. з Закарпаття емігрувало близько 210 тис. осіб, що становило третину працездатного населення. За даними угорської статистики, національний склад еміграції з Угорщини був такий: русини — 43%, угорці — 29%, словаки — 24%, німці — 5%[83]. З двомільйонного населення Угорщини найбільше еміграція торкнулася русинів і словаків Закарпаття. У західних комітатах (Шариш, Земплин, Унг) еміграція забирала увесь природний приріст населення, а у 1905–1907 рр. доходила до 200% природного приросту[84]. За словами І. Франка, угорські русини «процентово і абсолютно ... достарчили найбільшого числа емігрантів», передусім у США, де «вони показуються найменше цивілізованими»[85].

Таблиця 4

Комітати	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.	1913 р.
Ужанський	4 408	11 118	8 101	6 613	7 738	8 805
Угочанський	1 163	4 481	3 376	1 184	4 498	4 462
Березький	3 385	11 010	7 731	4 418	7 771	6 611
Мармароський	2 229	8 877	5 529	1 172	5 562	1 170

Офіційна статистика відображає лише легальну еміграцію. Але нелегальна еміграція часом сягала рівня легальної, а то й перевищувала її. Так, у 1912 р. через Гамбург виїхало з Австро-Угорщини 15 624 особи з офіційного дозволу і 13 933 — без дозволу, у 1913 р. — відповідно, 14 928 і 15 016 осіб[86].

Щоб зупинити депопуляцію регіону, а також покласти край наростаючому русофільству, угорські газети почали бити на сполох, закликаючи до економічного оздоровлення Закарпаття. Журнал «Пешті Хирлап» писав: «У цій області на порядку денному стоїть питання про необхідність рятувати для батьківщини народ, який виродився в духовному відношенні, позбавлений землі та худоби,

[83] *Неточаєв В.І.* Колоніальна політика угорського буржуазного уряду на Закарпатті в кінці XIX і на початку XX ст. — С. 34.

[84] *Лисяк-Рудницький І.* Назв. праця. — С. 719.

[85] *Франко І.* «І ми в Європі» // *Франко І.* Зібр. творів у 50-ти тт. — Т. 46, ч. 2. — С. 348.

[86] *Неточаєв В.І.* Закарпаття напередодні першої світової війни // Наукові записки УжДУ. — 1957. — Т. 29. — 1957. — С. 113–119, 124.

виснажений до кісткового мозку лихварями, і закріпити таким чином за Угорщиною Нижньокарпатську область, що колись була населена предками мадяр. Якщо цю задачу вдасться виконати, то вона уславить теперішній вік і створить надійну мадярську смугу, що буде охоронним валом північної частини Угорщини»[87].

Про гальмування розвитку національної свідомості русинів Закарпаття внаслідок еміграційних процесів писав Е.Еган, який у 1896 р. за дорученням уряду вивчав стан справ на Закарпатті[88]. У доповідній записці він відзначав, що, з одного боку, серед русинської інтелігенції поширені думки про автономію і навіть мрії про власну державність, але з другого, у цьому середовищі ще не постало жодного політичного руху. Е.Еган вважав, що розумною політикою стимулювання економічного розвитку краю уряд зможе домогтися того, щоби остаточно змадяризувати, асимілювати русинів: «Благоволенням до русинів можна досягнути того, що через два покоління вони будуть повною мірою мадяризовані і навіть зникне сама назва русинської національності»[89].

З початком XX ст. потужним фактором формування етнонаціональної самоідентифікації русинів Закарпаття став рух за перехід до православ'я, що спирався на русофільську спадщину А.Добрянського та І.Раковського. Поштовх цьому рухові дали події, що вибухнули у середовищі русинів-емігрантів у США: русини греко-католики під проводом священика О.Товта, починаючи з 1891 р., почали масово переходити на православ'я під гаслом «Зберігаймо свою руську віру і свій руський обряд». Протягом чотирьох років на православ'я перейшло близько 20 000 греко-католиків, які заснували у Сполучених Штатах Карпаторуську православну греко-католічну церкву. Деякі з них, повертаючись додому, привозили зі собою літературу православного змісту, поширювали «заокеанські» ідеї серед земляків. Першими селами на Закарпатті, де розпочався рух за повернення на православ'я стали Іза й Великі Лучки в Мукачівській єпархії та Бехерово — у Пряшівській. У 1903 р. вже 380 родин в Ізі визнавали себе пра-

[87] *Коломиец И.Г.* Цит. соч. — Т. 1. — С. 373.

[88] Див.: *Шандор В.* Едвард Еган і його «Верховинська акція» // Український історик (Нью-Йорк — Торонто — Мюнхен). — 1977. — С. 114–115; *Павленко Г.В.* Едвард Еган: Міфи і реальності // Науковий вісник УжДУ. — Серія: Історія. — 1998. — Вип. 2. — С. 180–182.

[89] *Коломиец И.Г.* Цит. соч. — Т. 1. — С. 374. Див. також: *Еган Е.* Економічне положення руських селян в Угорщині. — Прага, 1922.

вославними, тоді як греко-католиками залишалось 70-80 родин[90]. Угорський уряд звинуватив православних селян в антидержавній діяльності на користь Росії, і у 1903–1904 рр. над ними відбувся так званий перший Мармарош-Сігетський процес, унаслідок якого восьмеро селян було засуджено до п'яти років ув'язнення та виплати штрафів[91].

У 1906 р. переходять з унії на православ'я 140 жителів с. Великі Лучки поблизу Мукачеве. До них приєднуються жителі сіл Горинчево, Егреш, Липша, Ільниця, Кошелево, Нанково, Нижня Бистра, Велятин, Буштино, Білки, Салдобош, Угля, Ясіня, Керецькі, Рахове, Виликий Бичків, Волове, Нересниця, Дубове, Крива, Бедевля, Вульхівці та ін.

За підтримки російського графа В.Бобринського на Закарпаття виїжджають у цей час працювати серед православних русинів внуки А.Добрянського — брати А. і Г.Геровські та Б.Будилович. У 1908 р. вони спрямували доповідь на місіонерський з'їзд Руської православної церкви, що проходив у Києві, з проханням підготувати у монастирях на території Російської імперії кадри православного духовенства для закарпатських русинів. У такий спосіб дістав відповідну підготовку і свячення О. Кабалюк, який у 1911 р. прибув на Закарпаття, де перебрав духовну опіку над православним населенням і очолив рух за повернення до «старої віри»[92].

У відповідь на поширення русофільства і православ'я серед русинів Закарпаття угорська влада організовує у 1913–1914 рр. так званий другий Мармарош-Сігетський процес над 94 селянами на чолі з ієромонахом О.Кабалюком. Підсудним були висунені звинувачення в антидержавній проросійській пропаганді та підбурюванні проти законної влади, однак 17 адвокатів (чехи, словаки і чотири серби) довели безпідставність цих звинувачень. Процес висвітлив, що головною причиною православного руху на Закарпатті був протест проти насильницької мадяризації русинського населення, соціального гноблення. Однак угорська влада винесла вирок 32 селянам: О.Кабалюка було засуджено на чотири з половиною роки ув'язнення, а решту — на один-два роки та грошові штрафи[93].

---

[90] *Перени И.* Из истории закарпатских украинцев, 1849–1914. — Будапешт, 1957. — С. 126.

[91] *Кризина Гавриил (игумен).* Цит. соч. — С. 30.

[92] *Станканинец Г.* Схиархимандрит Алексий (Кабалюк) // Журнал Московской патриархии. — 1948. — №2. — С. 69–70.

[93] *Болдижар М.* Ужгородська унія: причини і наслідки. — С. 42–44.

Інших селян-православних угорська влада мусила звільнити. Уся Європа зі співчуттям стежила за перебігом Мармарош-Сігетського процесу, який негативно позначився на репутації угорського уряду.

Єдиним реальним здобутком православного населення Угорщини було створення Румунської православної церкви (1864) з центром у Сібіу. Сербській православній церкві (існувала з 1710 по 1918 р.). було заборонено угорською владою втручатися у справи Мукачівської єпархії, і православні русини могли отримати духовну опіку лише у визнаних територіальних межах юрисдикції цієї церкви (найближчими були православні приходи в Егері, Мішкольці, Будапешті).

Розвиток етнонаціональної самоідентифікації народів Угорщини призвів до змін у структурі Мукачівської греко-католицької єпархії. Впродовж XIX — початку XX ст. її територія скорочувалася за рахунок відокремлення церковних структур, які співвідносилися з усталеним на той час національним складом населення окремих земель. У 1818 р. з Кошицького вікаріату Мукачівської єпархії було створено Пряшівську єпархію для словаків і русинів Західного Закарпаття. На користь Румунської греко-католицької церкви у 1823 р. зі складу Мукачівської єпархії було відокремлено Великоварадинську єпархію, а у 1853 р. — Герлянську. Внаслідок поглинення домінуючою угорською культурою частини русинів греко-католиків та зміни їхньої самоідентифікації з русинської на угорську з частини Мукачівської єпархії було створено цілковито угорський Гайдудорозький вікаріат (1873), який у 1912 р. був піднесений до рівня єпархії.

На рубежі XIX — початку XX ст. процес етнополітичного розвитку народів закарпатського регіону перебував під жорстким тиском політики уряду Угорщини, спрямованої на реалізацію авантюрної ідеї «угорської політичної нації». Асиміляційна політика у поєднанні з економічною відсталістю Закарпаття виявилася дуже ефективною. У русинському середовищі, як протидія урядовій політиці мадяризації та процесам асиміляції, нового імпульсу набирає хвиля русофільства/москвофільства, народжується потужний рух за повернення до «старої віри», що привів до масового переходу населення з греко-католицизму на православ'я. Самоідентифікація русинів в етнонаціональних категоріях ще не набула чітких окреслень. У середовищі «мадяронів» спостерігається процес цілковитої асиміляції. «Угро-русини» за підтримки уряду

обстоюють відрубність русинів, їхню окремішність від інших східнослов'янських народів (росіян, українців, білорусів). Натомість, «русофіли»/«москвофіли» доводять протилежне — східнослов'янське походження русинів Закарпаття. У цей же час з'являються паростки нової ідентифікації — «народовської»/«української», що виходила з постулату спільності русинського населення по обидва боки Карпат та «Великої України». «Народовський» рух до Першої світової війни залишався нечисленним. Але невдовзі саме з цього середовища вперше на Закарпатті пролунають не лише національні, але й політичні вимоги русинського населення і будуть створені після краху Угорщини у 1918 р. його перші політичні партії.

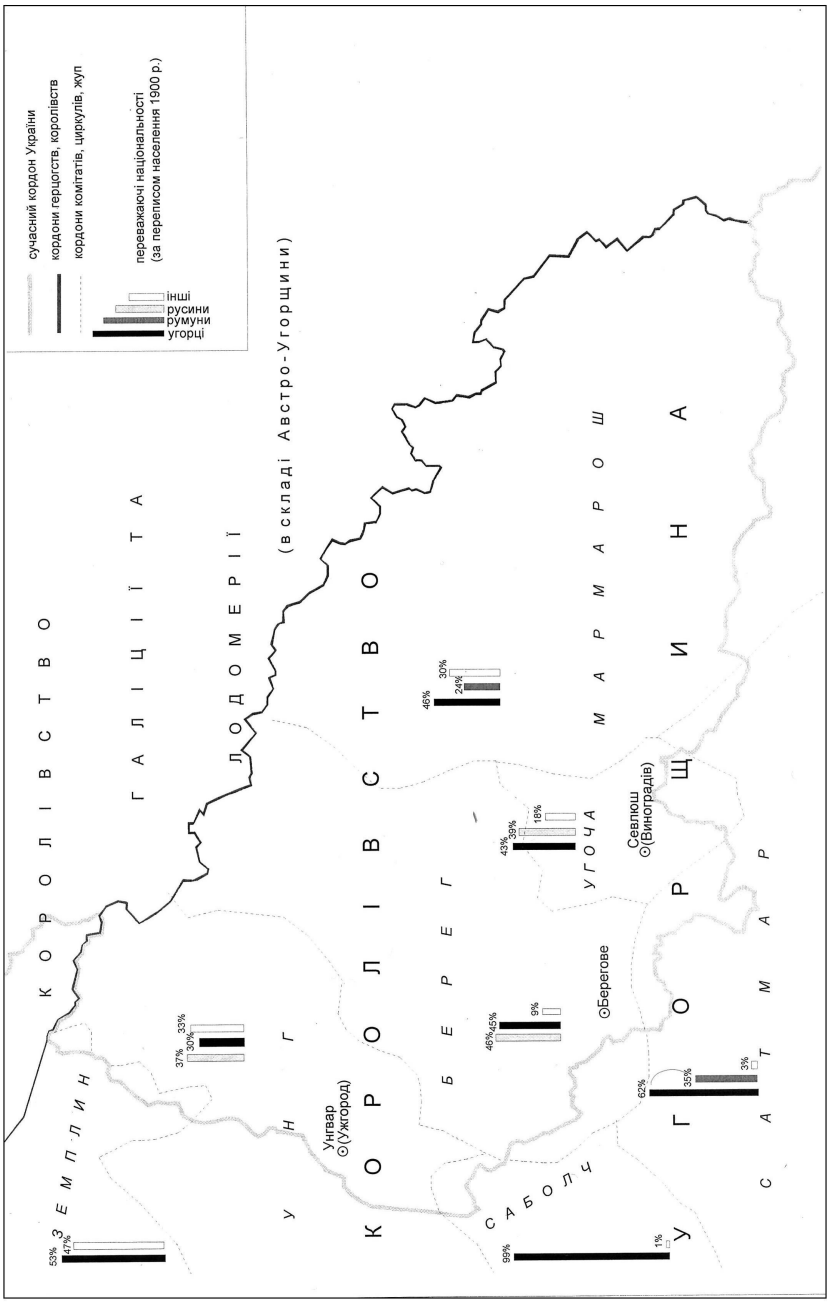

Закарпаття у складі Австро-Угорщини (кінець XIX — початок XX ст.)

Розділ IV.
ЗАКАРПАТТЯ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВО-РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОТРЯСІНЬ ПОЧАТКУ XX СТ.

§1. Етнополітична ситуація в краї у роки Першої світової війни

«Матір'ю катастроф XX століття» небезпідставно називають Першу світову війну, що явила собою глибоку цивілізаційну кризу. Війна стала не тільки закономірним наслідком загострення суперечностей між європейськими державами, а й проявом їхньої внутрішньої кризи, у сфері міжнаціональних відносин зокрема. Гасла самовизначення народів у роки війни набули не просто популярності, а й відповідної конкретики, коли стало очевидним, що національно-визвольні рухи є силою, на яку мусить зважати влада поліетнічних держав.

Для поневолених народів Перша світова війна стала здебільшого непередбаченою історичною нагодою заявити про свої національні домагання. Більше того, війна поставила етнополітичні проблеми в розряд пріоритетних у міжнародній політиці. Усвідомлено чи інстинктивно це відчули і політики воюючих держав. По обидва боки фронту офіційно проголошувалося, що ця війна є війною за визволення народів. Дипломатія обох ворогуючих таборів мало що не ритуально почала декларувати право поневолених народів на самовизначення. Щоправда, кожна із воюючих сторін хотіла б поширити таке право тільки на народи, що пригноблювалися ворожими державами, маючи на меті збудити сепаратизм, отже, й послабити противника. Така стратегія видавалася цілком логічною, якщо зважити на те, що як в Російській імперії великороси не були переважаючою частиною населення, так і в Австро-Угорщині австрійці разом з угорцями чисельно поступалися слов'янському населенню.

Узагальнюючим підсумком національно-визвольних рухів періоду «Великої війни» можуть слугувати такі дані: перед війною Європа нараховувала близько 86 млн. населення, що належали до категорії національних меншин, на кінець 1919 р. — майже вдвічі менше[1].

[1] *Бочковський О.* Боротьба народів за національне визволення. — Подєбради, 1932. — С. 8.

На жаль, значна частина українців, а в їхньому числі і закарпатці, так і залишилися у статусі національних меншин, увійшовши внаслідок розпаду Австро-Угорської імперії та повоєнного переділу світу до складу населення інших держав.

Надією поневолених народів стали загальновідомі «14 пунктів Вільсона» — американського президента, який у контексті Першої світової війни проголосив тезу, зміст якої полягав у тому, що кожен народ, великий чи малий, має сам, без приневолення вирішувати свій правосуб'єктний статус[2]. Виступаючи в принципі проти дезінтеграції Австро-Угорської монархії, США водночас вимагали надання народам імперії «найвільнішої можливості автономного розвитку». Зазначимо при цьому, що йшлося в основному про південнослов'янські народи, поляків, чехів і словаків. Тобто про народи, які рішуче заявляли прагнення до самовизначення — чи то у статусі самостійних держав, чи повноцінних автономій, які б входили до складу федеративних утворень.

Що ж стосується карпатських українців, то до певного часу вони залишалися осторонь «патронату» як США, так і країн Антанти. Виходячи з історичного факту, що закарпатські землі ще в XII ст. були приєднані до Угорського королівства, європейські держави продовжували вважати Закарпаття інтегральною частиною Угорщини. Натомість Російська імперія на випадок успішної для неї війни виношувала плани об'єднання під царською короною всіх східнослов'янських народів, включно з карпатоукраїнцями.

На відміну від народів Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, національно-визвольні рухи в середовищі яких ішли по висхідній, карпатські українці, внаслідок їхнього багатовікового перебування у становищі жорстоко пригнобленого народу та маловиразного потягу до національної емансипації, вступили у XX століття без усталеної самоідентифікації. Більше того, як зазначав І.Лисяк-Рудницький, Карпатська Україна — один із тих відсталих районів Європи, населення яких ще й у нашому сторіччі (йдеться про XX ст. — *Авт.*) тривалий час не мало викристалізованої національної свідомості. Інший відомий дослідник О.Бочковський говорив про закарпатських русинів як про таких, що «історією і громадськістю забуті чи свідомо нехтувані, над якими офіційна політика проходить байдуже»[3].

---

[2] История дипломатии. Изд. 2-е, перераб.и доп. В 5 т. — Т. 3. — М., 1965. — С. 112–113.

[3] *Бочковський О.* Назв. праця. — С. 8.

Байдужістю до долі закарпатців була позначена і політика офіційного Відня, який повністю віддав їх на відкуп Будапешту, традиційно капітулюючи перед ним, як зазначає той же О.Бочковський. Йдеться, зокрема, про так зване вирівнювання (Ausgleich) — закон, який на підставі Конституції 1867 р. надавав Угорщині повну свободу щодо внутрішньої політики, етнонаціональної в тому числі. Створена на основі такого порозуміння новітня угорська держава від самого початку задумувалась як унітарна національна держава.

Суть етнополітичної доктрини угорської влади висловлена, наприклад, в заяві одного з провідних державних діячів Угорщини початку XX ст. А.Аппоні: «...якщо мадяри є панами-господарями, то інші раси мусять бути слугами, і поки ці відносини існують, є абсурдом говорити про рівність»[4]. Очевидно, що за таких умов рівноправність національних меншин могла забезпечуватися лише ціною їхньої повної асиміляції. Цьому процесу сприяло й те, що, як вважає дослідник історії Закарпаття П.Магочій, у певному розумінні в Угорщині було «дуже толерантне суспільство»: згідно з Законом про національності від 1871 р. кожен громадянин, незалежно від етнічного походження та релігійної належності, мав цілковите право стати мадяром. Якщо хтось щиросердно починав вважати себе мадяром, не було ніякої дискримінації, тож не дивно, що значне число русинів, сербів, хорватів, німців, а надто євреїв, поробилися поважними мадярами[5].

І все ж, асиміляція не досягла тих масштабів, які хотілося б бачити угорським можновладцям. Щойно згаданий П.Магочій пояснює це таким чином: «...коли більшість підкарпатської інтелігенції й справді була мадяризована, то народні маси від цього вбереглися. Тільки запровадження ефективної загальної освіти разом з більшою соціальною та економічною рухливістю могло стати підмурком жаданої всеохопної асиміляції русинів. Але в кінці XIX — на початку XX ст. Угорщина й далі зоставалася доіндустріальною, нерозвиненою країною, не здатною створити відповідні передумови, потрібні для зміни мислення і національних почуттів цілого народу»[6].

---

[4] Цит. за: *Шандор В.* Закарпаття, історично-правний нарис від IX ст. до 1920. — Нью-Йорк, 1992. — С. 184.

[5] *Магочій П.* Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь. — Ужгород, 1994. — С. 46.

[6] Там само. — С. 45.

Доля карпатських українців стає ще більш очевидною, якщо зважити на той факт, що і українське питання загалом на початку війни не викликало політичної зацікавленості у країн Антанти. У 1915 р. молодий англійський історик А.Тойнбі писав: «Багато зневажених національностей здобули визнання впродовж війни, але приклад українців є найбільш вражаючим. Нація тридцяти мільйонів, а ми ніколи не чули її назву»[7]. Відносно карпатських українців, то не тільки Захід не знав про них. Як пише дослідник історії Українських січових стрільців С.Ріпецький (на початку війни член управи товариства «Січових стрільців»), українці інших областей дуже мало знали про цю забуту частину України. Січові стрільці, частини яких у 1914 р. прийшли з Галичини боронити Закарпаття від наступаючої російської армії, відкрили для себе закарпатських українців «в положенні затурканого, нужденного, ніким не знаного гірського племені». Січовики, продовжує автор, «вперше защепили тут основи національної свідомості»[8].

Стосовно останньої тези, то навряд чи можна погодитися з нею однозначно. За десять місяців перебування стрільців на території Закарпаття, до того ж в умовах майже постійних бойових дій, виконання місії «прищеплення національної свідомості» видається сумнівним. На це ж вказують і праці дослідників історії Закарпаття, у багатьох з яких або взагалі відсутні навіть згадки про січових стрільців (яких не могло б не бути, якби ці останні залишили помітний слід свого перебування на Закарпатті), або якщо такі й мають місце, то безвідносно до процесу становлення національної свідомості карпатоукраїнців. Зокрема, Д.Поп, описуючи перебування УСС на Закарпатті, говорить про залишки формування січових стрільців, що відступали разом з розбитими австро-угорськими військами й були розквартировані недалеко від Мукачевого у селах Горонда й Страбічово. Січовики, насамперед через мовний бар'єр, не контактували з місцевими селянами, та й селяни не виявляли до них особливого інтересу, бо бачили у січовиках лише змучених австрійських вояків, котрі зазнали поразки і тепер відпочивали після тяжких боїв та заліковували рани. Не було зафіксовано, пише автор, жодного випадку, аби русини висловили бажання вступити до війська січовиків, і підводить підсумок, що говорити

[7] *Скоблик В.* Два підходи до української проблеми у контексті міжцивілізаційних взаємин // Науковий вісник УжДУ. — Серія «Історія». — 1998. — Вип. 2. — С. 29.

[8] *Ріпецький С.* Українське січове стрілецтво. — Львів, 1995. — С. 81–82.

про Горонду й Страбічово як про базу, де у 1915 р. формувалося січове військо, щонайменше несерйозно[9].

До того ж, як вважають інші автори, формування національної свідомості русинів стає помітним (як це було детальніше показано у попередньому розділі) уже з середини XIX ст., коли перші «підкарпатські будителі національної свідомості» намагалися протистояти угорській національній та мовно-культурній експансії літературно-просвітницькими засобами[10].

Звичайно, про політизацію національного руху та й про його більш-менш масовий характер ще не йшлося ані тоді, ані на початку XX ст., включаючи роки війни. Карпатські русини залишалися підневільним селянським народом, без жодних власних інституцій, окрім церкви. Дослідники історії Закарпаття майже одностайні в тому, що на початок Першої світової війни ще не склалися відповідні соціальні, етнополітичні, культурні та духовно-психологічні передумови для суспільної консолідації карпатських українців. Відсутність названих передумов зумовлювалася передусім причинами об'єктивного характеру.

На відміну від своїх побратимів, що проживали в інших українських регіонах, карпатоукраїнці не мали державницької традиції, належного рівня соціальної стратифікації суспільства, впливових громадських організацій, надто ж своїх політичних партій. Отже, у русинів не було національно-державницької програми як об'єднуючого фактора. Чи не єдиним об'єднуючим чинником була уніатська (греко-католицька) церква, проте її роль в етнонаціональній консолідації українців Закарпаття з різних причин, не завжди від неї залежних, була далеко не однозначною, а то й деструктивною, про що далі буде сказано.

Доречно зауважити, що й самі «русинські будителі» національного відродження не вірили в етнополітичну самодостатність свого народу, не бачили в ньому державотворчого потенціалу. До сказаного додамо, що карпатські українці фактично не мали своєї національної еліти, яка б спрямовувала рух за національне самовизначення свого народу. Не була вироблена літературна мова — ті, хто не піддався мадяризації, розмовляли підкарпатським діалектом. Все це різко контрастувало з тим, що відбувалося в житті

---

[9] *Поп Д.* Історія Підкарпатської Руси. — Ужгород, 2005. — С. 150.

[10] *Макара М., Мигович І.* Карпатами поріднені. — Ужгород, 1997. — С. 12.

інших слов'янських народів, українців Наддніпрянщини і Галичини в тому числі. Тож розробку національно-державної програми взяла на себе русинська еміграція в Америці, етнополітична діяльність якої із зрозумілих причин особливо активізувалася наприкінці Першої світової війни. Що ж стосується власне Закарпаття, то за умов воєнного стану і внаслідок названих причин за роки війни так і не було організовано більш-менш значимих політичних акцій, які б мали на меті домагатися справедливого розв'язання національного питання в інтересах русинського населення.

Слід зважати і на те, що населення Закарпаття було занадто строкатим. На невеликій за обсягом території поруч з русинами проживали угорці, словаки, євреї, румуни, німці, цигани та інші народності. За даними угорської статистики, на початок 1914 р. населення Закарпаття налічувало понад 848 тис. осіб, з них етнічних українців було лише близько 406 тис.[11] А на змішаних територіях, як зазначав М.Грушевський, український елемент слабне.

Перша світова війна порушила звичний неспішний ритм існування далекої від політичної та й будь-якої іншої помітної активності провінції. Тисячі русинів, мобілізованих до армії, не лише змінили звичний спосіб життя. Змін зазнала і їхня свідомість, на яку не могло не вплинути ознайомлення зі світоглядом представників інших, у тому числі слов'янських, народів Австро-Угорської імперії, що мали більш розвинуту національну самосвідомість та досвід політичного життя.

З перших днів війни Росія продемонструвала прагнення здобути симпатії українців — підданих Австро-Угорської імперії. Вже в серпні 1914 р. з'явилася «Відозва до слов'ян», яку підписав Головнокомандувач російської армії великий князь Микола. Відозва (у якій великий князь буквально звертався до «росіян Австро-Угорщини») містила заклик зустрічати російських воїнів як визволителів, щоб після перемоги російської зброї знайти своє місце «в лоні матері Росії»[12]. Пам'ятаючи, що офіційна етнополітична доктрина російського самодержавства полягала, зокрема, в трактуванні українців як регіонального різновиду «триєдиної руської нації», очевидно, що заклик адресувався не до етнічних

[11] *Співак Б., Троян М.* 40 незабутніх днів. — Ужгород, 1967. — С. 7.

[12] *Сенько І.* «...Та ж віра, ті ж звичаї!» (Максим Богданович про Закарпаття) // Карпатський світ. — 2006. — №1. — С. 60.

росіян, яких у Австро-Угорщині було не так вже й багато, та й подібних закликів вони навряд чи потребували. Зорієнтований він був насамперед на те відгалуження східнослов'янської гілки, яке після перемоги російської армії мало влитися до складу «єдиноруської нації», тобто на підавстрійських українців, у яких вбачали майбутніх підданих російського імператора.

Судячи з реакції австро-угорського військового командування, поширення «Відозви» серед солдат слов'янських національностей було сприйнято як серйозна загроза ворожого впливу на свідомість як вояків, так і цивільного населення. Наприкінці жовтня 1914 р. з'являється урядове розпорядження, адресоване адміністративним органам на місцях і військовим керівникам, щодо перешкоджання поширенню «Відозви до слов'ян». У розпорядженні зазначалося, що кожна особа, яка розповсюджує відозву або лише зберігає хоча б один примірник, має бути передана до військового трибуналу. Про кожен випадок, коли вдавалося де б то не було «вийти на слід» відозви, належало повідомляти урядових комісарів[13].

Безпосередньою відповіддю Австро-Угорщини на російську відозву можна вважати наказ Вищого військового командування, підписаний ерцгерцогом Фрідрихом, в якому говорилося, що супротивник з метою ослаблення об'єднаних австро-угорських та німецьких сил розповсюджує «Відозву до слов'ян», у якій закликає солдат до зради, а також, демонструючи вкрай негідну поведінку на окупованих ним слов'янських землях, «насмілюється заявляти про майбутнє визволення австрійських слов'ян». Наприкінці наказу було висловлене переконання, що, згадавши про «нашого старого доброго імператора» та своїх рідних, солдати обов'язково знайдуть відповідь на цей ворожий заклик[14].

Для того, щоб солдати слов'янських національностей краще зрозуміли, чого від них очікує «старий добрий імператор», наказ Вищого військового командування навіть був перекладений на їхні рідні мови. Для ще кращої дохідливості їх попереджували про те, що причетність до обговорення або поширення «Відозви» прирівнюється до дезертирства чи здачі у полон. Щоб уникнути звинувачення у зраді, виявлені примірники «Відозви» потрібно було передавати командирам[15].

---

[13] Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО). — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 2626. — Арк. 1.

[14] Там само. — Арк. 3.

[15] Там само.

Отже, побоюючися традиційних давніх симпатій слов'янського населення імперії до росіян, австро-угорська влада намагалася максимально знівелювати можливий «шкідливий вплив» «Відозви». Утім, під впливом «Відозви» чи без нього, на бік російських військ під час Першої світової війни перейшли сотні закарпатських українців, про що є відповідні свідчення в архівах[16].

Зазначимо, що до числа забороненої літератури потрапляли й ті видання, які, по суті, не мали призначення виступати, як вищеназвана «Відозва», у якості пропагандистської зброї у протиборстві Антанти та Троїстого (Четверного) союзу, але в умовах війни набули саме такого статусу. Йдеться, наприклад, про надруковані на території Російської імперії молитовники для іудеїв, які були досить поширені у північних та північно-східних районах Угорщини. Ясна річ, у таких молитовниках уславлювалися російський цар та його родина, що було для угорського Міністерства внутрішніх справ вагомою підставою видати у березні 1915 р. розпорядження стосовно розшуку, накладення арешту й конфіскації цих видань[17]. Очевидно, зважаючи на російську окупацію, австро-угорська влада навіть у надрукованих у ворожій країні релігійних виданнях була схильна вбачати потенційну небезпеку та загрозу посилення проросійських симпатій серед народів імперії (євреїв, зокрема).

Угорська королівська влада прагнула убезпечити своїх підданих — цього разу йдеться, насамперед, про українців — й від небажаних для неї віянь з-за океану. Так, з початком Першої світової війни на території Угорщини було заборонено розповсюдження «Американского Русского Вестника» — друкованого органу греко-католицького русинського об'єднання у США «Соединение». Безпосереднім приводом до заборони стала надрукована у цьому виданні стаття, у якій висловлювалося побажання, щоб у війні перемогли росіяни[18].

Отже, з початком війни угорська влада посилила асиміляційний тиск на карпатських українців, небезпідставно вважаючи їх проросійськи налаштованими. Як вважають автори «Нарисів історії Закарпаття», з початком війни, коли «державна угорська система

[16] Див.: *Качій Ю.* Зв'язки населення Закарпаття з російськими військами в роки першої світової війни // Архіви України. — 1965. — № 6. — С. 44–45; *Ілько В.* Закарпатське село на початку XX ст. — Львів, 1973. — С. 155.

[17] ДАЗО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 2708. — Арк. 1–1 зв.

[18] Там само. — Спр. 2705. — Арк. 16–16 зв.

розгорнула шалену шовіністичну пропаганду», особлива увага влади була спрямована саме на цей регіон, як такий, для якого притаманні були «сильні проросійські настрої». Від нього ж очікували і особливо сильних проявів незадоволення. «Преса Угорщини, — йдеться далі у зазначеній праці, — висловлювала побоювання, що серед «рутенського населення» ..., обманутого москвофільською інтелігенцією, може знайтися чимало агентів царизму, колишніх людей Росії»[19]. Із Закарпаття від органів місцевої влади до Будапешта систематично надходили повідомлення про прояви симпатій до наступаючої в Карпатах російської армії, як і до російських військовополонених. Ще у перші дні війни наджупан Ужанської жупи граф Стараї повідомляв міністра внутрішніх справ Угорщини: «В руських селах помітний рух. Скрізь виявляються симпатії до росіян, сподіваються на їх прихід, одверто виявляють з цього приводу радість»[20]. Побажання перемоги росіянам та сподівання на їхній прихід (з чим пов'язувалися й надії на покращання власної долі) містилися у численних листах, що їх закарпатські родини відправляли чоловікам на фронт. Кола, наближені до офіційної угорської влади, з тривогою спостерігали, як серед русинського населення зароджується свідомість його належності до слов'янського народу ворожої Росії. Яким би не був відсталим рутенський (русинський) селянин, писала одна із газет уніатської церкви, за таких умов «ми даремно говоритимемо йому про те, що він такий же мадьяр, як мадьяри в районі Дебрецена, що його доля і традиції зв'язані з Угорщиною»[21]. Влада боялася зародження в русинському народові свідомості, від якої їй тривалий час «вдавалося його відгороджувати».

Тож угорські державні чинники урізноманітнювали засоби «відгороджування». Вже у 1914 р. вийшло урядове розпорядження, згідно з яким навчання руській мові в руських церковних народних школах обмежувалося 3–5 класами. В державних школах руська мова взагалі була заборонена, як і у навчальних релігійних закладах. Та чи й могла вона там функціонувати навіть без офіційної заборони, якщо, наприклад, в державній семінарії, що відкрилася в Мукачевому у вересні 1914 р., з 21 учня, зарахованого на перший

---

[19] Нариси історії Закарпаття. В 3-х т. — Т. I (з найдавніших часів до 1918 року). — Ужгород, 1993. — С. 365–366.

[20] *Качій Ю.* Назв. праця. — С. 42.

[21] Нариси історії Закарпаття. — Т. I. — С. 390–391.

курс, русинів було лише три. У наступному навчальному році серед 26 прийнятих першокурсників був лише один українець[22]. Наведені приклади, звичайно, стосуються не тільки мовного питання. Вони є також красномовним свідченням того, що і в роки війни з закарпатських семінарій продовжувало виходити духовенство, яке мало бути надійним асиміляторським знаряддям влади. Певні зміни на краще з'явилися лише в останній рік війни. Зокрема, наприкінці січня 1918 р. на базі Мукачівської угорської учительської семінарії, що припинила своє існування, відкрилася Мукачівська учительська семінарія з русинською мовою навчання.

У працях ряду дослідників можна прочитати, що з початком війни популярне видання «Неделя» — «поучительно-господарска газета для угро-русского народа» — стала виходити мадярським правописом[23]. Однак до кінця 1914 р. і принаймні на початку 1915 р. вона видавалася кирилицею. Інша річ, що у своєму угорському ура-патріотизмі видавці намагалися бути, образно кажучи, «святішими за Папу Римського». Газета закликала русинів показати приклад палкого патріотизму й переконувала, що громадяни Угорщини готові все пожертвувати на олтар Вітчизни (зокрема — віддати свої кошти на військову позику). Замітки, у яких йшлося про події на фронтах, були сповнені переможних реляцій, оповідей про виграні битви та незліченну кількість полонених росіян. Про військові невдачі й відступи австро-угорської армії, яких не бракувало на початку війни, не згадувалося жодним словом: автори рубрики «Война» подавали їх читачам як зразки військової тактики[24].

У 1915 р., коли російська армія заволоділа значною частиною Карпат, угорський уряд прийняв рішення відмовитися від використання в школах і церквах Закарпаття кирилиці, оскільки, як вважала влада, вона зберігає традиції слов'янської культури серед русинів і пов'язує їх з братами по той бік Карпат. Щоправда, через намагання частини закарпатської духовної та світської інтелігенції (у т.ч. А.Волошина, Мукачівського єпископа Антонія Папа та ін.) протидіяти втіленню у життя цього рішення урядові

[22] *Пагиря В.* Відлуння Карпат. Сторінки історії. — Ужгород, 1994. — С. 78.

[23] Див.: *Дорошенко Д.* Угорська Україна. — Ужгород, 1992. — С. 47; *Пачовський В.* Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України. Нарис історії з картами. — Ужгород, 1993. — С. 72.

[24] Див.: Неделя. — 1914. — № 47. — 22/9 новембер; 1915. — № 6. — 7/25 януар.

не відразу вдалося здійснити задумане. Закон №169, який ліквідовував кирилицю, тобто забороняв її вивчення у церковних і світських школах, як і використання написаних кирилицею книг, у тому числі релігійних, з'явився влітку 1916 р. Замість кирилиці запроваджувалася латинська абетка у поєднанні з мадярською фонетикою. Аргументи А.Волошина, члена комісії з переробки граматики, про те, що мадярська фонетика не відповідає руській мові, були відкинуті.

Отже, за новою граматикою почали видавати підручники, релігійну літературу, періодику. У культурно-духовній сфері заборонялося все, що, на думку влади, могло мати політичний підтекст, особливо щодо проявів антивоєнних настроїв чи москвофільства. Заборонялося церковні обряди називати руськими, з церковних календарів вилучалися свята, які мали «слов'янсько-народну прикрасу», зокрема, свята Кирила і Мефодія та Покрови Пресвятої Богородиці, а натомість було наказано запровадити свята мадярських святих. У руслі політики асиміляції і витіснення зі свідомості карпатоукраїнців їхньої слов'янської ідентичності влада вирішила заборонити юліанський календар і ввести григоріанський. Мадяризація продовжувалася також по лінії перейменування топографічних назв місцевостей і населених пунктів, українських прізвищ та імен. Було заборонено видання єдиного на той час русинського часопису «Наука». З офіційного ужитку вилучався навіть термін «рутен», яким самі ж угорці споконвіку називали закарпатських русинів. У ньому теж шовіністично налаштовані політики вбачали «руський корінь». Натомість офіційно почали вживати назву «греко-католицькі угорці».

У асиміляції русинів угорська влада активно і цілеспрямовано використовувала греко-католицьку церкву, що красномовно засвідчують, крім іншого, і літературні видання церковного походження. В одному з них, наприклад, зазначається, що угорська влада цікавилася церковними справами Закарпаття тільки тому, що прагнула за допомогою духовенства остаточно зламати силу народу. Втручання в церковні справи влада мотивувала «неписаним привілеєм королів на верховне право патронату», на основі якого вона призначала єпископів і вищих духовних достойників, а також контролювала виховання українського кліру[25].

[25] *Пекар Атанасій В.*, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. — Т. 1. Єрархічне оформлення. Вид. друге. — Рим — Львів, 1997. — С. 88, 92.

В такий спосіб державні чинники повністю перебрали на себе контроль над церковним життям на Закарпатті.

Ще напередодні війни на Закарпатті була створена окрема мадярська єпархія. Метою її створення було «перемішати українське й румунське населення з мадярським... щоб прискорити мадярщення меншин»[26]. Проте Будапешт цим не задовольнився і на початку війни почав вимагати, щоб русинські приходи були приєднані до мадярських.

Фактом є й те, що змадяризована греко-католицька церква під тиском державних структур угорської влади, а також пам'ятаючи передвоєнне пожвавлення так званого неослов'янського руху за поновлення православ'я, зайняла вірнопідданську позицію щодо Угорщини. До речі, саме її ієрархи, насамперед група греко-католицьких священиків Березького комітату, на початку 1915 р. звернулися до угорського уряду з петицією, в якій просили ліквідувати назву «русин», запровадивши замість неї назву «мадяр» або ж «католик східного обряду». Можна припустити, що в такий спосіб автори петиції сподівалися убезпечити прихожан-русинів від переслідувань з боку угорської влади та підозр у москвофільстві й «антипатріотизмі». Проте остання розцінила це на свій лад і, як уже зазначалося, використала таку позицію церкви в планах остаточної асиміляції карпатських українців, спираючись насамперед на ту частину греко-католицького священицтва, яка мріяла, щоб руське слово у Карпатах було «таким рідким явищем, як і біла ворона».

Красномовний приклад такої старанно декларованої проугорської орієнтації знаходимо у цікавому документі, що зберігається в державному архіві Закарпатської області під назвою «Меморандум греко-католицького священика с. Білки про врегулювання національних і релігійних питань на Закарпатті». Датований серпнем 1915 р., «Меморандум» являє собою звернення священика Олодара Романця до голови угорського уряду (при цьому останній, за словами священнослужителя, повинен вести угорський та русинський народи разом як Мойсей ізраїльтян). Привертає увагу прагнення автора меморандуму не лише переконати владу в усвідомленні русинами того, що Угорщина — їхня батьківщина, вони є її співтворцями та мають стосовно неї відповідні обов'язки, а й вивести на чисту воду «ворогів», які підривають довіру

[26] *Пекар Атанасій В.*, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. — Т. 1. Єрархічне оформлення. Вид. друге. — Рим — Львів, 1997. — С. 100.

уряду до русинів. Поширилася хибна думка, пише Олодар Романець, нібито угорські русини ставляться із симпатією до великоросів та галицьких русинів[27]. Намагаючись запевнити угорську владу в абсолютній неправильності такого твердження, автор меморандуму наводить власне бачення причин його появи. По-перше, на його думку, це «співпадіння національності та віросповідання, яке вороги завжди використовували у негативному плані» — наголошуючи на різниці у віросповіданні та мові між русинами й угорцями, внаслідок чого «виникла помилкова думка, що рутени (русини) — частина руського (російського) народу»[28]. Другу причину священик бачить у ворожій діяльності як великоросів, які присилають своїх місіонерів, аби прихилити на свій бік русинів, так і галицьких русинів — «зрадників, які проводять свою лінію» і намагаються прихилити на русофільський бік керівників угорських русинів[29].

Характерно, що, прагнучи очистити угорських русинів від підозр у москвофільстві, автор меморандуму покладає провину за ворожі впливи не лише на противників-великоросів, а й на таких самих підданих дуалістичної імперії — «галицьких русинів», що також є показником ступеня відокремленості Угорщини та потужності її асиміляційної політики. Священик вказує й на активність «панславістичних впливів», з якими не завжди мали змогу боротися керівники русинського народу — священики й вчителі, про що, на його думку, свідчать «випадки зради», котрих «не було в минулому»[30]. Цікаво, що серед заходів запобігання таким випадкам та посилення патріотичних настроїв Олодар Романець наполегливо й неодноразово пропонує голові уряду «матеріально заохочувати тих людей, які ... не піддалися агітації з ворожого боку»[31] (насамперед вчителів та священиків) — вочевидь розраховуючи на те, що патріотичні проугорські почуття будуть міцнішими, якщо їх підкріплять цілком матеріальні здобутки.

Греко-католицька церква не заперечувала проти усунення кирилиці, першою почала пропагувати латину. Ще у 1915 р., прагнучи ліквідувати кирилицю за допомогою священництва, міністр освіти насамперед звернувся саме до ієрархів греко-католицьких

[27] ДАЗО. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 738. — Арк. 4.
[28] Там само. — Арк. 4, 7.
[29] Там само. — Арк. 6, 8.
[30] Там само. — Арк. 8.
[31] Там само. — Арк. 11.

єпархій з вимогою, щоб Греко-католицька церква перейшла на григоріанський календар, відмовилася від кирилиці й користувалася лише латиною мадярської транскрипції. Щойно у Будапешті було схвалено план цих трансформацій та рекомендовано запровадити їх у русинських школах з 1915/1916 навчального року, Пряшівський єпископ Стефан Новак заборонив використовувати у церковних школах написані кирилицею підручники. Одночасно єпархія почала видавати профінансований державою тижневик «Nase oteczestvo», основним завданням якого була пропаганда латини й демонстрація відданості Греко-католицької церкви Угорщині.

Аналогічну позицію демонстрував у своєму зверненні до голови угорського уряду і вищезгаданий священик с. Білки Олодар Романець. Звертаючи окрему увагу на необхідність забезпечення греко-католицьких парафій новою релігійною літературою, він вважав за доцільне друкувати її не кириличним, а латинським шрифтом — для того, щоб «народ звикав» до останнього, й одночасно всіляко перешкоджати доступу до народу надрукованої кирилицею літератури. При цьому малася на увазі й більш далекосяжна мета: проведення політики латинізації, на думку священика, зробить менш доступною для русинського народу літературу з Галичини[32].

Захоплено вітала заборону кирилиці угорська преса. У присвячених цьому питанню публікаціях журналісти говорили про занепад кириличного письма, схвалювали дії Пряшівського єпископа й дорікали тим, хто не поспішав з переходом на латину. Одна з будапештських газет 10 жовтня 1915 р. писала: «Впровадивши мадярські букви, можна би з руського простака зробити людину, бо до цих пір він лише вегетує життям скотини»[33].

З тими, хто чинив опір асиміляції, угорська влада жорстоко розправлялася, особливо в перший період війни, коли події на фронті складалися не на користь Австро-Угорщини. Як зазначав один із учасників тих подій, русина арештовували і на пустий донос корчмаря. Будь-які прояви москвофільства чи навіть підозра в ньому жорстоко придушувалися австро-угорськими властями. Після повернення австро-угорської армії на тимчасово зайняті російськими військами території розпочиналися пошуки тих, хто

[32] ДАЗО. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 738. — Арк. 11–12.

[33] *о. Степан Пап.* Історія Закарпаття. — У 4-х т. — Т. 3. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 603.

співчував чи, тим паче, допомагав росіянам. Чинилися нещадні репресії. Так, лише в жовтні 1914 р. було заарештовано понад 800 жителів ряду сіл, звинувачених у тому, що вони вітали козаків як своїх визволителів. Багатьох засудили до 20–25 років ув'язнення. Селянина могли арештувати за те, що він підкував росіянам коней, показав брід через річку чи молився у церкві за російського царя. Знаючи, що їх очікує, дехто з селян тікав. У цьому разі арештовували їхніх близьких родичів.

Покарання і страти були масовими. Звинувачених у «державній зраді» селян і міщан розстрілювали й вішали за вироками воєнних польових судів чи взагалі без будь-якого суду. Тисячі були арештовані, засуджені й потрапили до в'язниць. У працях з історії Закарпаття періоду Першої світової часто наводиться приклад подій у с. Ясіня Рахівського округу. Після повернення туди наприкінці жовтня австро-угорських частин упродовж кількох днів було заарештовано 150 осіб, 65 із них за звинуваченням у державній зраді засуджені до страти. Шибеницю, на якій були повішені декілька чоловік, змушені були споруджувати самі селяни. Однак побоюючись вибуху невдоволення, влада замінила решті смертний вирок тривалим ув'язненням [34].

Попри високий ступінь асимільованості та демонстративний угорський патріотизм Греко-католицької церкви, не користувалися цілковитою довірою влади і священики. У перший рік війни було арештовано понад 30 священнослужителів. А загалом упродовж воєнних років, повідомляє сучасник тих подій (також священнослужитель, о. Іриней Кондратович), духовенство знаходилося під пильним поліцейським наглядом, при цьому у двох закарпатських єпархіях було заарештовано понад сто духовних осіб, половина з яких були інтерновані до інших регіонів держави[35].

Зазначимо, що різні джерела містять інформацію про наявність у закарпатських селян підстав для дружнього ставлення до російських солдат. Угорські газети були переповнені оповідями про звірства росіян, однак спогади сучасників подій, навіть тих, кого складно запідозрити у промосковських симпатіях, свідчать

---

[34] 80 лет с начала Первой мировой (Великой) войны и Карпатский край (Сборник материалов). — Ужгород, 1995. — С. 10–11; *Качій Ю.* Назв. праця. — С. 45.

[35] *о. Ириней Мих. Кондратович.* Історія Подкарпатскоъ Руси. — Ужгород, 1930. — С. 100.

про інше. Наприклад, А.Штефан у своїй книзі «За правду і волю» писав, що, увійшовши до Сигету, росіяни упродовж трьох днів окупації поводилися пристойно, не було жодного підпалу і нікому не було заподіяно лиха[36]. За час недовгого перебування російських військових частин на землях Закарпаття вони допомагали місцевим селянам-українцям продовольством, надавали медичну допомогу. Тож і закарпатські селяни, за даними численних джерел, радо зустрічали російські війська й допомагали їм чим могли — підводами, фуражем, були провідниками у горах тощо, а дехто навіть вступив до російської армії. За неповними даними, під час її відступу до неї приєдналося 238 осіб лише з Волівського округу[37].

Співчуттям користувалися й російські військовополонені — жителі закарпатських міст і сіл намагалися, по можливості, передати їм їжу, одяг, а інколи навіть сприяли в організації втеч або переховували втікачів. Зважаючи на симпатії українського населення до російських полонених, місцева адміністрація розміщала їх переважно в угорських селах, вважаючи їхнє перебування у районах з українським населенням не лише небажаним, а й, як писав у звіті за 1916 р. піджупан Березького комітату, «недоцільним з погляду безпеки»[38].

Фактично все, чого домоглася угорська влада на шляху асиміляції русинського населення (за певним винятком щодо інтелігенції, яка, як писав А.Волошин, сама по собі «швидко винародовлювалася, з презирством ставлячись до свого слова, свого народу»), досягалося примусовими методами, а здебільшого й терором. Як зазначає відомий сучасний дослідник історії Закарпаття І.Поп, у роки війни бути русином стало на тільки непрестижно, а й небезпечно, бо за атмосфери шовіністичної істерії і офіційної русофобії власті у кожному національно свідомому русині бачили потенційного російського шпигуна[39]. Терор змушував закарпатців відмовлятися від національно-етнічної ідентичності, православної віри, називати себе мадярами греко-католицького обряду. «Нижчого ступеня свідомості населення, — писав один із сучасників у «Віснику Союзу Визволення України», — годі собі уявити... Люди

[36] 80 лет с начала Первой мировой (Великой) войны и Карпатский край (Сборник материалов). — С. 10.

[37] *Ілько В.* Назв. праця. — С. 154.

[38] Там само. — С. 155.

[39] *Поп І.* Homo Totalitaricus? Історія Закарпаття: критичні роздуми // Карпатський край. — 1996. — №5–7. — С. 10.

забули або стидаються уживати назви «русин», уважають себе мадярами греко-католицького обряду»[40].

В умовах терору, як і з інших причин, про які вже говорилося, карпатські українці не чинили організованого опору владі в її наступі на їхню національну ідентичність. «Як глибоко підупала у нас народна свідомість під час війни, — констатував А.Волошин, — ясно доказує той факт, що проти усунення цирилики (кирилиці — *Авт.*) із шкіл народ не оказував жодної опозиції»[41]. Щоправда, окремі сучасні автори з цього приводу мають іншу точку зору, стверджуючи, що «трудящі маси краю рішуче виступали проти денаціоналізації місцевого населення, зокрема проти спроб частини духовенства ліквідувати слов'янську писемність, мадяризувати українські школи»[42].

З приводу наведених висловлювань зазначимо, що істина може бути десь посередині, якщо уникнути категоричності тверджень як-от «жодної опозиції» чи «рішуче виступали». До того ж необхідно мати на увазі, що можливість протидіяти асиміляторським акціям уряду була практично знівельована умовами воєнного стану, що супроводжувався жорстокими репресіями за виявлення прослов'янських симпатій. Не завжди виправданим вважаємо і покладання провини в мадяризації шкіл і ліквідації слов'янської писемності лише на духовенство, як то наголошується, зокрема, в радянській історіографії. Безумовно, духовенство, як уже зазначалося, було причетним до денаціоналізації українців Закарпаття, проте не більше, ніж в руслі загальнодержавної політики, здійснюваної до того ж переважно силовими методами. Так, за дотриманням священнослужителями нового (григоріанського) календаря слідкувала жандармерія. Тож у дні свят за старим календарем священики не лише не відправляли богослужіння, а й зі страху перед можливими ексцесами зачиняли церкви. Мукачівську єпархію, яка противилася закону про скасування кирилиці, у 1916 р. було зобов'язано негайно переписати всі церковні книги угорською транслітерацією. І тільки влітку 1918 р., за нового уряду в Будапешті, єпархія, скориставшись першою ж слушною нагодою, відкликала латинську церковну літературу. Дещо пізніше

[40] *Федак П.* Роль і значення товариства «Просвіта» в національно-культурному відродженні закарпатських українців // Науковий зб. в Ужгороді. Річник 1 (ХУ). — Ужгород, 1996. — С. 38.

[41] *Волошин Августин.* Спомини. — Ужгород, 1923. — С. 26.

[42] Нариси історії Закарпаття. — Т. І. — С. 377.

уже фактично приречена влада видала указ, яким визнавала права русинської мови у всіх народних школах.

Повертаючись до подій більш раннього періоду, зазначимо, що з поразками російської армії і, відповідно, придушенням москвофільства у суспільному житті Закарпаття посилювалися позиції угрофілів. У проугорській пресі чи не провідною темою стає пропаганда єдності інтересів угорців і русинів, отже, й необхідності дбати про воєнні успіхи Австро-Угорщини та її союзників, оскільки ані з Україною, ані з Росією «рутени нічого спільного не мають». «Русини є такою самою складовою частиною мадярства як і чистокровний мадярський нарід, і між ними обома є тільки та різниця, що один з них говорить по-мадярськи, а певна частина другого говорить по-руськи. Національних устремлінь русини не мають і ніколи не мали», — писала у січні 1918 р. ужгородська газета «G r g katholikus Szemle» (Греко-католицький огляд)[43]. При цьому зауважимо, що на відміну від українців Галичини, які у воєнних успіхах імперії Габсбургів бачили можливість національного самовизначення в тій чи іншій формі, у аморфній громадській думці закарпатських українців ідея національного самовизначення все ще не викристалізувалася у більш-менш конкретні форми. Нечисленні поборники національної ідеї, які не емігрували за океан, майже до кінця війни так і не мали ані своїх друкованих органів, ані сформованих громадських чи політичних організацій. Лише під самий кінець війни хоч і слабко, але почали заявляти про себе розрізнені соціал-демократичні групи.

Ще одним фактором, що з'явився наприкінці війни у політичному житті Закарпаття, хоча й не зміг вчинити суттєвого впливу на становлення національної свідомості карпатоукраїнців, стало повернення після встановлення у Росії радянської влади переважно збільшовизованих військовополонених. Таких було чимало — різні джерела називають цифри від 7 до 10 тис. осіб[44]. Потрапивши до російського полону, багато хто з них брав участь у революційних подіях та громадянському протистоянні у Росії на боці більшовиків, дехто воював у лавах Добровольчої армії чи перебував у складі чехословацького легіону.

---

[43] Цит. за: *В.Шандор.* Назв. праця. — С. 180.

[44] Нариси історії Закарпаття. — Т. І. — С. 386; 80 лет с начала Первой мировой (Великой) войны и Карпатский край (Сборник материалов). — С. 27.

Більшовицька агітація, звичайно ж, розвіювала вірнопіддансь-кі почуття та проугорський державницький патріотизм, однак сприяла зростанню насамперед соціальної, а не національної свідомості. Втім, і першої було більш ніж достатньо для занепокоєння угорської влади станом суспільних настроїв і впливом на них колишніх військовополонених. В імперії, яка терпіла поразки і наближалася до безславного для себе завершення війни, зростала «шпигуноманія» та «пошук ворога». Як свідчать численні документи, за наказами з Міністерства внутрішніх справ Угорщини на місцях складалися списки осіб, запідозрених у шпигунстві, «підозрілі» ставали об'єктами стеження[45]. Оскільки у тих жителях регіону, чия вірнопідданість викликала у влади сумніви, запідозрювали насамперед російських шпигунів, то навіть особи, які лише відправляли посилки російським військовополоненим, потрапляли у відповідні списки та ставали об'єктом уваги[46]. Для «підозрілих» іноземців, які потрапляли під нагляд поліції, їхнє перебування на обліку взагалі завершувалося висилкою за кордон[47].

Тож закономірно, що на тлі суцільної настороженості особливо підозрілими видавалися військовополонені, які поверталися з Росії. Міністр внутрішніх справ неодноразово давав розпорядження місцевим окружним начальникам спостерігати за їхньою поведінкою та діяльністю, конфісковувати привезену ними літературу, як про це свідчать циркуляри, що один за одним з'являлися упродовж 1918 р. і практично до завершення Першої світової[48]. Тим паче, що владу насторожували й способи, завдяки яким винахідливі солдати потрапляли додому. Наприклад, угорський міністр внутрішніх справ повідомляв керівників відповідних структур, що згідно з конфіденційною інформацією угорські військовополонені, які знаходилися у полоні на території України, купували у солдат окупаційних частин (які перебували в Україні згідно з умовами Брестського договору) документи, з якими ті мали відбувати на батьківщину у відпустку. Таким чином, військовополонені мали змогу на короткий час навідатися додому, а потім «безперешкодно знову повернутися у полон»[49].

---

[45] Див.: ДАЗО. — Ф. 6. — Оп. 3. — Спр. 2511; Ф. 7. — Оп. 4. — Спр. 1911, 1912.

[46] Див.: Там само. — Ф. 7. — Оп. 4. — Спр. 2078.

[47] Там само. — Спр. 1986; Оп. 1. — Спр. 2706.

[48] Там само. — Ф. 4. — Оп. 18. — Спр. 2083. — Арк. 1–12; Спр. 2088. — Арк. 1–2.

[49] Там само. — Спр. 2092. — Арк. 1.

Підозрюючи, що настрої, з якими потай поверталися полонені, були небездоганними, міністр пропонував посилити контроль за встановленням особи солдатів, що прибували у відпустку.

Цікаво, що у Росії небезпечні для угорської королівської влади настрої полоненим прищеплювали не лише місцеві більшовики. Наприклад, до Міністерства внутрішніх справ дійшла звістка про те, що у Красноярську військовополонений адвокат Форгач Дежи видавав газету для угорських військовополонених пролетарського походження[50]. Враховуючи активність угорських інтернаціоналістів, які воювали у лавах Червоної армії, можна припустити, що це був непоодинокий випадок і угорське королівське міністерство внутрішніх справ мало всі підстави ставитися до тих, хто повертався із Росії, з підозрою.

Непокоїтися як за зовнішню, так і за внутрішню безпеку держави угорське поліцейське та військове керівництво змушували звістки про взаємопорозуміння, більш подібне до змови, між угорськими та російськими солдатами. Йдеться про такий цікавий факт. Угорське МВС розповсюдило серед командирів поліції, жандармерії та керівників місцевих органів влади датований 2 серпня 1918 р. циркуляр такого змісту: у конфіденційних розмовах солдатів, які прибували у відпустку з російського фронту, простежувався намір не повертатися на фронт, а у разі, якщо вони змушені будуть це зробити, то не дотримуватися присяги й уникати участі у боях. У разі, якщо уникнути цього не вдасться, то солдати покладають сподівання на відомий їм пароль, з яким вони й мають намір здаватися у полон. Тобто використання цього паролю при наближенні до противника буде сигналом, після якого вогонь з російського боку припинятиметься[51].

Подібні відомості, хоча й дуже непевні, робили перспективи майбутніх боїв на східному фронті не надто втішними, тож і спонукали стежити за солдатами, які поверталися з полону або у відпустку, оскільки саме вони, за даними міністерства, поширювали наведену інформацію, коріння якої, на переконання міністерських чиновників, походило з Росії. Проте пересторороги влади були вочевидь перебільшеними. Категорія ненадійних, про яку йдеться, по-перше, ще не створила належних організаційних структур, по-друге, переймалася не стільки етнонаціональними проблемами

[50] Там само. — Спр. 2105. — Арк. 1.
[51] Там само. — Спр. 2096. — Арк. 1.

регіону, скільки, за дорученням лідерів російських більшовиків, включалася в кампанію роздмухування в межах Угорщини «пожежі» світової соціалістичної революції.

Негативно впливала на становлення руху за національну емансипацію карпатських українців і відсутність у них дієвих зв'язків (у плані відстоювання національних інтересів) не тільки з національно-визвольним рухом у Наддніпрянській Україні, а й навіть із сусіднім «українським П'ємонтом» — Галичиною. Як зазначав у свій час М.Драгоманов, Угорська Русь духовно відрізана навіть від Галичини більше, ніж Австралія від Європи. За час, що минув після сказаного до початку війни, мало що змінилося. Якщо на початку XX ст. галицькі громадські діячі нехай і не організовано, а здебільшого спонтанно, за власною ініціативою вдавалися до поширення української національної ідеї серед українців Закарпаття, то в роки війни така діяльність фактично припинилася. Більше того, створена у 1915 р. у Відні Загальна українська рада, яка задекларувала наміри захищати інтереси українців Австро-Угорщини, фактично не взяла до уваги українців Закарпаття. Принаймні, в опублікованій у травні 1915 р. програмній декларації Ради немає жодної згадки про Закарпаття[52].

Щоправда, дещо пізніше у Відні відбулися переговори представника закарпатських українців А.Штефана (вважається, за дорученням А.Волошина) з відомими діячами галицького національно-визвольного руху Л.Бачинським, Є.Петрушевичем, К.Трильовським та іншими, під час яких йшлося про «обновлення» Галицько-Волинської держави під назвою Західно-Українська республіка у складі Галичини, Волині, Буковини та Угорської України. Через «непевність ситуації» про Наддніпрянську Україну мова не йшла, питання про соборну Україну в її етнічних кордонах відкладалося на пізніший час. Проте, враховуючи настрої карпатських українців («Україна без Києва в Закарпатті не буде сприйматися», як зауважив їхній представник), вирішили «в Угорській Україні говорити про Соборну Україну уже зараз»[53].

За умов тривалої етнополітичної невизначеності долі русинів ініціативу перебрала на себе офіційна влада та проугорськи налаштовані течії закарпатсько-української громади. Лише один

[52] Нариси історії Закарпаття. — Т. І. — С. 391.

[53] Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. — Ужгород, 2002. — С. 104.

показовий приклад. У 1916 р. журнал «Ukrania» писав: «Рішуче й раз назавжди проголошуємо, що в Угорщині українці ніколи не були, ані тепер їх нема. Той народ, що живе в північно-східних жупах і який ми називаємо рутенами, протягом століть злився з мадярами, а його інтелігенція вже цілком мадярська і то не лише мовно, а й національним почуттям»[54].

Тим не менше промовистим є вже сам факт заснування на початку 1916 р. у столиці Угорщини часопису «Ukrania». Його можна трактувати, що і роблять деякі науковці, як прагнення з боку Будапешта послабити існуючі проросійські настрої карпатоукраїнців і привернути симпатії їхньої національно свідомої частини на свій бік[55]. Втім, вищенаведена цитата змушує поставити під сумнів таке припущення. У будь-якому разі про якісь зміни в етнополітичній доктрині угорського уряду поява нового видання не свідчила жодним чином. Як стверджує Д.Дорошенко, під час війни серед певної частини угорських політиків і журналістів виник інтерес до українського питання, угорські часописи, як і німецькі, обговорювали ідею утворення української держави. В «Ukrania», яка «поставила собі метою вияснити перед мадярським громадянством українські справи і пропагувати спільність інтересів обох націй» (Д.Дорошенко[56]), висловлювали свої погляди відомі угорські політики, урядовці, наукові діячі, літератори. У програмі часопису було ознайомлення читачів з історією, етнографією, культурним та господарським життям України й висвітлення мадярсько-українських взаємин в історичній, економічній, культурно-науковій царинах.

Отже, українське населення Закарпаття виступало у цій програмі «з мадярського боку». Якщо ж якась частина не до кінця змадяризованої карпатоукраїнської інтелігенції і плекала сподівання на те, що русини-рутени можуть бути включені до складу українців, сподівання ці були вщент зруйновані першою ж вступною статтею часопису. У цій статті розглядалася потреба утворення української держави, завдяки чому український народ дістав би можливість реалізувати власні економічні та національно-культурні інтереси, а Угорщина — доброго сусіда. Особливо було наголошено, що «під Україною треба розуміти ту область, яку обій-

[54] *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. — Кн. 1. (1918–1938). — Братислава-Пряшів, 1979. — С. 42.

[55] *Сенько І.* Назв. праця. — С. 61.

[56] *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 48.

має українське населення по другім боці північно-східних Карпат: у Галичині, на Буковині та в південній частині російського низу». Остаточно знімало можливість будь-якого іншого трактування проблеми висловлене у статті переконання, що мадяр «ніколи не зараховує сюди тих греко-католицьких угорських громадян, що живуть у північно-східних комітатах» і ніколи «не ідентифікує їх з українцями, отже, виключає їх зовсім з поняття українці[57].

Така позиція «українського» часопису мало чим відрізнялася від висловлювань угорських видань. У тому ж 1916 р. одне з них проголошувало: «Є у вітчизні нашій одна народність, що нараховує близько 300000 душ, яка в теперішніх воєнних обставинах заслуговує на нашу увагу: се Русини. Народністю себе вони вже не зовуть, а лише мадярами. Політичних аспірацій не мають ні в українському, ні в російському напрямі»[58]. Щодо названої кількості «угорських українців» — 300 тис. осіб, то вона, вочевидь, занижена. Як уже зазначалося, за угорською офіційною статистикою етнічних українців у складі населення Закарпаття було понад 400 тисяч. Августин Волошин говорить про «півмільйонний руський народ Підкарпаття». Щоправда, вважає його найслабшим серед інших підконтрольних монархії, тому саме з нього Угорщина й почала «цілковите знищення немадярських народів»[59].

Відносно «відсутності аспірацій» в українському чи російському напрямі зазначимо, що Будапешту дійсно вдалося політично, економічно й адміністративно ізолювати Закарпаття від Галичини і Буковини, значною мірою паралізувати культурні зв'язки між ними. За цих умов, а також зневірившись у можливості, а то й у щирості намірів Ватиканського Апостольського Престолу зупинити змадярщення церкви Закарпаття, що було б майже рівнозначно збереженню національної ідентичності українців-русинів, останні не полишали надії на підтримку слов'янської Росії. Але був і серйозний стримуючий фактор щодо такої орієнтації. Йдеться про те, що протимадярська політика Росії, як це показав і досвід короткочасного перебування російської армії на території Закарпаття у початковий період війни, загрожувала, крім усього іншого, широкомасштабними протикатолицькими акціями. Зауважимо, що напередодні війни майже 65% населення Закарпаття

[57] *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 48–49.

[58] *Волошин Августин.* Спомини. — С. 84.

[59] Там само. — С. 73.

належало до греко-католицького віросповідання, до православного — менше 1%[60]. Співвідношення, як бачимо, вочевидь було не на користь політики, яку намагалася проводити російська окупаційна влада.

Перша світова війна вплинула і на політичне становище інших етнонаціональних спільнот, що проживали на Закарпатті. Одними з тих, хто найбільше відчув на собі тягар війни, були євреї.

Зазначимо, що після перетворення у 1867 р. Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську в житті євреїв Угорщини відбулися зміни на краще, що сприяло збільшенню чисельності єврейської общини Закарпаття за рахунок притоку з інших регіонів імперії, насамперед з Галичини. Але особливої масовості міграція євреїв набула у роки Першої світової війни. Численні втікачі з Галичини рятувалися від кривавих погромів та лихоліть, що супроводжували наступ, а потім — і відступ російської армії, й осідали у Закарпатті. Згодом тут знайшла притулок частина євреїв, які втікали на Захід від погромів у Росії та Україні. Отже, міграції воєнних часів і пояснюють різке збільшення єврейської присутності у регіоні: згідно з переписом 1921 р. вона становила понад 93 тис. осіб, тобто 15% від усього населення Закарпаття, а у деяких містах, наприклад, Ужгороді, Мукачевому, сягала від третини до майже половини жителів[61].

Значна кількість євреїв-втікачів з Галичини викликала занепокоєння влади і спонукала її до дій, спрямованих на повернення біженців до їхніх домівок. Так, лише протягом березня 1915 р. поліцейський капітан Ужгорода неодноразово отримував розпорядження піджупана Ужанської жупи щодо необхідності забезпечити збір, реєстрацію та термінове виселення «цих небезпечних чужинців» (саме так єврейські біженці були названі в одному з адресованих поліцейському капітану Ужгорода документі), яке наказано було проводити з «неухильною суворістю»[62]. Небажаність масового перебування галицьких євреїв-біженців в Ужгороді, та й взагалі на Закарпатті, місцеві представники угорської влади вбачали у цілій низці причин — економічних, військових, релігійних тощо. Зокрема, було встановлено, що галицькі євреї у невеликих

[60] *Макара М., Мигович І.* Назв. праця. — С. 5.

[61] *Рейдер А.* Еврейская община Закарпатья. XX век: События, судьбы, документы. — Ужгород, 2004. — С. 15.

[62] ДАЗО. — Ф. 6. — Оп. 2. — Спр. 1802. — Арк. 7, 9.

населених пунктах Закарпаття скуповують у значній кількості продовольство, викликаючи тим самим його подорожчання. Надмірний релігійний фанатизм євреїв-втікачів також викликав занепокоєння у представників влади. Підозрювали їх і у розголошенні секретних відомостей[63]. У свою чергу, галицькі євреї намагалися забезпечити собі можливість залишитися жити у стороні від зони бойових дій, вступаючи, як це було делікатно названо у цитованому документі, у «фінансові взаємини з владою»[64].

Однак не лише угорська адміністрація, а й місцеве населення, українське в тому числі, ставилося до біженців без особливої гостинності, сприймаючи їх скоріше як іноземців, аніж як співвітчизників. Так, наприклад, стаття у газеті «Неделя» (номер від 25 січня 1915 р.), де йшлося про галичан, зокрема євреїв, які, рятуючись від росіян, утікають з Галичини — «таких спасающихся полно есть и по наших угорских городах» — була вміщена під промовистою назвою «Чужинці»[65].

Що ж до місцевих єврейських громад, то і в роки Першої світової війни вони переймалися тим, щоб їхнє національне, культурне й релігійне життя не постраждало через непрості умови військового часу. Єврейські громади відкривали притулки й будинки інвалідів, організовували різноманітні товариства, збирали кошти на будівництво синагог. Навіть у воєнні роки в Ужгороді працювала єврейська школа, для функціонування якої Королівський шкільний інспекторат Ужанської жупи виділяв кошти на заробітну платню, пенсії та матеріальну допомогу учителям (при тому, що вже у 1915 р. школи в Ужгороді закривалися у зв'язку з важким воєнним і економічним становищем у державі та потребою у приміщеннях для розміщення військових частин та шпиталів)[66]. Сприяння з боку влади єврейська спільнота знаходила і в інших випадках. Наприклад, на початку 1918 р., коли нестача продовольства в державі стала особливо гострою, єврейські громади отримали допомогу у вигляді постачання продуктів до релігійного свята[67].

---

[63] ДАЗО. — Ф. 6. — Оп. 2. — Спр. 1802. — Арк. 9.

[64] Там само.

[65] Неделя. — 1915. — № 6. — 7/25 януар.

[66] Див.: ДАЗО. — Ф. 113. — Оп. 3. — Спр. 162; Ф. 7. — Оп. 1. (Т. II). — Спр. 2802.

[67] Див.: Там само. — Ф. 6. — Оп. 2. — Спр. 1965.

Як свідчать досить численні архівні документи, у загальній хвилі мадяризації, що охопила Угорщину в роки війни, помітне місце належало мадяризації прізвищ. Причому ініціаторами цього процесу не були виключно державні владні інституції. Приміром, просвітницьке товариство Ужанської жупи зверталося до керівництва жупи, дирекцій державних установ, інших посадовців з пропозицією про мадяризацію прізвищ робітників та службовців[68]. Ініціювали зміну власних прізвищ й самі громадяни — намагаючись повніше асимілюватися до угорського суспільства, сподіваючись від цього підвищення свого соціального статусу, просування по службі або маючи перед собою ще якусь мету.

Процес мадяризації прізвищ помітно заторкнув і єврейську спільноту Закарпаття, у середовищі якої також було чимало бажаючих зробити власне прізвище більш «правильним». Наприклад, Йозеф Московіц змінив своє прізвище, що мало не лише немадярське, а ще й непатріотичне і навіть вороже звучання, на Молнар. Дехто змінював не лише прізвище, а й ім'я — наприклад, Фрідман Аріні на Фодор Армін[69]. Однак готовність довести свою відданість вітчизні шляхом вчинків, які не мали життєво важливого значення — на зразок зміни «непатріотичного» прізвища, далеко не завжди знаходила продовження у прагненні продемонструвати свій патріотизм на полі бою. Керівництву Ужанської жупи доводилося окремо звертатися до окружних начальників з вимогою про обов'язковий призов на військову службу осіб єврейського походження.

Наприкінці війни на фоні військових поразок та загального «розброду й хитання», які переживала Австро-Угорська імперія, закарпатським, як і решті угорських євреїв, довелося відчути сплеск негативного ставлення до себе. Антисемітські настрої частини угорського суспільства поширилися й на представників місцевої влади, які нерідко поблажливо, а то й схвально, реагували на спрямовані проти євреїв акції. Це явище, хоча й не являло собою чогось принципово нового для імперії, набуло в останні місяці війни небажаного поширення і спонукало владу, яка відчувала хиткість свого становища й докладала зусиль до збереження спокою, до втручання. Наприкінці вересня 1918 р. Міністерство внутрішніх

[68] ДАЗО. — Ф. 1186. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 1–6.

[69] Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 3126. — Арк. 1; Ф. 6. — Оп. 2. — Спр. 1916. — Арк. 1.

справ розіслало керівникам усіх жуп таємний циркуляр, у якому, констатуючи «негідну поведінку певної частини населення стосовно угорських громадян іудейського віросповідання», наголошувало на особливій небезпечності національно-релігійних протиріч, які підривають в очах ворога єдність нації та держави й порушують «насилу досягнутий баланс». Тож наджупани та їхні заступники мали безпосередньо протидіяти «роздробленню сил нації» шляхом виявлення та придушення таких суспільно небезпечних рухів та акцій, для чого їм були надані відповідні повноваження[70].

Прагнення угорської влади максимально забезпечити свою відособленість у складі імперії та продемонструвати повноту можливостей провадити внутрішнє життя у королівстві на власний розсуд відбилося й на етнополітичному становищі тих національних спільнот, які загалом-то у масштабах імперії належали до привілейованих. Насамперед йдеться про німців, які проживали на Закарпатті. Як і решта населення, у роки війни вони зазнали значних економічних збитків, потерпаючи від податкового тиску, мобілізацій, воєнних реквізицій, безкінечних позик тощо. Причому статус німців в імперії, як і рівень їхнього економічного становища, зумовлювали більш високий рівень очікувань з боку влади саме від них. З іншого боку, воєнні замовлення давали можливість збагачуватися власникам підприємств. Втім, цей аспект більшою мірою стосується соціально-економічної, ніж етнополітичної сфери.

Щодо останньої, то посилення мадяризації у роки Першої світової війни мало своїм наслідком те, що на Закарпатті припинили існування навіть приватні общинні німецькі школи. Але і до цього угорське домінування було очевидним: так, у початкових німецьких школах на вивчення рідної мови відводилася мізерна кількість годин — 4–5 на тиждень, тоді як вивченню угорської мови приділялася 21–22 години[71].

Намагання влади втримати у цілісності імперію, становище якої чим далі, тим більше погіршувалося, спонукало до активізації заборонних заходів стосовно національних рухів, що активізували свою діяльність на останньому етапі Першої світової війни. Як видно з документів Міністерства внутрішніх справ Угорщини за 1918 р., на території королівства, зокрема на Закарпатті, підлягали конфіскації видання чеською мовою — брошури, жур-

[70] ДАЗО. — Ф. 4. — Оп. 18. — Спр. 2098. — Арк. 1–1 зв.

[71] *Павленко Г.В.* Німці на Закарпатті. — Ужгород, 1995. — С. 34.

нали й газети, листівки хорватсько-сербського товариства «Сокіл»[72] тощо. Угорські піддані чеської та словацької національностей особливо непокоїли королівський уряд через зростаючу популярність ідеї утворення чехо-словацької держави, а особливо через той факт, що ідея ця вийшла на міжнародний рівень завдяки зверненню політичного проводу чехів та словаків до президента США. Тож наджупан Ужанської жупи отримав розпорядження Міністерства внутрішніх справ, що стосувалося виявлення осіб, причетних до діяльності на цій ниві, та застосування до них відповідних заходів[73].

Не була у воєнні роки обійдена примусовими заходами з боку влади й така аполітична і досить чисельна на Закарпатті етнічна група, як цигани. На відміну від інших етнонаціональних спільнот, «увазі» уряду вони були зобов'язані не загрозою сепаратистських устремлінь чи проросійськими симпатіями, а кочовим способом життя. Активні міграції циган в умовах воєнного часу були визнані небезпечними, що спонукало владу вдатися до спроби перевести циган на осілий спосіб життя. З цією метою Міністерством внутрішніх справ Угорщини навесні 1916 р. була розроблена ціла система поетапних заходів, які у стислі терміни мали забезпечити виконання поставленої мети. Циганам було заборонено кочувати; військовозобов'язаних та придатних для робіт, пов'язаних із обслуговуванням армії, вирішено було забрати до війська, решту — розмістити у поселеннях, де вирішити питання про їхнє харчування, облік і працевлаштування та звичайно ж, контроль за ними[74]. Конфіденційні розпорядження, що розсилалися з Будапешта керівникам місцевих адміністрація, супроводжувалися посланням міністра, у якому йшлося про надзвичайну важливість проблеми й необхідність якнайретельнішого контролю за її виконанням.

У той же час в угорських урядових структурах, як і в суспільстві загалом, були прихильники й більш поміркованої позиції, які не вважали заборонно-репресивні заходи єдино вірним способом підтримання вірнопідданських та національно-патріотичних почуттів, а також протистояння проросійським симпатіям. Уже йшлося про заснування у 1916 р. журналу «Ukrania» — немов би українського

[72] ДАЗО. — Ф. 4. — Оп. 18. — Спр. 2087. — Арк. 1–4; Спр. 2089. — Арк. 1–2.

[73] Там само. — Спр. 2052. — Арк. 1.

[74] Там само. — Спр. 1976. — Арк. 1.

(у всякому разі, за назвою) видання, яке не визнавало існування українців на території Угорщини.

Ще одним прикладом такої зовні ліберальної, а насправді асиміляторської політики можна назвати позицію угорської Ради з питань освіти стосовно проблеми становища православних. Ця позиція знайшла своє відображення у вельми цікавому документі — адресованому угорському парламенту «Меморандумі» (липень 1918 р.), де йшлося про утворення Угорського православного єпископату. Як зрозуміло з преамбули документа, свідомі своєї ролі однієї з найважливіших складових угорського суспільства, просвітницькі товариства Угорщини (діяльністю яких керувала Рада) поставили питання про те, що утворення Угорського православного єпископату має життєво важливе значення для угорської нації та держави. До такої серйозної заяви просвітніх діячів спонукав той факт, що в Угорщині існували лише Румунська та Сербська православні церкви, тож і відправи у православних храмах проводилися, відповідно, виключно румунською та сербською мовами. В той же час за даними перепису 1910 р. у 149 православних громадах Угорщини абсолютну більшість становили віруючі, для яких угорська мова була рідною, або ж які нею володіли (на думку авторів меморандуму, кількість перших сягала 50 тис., других — 200 тис.)[75].

Однак не варто вважати, що угорські просвітницькі товариства переймалися національно-релігійними потребами усіх православних віруючих, намагаючись задовольнити їх згідно з інтересами представників кожної національності. Хоча автори названого документа й говорили про національний характер, що його повсюдно мають православні церкви, їм вочевидь і на думку не спадала можливість утворення ще й інших, окрім угорської, православних конфесій — наприклад, російської чи української. Останнє дійсно було нереальним, враховуючи вже неодноразово згадуване офіційне заперечення самого факту існування української нації на землях королівства. Не виникало подібної ідеї і у керівників Ужгородського просвітницького товариства, які також підписали меморандум. Турбувало угорських просвітників те, що, відвідуючи сербські та румунські православні церкви, мадяромовні прихожани тим самим ідентифікувалися як серби та румуни, навіть якщо вони зовсім не володіли цими мовами. Отже (у чому, власне,

[75] ДАЗО. — Ф. 1186. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 1, 2.

й полягав предмет турботи угорських просвітників), православних відділяла від угорського суспільства та угорської культури «друга китайська стіна». Сербське ж та румунське духовенство, на думку укладачів «Меморандуму», у свою чергу прикладало значні й небезуспішні зусилля для їхнього відчуження від «національної культурної роботи»[76].

Тож врешті-решт ідея угорських просвітників формально зводилася до того, щоб шляхом утворення підпорядкованої Константинопольській патріархії Угорської православної церкви «звільнити від сербського та румунського впливу угорське населення», а по суті, — активізувати процес мадяризації через новоутворені національні релігійні структури того прошарку православних, який більшою чи меншою мірою володів угорською мовою.

Утім, справа була, звичайно ж, не лише у залученні мадяромовних підданих Угорського королівства до «національної культурної роботи». Навряд чи викликає сумнів, що основним аспектом пропонованої релігійної реформи був політичний, який набув у документі власного тлумачення. Події світової війни, наголошували автори «Меморандуму», показали, що «православне віросповідання на основі розвинутого церковного життя посилює національну самосвідомість», і підтвердженням цьому є те, що народи Балканського півострова, які всі є православними, в ім'я національно-державних інтересів воюють один з одним «і навіть — якщо так диктують інтереси національної самосвідомості — воюють проти Росії»[77]. З чого випливав висновок, що час для реформи настав, більше того — для проведення такої глибокої за своїм впливом реформи момент є найбільш сприятливим, оскільки дозволить заблокувати відцентрові устремління серед певних прошарків населення.

Варто зазначити, що порушена угорськими просвітницькими товариствами на чолі з Радою з питань освіти ідея утворення Угорської православної церкви була не новою. Ще у лютому 1908 р. угорський парламент розглядав відповідний законопроект та передав його до законодавчої комісії, повідомивши уряд про свою позицію: «Парламент вважає, що утворення незалежної православної угорської церкви виконає термінове першочергове завдання національного самозахисту»[78]. Однак це рішення так і не було

[76] ДАЗО. — Ф. 1186. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 2.

[77] Там само. — Арк. 4.

[78] Там само. — Арк. 5.

реалізоване за десять років. Не стало воно на часі й у другій половині 1918 р. Йшла до завершення Перша світова війна, поразка у якій Австро-Угорщини та розпад імперії вивели на перший план зовсім інші державно-політичні проблеми, відсунувши для угорського суспільства на другий план облаштування релігійних аспектів національного життя, навіть якщо вони могли виступати успішним засобом мадяризації.

Таким чином, Перша світова війна, прямо чи опосередковано, доволі загострила національну проблему. Спричинивши розпад поліетнічних імперій, вона обумовила становлення нових геополітичних реалій у світі, за яких національно-визвольні рухи стали переростати в національно-демократичні революції. Про свою незалежність заявили Українська Народна Республіка, Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців, Західно-Українська Народна Республіка та інші. Не було серед них (принаймні у спектрі слов'янських народів) лише українського Закарпаття.

Власних зусиль для національного самовизначення у закарпатських українців забракло, допомоги ззовні вони не отримали, «не вписавшись» у концепцію «контрольованого розпаду Австро-Угорщини», якою її бачили США і країни Антанти. Так, у липні 1918 р. Антанта виступила із заявою про підтримку об'єднаної незалежної Польщі та про «найглибші симпатії до визвольних змагань чехословаків і південнослов'ян», визнавши їх пригнобленими націями, що ведуть боротьбу за здобуття свободи і незалежності. Про закарпатських українців, як і українців взагалі, у заяві не йшлося.

Не було підтримки щодо національних прагнень русинів і з іншого боку. Більшовицька Росія переймалася проблемами власного виживання, одночасно виношуючи плани експорту соціалістичної революції у світовому масштабі і створення всесвітньої республіки Рад. Проблема соборності українських земель не була пріоритетною і в діяльності Центральної Ради. Лише один приклад в цьому плані, хоча документально і не підтверджений. За спогадами Т.Масарика, під час його перебування у Києві влітку 1917 р. перед лідерами Центральної Ради було порушено питання про Підкарпатську Русь. Йшлося про приєднання останньої до майбутньої Чехословацької держави, проти чого, як стверджує Масарик, діячі Центральної Ради не заперечували. Якщо такий факт дійсно мав місце, то його потрібно розглядати в контексті історичних реалій. У той час Україна домагалася автономії у складі Росії, тому претензії на Закарпаття виглядали б нелогічними.

Лише менш як за місяць до закінчення Першої світової війни українці/русини стали членами «Союзу поневолених народів Європи», отже, їхня проблема набувала міжнародного політичного звучання. Таким чином, формально вони визнавалися окремим народом, що має право на самовизначення. Проте на цей час вирішення проблеми політико-правового статусу Закарпаття перебрала на себе заокеанська русинська еміграція. Створена нею у червні 1918 р. у США політична організація «Американська народна рада угорських русинів» з різних варіантів політичного самовизначення прийняла рішення (з врахуванням побажань Білого дому) про входження Закарпаття на правах автономії до складу майбутньої Чехословацької республіки.

У кінцевому підсумку, доля Закарпаття, як і інших українських земель, була вирішена у колі чужих геополітичних інтересів, які на десятиліття роз'єднали українські землі у складі нових державних утворень. Єдина легітимна обставина, яка могла б об'єднати українців на основі добровільного самовизначення — прихильність до права, в тому числі до права народів на суверенне визначення своєї долі, була проігнорована тими, від кого реально залежало нове світовлаштування.

§2. Проблеми самовизначення Закарпаття: зовнішні і внутрішні чинники. 1918–1919 рр.

Завершення Першої світової війни, революційні потрясіння початку XX ст. зумовили перекроювання політичної карти Європи, руйнування старих поліетнічних імперій і появу нових національно-державних утворень. Розпад Австро-Угорської імперії знаменував собою початок нової сторінки історії для багатьох її народів, які стали на шлях суверенного розвитку. Показовим є те, що після падіння Австро-Угорської монархії майже всі раніше підлеглі їй народи обрали шлях державно-політичного самовизначення. 27 жовтня 1918 р. Румунська Національна Рада Буковини заявила про розрив з монархією, а 28 жовтня Чеська Національна Рада оголосила утворення незалежної держави. Два дні потому Словацька Народна Рада оголосила про державну незалежність і приєднання до Чехії. 29 жовтня Народне віче Хорватії також повідомило про розрив стосунків із Австро-Угорщиною та вхо-

дження Хорватії в державне об'єднання сербів, хорватів і словенців. 1 грудня 1918 р. Великі Національні збори Трансільванії заявили про приєднання до Румунії.

Нові геополітичні умови активізували суспільно-політичні процеси на Закарпатті, значною мірою скоригували процес державного самовизначення, означили новий зміст міжетнічних і міждержавних відносин. У цей період розгортається активна політична міжнародна «гра» за Закарпаття, яку вели країни-сусіди. Представниками «зацікавлених сторін» були М.Карольї — від Угорщини і Т.Масарик — від Чехословаччини. Крім того, інтерес до Закарпаття виявляла і Україна, яку тоді представляли УНР і ЗУНР.

Після закінчення Першої світової війни Закарпаття переживало глибоку політичну і соціально-економічну кризу. Край, який з підвладних доти Австро-Угорській монархії земель у економічному відношенні був найвідсталішим регіоном Європи, у післявоєнний період переживав повний спад виробництва. Розвал промисловості призвів до безробіття, зростання інфляції, зубожіння населення, з одного боку, а з іншого — стимулював його політичну активність. Демократичні перетворення, які відбувалися в самій Угорщині, проголошення її Народною Республікою також підсилювали громадсько-політичне життя на Закарпатті восени 1918 р.

Першими порушили питання про шлях вирішення політичного майбутнього Закарпаття місцева інтелігенції та греко-католицьке духовенство. Аналізуючи внесок інтелігенція в питання розв'язання проблеми самовизначення Закарпаття, варто навести дані про її соціальну та етнічну структуру. Станом на 1918 р. в краї нараховувалося 4963 представники інтелігенції, що становило близько 7% усього населення Закарпаття. Понад 60% інтелігенції зосереджувалося у містах. Із зазначеної кількості 1770 осіб (36%) працювало в народній освіті, 1648 осіб (33%) — в адміністративному апараті та органах судочинства, 853 особи (17%) — служителі культу, 540 осіб (12%) — працювало в системі охорони здоров'я і, нарешті, 122 особи (2%) становили представники науки, культури і мистецтва. Показово, що з усіх освітян русинською мовою розмовляло лише 8%, натомість угорською — 69%, з представників адміністративного апарату і судочинства відповідно 1,2% і 95%, духовенства — 12% і 68%, охорони здоров'я — 11% і 76%. Жоден з представників творчої інтелігенції

не розмовляв русинською мовою — 93% з них вказали, що послуговуються угорською мовою, а решта — німецьку та румунську. Промовистим є і такий факт: із 853 представників духовенства Закарпаття 447 осіб (52%) були греко-католиками, 145 осіб (17%) — римо-католиками. При цьому 103 представники духовенства (12% від загальної кількості) розмовляли русинською, а 583 особи (68%) — угорською мовами[79]. Незважаючи на це, частина громадсько-політичних, церковних діячів Закарпаття (А.Волошин, Ю.Гаджега, А.Штефан та інші) у питанні самовизначення Закарпаття схилялися до варіанту об'єднання з Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР). Контакти між представниками інтелігенції краю і України відбувалися ще впродовж Першої світової війни. У жовтні 1918 р. А.Волошин, який очолював ініціативну групу з підготовки приєднання Закарпаття до України (ЗУНР), делегував А.Штефана до Відня, щоб обговорити з українськими політичними діячами Є.Петрушевичем, К.Трильовським, Л.Бачинським, С.Смаль-Стоцьким «найоптимальніший спосіб об'єднання Закарпаття з Україною»[80].

Проукраїнська орієнтація лягла в основу створеної наприкінці 1918 — початку 1919 рр. Руської хліборобської (землеробської) партії (РХ(З)П), яка виражала інтереси русинського населення Закарпаття. Засновниками партії були брати Ю. та М.Бращайки, А.Волошин, А.Штефан та інші. Партія виступала за об'єднання всіх русинів від Попраду до Тиси, здобуття та забезпечення найширшої автономії в межах України, вибори до органів місцевого самоврядування, розвиток руської мови, яка повинна була стати мовою шкіл та крайової адміністрації[81]. Влітку 1920 р. побачив світ перший друкований орган хліборобів — газета «Руська нива», головним редактором якої був Ю.Бращайко. Крім Руської хліборобської партії на Закарпатті у листопаді 1918 р. виникли партії, які представляли інтереси угорського та проугорськи налаштованого населення Закарпаття: Партія угорського права, Угорська партія дрібних землевласників, Угорська християнсько-соціаліс-

[79] *Мазурок О., Орто В.* Етнічна структура населення Закарпаття наприкінці XIX — на початку XX ст. // Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. — Ужгород. — 1991. — С. 65.

[80] Там само.

[81] *Токар М.* Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках. — Ужгород, 2001. — С. 9.

тична партія; інтереси єврейської спільноти репрезентували Сіоністська партія та Єврейська консервативна партія.

Крім утворення партійних осередків у самому краї, діяльність яких відзначалася локальним характером і виражала інтереси окремих національних груп регіону також відбувалося становлення політичних партій шляхом створення дочірніх організацій чеських і словацьких партій (з другої половини 1919 р.).

Звичайно партійна діяльність охоплювала здебільшого лише міське населення краю. Про етнічну специфіку його складу досить виразно говорять статистичні дані. Близько 60% міських жителів краю розмовляли угорською, 24% — русинською, 11% — німецькою, інші — єврейською, румунською, словацькою, польською мовами[82]. Виходячи з того, що розмовна мова була у той час одним з основних критеріїв для визначення етнічної належності, очевидним є висновок про те, що серед міського населення Закарпаття домінували угорці, які, звісно, підтримували і пропагували, у тому числі і через свої партійні осередки, ідею автономії Закарпаття в складі Угорщини.

Основна ж маса русинського населення (серед сільськогосподарських робітників русини становили близько 70%) мешкала в сільській місцевості. Ці дані підтверджуються показниками конфесійної належності. Станом на 1910 р. лише 10% усіх грекокатоликів Закарпаття жили у містах, натомість 90% — у селах, у той час як римо-католиків, відповідно, — 32% і 68%, іудеїв — 29% і 71%, реформатів — 17% і 83%[83]. Однак участь у суспільно-політичних процесах ставала і для сільського населення питанням поточного і наступного порядку денного.

У період визрівання кризи Австро-Угорської монархії свідомість населення Закарпаття, крім внутрішньої пертурбації, зазнала серйозних зовнішніх впливів, зумовлених вагомими чинниками, а саме: жовтневим переворотом у Росії і створенням УНР і ЗУНР; поверненням на Закарпаття тисяч військовополонених зі Сходу, які брали участь у революції та громадянській війні.

Архівні джерела, вміщені в збірнику документів «Шляхом Жовтня», попри в цілому тенденційний характер вітання, разом з іншими матеріалами, зокрема мемуарними, дають змогу

---

[82] *Неточаєв В.І.* Територія, населення, міста Закарпаття в кінці XIX — на початку XX ст. // Доповіді та повідомлення УжДУ. Серія історична. — №4. — Ужгород, 1960. — С. 116.

[83] Там само. — С. 117–118.

відтворити картину суспільно-політичної ситуації на Закарпатті наприкінці 1918 р. Так, матеріали свідчать про поширення солдатами, що повернулися з фронту, ідеї приєднання до України. Згідно з повідомленням начальника Середнянського окружного управління, солдати, що повертаються додому, поширюють проукраїнські настрої і «там (в Ужанській жупі — *Авт.*) народ вважає себе тотожним з українською нацією і бажає об'єднатися з нею»[84]. За повідомленням кореспондентів угорської газети «Герег-Католікуш Семле» (17 листопада 1918 р.) «Мармароський народ, за винятком духівництва й інтелігенції, рішуче об'єднується ... в церковному відношенні тягнуть до Львова, а в політичному — до Великої України». Солдати і селяни сіл Мармароської жупи заявили про «приєднання до Української республіки»[85]. «Більш поміркані (с.Теребля, Тересвянська долина) в галузі релігії хочуть порвати з теперішніми порядками ..., приєднатися до львівського митрополита, а в політичному відношенні — до Галичини..., частина бажає приєднатися до Росії»[86]. Вже в середині листопада 1918 р., за свідченням джерел, «угорські написи, герби скрізь знімають, угорські прапори розривають». Популярності набувало гасло: «Геть від Угорщини!»[87].

Про занепокоєння поширенням руху за возз'єднання з Україною опосередковано свідчить розпорядження урядового комісара Мармароської жупи, в якому йдеться про наділення землею тих солдатів, «які залишаться вірними угорській державі ..., не будуть вимагати відриву від неї і возз'єднання з Україною»[88].

Угорська влада намагалася будь-що припинити чи принаймні призупинити поширення антиурядових настроїв на Закарпатті. У грудні 1918 р. начальникам окружних управлінь був розісланий циркуляр державної комісії з пропаганди, в якому наказувалося «розгорнути серед рутенського народу роботу в такому напрямі, щоб привернути його до нас (до Угорщини — *Авт.*)»[89]. У грудні того ж року, як свідчить лист начальника Середнянського окружного

[84] Шляхом Жовтня // Зб. документів. — Т.1. (1917–1923). — Ужгород, 1957. — С. 69–70.

[85] Там само. — С. 69.

[86] Там само.

[87] Там само. — С. 69–70.

[88] Там само. — Т. 1. — С. 67.

[89] Там само. — С. 70.

управління, було страчено керівників революційного виступу селян с. Лемківці, у лютому 1919 р. — селян с. Колочава[90].

Восени 1918 р. на Закарпатті виникають численні Народні Ради, які вирішували значний спектр соціально-політичних, громадських, національних питань місцевої спільноти. Процес утворення нових органів влади охопив усю територію Закарпаття і у жовтні-листопаді вже діяло близько п'ятисот Народних Рад[91]. Надзвичайно велике місце в діяльності Рад належало розв'язанню національного питання, яке на той час було практично тотожним питанню вирішення політичного майбутнього та державного самовизначення Закарпаття. Причини виникнення Рад, на нашу думку, поділяються на внутрішні та зовнішні. До перших слід віднести розвал Австро-Угорської монархії, що стимулювало уярмлені народи до національно-визвольної боротьби і як наслідок — розпад старих державних структур і поява нових організаційних форм у вигляді Народних Рад. Серед зовнішніх — приклад національних та громадсько-політичних змагань народів сусідніх держав: Росії, України, Польщі та інших європейських країн.

Так, 2 листопада 1918 р. у Хусті під проводом братів Юлія та Михайла Бращайків, організовано Руську Народну Раду, яка ухвалила рішення про приєднання Закарпаття до України. 8 листопада 1918 р. щойно створена Руська Народна Рада в Старій Любовні на чолі з Омеляном Левицьким ухвалила резолюцію, в якій йшлося про те, що Руська Народна Рада в Старій Любовні виступає за «злуку з державою наших братів, з Україною» і вважає приєднання русинів до іншого народу «насильством і зловживанням природних прав»[92]. На рішення ради в Старій Любовні привітальним листом зреагували і університетські студенти закарпатського походження в Будапешті. Вони писали: «Радіємо із серця, що ви створили дійсну Руську Раду...»[93]. Для об'єктивнішого з'ясування майбутнього правового статусу Закарпаття активістами ради була розроблена спеціальна анкета, яку впродовж листопада 1918 р. було розіслало в усі села округи.

---

[90] Шляхом Жовтня. — С. 82–83.

[91] Див. напр.: Нариси історії Закарпаття. — Т. II. (1918–1945). — Ужгород, 1995. — С. 46.

[92] *Химинець Ю.* Закарпаття — земля Української Держави. Нотатки з історії Закарпаття. — Ужгород, 1991. — С. 35.

[93] *Шандор В.* Назв. праця. — С. 189.

Наведені історичні твердження про бажання русинського населення Закарпаття приєднатися до України не мали кореня в якійсь виплеканій національно-політичній свідомості народу в нинішньому розумінні. Проте, незважаючи на тривалу політичну ізольованість краю від основного етнічного масиву, в історичній пам'яті народу збереглося почуття причетності до загальноукраїнської етнокультурної спільноти та її загальнонаціональних устремлінь.

Відгукуючись на заклик Старолюбовнянської ради, селяни почали організовувати місцеві сільські відділи, які перебирали на себе функції органів місцевого самоврядування. В дисертаційному дослідженні Б.Ринажевського детально проаналізована діяльність Вишньо-Верховинської Руської Народної Ради, оформленої як один з відділів Старолюбовнянської ради[94]. Отже, ради ставали реальною силою і виконували функції органів державної влади.

Східний регіон Закарпаття (Мармароський комітат) виділявся тим, що угорська адміністрація тут була слабкою, а Галичина близькою. Ради Рахівщини в національному відношенні орієнтувалися на українців Галичини. 8 листопада (приблизно через тиждень після проголошення ЗУНР) активісти Рахівщини з її 15 населених пунктів зібралися на з'їзд до с. Ясіня. Там було ухвалене рішення про приєднання східних районів Закарпаття до ЗУНР. З'їздом була заснована Гуцульська Народна Рада (вона ще мала назву «Ясінянська Народна Рада») у складі 42 (за іншими джерелами 46) членів. На чолі ради стояли С.Клочурак, брати Климпуші (Дмитро, Іван, Василь) та інші політичні діячі. Відзначимо, що до складу ради входили не тільки русини, а й представники національних меншин — угорці та євреї[95]. На початку листопада 1918 р. делегація закарпатських селян у складі Євгена Пузи, Івана Климпуши і Степана Клочурака побувала у Станіславі (нині Івано-Франківськ — *Авт.*), була прийнята головою Української Національної Ради Є.Петрушевичем і вела переговори про возз'єднання Закарпаття з ЗУНР[96]. Про взаємозацікавленість і успішність переговорів посланців з-за Карпат з урядом ЗУНР свідчить той

[94] *Ринажевський Б.М.* Становлення національної державності в Закарпатті (1918–1939 рр.). Дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук. — Ужгород, 2006. — С. 149.

[95] Там само.

[96] *Вегеш М.* Західно-Українська Народна Республіка // Срібна земля. — 1995. — 4 листопада.

факт, що вже Тимчасовий Основний Закон ЗУНР від 13 листопада 1918 р. в артикулі 11-му, окреслюючи територію держави, включив до неї і Закарпаття, а саме: «українські частини колишніх угорських комітатів Спиш, Шариш, Земплин, Унг, Берег, Угоч і Мармарош», (як вони означені за етнографічною картою Чернiга, виданою у 1855 р.)[97]. Отже, де-юре Закарпаття ставало складовою частиною ЗУНР, хоч фактично влада останньої не була поширена на територію краю.

Уже в перші місяці свого існування Ясінянська рада набирала деяких рис державності, як у проведенні внутрішньої політики (постачання харчами, організація відбудовних робіт, народна сторожа), так і зовнішньої (зв'язки із ЗУНР, представництво в м. Станіслав). Однак наприкінці грудня 1918 р. — початку січня 1919 р., коли до Ясіня прибуло близько 600 угорських вояків, в східних районах Закарпаття було введено надзвичайний стан[98]. Рада припинила свою роботу. Та вже 8 січня її діяльність не просто було відновлено, а проголошено незалежну державу — Гуцульську республіку за взірцем ЗУНР. Влада Гуцульської республіки поширювалася на порівняно невеликий регіон, а саме: Ясіня — столиця нової держави, а також села — Чорна Тиса, Лазещина, Стебний, Кевелів, Кваси, Білин, Богдан, Луга, Видричка, Розтоки та інші. Проголошення Гуцульської республіки, керівники якої вважали її складовою ЗУНР, стало важливим етапом не лише в розвитку політичного життя на Закарпатті, а й загальноукраїнського державотворчого процесу.

8 грудня 1918 р. Руська Народна Рада в Свалявi, очолювана Михайлом Комарницьким, виступила за з'єднання Закарпаття з Україною. «Досить було жити під угорським гнітом, руський народ хоче визволитися, — говорилося в маніфесті, — хоче возз'єднати Карпатську Руську землю з іншими українсько-руськими землями»[99]. Подібні рішення, про бажання возз'єднатися з Україною, були ухвалені на зборах рад селян сіл Зубівка, Новоселиця та ін.[100]. Підстрялівська Руська Народна Рада у своїй заяві, зверненій до українців, писала, що хотіла б відірватися від

[97] Енциклопедія Українознавства. — Т. 2. — Львів, 1993. — С. 762.

[98] *Піпаш В.* Республіка з нашої долі // Закарпатська правда. — 1992. — 29 квітня.

[99] Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 52.

[100] Шляхом Жовтня. — Т. I. — С. 77–79.

Угорщини, де «школи наші руські загубили і наш язик од нас зітерли»[101].

Проукраїнська орієнтація народних рад східного та південно-східного (Рахівський та Тячівський райони — за сучасним адміністративно-територіальним поділом України) Закарпаття пояснюється відносною моноетнічністю населення цього регіону. Тут, згідно з передвоєнними статистичними даними, спостерігався найнижчий, порівняно з іншими регіонами Закарпаття, відсоток змадяризованих русинів. Свідченням цього була практично однакова кількість греко-католиків і тих, хто розмовляв русинською мовою. Так, зокрема, в Буштино це співвідношення становило 65% і 63%, в Ясіні, відповідно, — 71% і 70%, в Рахові — 70% і 67%, в Тересві — 68% і 65%[102].

Необхідно зауважити, що національний рух на Закарпатті був послаблений наявністю різних політичних орієнтацій (зокрема, русофільської, проукраїнської, проугорської). Лідер русофільського табору А.Бескид ініціював утворення Пряшівської Народної Ради, яка прийняла на своїх зборах 19 листопада 1918 р. рішення про приєднання Пряшівщини до Чехословацької республіки, що була проголошена 14 листопада 1918 р. У своїй праці «Закарпаття» Я.Оршан писав, що чехи знайшли в проводі Пряшівської ради малохарактерну, національно хитку людину, пізнішого губернатора Закарпаття А.Бескида, який зв'язався з галицькими «москвофілами» і разом з ними на всі лади почав пропагувати думку прилучити Закарпаття до Чехословаччини[103]. Пряшівська рада «була нащадком» колишньої проукраїнськи налаштованої ради у Старій Любовні. Після змін у керівництві, пов'язаних з приходом до влади русофільської групи, Старолюбовнянська рада перенесла свої засідання до Пряшева, старого русофільського центру, а невдовзі, зрозумівши, що варіант з Росією через більшовицький переворот є програшним, об'єдналася з «Руською Радою» східнокарпатських лемків, створивши Карпато-Руську Народну Раду прочехословацької орієнтації. Вона і стала головним провідником ідеї приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Цей варіант підтримували і народні ради, в яких брали участь русини і словаки комітату Унг. Зазначимо, що цей комітат мав певну етнонаціональну специфіку. За переписом населення 1910 р.,

[101] Шляхом Жовтня. — Т. І. — С. 72–73.

[102] *Мазурок О., Орто В.* Назв. праця. — С. 63–64.

[103] *Оршан Я.* Закарпаття. — Париж, 1938. — С. 49.

в комітаті Унг зафіксовано найбільш компактне поселення словаків на території Закарпаття — 36 364 осіб (майже стільки нараховувалося тут і русинів). Правда, дехто з дослідників припускає думку, що це були не стільки словаки, як пословачені русини.

Важливим «аргументом» формування суспільної думки на користь приєднання до Чехословаччини було те, що наприкінці 1918 р. — Пряшівщину (по лінії від гирла річки Уж і вверх за її течією до Ужокського перевалу) вже зайняли чеські війська.

У цей же час словаки комітатів Шариш, Спіш і Земплин (північно-західна частина Угорщини, колишня територія Словаччини) почали проявляти активність стосовно виходу зі складу Угорщини і приєднання до Словаччини. Зазначимо, що населення, яке проживало в Земплинській, Шариській та Спіській жупах, було мішаним: у північних округах переважали русини, а у південних — словаки. Головною ознакою, окремішності русинів від словаків, була віра, яка засвідчувала їхню етнічну і конфесійну своєрідність. Дослідники зазначають, що русини Спіського комітату переважно були вже так пословачені, що тільки грецький обряд і русинські елементи в мові вказували на національну належність[104]. У вказаних жупах було 300 сіл з русинським населенням та 19 змішаних русинсько-словацьких сіл. Із 472 587 русинів, які в 1910 р. проживали на Закарпатті, на Земплинську, Шариську та Спіську жупи припадало 97 552 осіб. Причому кількість русинів на цих землях, за неофіційним переписом населення, який відбувся у 1919 р., порівняно з даними угорського перепису 1910 р., зменшилась на 17 597 осіб[105]. Очевидно, не останньою чергою це був наслідок пропагандистської роботи, яку вела Словацька національна рада, через що, частина русинів записалася словаками. Восени 1918 р. Словацька національна рада у зверненні до братів — русинів закликала до об'єднання та утворення спільної держави, обіцяла їм початкові, середні школи рідною мовою і навіть руський університет. Матеріали агітаційно-пропагандистського характеру містилися, серед іншого, і в урядовому тижневику «Slovenske noviny», який видавався на Закарпатті словацькою мовою.

---

[104] Див.: *Мишанич О.* «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у XX ст. — Ужгород, 1992. — С. 6.

[105] *Ванат Іван.* Державно-правове становище українців Пряшівщини в рамках ЧСР (1919–1939) // Зб. матеріалів 6-ї наукової карпатознавчої конференції «Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919–1939)». — Пряшів, 2000. — С. 23.

Проугорський варіант розвитку Закарпаття представляла створена 6 листопада 1918 р. Ужгородська Рада рутенів Мадярії. Рада була заснована з ініціативи уніатського єпископа А.Папа і користувалася підтримкою змадяризованої частини русинської інтелігенції, священиків, угорського населення Закарпаття. До її складу входили відомі громадські діячі, які пов'язували своє майбутнє з угорською державою: Й.Камінський, П.Гебей, С.Сабов та ін. Обраний головою ради С.Сабов заявляв, що Рада рутенів хоче слугувати територіальній цілісності Мадярії[106]. Ужгородська Рада рутенів вимагала автономії русинської території в складі Угорщини, а також домагалася часткових поступок від уряду: введення до комітатів русинів-наджупанів, навчання у школах русинською мовою, заснування русинської кафедри в Будапештському університеті. У протоколі установчих зборів Ужгородської Ради рутенів Мадярії зазначалось, що рада протестує проти всіх замахів, які спрямовані на відрив рутенів Угорщини від своєї угорської прабатьківщини або загрожують цілісності угорської держави[107]. У резолюції, яку ухвалила рада, наголошувалося на тому, що угро-руський народ має залишитися у складі Угорщини, але уряд Каройї має дати народностям Угорщини всі громадянські права.

Ради з проугорською орієнтацією були створені в листопаді — грудні 1918 р. у Мукачевому, Угочі, Береговому, Косині, Вілоку та інших південних та південно-західних містах та селах Закарпаття. Доволі значна кількість рад з проугорською орієнтацією пояснюється насамперед етнічним складом населення цієї частини Закарпаття (Березький та Угочанський комітати). Так, частка населення, яка розмовляла угорською мовою, становила тут відносну більшість, на відміну від інших комітатів, де більшість населення розмовляла русинською мовою. В окремих містах цієї частини Закарпаття угорсько- та німецькомовне населення переважало, варіюючи від 70% до 96%, а русинськомовне було малочисельним. Зокрема, у Береговому відповідні частки становили 96% і 2%, в Ужгороді — 80% і 4%, в Мукачевому — 73% і 8%[108].

Низький відсоток русинськомовного населення спостерігався не тільки у вказаних, а й у багатьох інших південно-західних містах.

---

[106] *Химинець Ю.* Тернистий шлях до України. — Ужгород, 1998. — С. 33–34.

[107] Там само.

[108] *Неточаєв В.І.* Назв. праця. — С. 115–116.

Серед них ті, які входили до Тячівського, Воловецького, Мукачівського, Ізавальдського, Сигетського, Свалявського, Тересвянського округів, де від 15 до 22% мешканців становило німецькомовне населення. Навіть з огляду на те, що, згідно зі статистичними даними, основну масу німецьких переселенців на Закарпатті складали селяни (у 1910 р. зі 100 німців краю в містах проживало 16, а в сільській місцевості — 84 особи)[109], все ж німецька мова за вжитком посідала третє місце в містах (після угорської і русинської). Німці, зокрема городяни, займали позицію підтримки проукраїнської політики. Принаймні, як свідчить німецький тижневик «Sontaggblatt», німці Мармароського комітату, у якому проживало, згідно з даними угорської статистики, найбільше німецькомовного населення — 59 552 особи (16,7% від усього населення комітату), а також Березького — 20 722 особи (8,8%) і Угочанського комітату — 4 632 особи (5,1%)[110] — підтримували ідею автономії Закарпаття у межах України.

Таким чином, на кінець 1918 р. населення Закарпаття визначилося щодо подальшого майбутнього краю. Ідея приєднання краю до України набула стійкого характеру наприкінці осені 1918 — початку зими 1919 рр. на території східного Закарпаття. С.Клочурак писав: «У нас, особливо у Східному Підкарпатті, крім орієнтації на Україну, іншої не було»[111]. Народні ради південно-східної частини Закарпаття (Ясіня, Хуста) у своїх програмних заявах проголосили приєднання до ЗУНР. Звернемо увагу на те, що в рішеннях рад мова не йде про формат України, як то: Радянська, Народна чи Соборна, а про Україну як споріднену землю з братерським народом. У той же час частина народних рад, зокрема Карпато-Руська Народна Рада, висловилася за приєднання до Чехословацької республіки. Значна частина народних рад різних русинських комітатів виступила за автономію у складі Угорщини.

Однак доля Закарпаття вирішувалася не тільки на його теренах. Ще 23 липня 1918 р. в м. Гомстед (Пенсильванія) була створена Американська Народна Рада Угро-Русинів (АНРУР), яка репрезентувала понад 400 000 емігрантів-русинів із Закарпаття і яку очолив Г.Жаткович. На своєму конгресі 26 липня 1918 р. в м. Мікіспорт (Пенсильванія) АНРУР ухвалила резолюцію, яка

---

[109] *Хичій О.* Німці Закарпаття // Carpatica-Карпатика (Ужгород). — Вип. 4. — 1995. — С. 151.

[110] *Мазурок О., Орто В.* Назв. праця. — С. 63–64.

[111] *Клочурак С.* До волі: Спомини. — Нью-Йорк, 1978. — С. 165.

стосувалася долі Закарпаття. На її основі був підготовлений меморандум, який Г.Жаткович представив президентові США В.Вільсону під час спеціальної аудієнції. У першому пункті меморандуму йшлося про те, що підкарпатські русини мають дістати повну незалежність, а якщо це є неможливим, то вони мають з'єднатися зі своїми братами галицькими та буковинськими, а коли і це є неможливим — дістати автономію[112].

Першим практичним кроком на шляху до здобуття автономії стало членство підкарпатських русинів у Середньоєвропейському Демократичному Союзі, який очолював Т.Масарик. Вступивши 23 жовтня 1918 р. за порадою президента В.Вільсона до Союзу, в складі якого були чехи, словаки, поляки, українці, румуни та представники інших народів, русини Закарпаття набули юридичного права самовизначення[113]. Однак через те, що цей Союз був знаряддям прочеської політики, русини на чолі з Г.Жатковичем потрапили під вплив чехів і стали відігравати роль «розмінної карти» у геополітичних планах першого президента Чехословаччини Т.Масарика. Коли делегація АНРУР відвідала його у Філадельфії, Т.Масарик заявив, що якщо русини вирішать приєднатися до Чехословацької республіки, то вони складатимуть автономний штат, а кордони стоятимуть так, що русини будуть задоволені[114].

Прийнявши запевнення Масарика, Американська Народна Рада Угро-Русинів у м.Скрентоні 12 листопада 1918 р. ухвалила резолюцію, в якій стверджувалося, що Угорська Русь як штат на федеративній основі з найширшими самостійними правами приєднується до Чехословацької республіки за умови, що до неї увійдуть всі угро-руські землі Закарпаття: Спіш, Шариш, Земплин, Абауй-Торна, Унг, Уґоча, Берег і Мармарош[115]. Заява Американська Народної Ради Угро-Русинів мала вплинути на рішення народних рад у самому Закарпатті щодо приєднання до Чехословаччини.

Члени АНРУР розпочали агітацію серед закарпатських емігрантів за об'єднання з ЧСР. Було вирішено влаштувати 13 листопада

---

[112] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 2.

[113] Див.: *Гуцуляк М.* Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. — К., 1993. — С. 57.

[114] ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 4.

[115] *Химинець Ю.* Тернистий шлях до України. — С. 53.

1918 р. плебісцит карпато-руських емігрантів. Плебісцит відбувся і показав такі результати: всіх голосуючих було 1113 делегатів (один делегат від 50 членів ради — *Авт.*), що представляли 55650 осіб, тобто неповних 12% усіх русинів, які в той час жили в Америці[116]. За унію з ЧСР проголосувало 732 (67%), з Україною — 322 (28%), за повну незалежність — 27 (2%), за інше — 19 (менш ніж 2%)[117].

Але сам факт проведення плебісциту є унікальним прикладом в історії, коли емігрантська громада спробувала вирішити долю суспільства, з якого вийшла. Результат цього плебісциту є свідченням високого рівня національного й політичного розвитку закарпатських емігрантів. На фоні прочехословацького розв'язання питання несподівано сильним виявився табір тих вихідців із Закарпаття, які обстоювали ідею об'єднання з Україною.

Українські позиції закарпатських емігрантів мають витоки у розпочатій наприкінці XIX ст. діяльності таких провідних народовців, як історик і етнограф Ю.Жаткович (1855–1926), історик, етнограф і філолог Г.Стрипський (1875–1949), педагог, культурний і політичний діяч А.Волошин (1874–1945).

Між тим, угорський політикум продовжував вживати заходів, які запобігали б децентралізації країни. 17 жовтня 1918 р. побачив світ Маніфест до народів Австро-Угорщини, в якому декларувалася перебудова держави на національно-федеративній основі: «Австрія має бути, згідно з волею її народів, перебудована на федеративну державу, в якій кожне національне плем'я на місці свого поселення творить свій власний добробут»[118]. Маючи на меті збереження історичних кордонів Угорщини, Маніфест обіцяв різним народностям Угорщини найширші права, включаючи право на самостійність, однак він залишився лише декларативним документом, який був випереджений самим розвитком подій.

Уряд М.Карої, розуміючи, що одними репресіями порядок не утримати, вирішив піти на часткові поступки національним меншинам у вигляді надання їм автономії. Задум протягом листопада 1918 р. обговорювався в урядових колах Угорщини і, нарешті, 9 грудня того ж року був опублікований указ, в якому

---

[116] За даними В.Шандора наприкінці Першої світової війни в США знаходилося понад 400 000 емігрантів русинів із Закарпаття. Див.: *Шандор В.* Назв. праця. — 200.

[117] ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 5.

[118] *Шандор В.* Назв. праця. — С. 186.

[119] Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 54.

йшлося про право всіх неугорських народів на самовизначення[119]. Міністру в справах русинів О.Сабову було доручено підготувати проект Закону про автономію «Руської Країни».

Перед прийняттям цього Закону угорці намагалися заручитися підтримкою карпатських русинів. Для обговорення проекту про автономію 10 грудня 1918 р. в Будапешті зібрався з'їзд представників русинських організацій та органів місцевого самоврядування. Головував А.Штефан. Пропозицію уряду прийняти Маніфест, за яким край залишився б при «Мадярщині», делегати від Мармароша (М.Андрашко, І.Гощук), Рахова (А.Штефан), Хуста (Ю.Бращайко), переважна більшість інших делегатів піддали різкій критиці, заявляючи, що рішення про долю карпатських українців може прийняти тільки сам народ і на території краю, а також висловилися за приєднання до України[120]. Ю.Бращайко виголосив промову, стверджуючи, що «доля Закарпаття й нашого народу має вирішуватися дома, а не в Будапешті», тому він вважає цей з'їзд некомпетентним і пропонує його розпустити[121].

18 грудня 1918 р. у Мармарош-Сиготі відбулися збори представників міст і сіл Мармарощини. Понад 700 делегатів представляли практично всі населені пункти жупи. Як свідчать повідомлення преси, абсолютна більшість делегатів висловлювалася за «приєднання всіх руських земель до одної держави» — до України[122]. Щоправда, делегати від Гуцульської Народної Ради, які були присутніми на з'їзді, наполягали на тому, щоб поставити питання про вихід русинів зі складу Угорщини і приєднання до ЗУНР. Втім, у рішенні з'їзду зазначалося, що русини Мармароша постановили домагатися прилучення Закарпаття до Української Держави, яка вже була проголошена за Карпатами[123] (мова йшла про Українську Державу Скоропадського, що існувала в період 29 квітня 1918 р. — 14 грудня 1918 р. — прим. *Авт.*). Для остаточного вирішення питання збори ухвалили: скликати на 21 січня 1919 р. з'їзд представників рад усього Закарпаття. З'їзд в Мармароші цікавий для нас з декількох причин. По-перше, присутність на ньому делегатів від різних народних рад, зокрема Гуцульської (Ясінянської) та Хустської свідчить про консолідацію русинсь-

[120] *Клочурак С.* Назв. праця. — С. 111–116.

[121] *Шандор В.* Назв. праця. — С. 186–187.

[122] *Клочурак С.* Назв. праця. — С. 112–113.

[123] *Химинець Ю.* Закарпаття — земля Української Держави. Нотатки з історії Закарпаття. — С. 28–29.

ких сил (принаймні частини комітатів) у процесі політичного самовизначення Закарпаття. По-друге, заява русинів, що «лише вони (русини — *Авт.*) мають право приймати рішення», а також відсутність будь-яких згадок про реакцію на рішення з'їзду представників інших національностей, свідчить про те, що ідея приєднання до України приваблювала головним чином русинів Мармароського комітату, який вирізнявся поліетнічністю населення. Так, за даними перепису 1910 р., в Мармароші проживало: русинів — 159 489, євреїв — 20 427, румунів — 84 510, угорців — 52 964, німців — 59 552 особи[124].

Між тим, на кінець грудня 1918 р. актуалізувалася проблема територій, заселених компактно проживаючим румунським населенням. Румунська Національна Рада (м. Арад, Трансильванія) направила меморандум угорському уряду, в якому зазначалось, що вона бере всю повноту влади над населеними румунами територіями, які не входили раніше до складу Румунії. Тобто, і над частиною території Мармароського комітату. Демонструючи серйозність своїх намірів, румунська армія на кінець грудня 1918 р. зайняла територію вздовж південно-західного кордону Закарпаття з Румунією. Як свідчать документи, румуни Мармароського та Угочанського комітатів висловили згоду перейти під юрисдикцію Румунії[125].

Однак М.Каройї і далі вважав найголовнішим завданням внутрішньої та зовнішньої політики збереження «Великої Угорщини», про що він повідомив у середині грудня 1918 р. на конференції очолюваної ним партії. У розпал державного хаосу урядом була зроблена остання спроба здобути прихильність русинів та утримати їх у складі Угорщині. З цією метою 21 грудня 1918 р. парламент прийняв «Народний Закон (ч. X) про Автономію Руської Нації, проживаючої в Мадярщині»[126]. Другий параграф цього закону проголошував: «З частин комітатів Мармарош, Угоча, Берег і Уг, що замешкані Русинами, утворюється автономна правно-політична територія під назвою «Руська Країна»[127]. Питання

---

[124] *Марина В.* Румуни Закарпаття: проблеми історії та етнокультурного розвитку. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — Ужгород, 1995. — С. 76.

[125] Там само.

[126] *Стерчо Петро.* Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. — Львів, 1994. — С. 115–116.

[127] Там само. — С. 123.

впорядкування інших комітатів: Земплин, Шариш, Абауй-Торна і Спіш залишилося відкритим.

Згідно з законом, русини отримували право на самоврядування у справах внутрішньої адміністрації, судочинства, освіти, культури, релігії. У законі стверджувалося, що Руська Країна вирішує й адмініструє свої справи через власні органи, якими були автономний Руський Народний Сойм як законодавчий орган та Директорія, яка представляла автономну адміністрацію. Крім того, в Будапешті встановлювалося спеціальне Міністерство для Справ Руської Країни.

Закон про автономію хоч і вказував на певний прогрес, але практично мав суто декларативний характер і був сповнений лазівок, які надавали уряду можливості у потрібний час зігнорувати свої обіцянки. Насамперед, у законі не було закладено механізмів упровадження автономії. По-друге, не можна говорити про автономію, коли місцем перебування «міністра» Руської Країни визначено Будапешт. По-третє, територія Руської Країни не дістала чіткого територіального визначення. Остаточне вирішення цього питання переносилося на Паризьку мирну конференцію. Більше того, уряд Угорщини розширено позначав регіони проживання угорців і звужено — територію проживання русинів. Міста Ужгород, Мукачеве, Берегове, Мармароський Сигот, Севлюш, а також Свалява та Солотвин, як і округи Берегівський, Севлюський та Тячівський, згідно з законом і далі залишалися інтегральною частиною Мадярщини і, відповідно, вилучалися з автономної Руської Країни.

Закон викликав неоднозначну реакцію в різних соціальних і національних колах. Навіть обмежена автономія викликала незадоволення і переляк угорської буржуазії. Угорські газети виступили проти цього закону, наголошуючи на тому, що русини Закарпаття не здатні самостійно керувати краєм навіть у тих небагатьох питаннях, що їх віднесли до компетенції Руської Країни[128]. Проугорськи налаштовані Народні Ради вітали закон. Загалом позитивну оцінку він дістав у німецькому тижневику «Sontaggblatt». Русини, які виступали за включення до України, не визнали Закон про Руську Країну, «бо його було ухвалено без волі народу»[129], і продовжували змагання за приєднання до України.

[128] Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 57.

[129] Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. — Ужгород, 2002. — С. 115.

Важливою подією на шляху самовизначення русинів Закарпаття став Всенародний з'їзд Угорських русинів, який відбувся у Хусті 21 січня 1919 р. Документів, що висвітлювали б роботу з'їзду (чи Конгресу за іншими свідченнями) збереглося мало. Серед них копія протоколу, підготовлена учасниками через 10 років[130], кілька повідомлень в закарпатській і галицькій пресі та мемуарні матеріали.

Аналіз джерел та літератури дає змогу відтворити таку картину роботи з'їзду. Вранці 21 січня 1919 р. делегати і частина гостей зібралися біля греко-католицької церкви на богослужіння, під час якого було посвячено синьо-жовтий прапор — символ з'їзду. У Хустському з'їзді брали участь 420 делегатів. Комітати Закарпаття були представлені в Хусті диференційовано. Мармароський комітат був представлений делегатами від 80 населених пунктів, Березький — від 57, Угочанський — 29, Ужанський — 9. Від Пряшівської Русі до Хуста прибув один делегат, а також по двоє від Ужгородської та Свалявської Народних Рад. Делегати від 250 (з 480) населених пунктів Закарпаття не були присутніми. Таким чином з'їзд репрезентував центральну і східну частини Закарпаття.

Роботу з'їзду відкрив голова Хустської Народної Ради М.Бращайко. Охарактеризувавши обстановку, в якій зібрався з'їзд, та його представництво, він наголосив, що головним завданням зібрання є вирішення питання про державну належність Закарпаття. М.Бращайко наголосив, що «протягом століть багато русинів загинуло під угорським гнітом, а тепер настав той час, коли треба вирішити його майбутнє»[131].

Одним із перших на зборах виступив міністр у справах Руської Країни при угорському уряді О.Сабов, який всіляко вихваляв новий уряд Угорщини і закон про надання широких прав русинам Закарпаття[132]. Однак з'їзд одностайно ухвалив резолюцію з семи пунктів, перший з яких звучить так: «Всенародний Конгрес Угорських Русинів з дня 21-го січня 1919 р. ухвалює з'єднати комітати: Мармарош, Угоча, Берег, Уг, Земплин, Шариш, Спіш і Абауй-Торна з Соборною Україною, просячи, щоб нова держава при виконанні цієї злуки узгляднила окремішнє положення угорських русинів-українців»[133].

---

[130] Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 107.

[131] *Стерчо Петро.* Назв. праця. — С. 118.

[132] *Сміян П.* Жовтнева революція і Закарпаття (1917–1919). — Львів, 1972. — С. 66.

[133] *Клочурак С.* Назв. праця. — С. 128–129.

Протокол був переданий керівництву ЗУНР членами закарпатської делегації у складі Є.Пузи, І.Климпуши і С.Клочурака. Під час зустрічі з Є.Петрушевичем С.Клочурак зазначив, що він щасливий передати від імені угорських українців їхню тверду волю приєднати до Соборної України землю, на якій вони споконвіку живуть, як невід'ємну частину України[134].

На Хустському з'їзді була обрана Центральна Руська Народна Рада, яку очолив М.Бращайко. Він був уповноважений очолити делегацію до Києва, щоб передати постанови з'їзду. Але, як зазначає в своєму листі Президент ЗУНР Є.Петрушевич: «По відбутих спільних нарадах справу Угорської України всесторонньо обговорено ... тому відпала потреба виїзду делегації до Києва тим більше, що в тих нарадах присутні були і представники Великої України»[135]. Таким чином питання про включення Закарпаття до складу України було вирішено позитивно. Хоча ще наприкінці грудня 1918 р., будучи проїздом у Будапешті, Є.Петрушевич у розмові з тодішнім прем'єр-міністром Угорщини М.Каройї відносно Закарпаття погодився зайняти нейтральну позицію і передати вирішення закарпатського питання Паризькій мирній конференції (яка мала невдовзі розпочати свою роботу) в обмін, так би мовити, на визнання угорським урядом принципу самовизначення народів[136].

Так чи інакше, 22 січня в Універсалі Директорії Української Народної Республіки про об'єднання українських земель говорилося: «Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України...».[137] Директорія УНР і надалі робила послідовні політико-правові кроки для включення Закарпаття до складу української держави, закріплюючи їх у наступних законодавчих актах: Резолюції, Декларації і Універсалі Трудового Конгресу України від 28 січня 1919 р. У всіх цих документах Угорська Русь називається складовою Соборної Української Держави. Представник від Закарпаття, згідно з Універсалом Трудового Конгресу,

[134] *Клочурак С.* Назв. праця. — С. 128–129.

[135] Шляхом Жовтня. — Т. І. — С. 496.

[136] Див.: *Штефан А.* За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. — Торонто, 1981. — Кн. друга. — С. 128.

[137] Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. — С. 117.

мав входити до складу Директорії — найвищого органу УНР[138]. Проте доля Закарпаття фактично і далі залишалася невирішеною.

5 лютого 1919 р. уряд Т.Масарика представив справу Підкарпатської Русі Високій Раді Паризької мирної конференції (була відкрита 18 січня 1919 р.) на чолі з президентом США В.Вільсоном, прем'єр-міністром Великобританії Д.Ллойд-Джорджом та прем'єр-міністром Франції Ж.Клемансо. «Велика трійка», яка вирішувала основні проблеми післявоєнного облаштування світу, заслухавши виступ представника чехословацької делегації, представників інших нових держав, що зводилися в основному до територіальних проблем і, власне, проблем кордонів, вирішила створити окремі комісії для окремих країн. Чехословацьку комісію очолив представник Франції Ж.Камбон.

Е.Бенеш, представляючи позицію чехословацької делегації, твердив у своїй промові, що карпаторусини не хочуть угорської влади і пропонують створити тісну федерацію з ЧСР, додаючи, що йдеться про понад 450 тис. людей, яких не можна залишити на ласку угорцям[139]. Меморандум (Memoire №6) щодо угорських русинів, підготовлений чехословацькою стороною (прем'єр-міністром ЧСР М.Крамаржем і міністром закордонних справ Е.Бенешем) і поданий на розгляд чехословацької комісії, містив пропозиції прилучити землю угорських русинів до Чехословаччини на засадах автономії. У меморандумі зазначалося, що Підкарпатська Русь ніколи не належала до чехословацького регіону, проте неможливо приєднати її до Росії або України. Основний аргумент — політична невизначеність цих країн. Вказувалося також на відсутність інших можливостей вирішення цієї проблеми. Меморандум закінчувався заявою, що територію, про яку йде мова, потрібно прилучити до Чехословаччини, тому що «залишити карпаторусинів під угорською домінацією... суперечило б усім принципам справедливості і демократії, за що ведено теперішню війну»[140]. Остаточним аргументом був геополітичний: ідею звуження кордонів Росії і Німеччини підтримали представники США, Великобританії, Франції та Італії.

---

[138] *Вегеш М., Задорожний В.* Карпатська Україна у світлі нових документів // Сучасність. — 1993. — №4. — С. 62–63.

[139] ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 5–6.

[140] *Поп І., Галас В., Керецман Н., Палінчак М.* «Політичні діти» // Карпатський край. — 1994. — №7–12. — С. 37.

Фундаментом позиції чехословацької делегації на Паризькій мирній конференції в справі територіального розширення своєї держави на першому етапі стали Скрентонська резолюція АНРУР та результати плебісциту серед закарпатських переселенців у США. Але цього виявилося замало, був потрібен документ — «вияв волі», як пише Ю.Химинець, населення самого Закарпаття. Актом «доброї волі народу», на який спиралася чеська дипломатія на мирній конференції, став меморандум Свалявської Народної Ради про приєднання Закарпаття до ЧСР від 18 грудня 1918 р., а також рішення про злуку Закарпаття з ЧСР, що було затверджено на засіданні Пряшівської Руської Народної Ради 7 січня 1919 р.[141]. Крім того, у перших числах лютого 1919 р. Ужгородська Народна Рада ухвалила рішення, що на основі адміністративної, культурної і господарської автономії готова приєднати Угорську Русь до Чехословацької республіки[142]. Зазначимо, що на рішення Ужгородської ради безперечно вплинули як результати плебісциту, так і те, що уряд М.Каройї відмовився ратифікувати проголошену ним раніше автономію русинів на мирній конференції в Парижі, мотивувавши це «відсутністю зв'язку з Антантою»[143]. Зазначені рішення народних рад А.Бескид негайно повіз до Праги, а звідти — до Парижа. Для підтримки Е.Бенеша і А.Бескида, за вказівкою Т.Масарика, 13 лютого до Парижа прибули Г.Жаткович і Ю.Гардош.

Документи та матеріали, які залишилися після Паризької мирної конференції, свідчать, що навіть у майже неможливих і безнадійних умовах українська делегація дотримувалася рішення про злуку і заявила рішучий протест спробам відірвати Закарпаття від Соборної України[144]. Зазначимо, що «можливості української делегації обмежував факт невизнання її Паризькою мирною конференцією за репрезентанта карпаторуської людності. Представником людства Підкарпатської Русі в Парижі визнано делегацію на чолі з Жатковичем»[145]. Великою проблемою Директорії УНР було її дипломатичне визнання — точніше відсутність такого з боку провідних держав світу. Країни Антанти визнавати Україну не поспішали. Найжорсткішою була позиція французької сторони, яка намагалася за рахунок послаблення позиції Директорії

[141] ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 5.

[142] *Волошин Августин.* Спомини. — С. 93–94.

[143] *Поп І., Галас В., Керецман Н., Палінчак М.* Назв. праця. — С. 35.

[144] Див.: *Вегеш М., Король І.* Назв. праця. — С. 39.

[145] Там само.

УНР максимально посилити позиції Польщі як свого майбутнього союзника на Сході, замість Росії.

Боротьба між угорським та чеським урядами за Закарпаття тривала. Уряд М.Карольї не полишав надію втримати Закарпаття в межах Угорщини і намагався активно протидіяти уряду Т.Масарика, прискореним темпом формуючи адміністративну структуру проголошеної ним автономної провінції. Так, саме 5 лютого був затверджений тимчасовий уряд Руської Країни на чолі з О.Сабовим, а у березні проведені вибори до законодавчого Сойму (Руського собору). 12 березня 1919 р., зібравшись на своє перше і єдине засідання в Мукачевому, Сойм пред'явив уряду Карольї «ультиматум»: протягом 8 днів установити кордони автономної Руської Країни і передати владу Сойму.

Однак на середину березня 1919 р. в Угорщині загострилася політична криза. Верховна рада Антанти ухвалила рішення про термінову окупацію Закарпаття. Уряд Карольї подав у відставку і 21 березня, до влади в Угорщині мирним шляхом прийшли комуністи. У складі Угорської Радянської республіки Закарпаття одержало територіальну крайову автономію: створювалася нова адміністративна одиниця — Руська Країна. До її складу ввійшли райони Мармароського, Угочанського, Березького, Ужанського, Земплинського та Шариського комітатів (останні два були зайняті чеськими військами). Столицею Закарпаття проголошувалося Мукачеве, де розміщувався Русинський Народний комісаріат. Проект Конституції «Руської Країни», опублікований 12 квітня в газеті «Руська правда», виходив з того, що Руська Країна є «самостійний крайнський союз», який на федеративній основі входить до Радянської Угорської Республіки»[146]. 10 квітня 1919 р. розпорядженням Русинського Народного комісаріату на Закарпатті були створені територіальні округи «з українським населенням» — Березький (м. Мукачеве), Мармароський (м. Хуст) та Ужанський (м. Середнє)[147]. Було вжито заходів щодо розв'язання мовного питання. У державних установах і школах Закарпаття запроваджено русинську мову, а у районах, де переважало угорське або румунське населення, навчання мало вестися їхньою рідною мовою.

Слід зазначити, що за структурою і функціонуванням політична влада на Закарпатті у березні-квітні 1919 р. була близькою

[146] Шляхом Жовтня. — Т. І. — С. 166–168.

[147] Там само. — С. 154.

до встановленої більшовиками у Росії. В соціальному плані абсолютну більшість у Радах становили «пролетарські» представники. Характерним було те, що в числі обраних до місцевих Рад було чимало колишніх делегатів Хустського з'їзду.

Можна певною мірою погодитися з думкою окремих істориків, що, незважаючи на злидні і неосвіченість, місцеве населення не надто підтримувало зрівняльні ідеали нової влади, методи її діяльності[148]. Досить зважену позицію займала місцева інтелігенція. Радянська влада на Закарпатті протрималася лише 40 днів (21 березня — 29 квітня 1919 р.). З 16 квітня 1919 р. румунські, а з 24 — чеські війська почали займати територію Закарпаття. Подальшу долю Підкарпатської Русі вирішила Паризька мирна конференція.

На початок квітня 1919 р. позиція конференції щодо русинського питання прояснилася. 9 квітня 1919 р. Бенеш телеграфував з Парижа Масарику про те, що його сповістили: «Рада Чотирьох (керівний орган конференції — *Авт.*) вирішила... русинський край присуджений нам. Деталі повідомлю пізніше. Все ще неофіційно»[149]. Невдовзі Г.Жаткович виїхав до Ужгорода. Його місією було об'єднання всіх русинських Рад на платформі приєднання краю до Чехословаччини. На прохання Г.Жатковича, А.Волошин скликав до Ужгорода на 15 березня 1919 р. представників Українських Народних Рад, щоб вони на спільній нараді створили Центральну Руську Народну Раду, яка через свій представницький характер була б легітимною прийняти рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Виступаючи на нараді, Г.Жаткович проінформував її членів про результати плебісциту американських русинів, зауваживши, що меморандуму американських русинів про приєднання Закарпаття до ЧСР замало, «потрібно, щоб самі карпатські українці зажадали цього»[150].

В умовах, коли чеські війська окупували Закарпаття, ЗУНР і Директорія УНР не втрималися на міжнародній арені, а в Росії панував більшовицький режим, Народні Ради Закарпаття, які шукали до того федерації з різними країнами, а саме: Пряшівська — з Чехословаччиною, Ужгородська — з Угорщиною, Хустська — з Україною, вирішили об'єднатися в надії отримати в межах

[148] Див.: *Лемак В.* Закарпаття в березні-квітні 1919 р. // Новини Закарпаття. — 1991. — 13 серпня.

[149] *Поп І., Галас В., Керецман Н., Палінчак М.* Назв. праця. — С. 38.

[150] *Химинець Ю.* Закарпаття — земля Української Держави. Нотатки з історії Закарпаття. — С. 37.

Чехословаччини автономістські права для Закарпаття. 7 травня 1919 р. в Ужгороді була утворена Центральна Руська Народна Рада (ЦРНР), яку очолив А.Бескид, а заступниками були обрані А.Волошин та Ю.Бращайко.

Зазначимо, що частина депутатів ЦРНР очікувала, що приєднання до ЧСР — це лише тимчасовий вимушений крок. Так, виступаючи на засіданні Ради 8 травня 1919 р., М.Бращайко підкреслив, що 420 делегатів у Хусті вирішили приєднати Закарпаття до України. Але цю злуку не можна було здійснити через несприятливі політичні, воєнні події[151]. Інший промовець, Ю.Бращайко, висловив сподівання, що «територія Угорщини, заселена русинами — українцями, буде прилучена до Чехословаччини тимчасово, поки на міжнародному форумі не буде остаточно вирішена судьба України»[152].

На цьому ж засіданні Рада прийняла постанову про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Були обрані 112 делегатів, які 20 травня 1919 р. виїхали до Праги, щоб передати Т.Масарикові «Протокол», який містив у собі Проект політико-правового впорядкування Закарпаття. Делегація мала намір проголосити й офіційно затвердити приєднання краю до ЧСР.

Основні вимоги, які поставила ЦРНР у «Протоколі» урядові Чехословаччини, зводилися до того, що русини мають становити незалежну Угорсько-руську державу (в майбутньому Підкарпатська Русь). Кордон Угорсько-руської держави має бути встановлений так, як його визначать офіційні представники Угорсько-руської держави та представники Чехословацької Республіки. Державною мовою Угорсько-руської держави має бути руська мова. Угорсько-руська держава повинна мати самостійність в усіх питаннях управління та у внутрішніх справах, пропорційне представництво в законодавчій Раді чи Радах Чехословацької Республіки, а представники руського народу — мати право в службових стосунках вживати руську мову. Крім цього, церквам має бути забезпечена повна свобода[153].

Якою була реакція уряду Масарика на поставлені ЦРНР вимоги — невідомо. Існуючі матеріали свідчать, що президент вважав

---

[151] *Химинець Ю.* Закарпаття — земля Української Держави. Нотатки з історії Закарпаття. — С. 37.

[152] Там само.

[153] *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Кн. 1. (1918–1938). — С. 92–94.

членів делегації приватними гостями, а не офіційними представниками «карпато-українського населення». Президент Масарик також заявив делегації, що конституційно вирішувати становище Закарпаття в складі ЧСР не входить в його компетенцію[154].

Завойовний характер політики чехословацького уряду стосовно Закарпаття і тактика виграшу часу яскраво проявилися під час вирішення двох основних питань, що потребували державно-правового впорядкування: конституювання автономних органів управління і визначення кордонів Підкарпатської Русі.

У серпні 1919 р. Г.Жаткович взявся за створення Директорії — влади Закарпаття[155]. Директорія мала управляти справами автономії спільно з Верховним командантом Підкарпатської Русі генералом Енноком до часу прийняття Паризькою мирною конференцією остаточного рішення. Однак у жовтні 1919 р. члени Директорії ще не були призначені, а у справі кордону зі Словаччиною нічого не зроблено. Спірна територія, на яку претендували Підкарпатська Русь і Словаччина, охоплювала Старолюбовнянський округ, північні частини Шариської та Земплинської жуп і майже цілу територію Ужанської жупи. Решта так званої спірної території названих жуп вважалася нейтральною (всупереч вимогам ЦРНР, яка домагалася включення їх до складу автономії) і упродовж 9 місяців мала підлягати управлінню державних органів. Потому на цій території мав бути здійснений перепис, результати якого стали б основою для вирішення проблеми. Тим часом 18 серпня 1919 р. названі жупи були зайнята військами Чехословаччини.

Умови приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини, що були викладені у підписаному 10 вересня 1919 р. Сен-Жерменському мирному договорі, значно відрізнялися від вимог Центральної Руської Народної Ради. Мирний договір зобов'язував Чехословаччину уконституювати «територію русинів на південь від Карпат» як автономну одиницю в рамках Чехословацької держави із найвищим ступенем самоуправління, який тільки можливий при збереженні єдності Чехословацької держави. Крім цього, згідно з Договором мав бути створений Сойм Підкарпатської Русі, до компетенції якого буде належати вся законодавча влада у мовних, шкільних і релігійних питаннях, у справах місцевої

[154] *Шандор В.* Назв. праця. — С. 211.

[155] ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 5–6.

адміністрації та інших. Губернатор Підкарпатської Русі повинен був призначатися президентом Чехословацької Республіки і мав бути відповідальним перед Соймом Підкарпатської Русі. Також Чехословаччина зобов'язувалася підбирати урядників до адміністрації Підкарпатській Русі, по можливості, з місцевого населення[156]. Отже, Мирним договором встановлювалися гарантії автономних прав Підкарпатської Русі та створювалася основа для державно-правових відносин між Підкарпатською Руссю і Чехословацькою республікою.

Після підписання Сен-Жерменського мирного договору в колах русинських політиків та інтелігенції виявлялося певне розчарування, що викликалося перш за все звуженням кола питань, які були віднесені до відання автономії. Адже згідно з вимогами Центральної Руської Народної Ради до компетенції федерального уряду мали належати лише питання закордонних, військових справ та фінанси, усі інші — до компетенції Сойму Підкарпатської Русі. Згідно з Мирним договором Сойму були залишені лише освітні та релігійні питання. Крім того, залишилося невирішеним питання кордону між Підкарпатською Руссю і Словаччиною.

18 листопада 1919 р. на всій території Підкарпатської Русі була встановлена військова диктатура, яку очолив генерал Еннок. Проте Чехословацький уряд намагався продемонструвати міжнародній спільноті, що права Підкарпатської Русі та її автономний статус, визначені Паризькою мирною конференцією, повністю дотримані. Тому 7 листопада 1919 р. Радою Міністрів Чехословацької республіки був затверджений, а 18 листопада того ж року проголошений Генеральний статут про організацію і адміністрацію Підкарпатської Русі (саме в цьому документі Закарпаття дістало офіційну назву «Підкарпатська Русь»). Згідно зі Статутом Чехословаччина приступала до виконання своїх зобов'язань щодо забезпечення автономних прав Підкарпатської Русі. Виходячи з цих зобов'язань, до того часу, поки не буде скликаний Сойм, урядом Чехословаччини призначався адміністратор краю (ним став чех Я.Брейха) та створювалася, як дорадчий орган автономна рада з назвою «Руська Автономна Директорія»[157]. Головою Директорії

---

[156] *Болдижар М., Панов А.* Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Т.Масарика. — Ужгород, 2005. — С. 21–22.

[157] *Химинець Ю.* Мої спостереження із Закарпаття. — Нью-Йорк, 1984. — С. 36.

був призначений Г.Жаткович, а членами — А.Волошин, Ю.Бращайко, Е.Торонський, Ю.Гаджега.

«Генеральний статут» був кроком назад на шляху здобуття автономних прав порівняно з Сен-Жерменським договором. Фактична влада перебувала в руках командувача окупаційної армії генерала Еннока та головного адміністратора краю Брейхи. Директорія в складі п'яти руських діячів мала тільки дорадчі функції. Та й вони не були визначені.

Коли стало ясно, що чехословацька влада не виконає територіальних та політичних умов щодо Підкарпатської Русі, передбачених у Мирному договорі, Г.Жаткович 16 березня 1921 р. подав у відставку і повернувся до США. Проголошена чеським урядом автономія краю виявилася, по суті, декларацією.

Показовим фактом є те, що «Генеральний статут» було видано чеською, російською і угорською мовами, однак не русинською. Коли населення Закарпаття запротестувало проти цього, чеський уряд передав справу Чеській Академії наук у Празі, яка однозначно визнала, що на Закарпатті живе частина українського народу, проте чеські політики такого рішення не прийняли[158].

Чеський політолог І. Духачек, який опублікував у часописі «Свідчення» документи із секретного архіву Міністерства закордонних справ (у зв'язку з включенням Закарпаття до ЧСР) ставить питання, на яке сам і відповідає: «Що у 1919 році викликало інтерес Масарика і Бенеша до приєднання Підкарпаття до ЧСР? Невже слов'янська сентиментальність? Зовсім ні. Невже господарська користь? Рішуче ні. Головний аргумент — військово-політичний»[159]. Приєднанням Закарпаття Чехословаччина забезпечила собі пряме сусідство з Румунією, що стало необхідною умовою для створення Малої Антанти (створена у 1920 р.) — оборонного союзу Румунії, Чехословаччини і Югославії проти територіального ревізіонізму Угорщини. Це був основний аргумент, яким скористалася чехословацька сторона на Паризькій мирній конференції, обстоюючи приєднання Закарпаття до ЧСР. Проект підтримали і схвалили США, Англія і Франція. Е.Бенеш заявив, що «Чехословаччина ніколи, за жодних умов не відмовиться від Рутенії

[158] *Химинець Ю.* Тернистий шлях до України. — С. 58–59.

[159] *Ванат І.* Державно-правове становище українців Пряшівщини в рамках ЧСР (1919–1939). — С. 20.

і буде боронити її «до останньої краплі крові», бо через чехословацьку розв'язку їх долі зв'язані остаточно»[160].

Таким чином, з розпадом Австро-Угорської імперії Центральну Європу чекав новий поділ і переділ. Перед словаками, русинами, румунами, як і перед іншими народами, що прагнули визволитися з-під влади Будапешта і Відня, постала можливість надії сформувати свою державність і позбутися назавжди тавра «неісторичності» і «недержавності». Виникнення молодих держав — Румунії, Угорщини, Чехословаччини, було об'єктивним і прогресивним процесом, який, однак, обмежував суверенність підкарпатських русинів.

Відповідь на питання, чому закарпатські русини тему щодо власного політичного майбутнього відразу переводили в площину приєднання (щоправда, з «окремим статусом») до інших державних утворень (чи то України, Угорщини, чи Чехословаччини), очевидно, пов'язана з периферійним характером розвитку Закарпаття, відсутністю тут національно «зрілої» впливової інтелігенції, яка могла б стати інтелектуальним та організаційним ядром майбутньої держави. Знадобився час, аби русинська інтелігенція збагнула, що ані Угорщина, ані Чехословаччина ніколи не нададуть Закарпаттю можливостей для національного відродження, скільки б вони цього не декларували, і що національний розвиток можливий лише в кордонах Української держави.

Отже, в роки Першої світової війни позиція різнонаціонального населення Закарпаття щодо самовизначення була неоднозначною. Проукраїнський варіант масово підтримувало русинське населення східного Закарпаття і численні народні ради, які виникли в листопаді — грудні 1918 р. на території від Попраду до Ясіня. Симпатії інших етнічних груп значною мірою визначалися різновекторними історичними і геополітичними факторами. Серед них — характер розселення: компактно поселені національні групи (румуни, словаки), які зазнавали значного впливу материнських країн, виступали за приєднання до них (Румунії, Словаччини), дисперсно розселені (євреї) — підтримували ідею автономії Закарпаття в складі Угорщини.

Проблема самовизначення Закарпаття набула наприкінці 1918 р. міжнародного звучання. В цей період мало місце справжнє «змагання» за Закарпаття. Однак зовнішньополітична ситуація,

[160] *Шандор В.* Назв. праця. — С. 207–208.

якою скористався Т.Масарик, діставши підтримку закарпатських переселенців у США, а згодом перетягши на свій бік і Народні Ради самого Закарпаття, склалася на користь державно-правового впорядкування Закарпаття в складі ЧСР. Так, Закарпаття («Руська Країна» — встановлена мадярами в 1918 р., або Угорська Русь, як зазначено в Універсалі Директорії УНР, або «територія русинів на південь від Карпат» — як вживано офіційно в Сен-Жерменському договорі, і нарешті, «Підкарпатська Русь» — як записано в «Генеральному статуті») опинилося в складі Чехословаччини як формально автономне утворення. Але до складу цього утворення була включена не вся територія Закарпаття. Згідно зі Сен-Жерменським договором, західна частина Закарпаття увійшла до складу Словаччини, що суперечило волі карпато-русинського населення, яке сподівалося зберегти цілісність карпаторуської території. Крім того, на основі рішень Сен-Жерменського і Тріанонського мирних договорів комітат Мармарош був розділений між Чехословаччиною і Румунією у співвідношенні 3/5 і 2/5 території. Кордоном розділення стала Тиса.

Розділ V.
ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ: ПРОЦЕСИ ЕТНІЧНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ. 1919-1939 РР.

§1. Статус Закарпаття в етнополітичній структурі та адміністративно-територіальному устрої Чехословаччини

У процесі розпаду Австро-Угорщини більшість українсько-русинського населення Закарпаття висловилася за об'єднання краю з Українською Народною Республікою. Однак складність внутрішньополітичної ситуації в регіоні, поразка ЗУНР, нова розстановка геополітичних сил на світовій арені після завершення Першої світової війни змусили Центральну Руську Народну Раду, утворену представниками Ужгородської, Пряшівської та Хустської Рад, проголосити 8 травня 1919 р. приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Офіційне включення краю до Чехословацької республіки відбулося на підставі рішення Паризької мирної конференції, Сен-Жерменського (10 вересня 1919 р.) і Тріанонського (4 червня 1920 р.) договорів, в умовах окупації краю чеською і румунською арміями. Приєднання Закарпаття до ЧСР розглядалося як необхідна умова для створення Малої Антанти — оборонного союзу Румунії, Чехословаччини і Югославії проти територіальних претензій Угорщини. З приєднанням Закарпаття Чехословаччина набула спільний кордон з Румунією. Такі обставини визначили характер етнополітичного розвитку Закарпаття впродовж міжвоєнного періоду.

Серед ключових проблем, пов'язаних із входженням Закарпаття до ЧСР, було визначення його адміністративних меж та обсягу обіцяної автономії, створення автономних органів управління. Ситуація ускладнювалася тим, що за рішенням Паризької мирної конференції від історичного Закарпаття як Підкарпатської Русі у складі ЧСР відділялася Пряшівська Русь, а частина південнокарпатської землі — Мармароська Русь — приєднувалася до королівства Румунія. Окрім Північної Буковини, Румунія отримала 14 сіл Мармарощини. Територіальна невизначеність меж «території русинів на південь від Карпат» суперечила умовам Сен-Жерменського мирного договору і стала одним з приводів для зволікання

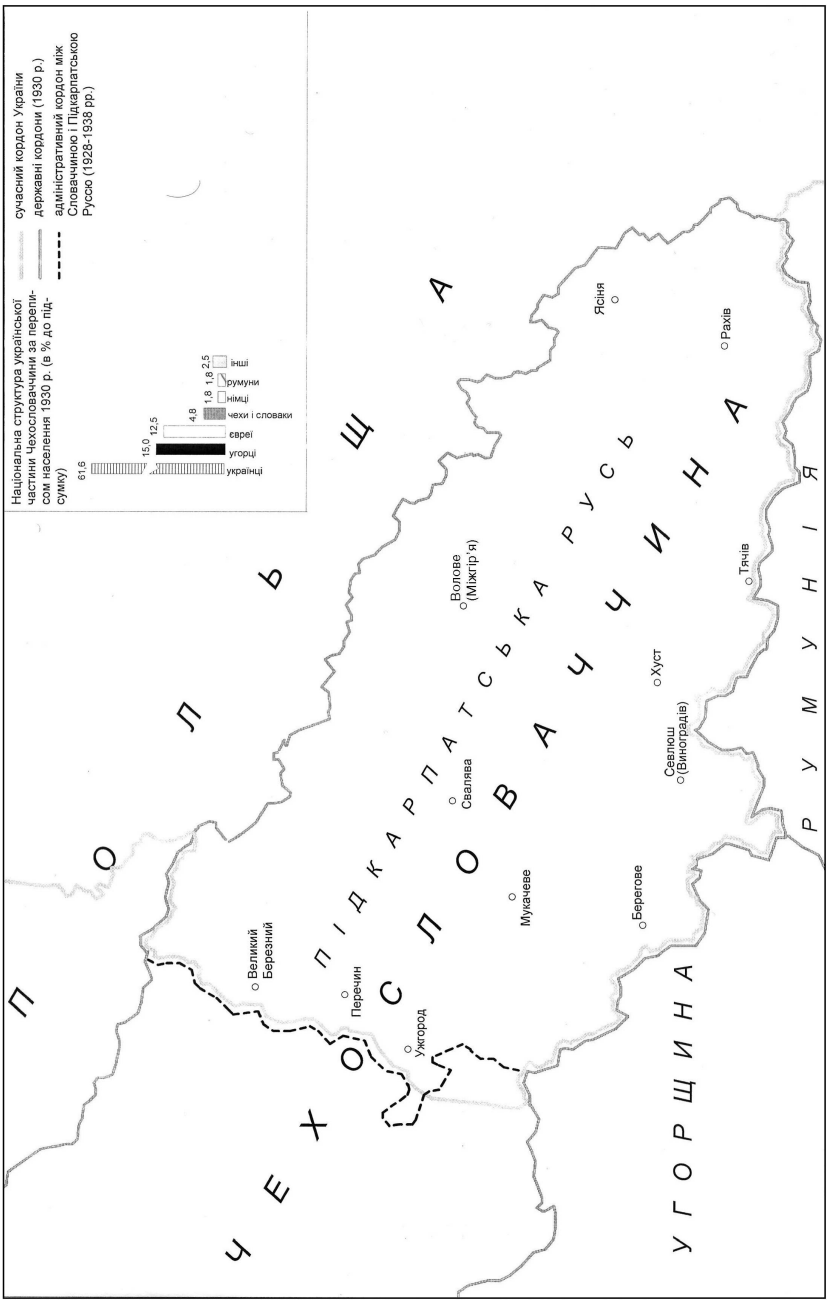

Закарпаття у складі Чехословаччини (20–30-ті роки XX ст.)

з виконанням керівництвом ЧСР взятих на себе зобов'язань щодо надання краю автономії.

Питання визначення кордонів Закарпаття, насамперед зі Словаччиною, неодноразово обговорювалося на міжнародному рівні, частково й за участі представників закарпатського національно-визвольного руху. Зокрема, 29 липня 1919 р. в Парижі відбулася нарада президента Т.Масарика, міністра внутрішніх справ А.Швегли та представника закарпатців Г.Жатковича, де обговорювалися основні принципи встановлення закарпатсько-словацького кордону і організаційна структура адміністрації автономії. Територіально до складу Підкарпатської Русі мала увійти Старолюбовнянська округа, північна частина Шариської та Земплинської жуп і майже вся територія Ужанської жупи. Інша частина території, на котру претендували русини і яка була визнана спірною, за загальною згодою сторін вважалася протягом дев'яти місяців нейтральною і повинна була управлятися центральними органами ЧСР. Через дев'ять місяців на спірних землях передбачалося провести перепис населення під контролем змішаної словацько-української комісії, який став би підставою для розв'язання територіальних питань[1]. Однак ця домовленість не була реалізована.

Складність встановлення українсько-словацького кордону була пов'язана з тим, що внаслідок мадяризації краю національна свідомість українського та словацького населення була надзвичайно низькою. Однією з головних ознак, що відрізняла русинів (українців) від слов'яків (словаків), була приналежність українців до Греко-католицької церкви. Більшість словаків належали до римо-католицького та протестантських віросповідань. У північних округах Земплинської, Шариської та Списької жуп кількісно переважали українці, а у південних — словаки. Частина греко-католиків (русинів) в умовах співжиття з мадярами і словаками мовно асимілювалася, сприйнявши національну ідентифікацію своїх сусідів. Решта греко-католиків південних округ названих жуп залишалася вірними своїй релігії, національним традиціям і підтримувала включення цих територій до автономії. У Державному архіві Закарпатської області зберігаються десятки звернень селян, наприклад, сіл Батар, Йовра, Тарнівці, Шишлівці, Концгаз та ін.

[1] *Ванат І.* Державно-правове становище українців Пряшівщини в рамках ЧСР (1919–1939 рр.) // Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919–1939). — Пряшів, 2000. — С. 21.

з проханням включити їхні землі до адміністрації Підкарпатської Русі. Однією з причин таких звернень була економічна доцільність, оскільки відстань до Ужгорода становила лише 5–10 км[2].

У питаннях встановлення кордонів Закарпаття зі Словаччиною та Румунією, зокрема, щодо визначення його статусу, дослідники історії Закарпаття відзначають маніпуляції міністра закордонних справ ЧСР Е.Бенеша, президента Т.Масарика, незацікавленість керівництва держави в збереженні етнотериторіальної цілісності краю та повноцінної реалізації автономістської програми[3].

Керівництво ЧСР не визнало Центральну руську народну раду представницьким органом закарпатців і формувало цивільну адміністрацію краю наступним чином. У серпні 1919 р. уряд Чехословаччини призначив Г.Жатковича головою Тимчасової руської автономної директорії — допоміжного органу військового командування на Підкарпатській Русі на чолі з французьким генералом Енноком. 20 серпня адміністратором (управителем) — керівником Цивільного управління Підкарпатської Русі став чеський чиновник Я.Брейх. 19 листопада 1919 р. було призначено новий склад Тимчасової директорії Підкарпатської Русі[4] у складі Г.Жатковича, Ю.Бращайка, О.Торонського, Ю.Гаджеги та К.Прокопа, якого пізніше замінив Є.Пуза. Директорія була дорадчим органом при генералі Енноку та адміністраторі Брейху з питань мови, освіти, культури, релігії та місцевого самоврядування. З травня 1920 р. управління краю перейшло до рук віце-губернатора П.Еренфельда, який замінив Я.Брейха. Провідні посади в урядових структурах на Підкарпатській Русі також посідали чехи. Щоб завоювати авторитет та здобути симпатії місцевого населення Закарпаття, влада направляла на посади вищих чиновників таких етнічних чехів, які були кваліфікованими працівниками і прихильно ставились до ідеї вільного розвитку краю.

---

[2] Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО). — Ф. 46. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 1–2.

[3] *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Кн. І. (1918–1938). — Пряшів, 1990; Химинець Ю. Закарпаття — земля Української держави: Нотатки з історії Закарпаття. — Ужгород, 1991; *Shandor V.* Carpato-Ukraine in the Twentieth Century. Political institute. — Harvard University, 1997 та ін.

[4] В літературі серед членів директорії називають і А.Волошина. Це вірогідно пов'язано з тим, що Г.Жаткович пропонував його кандидатуру керівництву ЧСР.

Першим правовим документом, який встановлював адміністративну структуру краю, було розпорядження уряду ЧСР від 16 листопада 1919 р. «Генеральний статут для організації і адміністрації Підкарпатської Русі, прилученої до Чехословацької республіки мирною конференцією». У Підкарпатській Русі розпорядження було опубліковане 18 листопада 1919 р. за підписами командувача окупаційними військами Еннока та адміністратора Брейха. У першому розділі констатувалося «дарування найширшої автономії», тобто самоуправління, передбаченого Сен-Жерменським договором, яке повинно було реалізовуватися у відповідності до принципу єдності чехословацької держави.

Передбачалося, що до складу Словаччини відійдуть Чоп і Перечин, а також окремі населені пункти, розташовані на захід від залізничної колії Чоп-Ужгород-Ужок. Річка Уж стала тимчасовою демаркаційною лінією між Словаччиною та «автономною територією». Тут мова йшла і про південний кордон краю з Румунією та Угорщиною. Генеральний статут допускав можливість вносити зміни в розмежування на основі переговорів між словаками і русинами-закарпатцями. Третя частина Статуту містила здебільшого положення, які стосувалися мовних і освітніх питань. Народній мові надавався офіційний статус і вводилося її вивчення в школах, гарантувалася діяльність шкіл угорської меншини. Уряд ЧСР зберігав за собою право призначати адміністратора краю та автономну директорію як дорадчий орган. Директорія складалася з п'яти членів, призначених за поданням уряду президентом республіки і діяла під керівництвом Г.Жатковича до кінця лютого 1920 р., коли її члени склали свої повноваження.

Планувалося, що питання назви краю і мови остаточно буде розглянуто Соймом, а до того часу Статут визнавав історичну назву «Підкарпатська Русь», окрім якої можна використовувати також назву «Русинсько»[5]. Однак Сойм не скликався, хоч вибори до нього мали бути проведені не пізніше, ніж через 90 днів після виборів до Національних зборів ЧСР, тобто в термін до 20 липня 1920 р. Генеральний статут не був опублікований у збірнику законів і розпоряджень Чехословацької республіки, а отже, не набув згідно з існуючою тоді юридичною нормою, законної сили.

[5] *Болдижар М., Мосні П.* Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. — Ужгород, 2002. — С. 79.

На знак протесту щодо невиконання домовленостей, обмеження автономії краю Г.Жаткович 19 лютого 1920 р. подав у відставку. 2 березня 1920 р. його підтримали члени Директорії. Уряд ЧСР не прийняв відставки і призначив Г.Жатковича губернатором. Сподіваючись на проведення виборів до крайового Сойму, він підготував проект виборчого закону, а також розробив проекти Конституції Підкарпатської Русі та пропозиції щодо вирішення питання кордону зі Словаччиною. Основою політичної програми Г.Жатковича стали цілісність території Закарпаття та його автономний юридичний статус, гарантії яких були проголошені мирним договором і Конституцією ЧСР.

Губернатор краю намагався заручитися підтримкою місцевих політичних та культурно-просвітницьких організацій. Варто зазначити, що міжвоєнний період для Закарпаття був пов'язаний з розширенням демократичних свобод, виникненням мережі громадських організацій та процесом формування багатопартійності. Закарпаття втягувалося у політичну систему, яка встановлювала більш ліберальний устрій суспільства. У національному і політичному відношеннях проходили процеси дроблення, диференціації та визначення ідентичності. Раніше нібито єдине населення краю за наявності свободи слова і права на створення різноманітних політичних, релігійних та громадських організацій почало структуруватися за політичними, культурними, національними, релігійними ознаками.

На початку 1920-х рр. в Ужгороді утворюються культурно-освітні товариства «Просвіта», ім. О.Духновича, Союз русинських юристів та ін. Зауважимо, що в радянській історіографії діяльності цих організацій давалася безпідставно негативна оцінка, і не в останню чергу через активну участь у їхньому функціонуванні представників духовенства, насамперед, уніатського. Дійсно, у керівництві «Просвіти» були священнослужителі О.Стойка, О.Хіра, А.Волошин, на чолі русофільського товариства ім. О.Духновича стояли П.Гебей, Т.Шуба, С.Фенцик, І.Ханат, угорський просвітницький рух підтримували єпископ-реформат Б.Берток, греко-католицькі священики Є.Ортутай, П.Дем'янович[6]. Про упередженість і некоректність негативних оцінок свідчать хоча б результати

[6] *Майборода О., Рубльова Н.* Конфесійний чинник сучасного русинського націоналізму в українському Закарпатті // Історичний журнал. — 2003. — №4–5. — С. 8.

діяльності товариства «Просвіта»: в середині 1930-х р. товариство утримувало 219 читалень, 135 театральних гуртків, 44 спортивні гуртки, 12 оркестрів. У період 1920–1937 рр. «Просвіта» видала 150 книг, загальним накладом 450 тис. примірників[7]. Участь духовенства в просвітницькій діяльності викликала у русинського населення додаткову довіру, а численні культурно-освітні заходи, що докладніше розглядаються у наступному параграфі, сприяли формуванню і закріпленню у нього етнокультурної ідентифікації.

У 1919 р. розпочався процес формування політичних об'єднань на Закарпатті, який відбувався за такими критеріями: по-перше, партії засновувалися як виразники інтересів соціальних груп, насамперед, селянства, і загалом відстоювали автономний статус краю, вимагали визначення справедливих кордонів зі Словаччиною, проведення виборів до крайового Сойму. По-друге, як складові або філії загальнодержавних чеських партій. По-третє, як організації національні — русинські, єврейські, угорські тощо. Виникнення політичних об'єднань на національній платформі свідчило, що питання етнічної самоідентифікації населення краю природно стояло на порядку денному.

У квітні 1920 р. був створений Підкарпатський землеробський союз (ПЗС), який розраховував на підтримку заможного та середнього селянства. Організаторами партії виступили М.Демко і Й.Камінський, а лідерами окружних організацій були майбутні керівники партії І.Куртяк — учасник Хустського з'їзду, прихильник збереження Закарпаття у складі Угорщини, та А.Бродій. У 1923 р. партію було перейменовано в Автономний землеробський союз (АЗС). Керівники ПЗС твердили, що їм не потрібна ані Росія, ані Україна, ані Угорщина — лише власна вільна країна в рамках Чехословацької республіки[8]. Ідея реалізації автономії стала основною у політичній діяльності партії, що було чітко зафіксовано як в програмі, так і в назві[9]. На цій позиції вона намагалася

---

[7] *Палінчак М.* Державно-церковні відносини на Закарпатті та в Східній Словаччині в 20 — середині 30-х років XX століття. — Ужгород, 1996. — С. 61.

[8] *Ліхтей І.* Українське питання в діяльності політичних партій Підкарпатської Русі (1919–1939 рр.) // Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919–1939). — Пряшів, 2000. — С. 83.

[9] *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. У 2-х ч. — Ч. 2. — Ужгород, 1993. — С. 26; *його ж.* Краю мій рідний. — Ужгород, 1998. — С. 25–27.

створити коаліцію з Карпаторуською трудовою партією і Руською народною партію.

Карпаторуська трудова партія (КТП) була заснована в червні 1920 р. діячами Центральної Руської Народної Ради русофільського напряму А.Гагатком та І.Цуркановичем за участю К.Прокопа і Ю.Гаджеги. Її друкований орган — щотижневик «Русская земля» відстоював русофільську ідеологію. У національному та мовному питаннях позиція КТП була однозначна — населення Закарпаття є гілкою російського етносу, тому офіційною мовою навчання в школах та ведення діловодства в установах повинна бути російська мова. Трудовики від початку своєї діяльності підтримували православний рух на Закарпатті. Близькою до КТП була Землеробська автономна партія Підкарпатської Русі, яку очолював І.Мочкош.

Інша партія аграрного напряму — Руська народна партія репрезентувала себе як українська політична сила. Серед її засновників і провідників були Ю.Бращайко, А.Штефан та А.Волошин, а брат Ю.Бращайко Михайло редагував газету «Руськая нива», що відстоювала руський, тобто український, характер населення краю та українську мову. В липні 1920 р. на з'їзді в Ужгороді вона була перейменована в Руську хліборобську (землеробську) партію (РХ(З)П), що мало повніше відбивати її соціальний склад. Будучи єдиною місцевою проукраїнською партійною організацією, вона у своїй програмі виступила за об'єднання всіх русинів від Попраду до Тиси, здобуття та забезпечення найширшої автономії краю, вибори до органів місцевого самоврядування, розвиток руської мови, яка мала стати мовою шкільництва та краєвої адміністрації[10]. Стосовно визначення руської мови Головна управа партії прийняла рішення домагатися, щоб в межах автономної Підкарпатської Русі офіційною мовою шкіл і всіх просвітніх інституцій Сойм затвердив «нашу руську (малоруську) мову»[11]. РХ(З)П орієнтувалася на ту частину населення краю, яка усвідомлювала свою близькість з Україною, належність до українського етносу. Частина партії на чолі з А.Бескидом залишила за собою стару назву Руська народна партія (Русская народная партия), зосередилася на праці в Східній Словаччині і взяла курс на зближення

[10] Статутъ и програма Руськоі хліборобської (земледільської) партіи. — Ужгородъ, 1920. — С. 4–11.

[11] *Ліхтей І.* Назв. праця. — С. 82.

з Чехословацькою національно-демократичною партією, іншими місцевими москвофільськими партіями.

Серед місцевих організацій чеських партій на Закарпатті найбільшою була філія Аграрної партії — Селянсько-республіканська землеробська партія Підкарпатської Русі, яку в краї очолив Е.Бачинський. Досить популярною була й Соціал-демократична партія Чехословаччини, яка в Закарпатті виникла в травні 1920 р. як Руська соціал-демократична партія (пізніше Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі — СДППР) в результаті злиття заснованих раніше на національній основі руської, угорської та єврейської соціал-демократичних партій. Очолив її депутат австрійського рейхстагу від Галичини Я.Остапчук. Серед керівників партії були такі відомі політичні діячі, як Є.Пуза, С.Клочурак, В.Климпуш. Партія видавала газети «Народ» (українською мовою з 1926 р.), пізніше — «Вперед» та «Elore» — угорською. В національному питанні СДППР відстоювала здобуття освіти рідною мовою представниками різних етнічних груп, свободу віросповідання та ін.[12].

Широкою підтримкою населення Закарпаття користувалася й Комуністична партія ЧСР, яка в краї опиралася на створену ще у березні 1920 р. Міжнародну соціалістичну партію Підкарпатської Русі. Її лідери — Й.Гаті, А.Дьєзе, М.Шимон, Е.Зайдлер, Б.Іллеш, І.Мондок, Г.Феєр, П.Терек — встановлювали або підтримували в краї угорський радянський режим як група комуністів Руської Країни в складі Комуністичної партії Угорщини. За національним складом у партії на той час переважали угорці та євреї. В травні 1921 р. було створено крайову комуністичну організацію Комуністичної партії Чехословаччини. На виборах 14 березня 1924 р. КП ЧСР на Закарпатті отримала 39,4% підтримки до Палати послів, а її представники — І.Мондок, М.Сидоряк, Е.Шафранко, І.Локота[13] стали депутатами. У національному питанні партія виступала за навчання в школах і ведення діловодства в установах рідною мовою. Після прийняття резолюції V конгресу Комінтерну (червень-липень 1924 р.), згідно з якою

[12] *Токар М.* Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках. — Ужгород, 2001. — С. 27.

[13] Інколи першими послами від крайової організації КПЧ називають Й.Гаті, єврейського адвоката, який у 1929 р. вийшов з партії, та П.Терека, угорського шевця. Див., напр.: *Химинець Ю.* Назв. праця. — С.45.

Підкарпатський[14] крайком КПЧ підпорядковувався його українській секції, комуністи стали декларувати інтереси українського населення й перспективи приєднання до радянської України. З 1925 р. Комуністична партія почала видавати українською мовою свій друкований орган «Карпатську правду»[15]. На VII конференції Закарпатського крайкому КПЧ в грудні 1926 р. було проголошено, що мовне питання для партії вже не існує. Закарпатські комуністи стверджували: «Нам ясно, що ми є частиною українського народу... положити кінець обманюванню та обдурюванню нас всякими «язиковими вопросами», назвами «русин», «руський», чи «русский»[16]. Водночас наголошувалося, що остаточно розв'язати національне питання може тільки радянський суспільний лад[17].

Створювалися на Закарпатті і партії, що об'єднували представників національних меншин, насамперед, угорців та євреїв. Однією з перших угорських партій Закарпаття була створена З.Деже, Е.Корлатом Угорська партія права, до якої належала більшість угорської інтелігенції. Вона видавала щоденну газету «Karpati Magyar Hirlap». Одночасно виникли партія дрібних сільських господарів (Угорська партія дрібних землеробів) під керівництвом К.Хоккі, яка видавала «Hatarosi Ujsag» та Угорська християнсько-

---

[14] У документах Конгресу фігурує назва «коммунистическая организация Прикарпатської Руси» (V Конгресс Коминтерна. Стенограмма. Ч.2. — М., 1924. — С. 127.). Вірогідно в назву спілки, як і краю загалом, вкладався географічно-політичний зміст. З точки зору Праги край буде під чи при Карпатах, із Києва чи Москви — за Карпатами. Це свідчить про переорієнтацію комуністів Закарпаття з Праги на Москву в середині 1920-х рр.

[15] У грудні 1925 р. І.Мондок, А.Дьєзе, Ч.Грушка перебували у Харкові в складі делегації КПЧ на IX-му з'їзді КП(б)У. На нараді у М.Скрипника І.Мондок обіцяв захищати українську лінію у комуністичному русі Закарпаття і у виданнях партії перейти на українську мову. З січня 1926 р. О.Бадан, за свідченням І.Мондока, чи не єдиний, хто вільно володів українською мовою у партійній організації Закарпаття, став головним редактором «Карпатської правди» (Детальніше див.: *Довганич О.Д.* Переслідування громадян радянським тоталітарним режимом у передвоєнні та повоєнні роки // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Закарпатська область. — Кн. 1. — Ужгород. 2003. — С. 40.).

[16] Цит. за: *Магочій П.Р.* Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). — Ужгород, 1994. — С. 139.

[17] *Данилюк Д.Д.* Історіографія Закарпаття у новітній час (1917–1985). — Львів, 1985. — С. 65.

соціалістична партія Балішія та Керекеша[18]. Пізніше, в 1921 р., сформувалася реваншистська Автономна партія автохтонів, створена колишнім угорським офіцером А.Аркі, яка видавала газету «Oslako». З часом угорські партії об'єдналися в єдину Угорську народну партію, зберігши три друковані органи. Очолив партію Е.Корлат, який у цей період виявляв лояльність до чехословацького керівництва[19].

Інтереси єврейської національної меншини в краї представляли декілька партій. Єврейська народна (згодом сіоністська) під керівництвом Х.Кугеля, доктора О.Шпігеля об'єднувала дрібних ремісників, діяла в Мукачевому та видавала газету угорською мовою «Zsido Neplap» і з 1929 р. мовою ідиш «Yidische stime». Вони висували вимогу сучасної освіти єврейских дітей та молоді мовою іврит і ставили за мету підготовку молодих людей до еміграції в Палестину. Єврейська демократична (згодом ортодоксальна) партія на чолі з К.Вайсом, А.Кроо та Г.Райзманом об'єднувала працівників торгівлі Ужгорода і критикувала сіоністів та засновані ними освітні заклади, зокрема єврейську гімназію в Мукачевому. Заможні верстви представляла Єврейська громадянська партія М.Гутмана, створена у Севлюші. Загалом єврейські партії займали лояльну до уряду ЧСР позицію.

Отже, Г.Жаткович, як губернатор краю, намагався враховувати інтереси усіх політичних сил, він схвально поставився до створення ПЗС, але його реальною опорою стали прибічники Руської хліборобської (землеробської) партії та осередки Соціал-демократичної партії. Більшість політиків краю виявилися в опозиції до центральної влади та до діяльності губернатора. Це, насамперед, прихильники комуністичної ідеології, що протестували проти військової окупації, яка тривала з листопада 1919 р. до 1923 р., та русофіли — А.Бескид і А.Гагатко.

У вересні-жовтні 1920 р. підготовлені Г.Жатковичем документи щодо реалізації права Закарпаття на автономію були подані на розгляд уряду ЧСР. Небажання їх розглядати на урядовому рівні і постійні зволікання спричинилися до того, що 16 березня

---

[18] Див.: *Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф.* Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.) — Ужгород, 1998. — С. 51; Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ (1918–1945). — Ужгород, 1995. — С. 133, 186.

[19] *Пушкаш А.* Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945. — М., 2006. — С. 77.

1921 р. Г.Жаткович вдруге подав у відставку з посади губернатора. Оскільки переговори у Празі не дали позитивних результатів, 13 травня 1921 р. його відставка була прийнята. Після відставки Г.Жатковича Підкарпатським краєм управляв віце-губернатор П.Еренфельд, який був підпорядкований Міністерству внутрішніх справ. Обіцяне самоврядування чехословацький уряд підмінив режимом адміністративного апарату шляхом введення при окремих міністерствах посад референтів для Підкарпатської Русі. Влада широко маніпулювала етнонаціональними проблемами, всіляко підігрівала та заохочувала українсько-русофільсько-русинське протистояння.

У 1923 р. А.Бескид уклав угоду про об'єднання Руської народної партії, інших карпаторуських партій краю з Чехословацькою аграрною партією і 14 листопада його призначили губернатором Підкарпатської Русі. Нова Карпаторуська землеробська республіканська партія з'єднала в своїх лавах прихильників усіх п'яти землеробських партій, окрім РХ(З)П. Новий губернатор і його політична сила дотримувалися русофільських поглядів, відстоювали позицію, що мовою навчання в Підкарпатській Русі може бути лише російська мова. В цьому їх підтримував і новий віце-губернатор, лідер чеської Аграрної партії А.Розсипал.

Виконання зобов'язань щодо надання автономії краю, взятих Т.Масариком перед закарпатськими провідниками на початку створення чехословацької держави, постійно відкладалися на невизначений час, а деякі з них замовчувалися[20]. Як наслідок, у середовищі різних політичних і суспільних сил на Закарпатті зростало невдоволення урядової політикою центру. В свою чергу, невдоволення празьких правителів викликав опір населення і політичних сил Підкарпатської Русі обмеженню русинської території у складі ЧСР, відокремленню від неї Пряшівщини. Відсутність територіальної цілісності краю, а також русофільські та русинські гасла окремих місцевих політиків не сприяли зміцненню національної ідентифікації та консолідації українського населення Закарпаття.

Статус Закарпаття, особливості функціонування системи влади в краї визначалися Конституцією ЧСР та нормативними актами,

[20] Домовленість Т.Масарика з лідерами закарпатської визвольного руху полягало в тому, що Закарпаття перебуватиме в складі новоутвореної Чехословаччини тимчасово, до нормалізації ситуації в Україні (*Болдижар М., Панов А.* Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Т.Масарика. — Ужгород, 2005. — С. 90).

котрі доповнювали її. Конституційна грамота, введена в дію законом від 29 лютого 1920 р., констатувала, що «чехословацька держава є демократичною республікою» (розд.1, §2), в якій народ є єдиним «джерелом всієї державної влади»[21]. За Конституцією (розд. 1, §3, пункт 2), територія Підкарпатської Русі наділялася такою автономією, яка б не порушувала цілісності Чехословаччини. Конституція обумовлювала, що закони, котрі були б прийняті Соймом Підкарпатської Русі, могли мати юридичну силу тільки після їхнього затвердження губернатором та президентом республіки. Відповідно пункт 5 §64 розділу 3 передбачав, що Президент ЧСР поряд із законами, прийнятими Національними зборами, підписує і закони Сойму Підкарпатської Русі. Пункт 3 §3 розділу 1 декларував перспективи власного Сойму Підкарпатської Русі та визначав обсяг його компетенції. Згідно з пунктами 5–6 §3, Закарпаття в Національних зборах ЧСР мало бути представлене певною кількістю послів і сенаторів, які повинні були захищати інтереси населення краю у найвищому законодавчому загальнодержавному органі. Вищою посадовою особою краю ставав губернатор, який призначався президентом і був підзвітний крайовому Сойму. Формальний демократизм декларувався як формою керівництва краєм (пункт 6), так і правом на добір кадрів до органів самоуправління (пункт 7). Конституція ЧСР так і не визначила конкретно територіальні межі Підкарпатської Русі.

Чехословаччина репрезентувала себе як демократична унітарна президентсько-парламентська республіка. При цьому тільки Підкарпатська Русь була провінцією, котрій була обіцяна (хоч не надана) автономія і яка мала державні символи. Прапором Підкарпатської Русі було полотнище, яке в рівних частинах складалося з верхнього жовтого та нижнього синього полів. Питання прапора, а особливо гімну Підкарпатської Русі були предметом суперечок впродовж 1920-х р. Герб Підкарпатської Русі був у формі щита, розділеного навпіл по вертикалі. В правому синьому полі були три золоті смуги, а в лівому срібному полі — червоний ведмідь, який дивиться праворуч[22]. Конституція Чехословаччини 1920 р.

[21] Конституційна грамота Чехословацької республіки. — Прага, 1924. — С. 7.

[22] *Делеган М.* Початок демократизації суспільства та її роль у розвитку політичної свідомості населення Закарпаття (1919–1929 рр.) // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи. — Ужгород, 1998. — С. 417.

закріпила у державі республіканські та парламентські інститути. Правда, вона була прийнята без участі представників закарпатських українців.

Разом з Конституцією Парламент ухвалив Закон про мови, що регулював становище державної, офіційної мови для державних органів та інших офіційних установ, а також правила вживання інших мов. У §1 Закону містилася вимога оволодіння службовцями державних установ і підприємств чеською мовою. §2 Закону декларував положення про двадцятивідстокову національну меншину. Згідно із цим положенням наявність такої меншини створювала передумови для того, щоб суди, установи та органи республіки приймали від представників таких меншин заяви рідною мовою і давали відповідь чеською мовою та мовою заявника. Прийняття цього положення збігалося з думкою Т. Масарика, який підкреслював, що в інтересах меншин здобути знання державної мови і, навпаки, в інтересах більшості знати мову меншин, передусім значної меншини. §4 Закону розглядався як складова частина Конституції і визначав, що установи в чеських областях ведуть діловодство, як правило, чеською, а в Словаччині — словацькою мовами, і що офіційна відповідь словацькою мовою на заяву чеською, або офіційна відповідь чеською мовою на заяву словацькою вважається відповіддю мовою заявника. В Законі було посилання, що Сойм матиме право вирішувати питання мови для Підкарпатської Русі так, щоб не розривати єдності з ЧСР. 8 червня 1923 р. Парламент ухвалив стосовно мови діловодства на Закарпатті: «до того часу, поки Сойм Підкарпатської Русі не вирішить інакше, урядовою мовою є мова державна (чеська)»[23]. Вона запроваджувалася в усіх адміністративних і громадських установах.

Законодавча влада в ЧСР належала Національним зборам (450 осіб), які складалися з двох палат: Палати депутатів або послів (кількістю 300 осіб) і Сенату (150 осіб). Вибори в обидві палати були загальними, рівними, прямими і таємними, за пропорційною системою. Участь у виборах була не тільки правом, а й обов'язком, без винятку. За невиконання цього обов'язку у віці від 21 (в Сенат від 26) до 70 років без поважної причини накладався штраф. Представництво Підкарпатської Русі в Національних зборах визначалося виборчим законодавством ЧСР таким чином: 9 місць у Палаті послів і 4 — у Сенаті.

[23] *Химинець Ю.* Назв. праця. — С. 43.

Свідченням курсу на демократизацію суспільства були норми суспільних відносин, права і свободи громадян молодої чехословацької держави, узаконені Конституцією та іншими нормативно-регулятивними актами. Йшлося про рівність громадян, незалежно від статі, роду і звань, право на охорону життя і свободи, незалежно від походження, громадянства, мови, раси або віросповідання, заборону насильницької денаціоналізації; недоторканність особи і свободу вибору місця проживання в межах республіки; право приватної власності. Закладалися основи для значної активізації громадсько-політичного життя. Вона мала різні прояви, зокрема, формувалися політичні партії, релігійні та громадські об'єднання, спілки. Гарантувалися свобода слова, зокрема, у такій формі як масова преса, що мала можливість відбивати інтереси різних прошарків і груп населення; свобода мітингів, демонстрацій, зборів, свобода совісті, включаючи право зміни релігії, терпимість до опозиції, узаконена владою, розвиток громадського самоуправління.

Представники різних політичних поглядів дістали змогу висловлювати свою позицію у парламенті, пресі, на мітингах, захищати свої права в суді. Депутати Національних зборів від Закарпаття активно використовували право на інтерпеляції[24], що надавалося §52 Конституційної грамоти.

Одночасно слід зазначити, що декларований демократичний політичний плюралізм часом використовувався як ширма для прикриття маніпуляцій центрального уряду. Одним з таких проявів було підпорядкування державною владою політичного руху закарпатців керівництву так званих «державотворчих партій» — політичних об'єднань, що входили до урядової коаліції, з метою наперед заданого регулювання діяльності крайових філій. Першою з таких партій була Аграрна партія, що розглядалася як опора чехословацької влади на Підкарпатській Русі. Демократичні декларації давали можливість маніпулювати існуючими проявами невдоволення народу з боку політичних партій задля реалізації вузькопартійних інтересів. Навіть Е.Бенеш змушений був засудити спроби трансплантації чеських політичних партій до Підкарпатської Русі й провокування релігійного розбрату[25].

---

[24] Інтерпеляція (від лат. Interpellatio — переривання промови) — форма депутатського звернення або запиту.

[25] *Bene E.* Reło problemu podkarpatoruskem a jeho ztahu k ¨ eskoslovenske republice. — Uzhorod, 1934.

Не відповідав демократичним зусиллям чехословацьких правителів і той факт, що у відповідності з Конституцією державотворчими народами в республіці вважалися тільки чехи і словаки, хоча німецьке населення перевищувало за кількістю словаків. З метою усунення претензій німців чи скажімо русинів-українців на державотворчість Прага на рівні загальнодержавної політики запровадила нову національність — чехословак.

Аналіз конкретно-історичного матеріалу засвідчує розрив між конституційними гарантіями прав і реальним їхнім забезпеченням на Закарпатті. На зміну Генерального статуту було схвалено Розпорядження уряду від 26 квітня 1920 р., яке обмежило й ті «автономні» права краю, котрі надавалися Конституцією. Нова редакція Генерального статуту не включала положення про автономний Сойм. Формально за цим нормативним актом крайову урядову владу очолював губернатор, який призначався президентом республіки на пропозицію уряду. Права губернатора були урізаними. Губернатор набув права припиняти дії віце-губернатора, котрі суперечили Конституції або інтересам Підкарпатської Русі. У той же час віце-губернатор, посаду якого завжди займав чех, мав право не зважати на заборони губернатора і на власну відповідальність тимчасово реалізувати свої плани.

Попри зобов'язання, взяті за Сен-Жерменським договором, уряд ЧСР у 1920-х рр. навіть не порушував питання про вибори до крайового Сойму. Розпорядженням від 26 квітня 1920 р., замість крайового Сойму створювався представницький орган — Губернаторська рада. До її складу входили губернатор як голова ради, заступник голови, десять обраних членів ради та чотири члени, які призначалися урядом Чехословаччини за поданням губернатора.

Посада губернатора була більше представницькою, ніж виконавчою, оскільки реальним найвищим органом влади на території Підкарпатської Русі залишався уряд ЧСР. Йому були підпорядковані Губернаторська рада та Цивільне управління. Вкрай обмежену суть цього «представницького» органу розкривала стаття 15 Розпорядження уряду, згідно з якою у термінових випадках губернатор або віце-губернатор мали право приймати рішення або видавати розпорядження без їх розгляду Губернаторською радою. Після того рада могла лише «висловити свою думку» з приводу того чи іншого розпорядження. Уряд Чехословаччини наділявся правом (після консультації з губернатором) розпустити Губернаторську раду або звільнити окремих її членів. Змінами Генерального

статуту було припинено існування Директорії та посади адміністратора Підкарпатської Русі. Отже, після розпуску Директорії весною 1920 р. її новий склад призначений не був.

Ані Генеральний статут, ані Конституція ЧСР не передбачали посади віце-губернатора. Її введення, по суті, означало створення чеської адміністрації Закарпаття, а для губернатора залишалися представницькі функції. Обмеження прав губернатора і ненадання автономії краю суперечило рішенням Сен-Жерменського мирного договору, в яких, до речі, передбачалося, що будь-які закони чи дії не можуть ці рішення змінити, бо вони є результатом міжнародних зобов'язань, які не можна змінювати без узгодження з Радою Ліги Націй.

Губернаторами Закарпаття призначалися місцеві лідери: Г.Жаткович, А.Бескид, К.Грабар. Віце-губернаторами були чехи: П.Еренфельд, А.Розсипал, Я.Мезнік. Таким чином, Сен-Жерменський договір, Генеральний статут і Конституція ЧСР та інші нормативні акти формально декларували широку автономію Закарпаття, а реально служили забезпеченню безроздільного панування чеської адміністрації. З жовтня 1918 р. до травня 1920 р. обсяг самоврядності Підкарпатської Русі скоротився: замість обіцяної «повної автономії» реально в краї була запроваджена автономія лише у справах внутрішньої адміністрації, мовних, освітніх і релігійних питаннях.

Невдоволення закарпатців політикою Праги, економічні труднощі, наростання протестного руху призвели до політичної нестабільності, внаслідок чого влада 26 серпня 1920 р. запровадила у Закарпатті надзвичайний стан. 28 серпня спільним розпорядженням командувача окупаційними військами французького генерала Парі, губернатора Жатковича і віце-губернатора Еренфельда створювалися надзвичайні суди і за революційні виступи вводилася смертна кара. Для придушення невдоволення застосовувалися жандармерія та регулярні війська. Замість гарантованої автономії чеська влада запровадила на Закарпатті військову диктатуру, а замість конституційних прав і свобод — адміністративне переслідування і цензуру. При цьому чехословацькі правителі підкреслювали, що закарпатське населення політично ще не дозріло до автономії.

Відкладання виборів 1920 р. — один із прикладів ущемлення політичних прав населення краю. Причини такої політики прозорі: військовий стан, не підготовлений адміністративний апарат, побоювання, що місцеве населення проголосує за комуністів. Крім

того, чеська влада не хотіла провокувати угорських реваншистів, виступ яких міг становити потенційну загрозу єдності держави.

Русини-українці ряду населених пунктів, які були включені до складу Словаччини, а також Руська народна партія впродовж 1921–1922 рр. неодноразово виступали з протестами проти порушення їхніх національних прав. З цього приводу вони звертались до органів державної влади в Братиславі та Празі, а у квітні 1922 р. РНП надіслала делегатам Ліги Націй та Генуезькій конференції «Меморандум карпаторуського народу, тимчасово приєднаного до Словаччини», в якому вимагала об'єднання русинів Східної Словаччини з Підкарпатською Руссю, проведення виборів до крайового Сойму і парламенту ЧСР, надання краю автономії, ліквідації режиму військової диктатури[26]. У відповідь на це уряд Чехословаччини 15 листопада 1923 р. надав Лізі націй звіт про виконання своїх зобов'язань щодо Закарпаття. У цьому звіті зволікання з наданням краю автономії пояснювалося тим, що русини можуть стати жертвою античехословацької агітації, а це, в свою чергу, призведе до нових ускладнень. Те, що не було проведено вибори до Сойму, також знайшло аргументацію. Уряд застерігав, що краще забезпечені в господарському та культурному відношенні угорці, євреї та німці скористаються наданими їм громадянськими правами, а русини будуть неспроможні це зробити[27].

Прага посилалася на те, що населення краю економічно і культурно було відсталим. Зволікання в наданні Закарпаттю автономних прав пояснювалося також недостатністю місцевих коштів для утримання управлінського апарату, нібито відсутністю місцевої інтелігенції, котра могла б виконувати державну службу і володіла б матеріальними засобами для покриття видатків уряду.

Уперше місцеві вибори в краї були проведені в жовтні 1923 р., а парламентські довибори виключно для Підкарпатської Русі — 16 березня 1924 р. Закарпатці обирали з поміж 13 виборчих бюлетенів, до яких було внесено кандидатури від Карпаторуської трудової, Єврейської народної, Автономної партії автохтонів на Підкарпатській Русі, Республіканської землеробської, Єврейської демократичної, Руської хліборобської, Автономного землеробського союзу, Незалежної мадярської соціал-демократичної,

[26] *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Кн. І. (1918–1938). — Пряшів, 1979. — С. 134.

[27] *Химинець Ю.* Назв. праця. — С. 51.

Соціал-демократичної, Руської народної, Громадянської, Республіканської мадярської та Комуністичної партій[28]. Зауважимо, що переважна більшість членів партій, включаючи комуністичну, були віруючими, а серед керівників партій значний відсоток становили духовні особи. Комуністи випередили своїх суперників на виборах і одержали досить помітну перевагу, здобувши 6 мандатів до парламенту і сенату. За них віддали голоси майже 40% виборців[29]. Сенаторами від партії комуністів стали І.Боднар та І.Чегі. АЗС отримав 8,3% від усіх виборців та делегував до парламенту І.Куртяка (посол) і Ю.Федеші (сенатор). Угорців в парламенті представляли сенатор А.Корлат і посол Ф.Ергі. Їхня Автономна партія автохтонів зібрала 11% голосів. Загалом опозиція уряду ЧСР (Комуністична партія, АЗС, Угорська партія автохтонів) отримала в Національних зборах 10 місць з 13. Від проурядової КПТ до парламенту увійшли її лідери А.Гагатко (посол) і І.Цурканович (сенатор). Соціал-демократичну партію (9,4%, включаючи 1,1% голосів, поданих за угорську організацію соціал-демократів) представляв чех Я.Нечас[30].

У своєму виступі в парламенті Чехословаччини А.Гагатко констатував, що ні одна з умов вступу Закарпаття до складу ЧСР, які відображені в Сен-Жерменському мирному договорі, не виконана[31]. На цьому ж наголошувала Американська Руська Рада Національної Оборони 21 червня 1925 р. Вона надіслали протест у вересні 1928 р. до Ліги Націй, а копії урядам США, Великобританії, Франції, Італії, Японії, Німеччини та Бельгії з вимогою негайно надати Закарпаттю автономію[32].

Отже, всупереч проголошеному «добровільному приєднанню» основні принципи державно-правового врегулювання статусу Закарпаття в складі ЧСР за перше десятиріччя не були реалізовані. Невиконання чеською владою зобов'язань щодо Закарпаття, покладених на неї мирним договором, пояснювалися світовій громадськості

---

[28] Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Зб. док. — Т. 2. (1924–1929). — Ужгород, 1961. — С. 26–27; ДАЗО. — Ф. 29. — Оп. 3. — Спр. 130. — Арк. 87.

[29] Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 191.

[30] *Токар М.* Пропорційна виборча система в Закарпатті: історико-політичний екскурс // Науковий вісник УжНУ. — Вип. 4. — 2006. — С. 208, 212.

[31] Русская земля. — 1924. — 20 апреля.

[32] *Химинець Ю.* Назв. праця. — С. 52.

хронічними недугами краю: порівняно низьким соціально-економічним розвитком, недостатньою національною зрілістю та політичним взаємопоборюванням різноманітних угруповань.

З посиленням центральної влади на Закарпатті керівництво ЧСР прагнуло не допустити поширення руху за автономію і вирішення питань кордону в інтересах місцевого населення. Для цього Прага використовувала як суто адміністративні, так і технологічні методи з метою розколу та розпорошення громадсько-політичних рухів. Влада також підігрівала вигідні для себе міжконфесійні та внутрішньоконфесійні протиріччя.

Напередодні виборів 1925 р. РХ(З)П перетворилася на Християнсько-народну партію (ХНП) — складову чеської Народної партії. ХНП очолив А.Волошин. До народницької української орієнтації схилялася Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі. У національному питанні СДППР пропагувала ідею єдності українського народу і русинів, її друкований орган «Вперед» (редактор С.Клочурак) одним з перших перейшов на український фонетичний правопис. Обидві партії проводили широку культурно-просвітницьку роботу серед населення краю, спираючись на товариство «Просвіта».

Розстановка політичних сил у період між виборами 1924 р. і 1925 р. майже не змінилася. Перемогу знову святкувала опозиція. Комуністи здобули 30,8% голосів, Коаліція угорських партій — 11,8%, АЗС одержав 11,6%. З проурядових партій найбільшу довіру отримала Аграрна партія, піднявши свій рейтинг з 6,4% до 14,2%. Отримала своє представництво в Національних зборах ХНП, яку підтримали 3% закарпатців. Результати виборів відсунули від Закарпаття перспективу скликання автономного Сойму, адже Прага не могла дозволити створити орган, у якому б не мала гарантованої проурядової більшості.

З середини 1920-х рр. активізувалася діяльність угорських партій краю. Вони переходять у опозицію до центрального уряду ЧСР, намагаючись забезпечити єдиний фронт угорської іредентизми[33]. Під гаслами «воскресіння Великої Угорщини», а також твердження, що ЧСР ніколи не надасть русинам обіцяної автономії, відбувалася агітація серед місцевого населення краю. Пропонувалося

[33] Іредента (іредентисти) — рух за звільнення від іноземної влади та відновлення власної держави. У міжвоєнному Закарпатті це рух угорців за повернення до Угорщини втрачених у 1918 р. земель Підкарпатської Русі і Словаччини.

провести плебісцит за повернення до складу Угорщини серед тієї частини населення, яка проживала на Підкарпатській Русі до 1918 р. Задля підігріву невдоволення перебуванням краю в складі Чехословаччини розповсюджувалися численні листівки, з метою іредентської пропаганди використовувалася передвиборна агітація[34]. В той же час відзначимо, що спільних, скоординованих політичних дій в середовищі політичної еліти угорської громади досягнути не вдалося. На місцевих виборах 1927 р. (до сільських представництв) угорці обирали з 4 угорських партій-блоків, за які разом віддали понад 24 тис. голосів. Для порівняння — КПЧ отримала 43 тис., а переможець Аграрна партія — 80 тис. голосів [35].

Загальнодержавні партії — Аграрна, Соціал-демократична, Народна використовували у виборчому арсеналі методику подання себе як національних угорських, румунських, єврейських партій. Крім того, включали до своїх списків відомих представників місцевих етнічних громад. Зокрема, Аграрна партія репрезентувала угорського землевласника Фогараші, єврейського адвоката та ін. [36].

Словацькі політичні діячі прагнули не допустити об'єднання Пряшівщини і Підкарпатської Русі. З метою асиміляції русинського населення ними був запропонуваний проект адміністративно-територіальної реформи. Проект було схвалено Прагою і він набув сили із узаконенням існування Кошицької жупи в січні 1923 р. Більше того, словацькі політики порушували питання щодо включення до складу Словаччини історичного центру краю — Ужгорода[37].

Адміністративна реформа 1925 і 1927 рр. призвела до подальшої централізації влади та обмеження самоуправління громад. У липні 1926 р. три жупи (створені 1921 р. з центрами в Ужгороді, Мукачевому і Севлюші) були об'єднані і замінені однією округою із центром в Мукачевому. Відтоді край ділився на дванадцять районів, кожен з яких мав управлінську раду. В Ужгороді було створено провінційну раду у складі 24 осіб, дві третини яких обиралися, а решта призначалися. Віце-губернатор ставав президентом провінції — головою місцевої ради, набувши право призначати голів районів[38]. Як наслідок, ще більше реальної вдали було зосереджено в руках віце-губернатора.

---

[34] *Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф.* Назв. праця. — С. 75.

[35] Шляхом Жовтня. — Т. 2. — С. 307–308.

[36] Там само. — С. 390–394.

[37] *Болдижар М., Панов А.* Назв. праця. — С. 74.

[38] *Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф.* Назв. праця. — С. 128.

14 листопада 1927 р. парламент ЧСР прийняв закон про новий адміністративний поділ, за яким республіка була розділена на чотири землі або краї: Чехію (Богемію), Моравію-Сілезію, Словаччину та Підкарпатську Русь (Землю Підкарпаторуську). Однак і на цей раз автономія Закарпаття залишалася міражем. Реально вся влада й надалі зосереджувалася в руках президента ЧСР, а віцегубернатора А.Розсипала було призначено крайовим президентом. Ліквідація жупного управління і передання місцевої влади до рук земського (крайового) управління не вирішували питання автономного статусу краю. Дискусія навколо запропонованого владою законопроекту про адміністративну реформу не дала позитивних результатів для закарпатців, оскільки схвалений був такий варіант закону, що відповідав інтересам керівництва ЧСР. Закарпаття позбавлялося автономного статусу навіть формально, його майже зрівняли в правах з іншими територіальними одиницями. Наявність фактично безправного губернатора єдине, що вирізняло Підкарпатську Русь від інших земель ЧСР.

Ліквідація центральним урядом елементів автономії Підкарпатської Русі викликала масові акції протесту місцевого населення. 8 лютого 1927 р. в Ужгороді зачинилися крамниці, застрайкували робітники, а 9 лютого Центральна Руська Народна Рада надіслала меморандум президенту, міністрам і членам парламенту ЧСР з критикою урядового закону, який відкладав на невизначений час автономію Підкарпатської Русі[39]. 5 травня до Ліги Націй звернувся колишній президент Західно-Української Народної Республіки Є.Петрушевич з протестом щодо адміністративної реформи. Його звернення було передано уряду ЧСР, але його залишили без уваги, оскільки Є.Петрушевич не був громадянином Чехословаччини[40]. Закон вступив у дію 1 липня 1928 р. Він регламентував, насамперед, систему політичного управління ЧСР. Під виглядом значного розширення повноважень Міністерства внутрішніх справ щодо порушників громадського порядку, закон практично обмежував функції представницьких органів влади й політичних об'єднань як ЧСР, так і Підкарпатської Русі. Закарпатці не сприйняли рішення уряду. Газета «Русскій Въестник» заяву Е.Бенеша про те, що національні меншини в Чехословаччині мають більше прав, ніж їм зобов'язувалася надати Чехословацька республіка, розцінила як пусту фразу[41].

[39] Детальніше див.: *Болдижар М.* Краю мій рідній. — С. 32–34.

[40] *Химинець Ю.* Назв. праця. — С. 51.

[41] Русскій Въестник. — 1929. — 13 июня.

У центрі суспільно-політичної напруги залишалися національно-культурні права етнічних груп і мовна політика. Формально чехословацький парламент і влада не мали права автоматично переносити на територію Закарпаття загальнодержавні закони про мови, громадське самоуправління, жупи, адміністративну реформу та інші, оскільки ці питання належали виключно до компетенції законодавчого Сойму Підкарпатської Русі. На це неодноразово звертали увагу представники краю в Національних Зборах ЧСР. На вимоги щодо самовизначення Підкарпатської Русі й проведення адміністративної реформи на користь Закарпаття влада кожного разу відповідала, що немає умов для виконання рішень мирного договору і конституційного закону.

Політична роздрібненість суспільства на численні партії також була на руку чеським правителям і зміцнювала їхнє панування. Якщо в 1921 р. на Закарпатті діяло 18 партій, в 1922 р. — 22, то пізніше їхня кількість зросла до 30[42]. Загалом у Чехословаччині існувало понад 40 політичних партій. Переважна більшість із них фінансувалася урядом та великими монополістичними об'єднаннями. Хоча, заради справедливості, можна погодитися з думкою авторів «Нарисів історії Закарпаття», що наявність великої кількості партій слід розглядати не тільки як показник поляризації суспільства, але й як вияв певною мірою його демократичності[43].

Одним із наслідків адміністративної реформи, стабілізації економічного життя краю, деякої консолідації суспільства, в тому числі й етнонаціональної, став успіх проурядових партій на виборах 1929 р. Вони здобули більшість у 54% голосів, отримали 7 місць у парламенті. Аграрна партія подвоїла свій результат (29%). «Руський блок», до складу якого увійшли чотири автономні русофільські партії (АЗС, КТП, РНП, Русское народное соединение), набрав 18,2%[44]. Кількість прихильників комуністів скоротилася до 15,2%, незважаючи на те, що партія, окрім соціальних гасел, йшла на вибори під лозунгом: «За наші національні права, проти чехізації, русифікації і всяких національних експериментів!»[45]. Перемога Аграрної партії викликала занепокоєння в лавах українофілів,

[42] *Худанич І.* Міжвоєнний період в історії Закарпаття // Українські Карпати. — Ужгород, 1993. — С. 143.

[43] Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 127.

[44] *Токар М.* Назв. праця. — С. 210.

[45] Шляхом Жовтня. — Т. 2. — С. 492.

адже аграрії чітко висловлювалися за введення в школах «російської літературної мови»[46].

Коаліція угорських партій (угорські національна та християнсько-соціалістична партії) зібрала в краї 11,4% голосів, а Е.Корлат і К.Хоккі дістали можливість публічно критикувати дії чехословацького уряду на Підкарпатській Русі. ЄСП набрала 6,3%, ЄОП виступала спільно з Аграрною партією. Вперше на парламентських виборах була представлена Німецька аграрна партія, яка набрала 3,2 тис. голосів.

З початком другого десятиріччя перебування краю в складі ЧСР загострюється як внутрішньополітична ситуація на Закарпатті, так і геополітичне протистояння навколо нього, особливо після приходу Гітлера до влади в Німеччині, реакційних сил в Угорщині та утвердження режиму одноособової влади в СРСР. В Європі розгортався рух за ревізію результатів Першої світової війни та перегляд кордонів, зокрема обговорювалася можливість розчленування Чехословаччини. В політичному спектрі Закарпаття з'являються праворадикальні течії, зокрема, Руська національно-автономна партія (РНАП). Вона була створена в 1934 р. зусиллями С.Фенцика, В.Гаджи, за фінансової підтримки уряду Польщі, орієнтувалася на білоемігрантські й фашистські організації, пропагувала відновлення в Росії монархічного ладу, відстоювала гасло «Єдиний руський народ від Попрада до Камчатки». Націонал-автономісти поборювали іншу автономістську партію — АЗС А.Бродія. У своїй пропаганді РНАП вдавалася до методів розпалювання міжетнічних протистоянь. У листівці до виборців 1935 р. однопартійці С.Фенцика ставили перед громадськістю питання, чому тільки «русскіє люди» на своїй рідній землі, на підкарпатській Русі босі та голодні, а інші народності, такі як «жиди, мадяри, чехи та словаки живуть гарно, одягнуті, обуті і ситі?»[47].

У середині 1930-х рр. активізується й український націоналістичний рух. У 1935 р. на Пряшівщині була створена Українська селянська партія (УСП) націоналістичного спрямування на чолі з І.Невицькою. Друкованим органом партії стала «Народна сила». УСП вимагала, щоб усі посади на Підкарпатті зайняли «діти-сини

[46] *Магочій П.Р.* Назв. праця. — С. 128.

[47] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 483. — Арк. 153.

українського народу», а чиновники місцевих адміністрацій, представники інші етносів, — складали іспит з української мови[48].

Поступ процесу національного самоусвідомлення зміцнював позиції українофілів краю. У 1934 р. всередині Аграрної партії виокремилася українська фракція, яка дедалі набирала більшого впливу. Почала виходити українофільська газета партії «Земля і воля». Молоді аграрії ставили за мету боронити «український народ Підкарпаття, його мову і культуру. Тим ми хочемо з темного русина зробити свідомого члена українського народу»[49].

До виборів було організаційно оформлено і третій етнополітичний напрям закарпатських українців — русинство. «Партія невдоволених автохтонів (тутошняків)», що планувала об'єднати всі місцеві автохтонні народності («русинов, мадяров, жидов, немцьов, румунов и циганов»), всі віри та соціальні прошарки, однією зі своїх програмних засад пропонувала до часу вирішення «руського язикового вапроса» писати лише «чисто тутешнім народнім діалектом»[50]. На вакантне з 1933 р. місце губернатора було призначено русинофіла К.Грабаря. Старший фінансовий комісар з Хусту Г.Івашков, який представляв себе як «русина, автохтона», в жовтні 1937 р. вимагав від губернатора К.Грабаря зупинити 18-тирічну культурну анархію, заборонити українське та великоруське викладання в школах, дати дорогу русинам[51].

Останні демократичні вибори на Закарпатті в складі ЧСР засвідчили зростання впливу автономістів та падіння довіри до центральної влади. Противники чеської адміністрації зібрали 63%. Угорська народна партія отримала 10,6% голосів виборців. Значним був успіх РНАП С.Фенцика, яку в блоці «Руське народне об'єднання» підтримали 8,9% мешканців краю. АЗС у блоці зі Словацькою народною партією А.Глінки одержала 13,9% голосів. Покращили свій результат й комуністи — 24,4%.

Український блок знову залишився у меншості. ХНП до парламенту не потрапила (7,3 тис. голосів). Соціал-демократи набрали 9,2% і депутатом став Ю.Ревай. У виборчій кампанії їх підтримала Сіоністська партія. Вперше до парламенту потрапив представник сіоністів, директор Мукачевської єврейської гімназії Х.Кугель.

---

[48] Народна сила. — 1937. — Ч. 14.

[49] Цит. за: *Магочій П.Р.* Назв. праця. — С.140–141.

[50] ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп.1. — Спр. 494. — Арк. 28 зв.

[51] ДАЗО. — Ф. 46. — Оп. 3. — Спр. 186. — Арк. 1–4зв.

Комуністична партія, що завжди була в непримиренній опозиції до празького уряду, з переходом на українські позиції (вона підтримала вимогу повного здійснення автономних прав українців), намагалася сформувати в суспільній свідомості думку про український рух як частину комуністичного. Цьому сприяло її гасло про право націй на самовизначення аж до державного відокремлення і возз'єднання «поневолених іноземними імперіалістами західноукраїнських земель з Радянською Україною»[52]. Чехословацькі урядовці розцінювали таку позицію як українську іреденту.

Водночас розвиток політичної ситуації в краї, тактика та стратегія політичних сил засвідчують, що лише проукраїнські сили, включаючи частину комуністів, послідовно відстоювали вимогу надання Закарпаттю автономії в складі ЧСР. На зустрічі з прем'єром ЧСР М.Годжі, лідер закарпатських комуністів О.Борканюк заявив, що хоча партія й знаходиться в опозиції до чехословацької влади, але виступає за непорушність кордонів і демократичний устрій держави[53]. Крайком КПЧ відстоював рівноправність усіх етносів у державі, висловлювався за широку демократію та політичні права й для угорського народу, закликав боротися з антисемітизмом, захистити республіку[54]. Більшість лідерів русофілів і тутешняків намагалися використати автономію для відторгнення краю від Чехословаччини і приєднання до Угорщини. З метою координації зусиль ревізіоністів відбулося злиття Угорської народної партії з Угорською християнсько-соціалістичною партією в Об'єднану угорську партію. Незважаючи на сталу підтримку угорського населення краю, проугорські політики залишалися в ізоляції на політичній арені Підкарпатської Русі.

До теми автономії Закарпаття офіційна Прага повернулася в другій половині 1930-х рр., коли перед загрозою угорських ревізіоністів було досягнуто деяке порозуміння між українським та русофільським таборами. Узгоджені спільні вимоги щодо автономії обидві Центральні ради передали прем'єру М.Годжі в березні 1937 р., за якими було прийнято закон «Про тимчасове врегулювання становища губернатора Підкарпатської Русі». Закон розширював права губернатора, знову утворювалася Губернаторська рада. Політичні сили Закарпаття оцінили цей закон як «перший

[52] Шляхом Жовтня. — Т. 2. — С. 5.

[53] Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. — Ужгород, 2002. — С. 179.

[54] Шляхом Жовтня. — Т.4. (1934–1938). — Ужгород, 1964. — С. 329–330.

етап автономії». Автономія надавалася лише за умови лояльності обох рад до ЧСР. У противному разі, якщо вони відстоюватимуть інтереси іншої держави, автономію обіцяли скасувати.

У закарпатській громаді продовжувалася радикалізація суспільних настроїв, лідери етнополітичних об'єднань конкретизували не тільки свої національно-культурні, але й політичні вимоги. У виступі на Всепросвітянському з'їзді 17 жовтня 1937 р. С.Росоха вже відмовлявся від будь-якої співпраці з урядом: «Дотепер ми боролися за автономію Закарпаття, але тепер ми вже не хочемо автономії від чехів, бо ми хочемо самостійну й соборну Українську Державу, за яку будемо боротися до останньої краплі крові»[55]. Масова демонстрація українського самостійництва в Ужгороді об'єднала близько 30 тис. осіб, що засвідчило посилення радикалізму в українському русі. До цього українофіли в своїй масі здебільшого переймалися культурним розвитком та гаслами автономії в межах ЧСР.

Реальної автономії закарпатці фактично дочекалися тільки у жовтні 1938 р., про що мова піде далі, але це вже був період наближення розпаду Чехословаччини, яка тільки наприкінці свого існування перед небезпекою анексії її території країнами-сусідами трансформувалася у федеративну державу. Однією з причин її розпаду була недалекоглядна національна політика правителів ЧСР, яка проводилася ними протягом майже двадцяти років. На зміну історично застарілої структури Австро-Угорської імперії, зокрема, Угорського королівства, з його жорсткою мадяризаторською політикою по створенню угорської політичної нації, прийшла більш демократична форма правління Чехословацької республіки, але в царині етнонаціональної політики, міжнаціональних відносин нею не були реалізовані засадничі положення, закріплені міжнародними договорами та власною Конституцією. Затягування з наданням Підкарпатській Русі автономії пов'язано з тим, що держава боялася створення прецеденту для інших національних груп, вбачала в цьому загрозу цілісності республіки.

Отже, в силу внутрішніх і зовнішньополітичних обставин Закарпаття після розпаду Австро-Угорщини опинилося в системі безсумнівно гнучкішій, ліберальнішій, котра формувалася разом з новим державним устроєм Чехословаччини. Характерною рисою

[55] Цит. за: *Болдижар М.* Наука вимагає правди. — Ужгород, 1999. — С. 25–26.

першого десятиліття існування новоствореної ЧСР був парламентський демократизм. Із входженням Закарпаття до складу ЧСР його населення сподівалося, що реальні кроки демократизації суспільства призведуть до демократизації міжнаціональних відносин. Однак непослідовність економічної і національної політики влади, розбудова унітарної національної держави з єдиною чеською державною мовою вели до зростання незадоволення населення, супроводжувались підвищенням етнічної і національної свідомості та політичної активності жителів краю. Відбувалося становлення нової політичної культури, закарпатці отримали можливість брати участь у виборах, зростала їх політична відповідальність. Діяльність громадських та політичних організацій проукраїнської орієнтації стала чинником формування української ідентичності населення краю. Однак попри зростаючий вплив політичних партій на суспільно-політичні та національно-культурні настрої населення, більшість мешканців краю все ще не були готовими до засвоєння демократичних цінностей і довіряли переважно традиційним інститутам та авторитетам — церкві та школі.

§2. Національно-культурна політика Чехословацької держави та особливості конфесійного життя

Включення території Закарпаття до складу Чехословацької держави викликало неоднозначну реакцію політичних сил краю, стимулювало протестно-опозиційний рух, активізувало громадське, культурно-освітнє та духовне життя етносів регіону. Для розуміння цих процесів з точки зору етнополітології проаналізуємо етнічну мапу регіону, опираючись, насамперед, на дані статистики. Чехословацька республіка була державою багатонаціональною. Перепис населення 1921 р. засвідчив, що в ній проживало 46% чехів, 28% — німців, 13% — словаків, 8% — угорців, 3% — русинів-українців, 1% — поляків та 1% — представників інших національностей[56]. У наслідок політики чехізації та низки інших факторів перепис населення республіки 1930 р. показав дещо інший національний склад ЧСР: чехів — 52%, німців — 23%, словаків — 18%, угорців — 4,5%, русинів (українців) — 3%, поляків — 0,8%[57].

[56] *Болдижар М.* Краю мій рідній. — С. 54.

[57] Там само. — С. 55 (сумарно ці дані дають 101,3%).

У межах території Закарпаття станом на перше січня 1921 р. проживало 604,6 тис. осіб. З них: 62,0% — русинів-українців, 17,2% — угорців, 13,4% — євреїв, 3,3% — чехів та словаків, 1,8% — німців, 2,3% — становили інші національності[58]. В 1920-х рр., скориставшись демократичними порядками Чехословаччини, на Закарпаття із Західної України та Польщі переїхала частина євреїв, зросла чисельність чехів та словаків, відбувся відтік німців та угорців. Ці процеси підтвердив перепис 1930 р. Його результати свідчать, що різких змін у національному складі закарпатців за десятиріччя не відбулося: 62% складали русини-українці, 16% — угорці, 13,1% — євреї, 4,8% — чехи і словаки, 1,9% — німці, 2,0% — інші[59]. Зокрема чисельність ромів (циган) у перше міжвоєнне десятиліття зросла з 444 до 1442 осіб. Русини-українці вирізнялися найбільшим природним приростом населення. Так, у 1935 р. приріст українського населення склав 19,9 осіб на 1000 представників етносу, тоді як у угорців, чехів та словаків він коливався між 9,8 і 10,0 осіб[60].

Принагідно наголосимо, що поза місцевим управлінням, а саме у складі Словаччини, русинське населення активно асимілювалося. Якщо у 1919 р. тут мешкало 134,7 тис. русинів[61], то з 1930 р. до наступного перепису їх чисельність скоротилася з 91079 осіб до 35435 осіб[62]. Отже, саме перебування у статусі національної меншини Словаччини змусило більшість русинів змінити етнічну ідентичність. Це був результат цілеспрямованої державної політики словацьких урядовців, спрямованої на асиміляцію русинського населення. Земплинський жупан М.Славік спочатку говорив: «В жупі крім 5–6 сіл на її північній території немає жодних росіян (русинів). Це тільки греко-католики словаки», а пізніше узагальнював: «В Словаччині немає ніякого русина чи руснака, а є тільки словаки греко-католицької віри»[63]. Населення словакізувалося,

---

[58] *Копчак В.П., Копчак С.И.* Население Закарпатья за 100 лет. — Львов, 1977. — С. 68.

[59] *Мигович І.І., Макара М.П.* Закарпатський соціум: етнологічний аспект. — Ужгород, 2000. — С. 4.

[60] *Копчак В.П., Копчак С.И.* Назв. праця. — С. 67.

[61] *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. — Кн. І. — С. 115.

[62] *Пушкаш А.* Назв. праця. — С. 98.

[63] Цит за: *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. — Кн. І. — С. 124–125, 128.

насамперед, через школу, в тому числі церковну, навчання в якій, за вимогою Шкільного реферату у Братиславі, з 1930 р. мало відбуватися лише державною словацькою мовою. Боротьба за збереження української освіти на Пряшівщині тривала впродовж усього другого міжвоєнного десятиліття.

Великі населені пункти краю — Ужгород, Мукачеве та Берегове визначали політичне і культурно-національне життя регіону і віддзеркалювали поліетнічний склад його населення. Станом на 1930 р. в Ужгороді мешкало 26675 осіб, з них русинів — 6200 осіб (23,2%), євреїв — 5897 (22,1%), чехів (чехословаків) — 4572 (17,1%), угорців — 4490 (16,8%). Щодо єврейського населення, то ще з часів Австро-Угорщини частина його ідентифікувала себе не з етнічним походженням, а з належністю до держави, тобто під час перепису вони вважались складовою угорської нації. Відповідно, в цих даних маємо враховувати єврейську складову як в частині угорців, так і в частині нової державоутворюючої нації — чехословаків. Інша графа перепису — релігійна належність підтверджує цю тезу і показує, що іудеями (ізраелітами) себе визнали 7357 ужгородців (27,6% від населення міста)[64]. Окрім того, сам перепис не завжди об'єктивно віддзеркалював етнорелігійну складову населення, про що свідчать численні звернення мешканців Ужгорода до статистичного управління. В них наводяться приклади, коли євреїв іудейської віри записували греко-католиками або православними, і міститься вимога «справедливої» фіксації релігійної належності[65].

З 26102 мешканців Мукачевого євреїв (за віросповіданням) було 11313 осіб, русинів — 6476, угорців — 5561, чехів — 2284. У Береговому мешкало 19007 осіб, з них угорців — 9180, євреїв (за віросповіданням) — 5680, чехів — 2279, русинів — 1954. Дані перепису підтверджують тезу про селянськість (хліборобськість) української нації. В сільській місцевості українці складали 78,2% населення, євреї — 10,6%, угорці — 3,6%, чехи та словаки — 3,4%, інші — 4,2%. Серед мешканців міст українців було 35,8%, євреїв — 10,6%, угорців — 3,6%, чехів та словаків — 15,4%, інших — 2,2%. Лише в Хусті українці-русини складали 52,6% населення[66]. Міста Закарпаття в історичному минулому і в міжвоєнний період були концентрацією різних етнічних громад, що не пов'язува-

[64] Statiscky lexicon obci v Ceskoslovenske. Dil 4. Zeme Podkarpatoruska. Praha. — 1937. — S. 57.

[65] ДАЗО. — Ф. 21. — Оп. 9. — Спр. 1156.

[66] *Копчак В.П., Копчак С.И.* Назв. праця. — С. 70.

ли себе з проблемами сільського населення, де переважали українці, не бачили перспектив самореалізації у сільському господарстві. У той же час нема підстав стверджувати, що певна етнічна громада мала у великих населених пунктах абсолютну більшість. З іншого боку, як і в Мукачевому, існували великі анклави єврейської меншини в Солотвині, де євреї складали 44% населення, Росвиговому — 38%, Буштині — 36%, Іршаві — 36%. Міста та містечка набували характеру культурних і духовних центрів підкарпатських євреїв[67].

Як наслідок економічної політики і нерозвиненості соціальної структури населення Закарпаття, в якій селянство в 1930-х рр. становило 82,1%, а на Пряшівщині — 89,64%[68], більшість мешканців краю за родом занять займалися сільським та лісовим господарством. Серед зайнятих у цих галузях було 366 тис. русинів, 67 тис. угорців, 19 тис. чехів та словаків. У промисловості та ремеслах працювало 28 тис. русинів, 22 тис. євреїв, 19 тис. угорців, майже 3 тис. німців. У торгівлі, банківській справі та на транспорті більше половини працюючих становили євреї — 35 тис. осіб, русинів працювало 12 тис., угорців — 8 тис., а також майже 5 тис. словаків та чехів. Закарпаття, завдяки високому відсотку безробітних зберігало лідерство як постачальник дешевої робочої сили для республіки. Так, з 1928 р. по 1938 р. посередницькі організації завербували в краї на роботу в Чехію понад 100 тис. осіб.

Найменший відсоток становили русини-українці на управлінських посадах краю. У 1927 р. із 2262 державних службовців Підкарпатської Русі був всього 301 русин[69]. В земському (крайовому) управлінні у 1935 р. було задіяно 7 чехів та 1 український емігрант[70],

---

[67] *Магочій П.Р.* Євреї на Закарпатті. Короткий історичний нарис. — Ужгород, 2005. — С. 5.

[68] *Ванат І.* Процес національного самоусвідомлення українців Пряшівщини // Дукля. — 1991. — №5–6. — С. 35.

[69] *Болдижар М.* Краю мій рідній. — С. 33.

[70] У Чехословаччині в 1920-х рр. проживало приблизно 35 тис. емігрантів з колишньої Російської імперії. Із них 9,2 тис. — на Закарпатті. З українських земель до ЧСР прибуло 20 тис. біженців. Детальніше див.: *Хланта О.В.* Наукова і культурно-освітня діяльність української і російської еміграції на Закарпатті у 20–30-х роках XX століття // Науковий вісник УжНУ. — 2002. — Вип. 6. — С. 82–85; *його ж.* Т.Г.Масарик і питання соціально-економічного та культурно-освітнього становища населення Закарпаття в період 20-х років XX століття // Науковий вісник УжНУ. — 2002. — Вип. 7. — С. 18–20.

з 12 начальників округ 7 осіб були чехами, 2 — русинами, 2 — російськими емігрантами та 1 — українським. Головними нотарями (нотаріусами) були чех та русин. Нотарями та їхніми помічниками працювали 163 чехи, 42 русини, 29 угорців, 11 українських емігрантів та 2 російських. Помічниками голів працювали 21 чех, 3 русини, 3 українських та один російський емігрант. Серед службовців було 497 чехів, 85 русинів, 54 угорці, 20 українських та 12 російських емігрантів[71]. Ця статистика, з одного боку, частково підтверджує наявність та готовність місцевої еліти до управління краєм, а з іншого — засвідчує відсутність позитивних результатів національної політики Чехословаччини в краї. Адже за 15 років після входження Закарпаття до республіки позитивних зрушень у представництві місцевого населення в органах управління майже не відбулося. Навпаки, ці дані та деякі інші факти дозволили окремим дослідникам[72] стверджувати, що уряд Чехословаччини намагався чехізувати місцеве населення, прагнув створити єдину чехословацьку націю, в якій з часом мали б розчинитися й українці-русини Закарпаття. В усіх установах офіційною була чеська мова, відбувалася чехізація школи (зростала кількість шкіл з чеською мовою викладання), чеська мова мала помітні привілеї у видавничій справі. Яскравий приклад цьому — ситуація з нотарем із с. Сали, який, маючи одну доньку, просив «поставити» в селі чеську школу[73]. У зв'язку з цим сучасник подій, письменник і журналіст В.Гренджа-Донський писав: «Запитуємо наших лояльників і зокрема пана посла Волошина... Доки будете приглядатись до насилування наших прав? Чому не задемонструєте в парламенті перед цілим світом проти цього? Чому не поробите заходи для припинення чехізації?»[74].

Важливу роль у суспільно-політичному і національно-культурному житті краю відігравала преса. Вона досить активно впливала й на діяльність органів влади та політичних об'єднань. На Закарпатті в 1920-х рр. було зареєстровано близько 60 різних видань народовецькою (українською), російською, чеською, угорською, німецькою мовами та мовою ідіш, з них понад 50 були партійною пресою[75]. У 1932 р. в Підкарпатській Русі видавалося

[71] *Пушкаш А.* Назв. праця. — С. 96.

[72] Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 214, 357 та ін.

[73] Кінець чехізації // Вперед. — 1930. — №14.

[74] Цит. за: *Делеган М.* Початок демократизації суспільства... — С. 423.

[75] Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 194.

118 газет, у т.ч. 70 виходило російською, руською та українською мовами, 31 — угорською, 10 — чеською, 2 — івритом та 5 газет були змішаними. Загалом у 1919–1938 рр. в краї нараховувалося понад 180 періодичних видань, з них 126 виходило українською, російською мовами та місцевими діалектами, 51 — мовами національних меншин: 34 угорською, 13 чеською, 4 іншими мовами та 6 видань були змішаними[76].

На змісті преси, характері її національної спрямованості негативно відбивалася цензура і практика заборони тих чи інших видань, що свідчить про обмеженість чеської демократії. Значною мірою регламентував права преси закон від 30 травня 1924 р., за яким редактор газети міг бути притягнутий до відповідальності та засуджений до тюремного ув'язнення або штрафу за «протизаконні публікації», тобто за такі, що не збігалися з офіційною політикою влади. Було також заборонено на території Закарпаття поширювати українську періодичну пресу УСРР. Не дозволялося навіть вживати назву «Закарпатська Україна». Параграф 14 закону «Про охорону республіки», прийнятого у 1923 р., розцінював порушення цієї вимоги як підбурювання проти цілісності держави, а Ужгородський крайовий суд ухвалив рішення про заборону вживання на сторінках періодичних видань визначення «Закарпатська Україна» та «Підкарпатська Україна» замість «Підкарпатська Русь»[77]. У 1933 р. міністр внутрішніх справ оголосив, що застосовувати назви «український» до населення чи території Підкарпатської Русі є незаконним. Через три роки цей указ підтвердив і Празький адміністративний трибунал[78].

15 жовтня 1926 р. керівництво Березької жупи з тривогою повідомляло Цивільну управу Підкарпатської Русі про те, що останнім часом комуністична партія веде політику інтенсивної українізації Підкарпаття, що комуністи пропагують у першу чергу єдність мови Підкарпатської Русі з Україною, поширюють думки про те, що на Підкарпатській Русі ані русинів, ані руснаків немає, а є тільки українці. Комуністів також звинувачували в тому, що Підкарпатську

[76] *Габор В.* Закарпатська україномовна преса 20–30-х років XX століття у контексті національного відродження краю. Автореф. дис. канд. філолог. наук. — К., 1997. — С. 8.

[77] *Довганич О.Д., Хланта О.В.* Обмеження політичних прав і свобод громадян в період Чехословацької республіки // Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 1. — С. 18–19.

[78] *Магочій П.Р.* Назв. праця. — С. 139.

Русь на зборах і в часописах вони називають «Підкарпатською Україною», що пропагують думки, нібито Підкарпатська Русь є частиною Великої радянської України, яка простягається від Дніпра до Татр. Щоправда, мету українізації березький жупан у своєму донесенні тлумачив своєрідно, як «прагнення розбудити ненависть до чехів»[79].

Центральний орган комуністичної партії Чехословаччини газета «Руде право» у числі від 17 жовтня 1926 р. вмістила публікацію з приводу того, що чеська цензура на Закарпатті почала вилучати з текстів газети «Карпатська правда» не тільки статті, але й окремі слова — «Україна», «Закарпатська Україна», «українське населення». У зв'язку з цим, депутат І.Мондок, сенатор І.Боднар та інші представники комуністів Закарпаття подали апеляцію з протестом проти подібних дій цензури. Шість разів назва «Закарпатська Україна» була виділена червоним олівцем цензора у «Карпатській правді» за 14 серпня 1927 р., а сама газета була конфіскована і недопущена до передплатників та в продаж[80]. Пізніше україномовна преса досить часто виходила з чистими полосами і написом «конфісковано», як, наприклад, газета «Свобода» від 4 листопада 1937 р.

23 лютого 1930 р. «Карпатська Правда» писала про студентів вузів Праги, які свою організацію «Союз руських студентів» прагнули перейменувати на «Союз українських студентів», але МВС їм відмовило. Конституція Чехословаччини декларувала свободу спілок, друку, страйків, демонстрацій. Проте влада, спираючись на закон «Про охорону республіки», переслідувала і нерідко забороняла на Закарпатті опозиційну, в т.ч. й національну пресу, діяльність професійних та культурно-освітніх спілок, а також проведення демонстрацій.

Конституція ЧСР закріплювала право на освіту усіх громадян, гарантувала національним меншинам навчання в школах рідною мовою. Ці питання були надзвичайно гострими, оскільки за даними перепису населення 1921 р. в Закарпатті не вміли ані читати, ані писати 50,2% населення у віці старше 6 років. Загалом грамотність серед закарпатців на той час становила 32,13%[81]. Чеською владою було організовано спеціальні курси для неписьменних та малописьменних. У Державному архіві Закарпатської області

[79] ДАЗО. — Ф. 29. — Оп. 3. — Спр. 565. — Арк. 13 Зв.

[80] Карпатська правда. — 1927. — №33. — 14 серпня.

[81] Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 125.

збереглися класні книги з багатьох сіл краю з обліку навчання грамоти дорослого населення. Кожен учитель повинен був працювати з неграмотними 4 із 10 обов'язкових годин на тиждень безкоштовно. Через спеціальні курси для неграмотних пройшло біля 50 тис. осіб. Внаслідок реформи освіти значно зросла кількість грамотного населення краю. У період з 1921 по 1930 рр. кількість неграмотних на Закарпатті скоротилася до 27,4% , тобто на 22,8% [82]. Розвивалося й дошкільне виховання дітей. У 1931 р. на Підкарпатській Русі працювали 102 дитячі садки.

Перші роки чехословацького періоду були сприятливі для поширення української мови в початкових школах. Головний інспектор шкіл Підкарпатської Русі у 1919–1924 рр. Й.Пешек, вважав, що Генеральний статут розв'язав мовне питання, закликавши до вживання місцевої мови. Крім того, він стояв на позиції, що «підкарпатська мова є малоруською, отже, в Підкарпатській Русі слід вживати українську мову»[83]. При цьому Й.Пешек посилався на висновок Чеської академії наук. Оскільки місцева мова вважалася варіантом української мови, близької до мови галичан, то вбачалося корисним завозити граматики і запрошувати вчителів з тієї провінції. Однак не можна погодитися з твердженнями Л.Козловського, інших радянських істориків, що уряд сприяв розвиткові українських шкіл лише задля викорінення мадяризації, а згодом повів на них рішучий наступ, розпочав чехізацію та денаціоналізацію населення[84]. Освітня та мовна політика ЧРС були більш складними за своїм стратегічним та тактичним завданням і загалом відповідали інтересам етнічних спільнот.

У зв'язку з тим, що лише половина вчителів (379 з 674) склала присягу на вірність республіки, в середині 1920-х рр. на одного вчителя припадало в середньому учнів до 12 років — 64, до 14 — 91, до 15 — 105[85]. На шкільну службу погоджувалися російські емігранти, а також приїжджі з Наддніпрянської України та Галичини, які включалися в процес культурно-національного розвитку місцевого населення. Дедалі більшу питому вагу серед учителів займали чеські легіонери (військові у відставці). Збільшення їх чисельності підтримував наступник Й.Пешека, інспектор

[82] *Палінчак М.* Назв. праця. — С. 56.
[83] Цит. за: *Магочій П.Р.* Назв. праця. — С. 86.
[84] *Данилюк Д.Д.* Назв. праця — С. 46, 49.
[85] *Палінчак М.* Назв. праця. — С. 55.

Й.Шімек, який відмовлявся від послуг галичан, запрошував на роботу представників чеської інтелігенції, частина яких дотримувалась русофільської орієнтації[86]. За весь міжвоєнний період вдалося помітно зменшити чисельність дітей, які не були охоплені початковою школою. Якщо в 1920 р. 26 тис. дітей не відвідували школу, в 1925 р. — 25,2 тис., то в 1936 р. лише — 3 тис., а в 1938 р. — 1,3 тис.[87].

Під кінець 1919 р. на Підкарпатті було 475 народних (початкових) шкіл, з них 321 руська, 83 угорські, 22 чеські, 7 німецькі, 4 румунські і 22 змішані. За статусом ці школи поділялись наступним чином: 248 парафіяльні, 211 державні, 16 належали сільським громадам. У 1931 р. в краї працювало вже 715 шкіл, у 1938 р. — 930. Для початкової школи було властиво дві тенденції: неухильне скорочення церковних шкіл (у 1935 р. їх залишилося 84) і зростання чеських державних шкіл. У середині 1920-х рр. у русинських народних школах, яких тоді налічувалося 404, викладання велося місцевою руською мовою за граматикою Панькевича, яка з кожним роком ставала ближчою до української літературної мови. Шкіл з чеською мовою викладання було — 154, угорською — 104, німецькою — 14, єврейською — 4, румунською — 3. У 1927 р. в Ужгороді було відкрито єдину в Європі ромську (циганську) школу. В частині народних шкіл переважали ті вчителі, які вважали русинів окремою етнічною спільнотою і навчання проводили на одному з місцевих діалектів, а в 1930-х рр. переходили на норми граматики І.Гарайди — одного із провідників русинізму[88]. Відповідно до статистики народного шкільництва, наведеної В.Климою, у 1935/1936 учбовому роках карпаторуських шкіл було 465, чеських — 158, угорських — 118, німецьких — 17, єврейських — 7, румунських — 4[89]. У десятках шкіл краю навчання дітей провадилось кількома мовами. Загалом дані щодо динаміки освітньої мережі, як і змін у демографічних показниках, по-різному викладені в історичній літературі. Так, П.Магочій станом на 1938 р.

---

[86] *Кляп М.* А. Волошин і розвиток середньої педагогічної освіти в Закарпатті в 20–30-х роках // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи. — Ужгород, 1998. — С. 255.

[87] Там само. — С. 57.

[88] Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 360.

[89] *Клима В.* Школьное дело и просвещение на Подкарпатской Руси // Подкарпатская Русь. 1919–1936. — Ужгород, 1936. — С.103.

наводить показники функціонування 188 чеських початкових шкіл, однієї чеської гімназії і ще трьох гімназій з чеськими відділами, чеського педагогічного училища. Автори «Нарисів», посилаючись на дослідження А.Ігната, називають 5 чеських гімназій, наголошуючи, що в них навчалося чимало вихідців із русинських родин, а найбільше євреїв[90]. Ю.Химинець подає дані чеської статистики і називає 365 чеських початкових шкіл[91] на Закарпатті. Таке різночитання джерел залишає місце для подальших уточнень.

Виходячи з розгалуженості мережі початкової школи, робимо висновок, що чехословацька держава надавала можливість представникам етнічних громад здобути освіту зрозумілою рідною мовою. Відбувся перехід від практично єдиної мови навчання — угорської до полікультурної системи освіти. Кількість національних шкіл загалом відповідала питомій вазі окремих етнічних груп, а що найважливіше — їх потребам в освіті.

Водночас статистичні дані підтверджують, що чехи та угорці мали значно кращий доступ до освіти, ніж представники інших етнічних груп. Якщо на одну чеську школу припадало 67 дітей осілих тут чехів, то на одну русинську — 300 місцевих дітей. Учні чеських шкіл знаходились у привілейованому становищі, вони безкоштовно отримували книги, зошити, а часто й одяг та харчування. Серед учнів чеських шкіл єврейські діти становили 60%. Наприклад, у чеській школі Севлюша навчалося 89 дітей: лише 17 чехів, 67 євреїв, 3 русина, 2 німців і 1 угорець[92]. В той же час у єврейській гімназії у Мукачевому у 1924 р. навчалося 79 осіб, частина яких пізніше виїхала до Палестини, інші стали вчителями євреїстики, 7 продовжили вивчати право[93]. Про необхідність фінансової підтримки цього учбового закладу говорив посол від СДППР Ю.Гуснай в парламенті Чехословаччини 5 лютого 1930 р.[94] Проблеми в організації народної освіти, матеріально-технічного забезпечення шкіл ставали аргументами в дискусіях політичних опонентів.

---

[90] *Магочій П.Р.* Назв. праця. — С. 206; Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 357.

[91] *Химинець Ю.* Назв. праця. — С. 49.

[92] ДАЗО. — Ф.2. — Оп. 1. — Спр. 262. — Арк. 59–60.

[93] *Делеган М.* Іудейство та інші віросповідання на Закарпатті (1919–1929 рр.) // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи. — Ужгород, 1998. — С. 410.

[94] Вперед. — 1930. — №4.

Уже після четвертого класу учням можна було вступати до гімназії чи горожанської школи. Закінчення трирічної школи надавало право вступати до спеціальних середніх шкіл. В університет приймали лише тих, хто закінчив гімназію. Кількість гімназій з 1921 р. до 1938 р. зросла з 3 до 8 (3 українські, 2 чеські, 2 єврейські і 1 угорська). У Підкарпатській Русі працювало 5 учительських семінарій, 5 технічних училищ і 2 торговельні академії.

У 1930-ті рр. загострилася дискусія щодо етнічної належності русинів. Зерно протиріч проростало з початкової школи. У переважній більшості випадків, залежно від того, які педагоги-емігранти чи місцеві інтелігенти викладали в школах — українці чи росіяни, такою і була мова викладання. Так, у 1932 р. «Карпаторусскій голос» критикував склад викладачів Мукачівської учительської семінарії, в якій переважали русофіли, за українофільство, називаючи вчителів Полянського та Могиша. Останнього додатково критикував за українські комуністичні погляди та поширення ним думки, що русини прийшли в Закарпаття не з Росії, якої ще не було, а з України[95]. Напередодні Другої світової выйни у Мукачівській гімназії викладали здебільшого російською мовою, а у Мукачівській торговельній академії — українською.

З метою національного пробудження українців Закарпаття редакція часопису «Пробоєм» (редактор С.Росоха) пропонувала створити «пожичковий фонд» для підтримки «найспособніших» українських дітей в отриманні середньої та вищої освіти, що привело б до становлення «свідомої української інтелігенції». Провідну роль у збиранні коштів мала відіграти активність громадян, товариство «Просвіта», різноманітні кооперативи[96]. Згідно з даними на 1935 р. українських вчителів, яких об'єднувала народовецька «Учительска громада» (створена у 1929 р.), було 1318 осіб. За національною належністю серед них були, окрім українців, мадяри, німці, євреї, чехи, словаки, румуни і навіть цигани[97]. Загалом кількість учителів краю зросла до 2,5 тис. осіб. В 1930-х рр. вчительські посади в провінції почали обіймати випускники підкарпатських учительських семінарій. З 1919 по 1932 рр. 916 русинів отримали

[95] Карпаторусскій голос. — 1932. — 23 декабря.

[96] ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 494. — Арк. 13 (Пробоєм. — 1934. — №2–3. — С. 15).

[97] Карпаторусскій голос. — 1934. — 2 июня.

учительські посвідчення[98]. Завдяки впливу українофілів — керівників семінарій (А.Волошина, В.Желтвая, В.Лара, А.Алискевича) серед нової плеяди вчителів переважали українці.

Мовне питання, як один з чинників протистояння в краї, завжди було в центрі уваги як місцевих політиків, так і урядовців Праги. Щоб розв'язати цю проблему міністр освіти Чехословаччини оголосив проведення спеціального референдуму, який лише зумовив додаткове загострення ситуації. На цьому опитуванні батьки дітей повинні були визначити, за якими підручниками і відповідно якою мовою будуть навчати їхніх дітей. Референдум 1937 р. охопив лише частину краю. Так, у Берегівській окрузі з 20 шкіл у 5-ти проголосували за українську мову, у 2-х — за російську, а в 13-ти школах опитування не проводилося. У Рахівській окрузі з 29 шкіл у 19 висловилися за викладання українською, а в 10 голосування не проводилося, у Березнянській — 30 шкіл підтримали російську мову, інші 30 — українську. Загалом, у гірських районах висловлювалися за українську граматику, в середній смузі — за російську, в регіонах проживання національних меншин референдум не проводився. Референдум відбувся у 427 школах, результати його такі: за «Грамматику русского языка» Сабова[99] висловилося 73,19%, за «Граматику руского языка для молодших клас шкіл середніх і горожанських» Панькевича — 26,8% батьків, від тих, що взяли участь в опитуванні[100]. Наявна література і наші студії такий підсумок пояснюють тим, що малоосвіченим батькам підручник Сабова характеризували як «руський» (у фонетичному звучанні більш близький до рідної місцевої «руської» мови), а підручник І.Панькевича як український (малоруський). До того ж у свідомості частини населення українці сприймалися як поляки[101]. Зазначимо, що українська преса дезорієнтувала свого читача, подаючи співвідношення голосів як 55% за українські книжки і 45% за «руські»[102]. Причому сама граматика І.Панькевича була компромісною, поєднувала галицько-українську

[98] *Болдижар М.* Краю мій рідній. — С. 107.

[99] Граматика була підготовлена галицьким русофілом Олександром Григор'євим і видана у 1924 р. під прізвищем Євмена Сабова товариством ім. Духновича. З 1 жовтня 1936 р. граматику Сабова було рекомендовано для використання в школах.

[100] *Пушкаш А.* Назв. праця. — С. 123.

[101] *Магочій П.Р.* Назв. праця. — С. 135, 137.

[102] Свобода. — 1937. — №40. — 7 грудня.

граматичну базу з місцевими підкарпатськими діалектами. У двох переглянутих виданнях своєї граматики (1927 і 1936 рр.) І.Панькевич залишав традиційну орфографію, відкидаючи багато місцевих діалектів, потроху наближався до української літературної мови.

Результати референдуму схвально сприйняли лідери русофільського автономістського руху, небезпідставно вважаючи їх своєю перемогою. Лідери українського руху на Закарпатті неодноразово протестували проти методів проведення референдуму та фальсифікацій у підрахунку голосів. Зокрема, Ю.Ревай, депутат від правлячої Соціал-демократичної партії, під час парламентських дебатів у Палаті послів виступив з промовою «Нема тої сили, яка б могла відібрати від наших дітей українські підручники», в якій заявив, що вважає референдум антинауковим та незаконним[103]. ХНП наголошувала, що «Учительська громада стоїть на основі лояльності і вірності до тої держави, яку в часи перевороту ми самі добровільно собі вибрали», але протестує проти російських підручників, засуджує проведення плебісциту[104]. Мовне опитування змусило багатьох діячів українофільського табору перейти в опозицію до чехословацької адміністрації, звинувативши її в прагненні денаціоналізації місцевого населення.

Водночас не можна погодитись з твердженням, ніби «чеський уряд всіляко заохочував взаємну ворожнечу поміж різними національностями, що проживали в краї і перш за все між закарпатоукраїнським населенням»[105]. Вважаємо таку позицію безпідставною, оскільки аналіз нормативно-правових документів та діяльності чехословацького уряду не дає фактів для подібних висновків. До того ж підтримка певної етнокультурної ідентифікації ще не свідчить про бажання зіштовхнути її з іншою етнокультурною чи політичної ідентифікацією.

У мовному дискурсі активно брали участь товариства «Просвіта», «Школьная помощь», ім. О.Духновича, Земське музейне товариство та інші культурно-освітні організації. Розкол, що стався в етнополітичній структурі суспільства, майже автоматично був перенесений на культурно-освітню діяльність.

Як уже відзначалося, діяльністю культурних товариств Підкарпатської Русі переважно керувало духовенство. Якщо серед

[103] Вони боронили Карпатську Україну. — С. 511.
[104] ДАЗО. — Ф. 46. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 1.
[105] Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 252.

низового греко-католицького духовенства було чимало прихильників українського (народовецького напряму), то офіційно Мукачівська та Пряшівська єпархії відстоювали позиції «руськості» як окремого карпаторуського народу. Православна церква також підтримувала руськість місцевого населення, але вже як частини російського народу.

Товариство «Просвіта» проголосило своєю метою «культурне та економічне піднесення підкарпатського руського народу»[106]. Воно організувало різноманітні гуртки: освітні, театральні, спортивні, музичні, займалося виданням популярних та навчальних книжок. Наприклад, за сприяння товариства «Просвіта» та Берегівського гуртка Педагогічного товариства було видано другу частину «Історії Подкарпатской Руси» В.Пачовського[107]. У 1937 р. «Просвіта» мала 13 філій, 234 читальні, загалом 248 структурних одиниць, які об'єднували 16500 осіб[108].

Як певна альтернатива «Просвіті» діяло «Русское культурно-просветительное общество имени Александра Духновича». В програмних документах воно відмовлялось від політичної діяльності і обіцяло сприяти культурному розвитку «русскаго народа», виховувати його в моральному і патріотичному «русском духе»[109]. Товариство проводило щорічний фестиваль «Русский День», у 1932 р. відкрило в Ужгороді «Русский Народній дом». Як і «Просвіта», товариство ім. О.Духновича засновувало бібліотеки і читальні, мало дитячі та молодіжні організації.

Світської вищої школи у Підкарпатській Русі не було, найвищу в краї духовну освіту надавала Ужгородська духовна семінарія, що готувала духовенство для Греко-католицької церкви. Ще в 1920 р. виношувалися плани організації університету в Ужгороді. Директор учительської семінарії в Ужгороді А.Волошин, інші провідники інтелігенції краю намагалися перевести декілька українських культурно-освітніх центрів із еміграції на Закарпаття, але емігранти, що осіли в Празі, не підтримували такого підходу. В 1927 р. категорично проти ідеї відкриття в Підкарпатській Русі університету виступив віце-губернатор як з міркувань відсутності матеріальної бази, так і з політичних. Нагадаємо, що вищими освітніми

[106] Цит. за: *Магочій П.Р.* Назв. праця. — С. 97.

[107] ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 501. — Арк. 7 зв., 9.

[108] *Федака Р.* Нариси історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі-України (1920–1939). — Ужгород, 1991. — С. 47.

[109] *Магочій П.Р.* Назв. праця. — С. 98.

українськими інституціями в Чехословаччині були Український Вільний університет (УВУ) та Український педагогічний інститут ім. Драгоманова у Празі, Господарська академія в Подєбрадах. За 24 роки існування в Празі УВУ його закінчило майже 10 тис. студентів, що поповнили лави прихильників поновлення української соборної державності. В першому зимовому семестрі 1921–1922 рр. на двох факультетах УВУ навчалося 702 студенти, з них 640 українців, 25 євреїв, 15 підкарпатських русинів, 15 чехів, 3 німці, 2 білоруси і 1 росіянин[110].

15 листопада 1936 р. Українське педагогічне товариство в Ужгороді прийняло рішення про відкриття української гімназії для гуцулів у Великому Бичкові та про створення в Ужгороді Українського університету у складі економічного та педагогічного інститутів, правового та філософського факультетів. Проте реалізувати ці задуми у міжвоєнний період не вдалося.

Сотні молодих людей дістали змогу навчатися як у вузах Чехословаччини, так і за рубежем. Це сприяло значним позитивним зрушенням у суспільно-політичному і культурно-освітньому житті Закарпаття. З 1920 р. в Ужгороді проживали 18 учасників української хорової капели під керівництвом О.Приходька. Вони заснували товариство «Кобзар», яке згодом перетворилося у театр «Просвіти». У 1921 р. був відкритий перший в історії краю професійний Руський театр, котрий у 1921–1923 рр. очолював відомий український актор і режисер М.Садовський. Впродовж десяти сезонів театр в середньому на рік давав 133 вистави. Найпопулярнішими були класичні українські опери і п'єси «Запорожець за Дунаєм», «Тарас Бульба». «Богдан Хмельницький», «Наталка Полтавка», «Ой, не ходи, Грицю». У 1934 р. в Хусті почав діяти новий український театр «Нова сцена», а в 1936 р. в Ужгороді відкрився Земський Підкарпаторуський народний театр, що давав вистави на одному з місцевих діалектів. Набули розвитку інші галузі аматорської творчості і культури, насамперед художня самодіяльність та образотворче мистецтво. У міжвоєнний період виникла закарпатська школа живопису, представлена творчістю Й.Бокшая, А.Ерделі, Е.Грабовського, Ф.Манайла.

Демократизація суспільно-політичного життя ЧСР не могла не позначитись і на характері державно-церковних відносин у країні.

---

[110] *Мушинка М.* Україністика Чехо-Словаччини міжвоєнного періоду // Дукля. — 1991. — №3–4. — С. 31.

Під час обговорення проекту нової Конституції і в суспільстві, і в парламенті гаряче дискутувалися положення щодо відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Таке бачення характеру державно-церковних відносин висловлював і президент Т.Масарик, відомий своїм антиклерикалізмом. Проте внаслідок рішучого спротиву домінуючої в країні Римо-католицької церкви пропоновані до проекту Конституції демократичні зміни не набрали необхідної кількості голосів у парламенті (одного голосу забракло для ухвали рішення про відокремлення церкви від держави). Водночас розділ шостий Конституційної грамоти ЧСР (1920 р.) мав назву «Захист національних, релігійних і расових меншин». Нова Конституція гарантувала рівність громадян перед законом незалежно від ставлення до релігії, свободу віросповідання, рівність усіх віросповідань перед законом, а також право бути позаконфесійним, оформивши при тому юридично свій вихід із церкви[111]. Невідокремленість церкви від держави передбачала державне фінансування релігійних організацій і духовенства.

Окрім конституційних змін державно-церковні відносини у ЧСР були модернізовані на засадах новітніх демократичних традицій протестантизму (в Моравії, Чехії, Сілезії). Однак у закарпатському регіоні ці відносини і далі спиралися на дещо адаптоване до нових політичних реалій законодавство Австро-Угорщини. Серед нововведень у 1919 р. було запроваджено норму про покарання духовенства за виступи проти республіки. Під дію цього доповнення потрапило чимало закарпатського греко-католицького духовенства, змадяризованого і зорієнтованого на політичне самовизначення Закарпаття у складі Угорщини. Поправки до закону передбачали залишити на посадах лише тих священиків, які публічно визнають новий державний устрій і складуть присягу на вірність ЧСР. Іншим нововведенням було те, що уряд Чехословаччини у 1925 р. дозволив і передбачив досить просту процедуру переходу з однієї релігійної конфесії чи деномінації до іншої, опрацювавши при тому механізм врегулювання майнових конфліктів між церквами.

Лібералізація законодавства у галузі свободи совісті і віросповідання, насамперед, дозвіл не належати до жодної релігійної організації і право зміни релігії, позначилася на релігійній структурі етнічних груп закарпатського регіону, яка набула сталих

[111] Конституційна грамота Чехословацької республіки. — С. 8, 33.

окреслень з початком 1930-х рр. На релігійній карті країни, крім традиційних католиків, лютеран і реформатів, з'явилася велика кількість різноманітних дрібних протестантських релігійних організацій, визнаних державою і таких, що діяли як приватні релігійні об'єднання.

Римо-католицька церква залишалася найчисельнішою релігійною організацією в країні попри те, що на початку 1920-х рр., після набуття права на самовизначення і свободу совісті, її полишили майже півтора мільйона осіб. На 1 грудня 1930 р. до РКЦ належало 73,5% від загальної кількості населення країни (майже 14,5 млн.), з них у Словаччині — 71,61%, а на Закарпатті — лише 9,55%. Після підписання «Модусу віведні» (1928 р.) між ЧСР і Ватиканом уряд республіки набув права контролю і вето на призначення Ватиканом представників вищого духовенства в країні. Слідом за Римо-католицькою церквою іншою найбільшою релігійною організацією країни стала новостворена протестантська Чехословацька церква (5,39% від загальної кількості населення). Оскільки в основу створення Чехословацької церкви було покладено національний принцип, то у закарпатському регіоні вона не могла набути поширення: у 1930 р. у Словаччині вона мала 11 495 членів, а на Закарпатті — 2 218[112].

У 1920–1930-х рр. відбулися зміни в релігійній структурі населення закарпатських земель. Перепис населення 1921 р. засвідчив, що на Закарпатті на той час нараховувалося 54,8% греко-католиків, 15,3% — іудеїв, 10,89% — членів євангелістської церкви, 10,06% — православних, 9% — римо-католиків, 0,27% — лютеран, 0,05% — представників Чехословацької церкви та близько 0,01% позаконфесійних[113]. Кореляція між релігійною належністю і національним самовизначенням у загальних рисах мала такий вигляд: словаки були переважно римо- і греко-католиками, русини — греко-католиками і православними, угорці — римо-католиками та реформатами (кальвіністами), німці — лютеранами, римо-католиками та старокатоликами, румуни — греко-католиками і православними.

Греко-католицька церква попри те, що кількість її віруючих дедалі скорочувалася за рахунок переходу частини її вірних на

[112] *Палінчак М.* Назв. праця. — С. 21–22.

[113] Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 437. В «Нарисах» помилково подано кількість представників іудейського віросповідання, замість 9% римо-католиків — 0,09%.

православ'я — на 1930 р. греко-католики становили менше 50% від загальної кількості населення краю, з них 359167 осіб проживало на Закарпатті, а 213759 — у Словаччині, — залишалася вагомим чинником суспільно-політичного і національного життя краю. У 1920–1930-х рр. Греко-католицька церква пройшла непростий шлях від проугорської політичної орієнтації та етноконфесійної самоідентифікації у категоріях «угорської політичної нації»[114] до лояльності до уряду ЧСР і часткового переходу на проукраїнську етнонаціональну і політичну платформу. Крім того, з греко-католицького середовища поповнювалися лави табору русофілів, яким чехословацьке законодавство значно полегшило перехід з греко-католицизму на православ'я.

Після закінчення Першої світової війни і розпаду Австро-Угорщини греко-католицьке духовенство краю одностайно виступило за збереження Закарпаття у складі Угорщини. 9 листопада 1918 р. під керівництвом єпископа А.Паппа (1912–1924) було створено «Раду русинів Мадярії» з метою підтримки ідеї входження краю до складу Угорщини на правах автономії. Серед членів «Ради русинів Мадярії» були священики С.Сабов і А.Волошин. У таємному зверненні до духовенства єпархії від 28 листопада 1918 р. єпископ Папп звертав увагу на те, що «в деяких селах жупи

[114] Про рівень мадяризації в середовищі тогочасного греко-католицького духовенства свідчить заява духовенства Нижньоворітської округи, зроблена під час зустрічі 27 березня 1915 р. з начальником окружного управління Н. Ерне: «...Ми, уніатські священики Нижньоворітського округу, натхнені тією великою ідеєю, яку ми знаємо як «любов до угорської батьківщини», оголошуємо для всіх — як для друзів, так і для ворогів, — що ми протягом віків були вірними католиками й угорцями і що ми й тепер є такими і в майбутньому такими хочемо бути. Той народ, який живе в північно-східній частині нашої батьківщини знають, як «рутенів», або «малоросів». Ці назви могли бути правильними в минулому, скажемо, що вони й були правильними, але після такого минулого, яке цей народ вписав в історію Угорщини, ці назви неправильні. (...)

Цей народ ніколи не піднімав і не підніматиме національного питання. І оскільки це так, і оскільки ми в зв'язку з історичним минулим вважаємо неправильним, щоб нас вважали і називали рутенами, бо ми угорці, приросли до тієї землі, куди наші предки прийшли з ласки угорців. Злившись з угорцями, які нас завжди вважали своїми братами, пропонуємо і просимо, щоб ця, негідна нас, назва була забута і щоб нас називали об'єднаними угорськими католиками (...)» (Цит. за: Документи свідчать. Вид. 2-е, доп. / Упорядн. А.Гайдош. — Ужгород: Карпати, 1985. — С.42).

проводиться таємна агітація за приєднання до України або до Чехословаччини», і тому духовенство мало роз'яснювати віруючим, «що в майбутньому незалежна і вільна Угорщина на підставі права самоврядування більше буде поважати й любити братні народи, які тут живуть, і забезпечуватиме і навіть уже забезпечує через своїх піджупанів та службовців культурний, духовний, політичний і господарський розвиток»[115].

Як і раніше, на перебіг суспільно-політичного і культурно-національного життя на Закарпатті помітно впливала позиція закарпатської еміграції в Сполучених Штатах Америки. Нагадаємо, що з крахом Австро-Угорщини абсолютна більшість емігрантів висловлювалася за приєднання Закарпаття до Чехословаччини, але з цього ж таки середовища лунали також голоси і за приєднання краю до України, Росії, або й Угорщини. У старому світі процес політичного самовизначення русинів очолило греко-католицьке духовенство. Частина духовенства на чолі з єпископом А.Паппом бачила майбутнє краю у складі Угорщини. Інші, на чолі з А.Волошиним, С.Сабовим, П.Гебеєм, Ю.Злубою, орієнтувалися на Чехословаччину. Пізніше А.Волошин зазначав, що «одностайне рішення наших народних рад 8 травня 1919 року в Ужгороді щодо прилучення Підкарпатської Русі до Чехословацької республіки сталося за бажанням духовенства і що та 100-членна депутація, яка у місяці травні 1919 року заявила про приєднання Підкарпатської Русі до Чехословацької республіки, складалася наполовину з духовенства»[116].

У своїй церковній політиці на Закарпатті чехословацький уряд у 1920 р. скасував натуральні податки на утримання духовенства (коблину і роковину), проти яких рішуче виступали селяни, замінивши їх державними дотаціями духовенству, а з 1926 р. греко-католицьке духовенство стало отримувати державні щомісячні виплати (конгруа). Згідно з «Модусом вівенді», укладеним між ЧСР і Ватиканом, керівництво церков мало знаходитись виключно в межах Чехословацької держави. На цій підставі Мукачівську і Пряшівську греко-католицькі єпархії було вилучено з-під юрисдикції угорського єпископа Естергомського. Але остаточно це рішення було ухвалене лише 2 вересня 1937 р., при тому йшлося про

[115] Документи розповідають / Упорядн. А.Гайдош, Л.Кирилюк. — Ужгород, 1971. — С. 111.

[116] Цит. за: *Палінчак М.* Назв. праця. — С. 36.

доцільність створення в майбутньому окремої греко-католицької митрополії для Закарпаття[117].

Упродовж усього часу перебування краю у складі Чехословаччини у греко-католицькому середовищі залишалися сильними промадярські настрої. За небажання присягнути на вірність Чехословацькій республіці й співпрацю з Угорщиною були змушені виїхати з ЧСР єпископ А.Папп та єпископ Пряшівський С.Новак (1913–1920), які знайшли притулок в Угорщині[118]. Органи управління на Закарпатті регулярно інформували центр про проугорську, прогортистську політичну діяльність греко-католицького духовенства, належність його представників до проугорських партій і руху «угорських фашистів»[119]. Окремі представники церкви брали участь у діяльності радикальної «Ліги по обороні цілісності Угорщини».

Під етнонаціональним кутом зору у греко-католицькому середовищі упродовж 1920–1930-х рр. тривали процеси асиміляції з панівними націями. Ще у 1912 р. в Угорщині зі складу Мукачівської єпархії було вилучено і створено окрему Гайдудорозьку єпархію для змадяризованих русинів і румунів. Ватикан, даючи згоду на створення нової єпархії, вимагав недопущення при тому запровадження угорської мови як богослужбової. Ця справа від початку була не стільки церковною, скільки політичною, тож остаточна мадяризація й асиміляція греко-католиків у Гайдудорозькій єпархії була питанням часу[120]. Аналогічні процеси розгорталися й у Словаччині, на території Пряшівської єпархії. Тут згідно з переписом 1930 р. заявили про себе як русини 91070 осіб, з яких греко-католиками визнали себе 82012 (решта — православними). Загалом у Словаччині греко-католиками вважали себе 213701 особа, з яких, крім вищезазначених русинів, словаків було 124053 особи, а угорців — 7636[121].

---

[117] Див.: *Пекар Атанасій В.*, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. — Т. І. — Рим, 1967. — С. 98.

[118] Документи розповідають. — Док. 27.

[119] Документи свідчать. — Док. 65, 88. Документи розповідають. — Док. 42.

[120] *Пекар Атанасій В.*, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. — Т. І. — С. 105–107.

[121] *Potemra L.* Ruthenians in Slovakia and the Greek Catholic Diocese of Pre ov //Slovak Studies. Rome. — № 1. — 1961. — P. 219.

Альтернативу мадяризації і словакізації греко-католицького середовища становив дедалі зростаючий український рух, представлений, насамперед, молодшим поколінням світської інтелігенції (вчителів, студентів), а також певною частиною духовенства (А.Волошин, В.Гаджеґа). Вже у 1921 р. духовенство Пряшівської єпархії звернулося до уряду Чехословаччини з протестом проти витіснення із шкіл української мови навчання, вимагаючи використання україномовних підручників. На початку 1920-х рр. постає і Християнська народна партія на чолі з А.Волошиним, яка ставила перед собою завдання «забезпечити та захистити релігійні, народні, господарські, культурні та політичні інтереси руського народу Чехословацької республіки»[122].

Поштовх українському руху на східних землях Закарпаття дав єпископ Крижевецький Д.Няраді, якого у 1922 р. Рим прислав сюди адмініструвати справами Пряшівської єпархії замість єпископа С.Новака. Єпископ Д.Няраді був прихильником політики галицького митрополита А.Шептицького і на його запрошення, за підтримки нунція, з Галичини до Словаччини у 1920–1930-х рр. приїхало працювати чимало представників релігійних орденів і конгрегацій, 34 галицьких священики і вчителі, які розгорнули серед закарпатських русинів широку проукраїнську національно-культурну діяльність[123]. Проте активна заангажованість у національні справи і митрополита А.Шептицького, і єпископа Д.Няраді наражалася на незмінну протидію з боку урядів зацікавлених у недопущенні цього держав — Чехословаччини, Польщі, Ватикану.

Ідучи назустріч вимогам чехословацького уряду відкликати з країни Д.Няраді як громадянина Югославії, Ватикан призначив новим єпископом Пряшівським П.Гойдича (1927–1970). Уряд ЧСР очікував, що діяльність новопризначеного єпископа буде обмежуватися релігійними питаннями. На відкритті виставки народної культури русинів 8 червня 1928 р. в Пряшеві у присутності місцевого жупана П.Гойдич, ідучи назустріч очікуванням з боку влади, мусив запевнити: «Я не росіянин і не українець, я русин, який бажає тут жити і вмерти. Моїм стремлінням є досягти для свого руського народу спокою, культурного й економічного розвитку»[124].

---

[122] *Палінчак М.* Назв. праця. — С. 62, 40.

[123] Див.: *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. — Кн. І. — С. 159–161.

[124] Там само. — С. 167–168.

Єпископ Гойдич розгорнув на теренах єпархії широку освітню і душпастирську діяльність, а його політична лояльність до влади об'єктивно сприяла розвиткові переважно словацької національної ідентичності у греко-католицькому середовищі на Пряшівщині.

Процес розвитку православ'я на Закарпатті проходив динамічно і небезконфліктно. Порівняно з 1921 р. кількість православних віруючих на початку 1930-х рр. збільшилась у Чехословаччині у два рази (з 72696 до 145598 осіб). Найбільшого поширення православ'я набуло саме в Підкарпатській Русі, де нараховувалось 112034 віруючих. У Словаччині нараховувалось 9070 православних віруючих, які проживали переважно в її східній частині[125].

14 серпня 1920 р. Чехословаччина уклала угоду з Югославією, згідно з якою обидві держави зобов'язалися погоджувати свою зовнішньополітичну діяльність і надавати допомогу одна одній у разі нападу третьої держави. У випадку Закарпаття цей договір означав, що чехословацький уряд толеруватиме юрисдикційне підпорядкування православ'я на Закарпатті Сербській православній церкві. Однак на практиці уряд Чехословаччини проводив курс на створення незалежної, автокефальної православної церкви, щоби було легше використовувати її у своїх політичних цілях, послабити національний характер православ'я, яке об'єднувало в межах держави русинів, словаків, росіян. Саме з цією метою уряд підтримав прагнення настоятеля православної громади у Празі архімандрита Савватія (Антоніна Врабеця) перейти під юрисдикцію Константинопольського патріарха. У травні 1923 р. Савватій отримав єпископські свячення в Константинополі і був проголошений архієпископом Празьким і усієї Чехословаччини. Поїздку до Константинополя Савватія фінансував уряд республіки, проходила вона за підтримки Міністерства закордонних справ ЧСР[126].

Після того, як уряд ЧСР усвідомив неможливість політичного вирішення питання про автокефалію православ'я, він змінив тактику. У 1930 р. було опубліковано низку законодавчих актів, які регулювали статус православ'я в країні і які фактично ставили його у повну залежність від влади.

У міжвоєнний період у Чехословаччині існувало три православні юрисдикції — Сербської православної церкви (з 1920 р.

---

[125] *Палінчак М.* Назв. праця. — С. 23.

[126] *Кризина Гавриил (игумен).* Цит. соч. — С. 59. Див. також: *Палінчак М.* Назв. праця. — С. 44–45.

патріархату) на чолі з єпископом для Закарпаття Досифеєм, Константинопольського патріархату на чолі з архієпископом Празьким Савватієм, а також Руської православної церкви за кордоном на чолі з митрополитом Євлогієм (Георгієвським), яка об'єднувала білоемігрантів[127]. Спроба російських емігрантів заснувати свій єпископат у Пряшеві, де вогнищем москвофільських настроїв був монастир у Ладомировій, не знайшла урядової підтримки з політичних міркувань. Кошицький жупан у звіті на адресу міністерства освіти, зокрема, зазначав, що «кожному, хто обізнаний з місцевими обставинами, ясно, що неминуче прийде час, коли православ'я буде означати стремління приєднання краю до Росії, стане джерелом російської іреденти»[128].

Кількісна перевага в краї була за громадами в підпорядкуванні Сербської церкви, однак розкол на «досифеївців» і «савватіївців» та запекла боротьба між ними значно послабляли розвиток православ'я на Закарпатті.

Лідером православних сербської юрисдикції на Закарпатті став О.Геровський. Розквіт православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії пов'язаний з іменем єпископа Дамаскіна (Грданічки). На початок Другої світової війни єпархія нараховувала близько 150 тис. віруючих, об'єднаних у понад 130 приходах, з яких 12 було на Пряшівщині[129]. У Словаччині поширення православ'я наштовхувалося на ефективну протидію з боку греко-католиків.

Празький архієпископ Савватій також мав своїх прихильників на Закарпатті, які були об'єднані в громадах у селах Копашневе, Чумалеве, Буштина, Сокирниця, Крайникове, Бедевля, Грушеве, Тернове, Ганичі, Нересниця та ін. Працювати на Закарпаття архієпископ Савватій направив одного з найсумлінніших пастирів РПЦ за кордоном єпископа Веніаміна (Федченкова), і внаслідок діяльності новопризначеного архієрея кількість громад константинопольської юрисдикції зросла до 42[130]. На середину 1920-х рр.

---

[125] *Палінчак М.* Назв. праця. — С. 23.

[126] *Кризина Гавриил (игумен).* Цит. соч. — С. 59. Див. також: *Палінчак М.* Назв. праця. — С. 44–45.

[127] Див.: *Скурат К.Е.* История Поместных Православных Церквей. — Т. 2. — М., 1994. — С. 227–228.

[128] *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. — Кн. І. — С. 159.

[129] Там само. — С. 70–77.

[130] *Вениамин (Федченков).* На рубеже двух эпох. — М., 1992. — С. 361.

поміж закарпатського православного духовенства 40 священиків визнавали сербську юрисдикцію, 25 — константинопольську. Конфлікт між двома юрисдикціями на Закарпатті, а також численні протести з боку Сербської церкви та уряду Югославії змусили уряд ЧСР заборонити у 1926 р. архієпископу Савватію втручатися до справ Закарпаття, однак на практиці викликана розділенням у православному середовищі напруга тривала.

У 1920–1930-х рр. релігійний чинник усе ще залишався однією зі складових формування національних ідентичностей народів Закарпатського регіону. В одних випадках він сприяв формуванню цих ідентичностей, в інших — гальмував через їхню розмитість, невизначеність, неоднозначність і взаємопоборювання, що ілюструє приклад русинів. Розділені на греко-католиків і православних, вони не мали сталих ідентичностей ані в греко-католицизмі (тут зустрічаємо угорську, словацьку, русинську, українську, російську ідентичності), ані в православ'ї (російська, русинська, українська). Трагізму розділенню додавали перманентне протистояння, ворожнеча між греко-католиками і православними. Уряд ЧСР спочатку проводив досить жорстку політику стосовно греко-католиків і чимало їхніх храмів у 1920-х рр. було передано православним. Але після підписання конкордату з Ватиканом греко-католики за підтримки уряду почали силою повертати собі храми. Ситуація настільки загострилася, що міністр закордонних справ республіки Е.Бенеш змушений був визнати, що боротьбу між православними і греко-католиками на Закарпатті треба розглядати як народну трагедію русинів[131].

Серед інших християнський церков і релігійних організацій на території закарпатського регіону у 1920–1930-х рр. набули поширення Євангелістська церква аугсбурзького віросповідання, до складу якої входили словаки-лютерани. У Словаччині за кількістю віруючих ця церква поступалася лише Римо-католицькій і була досить активною у суспільно-політичному житті. Реформатська церква, яка об'єднувала угорців-кальвіністів, діставала підтримку від радикальних кіл в Угорщині, в лавах її духовенства були й колишні австро-угорські чиновники. За своїм кількісним складом Реформатська церква посідала у Словаччині четверте місце після римокатолицизму, євангелізму та греко-католицизму. У політичному житті краю речником реформатів була Угорська народна партія.

[131] *Bene E.* Назв. праця. — S. 21.

Поширений на Закарпатті іудаїзм був представлений окремими релігійними громадами, поділ між якими проходив по лінії ортодокси — неортодокси, але громад ортодоксального іудаїзму була переважна більшість. Інтереси ортодоксальних євреїв захищала Єврейська партія ортодоксів, а реформованих — Сіоністська партія євреїв. На території Словаччини діяли єврейські організації: Союз ортодоксальних релігійних громад та Союз релігійних громад конгресових. У 1930 р. іудаїзм у Чехословацькій республіці сповідувало 2,4% від загальної кількості населення країни, в тому числі на Закарпатті — 14,4%, в Словаччині — 4,11%[132]. Іудейське духовенство також отримувало зарплату від держави. Іудейська громада Закарпаття вкотре продемонструвала надзвичайну гнучкість в адаптації до нових етнополітичних обставин: як зазначалось вище, чеські національні школи на Закарпатті відвідували поміж представників національних меншин переважно єврейські діти[133].

Таким чином, національно-культурна політика Чехословацької держави на Закарпатті в міжвоєнний період була спрямована на розвиток полікультурності суспільства, але вона носила суперечливий і непослідовний характер. Відбулося загальне піднесення освітнього рівня населення краю, відкривалися нові школи з українською та іншими мовами навчання. У середовищі місцевого населення Закарпаття чехословацький уряд дозволяв пропагувати русофільську, українофільську і русинофільську орієнтації, надаючи в певні періоди перевагу тій чи іншій з них. Етнокультурна політика ЧРС сприяла утвердженню етнічної і релігійної ідентичності етнічних груп краю, активізації діяльності освітніх установ і релігійних організацій. Процес національного самовизначення закарпатських українців набув очевидної динаміки у цей період. Вагомою для Закарпаття ставала можливість реалізувати найважливіший педагогічний принцип — навчати народ його рідною мовою. Водночас розбудова чеської держави сприяла поширенню чеської мови в державних установах та системі освіти. На становленні української ідентичності була зосереджена діяльність громадських та політичних народовецьких організацій, а також частини парафій Греко-католицької церкви.

---

[132] *Палінчак М.* Назв. праця. — С. 24–25, 48.

[133] Енциклопедія Українознавства. — Т. 2. — Львів, 1993. — С. 722.

§3. Українці Закарпаття на шляху національної мобілізації та міжетнічного порозуміння

Етнополітична ситуація на Закарпатті кардинально змінилася в другій половині 1930-х рр., коли, з одного боку, в регіоні відбулася радикалізація громадсько-політичного життя, загострились проблеми національно-культурного розвитку, реалізації автономних прав краю, з іншого — в Європі запанувала політична криза, пов'язана з агресивною зовнішньою політикою гітлерівської Німеччини. Мюнхенський договір (29–30 вересня 1938 р.), підписаний керівниками урядів Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії, задовольнив ультимативні вимоги рейху щодо «захисту прав німецької меншини» в Чехословацькій республіці. До Німеччини, зокрема, було приєднано високорозвинену в промисловому відношенні Судетську область ЧСР, де проживало понад 3 млн. німців. Мюнхенські домовленості давали Чехословаччині 3 місяці на вирішення проблем польської та угорської національних меншин. Відповідно Польща на початку жовтня дістала Цешинську Сілезію.

Угорщина вимагала врегулювання прав угорської національної меншини в Чехословаччині за судетським зразком, висловлювалася за право словаків та русинів на самовизначення в надії приєднання їх до Угорщини і відновлення в перспективі Великої Угорщини святого Стефана. 2 листопада 1938 р., за рішеннями Першого Віденського арбітражу, південну частину Словаччини та найбільш розвинені райони Закарпаття (Ужгородський, Мукачівський і Севлюський повіти) з містами Ужгород, Мукачеве, Берегове і Чоп було приєднано до Угорщини. Закарпаття втратило 12% своєї території (1523 км^2), 173,6 тис. населення, у тому числі понад 33 тис. українців, 97 населених пунктів. Хоч рішення арбітражу опиралося на етнічний (етнографічний) принцип, але до Угорщини відійшли населені пункти, у яких українці становили понад 90% мешканців. Таких сіл було близько 40. Це, зокрема, Нижні та Верхні Ремети, Квасове (Берегівська округа), Нижній Коропець, Підзамча, Ключарки (Мукачівська округа), Тросник, Вербовець (Севлюська округа) та ін[134]. Загалом ЧСР втратила третину території з населенням 5 млн. осіб і 40% промислового потенціалу.

[134] *Пушкаш А.* Назв. праця. — С. 205.

Зовнішньополітичні процеси зумовили послаблення центральної влади Чехословаччини, поглибили політичну кризу, прискорили автономізацію країни. Прага змушена була затвердити автономні уряди Словаччини (7 жовтня) і Підкарпатської Русі (11 жовтня), внаслідок чого ЧСР у старому форматі припинила існування. Наступна піврічна її історія увійшла в підручники як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах. У контексті нашого дослідження проаналізуємо становлення української автономії на Закарпатті, зупинимося на її основних віхах, розглянемо вирішення міжнаціональних проблем, пошук шляхів міжетнічного порозуміння.

Автономізації Закарпаття передували компромісні домовленості між представниками основних політичних партій, що входили до двох опонуючих блоків — русофільського (Центральна Руська Народна Рада, Автономно-землеробський союз, Руська національно-автономна партія) та українського (Перша Українська Народна Рада, Соціал-демократична партія). 21 вересня 1938 р. представники обох орієнтацій підписали спільну Декларацію про створення автономної адміністрації в Закарпатті, яку було вручено уряду Чехословацької республіки та дипломатичним представництвам західних держав у Празі. 8 жовтня в Ужгороді відбулася нарада за участю депутатів парламенту і сенату від Закарпаття, на якій вирішили «домагатися для Підкарпатської Русі тих самих прав, які одержала й одержить Словаччина»[135]. Було досягнуто домовленості щодо персонального складу автономного уряду, створено Національну раду Підкарпатської Русі, до якої увійшли від Центральної Руської Народної Ради Й.Камінський, В.Гомічков, М.Демко, від Першої Української Народної Ради — А.Волошин, Ю.Бращайко, Д.Німчук, АЗС представляли А.Бродій і Ю.Фелдешій, Республіканську землеробську партію — Е.Бачинський і П.Коссей, Соціал-демократичну партію — Ю.Ревай, АЗС Пряшівщини — І.П'єщак, Республіканську землеробську партію Пряшівщини — П.Жидовський[136]. Національна Рада оголосила себе «єдиним законним представником усіх руських областей Карпат і всього його населення, для якого забезпечується

[135] *Болдижар М.* Наука вимагає правди. — С. 26.

[136] *Вегеш М.* До питання про діяльність Першого автономного уряду Підкарпатської Русі (11–26 жовтня 1938) // Науковий вісник УжДУ. Серія «Історія». — 1998. — Вип. 2. — С. 63.

самовизначення і самоуправління»[137]. Передбачалася негайна заміна значної частини чеських урядовців у краї місцевими кадрами та прийняття закону про Підкарпатську Русь.

У відповідь на всі ці вимоги голова нового уряду Чехословаччини Я.Сирова звільнив з посади губернатора краю К.Грабаря і призначив вихідця із Закарпаття І.Парканія повноважним міністром Підкарпатської Русі у складі уряду ЧСР. Рада міністрів ЧСР затвердила персональний склад Ради міністрів Підкарпатської Русі — автономного уряду з шести осіб, депутатів парламенту і сенату ЧСР. До першого автономного уряду ввійшло чотири представники русофільського (А.Бродій, Е.Бачинський, С.Фенцик, І.П'єщак) і два українського напряму (Ю.Ревай та А.Волошин). Комуністи Закарпаття на чолі зі своїм лідером О.Борканюком відмовилися від співпраці з автономним урядом, який на їх думку не представляв інтереси закарпатського народу. Загалом співвідношення два до одного на користь представників русофільства реально відображало співвідношення між двома головними політичними блоками краю[138].

Перший автономний уряд зосередив свою нетривалу діяльність — а він працював лише два тижні: від 11 до 26 жовтня — на врегулюванні територіальних і етнічних проблем. Обговорювалися також питання про надання амністії, про співробітництво з Німеччиною, ліквідацію чеських шкіл у населених пунктах краю з незначною кількістю чеських родин (скасування чеських шкіл вдарило і по єврейським дітям, які ці школи відвідували), забезпечення населення продуктами харчування, оскільки Угорщина та Польща економічно блокували автономію та ін. На перемовини у Пряшеві щодо визначення кордону між Підкарпатською Руссю і Словаччиною було відряджено С.Фенцика та І.П'єщака, які намагалися довести доцільність приєднання до краю території від Попрада до Ужа. Е.Бачинський у ролі представника автономії брав участь у чехословацько-угорських переговорах щодо угорських територіальних зазіхань. Реагуючи на ультимативні вимоги Угорщини щодо заселених «переважно угорцями» південних територій Закарпаття з містами Ужгород, Мукачеве та іншими важливими з точки зору функціонування транспортних мереж населеними пунктами, уряд створив комісію, до якої ввійшли

[137] *Болдижар М.* Наука вимагає правди. — С. 28.

[138] *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами. — С. 79.

відомі закарпатські вчені (П.Сова, Г.Геровський, М.Кондратович, М.Бескид та І.Панькевич), перед якими ставилося завдання довести, що Закарпаття — русинська, а не угорська земля і цим самим «відбивати угорські вимоги»[139].

Керівництво автономії схилялося до ідеї всенародного голосування «всього корінного автохтонного населення» щодо зміни «приналежності» краю. Проведення плебісциту щодо територіальної цілісності республіки виходило за рамки повноважень автономного уряду Підкарпатської Русі і суперечило конституційним нормам ЧСР. Ідея проведення плебісциту неоднозначно сприймалася також різними політичними силами на Закарпатті. Якщо партії й громадські організації угорської та русофільської орієнтації цю ідею підтримували, то представники українського напряму виступили проти.

25 жовтня 1938 р. Угорщина висунула ультиматум, щоб її претензії щодо частини територій Словаччини і Підкарпатської Русі, де проживало угорське населення, вирішувалися або всенародним плебісцитом, ідею якого підтримував А.Бродій, або арбітражем європейських держав. Чехословацький уряд на розширеному засіданні за участю кабінетів міністрів Словаччини і Підкарпатської Русі 26 жовтня погодився на арбітражне рішення з приводу вимог Угорщини. У цей же день Українська Народна Рада провела нараду, на якій прийняла рішення протестувати проти плебісциту, відстоювати принципи федерації народів. Намагання А.Бродія на вимогу керівництва Угорщини, Об'єднаної угорської партії таки провести на Закарпатті всенародне опитування викликали урядову кризу — у відставку подали міністри Е.Бачинський і Ю.Ревай. Федеральний уряд ЧСР їхню відставку не прийняв і того ж дня звільнив з посади прем'єра А.Бродія та заарештував його як агента Угорщини.

Новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі уряд ЧСР призначив А.Волошина, міністрами Ю.Ревая і Е.Бачинського. Усунення з міністерських посад А.Бродія, С.Фенцика та І.П'єщака робило новий автономний уряд виразно українським. Відразу після складання присяги на вірність ЧСР А.Волошин виголосив промову, в якій підкреслив, що забезпечить «народам Підкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки... без різниці національної та релігійної»[140]. Він закликав

[139] *Вегеш М.* До питання про діяльність Першого автономного уряду Підкарпатської Русі. — С. 64.

[140] Уряди Карпатської України // http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=661967

представників русофільства до співробітництва. Не маючи своїх людей у складі уряду, русофіли на це не погодились і перейшли у відкриту опозицію до нового уряду. Вони проводили багатолюдні антиукраїнські мітинги, демонстрації, що значно ускладнювало діяльність уряду. Уряд А.Волошина розраховував на підтримку світового українства. 27 жовтня 1938 р. газета «Нова свобода» опублікувала звернення Української Народної Ради «До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бессарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали». «Ми віримо, — говорилося у зверненні, — що великий 50-мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги накладали на нас пута, знов садили нас в тюрми»[141]. Це звернення було розцінено українцями, зокрема в Галичині, як заклик до допомоги братам по той бік Карпат. Почалися масові демонстрації на підтримку уряду А.Волошина у Львові, Станіславові, Коломиї, Дрогобичі. Демонстрація у Львові під проводом Р.Шухевича переросла у сутичку з польською поліцією. Були зафіксовані перші нелегальні переходи галичанами польсько-чеського кордону з метою допомоги в розбудові молодої української держави. Наприкінці 1938 р. вони набули масовості.

Рішення Першого Віденського арбітражу стали важкою втратою для автономного краю, особливо з господарського та етнокультурного погляду. Карпатська Україна залишалася без достатніх комунікаційних сполучень — залізничних та шосейних, була позбавлена економічних баз та великих сільськогосподарських угідь. Світові політичні гравці залишили автономії «голодуючу Верховину»[142] як бар'єр між Угорщиною та Польщею і коридор, що з'єднував Німеччину з Румунією. В ході угорсько-італійських перемовин щодо подальшого розчленування Закарпаття Муссоліні радив віддати Румунії землі з переважно румунським складом населення у південній частині краю[143].

Уряд А.Волошина переніс свою канцелярію з Ужгорода до Хуста, який став столицею української автономної. На території Підкарпатської Русі залишилось 413481 (75,9%) русинів, 65828

[141] Цит. за: Вони боронили Карпатську Україну. — С. 212–213.

[142] *Борканюк О.* Чим є для нас Радянський Союз. — Ужгород, 1976. — С. 280.

[143] *Пушкаш А.* Назв. праця. — С. 219.

(12,08%) євреїв, 25894 (4,47%) угорців, 17495 (3,21%) чехів і словаків, 13268 (2,44%) інших[144]. 3 листопада А.Волошин від імені уряду Карпатської України звернувся з Маніфестом до населення краю, в якому констатував здобуття української державної самостійності і сподівався на єдність населення, забуття релігійних, мовних та класових спорів[145].

Майже всі прихильники А.Бродія та С.Фенцика, які проводили проугорську діяльність, залишилися на окупованій Угорщиною території, насамперед в Ужгороді й Мукачевому, де почали співпрацю з угорською адміністрацією. Вже 3 листопада 1938 р. С. Фенцик скликав представників проугорських партій на засідання, яке підтримало рішення про приєднання Закарпаття до Угорщини. До складу угорського парламенту від Закарпаття було додатково введено 12 депутатів. 9 мандатів отримали русини і 3 — угорці[146]. Депутатами стали такі політичні діячі, як Е.Корлат, А. Бродій, С.Фенцик. Карпатороси в Будапешті відстоювали необхідність проголошення автономії Закарпаття за зразком Руської Країни та інкорпорації всієї Підкарпатської Русі. 5 грудня 1938 р. С. Фенцик виступив в угорському парламенті з заявою про те, що закарпатський народ прагне розділити свою долю з Угорщиною[147]. У своїй інтерпеляції 8 березня 1939 р. він оголосив про «бажання» населення ще не окупованих Угорщиною територій Закарпаття приєднатися до неї[148].

Угорський уряд, включаючи нові землі у своє суспільно-політичне життя, намагався сприяти становленню на Закарпатті мережі загальноугорських партій. Так, Міністерство внутрішніх справ Угорщини видало дозвіл на організацію в селах Повшахаза, Алшошенборна і Варпаланка місцевих організацій Союзу німців в Угорщині[149].

---

[144] Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 294.

[145] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 39.

[146] *Довганич О.Д.* Відкриті судові процеси над керівниками політичних партій А.Бродієм, С.Фенциком та їх спільниками // Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 1. — С. 81.

[147] Витяг з протоколу про вирок на засудженого С.А.Фенцика, керівника Руської національно-автономної партії // Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 2. — Ужгород, 2004. — С. 85.

[148] ДАЗО. — Ф. 50. — Оп 2. — Спр. 76.

[149] Там само. — Ф. 938. — Оп. 1. — Спр. 17.

В етноконфесійному плані під опіку Угорщини відійшло 35 греко-католицьких парафій на чолі з єпископом О.Стойкою (1933–1941) з резиденцією в Ужгороді. О.Стойка підтримав угорський уряд та його політику, закликав русинів любити «нашу тисячолітню Батьківщину — Угорщину» і склав присягу на вірність Угорщині. Для 280 парафій, які залишилися в Карпатській Україні, Ватикан уже 15 листопада 1938 р. призначив апостольським візитатором єпископа Д.Няраді з резиденцією у Хусті. Вже під час відправи 4 грудня 1938 р. першої літургії в Хусті єпископ Няраді засвідчив свою підтримку уряду Карпатської України та його української орієнтації, виступивши «за самостійну Карпатську Україну, за її народ, за владу і за її добро — щоб були всі за одно! Одно: в католицизмі, в українській народності, всі в благородній праці, культурі: словом, одні в житті і смерті»[150]. У своїх посланнях до духовенства єпископ незмінно підкреслював необхідність молитися за «наш народ» і за тих, «в чиї руки Боже Провидіння поставило керму нашої держави і нашого народу». 10 березня 1939 р. у день скликання Сойму Карпатської України єпископ наказав відслужити в усіх церквах подячні Служби Божі за участю представників місцевої влади й урочисто дзвонити в дзвони напередодні ввечері та в день з нагоди відкриття Сойму після літургії.

На середину листопада уряд Карпатської України на чолі з А.Волошином складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ (міністр Е.Бачинський), шкільництва та народної освіти (міністр А.Штефан), юстиції (належало до компетенції А.Волошина, але він передав керівництво ним своєму раднику А.Дутці) і комунікацій (міністр Ю.Ревай). Керівництво автономії надавало особливого значення політичній та пропагандистській роботі, що пояснювалося як необхідністю мобілізації зусиль населення краю на розбудову української держави, так і підривною діяльністю проти неї з боку Угорщини і Польщі, нападами терористів з цих країн на населені пункти Закарпаття, антиукраїнською пропагандою проугорської п'ятої колони серед його мешканців, а також загостренням час від часу українсько-чеських відносин. Урядова газета «Нова свобода», редакцію якої очолив В.Гренджа-Донський, виконувала роль агітатора змін.

---

[150] Цит. за: *Вегеш М.* Августин Волошин і Карпатська Україна. — Львів–Хуст, 2004. — С. 292.

Що стосується нападів угорських терористів, то від них страждали не тільки українські села, але й населення румунських сіл Мармароша. Фізичне нищення неугорського населення на цій території було метою «вільних загонів» або «обірванців». Їх ідеолог Д.Чаба писав: «Я нищу кожного волоха, який мені з'явиться на дорозі. Кожного знищу! Я не буду зволікати. Запалю вночі села — волоські села. Поріжу шаблею все населення, отрую всі колодці і навіть знищу дітей у колисках, взагалі знищу цих нелюдів! Не буде ні для кого винятку»[151]. Це типовий приклад людиноненависної політики націонал-соціалістів.

22 листопада 1938 р. чехословацький парламент ухвалив «Конституційний закон про автономію Підкарпатської Русі». Серед мотивів появи цього акта відзначимо, насамперед, зовнішню небезпеку та загрозу територіальній цілісності держави, а також прагнення піти назустріч українцям. Утворення Карпатоукраїнської держави стало наслідком перш за все багаторічної боротьби й різнобічної діяльності патріотичних сил краю в усіх сферах суспільно-політичного життя. Незважаючи на складність тогочасної міжнародної обстановки, Закарпаття, де компактно проживало українське населення, виявилося єдиним регіоном, яке вибороло автономні права. Невелика гілка українського народу здобула можливість певною мірою проводити власну внутрішню і зовнішню політику, наслідком якої була спроба формування української державності[152]. Правовий статус Карпатської України з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. далеко переходив рамки автономії, визначені Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. та чехословацькою Конституцією 1920 р. Він наближався до федеральної моделі міждержавних та понаддержавних утворень. Це була своєрідна конструкція федералізму, що перебувала у процесі становлення[153]. Саме в період існування Карпатської України у свідомості значної частини закарпатців набув незворотності своєрідний перехід від ідентичності підкарпатських русинів до ідентичності закарпатських українців.

Надання автономії Закарпаттю, початок розбудови Карпатської України з великим ентузіазмом сприйняло світове українство.

---

[151] Цит. за: *Вегеш М., Гиря В., Король І.* Назв. праця. — С. 105–106.

[152] Цит. за: *Вегеш М., Гиря В., Король І.* Назв. праця. — С. 99.

[153] *Маркусь В.* Політична і державно-правова еволюція українського Закарпаття. — Ужгород, 1994. — С. 33.

Про підтримку українського уряду й готовність всіляко допомагати розбудові автономії свідчать сотні листів і телеграм національно свідомих українців з різних країн, що надходили до канцелярії А.Волошина. Крім моральної підтримки, українці США, Канади, країн Європи відгукнулися на звернення уряду А.Волошина та Української Народної Ради до українців зарубіжних країн з проханням про допомогу. Вони, зокрема, створювали різноманітні «Допомогові комітети», «Національні фонди допомоги Карпатській Україні», організовували збір коштів, медикаментів, продовольства тощо. З метою залучення необхідних краю спеціалістів із різних галузей народного господарства 10 грудня 1938 р. було створено українське емігрантське бюро Карпатської України. Чимало вкрай потрібних автономній державі фахівців поміж українських емігрантів отримали карпатоукраїнське підданство і, відповідно, чехословацьке громадянство, що давало їм змогу легально працювати на Закарпатті.

Особливу активність у цьому виявляли українці Галичини. Вони бачили в Карпатській Україні початок відродження соборної України, за яку боролися у 1918–1920-х рр. В урядових структурах автономного краю в центрі й на місцях, в українських школах і національно-культурних осередках, у народному господарстві й січових загонах діяли сотні галицьких українців.

Разом з тим їхня активність, особливо радикально налаштованих членів ОУН, а їх було чимало серед галичан, часом ускладнювали політичну ситуацію та міжнародне становище Карпатської України, зокрема, українсько-польські відносини, а також сприяли загостренню суперечностей у самому українському таборі. Автономний уряд А.Волошина постійно відчував тиск і опозицію з боку молодих радикальних націоналістів, які перебували в державних і партійних структурах та в керівництві Карпатської Січі (напіввійськової організації народної оборони) й настійно вимагали більш рішучих дій, зокрема стосовно чехів і празької влади. Галицькі емігранти активно переконували прем'єра А.Волошина в необхідності саме автономії стати центром об'єднання всіх українських земель в єдиній соборній Українській державі[154]. Дедалі частіше ставилося питання про офіційну зміну назви автономного краю.

19 листопада керівництво Української Народної Ради надіслало телеграму голові чехословацького уряду й Законодавчій

[154] *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами. — С. 43.

комісії парламенту ЧСР такого змісту: «Є незаперечно, що наш народ є народом українським, а не руським, чи великоруським, тож назва Підкарпатська Русь не відповідає дійсності»[155]. Далі містилася вимога щодо внесення змін до Конституції і визначення назви автономної одинці як Карпатської України та її офіційної мови — української.

Питання про перейменування назви автономної території на «Карпатську Україну» знову постало на засіданні парламенту ЧСР 22 листопада 1938 р. в ході прийняття поправки до Конституції ЧСР про автономію Підкарпатської Русі. Однак українські пропозиції було відхилено. Закон зберіг стару назву «Підкарпатська Русь», залишивши Сойму право остаточно визначити назву автономної держави[156]. Сойм повинен був встановити урядову мову та мову навчання в школах. Згідно з Конституційним законом, який юридично закріпив автономний статус Закарпаття як державного утворення в рамках Другої Чехословацької Республіки, адміністративний апарат віце-президента (крайовий уряд) позбавлявся своїх повноважень, що передавалися до компетенції міністерств автономного уряду. Взагалі вся попередня управлінська структура Підкарпатської Русі ліквідовувалась, усі їх компетенції переходили до автономного уряду. Вводилося подвійне громадянство Підкарпатської Русі і Чехословаччини, впродовж п'яти місяців передбачалося провести вибори до першого представницького і законодавчого органу автономної території — Сойму Підкарпатської Русі.

Однак уряд А.Волошина пішов далі і видав «Розпорядження правительства Підкарпатської Русі з дня 25 листопада про запровадження на її території державної української (малоруської) мови», а 30 грудня розпустив земський (крайовий) уряд в Хусті й з 1 січня 1939 р. офіційно дозволив вживати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» також і назву «Карпатська Україна». Після цього пріоритетним напрямом політики уряду А.Волошина стала правотворча діяльність, покликана наповнити реальним змістом права автономного краю як суб'єкта федерації у складі ЧСР. Саме до таких нормативних актів належать розпорядження про переда-

[155] *Болдижар М.* Краю мій рідний. — С. 71.

[156] *Худанич В.* Розчленування Чехословаччини й окупація Закарпаття Угорщиною. 1938–1939 рр. // Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944 рр. — Нью-Йорк–Чікаго–Ужгород, 1999. — С. 26–27.

чу всієї влади Кабінету міністрів Карпатської України до обрання Сойму, про створення Вищого суду і Вищої державної прокуратури та ін.

Низка внутрішніх і зовнішніх дестабілізуючих чинників робили внутрішньополітичне становище Карпатської України напруженим і вибухонебезпечним. Це, в свою чергу, викликало необхідність створення оптимальних умов для консолідації всіх патріотичних українських сил і спонукало уряд А.Волошина до проведення деяких недемократичних акцій. Зокрема, запроваджувалася досить жорстка цензура на газети й журнали, що видавалися в Карпатській Україні, було закрито місцеві осередки русофільського культурно-просвітнього товариства ім. Духновича і окремі русофільські антиукраїнські видання.

Курс на українізацію суспільного життя автономного краю й надалі залишався для уряду головним напрямом роботи. Він не ущемляв прав і свобод представників інших етнічних груп. Найбільш конкретні зміни були запроваджені в галузі освіти. Станом на 1 жовтня на території Підкарпатської Русі працювало 478 українських шкіл (457 народних і 21 горожанська), 205 чеських (183 народних і 22 горожанських) 130 угорських (126 народних і 4 горожанських), 24 німецьких (23 народних і 1 горожанська), 7 єврейських народних[157]. Уряд автономії домагався введення в усіх школах, державних та інших установах обов'язкового використання української мови. Розпорядженням Міністерства культу, шкіл і народної освіти Підкарпатської Русі на її території запроваджувалась українська мова. В розпорядженні наголошувалося, що «кожний учень має бути навчений в своїй рідній мові, оскільки та мова вживається в дотичній громаді»[158]. Уряд гарантував діяльність німецьких, румунських, чеських, угорських, єврейських навчальних закладів, водночас боровся з наслідками непропорційного зростання чеських шкіл у краї. Газета «Нова Свобода» відзначала, «чеські школи до кінця року будуть зліквідовані. На цілій території Карпатської України зістанеться 45–50 чеських вчителів у народних школах. Раніше тут було біля 700 чеських учителів, були й такі села, де було 5-8 чеських учителів, а не було там ані одної чеської дитини»[159]. 8 грудня газета повідомляла,

[157] ДАЗО. — Ф. 109. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1.

[158] Цит. за: *Волошин А.* Вибрані твори. — Ужгород, 2002. — С. 488.

[159] Цит. за: Вони боронили Карпатську Україну. — С. 251.

що представники румунської меншини у селах Солотвина, Нижня Апша, Середня Апша і Біла Церква звернулися до уряду з листом, у якому висловлювали задоволення своїм положенням, бо користуються повними громадськими і політичним правами, а водночас прохали підпорядкувати 4 румунських школи (2262 учні) українському інспектору в Тячеві, щоб ввести навчання української мови замість чеської[160]. Мережа українських шкіл неухильно розширювалася: було відкрито гімназії з українською мовою навчання в Рахові, Білках, Сваляві, Перечині і Рокошині, біля 20 нових горожанських та понад 30 народних шкіл, зокрема в Колочаві, Присліпі, Синевирській Поляні, Липчі, Кальнику, Драговому, Довгому, Невицькому та ін. Обговорювалося питання відкриття народного університету й перенесення до Хуста з Праги Українського вільного університету. Активну діяльність на освітній ниві здійснювало товариство «Учительська громада», членами якого були близько 2 тис. представників нової української учительської генерації.

Завдяки приїзду в Карпатську Україну відомих діячів української культури та їх підтримки з боку уряду в краї активізувалося українське культурне життя: у Хусті було створено літературно-мистецьке товариство «Говерла», яке видавало однойменний щомісячник за редакцією О.Ольжича, а також діяв державний театр «Нова сцена» (режисер Ю.Шерегій). Розпочалися роботи зі створення першої в Закарпатті кіностудії. Почав видавати свій релігійний альманах С.Сабол (Зореслав).

Уряд А.Волошина проводив активну і виважену політику в галузі релігії та церкви. Підтримуючи насамперед Греко-католицьку церкву, віруючими якої була переважна більшість українського населення Закарпаття, він, водночас, пішов на зближення з керівництвом православної церкви, сприяв запобіганню міжконфесійних конфліктів. У Карпатській Україні існувало 140 православних парафій, які об'єднували 155 тис. віруючих. Основною причиною перманентних конфліктів, які точилися між православними і греко-католиками, залишалися суперечки на майновому ґрунті. Прем'єр А.Волошин наприкінці 1938 р. провів низку зустрічей з ієрархами Сербської та Російської православних церков з питань задоволення релігійних потреб православних віруючих в Кар-

[160] Цит. за: Вони боронили Карпатську Україну. — С. 253.

патській Україні, які мали на меті забезпечити лояльність православних церков до карпатоукраїнської влади[161].

В Карпатській Україні працювало 8,5 тис. чеських чиновників, яких планувалося поступово замінити українцями. Меморандум про такі наміри уряд видав 24 листопада. Міністерство культу, шкіл та народної освіти 3 грудня оголосило про створення курсів української мови для державних урядників та службовців[162]. Прискорена українізація викликала занепокоєння Праги. Міністерство соціального забезпечення і фінансів Чехословаччини видало спеціальне розпорядження про переведення службовців чеської національності до Чехії. Відносини автономного уряду з чеською центральною владою загострилися особливо після того, як новообраний президент ЧСР Е.Гаха в грудні 1938 р. звільнив з посади міністра внутрішніх справ Карпатської України Е.Бачинського і на його місце 16 січня 1939 р. призначив чеського генерала Л.Прхалу. Це рішення чеської влади уряд А.Волошина розцінив як втручання у внутрішні справи автономної республіки. Демонстрації проти призначення чеського генерала українським міністром в багатьох населених пунктах краю вилилися у масові акції протесту. Через кілька днів між Прагою і Хустом було досягнуто компромісу — Л.Прхала почав виконувати обов'язки міністра транспорту.

Утім, це не зняло занепокоєння керівництва ЧСР розвитком подій у Карпатській Україні. Прагу турбувало зближення уряду А.Волошина з Німеччиною (відкриття німецького консульства в Хусті, допомога німецьких військових радників у підготовці карпатських січовиків, становлення карпатоукраїнсько-німецьких економічних стосунків). Говорячи про пронімецьку орієнтацію уряду Карпатської України, слід мати на увазі, що Німеччина на той час була єдиною великою державою, яка обіцяла закарпатцям своє заступництво. Саме за її підтримки Кабінет міністрів А.Волошина сподівався зберегти територіальну цілісність краю в період загострення міжнародного становища в Центральній Європі, захистити населення від угорської агресії. Загалом політична ситуація в Карпатській Україні залишалася напруженою, посилилися суперечності в українському таборі, особливо між представниками старшого й молодшого покоління патріотів, більш поміркованими місцевими та радикальними емігрантськими діячами.

---

[161] *Вегеш М.* Августин Волошин і Карпатська Україна. — С. 294.

[162] ДАЗО. — Ф. 46. — Оп. 4. — Спр. 31. — Арк. 1.

Вплив націоналістичної ідеології, поширення антисемітських настроїв на Закарпатті викликали занепокоєння в середовищі єврейської інтелігенції. 28 грудня делегація єврейських релігійних громад і сіоністських організацій на чолі Х.Кугелєм побувала на прийомі у прем'єра автономії. Представники крайового єврейства висловили готовність підтримати державотворчий процес і обіцяли лояльне ставлення громади до уряду. У відповідь А.Волошин висловив сподівання на реальну рівноправність усіх етнічних груп, підтримав ідею заснування окремої єврейської канцелярії, яка могла б бути осередком зв'язку між владою та єврейським населенням[163].

З метою утримання під контролем політичної ситуації в краї 20 січня 1939 р. уряд Карпатської України вирішив розпустити всі політичні партії, що виявили неповагу до розпорядження чехословацького уряду щодо автономії Закарпаття. Розпускаючи політичні партії, прем'єр А.Волошин планував замість них утворити національні ради: німецьку, угорську, руську, єврейську. Розпуск політичних партій автоматично виводив з парламенту й сенату ЧСР усіх закарпатських депутатів від розпущених партій, які втрачали можливість на федеральному рівні захищати інтереси етнічних груп автономного краю. Це викликало незадоволення з боку провідників цих партій і 6 лютого 1939 р. уряд змінив своє попереднє рішення стосовно Аграрної, Соціал-демократичної, Народно-соціалістичної та Християнсько-народної партій, більшість членів яких увійшли в нову політичну партію «Українське Національне Об'єднання» (УНО). УНО, по суті, була державною партією, створеною розпорядженням уряду, а її статут і програма були витримані в рамках ідеології інтегрального націоналізму, носіями якого на Закарпатті були діячі революційного крила Організації українських націоналістів. Членами УНО мали стати лише особи «української народності по походженню і по крові». 24 січня 1939 р. був обраний центральний провід партії, який очолив голова Української Народної Ради Ф.Ревай (брат міністра Ю.Ревая). 27 січня провід УНО сформував список кандидатів у посли (депутати) до Сойму Карпатської України із 32 осіб — переважна більшість з них була членами УНО. Важливо зазначити, що вибори до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р.

[163] *Токар М.Ю.* Партії національних меншин Закарпаття (20–30-і рр. XX ст.). — Ужгород, 2002. — С. 34.

засвідчили бажання українців співпрацювати з національними меншинами краю. У передвиборчій боротьбі УНО ставило питання захисту прав етнічних груп, включило представників національних меншин до свого блоку. Сам список так і називався «Лист Українського національного об'єднання і народностевих груп». Серед депутатів парламенту Карпатської України 3 представляли національні меншини: чеську, румунську та німецьку. М.Дрбал, чеський адвокат з Хуста, Г.Мойш, румунський протопоп з с. Біла Церка і А.Олдофреді, німецький інженер з Хуста отримали свої мандати саме як представники національних меншин краю[164]. За твердженням А.Штефана, євреї краю нібито «не бажали» мати свого кандидата, не були залучені до співпраці і представники угорської меншини[165]. Виборча комісія без належного обґрунтування відмовила в реєстрації «Групі подкарпатских русинов», включно з Е.Бачинським.

Участь у виборах до Сойму взяло 92,6% населення (265 тис. осіб з 284 тис., що мали право голосувати) і 92,4% з них (245 тис.) проголосувало за УНО. Результати голосування, достовірність яких в науковій літературі береться під сумнів, засвідчили схвалення основною частиною закарпатців курсу А.Волошина на утвердження національної державності. Львівська газета «Діло» 23 лютого в репортажі Р.Голіяна відзначала підтримку списку УНО єврейськими громадами у селах Буштина і Бедевля: «Бо Карпатська Україна одинока з потрійної федерації, що донині не видала протижидівських законів. Фактом є, що карпатські українські жиди, із завзятих донедавна мадяронів зробились нині найменш завзятими українофілами, українськими патріотами, з простої калькуляції самозбереження»[166]. Водночас АЗС у своїх листівках стверджував, що «українці» силою примушували голосувати за єдиний український список і вимагав проведення плебісциту — хоче народ бути з українцями чи зі своїми «русскими городами» Ужгородом і Мукачевим. У містах і селах Карпатської України проугорськими елементами розповсюджувалися сотні листівок античеського

---

[164] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. — К., 2000. — С.163; ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 204. — Арк. 32.

[165] *Штефан А.* Августин Волошин — президент Карпатської України. — Торонто, 1977. — С. 47.

[166] Цит. за: *Росоха С.* Сойм Карпатської України. — Львів, 1991. — С. 44–45.

змісту із закликами до місцевих угорців виступити проти українського уряду. За повідомленнями поліцейського управління, один з активістів Угорської національної партії в м. Берегове «склав собі список всіх угорців і євреїв, і наказав своєму слузі Антоніну Мароєку роздавати листівки від будинку до будинку», в іншому випадку в Севлюській окрузі «циркуляри депутата Корлата були таємно передані євреям. Але євреї, за незначним винятком, відмовилися брати циркуляри»[167].

Саме діяльність проугорської «п'ятої колони» прискорила встановлення в краї авторитарного режиму, атрибутами якого стали закриття окремих друкованих органів і русофільських товариств, деяких українофобських політичних партій тощо. Зважаючи на конкретні обставини, такий крок уряду можна вважати виправданим, оскільки він зумовлювався необхідністю створення оптимальних умов для функціонування молодої держави[168].

2 лютого 1939 р., незважаючи на ліквідацію багатопартійності, Міністерство внутрішніх справ Карпатської України дало дозвіл на діяльність Німецької партії краю. Ще раніше, 4 грудня 1938 р., у м. Хуст було створено Німецьку народну раду (ННР), яка стала представницьким органом національної меншини в краї. До складу ННР входили представники етнічних німців із сіл Руська Мокра, Німецька Мокра, Великий Коропець, Лалово, Німецька Кучава та ін.[169]. А.Ольдофреді згодом працював унтер секретарем німецьких справ в уряді як представник німців регіону. В цих кроках уряду автономії можна вбачати не лише бажання здобути підтримку місцевої німецької діаспори, а також і прагнення «сподобатися» керівництву Німеччини.

Разом з тим, незважаючи на карпатоукраїнсько-німецьке зближення і загравання уряду Німеччини з українськими політичними силами, Угорщина не відмовилася від своїх претензій на все Закарпаття, включно з територією Карпатської України. Останнє слово у визначенні майбутнього Закарпаття належало Німеччині, яка певний час стримувала Угорщину від агресії. Наприкінці 1938 — початку 1939 р. в дипломатичних колах європейських держав навіть склалося враження, що Третій рейх підтримує Карпатську Україну з метою гарантування її незалежності й ви-

[167] Цит. за: *Вегеш М., Гиря В., Король І.* Назв. праця. — С. 110.
[168] Там само. — С. 120.
[169] *Токар М.Ю.* Назв. праця. — С. 41.

користання як «П'ємонту» для об'єднання навколо неї всіх українських земель. Галас, зчинений з цього приводу європейською пресою, деякою мірою насторожив Угорщину й Польщу, а також викликав відому саркастичну реакцію Й.Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б). Він висміяв ідею приєднання Радянської України з 30 млн. населення до краю з населенням всього 700 тис. осіб як пропозицію «злиття слона з комарем»[170], що свідчило про вороже ставлення СРСР до існування Карпатської України.

Більшості завдань уряду Карпатської України у вирішенні проблем державного, господарського й національно-культурного будівництва, поліпшення соціального становища та рівня життя населення не судилося втілитися у життя. Головна причина цього полягала не стільки в надмірній політичній і національній заангажованості уряду А.Волошина, прорахунках і помилках його діяльності, що насправді мали місце, скільки в тому, що за тих внутрішньополітичних й внутрішньоекономічних та, особливо, міжнародних умов, що склалися у 1938–1939 рр. в краї і навколо нього, Карпатська Україна не мала реальної можливості повноцінно функціонувати як автономна, а тим більше — самостійна держава.

На початку березня А.Гітлер остаточно погодився ліквідувати рештки Чехословаччини, окупувати Богемію і Моравію, дозволити існувати незалежній Словацькій державі й підштовхнути Угорщину до окупації Карпатської України. 12 березня А.Гітлер дав згоду регенту Угорщини М.Горті на окупацію Карпатської України. Об це рішення розбилися ілюзії керівників Закарпаття, надії на німецьке заступництво перед угорським вторгненням. Увечері 14 березня, щойно дізнавшись про проголошення самостійності Словаччини, що свідчило про остаточний державний розпад ЧСР, і скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною, А.Волошин офіційно проголосив її самостійною, незалежною державою. Була відправлена телеграма міністру закордонних справ Е.Хвалковському: «Від імені уряду Карпатської України повідомляю, що після проголошення самостійності Словаччини ми надалі не можемо бути в складі федерації Чехословаччини... Одночасно уряд дякує за двадцятирічну співпрацю, яка допомогла піднести національну свідомість і культурний розвиток»[171].

---

[170] *Грицак* Я. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — С. 202.

[171] Цит. за: *Болдижар М., Мосні П.* Назв. праця. — С. 126.

Ще раніше президент ЧСР Е.Гаха призначив відкриття Сойму Карпатської України на 15 березня 1939 р. Перша і остання сесія Сойму відбулася в Хусті. Виступаючи на відкритті першого засідання Сойму, прем'єр-міністр Карпатської України А.Волошин наголошував: «Ми розбудуємо Карпатську Україну, з признанням повних прав і національним меншостям, щоб усі громадяни Карпатської України почувалися щасливими»[172]. Головою Сойму обрали А.Штефана. Протягом трьох годин відбулося шість окремих засідань. Серед 22 зареєстрованих послів Сойму були М.Дрбал і Г.Мойш. Вони були обрані до культурно-освітньої комісії, А.Олдофреді — до господарсько-фінансової. Таємним голосуванням Сойм обрав А.Волошина Президентом новоствореної Української держави і прийняв два закони, які мали статус конституційних і визначали форму нового державного утворення. Ними підтверджувалося, що Карпатська Україна є незалежною державою — республікою з Президентом на чолі, обраним Соймом. Державною мовою Карпатської України проголошувалася українська. Державним прапором затверджувався національний синьо-жовтий прапор, а державним гербом — сполучення краєвого герба (ведмідь у лівім червонім колі й чотири сині та три жовті смуги в правому півколі) з національним (тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі). Державним гімном Карпатської України оголошувався національний гімн «Ще не вмерла Україна». Президент А.Волошин призначив прем'єр-міністром нового уряду Ю.Ревая. Зауважимо, що не всі дослідники підтримують твердження, що склад уряду було оголошено.

З окупацією Карпатської України Угорщиною розпочались масові політичні репресії проти усіх тих, на кого падала підозра у нелояльності до гортистської Угорщини. З середовища греко-католиків під репресії підпали ті, хто сповідував українство. Єпископ Няраді зміг виїхати з Угорщини до Рима лише за допомоги нунція у Будапешті. Представники православ'я, які принципово ніколи не підтримували ідею політичного самовизначення Закарпаття у складі Угорщини, а також трималися русофільських поглядів, зазнали під час окупації не менших репресій, про що піде мова у наступному розділі.

Як приклад угорського ставлення до українського питання наведемо долю майна товариства «Просвіта» в Ужгороді. Угорська

[172] *Росоха С.* Назв. праця. — С. 61–62.

влада розглядала українське культурно-просвітницьке товариство «Просвіта» як «антидержавницький напрям»[173], діяльність якого «направлено проти місцевого населення (угорців — *Авт.*) і проти русинів»[174], тому ужгородський прокурор пропонував відмовитися від автономії товариства та ліквідувати його. Двоповерхове приміщення, в якому розташовувалися бібліотека та різноманітні гуртки, кіно було передано Підкарпатському товариству наук та угорським молодіжним («Мове») і громадським («Герої Угорщини», товариство пілотів та ін.) організаціям. Це рішення було прийнято, незважаючи на звернення Ю.Бращайка та Ф.Ревая 12 жовтня 1939 р. до мерії Ужгорода з твердженням, що товариство «Просвіта» «не мало ворожого ставлення до Угорщини і займалося виключно культурою підкарпатських українців»[175]. Керівники «Просвіти» просили дозволити товариству продовжувати роботу.

Окупація Закарпаття супроводжувалась «вирішенням» такого гострого питання, як визначення західного кордону краю. На переговорах Угорщини і Словаччини в Будапешті було домовлено, що до Угорщини відійде Собранецька округа та частина Списької округи — всього 74 села.

Період боротьби за самостійність Закарпаття увійшов в етнополітичну історію України як час розбудови карпатоукраїнської державності, активної, хоча і неоднозначної за оцінками та результатами діяльності. Короткочасне п'ятимісячне існування Карпатської України збіглося з гострою політичною кризою в Центрально-Східній Європі напередодні Другої світової війни. Автономія, за яку тривалий час боролося українство, частково стала одним із наслідків цієї кризи. Важливо наголосити, що відроджена Українська держава на одне з чільних місць у свої внутрішній політиці ставила завдання захисту інтересів національних меншин, їхнього вільного, демократичного розвитку. У практичній діяльності уряд А.Волошина спирався на досвід Української Народної Республіки, в краї працювали представницькі органи національних меншин, вони отримали власне представництво в Соймі автономії, було створено спеціальні органи виконавчої влади для роботи з представниками етнічних громад. Українці Закарпаття використали кризу в Чехословаччині і змогли досягти того, що не вдалося зробити українцям

[173] ДАЗО. — Ф. 1001. — Оп. 1. — Спр. 4. — Акр. 96–97.

[174] Там само. — Арк. 99.

[175] Там само. — Арк. 113.

Польщі. У межах своїх можливостей Карпатська Україна репрезентувала себе демократичною Українською республікою.

Підсумовуючи аналіз етнополітичного розвитку Закарпаття у міжвоєнний період, доходимо висновку, що питання автономного статусу краю у складі Чехословаччини було не тільки предметом міжнародної політики, оскільки автономія була передбачена Сен-Жерменським мирним договором 1919 р., за яким Закарпаття було включене до складу Чехословацької Республіки під назвою «Підкарпатська Русь», але й тенденціями внутрішнього розвитку краю, процесами утвердження національної ідентичності українців. Моделювалася автономна одиниця з найширшими правами: автономним Соймом з юрисдикцією в питаннях мови, освіти, релігії і місцевого самоуправління, губернатором, що призначався президентом ЧСР, представництвом в парламенті республіки. Такий статус був закріплений також у внутрішньому законодавстві ЧСР, зокрема у прийнятій в лютому 1920 р. Конституції. Однак керівництво країни, посилаючись на неготовність населення краю творити власну державність, зволікало з втіленням прийнятих на себе зобов'язань щодо реалізації автономії майже 20 років. За умови реалізації автономного проекту відразу після входження Закарпаття до складу Чехословаччини центральний уряд міг мати значно більші шанси здобути вагому підтримку з боку населення краю.

У міжвоєнний період відбулися зрушення в розвитку української освіти, формування національної інтелігенції, становлення української ідентичності населення та його етнополітичної свідомості. Тут можна погодитися з тими дослідниками, які вбачають у цих процесах значний внесок Греко-католицької церкви, галицької та наддніпрянської еміграції, проукраїнських громадських організацій та партій. Демократичний устрій Чехословаччини дозволяв національним меншинам краю, насамперед угорцям, німцям, євреям, словакам та румунам, також зберігати та розвивати свою національну ідентичність, розширити контакти із материнськими державами. З іншого боку, відсутність внутрішньої єдності населення краю, його політична розпорошеність зумовлювалися поліетнічним складом населення. Попри те, що українці становили 63% [176]

[176] Сучасні дослідники вважають, що дані офіційної статистики є заниженими і називають більший відсоток українців в етнічному складі Закарпаття. Зокрема, Ф.Заставний схиляється до чисельності українців в 71,3% на 1930 р. (*Заставний Ф.* Географія України. — Львів, 1994. — С. 410).

населення краю, його представництво в містах сягало лише 35%. Нечисленним був і інтелектуальний прошарок українства, який тільки формувався. До того ж угорська громада не намагалася підтримувати ані своє перебування в складі Чехословаччини, ані український шлях автономії. Більш схвально до українських вимог ставилися німецька та єврейська політичні еліти.

На реалізації української автономії в умовах Другої Чехословацької республіки відбилися як зростання національної свідомості українства, так і зовнішньополітичні чинники. Політичні партії всередині краю через свою ідеологічну та національну розпорошеність, слабку підтримку населення не змогли у міжвоєнний період поставити завдання досягнення автономії так гостро, щоб спромогтися реалізувати його. Автономістські партії, підтримані ззовні з метою повернення статус-кво — відновлення угорсько-польського кордону і входження Закарпаття до складу Угорщини, не відбивали справжніх потреб більшості населення, їхніх устремлінь та прагнень. Відсутність дієвого діалогу між виразниками інтересів етнічних спільнот краю, їхня роз'єднаність стали головною причиною його «підвішеного» стану у міжвоєнні роки.

Загалом міжвоєнний період був позитивним явищем в етнополітичній історії Закарпаття, він сприяв формуванню української національної ідентичності значної частини русинського населення краю. Етнонаціональна політика Чехословаччини, особливо часів Т.Масарика, базувалася на повазі до традицій корінного населення, його мови та національної культури.

Розділ VI. ЗАКАРПАТТЯ В УМОВАХ УГОРСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ТА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§1. Угорська окупація краю

Кілька березневих днів 1939 р., впродовж яких Карпатська Україна була окупована угорськими військами, не тільки зумовили докорінну зміну суспільно-політичного життя закарпатців, а й поглибили політичний розкол Європи напередодні Другої світової війни. Суттєві зміни сталися в етнонаціональній та етноконфесійній сфері, що на всі роки угорського панування в краї визначили перспективи розвитку/занепаду українофільського, русофільського, чехофільського, угрофільського та русинського напрямів громадської думки. Ці перспективи обумовлювалися як геополітикою ряду країн, що виношували відповідні плани щодо Закарпаття, політикою Угорщини, так і політичною думкою та політичною діяльністю місцевої еліти, яка представляла кожен зі зазначених напрямів громадської думки і суспільно-політичного життя.

Українофільський рух, що став домінуючим в етнополітичному житті Закарпаття у складі Чехословаччини, зазнав найбільшої руйнації вже з перших днів угорської окупації. З політичної арени краю були усунуті творці і провідники автономної Підкарпатської Русі (згодом Карпатської України), у збройних сутичках з окупаційними військами загинули або ж потрапили в полон захисники Карпатської України, насамперед зі збройних формувань «Карпатської січі», репресії обрушилися на носіїв ідей українства. Тюрми і спеціально створені табори у багатьох містечках Закарпаття (Мукачеве, Тур'ї Ремети, Крива та ін.) були переповнені в'язнями, яких з часом перепроваджували вглиб Угорщини. У квітні 1939 р., зокрема, у таборі Вар'юлопоша (поблизу м. Ніредьгаза) опинилося близько 1200 закарпатців[1]. А.Штефан вважає, що в перші дні і місяці угорської окупації краю було вбито близько 4 тис. осіб та 2000 кинуто в концентраційні табори[2].

[1] Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Закарпатська область. — Кн. 1. — Ужгород, 2003. — С. 22.

[2] Там само. — С. 25.

Тим часом, у книзі «Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945», що опублікована в Москві 2006 р., А.Пушкаш, посилаючись на архів Міністерства внутрішніх справ Угорщини, пише, що «за офіційними даними МВС Угорщини з березня по грудень 1939 року від рук карателів загинуло 4,5 тис. чоловік»[3].

Політичними мотивами були пронизані розпорядження Міністерства внутрішніх справ щодо набуття закарпатцями угорського громадянства. У розпорядженні МВС Угорщини від 16 січня 1940 р., йшлося зокрема про мешканців територій, які були «повернуті» Угорщині за рішенням 1-го Віденського арбітражу. На цих територіях мали право проживати лише угорські піддані. Такий статус надавався лише тим, хто з 2 листопада 1938 р. по 1 березня 1939 р. постійно проживав на вказаних територіях[4]. Цим актом МВС Угорщини обмежувало у правах насамперед мігрантів з Чехословаччини і Галичини як можливих носіїв чехофільських та українофільських настроїв.

Соціальна база українофільського руху зазнала значного скорочення в 1939–1941 рр., що спричинилося масовою втечею закарпатців на територію СРСР (УРСР), особливо після «визвольного походу» Червоної армії на західноукраїнські землі. Автори двотомника «Реабілітовані історією. Закарпатська область» на основі вивчення кримінальних справ на втікачів та інших документів зробили висновок, що загальна кількість усіх закарпатців, що нелегально перейшли в СРСР, за неповними даними становили б 7,5 тис. осіб. У тому числі, у 1939 р. перетнуло кордон 1079 осіб, у 1940 — 4037, у 1941 — 537[5]. Серед цієї категорії людей були не тільки українці/русини, але й німці, євреї, угорці та ін. Прорадянська, проукраїнська налаштованість більшості з них піддалися жорстоким випробовуванням в органах держбезпеки СРСР та в сталінських таборах, частина з них не винесла знущань і померла, інша ж частина — дістала змогу продовжити таке випробування у складі чехословацьких військових підрозділів, формування яких розпочалося в 1942 р. в м. Бузулук. Національний склад цих підрозділів свого часу намагався проаналізувати Ю.Химинець. За його

[3] *Пушкаш А.* Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945. — М. — 2006. — С. 299.

[4] Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО). — Ф. — 45. — Оп. 3. — Спр. 493. — Арк. 6.

[5] Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 1. — С. 55.

підрахунками наприкінці 1942 р. у них нараховувалося 277 чехів, 21 словак, 286 євреїв та 1780 українців/русинів (у Ю.Химинця — «українців» — *Авт.)*. Влітку ж 1943 р. у них нараховувалося 307 чехів, 3 угорці, 344 євреї, 19 словаків і понад 7260 закарпатських українців[6].

Значних втрат зазнав українофільський рух, а за одно з ним — і чехофільський, у процесі організованої угорським окупаційним режимом перевірки благонадійності закарпатців, які в період входження краю до складу Чехословаччини працювали вчителями, лікарями, інженерами та на різних посадах в органах управління. Зокрема, вчителі Закарпаття вимушені були виказувати свою лояльність до нової влади через так звані «виправдувальні комісії». Вони, всього чотири на все Закарпаття, були утворені в січні 1940 р. Члени цих комісій 22 січня прийняли відповідну присягу та отримали інструкції в Міністерстві культу і народної освіти і мали винести рішення («виправдання») допустити чи не допускати до викладацької роботи 2500 викладачів навчальних закладів краю[7].

Висновки «виправдувальних комісій» направлялися в органи місцевої влади для відповідного реагування. Так, в одному зі списків осіб, які пройшли таку комісію, значилось 142 викладачі. За національністю вони були записані таким чином: русини — 84, українці — 35, євреї — 11, угорці — 10, німці — 2. Благонадійними з них було визнано 92 особи, сумнівними — 37, неблагонадійними — 6. Серед неблагонадійних та сумнівних виявилися 31 особа, причетна до українського руху, 5 — прихильників «Карпатської січі» та 2 російські емігранти[8]. Серед неблагонадійних та сумнівних викладачів виявилося 36 осіб українофільської орієнтації.

Та перевірка на лояльність закарпатців до нової влади не обмежувалася лише роботою згаданих «виправдувальних комісій». «Особливо шкідливу діяльність проводять колишні чехословацькі службовці — українські, русинські працівники залізниць і пошти, які, маючи постійний зв'язок з населенням, можуть вільно поширювати підривні антиугорські ідеї, проводити шкідливу роботу, —

---

[6] *Химинець Ю.* Тернистий шлях до України. — Ужгород, 1998. — С. 122–123.

[7] Русская правда. — 1940. — 19 января.

[8] ДАЗО. — Ф. 257. — Оп. 4. — Спр. 241. — Арк. 154 — 164.

зазначав міністр збройних сил Угорщини. — Для боротьби проти цих небезпечних явищ є тільки один ефективний засіб: одержаний від чехословаків персонал негайно перевести в чисто угорські області, де б вони не мали ніякого ґрунту для своєї шкідливої діяльності»[9]. Таких працівників виявилося понад 400 осіб. Задля припинення їхньої антиугорської пропаганди Міністерство внутрішніх справ вирішило «протягом шести тижнів перевести всіх чехословацьких залізничників русинської національності або тих, що співчувають їм, на посади в чисто угорські краї»[10].

Як бачимо, масові чистки «небажаних елементів» проводили не тільки спеціальні комісії з благонадійності, але й міністерства та інші державні установи. Вони перевіряли всіх, хто і до яких товариств чи політичних партій належав, які функції виконував впродовж 1918–1939 рр. Газета «Наступ» 20 січня 1940 р. у зв'язку з цим відзначала, що «двадцятиліття 1918–1939 має щезнути з життя карпатських українців, а рік 1939 має бути безпосереднім продовженням 1918 р.»[11]. За рішеннями згаданих комісій, міністерств та інших державних установ Угорщини близько двох тисяч осіб було позбавлено роботи саме за політичні переконання, тисячі закарпатців потрапили під поліцейський нагляд. Вони були обмежені в спілкуванні та пересуванні, а також зобов'язані систематично проходити реєстрацію у поліцейських та жандармських пунктах.

І, нарешті, відзначимо, що в умовах угорської окупації нищівних ударів зазнав комуністичний рух, що за часів чехословацької демократичної системи, не без участі Комуністичного Інтернаціоналу, виступав своєрідним двигуном і живильною силою українофільства у його прорадянському забарвленні.

Етнічний склад населення Закарпаття як соціальна база суспільно-політичних рухів на той час характеризувався таким чином. З усіх 725 925 осіб населення краю українців/русинів нараховувалося 450 925, угорців — 115805, євреїв — 95008, чехів і словаків — 34511, німців — 13 804, румунів — 12777, інших — 2527 осіб[12].

---

[9] Цит. за: Нариси історії Закарпаття. В 3-х т. — Т. II (1918–1945). — Ужгород, 1995. — С. 490.

[10] Там само. — С. 491.

[11] Цит. за: Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. — Т. 1. (1939–1953). — К., 1995. — С. 85.

[12] Див.: *Kozauer H.* Die Karpaten-Ukraine zwichen den beiden Weltkriegen. — Esslingen Am Neckar. — 1979. — S. 136.

Угорці, як видно з наведених даних, становили 16% населення краю, однак саме угрофільський рух в нових умовах мав найкращі перспективи для свого розвитку. Насамперед, на його забезпечення і була спрямована політика офіційного Будапешта. Її суть полягала у повній мадяризації Закарпаття. Ідеологічну платформу такої політики визначала пропагандистська теза про окремішність місцевого слов'янського населення серед українців та росіян. Політичні мотиви були домінуючими і в нав'язаній суспільству дискусії щодо етноніму закарпатців. З побутуючих назв і самоназв жителів краю — карпатський росіянин, великорос, росіянин, русин, рутен, угрорус, українець — офіційна влада, підтримана науковцями, воліла місцевих жителів, значна частина яких вважала себе «руськими», ідентифікувати угрорусами, або русинами, але не українцями чи росіянами[13].

Не було одностайності щодо ідентифікації закарпатців і у представників проугорського істеблішменту. Газета С.Фенцика «Карпаторусскій голосъ», наприклад, свою позицію виклала в промовистій статті «Почему мы — карпатороссы, а не русины!». Головний аргумент на користь саме такої ідентифікації закарпатців зводився до того, що етнонім «русин» є надто скомпрометованим, тобто він повністю ствердився як синонім поняття «українець»[14].

Русофіли у перші роки угорської окупації якоїсь активності не проявляли та сподівань не плекали. Хіба що бродіївська «Русская правда» час від часу бідкалася з приводу обмежень російської мови та культури. Так, в одній з публікацій газета повідомляла, що «бывший угрорусский учитель Ернест Малинич», погрожуючи револьвером, заборонив циганам виконувати російські пісні в одному з нічних клубів Ужгорода, а в іншій — «Мукачево без русских надписей» — йшлося про заміну російських назв вулиць і магазинів міста угорською мовою[15]. І це справді відповідало дійсності. Так було не тільки в Мукачевому, а й в інших містах краю. Зокрема, бургомістр Ужгорода видав спеціальне розпорядження, за яким вулицям з російськими і чеськими назвами поверталися

[13] *Bonkalo S.* Karpatorosz, nagurosz, orosz, ruszin, ruten, uhrorusz, ukran // Карпаторусскій голосъ. — 1939. — 12 марта. — С. 2.; Шляхом Жовтня // Зб. документів. — Т. V. (1939–1944). — Ужгород, 1967. — С. 184–185.

[14] Почему мы — карпатороссы, а не русины // Карпаторусскій голосъ. — 1939. — 12 марта. — С. 2.

[15] Русская правда. — 1940. — 23 января; 29 февраля.

колишні або надавалися нові, угорські назви. Лише 10 грудня 1938 р. за розпорядженням бургомістра були змінені назви 21 вулиці м. Ужгород[16]. Владні структури Угорщини прохолодно зреагували на домагання русофілів ствердити офіційний статус російської мови (русского языка). У 1940 р. вийшло офіційне видання — «Грамматика угрорусского языка» як підручник для середніх шкіл[17]. У передмові до цього видання міністерський радник Ю.Марина, котрий очолював шкільний відділ регентського комісаріату, вказував на необхідність повернутися до принципів граматик, укладених А.Волошиним у 1907 і 1919 рр. і схвалених Угорською академією наук. Та вже до початку 1941/42 навчального року була видана «Грамматика руського язика» І.Гарайди, яка і стала шкільним підручником[18]. Підготовкою граматики Гарайди опікувався регентський комісар М.Козма, який у запропонований алфавіт від себе додав 34-у букву — «ъ» (йор). За наказом міністра освіти і культів граматику Гарайди запровадили у всіх школах Угорщини з «руськимъ выкладовымъ языкомъ», а також у школах, де вивчали руську мову.

Крайова, як і центральна влада, добре розуміла значення мови, якою вона спілкується з місцевим населенням, а тому «рекомендувала» чиновникам оволодівати руською мовою. Розпочали, звичайно ж, з жандармів. У 1941 р. М.Козма встановив 4 тис. пенгів тим із них, котрі у вивченні «руського языка» покажуть найкращі результати. І на підсумковий іспит зголосилося 120 жандармів. У наступних дводенних іспитах на початку грудня 1942 р. (голова комісії — полковник у відставці Андрій Кричфалуші-Грабар, екзаменатор — учитель Михайло Петрушка) взяло участь 320 угорських жандармів. Кращі з них також отримали нагороди по 4 тис. пенгів та премії від 50 до 200 пенгів.[19]

Козма М. небезпідставно претендував на роль теоретика угрорусизму, адже він був уродженцем Закарпаття і вважався знавцем специфіки краю. 5 липня і 16 вересня 1941 р. в крайовій газеті «Karpati Hirado» Міклош Козма відкидав твердження про

---

[16] ДАЗО. — Ф. 94. — Оп. 7. — Спр. 94а. — Арк. 1.

[17] Грамматика угрорусского языка для среднихъ учебныхъ заведеній / Предисл. Ю.Марины. — Унгваръ, 1940. — 114 с.

[18] Граматика руського языка / Сост. И.Гарайда. — Унгваръ, 1941.

[19] *Офіцинський Р.* Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). — К., 1997. — С. 66.

денаціоналізаторську політику угорської влади, запевняв читачів, що не угорська мова стоїть на перешкоді утвердження самоідентифікації закарпатців, а українська, оскільки «30–40-мільйонна нація легко може асимілювати націю в 550 тисяч населення». Прогрес «угроруського народу» мислився ним лише в рамках святостефанської державності. М.Козма, виступаючи речником окупаційного режиму, намагався переконати світову громадськість у правомірності окупації Закарпаття як «споконвічної» території проживання угорців, яка не має нічого спільного з українцями, що саме вживання географічних назв «Закарпатська Русь» чи «Закарпатська Україна» є неправомірними і їх потрібно позбутись. І, як не дивно, таке своєрідне бачення історії краю знаходило «розуміння» у представників місцевої еліти. Радник регентського комісара Закарпаття канонік О.Ільницький у статті «Новорічна програма русинів», опублікованій у 1940 р., писав: «Карпатська територія не має нічого спільного з Україною, тут завжди русини жили і живуть, у яких з великоросами і українцями, як і з чехами та іншими слов'янськими племенами, тільки слов'янське походження, але яких віддаляє від тих... міцна стіна, непорушна стіна тисячолітньої мадярсько-руської історії»[20].

У Закарпатті, як і в інших українських етнографічних землях, що входили на той час до складу Польщі та Румунії, дискредитувалась українська мова, заборонялося вживання етноніму «українець». Було посилено цензуру, згорталася видавнича діяльність, з бібліотек вилучалася «антиугорська», насамперед україномовна, література. Уже 31 березня 1939 р. військове командування видало розпорядження про конфіскацію і знищення «всіх українських та протиугорських книг». Зокрема, тільки з бібліотек сіл Сокирниця та Стеблівка Хустського округу було виключено з інвентарного опису і знищено 686 примірників книг. З бібліотек початкових шкіл лише Берегівської жупи у лютому 1942 р. було вилучено з користування 1131 книгу[21]. Чистка бібліотек від «небажаної» літератури продовжувалася і в наступні роки. Загалом за роки окупації у населення краю було конфісковано 10345 книг, знищено 80142 шкільні підручники та 47000 томів «забороненої» літератури. Як свідчить розпорядження наджупана Ужанської жупи А.Шіменфалві від 15 квітня 1940 р. вона могла видаватися

[20] Цит. за: Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 490.

[21] ДАЗО. — Ф. 279. — Оп. 1. — Спр. 146. — Арк. 1.

лише «для наукових цілей, наукової розробки». На той час в Ужгородській міській бібліотеці нараховувалося 4397 чеських, 1988 українських і російських книг. Про всіх читачів, які користувалися згаданими книгами, щоквартально надходила конфіденційна інформація, а з грудня 1940 р. їх припинили видавати взагалі[22].

Одним з поширених методів денаціоналізації Закарпаття стала мадяризація прізвищ неугорського звучання. Українські прізвища та особливо імена у записах громадянських актів змінювалися на угорські. Змінені були і назви міст та сіл краю, 176 з них було відновлено або надано нові угорські назви[23].

Розпочату ще у період окупації політичну зачистку краю продовжував запроваджений з 18 березня 1939 р. режим військової адміністрації, яку очолював генерал Б.Новакович (радником при ньому був М.Демко, а цивільним урядовим комісаром — Ю.Марина). У військових округах (комендатурах), на які було поділене Закарпаття, пильно стежили за «приверненням» місцевого населення до святостефанської корони, групувалися відверті мадяронські та угрофільські сили. «Радниками» військових комендантів виступали керівники та окремі члени «Угорської національної ради»[24], утвореної в Ужгороді перед приходом окупаційних військ.

Заспокійливо мала вплинути на закарпатців широко розрекламована владою акція організації «Угорець за угорця», утвореної наприкінці 1938 р. Її уповноваженими було зібрано 7 млн. пенгів для допомоги нужденним на новоприєднаних землях. У другій половині березня 1939 р. між ними на Закарпатті було розподілено 106 тис. продуктових наборів, підготовлених у магазинах товариства «Гандя» в Ужгороді, Мукачевому та Береговому. Проте перев'язані стрічками червоно-біло-зеленого кольору (кольору Державного прапора Угорщини, що означало «перший привіт из матерній землЬ»), вони роздавалися далеко не всім. Представники організації стежили, щоб згадані набори не попали до рук тих, хто був запідозрений в антиугорській діяльності. Всього ж було розподілено: муки 1-го сорту — 20 вагонів, 2-го сорту — 7 і 4-го сорту — 1, «тенгерицЬ» (кукурудзи) — 100 вагонів; «крумпльов» (картоплі) — 7325 мажів, житньої муки — 750, квасолі — 10, «сочки» (сочевиці) — 10, солонини — 32; квашеної капусти — 695 бочок,

[22] Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 182, 462.

[23] Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 491.

[24] Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 38.

олії — 240, «гарЬнгов» (оселедців) — 300. «Це справило добре враження, — доповідав прем'єр-міністру Угорщини начальник військової адміністрації Підкарпаття генерал Б.Новакович. — Настрій населення значно поліпшився, це підбадьорило навіть і найбільш недовірливих»[25]. До того ж, на відпочинок на озеро Балатон було відправлено 300 дітей «руської національності» та виділено 15 тис. пенгів на розвиток домашніх промислів на Рахівщині. Все це, як відзначалося в офіційних документах, сприяло тому, що «руський народ горячу любов почувствовав до матерній землЬ»[26].

Заходи окупаційних властей на зразок акції організації «Угорець за угорця», виділення певних коштів для організації громадських робіт, дозвіл закарпатцям виїжджати на тимчасові заробітки вглиб Угорщини та ін. мали на меті продемонструвати жителям краю занепокоєння уряду їхнім соціально-економічним становищем. Цим самим в умовах економічного занепаду основних галузей виробництва краю та різкого зростання цін на товари повсякденного вжитку влада намагалася здобути прихильність місцевого населення, викликати обнадійливі перспективи. Такі перспективи за сценарієм правлячої верхівки Угорщини мали стати реальністю з наданням Закарпаттю автономії. Розмови про неї як на урядовому, так і на місцевому рівнях розпочалися відразу після окупації краю, а зусиллями пропагандистського апарату Угорщини вийшли й за межі країни. Зокрема, про намір надати Закарпаттю самоуправління ще 17 березня 1939 р. заявляв на засіданні Ради міністрів Угорщини прем'єр-міністр П.Телекі. Про впровадження автономії для угроросів як «найважливіше завдання» 14 червня того ж року говорив М.Горті на засіданні парламенту, який спеціальним законом зобов'язав уряд до 30 червня 1940 р. провести на Закарпатті вибори і розробити законопроект про автономію[27].

З огляду на досить повне висвітлення цього питання у наявній літературі, зокрема й у роботах Р.Офіцинського та А.Пушкаша, що опубліковані останнім часом[28], немає необхідності в його

---

[25] Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 92.

[26] Цит. за: *Офіцинський Р.* Назв. праця. — С. 28.

[27] *Співак Б.* Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках. — Львів, 1963. — С. 285.

[28] *Офіцинський Р.* Назв. праця. — С. 53–58; *Пушкаш А.* Назв. праця. — С. 311–333.

детальному аналізі. Вважаємо доцільним з-поміж багатьох законопроектів автономії краю зупинитися на варіанті, що розроблявся за участю прем'єр-міністра Угорщини П.Телекі. Законопроект П.Телекі передбачав утворення Підкарпатського воєводства у складі трьох жуп (експозитур) — Ужанської, Березької і Мармароської. До складу ради воєводства мало входити 40 депутатів. Причому, частина з них обиралася на п'ятирічний строк, іншу частину за посадою складали греко-католицький, реформатський і православний єпископи, що мали угорське громадянство, бургомістр Ужгорода, піджупани, керівники воєводських управлінь фінансів, лісів, шкіл, аграрної і промислової палат, начальники відділів адміністрації регентського комісара. Крім того, до десяти членів ради мав право кооптувати регентський комісар. Лише він мав опікуватися політичними питаннями, до компетенції ж воєводської ради належали справи освіти, релігії, судочинства, соціального забезпечення, господарювання і торгівлі. Своєрідність крайової символіки проявлялася у тому, що герб мав обов'язково увінчуватися святостефанською короною, кольори прапора визначалися воєводською радою, а виставлятися вони могли лише разом з гербом і прапором Угорщини.

Законопроект декларував рівноправність руської (русинів/українців у цьому документі ідентифікували «рутенами» — *Авт.*) та угорської мов. Водночас угорська мова як державна проголошувалася обов'язковою для всіх шкіл. Для її вивчення у руських школах відводилося більше уроків, ніж на рідну мову. Проголошувалася рівність прав усіх громадян, незалежно від національної належності. Проте наголос у законопроекті робився на тому, що самоврядність Закарпаття стосується, насамперед, шкільництва і релігійних справ.

Однак законопроекту П.Телекі у його девятій (! — *Авт.*) редакції, як і іншим, у тому числі проектам С.Фенцика, поданому на розгляд уряду 31 березня 1939 р., та А.Бродія, оприлюдненому газетою «Руській ВестнЬк» 2 квітня 1939 р., так і не судилося набути сили закону. Під час розгляду цього питання надто впливовим виявилося агресивне, шовіністичне крило Партії угорського життя (МЕР), яке очолював колишній прем'єр-міністр Бейла Імреді, та Партії схрещених стріл (NKP), очолюваної Ференцем Салаші. В умовах заборони діяльності всіх політичних партій на Закарпатті, включно з РНАП С.Фенцика та АЗС А.Бродія, відкривалися певні перспективи посилення їхніх позицій у краї

в разі утворення організацій МЕР та NKP. До співпраці з МЕР закликав місцевих політиків прем'єр-міністр П.Телекі, що з розумінням сприйняли депутати Ю.Фелдешій, Є.Ортутай та ін. Тож питання утворення осередків партії в Закарпатті конкретизується після жовтневої 1939 р. наради в Будапешті за участю керівництва МЕР, прем'єр-міністра, міністрів, «угроруських» депутатів парламенту, на якій йшлося й про суспільно-політичні, економічні та культурні перспективи діяльності партії на окупованих землях. Виходячи з того, що 16 березня 1941 р. в Ужгороді актив партії відзначав річницю її діяльності в краї, початок її покладено в березні 1940 р. Якихось значимих акцій за участю МЕР не було зафіксовано. Дослідники, посилаючись на місцеву тогочасну пресу, відзначають хіба що збори ужгородського осередку партії в жовтні 1943 р. за участю А.Шіменфалві й представників центрального керівництва депутатів Ш.Папа і Л.Вошварі та збори того ж осередку в грудні 1943 р. з нагоди дня народження М.Горті, на яких виступав головний радник регентського комісара О.Ільницький[29]. Втім, у Будапешті на щось особливе в роботі «Партії угорського життя» на Закарпатті й не розраховували, осередки партії мали лише сумлінно виконувати роль колективних ретрансляторів великодержавної політики Угорщини, у тому числі й у питанні автономії краю.

Така сама роль заздалегідь відводилась і для Партії схрещених стріл, крайове відділення якої також планувалося утворити на Закарпатті. До втілення цієї ідеї в життя після певного обговорення перспектив політичного розвитку краю та можливих союзників на майбутнє група помітних в політичному житті Закарпаття діячів, таких як І.Андрушко, М.Андрусяк, І.Горват, І.Бачинський, А.Лавришин, Ф.Ревай та ін. весною 1940 р. вирішили співпрацювати з Ференцем Салаші — лідером Партії схрещених стріл. Попри різну попередню ідеологічну налаштованість та належність до різних політичних структур їм вдалося виробити спільний меморандум, на основі якого вони готові були розгорнути роботу підкарпатської філії NKP. У згаданому меморандумі йшлося зокрема, про окремий статус утворюваної крайової організації, надання Підкарпаттю територіальної автономії, захист освіти і культури місцевого населення та широке залучення його представників до роботи в урядових органах і установах краю.

[29] Див.: *Офіцинський Р.* Назв. праця. — С. 160.

На жовтень 1940 р. на Закарпатті, як твердить, посилаючись на архівні матеріали, Р.Офіцинський, осередки партії існували у 40 населених пунктах і лише в 10 з них були затверджені керівники місцевих організацій[30]. Нехтуючи угодою про співпрацю, укладеною 5 листопада 1940 р. між Ф.Салаші, з одного боку, та Ф.Реваєм, М.Бандусяком і А.Лавришиним, з другого, Партія схрещених стріл відкидала будь-які проекти автономії краю. Така позиція партії та відхід з різних причин від керівництва крайовою організацією ініціаторів її утворення й зумовили занепад діяльності NKP на Закарпатті ще до того, як вона зусиллями центральної влади 1943 р. була заборонена[31].

Проти автономії краю рішуче виступали місцеві угорці, очолювані А.Корлатом (Об'єднана угорська партія) та військові. Зрештою, зреклися ідеї автономії і А.Бродій та С.Фенцик, головні «автономісти» Закарпаття у період чехословацького режиму. 20 жовтня 1940 р., як пише А.Пушкаш, депутати угорського парламенту від Підкарпатської Русі відвідали прем'єр-міністра П.Телекі і просили відкликати внесений ним свого часу в палату представників парламенту законопроект автономії краю. С.Фенцик вважав недоцільним розглядати питання про автономію «у зв'язку з комуністичною небезпекою, яка концентрується на території Закарпаття», а А.Бродій визнавав, що «нам (Бродію та його прихильникам — *Авт.*) було сказано, що у війні про автономію не повинно бути жодної розмови»[32]. Проте не надумана комуністична загроза із Закарпаття і не початок Другої світової війни стали на перешкоді автономії краю, а відверто шовіністична, спрямована на повну інкорпорацію окупованих земель, політика правлячих кіл Угорщини. «Якщо підкарпатську територію уступимо виключно русинам, — писав член верхньої палати парламенту Угорщини Геза Палффі, — то ніякими засобами не зможемо завадити постійному посиленню сепаратистського руху»[33]. В умовах розмов про автономію, перспективи якої були невизначеними внаслідок розбіжностей поглядів у вищому ешелоні влади Угорщини, замість Ж.Перені регентським комісаром було призначено М.Козму. Оприлюднюючи головні напрями

[30] Див.: *Офіцинський Р.* Назв. праця. — С. 162.

[31] ДАЗО. — Ф. 45. — Оп. 2. — Спр. 82. — Арк. 5.

[32] Цит. за: *Співак Б.* Назв. праця. — С. 285–286.

[33] Цит. за: *Пушкаш А.* Назв. праця. — С. 333.

своєї діяльності 15 вересня 1940 р., М.Козма говорив, що автономія Карпатської території, заселеної «в преимущенствЬ угроросами», буде стимулом для всебічної участі підкарпатської громадськості «въ національной работь вмЬстЬ съ своїмъ старшим и обремененнимъ ответственностью, многостолЬтнимъ братомъ, съ венгерским народом». Він казав про те, що не можна мовне питання на Підкарпатті підмінювати політичним, що всі державні чиновники мають володіти мовою місцевого населення. Виклав М.Козма і свою власну позицію: «Съ угроросами въ кратчайшее время, если обновлю раньше пріобретенное знание, — буду говорити по русски, язык германского меньшинства для меня не является проблемой. И румунскій языкъ изучу настолько, чтобы съ сынами румынскаго народа говорити на их собственномъ языкЬ»[34]. Коли ж під тиском шовіністичних сил Угорщини за згодою місцевих політиків проблема автономії краю, як і розмови про неї, втратили будь-які перспективи, діяльність регентського комісара М.Козми та його наступників, що уособлювали всю повноту влади на окупованих землях, набула цілком визначених обрисів: шляхом всеохоплюючої політики асиміляції перетворити місцевих жителів у угоросів, а Закарпаття — у невід'ємну частину Угорщини. А регентський комісар Підкарпатської території М.Козма у меморандумі, направленому прем'єр-міністру П.Телекі, був ще відвертішим: «Обіцянка автономії викликана головно зовнішньополітичними міркуваннями. Її так треба буде оформити, щоб вона була нездійсненна»[35].

Правовою основою переходу від режиму військової адміністрації до цивільного управління краєм стало ухвалення Державними зборами Угорщини закону «Про з'єднання підкарпатоукраїнської території з мадярською державою» та розпорядження прем'єр-міністра П.Телекі «Про теперішнє управління суспільною справою на повернених землях Підкарпатської Русі» у червні 1939 р. Регентський комісаріат підпорядковувався лише регенту країни та прем'єр-міністру. Глава держави призначав регентського комісара і головного радника за поданням прем'єр-міністра.

---

[34] Цит. за: *Офіцинський Р.* Назв. праця. — С. 35.

[35] Див.: *Данко О.* Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939–1944 рр. // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність / Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 року). — Ужгород: МПП «Гражда», 1994. — С. 355.

Дорадчим органом при регентському комісаріаті ставала «комиссія, дающая отзывы и вносящая предложенія» на перших порах у складі дев'яти осіб, які також призначалися прем'єр-міністром. О.Ільницький залишався головою цієї комісії при всіх регентських комісарах — Ж.Перенъї (17 липня 1939 р. — 11 вересня 1940 р.), М.Козмі (12 вересня 1940 р. — 7 грудня 1941 р.), В.Томчані (10 січня 1942 р. — 21 травня 1944 р.), А.Вінце (травень — жовтень 1944 р.). Він регулярно (раз на місяць) повідомляв прем'єр-міністра про діяльність крайових державних установ, поведінку тамтешнього депутатського корпусу, політичні настрої місцевого населення.

Важливішою складовою «розвитку самостійної русинськонародної свідомості в противагу українському рухові»[36] регентський комісар М.Козма вважав освітню політику держави. Однак, як засвідчувала практика, така освітня політика була не тільки «противагою українському рухові», а перш за все спрямовувалася на денаціоналізацію місцевого населення, його повну асиміляцію. Запровадивши у всю освітню систему краю угорську мову як державну і обов'язкову, влада вдалася до скорочення мережі навчальних закладів закарпатців. Мотивувалося це тим, що органи влади у період входження Закарпаття до складу Чехословаччини, «не рахуючись з реальними потребами, безмірно розгорнули мережу русинських шкіл. У 1938 р. було 4 русинські гімназії (Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст), у деяких з них більше ніж тисяча учнів, у Мукачевому — торговельна школа, в Ужгороді й Мукачевому — учительські семінарії і 22 горожанські школи»[37]. Чиновник Міністерства внутрішніх справ, який 30 січня 1942 р. подавав наведену нами інформацію Раді міністрів Угорщини, посилався і на місцевих закарпатських політиків, які «визнають, що русинських учнів у гімназіях і горожанських школах занадто багато», а тому уряд «дуже обережно розпочав уже скорочувати середні школи». Така «обережність» підтверджувалася конкретними даними. У 1940 р. припинила роботу Білицька, а у 1941 р. — Рахівська гімназії, утворені на базі евакуйованої відповідно у Біли та Рахів після 1-го Віденського арбітражу Берегівської гімназії. Значно зменшилася кількість учнів у Мукачівській, Хустській та Ужгородській гімназіях. Зокрема, якщо у 1938 р.

[36] Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 218.

[37] Там само. — С. 272.

у Мукачівській гімназії було 1500 учнів, у 1940 р. — 796, то у 1942 р. — лише 766. У Хустській гімназії у 1939 р. навчалося 642 учні, а у 1942 р. — 534. І, нарешті, кількість учнів в Ужгородській гімназії з 497 у 1939 р. зменшилася до 445 у 1942 р. Якщо ж загалом у 1939 р. в русинських/українських гімназіях навчалось 2407 учнів, то у 1942 р. їх залишилося 1743. Проте і за таких обставин у Міністерстві внутрішніх справ вважали, що «по відношенню до реальної потреби то і це число ще досить високе. Після скорочення переповнених старших класів, які залишились ще від чеського режиму, кількість русинських гімназистів стабілізується близько 1200 учнів, що аж занадто задовольнить потребу». Водночас, ставилася під сумнів доцільність функціонування Мукачівської торговельної середньої школи та русинського відділення Мукачівської державної учительської семінарії. Попри той факт, що на цьому відділенні з 407 учнів навчався 101 угорець, у Міністерстві внутрішніх справ відзначали, що «тут теж занадто багато кандидатів в учителі русинського походження». Скорочувалась і мережа горожанських шкіл. З тих 22 шкіл, що діяли в краю у 1938 р., Іршавська, Воловецька і Нересницька були ліквідовані вже у 1939 р., Нижньоворітська — у 1940 р. і Ясінянська — у 1942 р. «Зовсім непотрібною» вважалася Великолучківська школа, йшлося й про закриття впродовж кількох років Королівської та Тячівської шкіл.

Загалом же, якщо на початку 1938/39 навчального року на Підкарпатті працювало 52 горожанські школи, у тому числі 23 русинські/українські, 24 чеські, 4 угорські та одна німецька і в них навчалося 12 127 учнів, то на початку 1940/41 навчального року у 12 горожанських школах (11 державних і одна єврейська громадська, що залишилася) навчався 2621 учень[38]. У Міністерстві внутрішніх справ констатували як «дуже відрадне явище, що на Підкарпатті при русинських горожанських школах підряд відкриваються угорські відділення (на той час таких відділень не було лише у Великоберезнянській, Великолучанській і Чинадієвській школах — *Авт.*), що говорить про те, що у таких малих центрах протягом двох років оселилася значна кількість угорців»[39]. При цьому слід мати на увазі, що у червні 1942 р. на нараді у Міністерстві освіти і культів щодо шкільництва на Підкарпатській території

[38] Див.: *Офіцинський Р.* Назв. праця. — С. 70.

[39] Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 274–275.

статс-секретар Т.Патакі ратував за надбавку до заробітної плати вчителям — етнічним угорцям, а руським/українським вчителям запропонував поглиблювати знання угорської мови. З цією метою ще на початку липня 1940 р. у внутрішніх угорських містах були організовані спеціальні курси угорської мови для угроруських вчителів, розраховані на 5 тижнів. У місті Папі, зокрема, через такі курси пройшло 50 вчителів із Закарпаття[40]. Водночас, тут на початок 1940/41 навчального року були ліквідовані чеські та румунські школи, залишились одна словацька та одна громадська єврейська школи.

На політизацію навчального процесу, посилення його великодержавної, шовіністичної спрямованості неабиякий вплив мав наказ військового міністра 1939 р. про переведення персоналу шкіл у підпорядкування проводу молодіжної воєнізованої організації «Левенте»[41], структурами якої було пронизане і все Закарпаття. У такий спосіб викладачі шкіл прилучалися до організації обов'язкової військової підготовки під керівництвом інструкторів цієї організації юнаків і дівчат віком 12–23 років як можливого резерву угорської армії. Витрати на утримання кадрового персоналу «Левенте» покривалися за рахунок воєнного бюджету Угорщини, тож не дивно, що саботаж занять карався штрафом або тюремним ув'язненням до 30 днів[42]. Крім того, залучення молоді до левентських занять, на думку окупаційних властей, залежало безпосередньо від учительських кадрів. У грудні 1940 р. ужгородське військове командування у цьому зв'язку відзначало, що «в греко-католицькій вчительській семінарії у м. Ужгород, починаючи з минулого року, сталися великі зміни. 70 проц. викладачів — це люди, яких переміщено сюди з корінної Угорщини, робота яких уже зараз помітна на більшості русинських студентів з Підкарпатської території, про що свідчить і поведінка левентів семінарії». У той же час, констатували військовики, в Ужгородській державній семінарії, в угорських класах шкіл, у яких молодь виховують колишні чеські викладачі, проводиться шкідлива робота, «ці русинські викладачі і перед угорськими викладачами не приховують своїх

[40] Русская правда. — 1940. — 21 июля.

[41] *Нежинский Л., Пушкаш А.* Борьба венгерского народа за установление и упрочение народно-демократического строя. 1944 — 1948. — М., 1961. — С. 52.

[42] Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 454.

антиугорських почуттів». Військове командування наполягало на тому, щоб русинських викладачів замінити «надійними» угорськими, що «було б в угорських національних інтересах, щоб в Ужгородській державній гімназії угорці з корінної Угорщини становили 100 проц.»[43]. І Ужгородська гімназія не була винятком, заміна русинських/українських вчителів угорцями в семінаріях, гімназіях та школах стала буденною політичною практикою окупаційних властей.

Під патронатом світської та церковної влади «Левенте» співпрацювала з «Католицькою організацією аграрної молоді» (КАЛОТ), утворення філії якої на Закарпатті ініціював єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії О.Стойка. Голова всеугорського секретаріату КАЛОТ Ене Керкаї в листопаді 1939 р. у зверненні до прем'єр-міністра Угорщини П.Телекі обґрунтовував потребу створення угроруського секретаріату організації та просив розглянути проект його бюджету. Посилаючись на успіхи вже діючих німецького і словацького секретаріатів, він писав: «Народ Підкарпаття з особливої ласки Божого провидіння, разом з угроруською молоддю повернувся до батьківщини. Проте головним національним інтересом повинно бути те, щоб і селянська молодь цього краю від усього серця і душі приєдналася до спільного культурного і соціального світогляду святостефанської імперії»[44]. Наступного року на Закарпатті вже діяла «Організація греко-католицької молоді» (ОГМ), яка наприкінці 1941 р. мала до сорока первинних осередків, що об'єднували юнаків віком 16–24 років. Офіційним органом організації стала газета «НедЬля» (редактор — А.Кутлан). Форми роботи осередків ОГМ були різноманітними, регулярно здійснювалося навчання активу. Проводилися, зокрема, курси «Вищої школи народного образования», на яких вивчалась історія утворення, статут та діяльність КАЛОТ, економічна географія зарубіжних країн, місце і роль Угорщини у міжнародних відносинах; культурно-освітні, національні, релігійні та інші питання розглядалися в «Лекціях ОГМ», що вивчались і поширювалися первинними осередками; працювали театральні гуртки.

Зацікавлення роботою «Організації греко-католицької молоді» проявляли регентські комісари Підкарпатської території М.Козма та його наступник В.Томчані. Зокрема, після зустрічі голови

[43] Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 225–226.

[44] Там само. — С. 134.

центрального секретаріату Е.Керкаї і головного секретаря ОГМ — КАЛОТ А.Кутлана з М.Козмою у вересні 1940 р. регентський комісаріат почав надавати щомісячну субсидію для газети «НедЬля» у розмірі однієї тисячі пенгів, а підкарпатська філія щомісячно отримувала близько двох з половиною тисяч пенгів від центрального секретаріату КАЛОТ у Будапешті. ОГМ, як і «Левенти», приділяла велику увагу вихованню допризовної молоді. Така робота висвітлювалася в спеціальній рубриці газети «НедЬля», а пам'ятки для інструкторів, помічників інструкторів та учнів «Левенти» зі стройової, стрілкової та тактичної підготовки вивчалися і в первинних осередках ОГМ[45].

Опіка центральної, місцевої, світської та церковної влади над підкарпатськими молодіжними філіями всеугорських організацій «Левенте» і «Католицької організації аграрної молоді» свідчить про її намагання перевиховати насамперед молодь Закарпаття, нав'язати їй матеріальні й моральні цінності Угорщини та готовність всіляко боронити їх. Саме на це були спрямовані організаційні зусилля влади і фінансова підтримка нею згаданих молодіжних організацій, що сприяло перетворенню угрофільського руху в домінуючу силу суспільно-політичного життя краю.

З-поміж інших інституцій, покликаних сприяти окупаційній владі в обґрунтуванні її зазіхань на Закарпаття та у проугорському «вихованні» населення краю, варто назвати «Підкарпатське товариство наук» (ПТН), засноване 26 січня 1941 р. за участю М.Козми, єпископа О.Стойки, депутатів парламенту А.Бродія, М.Демка і О.Чуги. Очолив ПТН угорський академік Антоній Годинка, якого 3 червня 1942 р. замінив О.Ільницький. Попри задекларовану аполітичність товариства М.Козма поставив перед його членами, як головне завдання, служити «вытвореню самостойной народной свЬдомости русиновъ, ихъ національной самоцельности и ихъ родного языка». Тобто, йшлося про спрямування зусиль науковців товариства (до трьох секцій ПТН було обрано 27 осіб) на обґрунтування тези про відрубність русинів Закарпаття від українців та росіян. Цей політичний підтекст і характеризував наукові праці та навчальні посібники, журнали і часописи, культурно-просвітню роботу товариства. То ж не випадково на заснування ПТН було виділено 19 тис. пенгів, у тому числі п'ять тисяч — з фонду прем'єр-міністра, дві тисячі — міністра освіти і культу, од-

[45] Див.: *Офіцинський Р.* Назв. праця. — С. 178–179.

на тисяча — регентського комісара, п'ять тисяч — угорського радіо та ін[46].

Загальний фон політичної діяльності проугорських сил на Закарпатті доповнювали задекларовані до утворення М.Козмою і засновані за його участю «Союз підкарпатських бойових товаришів ім. М.Берчені» (16 березня 1939 р.) та «Культурне товариство імені Івана Куртяка» (14 вересня 1941 р.). У них знайшли прихисток особи, котрі завжди обстоювали ідею державної єдності Закарпаття й Угорщини, протидіяли входженню краю до складу Чехословаччини, боролися за його «повернення» Святостефанській короні, зазнали переслідувань, матеріальних і моральних втрат через свою вірність Угорщині. Соціальна база таких об'єднань була обмеженою, тож розгорнути помітної масової роботи вони не змогли, однак у загальній декорації проугорської налаштованості закарпатців були досить помітними. Ця помітність забезпечувалася, насамперед участю в офіційних заходах, на зразок святкування річниць «приєднання» краю до Угорщини, представників місцевої еліти. Самим фактом своєї участі в подібних заходах, нерідко спільно з НТП, ОГМ та іншими інституціями, вони створювали видимість суспільної злагоди, за лаштунками якої провадилася політика мадяризації краю.

Така політика у всіх сферах економічного, суспільно-політичного і духовного життя закарпатців, як видно з наведеного вище, забезпечувала домінуючі позиції угорській етнічній групі Закарпаття та угрофільському рухові. Що ж до україно/русинофільського руху, то українофільство нищилось органами влади з перших днів окупації краю. Тим часом русинофільство, як противага українству, всіма засобами окупаційної влади спрямовувалося в русло угрорусинства. Його теоретичну суть становили дві засадничі тези, якими була пронизана вся офіційна пропаганда: 1) відрубність русинів від українського і російського народів та 2) їхня тисячолітня поєднаність з угорцями у суспільно-політичному і духовному житті. У практично-політичному сенсі угрорусинізм нав'язувався шляхом різкого скорочення мережі освіти місцевою мовою та обов'язкового запровадження угорської мови, підтримки і заохочення тих інституцій, які діяли у руслі політики офіційного Будапешта, надання політичних і матеріальних преференцій конформістськи налаштованим елементам. Таких на Закарпатті,

[46] Див.: *Офіцинський Р.* Назв. праця. — С. 171.

як і в Україні та інших країнах, за різних часових і політичних обставин у той час не бракувало. Пристосуванство та безпринципність конформістів щедро винагороджувались окупаційною владою. Власне, конформізм як політична позиція був визначальним критерієм для отримання відповідних посад в органах влади і управління, починаючи від запрошення до депутатського корпусу парламенту Угорщини (вибори до парламенту на Закарпатті за всі роки угорської окупації не проводилися — *Авт.*) і завершуючи призначенням керівників усіх рівнів у всіх сферах соціально-економічного і духовного життя краю. Центральна влада, регентський комісаріат використовували пристосуванську орієнтацію підтримуваних ними політиків, таких, для прикладу, як А.Бродій, О.Ільницький, С.Фенцик з підконтрольною їм періодикою та симпатиками, як інструмент нав'язування закарпатцям офіційних соціальних і політичних стандартів, а за участю відповідно підібраних місцевих чиновників — і реалізації великодержавної проугорської політики. Водночас, саме їхню думку попри наявні в ній кон'юнктурні фальшиві нотки автономізму Будапешт готовий був сприймати як вияв суспільних настроїв населення Закарпаття та ретранслювати їх світові.

Тим часом реальні процеси в життєдіяльності етнічних громад краю — українців/русинів, угорців, румунів, чехів, словаків, ромів, німців, євреїв — визначалися, з одного боку, адресною, тобто спрямованою на конкретну етнічну групу, політикою Будапешта, що мала на меті закріпити інкорпорацію окупованої території та мадяризацію місцевого населення, а з другого боку — живучістю їхніх національних традицій, прагненням зберігати і примножувати здобутки освітнього, культурного і духовного життя, станом національного самоусвідомлення, або ж, кажучи узагальнено, рівнем їхньої етнополітичної мобільності.

Такий «адресний» підхід офіційного Будапешта до етнічних громад краю спостерігаємо на прикладі румунської меншини. Після Другого Віденського арбітражу (30 серпня 1940 р.), за яким до складу Угорщини від Румунії відійшла Північна Трансильванія, заселена переважно румунами, політика властей щодо цієї меншини зазнала суттєвих змін. З огляду на заяви офіційного Бухареста про його наміри боротися за повернення Румунії відторгнутої території, в Угорщині розпочалися антирумунські акції пропагандистського та політичного характеру. Преса Угорщини подала розлогий коментар виступів у парламенті депутатів

Райніша і Палло Імре (Партія схрещених стріл), які піддали різкій критиці заяви Антонеску щодо ревізії рішень Другого Віденського арбітражу[47]. Водночас органи влади «уточнюють» статистичні дані про кількість румунів в Угорщині і вводять поліцейський нагляд за ними, Міністерство внутрішніх справ видає розпорядження про ліквідацію румунських кооперативів, конфіскацію радіоприймачів у громадян румунської національності[48]. І, нарешті, румунам, як це підтверджується розпорядженням наджупана Угочанської жупи від 20 листопада 1941 р., забороняється носити національний одяг[49]. Отже, як в економічній, так і в духовній сферах життєдіяльності, умови для прояву політичної мобільності тієї чи іншої етнічної групи повністю залежали від курсу влади. Повторимося, якщо для угорців вони були необмеженими, то українці/русини були позбавлені будь-яких можливостей легальної роботи, а їм нав'язувалася чужа для них теорія і практика угрорусинізму як політична технологія та механізм їхньої асиміляції. Інші етнічні групи Закарпаття, позбавлені можливостей навчати дітей рідною мовою, мати національну пресу та організаційні форми культурно-мистецького розвитку, були витіснені на маргінес суспільно-політичного життя.

Якщо становище румунів в Угорщині залежало від взаємовідносин офіційних Будапешта і Бухареста, то становище німців, євреїв і циган зумовлювалося специфікою міждержавних стосунків Угорщини і Німеччини, особливо в умовах Другої світової війни. Як васал Гітлера, вдячний патрону за згоду окупувати Закарпаття, М.Горті був приречений, як і Угорщина загалом, іти в фарватері політики Берліна. Ця обставина, насамперед, й зумовила особливий статус німців в Угорщині. За німецько-угорською угодою про національні меншини, підписаною уже під час Другого Віденського арбітражу міністрами закордонних справ двох країн, угорський уряд погодився надати німцям право на утворення і діяльність культурно-національних об'єднань і їхнє співробітництво з Німеччиною та, головне, не перешкоджати сповідуванню ними націонал-соціалістичної ідеології. Сьомим та восьмим пунктами згаданої

[47] Русское слово. — 1940. — 8 декабря; 26 декабря.

[48] ДАЗО. — Ф. 259. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 3; Оп. 4. — Спр. 91. — Арк. 2–5.

[49] Там само. — Ф. 258. — Оп. 4. — Спр. 55. — Арк. 1.

угоди передбачалося, що Угорщина уникатиме будь-яких заходів, спрямованих на примусову асиміляцію, особливо мадяризацію німецьких прізвищ та надасть німцям право вільних зв'язків з Німеччиною у сфері культури[50]. За сприяння Спілки німців в Угорщині у німецьких поселеннях країни, у тому числі й на Закарпатті, розгорнули роботу культурно-освітні осередки — фольксбунди. Попри культурницький характер фольксбундів в їхній роботі не бракувало й мотивів ідеологічних. Саме через них проходило вербування робітників для промисловості і сільського господарства Німеччини та новобранців для вермахту. За угодою між Угорщиною і Німеччиною від 12 лютого 1942 р. передбачалося мобілізувати 20 тис. осіб віком 18–40 років. Ця акція, що провадилася без участі представників органів угорської влади та армії й без відповідного пропагандистського супроводу, особливого успіху не мала. На пункти вербування приходили переважно активісти Спілки німців в Угорщині. Їх приваблювали умови вербування: можливість отримати німецьке громадянство, сім'ям завербованих належала щомісячна виплата в розмірі 70 пенгів, а дружини завербованих мали отримувати по 60 пенгів щомісячно та по 22,5 пенгів на кожну дитину. Проте і за таких умов багато німців Угорщини вагались у доцільності вербування, а представники інших національностей, особливо русини/українці, залишилися байдужими до цієї акції. І якщо для робочої сили Німеччина все-таки була привабливою (за роки війни туди з Угорщини, як подає Р.Офіцинський, на сезонну роботу виїхало 20–30 тис. осіб), то до німецької армії станом на 24 лютого 1942 р. зголосилося лише близько 400 осіб (А.Пушкаш пише про 411 осіб), а придатними для служби внаслідок тих чи інших обставин, у тому числі і через вагання кандидатів на вербування, було визнано лише половину[51].

Вербування робочої сили та новобранців до вермахту в Угорщині, як і посилення економічних позицій німецького капіталу в ній та пряме втручання у суспільно-політичне життя, вимоги активізувати участь у військових діях проти Радянського Союзу свідчили про повну залежність внутрішньої та зовнішньої політики режиму М.Горті від геополітичних планів нацистської

---

[50] Венгрия и Вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. — М., 1962. — С. 210–212.

[51] Див.: *Пушкаш А.* Назв. праця. — С. 376; *Офіцинський Р.* Назв. праця. — С. 79–80; Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 279–284.

Німеччини. Та військова ситуація на Східному фронті, зокрема нищівний розгром радянськими військами 200-тисячної угорської армії на Дону (однією з причин поразки командування армії вважало масове дезертирство солдат неугорської національності, насамперед румунів, словаків і русинів/українців), не тільки привнесли додатковий скептицизм в угорське суспільство щодо союзницьких зобов'язань Угорщини, а й посилили уже наявну недовіру керівників Третього Райху до свого сателіта. 19 березня 1944 р. на територію Угорщини, що вже до того була заполонена військовими вермахту, вступило 250-400 тис. солдатів одинадцяти дивізій гітлерівської Німеччини

Німецька окупація Угорщини, крім всього іншого, зумовила радикалізацію політики властей щодо єврейської спільноти Закарпаття. Обмеження економічних і політичних прав євреїв розпочалося відразу після окупації краю, на який було поширено дію антисемітського закону Угорщини 1938 р. з доповненнями 1939 р. Цей закон позбавляв угорських євреїв політичних і громадянських прав. Доречно тут згадати, що на якнайшвидшому запровадженню норм згаданого закону на Закарпатті в листі до прем'єр-міністра у липні 1939 р. наполягав С.Фенцик. «Єврейське питання, — писав він. — Якнайшвидше проведення в життя розпоряджень по єврейському закону. Передача концесій і патентів на ведення промислу в християнські руки»[52]. Впродовж вересня 1940 р. — вересня 1941 р. було проведено «ревізію» ліцензій, внаслідок якої 3830 євреїв, задіяних у сфері торгівлі, були позбавлені роботи. Їхні місця зайняли 2475 представників християнського віросповідання[53].

Антисемітські настрої в краї всіляко підживлювали фенциківський «Карпаторусскій голосъ» та бродіївська «Русская правда» (з вересня 1940 р. — «Русское слово» — *Авт.*). Уже самі заголовки лише деяких публікацій у «Карпаторусском голосе»: «Еврейские происки в Хусте. Евреи получают строительные работы вне конкурса» (26 серпня 1939 р.), «Новые еврейские аппетиты» (24 травня 1941 р.), «Надзор над еврейскими промышленниками» (16 серпня 1941 р.) та інших — свідчать про послідовне намагання влади та провладних засобів масової інформації створити з євреїв «внутрішнього ворога», звинувативши їх у багатьох

[52] Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 116.

[53] Див.: *Офіцинський Р.* Назв. праця. — С. 81.

суспільних негараздах. Під тиском обставин, зумовлених впровадженням в життя антиєврейських заходів, євреї вимушені були шукати порятунок в еміграції. У статті «Евреи просятся из Мадьяріи» газета С.Фенцика повідомляла, що єврейською громадою Угорщини опублікована спеціальна «Жовта книга», в якій викладалася історія поселення євреїв в Угорщині, їх життя, участь «...в общегосударственном организме». Тепер же, продовжувала газета, «євреї вимушені просити угорський уряд знайти можливості масового виселення євреїв з Угорщини в інші краї», зокрема, звернутися до США, «щоб прийняли хоча б тих євреїв, які мають в Америці родичів»[54]. Владні інститути всіх рівнів та підконтрольні їм засоби масової інформації намагалися представити громадськості політичні та економічні санкції щодо євреїв як джерело покращання матеріального становища жителів краю. Про це прямо заявляв і регентський комісар П.Томчаній. В його опублікованому «Русским словом» інтерв'ю, зокрема, відзначалося, що реалізація єврейського закону «...приведе до економічного розквіту краю. На єврейській нерухомості, що переходить у відання держави, будуть побудовані церкви, сільські будинки, квартири для вчителів та ін. Пасовиська слугуватимуть розвитку скотарства, фруктові сади — розвитку садівництва. Ліси, у багатьох місцях вирубані і спустошені, ... значно піднімуть цінність національного майна»[55].

За циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 26 жовтня 1939 р. піджупани зобов'язані були увільнити від виконання обов'язків сільських, окружних і крайових нотарів усіх осіб єврейської національності. Євреїв позбавляли права на будь-які посади на державній, муніципальній чи сільській службах, а звільнивши з таких посад, їм не надавали компенсацій та остаточного розрахунку. Єврейське підприємництво фактично було ліквідоване. До того ж витіснення євреїв з економічного життя краю супроводжувалося недоступністю для них продовольчого постачання. Наприклад, А.Пушкаш наводить факти з життя мешканців м. Мукачеве. У червні 1942 р. хлібна норма у місті була скорочена до 100 грамів на день, а 16 тис. євреїв взагалі зняли з постачання[56]. Вони були поставлені на межу виживання.

---

[54] Карпаторусскій голосъ. — 1941. — 16 августа.

[55] Русское слово. — 1943. — 5 января.

[56] *Пушкаш А.И.* Венгрия в годы второй мировой войны. — М.: Наука, 1966. — С. 267.

З початком німецько-радянської війни та оголошенням стану війни між Угорщиною і Радянським Союзом гортисти почали все більше переймати «досвід» гітлерівців у «вирішенні» єврейського питання. Уже в липні-серпні 1941 р. із Закарпаття було вивезено в містечко Ясіня, а потім в околиці м. Кам'янець-Подільський близько 18 тис. закарпатських євреїв[57] (О.Довганич у статті «Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору» пише про 20 тис. — *Авт.*). 14–16 тис. з них там загинуло. Водночас, не менше 16 тис. євреїв старших 18 років було мобілізовано на примусові роботи у спеціальні табори. Майже всі вони загинули, знешкоджуючи мінні поля, та на будівництві оборонних споруд на Східному фронті[58].

Пік репресій проти євреїв краю припадає на весну 1944 р. У квітні-травні того року вони були зігнані у спеціально утворені по всій території Закарпаття табори (гетто), а звідти відправлені у концентраційні табори в Угорщині і Німеччині. За даними обласної Надзвичайної комісії з обліку шкоди, розслідуванню і встановленню злочинів, заподіяних німецько-мадярськими загарбниками за час окупації Закарпатської України, тут до тюрем та концтаборів було запроторено 183 395 мирних громадян, у тому числі 112 500 євреїв і 70 895 русинів/українців, з яких загинуло, відповідно 104 177 і 10 805 осіб[59].

У руслі нацистської расової теорії формувалася політика угорсько-німецького окупаційного режиму і щодо циганської меншини Закарпаття. На жаль, доля цієї меншини краю в період угорської окупації та Другої світової війни залишається не вивченою. І справа не лише у відсутності джерельної бази, а й в тому, що немає в країні ентузіастів — дослідників як серед науковців, так і активу циганських (ромських) організацій. Понад те, проведена впродовж 2004–2006 рр. робота щодо збирання і впорядкування спогадів людей, які пережили геноцид циган[60], газетою

---

[57] Див.: *Офіцинський Р.* Назв. праця. — С. 83.

[58] *Рейдер А.* Еврейская община Закарпатья. XX век: События, судьбы, документы. — Ужгород, 2004. — С. 17.

[59] Див.: Шляхом Жовтня // Збірник документів. — Т. VI. (1944–1946). — Ужгород, 1965. — С. 386.

[60] Ми свідомо вживаємо саме це поняття — «геноцид циганів», а не поширені в літературі «холокост» чи «пораймос», погоджуючись таким чином з аргументами М.Бессонова на користь такого поняття. (Детальніше про це див.: *Бессонов Н.* Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид циган» // Голокост і сучасність. — 2007. — №1(2). — С. 71–82.

«Романі Яг»[61] припинилася водночас з припиненням видання згаданої газети. Тим часом ініційована згаданою газетою робота мала своїм наслідком публікацію чи не єдиної в Закарпатті науково-популярної книги про геноцид циган краю[62]. Заслуговує на увагу вступ до книги, підготовлений А.Аладаром і Є.Навроцькою, в якому розкрито, так би мовити, «історію питання», тобто, названі антициганські теоретичні «розробки» та політико-правові акти цілого ряду європейських країн, насамперед Німеччини. У цьому вступі хіба що бракує, на наш погляд, посилання на «Закон про боротьбу з циганами, бродягами і дармоїдами», ухвалений у Баварії 16 липня 1926 р., поширений згодом на інші німецькі регіони[63]. Цей закон передбачав, зокрема, що «цигани і бродяги старші шістнадцяти років, які не здатні довести, що мають постійну роботу, можуть бути направлені відповідними поліцейськими органами у виправно-трудові табори строком до двох років з огляду громадської безпеки». У подальшому, особливо в період нацизму, боротьба з «циганською загрозою» набуває всеохоплюючого характеру. Їх інтернують у спеціальні табори, проводять стерилізацію жінок і дівчат, здійснюють над ними медичні досліди і, нарешті, знищують циган у концентраційних таборах.

В Угорщині, а отже, і на Закарпатті до крайностей не дійшло. Водночас, виявлені архівні документи свідчать, що уже в 1940–1941 рр. «циганське питання» актуалізується і тут. Зокрема, піджупан Ужанської жупи 20 вересня 1940 р. доповідав Міністерству внутрішніх справ Угорщини, що місцевою владою вжиті заходи щодо недопущення кочування циган, однак повністю викоренити його не вдається[64]. 16 квітня 1941 р. це питання обговорювалося на спеціальній нараді в Ужгороді. Вирішено було звернутися до міністра внутрішніх справ з пропозицією заблокувати всіх циган у спеціальних таборах і використовувати їх для робіт зі спорудження річкових дамб, посадки лісу і заготівлі лісоматеріалів тощо. При цьому учасники наради посилалися на приклад м. Секешфехервар,

---

[61] Див. для прикладу: Романі Яг. — 2004. — №14–19; 2005. — №15; 2006. — № 9 та ін.

[62] *Аладар А., Зейкан Ю., Навроцька Є.* Білий камінь з чорної катівні. — Ужгород: Видавництво Олександра Гаркуші, 2006 — 146 с.

[63] *Фрезер Аргус.* Цигани / Перекл. з англ. — К., 2003. — С. 527.

[64] ДАЗО. — Ф. 45. — Оп. 2. — Спр. 257. — Арк. 1.

де було покладено почин саме такому вирішенню циганського питання в Угорщині[65].

Такі пропозиції надходили і з інших міст Закарпаття. Наслідком їх стало перетворення багатьох циганських таборів у своєрідні гетто. За спогадами Я.Терпак (м. Свалява), Е.Наці (с. Тернівці Ужгородського району). Ю.Бругоша (м. Ужгород) та інших безпосередніх очевидців і учасників подій того часу[66], циганські табори оточували колючим дротом, виставлялась охорона, вхід і вихід з табору-гетто без дозволу заборонявся. За умов виснажливої фізичної праці, крайнього обмеження харчування та браку медичного догляду цигани чекали або вивезення до Німеччини у концтабори, або повільної смерті. У 1944 р. у зв'язку з розгортанням бойових дій безпосередньо в Карпатах «стараннями» органів місцевої влади на вимогу військового командування від 15 липня того року[67] ізоляція циган у таборах-гетто набуває всеохоплюючого характеру. Однак скільки циган краю загинуло в таборах-гетто на Закарпатті, а скільки було вивезено на примусові роботи вглиб Угорщини та у концентраційні табори Німеччини, де вони були знищені, важко навіть уявити. Час для встановлення масштабів трагедії циган втрачено. Залишається лише сподіватися, що ухвалена 8 жовтня 2004 р. постанова Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів»[68] (щорічно 2 серпня, бо саме цього дня 1944 р. гітлерівці влаштували у концтаборі Аушвіц — Біркенау «циганську ніч» — знищили всіх поголовно циган — *Авт.*), привернуло увагу громадськості, науковців та особливо державних чиновників усіх рівнів до цієї болісної проблеми. Адже цигани Закарпаття, як і євреї та інші етнічні громади краю, відчули на собі весь жах угорсько-німецького окупаційного режиму.

Упродовж 1939–1944 рр. істотні зміни сталися й в церковній політиці угорського уряду на Закарпатті. Стосувалися вони, насамперед, двох найчисельніших і найвпливовіших церков — Греко-католицької та Православної.

У залежності від конкретно історичних, політичних та міжнародних обставин ці зміни, на думку О.Данка, зумовлювалися наступними факторами: 1) впливом майже двадцятилітньої угорської ревізіоністської політики і насаджуванням ідеї «угорського

[65] ДАЗО. — Ф. 45. — Оп. 2. — Спр. 257. — Арк. 6.

[66] *Аладар А., Зейкан Ю., Навроцька Є.* Назв. праця. — С. 16, 32, 51 та ін.

патріотизму»; 2) фактом сусідства і наявності з вересня 1939 р. спільного кордону Угорщини з СРСР, як спадкоємцем православної імперії та розсадником ідей панславізму і русофільства; 3) ставленням греко-католицького і православного духовенства до питання автономії Закарпаття у складі Угорщини, мірою лояльності представників церков до ідеї «святостефанської корони»; 4) виробленням концепції комплексного розв'язання питання юридичного статусу Православної церкви в Угорщині в цілому і на Закарпатті, зокрема; 5) впливом на політику влади щодо Православної та Греко-католицької церков факту ривалізації між домінуючими в угорському суспільстві Римо-католицькою та протестантськими церквами[69].

Релігійна політика Угорщини на Закарпатті багато в чому визначалася тривалий час пропагованою ідеєю остаточного повернення втрачених внаслідок Першої світової війни територій та утвердження на них «угорського патріотизму». Зрозуміло, що логічним продовженням такої політики, власне, як і методом її реалізації, мали стати плани прискореної асиміляції закарпатського населення. Особлива роль у їх здійсненні відводилася Греко-католицькій церкві, яка мала найпоширенішу інституційно-церковну мережу, традиційно високу підтримку населення краю і, що не менш важливо, досить впливових очільників проугорської орієнтації. У даному контексті стає зрозумілим, з яких міркувань деяким з них, зокрема, каноніку О.Ільницькому та священику Ю.Марині, було довірено обійняти високі посади в угорській військовій адміністрації, а пізніше і цивільній владі на Закарпатті[70].

На березень 1939 р. Мукачівська греко-католицька єпархія, втративши близько 50 парафій, які опинилися в кордонах Словацької республіки, нараховувала 315 парафій, 460 церков та

---

[67] ДАЗО. — Ф. 47. — Оп. 1. — Спр. 402. — Арк. 3–4.

[68] *Аладар А., Зейкан Ю., Навроцька Є.* Назв. праця. — С. 166.

[69] Див.: *Данко О.* Назв. праця. — С. 351.

[70] Ільницький Олександр (1889–1947 рр.), канонік Греко-католицької церкви в Ужгороді, головний радник в уряді регентського комісара (1939–1944 рр.), член Вищої палати парламенту Угорщини (1939–1944 рр.).

Марина Юлій (1901–1983 рр.), греко-католицький священик, цивільний урядовий комісар при військовій адміністрації (березень–червень 1939 р.), керівник шкільництва і народної освіти на Закарпатті (липень 1939–1944 р.), член Вищої палати парламенту Угорщини (1939–1944 рр.). З жовтня 1944 р. переховувався в Угорщині. 1949 р. виїхав до США, де священнодіяв у закарпатській Пітсбурській єпархії до 1971 р.

8 монастирів. У її розпорядженні налічувалося 355 священиків та 85 ченців і черниць, значна кількість добродійних та релігійно-освітніх установ. Ця мережа залишалася майже незмінною до кінця 1944 р. [71]

З угорською окупацією Карпатської України Мукачівська єпархія знову потрапила під митрополичу юрисдикцію естергомського архієпископа, примаса Римо-католицької церкви Угорщини. Відносно короткий період перебування єпархії під юрисдикцією Апостольської столиці (від 2 вересня 1937 р.) було перервано і остаточно покладено край спробам Ватикану і сподіванням мукачівських владик утворити самостійну греко-католицьку митрополію на Закарпатті.

Намагаючись встановити повний контроль над церковними справами, угорський уряд вимагав від Ватикану призначення на посаду мукачівського єпископа відданого йому архієпископа А.Паппа. Втім, з такою вимогою Римська курія не погодилася, зберігши на чолі Мукачівської єпархії у статусі Апостольського вікарія, що не вимагало погодження Будапешта, О.Стойку.

Підозріле ставлення угорської влади до єпископа О.Стойки сформувалося ще в кінці 1930-х рр. Тайком підтримуючи проугорську політику, владика, водночас, публічно вітав призначення А.Волошина прем'єром Карпатської України, відзначав його великі заслуги перед народом Закарпаття і, що особливо важливо, не взяв особистої участі в урочистостях 10 листопада 1938 р. з нагоди вступу угорських військ у м. Ужгород.

Зрештою, погодившись на повернення єпископа О.Стойки до Ужгорода, угорська влада і надалі у різний спосіб намагалася обмежити його вплив і діяльність. Не припинялися утиски й після того, коли 2 квітня 1939 р. у пасхальному посланні О.Стойка прославляв політику угорських властей і закликав віддати їм багатства краю, а 13 червня разом з греко-католицьким духовенством присягнув на вірність Угорщині[72].

---

[71] *Маркусь В.* Нищення греко-католицької церкви в Мукачівській єпархії в 1945–1950 рр. — Париж, 1962. — С. 6; *Пушкаш Ласло.* о. Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть єпископа. — Львів: Ін-т історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. — С. 198.

[72] *Пекар А.* Греко-католицька церква під час окупації Закарпаття (1939–1944 рр.) // Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944. — Нью-Йорк — Чікаго — Ужгород: Гражда-Карпати, 1999. — С. 153, 154.

Важлива обставина, яка мала суттєвий вплив на формування угорської церковної політики на Закарпатті і, зокрема, щодо Греко-католицької церкви, стосувалася питання автономії краю в складі Угорщини. Всупереч поширеній в радянській історичній літературі тезі про довголітнє служіння уніатського духовенства ідеї об'єднання Підкарпаття з Святостефанською короною, слід зазначити, що ідея автономії краю потужно артикулювалася в умовах національно-політичного розвитку Закарпаття у міжвоєнний період. Вона мала як своїх противників в особі окремих місцевих мадьяронів, у тому числі з числа священиків, так і активних прихильників у клерикальних колах на чолі з єпископом О.Стойкою. Причому, якщо авторитетні греко-католицькі священики — депутати угорського парламенту каноніки С.Фенцик, Ю.Марина, О.Ільницький та рахівський священик П.Дем'янович виявилися відвертими адептами святостефанізму, то єпископ О.Стойка впродовж 1939–1943 рр. послідовно нагадував угорським властям про необхідність виконання раніше заявлених декларацій. У своїх неодноразових виступах як у залі парламенту, так і з амвону кафедрального собору владика наголошував на необхідності надання Підкарпаттю обіцяної автономії. Залишаючись і надалі переконаним прихильником автономізації Підкарпаття, на початок 1941 р. він остаточно зрозумів всю примарність запевнень угорської влади. Більшість дослідників схиляються до думки, що саме з цього часу О.Стойка, пересвідчившись у подвійній грі угорського режиму, спрямовував зусилля на захист інтересів свого народу[73].

У планах використання Греко-католицької церкви та її духовенства на Закарпатті угорський уряд не міг не враховувати значної кількості молодих за віком священиків, які відзначалися переважно українофільськими настроями. Ця обставина не переконувала угорських політиків у безумовній відданості греко-католицького кліру Святостефанській короні. Не був уряд впевнений, як зазначалося вище, і в лояльності самого єпископа О.Стойки.

[73] *Стойка О.* Волошин мав слушність // Америка (Філадельфія). — 1954. — 15 вересня. — С. 2; *Пекар А.* Назв. праця. — С. 156; *Фенич В.* Церковна політика угорського уряду та національно-політична заангажованість греко-католицького і православного духовенства Закарпаття (березень 1939 — жовтень 1944 рр.) // Carpatica — Карпатика. — Вип. 20. Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. — Ужгород, 2002. — С. 75.

З огляду на вище сказане цілком логічними виглядають ті репресивні заходи угорського режиму, які розпочалися з перших днів окупації Закарпаття. Звинувачений у співпраці з урядом А.Волошина, був усунутий з посади ректора Ужгородської духовної семінарії канонік-україноφіл О.Хіра. Лише заступництво О.Стойки за підтримки апостольського нунція в Будапешті дозволило залишити О.Хіру професором морального і пасторського богослов'я[74].

Особливих утисків окупаційної влади зазнали закарпатські василіяни, монастирі яких традиційно вважалися центрами пожвавлення релігійного життя вірних, їхнього національного і культурного відродження. Насамперед, депортації за межі Закарпаття були піддані «монахи-чужинці», як правило словаки та поляки, які народилися поза окупованою територією. А вже в березні — травні 1939 р. уряд наказав угорським василіянам із Марія-Повчі взяти під своє управління всі закарпатські монастирі, що згодом і було зроблено, за винятком Малоберезнянської обителі. У відповідь розпорядженням Апостольської столиці від 19 жовтня 1940 р. на прохання Головного Чину ОО. Василіян у Римі Ужгородський, Мукачівський, Імстичівський, Боронявський та Малоберезнянський монастирі мали залишитися закарпатським василіянам, а монастирі в Марія-Повчі, Гайду-Дорозі та Дейді поблизу Берегового залишалися в управлінні угорських василіян[75].

Підбурювана останніми окупаційна влада всіляко ігнорувала розпорядження Апостольської столиці, розпочавши в кінці 1940 р. черговий наступ на закарпатські монастирі з метою «очищення» їх від монахів-україноφілів. Упродовж грудня 1940 — березня 1941 рр. були ув'язнені настоятель (протоігумен) «закарпатської василіянської провінції» А.Станканинець, настоятель Малоберезнянського монастиря Й.Завадяк, мукачівський ігумен А.Мондик та мукачівські монахи П.Лозан, І.Сідей, Б.Мересій, М.Малинич, М.Шепа, М.Краліцкі, боронявський чернець Д.Дребітко й імстичівський монах І.Сатмарій. Після завершення слідства закарпатських монахів утримували в румунському монастирі в с. Микула в глибині Трансильванії, заборонивши їм протягом п'яти років повертатися на Закарпаття[76]. Лише через рік стараннями владики О.Стойки, який особисто поручився за монахів перед регентським

[74] *Фенич В.* Назв. праця. — С. 80.
[75] *Пекар А.* Назв. праця. — С. 160, 161.
[76] *Фенич В.* Назв. праця. — С. 69.

комісаром В.Томчані, ченців-василіян вдалося звільнити з ув'язнення і повернути в закарпатські обителі. А весною 1943 р. за підтримки Головного Чину ОО.Всиліян новим настоятелем (протоігуменом) української вітки василіян на Закарпатті було призначено А.Мондика[77]. Саме у такий спосіб вдалося врятувати закарпатські монастирі і зберегти їх для українських василіян.

Чергові випробування чекали на греко-католиків Закарпаття в зв'язку зі смертю 31 травня 1943 р. владики О.Стойки. Згідно з церковними канонами 2 червня 1943 р. члени капітули обрали прелата-протоієрея О.Ільницького капітульним вікарієм, обов'язки якого він виконував до 12 лютого 1944 р. Саме тоді апостольським адміністратором Мукачівської єпархії було призначено Ватиканом д-ра М.Дудаша — ординарія Гайдудорозької єпархії, котрий своє виховання здобув у закарпатських і галицьких монастирях. Отримавши від Апостольського престолу відповідні повноваження, 24 вересня 1944 р. він висвятив на єпископа тридцятитрьохрічного енергійного випускника Римської колегії Св. Терезії «Russicum» о. Теодора (Ромжу), який згодом перебрав на себе й функції апостольського адміністратора Мукачівської єпархії[78].

Таким чином, угорський уряд в роки окупації Закарпаття, прагнучи нейтралізувати українофільську та русофільську орієнтації населення краю, протиставивши їм ідею «угрорусизму», намагався активно долучити до цієї справи греко-католицьке духовенство. Однак, на наше переконання, це не дає підстав підозрювати в колабораціонізмі духовенство Церкви[79]. Як слушно відзначає Р.Офіцинський, «навіть прискіпливим і пристрасним дослідникам церковної історії не вдалося знайти яскравого компрометуючого матеріалу, за винятком деяких вірнопідданих присяг і заяв, благословінь гонведів перед від'їздом на Східний фронт чи виступів «проти безбожія — красного антихриста», а також різдвяних і пасхальних послань вищого кліру Підкарпаття..., витриманих у дусі святостефанізму»[80]. Достатньо аргументована

[77] *Пекар А.* Назв. праця. — С. 163.

[78] *Бендас Даниїл, о.* Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 роках // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Ч. 2. — Львів, 2000. — С. 290.

[79] Див.: *Магочій П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). — Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 1994. — С. 110; *Фенич В.* Назв. праця. — С. 81.

[80] *Офіцинський Р.* Назв. праця. — С. 75.

наукова оцінка висловлена сучасними дослідниками й на адресу ряду збірок тенденційно підібраних документів[81] та не менш тенденційних праць, насичених висновками щодо «антинародної», «профашистської» діяльності уніатського духовенства[82].

Досить суттєві відмінності, порівняно з політикою щодо Грекокатолицької церкви, мало ставлення угорського уряду до Православної церкви на Закарпатті — другої найчисельнішої традиційної для краю релігійної організації. Кількість православних на Закарпатті в роки окупації коливалася (за різними джерелами) в межах від 130 до 180 тис. осіб. При цьому, поза межами Угорщини в Словацькій державі (на Пряшівщині) на березень 1939 р. проживало близько 20 тис. православних, об'єднаних у 12 парафіях, яких обслуговували 26 священиків. Безпосередньо ж на Закарпатті станом на 1941 р. залишалося понад 130 тис. вірних, 112 священиків, які обслуговували 120 (за іншими даними 130) парафій[83].

На чолі Мукачівсько-Пряшівської єпархії з листопада 1938 р. перебував єпископ-ординарій В.Раїч. Серб за походженням, з освітою Московської духовної академії (1907 р.), владика на все життя залишився переконаним русофілом, не приховуючи при цьому далеко не прихильних до проугорських ідей переконань. Часті консультації з Сербською патріархією та югославським зовнішньополітичним відомством, як, зрештою, і відмова прийняти угорське громадянство, зумовили формування іміджу В.Раїча в оцінці окупаційної влади як політично не лояльного. Очевидними були і русофільські настрої більшої частини православного духовенства. Адже найстарші за віком і найдосвідченіші священики

[81] Див.: Таємне стає явним (Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в період окупації) / Укл. В.Місюра і А.Гайдош; передм. В.Місюри. — Ужгород: Закарпатське обласне кн. — газет. вид-во, 1961; Документи свідчать (Про уніатську церкву) / Упоряд. і передм. А.Гайдоша. Вид. друге, доповнене. — Ужгород: Карпати, 1985.

[82] Див.: *Букович Д.* Павутиння омани. — Ужгород: Карпати, 1974; *Болдижар М.М.* Антинародна діяльність уніатської церкви (на матеріалах Ужгородської унії). — Львів: Вища школа, 1980; *його ж:* Безслав'я. — Ужгород: Карпати, 1981; *його ж:* Хто і навіщо обілює історію унії. — Ужгород: Карпати, 1985; *його ж:* Уніатство: правда історії і вигадки фальсифікаторів. — Львів: Вища школа, 1988.

[83] *Данко О.* Назв. праця. — С. 349; *його ж:* Православна церква на Закарпатті // Закарпаття під Угорщиною 1938–1944 рр. — С. 165, 166; *Фенич В.* Назв. праця. — С. 82.

(О.Кабалюк, В.Кемень, В.Вакаров, Г.Плиска та ін.), богословську освіту, як і висвячення, здобули в лоні Російської православної церкви. До того ж, як слушно зауважує О.Данко, «формація священиків, які здобули освіту в Сербії, не різнилася від формації священиків, висвячених в Росії, оскільки тогочасні сербські єпископи й викладачі сербських богословських семінарій і факультетів самі здобували освіту в богословських академіях царської Росії»[84]. Тож не диво, що угорські офіційні кола обрали давно випробувану тактику відкритої підтримки уніатства і ворожого ставлення до вірних та духовенства Православної церкви на Закарпатті. З метою перевірки на лояльність православного духовенства Закарпаття на рівні заступника міністра освіти і віросповідань Ш.Єсенські та регентського комісара краю М.Козми в грудні 1939 р. було вирішено створити церковну верифікаційну комісію, яка мала виявити факти антиугорських настроїв чи вчинків з боку священиків[85].

Про ступінь неприхованої ворожості влади до православних свідчать і численні скарги вірних щодо знущань угорських солдат над священиками та їхніми родинами, конфіскації релігійної літератури, присилування до переходу в унію тощо, які вже в перші місяці окупації краю почали надходити до Будапешту. Тероризування православних змусили єпископа В.Раїча 27 квітня 1939 р. звернутися з цього приводу з листом до міністра освіти і віросповідань Б.Гомана. Рівно через рік (25 квітня 1940 р.) меморандум-протест проти ставлення угорської влади до православних Закарпаття передав Міністерству закордонних справ Угорщини югославський посол у Будапешті. Дещо пізніше, 22 червня 1940 р. монахи з с. Теребля звернулися до прем'єр-міністра Угорщини графа П.Телекі з вимогою повернути їм насильно відібраний жандармами монастир[86].

---

[84] *Данко Й.* Спроба українізації православної церкви на Закарпатті у кінці 1930-х років // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. — Ужгород, 2002. — Вип. V. — С. 36.

[85] *Данко О.* Православна церква на Закарпатті. — С. 170; *його ж*: Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939–1944 рр. — С. 353.

[86] Документи розповідають (Про уніатську церкву). — С. 171–179; Документи свідчать (Про уніатську церкву). — С. 121–132; *Данко О.* Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939–1944 рр. — С. 352, 353.

І все ж, починаючи з вересня 1939 р. угорські урядові кола поступово дійшли переконання, що загрозу з боку православних не варто перебільшувати, оскільки домагання греко-католицького єпископа О.Стойки та його прихильників обіцяної автономії для Закарпаття були значно небезпечнішими, ніж, на перший погляд, аполітичне русофільство православного духовенства. Згідно нової стратегії у стосунках між греко-католиками і православними влада мала виконувати роль миротворця. Не викликає заперечень висновок ряду дослідників про те, що кардинальні зміни у ставленні угорського уряду до Православної церкви на Закарпатті упродовж осені 1939 — кінця 1940 рр. були спричинені прагненням православних домогтися вирішення питання щодо юридичного статусу своєї церкви в кордонах Угорщини і, насамперед, їхнім засудженням автономістських домагань греко-католиків[87].

Зміни у ставленні Будапешту до православних Закарпаття відбувалися у контексті загальної переоцінки пріоритетів угорської церковної політики. Йшлося про формування нової релігійної доктрини, вагомою складовою якої мало бути створення у найближчій перспективі єдиної організаційної структури для всіх православних вірних Угорщини. Ідея організаційного та канонічного статуювання автокефальної «Православної церкви Угорщини» у складі трьох єпархій (угорської з асимільованих православних, мукачівської та громад Румунської і Сербської православних церков) була її основною компонентою[88].

У пошуках розв'язання питання щодо юрисдикції автокефальної православної церкви угорський уряд змушений був відмовитись від можливих послуг Сербського патріархату, перспектива яких відкривалася у зв'язку з тимчасовими добросусідськими відносинами Белграду і Будапешту. По-перше, для останнього церковна залежність від національної церкви іншої країни суперечила принципам державного суверенітету. По-друге, угорська сторона добре розуміла різницю у статусі Сербської православної церкви і Константинопольського вселенського патріархату.

Не без участі урядових кіл Угорщини відбувається загострення антисербських настроїв серед православного духовенства Закарпаття. Водночас угорський уряд, сподіваючись здобути автокефалію

---

[87] *Фенич В.* Назв. праця. — С. 87; *Офіцинський Р.* Назв. праця. — С. 76.

[88] *Данко О.* Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939–1944 рр. — С. 356.

від Вселенського патріарха, посилює контакти з архієпископом Савватієм у Празі, попередньо пересвідчившись у надійності його зв'язків з Константинополем. У підготовленому архієпископом «Меморандумі у справі організації Православної Церкви в Угорській Русі», переданого 5 березня 1940 р. через угорського генерального консула у Празі Міністерству освіти і віросповідань Угорщини, пропонувалося всіляко підтримати ту групу православних священиків Закарпаття, які продовжували орієнтуватися на Константинопольську патріархію[89].

Такий план заходів цілком влаштовував угорський уряд, а ряд подальших подій об'єктивно мали сприяти його реалізації. Політичний конфлікт, який виник у березні 1941 р. між Угорщиною та Югославією, мав своїм наслідком вступ угорських військ на початку квітня того ж року на територію останньої. За спротив німецьким планам підпорядкувати православних віруючих Центрально-Східної Європи Синодові Російської православної церкви за кордоном, німцями було інтерновано у Белграді єпископа В.Раїча.

Своєрідним заключним акордом став декрет регента М.Горті від 27 квітня 1941 р. про призначення єпископським намісником і адміністратором для угорських і закарпатських православних громад з осідком у Будапешті протопресвітера М.Попова, а згодом, 1 червня 1941 р. — і архієрейським помічником архієпископа Савватія для православних Закарпаття[90]. В офіційного Будапешту не було особливих сумнівів щодо кандидатури М.Попова, оскільки його погляди з питань статуювання Православної церкви в Угорщині шляхом отримання автокефалії від Вселенського патріарха цілком співпадали з планами угорських урядових кіл. Проте у 1943 р. офіційному Будапешту у намірах творення Угорської автокефальної православної церкви все ж довелося поступитися імперським вимогам Німеччини щодо підпорядкування всіх православних єпархій і громад центральноєвропейських країн Синодові єпископів РПЦ за кордоном.

Отже, за роки окупації Закарпаття місцева Православна церква подолала шлях від стану переслідуваної (березень 1939 — літо 1940 рр.), коли православ'я трактувалося центральною та

[89] *Данко О.* Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939–1944 рр. — С. 356.

[90] *Музичка І.* Церковная жизнь // Календарь культурно-просветительского общества имени Александра Духновича на обыкновенный годъ 1942. — Ужгородъ, 1941. — С. 84–86.

місцевою угорською окупаційною владою не як релігія, а, насамперед, як політична позиція, до стану церкви підтримуваної тією ж владою (1940–1944 рр.).

Брак достатньої джерельної бази не дозволяє глибоко проаналізувати зміст угорської політики щодо інших, як традиційних віровизнань, так і нових деномінацій, утворених на Закарпатті, як правило, в умовах демократичної секулярної Чехословаччини. Складність відтворення такої політики пояснюється й тим, що значна кількість конфесійних об'єднань регіону були поліетнічними за складом вірних. Їхня національна приналежність, як правило, ставала визначальним фактором у ставленні угорської влади й щодо етноконфесійних утворень.

Окрему групу із них складали ті релігійні об'єднання, які, порівняно з іншими, були контрольованими владою, користувалися її підтримкою і використовувалися задля реалізації планів мадяризації населення Закарпаття (римо-католики, кальвіністи, адвентисти сьомого дня (суботники).

Таким чином, політика офіційного Будапешту щодо етнорелігійних утворень Закарпаття мала чітко визначений адресний характер і підпорядковувалася загальному курсу на інкорпорацію закарпатських земель у складі Угорщини та прискорену мадяризацію етнічних спільнот краю. Поряд з підтримкою і толерацією конфесійних об'єднань, основу яких складали, насамперед, угорці та німці і, частково, румуни, здійснювалася політика стримування поширення мережі громад нових протестантських деномінацій і навіть заборони їх діяльності, а також відвертого нищення юдейського релігійного комплексу.

Злочини окупантів проти мирного населення, його економічне пограбування, дискримінація за національною ознакою в усіх сферах суспільно-політичного і духовного життя зумовили наростання руху опору закарпатців, на ідейно-політичне спрямування якого вирішальний вплив мав Радянський Союз, його Збройні сили, які наприкінці жовтня 1944 р. очистили територію Закарпаття від окупаційних військ.

§2. Рух опору, його ідеологічна та зовнішньополітична спрямованість. Входження Закарпаття до складу СРСР

Встановлення окупаційного режиму на Закарпатті супроводжувалося запровадженням тотального контролю за суспільними настроями, масовими репресіями, насамперед щодо творців і прихильників Карпатської України, погромом усіх суспільно-політичних сил, які тим чи іншим способом проявляли непокору агресорам. Проте і за таких обставин, ускладнених фізичними каральними розправами з найактивнішими представниками антиокупаційних сил та масовим переходом закарпатців, як вияв протесту проти угорської окупації, на територію СРСР, соціальна база руху опору, привнесеному в край, військово-поліцейському режиму не була ліквідована. У ньому з початком окупації найбільш виразно проявилися український національний (націоналістичний) та комуністичний рухи.

У наявній літературі досить повно висвітлено рух опору закарпатців загалом, однак його складові — український національний та комуністичний інтернаціональний — представлені нерівномірно. Цьому є кілька пояснень. Насамперед, комуністичний рух на Закарпатті мав значно ширшу соціальну базу, формування якої було зумовлене двадцятирічною комуністичною прорадянською пропагандою в умовах Чехословаччини, організаційною та ідеологічною підтримкою комуністів краю з боку Комінтерну (ВКП(б), КП(б)У). Комуністи Закарпаття аж до закінчення Другої світової війни мали певні підстави претендувати на роль виразників суспільних настроїв, а в умовах радянської влади вони монополізували право на інтерпретацію історії краю, у тому числі і в період угорсько-німецької окупації. З огляду на це формувалося й відповідне ставлення щодо виявлення, збереження, дослідження та запровадження до наукового обігу джерел, що походили від того чи іншого політичного табору, політичної течії. Будь-які матеріали, що характеризували діяльність українських націоналістів, взагалі концентрувалися в архівах спецслужб і доступ до них навіть науковців був заборонений. Для аналізу, а отже, й для певних висновків відбиралися, насамперед, документи (директиви, звіти, спогади і т. д.) комуністичного спрямування. Документи ж, що походили від організацій чи угруповань, які діяли незалежно від комуністів, без їхньої «керівної ролі», знецінювалися,

наявна в них інформація ставилася під сумнів. Свідченням цьому може бути майже тридцятирічна історія щодо оцінки діяльності Комуністичної організації молоді («КОМ»).

Про цю організацію йшлося в статті С.Панька «Отважные люди» в газеті «Советское Закарпатье». На обласній партійній конференції (10 грудня 1955 р.) редакція згаданої газети була піддана критиці за публікацію матеріалів про «КОМ», «діяльність якої не вивчена (через 16 років з часу її утворення — *Авт.*) і не затверджена відповідними партійними органами». За дорученням партійної конференції бюро обкому КП України доручило спеціально утвореній комісії вивчити це питання. За розглядом матеріалів комісії бюро обкому партії констатувало, що «редакція обласної газети «Советское Закарпатье» допустила серйозну помилку, надрукувавши статтю С.Панька «Отважные люди», в якій вихваляється діяльність так званої організації «КОМ» і тов. Русина, як її керівника, і приписується цій організації незаслужено роль організатора підпільної боротьби трудящих Закарпаття за своє визволення. Не показано справжнього організатора боротьби трудящих — Комуністичну партію і її роль у національному і соціальному визволенні трудящих Закарпаття».

Бюро обкому партії ухвалило «1. Визнати статтю С.Панька «Отважные люди» шкідливою... 4. Роз'яснити тов. Русину, що справжнім організатором і керівником трудящих Закарпаття в їх боротьбі за соціальне і національне визволення була Комуністична партія і що він не по-партійному реагував на критику статті, в якій автор намагався заслонити роль Комуністичної партії неіснуючим «КОМом». Крім того, відділу пропаганди і агітації обкому партії доручалося «переглянути всі матеріали, які друкувалися про роботу підпільних організацій на Закарпатті, вилучивши ті, що неправильно трактують історичні факти, та вжити заходів до виправлення помилок, допущених в цих матеріалах»[91]. Тобто, обком партії посилював контроль за інтерпретацією історії краю. Тож до згаданої постанови Закарпатського обкому партії повернулися 1984 р.

У березні того року в Інституті історії партії при ЦК Компартії України розглядався лист члена КПРС з 1934 р. М.Ротмана, адресований ЦК КПУ. У листі йшлося про те, що, опублікувавши

[91] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО). — Ф. 1. — Оп. 53. — Спр. 90. — Арк. 213–214.

спогади В.П.Русина, редакція «Українського історичного журналу»[92] «...допустила серйозну помилку, бо (у спогадах — *Авт.*) у викривленому вигляді трактується хід революційної боротьби на Закарпатті в 1939 році, дані неправильні оцінки подій цього періоду. Про це чітко було сказано вже в постанові бюро Закарпатського обкому партії від 17 грудня 1956 року»[93].

В Інституті історії партії дійшли висновку, що «...було б неоправданим замовчувати факт існування цієї молодіжної групи (тобто, «КОМ» — *Авт.*). Адже йдеться про прояв, хоча і стихійний, антифашистських настроїв мас, про їх прагнення до возз'єднання з СРСР». Що ж до оцінки листівки, яку «КОМ» розповсюджувала 14 жовтня 1939 р., то в Інституті не підтримали думки М.Ротмана про те, що ця листівка «послужила приводом для розправи над багатьма товаришами»...хоча, звичайно, помилковість і авантюристичність заклику до збройного виступу в розрахунку на підтримку Червоної Армії очевидні». Заклик до боротьби проти окупантів, надія на допомогу, яку надасть трудящим Закарпаття Червона Армія, в авторів листівки, вважали в інституті, випливав не з аналізу і тим більше вірної оцінки реальності, а були виразом їхніх патріотичних почуттів і юнацького романтизму. «Група не мала зв'язків з партійним підпіллям. Уже тому вона не могла висувати вірні гасла»[94], — робили висновок в Інституті історії партії при ЦК Компартії України. І цей висновок був співзвучним зі згаданою постановою Закарпатського обкому партії.

Отже, якщо інформація про діяльність «КОМ», подана у статті С.Панька «Отважные люди», у 1955 р. розцінювалася партійними органами як шкідлива, то у спогадах В.Русина «У боротьбі проти фашизму» у 1984 р. — як помилкова. Звернемо при цьому увагу, що головною дійовою особою у статті виступав В.Русин, на той час голова Закарпатської обласної ради, в «Українському історичному журналі» спогади опублікував уже сам В.Русин — на той час заступник міністра соціального забезпечення УРСР. Саме ця обставина, тобто досить високий статус В.Русина в партійно-радянській системі влади, зумовили збереження інформації про діяльність «КОМ» та спроби її оприлюднення як складової антифашистського руху опору. Тобто, за радянських часів цінність

[92] Див.: Український історичний журнал. — 1983. — №3. — С. 93–103.
[93] ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 1. Спр. 723. — Арк. 103.
[94] ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 1. — Спр. 723. — Арк. 104.

для ідеологічної, політичної та наукової роботи становили лише ті джерела про рух опору, які мали прокомуністичний характер. Саме вони й відкладалися в архівних фондах, потрапляли в засоби масової інформації. Джерела ж іншого походження не тільки не збиралися, не документувалися, але й при виявленні могли нести пряму загрозу для їхніх творців та носіїв, особливо ж коли вони були позначені ідеями українського національного руху. З огляду на цю обставину та враховуючи тотальний погром українства і еміграції його носіїв з перших днів угорської окупації Закарпаття, джерельна база українського націоналістичного руху вкрай обмежена. Він може бути реконструйований лише фрагментарно.

Однак незаперечним є той факт, що Організація українських націоналістів намагалася попри значні втрати свого політичного і кадрового потенціалу в часи погрому угорськими окупантами Карпатської України утримати Закарпаття в орбіті загальноукраїнського націоналістичного руху. З цією метою у Братиславі, Відні та інших містах, де опинилася значна частина оунівців — втікачів з Карпатської України, були утворені нелегальні гуртки та курси, що готували кадри для повернення і роботи на Закарпатті. На одних з таких курсів спочатку в австрійському місті Вінернойштадт, а потім поблизу Мюнхена, впродовж трьох місяців навчалося близько двадцяти осіб[95]. Оунівські курси у Відні проходили І.Кедюлич, Ю.Рогач, І.Лишак, Ю.Торбич, І.Роман та ін. колишні захисники Карпатської України[96]. Повертаючись в Закарпаття, вони приступали до утворення місцевих організацій та груп і спрямовували їхню діяльність. У налагодженні зв'язків між проводом ОУН та Закарпаттям вирізнялися Ю.Химинець, С.Росоха, П.Стерчо та ін. впливові в оунівських колах діячі, незважаючи на їх орієнтацію — на С.Бандеру чи на А.Мельника. У лютому 1940 р. у Хусті на зборах активу націоналістичного руху, що проходили під керівництвом Д.Бандусяка, було утворено крайовий провід ОУН, керівником якого став А.Цуга. Були призначені керівники трьох районів, виділених в Закарпатті: керівником середнього району став Д.Бандусяк, східного — П. Погоріляк, західного — М.Габовда. Ідеологічну роботу мав спрямовувати С.Пап разом з Б.Волошиним та І.Романцем. Випуском і розповсюдженням преси опікувалися Ф.Тегза і В.Хромей, М.Орос

[95] *Бойко С.* Народ не прощає. — Ужгород, 1976. — С. 43.

[96] Там само. — С.44.

і В.Маркусь — організаційними справами. Зв'язок з центральним проводом ОУН (бандерівців) утримували І.Романець та М.Габовда. Саме через них на Закарпаття надходили директиви, література та фінансова допомога для місцевих організацій[97].

З метою поширення пропагандистської роботи підпільниками ОУН було налагоджено випуск нелегальної газети «Чин». Однак вийшло лише три її номери по 40–50 примірників кожен. Після того, як 15 березня 1941 р. І.Романець з кількома однодумцями зірвали з Хустського замку угорський прапор і на його місці вивісили український, поліції вдалося натрапити на слід підпільників і провести, особливо в Хустському, Тячівському та Іршавському округах, їх масові арешти. До судової відповідальності було притягнуто 165 осіб, процес військового трибуналу над якими провадився 16–17, 22 і 24 липня 1942 р. у Мукачевому. Трибунал констатував, що «підсудні проголошували, що Закарпаття завжди було українською землею, такою і залишиться, у зв'язку з чим необхідно відірвати його від Угорщини і приєднати до України»[98].

Судова розправа над активом ОУН (бандерівців) паралізувала діяльність цієї організації на Закарпатті. Натомість міцнів комуністичний рух опору. Він мав значну соціальну базу, ідейно підготовлений актив і, головне, постійно живився моральною, кадровою, військово-технічною і фінансовою допомогою Радянського Союзу (Радянської України). То ж не випадково визначальною складовою цього руху з самого його початку, разом з боротьбою проти окупантів, став і рух за єднання Закарпаття з УРСР у складі СРСР.

Долаючи труднощі організаційного характеру, пов'язані з переходом Закарпатської крайової організації Компартії Чехословаччини у підпорядкування ЦК Компартії Угорщини, комуністи краю розгортали підпільну роботу. Вона розпочалася в районах, що дісталися Угорщині за рішенням Віденського арбітражу, а з березня 1939 р. поширилася на всю територію окупованого угорцями Закарпаття. Активну роботу уже з жовтня 1938 р. розгорнув Ужгородський підпільний комітет, який очолювали М.Ротман, Г.Бачо, О.Бурич, Й.Фігула. Він став своєрідним організаційним центром антиугорського комуністичного підпілля. За участю комітету утворювалися нові підпільні осередки, на контакти з ним

[97] *Химинець Ю.* Назв. праця. — С. 119.

[98] Див.: Там само. — С. 119–120.

виходили такі ж осередки, що виникали в інших місцевостях. Нелегальні партійні осередки об'єднувались у дільниці, керівництво якими здійснювали районні комітети. Мукачівський райком партії очолював Я.Шомпляк, Севлюський — Ю.Онуфрій, Берегівський — Й.Товт, Великоберезнянський — І.Планчак та Є.Лебович, Перечинський — І.Кедюлич, Іршавський — І.Зейкань. Коли ж Ужгородський партійний комітет було викрито поліцією, роль керівного центру підпілля перебрав на себе Великоберезнянський райком партії[99].

Аналіз численних опублікованих робіт та архівних матеріалів свідчить, що в комуністичному підпіллі активну участь брали представники різних національностей Закарпаття — українці (саме так ідентифікували себе на той час комуністи краю, та й не тільки вони — *Авт.*), угорці, євреї, словаки та ін. Інтернаціональною за своїм складом була група О.Борканюка, десантована на Закарпаття на початку січня 1942 р. До неї входили, крім О.Борканюка, ще один українець із Закарпаття М.Можарович, угорці Й.Декань і Д.Кеваго, закарпатський єврей С.Габерман та єврей-москвич В.Розовський. У зв'язку з провалом групи О.Борканюка поліція розпочала масові арешти. Як повідомляв начальник поліції Ужгорода міністру внутрішніх справ за перший квартал 1942 р., ще до закінчення слідства було заарештовано 160 осіб різних національностей, а на червень того ж року — 200.[100] Судовий процес військового трибуналу начальника генерального штабу угорської армії в Ужгороді тривав з 15 до 28 липня. Великими були втрати підпільників Великоберезнянського, Перечинського і Рахівського районів. 63 антифашисти були інтерновані, а «137 підкарпатців — угорців, русинів, німців, євреїв», відзначалося в циркулярі регентського комісара В.Томчані начальникам адміністративних експозитур і окружним начальникам про посилення боротьби з підпільним комуністичним рухом на Закарпатті від 7 вересня 1942 р., були засуджені (з них 11 — до смертної кари, з яких 5 помилувано з заміною страти довічною каторгою, 15 — до довічної каторги, 15 — до каторги на 15 років, а решта — до каторги від півтора до 14 років). 31 липня 1942 р. І.Планчак, Р.Вінер, Г.Якубович, Д.Шенбергер, Ш.Симкович і О.Ленько були страчені в Ужгороді[101].

---

[99] *Співак Б.І.* Назв. праця. — С. 308, 310.

[100] *Пушкаш А.* Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945. — С. 345, 347; Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 1. — С. 32.

[101] Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 313–314, 465.

Інтернаціональний склад підпілля до певної міри зумовлював і характер та зміст пропагандистської й організаційної роботи. Добуваючи папір, друкарські машинки, ротатори та інші матеріали, підпільники виготовляли і масово розповсюджували листівки і відозви, нелегальні комуністичні газети, записували і поширювали радянські радіопередачі. Їм вдалося випустити по кілька номерів газет «Карпатська правда» українською мовою, «Мункаш уйшаг» — угорською та «Наш глас» — словацькою.

Пропагандистська діяльність комуністичного підпілля мала чітку антиугорську та прорадянську спрямованість. Викриваючи злочини окупаційного режиму проти жителів краю, його шовіністичну політику, комуністи закликали трудящих до посилення руху опору. Вони пропагували радянський спосіб життя, досягнення СРСР (УРСР) у вирішенні соціальних і національних проблем у марксистському їх розумінні, етнічну спорідненість русинів/українців з українцями Радянського Союзу, історичну обумовленість входження Закарпаття до складу України. Підпільники збирали кошти для допомоги сім'ям заарештованих, а в окремих випадках і для придбання зброї та боєприпасів, які могли б знадобитися при наближенні Радянської Армії. Для прикладу зішлемося на донесення ужгородського прикордонного поліцейського капітанату МВС Угорщини від 27 листопада 1939 р. У ньому повідомлялося про розповсюдження у 28 селах комуністичних листівок, у зв'язку з чим було порушено судову справу проти 592 осіб. Під час слідства у підозрюваних вилучено 6 гвинтівок, 4 пістолети, 130 патронів, динамітний капсуль та запальне знаряддя[102]. Взимку 1942 р. поліція вилучила в населення Волівського, Тересвянського і Хустського округів майже 100 гвинтівок і пістолетів[103]. Попри систематичні попередження властей про карну відповідальність за зберігання зброї антифашисти краю, як з табору комуністів, так і націоналістів нехтували такими погрозами, а заготовлена ними зброя знадобилася учасникам українського національного підпілля під час формування структур Української повстанської армії, а комуністичного — розгортання партизанського руху.

Матеріали численних судових процесів показують, що придушення комуністичного, як і українського національного, руху було першочерговим завданням репресивного окупаційного режиму.

[102] Див.: Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 155.

[103] *Співак Б.* Назв. праця. — С. 331.

Регентський комісар В.Томчані 7 вересня 1942 р. писав начальникам адміністративних експозитур і окружним начальникам, що «вістря організації (комуністичної — *Авт.*) було спрямоване проти угорців і угорської держави», а тому «придушення цієї організації є життєвим інтересом всіх християн»[104]. Однак «життєві інтереси» окупантів поширювалися не лише на комуністів. Перед Кошіцьким крайовим судом у червні — листопаді 1940 р. постали не тільки комуністи, а й безпартійні. З 395 підсудних на цьому процесі 46 обвинувачувалися в керівництві підпільним рухом, 246 — сприянні підпільникам, а решта — в тому, що, знаючи про діяльність заарештованих, не донесли органам влади. За вироком цього суду були ізольовані керівники та активісти Ужгородського, Мукачівського і Берегівського підпільних комітетів та організацій в інших містах і багатьох селах та позапартійні громадяни. Вони були засуджені до різних строків ув'язнення[105].

Попри значні втрати, яких зазнав комуністичний рух під ударами окупаційних властей, саме його прихильники були потенційною опорою розвідувальних груп, які десантувалися на Закарпаття з території Радянського Союзу, у виконанні ними не лише своїх специфічних завдань, а й у розгортанні партизанської боротьби. З такими завданнями, зокрема, 5 січня 1942 р. в районі містечка Ясіня була висаджена група О.Борканюка, у 1934–1938 рр. першого секретаря крайової організації КПЧ. Вона мала координувати дії локальних підпільних груп та створити керівний центр антифашистського руху опору. За своїм складом група була інтернаціональною[106]. Та розгорнути діяльність вони не змогли. Д.Кеваго і М.Можарович загинули у перестрілці з поліцейськими, С.Габерман помер від ран, Й.Дейкань був схоплений жандармами, а В.Розовський здався контррозвідці. Останнім з групи до рук контррозвідки потрапив О.Борканюк, страчений 3 жовтня 1942 р. у Будапешті.

У наявній літературі згадується чимало розвідувальних груп, які діяли або ж робили спроби розгорнути діяльність на Закарпатті в 1939–1944 рр. Деякі з них ставили перед собою лише розвідувальні цілі, інші ж мали стати базою утворення нових та

---

[104] Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 314.

[105] Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 1. — С. 31.

[106] *Пушкаш А.* Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945. — С. 345.

координації бойових дій існуючих місцевих партизанських загонів. А.Пушкаш у додатках до праці «Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945» подає перелік «військово-розвідувальних груп, що діяли на Закарпатті в 1939–1944 роках» та «розвідувальних і партизанських загонів і груп, які були десантовані на Закарпаття в 1942–1944 роках»[107].

Напрацювання А. Пушкаша, безумовно, заслуговують уваги дослідників. Однак навіть судячи з назв переліків, що їх наводить А. Пушкаш, важко зрозуміти критерії їхнього поділу на «військово-розвідувальні» та «розвідувальні і партизанські», адже йдеться про одні й ті самі 1939–1944 рр. По-друге, не вказано, які групи зуміли розгорнути діяльність, а які, внаслідок тих чи інших причин, не змогли цього зробити. І, по-третє, до згаданих переліків включені не всі групи. Зокрема, А.Пушкаш серед груп, десантованих у район Мукачеве — Ужгород у червні — липні 1944 р., називає групи Г.Сопілкова, І.Маслова, І.Косика, В.Бурова та О.Тканка, проте він не називає групи В.Лаврова. Тим часом, групи І.Маслова, І.Косика і В.Лаврова, втративши засоби зв'язку, вийшли у тил радянських військ і повернулися в Український штаб партизанського руху (УШПР), а група Г. Сопілкова з'єдналася з групою О.Тканка[108], про яку йтиметься далі. Не вийшла на зв'язок, пропала безвісти і група В.Володіна (загін ім. Суворова), десантована в район Мукачеве в ніч на 6 травня 1944 р. До її складу входило 6 росіян, 2 українці та 2 словаки[109]. Не вдалося розгорнути діяльність і групі Я.Кузнєца, про яку також не згадує А. Пушкаш. З повідомлення уцілілого радиста групи О.Владимирова відомо лише, що після десантування цієї групи (загону) на територію Закарпаття, «7 угорців із загону розійшлись по домівках»[110]. Те саме можна сказати і про групу І.Деканя (5 росіян і 9 угорців), десантовану в край у ніч на 22 серпня 1944 р. Після висадки зібралося лише 3 члени групи і розгорнути роботу вони не змогли[111].

Можливості тієї чи тієї групи у розгортанні бойової діяльності на Закарпатті зумовлювалися як умовами (місцем) десантування, їхнім персональним складом і ступенем підготовки

---

[107] *Пушкаш А.* Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945. — С. 465 — 466.

[108] ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 353. — Арк.1.

[109] Там само. — Спр. 62. — Арк. 2, 8.

[110] Там само. — Спр. 288. — Арк. 9.

[111] Там само. — Спр. 95. — Арк. 5–6.

у спеціальних школах УШПР, так і надійністю можливих зв'язків з місцевими жителями та «відмобілізованістю» репресивного апарату в тому чи іншому районі. Саме ця, остання обставина мала вирішальний вплив на стан антифашистського руху опору. З перших днів угорської окупації репресивний апарат з особливою жорстокістю розправлявся з найменшими проявами антиугорських настроїв, у роки ж Другої світової війни та,особливо, після окупації Угорщини гітлерівськими військами (19 березня 1944 р.) ця жорстокість не мала меж.

Жандарми, поліцейські, військово-польові суди спрямовували свої удари, насамперед, проти учасників руху опору — підпільників та партизанів. Фізичний і моральний терор проти населення Закарпаття супроводжувався залякуваннями та лицемірними заграваннями. Одним з численних свідчень цьому може бути звернення угорської військової команди м. Ужгород від 23 червня 1943 р. до громадян. «Брати Русини, — йшлося у ньому. — Із підкарпатських газет ви дізналися про те, що російські більшовицькі жиди прислали сюди свої партизанські банди... Русини, народ князя Ракоція, не дайте обдурити себе ... Встаньте проти них хоробро і знищуйте їх всілякими засобами»[112]. Систематичними стали і попередження властей про карну відповідальність населення за збереження антиугорських листівок. Одне з багатьох таких попереджень читаємо в «Карпаторусском голосе» за 3 вересня 1944 р.: «Власти предупреждают население. За скрытие чужих летучек смерть!». Йшлося про те, що кожен громадяни, до рук якого попаде «неприятельская» листівка, повинен негайно здати її найближчому поліцейському чи жандармській станції[113]. На Закарпатті, певно, не знайдеться міста та села, де б не поширювалися заклики властей до населення знищувати підпільників і партизанів або ж доносити про них жандармам. Та і за таких умов, ризикуючи життям, трудящі краю не тільки допомагали учасникам руху опору, але й самі поповнювали їхні ряди.

28 серпня 1943 р. поблизу с. Драгово на Хустщині була висаджена група десантників у складі 7 осіб. До неї входили учасник громадянської війни в Росії угорець Ф.Патакі, чех В.Темпер-Поспішил та закарпатці С. і В.Чижмарі, С.Лизанець, М.Дякун та І.Ловга. Встановивши зв'язок з підпільними антифашистськими

[112] ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 298. — Арк. 22.

[113] Карпаторусскій голосъ. — 1944. — 3 сентября.

групами Хустщини, Свалявщини і Мукачівщини, вони тривалий час провадили різнобічну агітаційно-пропагандистську роботу серед закарпатців, збирали розвідувальні дані і передавали їх до Москви, здійснювали диверсійні акти. Про масову підтримку підпільників місцевим населенням свідчить хоча б той факт, що активну допомогу їм надавали шість братів і сестер М.Сірка та шестеро членів родини Г.Логойди. Маєтності Логойди стали своєрідним «партизанським штабом» на Хустщині. На кінець 1943 р. навколо підпільників Ф.Патакі об'єднувалось 110 антифашистів. Вони мали на озброєнні 25 гвинтівок, 26 пістолетів, ручний кулемет, 3 автомати, 106 гранат, 10 тис. патронів, 2 рації, ящик вибухівки. Хустські партизани мали зв'язок з підпільною групою у Будапешті, до якої входили Д.Вакаров, В.Орос, І.Логойда, І.Вейконь, О.Заяць, які пізніше були замучені в концтаборі.

На слід групи Ф.Патакі, що переросла в партизанський загін, угорська контррозвідка натрапила у лютому 1944 р. У ході масових облав та арештів було затримано майже 300 осіб. Воєнний трибунал у Сигеті 18 квітня 1944 р. засудив до смертної кари Марію, Ганну, Михайла, Миколу Сірків та Марію і Гаврила Логойдів, а велику групу патріотів — до багаторічного ув'язнення. 25 квітня того ж року вирок було виконано. Того ж дня у Мармарош-Сигетській в'язниці були страчені В.Жупан, М.Сокач і В.Чижмар. Для залякування місцевого населення 17 червня 1944 р. у Хусті, Севлюші, Чорнотисові, Текові були одночасно розстріляні В.Попадинець, І.Гангур, М.Калинич, І.Дякун, О.Гангера, М.Гечка, Є.Лейзман, П.Роман, В.Ірко, Ю.Уйфалуші, С.Вайс, М.Панько, П.Антоній, а всього в тюрмах і таборах тоді було знищено майже 100 партизанів і підпільників Закарпаття[114]. Сам же Ф.Патакі, схоплений контррозвідкою, утримувався у тюрмах Будапешта, Берегового та Ужгорода. У кінці серпня 1944 р. спеціальний трибунал Генерального штабу угорської армії в Ужгороді засудив Ф.Патакі до смертної кари. Страчений він був уже після державного перевороту, падіння гортизму і приходу до влади в Угорщині нілашистів, 4 листопада 1944 р. в містечку Шопрон разом з 10 іншими патріотами[115].

Враховуючи завдання, що ставилися перед розвідувально-диверсійними групами (розвідка, диверсії та організація партизанських

---

[114] Див.: *Співак Б.* Назв. праця. — С. 344–346.

[115] *Пушкаш А.* Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945. — С. 409.

загонів), УШПР при їх формуванні прагнув враховувати поліетнічний склад населення Закарпаття. До складу таких груп включалися представники різних національностей. Так, у групу Дюли Усти, десантованої 26 серпня 1944 р. у район Мукачеве, входило 5 росіян і 18 угорців. Крім своїх специфічних завдань, група мала «вивчати і ретельно фільтрувати осіб з місцевого населення, які прибувають у партизанські загони, перевіряючи їх на практичному виконанні бойових завдань»[116]. Незважаючи на загибель під час десантування 15 членів групи, їй вдалося не тільки розгорнути роботу, а й поповнити свій склад за рахунок місцевого населення та радянських військовополонених. На 7 вересня того ж року до групи Д.Усти приєдналося 20 росіян, 11 українців, один татарин, один чуваш та один мордвин. А після того, як до групи Д.Усти прибула група І.Прищепи (первісний склад її включав 11 угорців, 5 українців, 4 росіян, одного татарина та одного єврея, але один з літаків, на якому перебувало 10 десантників, розбився в Карпатах, що зумовило рішення УШПР об'єднати дві групи в одну — *Авт.*) вони стали притягальною силою для місцевих антифашистів та військовополонених. Якщо на час об'єднання (6 вересня 1944 р.) група Д.Усти — І.Прищепи, фактично це був уже партизанський загін, нараховувала 94 особи, то на 25 жовтня — близько 200 бійців, у тому числі 59 росіян, 84 українців, 20 угорців[117].

Найповнішу інформацію про бойову і політичну діяльність загону Д.Усти — І.Прищепи знаходимо у спеціальному звіті командування загону[118] та в ряді публікацій[119]. Ми ж акцентуємо увагу читача на тому, що, по-перше, групи Д.Усти і І.Прищепи, як і об'єднана, були інтернаціональними за своїм складом, а, по-друге, перетворившись у партизанський загін, вони змогли залучити до активної боротьби представників різних національностей Закарпаття. Це ж характерне і для груп М.Перечинського та В.Магарити. Десантовані в район Ужгорода 28 вересня 1944 р. (серед 20 десантників було 4 росіян, один словак і 15 українців)[120], групи за рахунок місцевого населення переросли у партизанські загони. Загін

---

[116] ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 363. — Арк. 3.

[117] Там само. — Арк. 1, 7, 11.

[118] Див.: Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 378–382.

[119] Див.: *Співак Б.* Назв. праця. — С. 351–352; Нариси історії Закарпаття. — Т. II. — С. 519 та ін.

[120] ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 212. — Арк. 20–21.

«За свободу Чехословаччини» (командир — М.Перечинський) на кінець жовтня того ж року нараховував 114 бійців, а загін імені О.Борканюка (командир — В.Магарита) — 103 бійці. Варто звернути увагу, що у власноручно заповнених анкетах ще перед вильотом до Закарпаття кожен з 15 українців зазначив: «народився у Закарпатській Україні, українець»[121].

Досвід діяльності розвідувально-диверсійних груп, що спрямовувалися на Закарпаття у 1939–1943 рр. за участю відповідних інституцій СРСР (УРСР), та особливо уроки діяльності загону Ф.Патакі, водночас зі зміною обстановки на фронтах Другої світової війни, зумовили і зміну підходів партійно-радянського керівництва, за погодженням з представництвами комуністичних партій зарубіжних країн, що перебували в Москві, щодо організації антифашистської боротьби у Польщі, Угорщині, Румунії та Чехословаччині, включно із Закарпаттям. 17 червня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалює постанову «Про створення партизанського з'єднання на території Чехословаччини»[122]. На підставі цієї постанови була утворена спеціальна керівна група для організації партизанського руху на Закарпатті, командиром якої став Герой Радянського Союзу підполковник О.Тканко, а комісаром — О.Страх, обидва досвідчені партизани. Саме з цього часу підпільний антифашистський рух набирає більш організованого характеру, перетворюючись у масову партизанську боротьбу закарпатців різних національностей та соціальних станів. Активна підтримка місцевим населенням бойової діяльності партизанських загонів Д.Усти — І.Прищепи, М.Перечинського, В.Магарити та інших відкрили можливості сформувати на базі діючих загонів і груп партизанське з'єднання.

Упродовж липня — серпня 1944 р. таке завдання вдалося вирішити О.Тканку, який висадився в районі м. Мукачеве 21 липня разом з групою визначеного УШПР партизанського штабу. Вони об'єднали діючі та десантовані в липні 1944 р. групи і загони та формували нові. 30 серпня того ж року О.Тканко радіограмою передавав ЦК КП(б)У (М.Хрущову) та УШПР (Т.Строкачу): «Отримую поповнення безоружних людей, до 500 чоловік»[123]. На 1 вересня 1944 р. у з'єднанні О.Тканка було вже шість загонів: К.Спіжового (50 осіб), Г.Сопілкова (50 осіб), А.Блиндюка (50 осіб), В.Куштана

[121] ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 212. — Арк. 21.
[122] Там само. — Спр. 353. — Арк. 9.
[123] ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 353. — Арк. 16.

(80 осіб), І.Куклішина (65 осіб), Ю.Вакули (120 осіб)[124], а на кінець жовтня до з'єднання О.Тканка входило 843 бійці[125].

Формування іншого партизанського з'єднання розпочалося з десантування 7 і 13 вересня на базу з'єднання О.Тканка групи у складі 19 осіб (2 росіян, 15 українців, один словак і один латиш, з яких 12 були уродженці Закарпаття і 7 — громадяни СРСР) під керівництвом В.Русина і І.Стендера, затверджених УШПР відповідно командиром і начальником штабу[126]. 17 вересня загін залишив базу з'єднання О.Тканка і вирушив у Свалявський і Мукачівський округи для виконання бойових завдань. Загін швидко зростав, поповнюючись місцевим населенням, і на 10 жовтня нараховував 89 бійців, у тому числі 7 росіян, 69 українців, одного словака, решта — угорці і євреї, а на 20 жовтня — 223 (8 росіян, 204 українці, два словаки, 9 угорців і євреїв[127]. На кінець жовтня загін В.Русина перетворився у партизанське з'єднання, що нараховувало майже 250 бійців у шести партизанських загонах. Їхніми командирами були закарпатці М.Логойда, Д.Керечун, І.Пекан, Л.Святиня, В.Мишко та П.Зозуля[128].

Бойова і політична діяльність з'єднань О.Тканка і В.Русина детально висвітлена у спеціальних звітах їх командирів, опублікованих у збірнику документів «Шляхом Жовтня»[129], та у цілому ряді публікацій. А.Пушкаш, зокрема, пише, що, «за неповними даними, закарпатські партизани з липня по листопад 1944 р. знищили 3600 ворожих солдатів і офіцерів, 1663 взяли у полон, вивели з ладу 24 паровози, 218 вагонів і платформ, 25 автомашин, підірвали 5 мостів, 3 склади і так далі»[130]. Що ж до агітаційно-пропагандистської роботи, то, цілком зрозуміло, суть її визначала пропаганда зовнішньої і внутрішньої політики Радянського Союзу, досягнень соціалістичного будівництва, неминучої перемоги СРСР у війні, історично зумовленої спорідненості слов'янського населення Закарпаття і Радянського Союзу (Радянської України). Такі мотиви стають домінуючими у пропагандистській діяльності

[124] ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 353. — Арк. 1.

[125] Див.: *Співак Б.* Назв. праця. — С. 350.

[126] ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 288. — Арк. 5.

[127] Там само.

[128] Див.: *Співак Б.* Назв. праця. — С. 353.

[129] Див.: Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 414–438.

[130] *Пушкаш А.* Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945. — С. 415.

партизанських з'єднань О.Тканка і В.Русина і водночас втілюються в конкретні дії — утворення підпільних народних рад як органів майбутнього місцевого самоврядування. Зокрема, В.Русин у звіті про діяльність з'єднання серед завдань, які були поставлені перед ним УШПР, виділяє наступне: «Організувати підпільні народні Ради в Свалявському і Мукачівському округах»[131]. І, судячи з архівних матеріалів, поряд з бойовою діяльністю, виконання цього завдання розглядалося у з'єднанні як пріоритетне. 21 вересня підпільна народна рада була утворена в с. Оленьово у складі 5 осіб, яку очолив Ф.Лизанець, 22 вересня — в с. Потік (4 осіб, В.Дерде), 23 вересня — с. Плоске (4 осіб, В.Мураль), 26 вересня — с. Солочин (6 осіб, І.Цимбалинець), 1 жовтня — с. Пасіка (6 осіб, Г.Бедзик). 28 вересня така ж рада у складі 8 осіб (голова — Н.Драгула) була утворена у м. Мукачеве, а 15 жовтня — у м. Свалява (10 осіб, М.Теслович). Загалом партизанами з'єднання В.Русина підпільні народні ради були утворені у 16 населених пунктах[132]. У згаданому звіті В.Русин продовжує: «Після визволення Закарпатської України Червоною Армією командири і партизани з'єднання створювали в селах народну владу — народні комітети — на базі підпільних народних Рад, і в інших селах, закликаючи населення до возз'єднання з Радянською Україною»[133]. Тобто, уже на той час доля Закарпаття була майже вирішена. Дипломатичні ж стосунки Й.Сталіна і Е.Бенеша, про які йдеться у загалом змістовній (не будемо звертати увагу на прикрі помилки автора на зразок того, що Організація українських націоналістів утворена в 1929 р. в Німеччині — стор. 6, або ж, що при уряді А.Волошина всі діючі на Закарпатті партії «были объединены в Украинский национальный союз» — стор. 7) монографії В.Мар'їної[134], збагаченої численними додатками оригінальних документів, слід розглядати як дипломатичну гру, і не більше.

Утворені ще у роки угорсько-німецької окупації підпільні народні ради, які в процесі звільнення Закарпаття набували статусу народних комітетів, та утворювані заново такі ж комітети в усіх населених пунктах краю визначали загальну політичну атмосферу,

---

[131] Див.: Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 427.

[132] ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 298. — Арк. 20–21.

[133] Див.: Шляхом Жовтня. — Т. V. — С. 437 — 438.

[134] *Марьина В.В.* Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. Документальный очерк. — М., 2003.

домінуючою ідеєю якої стараннями, насамперед, комуністів стала організація масового руху населення краю за приєднання Закарпаття до СРСР.

Безпосередню участь у формуванні народних комітетів брали колишні партизани і підпільники, з'єднання, загони і групи яких припинили свою діяльність. Зокрема, 9 листопада 1944 р. за наказом начальника штабу партизанського руху при Військовій раді 4-го Українського фронту були розформовані загін Д.Усти — І.Прищепи та з'єднання О.Тканка[135], загони М.Перечинського і В.Магарити 12 листопада з'єдналися з частинами Червоної Армії[136]. 1 листопада було розформоване і з'єднання В.Русина. Із його складу 62 бійці вступило до Червоної Армії, 11 — до Чехословацької та Югославської армій, 5 — направлено у розпорядження УШПР, 4 — у розпорядження штабу партизанського руху при Військовій раді 4-го Українського фронту, 18 — у навчальні заклади, 52 — на керівну роботу за місцем проживання, 53 — на роботу в органи народної сільської міліції, а 20, з огляду на вік та хвороби, відбули по домівках[137].

Активізувала свою діяльність легалізована комуністична організація краю, статуйована конференцією 19 листопада 1944 р. як Комуністична партія Закарпатської України (КПЗУ). На жаль, мандатна комісія не надала делегатам конференції якісного аналізу партійної організації. Було вказано лише, що у роботі конференції брало участь 294 делегати, серед яких 50% — селян, 35% — робітників, 15% — представників трудової інтелігенції та 124 гостей[138]. Однак з інших архівних документів довідуємось, що після звільнення Закарпаття від угорсько-німецьких окупантів була визнана партійність в КПЗУ 1994 колишніх членів Компартії Чехословаччини, а до 1 липня 1945 р. членами КПЗУ стали ще 2596 осіб. Всього на той час в 403 первинних організаціях нараховувалося 4590 комуністів — 3689 українців, 485 угорців, 182 євреї, 234 словаки. Причому, як доповідав ЦК ВКП(б) М. Хрущов, «при вступі до партії люди різних національностей (угорці, євреї, німці) видають себе за українців»[139]. Ця обставина, як і національний

[135] ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 363 — Арк. 4; Спр. 353. — Арк. 12.

[136] Там само. — Спр. 212. — Арк. 20–21.

[137] Там само. — Спр. 298. — Арк. 21.

[138] Шляхом Жовтня. — Т. VI. — С. 57.

[139] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 75. — Спр. 27. — Арк. 3, 9.

склад КПЗУ, свідчить про домінуюче посилення у краї україно-фільських тенденцій у їх прорадянському забарвленні, що й продемонструвала перша конференція партії. У доповіді на ній І.Туряниця, обраний конференцією секретарем ЦК КПЗУ, наголошував: «Насамперед, партія повинна за допомогою широких народних мас цілком очистити наш рідний край від німецько-мадярських фашистських шкідників, очолити масовий рух народу за приєднання до Радянської України..., завдання нашої партії (діяльність всіх інших партій, товариств постановами народних комітетів була заборонена — *Авт.*) полягає в тому, щоб забезпечити партійний провід і належну підготовку до скликання всенародних зборів, які призначені на 26 листопада, та обрання Народної Ради Закарпатської України, необхідно забезпечити, щоб на народні збори були обрані дійсно кращі представники народу»[140].

Ухвалені конференцією резолюції, насамперед, щодо возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною та про чергові завдання партійних організацій[141], визначили суть і напрям суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень на Закарпатті, структуру місцевого і крайового управління. Легітимність цим перетворенням мав надати Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України (26 листопада 1944 р.), схвалений ним Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, постанова з'їзду про конфіскацію поміщицьких земель та наділення нею трудящих селян, обрання з'їздом Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ), яка, «діючи по волі народу», через відповідні декрети впроваджувала б ці перетворення у життя.

Так, власне, і сталося. У суспільно-політичному і соціально-економічному житті розпочалися соціалістичні перетворення радянського зразка. 5 грудня НРЗУ своїми декретами зобов'язала всі сільські, міські та окружні народні комітети негайно припинити будь-які зв'язки і зносини з уповноваженим чехословацького уряду міністром Ф.Нємецом та його цивільним і військовим апаратом, а також узаконила перехід прав власності на державне майно від Чехословацької республіки та Угорського королівства до Закарпатської України. Того ж дня у повідомленні президентові Чехословацької республіки про рішення з'їзду Народних комітетів НРЗУ заявляла: «НРЗУ, являючись за рішенням з'їзду

[140] Шляхом Жовтня. — Т. VI. — С. 58–59.

[141] Див.: Там само. — С. 57–66.

єдиною центральною владою на всій території Закарпатської України, приступила до здійснення рішень з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною... НРЗУ чекає... негайної вказівки урядовому делегатові Чехословацької республіки, панові Нємецу залишити межі Закарпатської України»[142]. Задекларованe у цьому документі «здійснення рішень з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною» було сконцентроване на створенні такої політичної атмосфери, за якої ідеї з'їзду Народних комітетів, на противагу будь-яким іншим, стали б домінуючими у суспільній думці закарпатців. Таку атмосферу створював процес підписання Маніфесту з'їзду, організація численних зборів, мітингів, листів та заяв робітників і селян на підтримку його рішень. Окремі випадки відмови підписувати Маніфест громадянами чеської національності (Великоберезнянський округ), спроб залякати населення, до чого вдавалися чехословацькі офіцери в ряді сіл Волівського (Міжгірського), Севлюського (Виноградівського) та інших округів, як і прояви «нейтралітету» окремими служителями Греко-католицької церкви були негайно нейтралізовані[143]. Вони залишилися майже не поміченими на фоні широкомасштабної кампанії про рішення з'їзду Народних комітетів і діяльність НРЗУ, про підтримку населенням Червоної Армії та вступ юнаків до неї, про піднесення політичної пильності громадян, тиражування відповідної інформації про події такого характеру засобами радіо та газет «Закарпатська правда», «Закарпатська Україна», «Вісник НРЗУ». Цим, власне, і обмежувалася діяльність НРЗУ щодо виконання рішення з'їзду Народних комітетів про возз'єднання краю з Радянською Україною (звичайно ж, соціально-економічні перетворення соціалістичного характеру, здійснювані народними комітетами, створювали матеріальну (економічну) базу возз'єднання — *Авт.*). Все ж інше вирішувалося поза межами Закарпаття. Більш того, навіть підписання 29 червня 1945 р. договору між Радянським Союзом і Чехословацькою Республікою про возз'єднання Закарпаття

[142] Шляхом Жовтня. — Т. VI. — С. 90–91.

[143] Детальніше див.: *Довганич О.* Питання возз'єднання у доповіді Політуправління 4-го Українського фронту Головному політичному управлінню Червоної Армії // 1945 рік. Закарпатська Україна. Матеріали наук. конференції, присвяченої 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. Ужгород, травень 1995 р. — Ужгород, 1996. — С. 50–60.

з Радянською Україною відбулося без участі представників краю. Вони за ініціативою та прикладом НРЗУ скористалися правом подякувати урядам СРСР та УРСР за втілення у життя вікових мрій закарпатців[144].

Отже, період від початку звільнення Закарпаття від угорсько-німецької окупації, включно з розгортанням підпільно-партизанського руху, утворенням підпільних народних рад, легалізацією комуністичних організацій і, нарешті, формуванням народних комітетів, характерний привнесенням і утвердженням у громадській думці переконань в історично обумовленій необхідності і неминучості єднання Закарпаття з Радянською Україною та вирішення на цій основі всіх проблем соціально-економічного розвитку краю. Над формуванням відповідної громадської думки працювали підпільники і партизани (після вигнання угорсько-німецьких окупантів — з особливою активністю — *Авт.*), комуністи та політоргани Червоної Армії. Однак, якщо до першої конференції КПЗУ така робота здійснювалася ніби за їхньою власною ініціативою, то своїми рішеннями згадана партійна конференція надала цій роботі системності, організованості та наступальності. І не лише у сфері державної належності Закарпаття, а й в інших сферах, включаючи проблеми співжиття різних етнічних громад краю, статусу його слов'янського населення. Насамперед, саме у вказаний період у різних документах партійних організацій та народних комітетів, як органів самоврядування, місцеве слов'янське населення ідентифікується як «карпатоукраїнський», «закарпатоукраїнський» народ, «українці Закарпаття», «закарпатські українці», а сам край — «Закарпатська Україна».

Не обійшла конференція увагою і мовне питання. Ось що говорив на конференції з цього приводу І.Ледней: «Дальше дуже важне питання є наша школа. Стараймося про піднесення культури, та раз на все закінчим старі наші хиби, язикове питання (оплески та вигуки — так в протоколі конференції — *Авт.*). Ми бажаємо, щоби в наших школах (молодь) вчилась народною мовою українською, і не лише в школах, але в урядах (в органах місцевого самоврядування — *Авт.*). Книги для шкіл просимо з Радянської України»[145]. Йому вторив І.Туряниця: «Шкільне питання на нашій території раз на все рішене — в школах та урядах обов'язкова

[144] Див.: Шляхом Жовтня. — Т. VI. — С. 287–291 та ін.

[145] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 75. — Спр. 26. — Арк. 17.

є наша рідна мова. У середніх школах буде повинне навчання руського язика (бурхливі оплески та овації — так в протоколі — *Авт.*). Ми хочемо бути культурними, а для того потрібно є вчити на зрозумілій рідній мові»[146]. А на пленумі ЦК КПЗУ 27 листопада 1944 р. І.Туряниця конкретизував: «У наших школах викладовою мовою буде українська. Обов'язковою мовою в середніх і вищих школах буде руська мова»[147]. Тобто, йшлося про те, хто такі слов'яни Закарпаття і які перспективи їх очікують. Комуністи краю висловилися за українську етнічну (національну) і мовну ідентифікацію (самоідентифікацію).

Перший з'їзд Народних комітетів покликаний був легітимізувати політичну платформу КПЗУ. Серед обраних на з'їзд 663 делегатів було 258 представників селян, 178 — робітників, 172 — інтелігенції, 55 торгівців і ремісників. Етнічні громади краю представляли, за підрахунками М.Трояна, 622 українці/русини, 26 угорців, 5 росіян, 4 євреї, 2 словаки, 2 німці, 2 румуни[148]. Відповідну атмосферу роботі з'їзду створювала присутність серед 116 його гостей представників від політорганів Червоної Армії (Л.Брежнєв, Л.Мехліс, С.Тюльпанов та ін.), від підпільників і партизанів (О.Тканко, В.Русин, І.Прищепа, Д.Уста, Г.Казначеєв, Г.Ревес) та від інтелігенції (О.Федінець, С.Добош, М.Троян, В.Бурч та ін.).

Таким чином, рішення партійної конференції та з'їзду Народних комітетів знаменували собою початок динамічної радянизації Закарпатської України, соціалістичних перетворень з притаманними їм класовим, інтернаціональним та атеїстичним підходами в оцінці будь-яких процесів, явищ і подій суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку краю. Та, насамперед, нова прорадянська влада, що формувалася на Закарпатті, мала убезпечити інтереси «робітників і селян», за якими приховувалися інтереси самої влади, від зазіхань «ворогів народу». Такі наміри і були зафіксовані у виступах делегатів партійної конференції та її рішеннях. І.Желізко, зокрема, говорив на конференції: «Но працювати з нами може лиш той, хто має чисті руки та совість. Активних фашистів простити не можемо (вигуки: «знищити» — так в протоколі — *Авт.*), а котрі менше прогрішили, тим треба простити

[146] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 75. — Спр. 26. — Арк. 20–21.

[147] Там само. — Арк. 29.

[148] *Пагиря В.* Разом з Україною. Історичний нарис. — Ужгород, 1999. — С. 3.

і дати часу, щоб вони поправили свої хиби»[149]. Та коли І.Желізко говорив про «активних фашистів», то конференція була налаштована більш радикально. Параграфом шостим програмних засад партії конференція ухвалила: «Вигнати мадяр та німців з нашої батьківщини» (бурхливі оплески та овації, (вигуки) «виженемо»)[150]. Водночас, у резолюції конференції (впадає у вічі, що делегати говорили українською мовою, а резолюція написана російською — *Авт.*) стверджується: «Улучшить жилищные условия рабочих за счет предоставления им через народные комитеты квартир бежавших немцев, венгров и их пособников»[151]. Звернімо увагу на цю неоковирну фразу — «бежавших немцев, венгров и их пособников». Розвиток подальших подій на Закарпатті дає підстави розуміти під цими «пособниками» учасників українського національного руху, проти яких, як і проти німців та угорців краю, розпочали репресії військові комендатури, спецслужби та місцеві органи влади. Автори згаданої резолюції вимушені були за такою словесною формулою приховувати справжні цілі, адже закарпатці були свідками того, як впродовж угорсько-німецької окупації одночасно вели антифашистську боротьбу представники як комуністичного інтернаціонального, так і українського національного рухів опору. Та переможцями виявилися лише одні — учасники та прихильники комуністичного підпільно-партизанського руху, інші ж — учасники українського антиокупаційного руху були перетворені якщо не у ворогів трудящих, то у їхніх поплічників («пособников»). Належить, однак, зауважити, що згадана партійна конференція лише зафіксувала процеси, які розпочалися в Закарпатті ще до конференції. Як свідчать відомі дослідники історії Закарпаття О.Довганич, О.Корсун та С.Віднянський, репресивні акції проти німців та угорців розпочалися згідно з постановою Військової ради 4-го Українського фронту від 13 листопада 1944 р. та відповідного наказу військового коменданта про збір військовозобов'язаних угорців і німців під приводом використання їх на триденних відбудовчих роботах. З 18 листопада по 16 грудня того року на реєстраційні пункти з'явилося 22 951 громадян угорської і німецької національності. Всі вони були відправлені у табори військовополонених, у яких значна частина з них загинула,

[149] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 75. — Спр. 26. — Арк. 16.
[150] Там само. — Арк. 15.
[151] Там само. — Арк. 23.

решта ж були направлені на роботи до Донбасу, Казахстану та Сибіру. Загалом, як подають згадані автори, впродовж зими 1944 — весни 1945 рр. репресій за національною ознакою зазнали близько 40 тис. осіб угорської та німецької національностей Закарпаття, більше половини з яких загинули у таборах[152].

Зазнали репресій від нової влади і учасники українського національного (націоналістичного) руху. Попри відчутні втрати, яких зазнав цей рух 1942 р., за допомогою центрального проводу ОУН та під впливом масової збройної боротьби Української повстанської армії (УПА) в інших західноукраїнських регіонах націоналістичне підпілля зуміло не тільки зберегти кадри, а й вдалося восени 1944 р. до цілого ряду акцій, насамперед, організаційного характеру. Нарада оунівського активу у Хусті у січні 1945 р. утворила Закарпатський крайовий провід ОУН, який очолив Д.Бандусяк, та призначила референтами: військовим — А.Цуга, з пропаганди — М.Ороса, зв'язку — М.Габовду, господарської частини — І.Немеша і служби безпеки — Г.Бандусяка. В Ужгороді, Хусті, Буштині та інших населених пунктах були утворені окружні проводи. Планувалося на березень 1945 р. сформувати на Закарпатті загін УПА, у Вишківських лісах були організовані спеціальні курси старшин, заготовлялася зброя, виготовлялися й поширювалися агітаційно-пропагандистські матеріали. Про все це дізнаємося з брошури «Народ не прощає», автором якої був «колишній чекіст» (так представлений він в анотації згаданої брошури — *Авт.*) С.Бойко. На підтвердження висновків про «антинародну діяльність» українського національного руху С.Бойко наводить чимало прикладів репресивних дій нової влади проти учасників цього руху, у процесі яких українські націоналісти, за переконанням автора, виявляли свою антинародну діяльність. Він, зокрема, пише про те, що під час обшуку у «колишнього волошинського січовика» Білика було вилучено кулемет, автомат, дві гвинтівки, 6250 патронів і 400 примірників оунівської літератури. Тоді ж під час обшуку

[152] *Довганич О., Корсун О.* Акція командування 4-го Українського фронту і військ НКВС по затриманню та ізоляції військовозобов'язаних угорців і німців Закарпаття // Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 1. — С. 57–62; *Віднянський С.* Доля угорців та німців Закарпаття під час «радянізації» краю у 1944–1945 рр. // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 23–24 червня 2005 р. — К., 2005. — С. 192–193.

в Береговому у референта з пропаганди крайового проводу ОУН М. Ороса (Данила) було знайдено 77 примірників оунівської літератури, чисті бланки з печатками різних установ Народної Ради, друкарська машинка, два револьвери, гвинтівка, автомат, гранати, патрони[153].

Така діяльність як організаційних центрів, так і окремих членів ОУН–УПА та їхніх симпатиків жорстоко переслідувалася. Кожен претендент на посаду державного службовця будь-якого рівня в Закарпатській Україні брав на себе зобов'язання вести боротьбу проти «ворогів народу». «Я присягаюся точно і неухильно виконувати всі рішення Народної Ради, як єдиної центральної влади, діючої з волі народу Закарпатської України. — говорилося у присязі членів Народної Ради і державних службовців, ухваленій декретом Народної Ради на початку січня 1945 р. — ... Я присягаюся, як зіницю ока берегти державну таємницю і безпощадно викривати всіх ворогів моєї батьківщини і Радянського Союзу»[154]. Таким чином, українські буржуазні націоналісти — «найлютіші вороги радянського народу» — стали і ворогами закарпатців. І найрішучішу боротьбу з ними в умовах присутності в Закарпатті радянських військових частин повели ті сили, які у роки угорсько-німецької окупації краю, як і учасники українського національного руху опору, боролися проти окупантів. Колишні підпільники і партизани комуністичного інтернаціонального руху опору склали основу утвореної на Закарпатті за декретом Народної Ради від 18 грудня 1944 р. народної дружини (міліції) та служби безпеки. До народних дружин приймали робітників, селян та інтелігенцію, які бажали «без відриву від своєї основної роботи зі зброєю в руках захищати населення Закарпатської України від зазіхань зовнішніх і внутрішніх ворогів»[155]. До таких, поряд з угорцями і німцями, були віднесені і учасники націоналістичного руху.

Того ж дня декретом Народної Ради Закарпатської України був утворений спеціальний суд, діяльність якого поширювалася на всю територію Закарпаття. Серед перерахованих у шостому параграфі справ, які підлягали розгляду цього суду, значилися, зокрема, справи: «е) про осіб, що саботують діяння НРЗУ та які провадять агітацію і пропаганду проти нашої визволительки — Червоної

[153] *Бойко С.* Народ не прощає. — Ужгород, 1976. — С. 56–57.

[154] Шляхом Жовтня. — Т. VI. — С. 153.

[155] Там само. — С. 141–142.

Армії; є) про всіх осіб, які посягають на заступників (керівників — *Авт.*) уряду та громадських діячів; ж) про осіб, діяльність яких скерована на розпалювання національної і релігійної ворожнечі»[156]. Кожна з цих статей, як і ряд інших, могла бути використана і використовувалася для репресій щодо учасників і прихильників націоналістичного підпілля. Причому, як зазначалося у згаданому декреті, «в своїй діяльності спеціальний суд має на увазі виключно інтереси народних мас і діє на основі засад, викладених в Маніфесті 1-го з'їзду делегатів Народних комітетів Закарпатської України» і «...керується своєю народною правосвідомістю та внутрішнім переконанням». Тим не менше, спеціальний суд наділявся правом щодо обвинувачених «...застосовувати тюремне ув'язнення терміном на 10 років або розстріл з конфіскацією майна»[157]. На жаль, погром українського націоналістичного руху у період і після визволення Закарпаття Червоною Армією не досліджувався. Згадана специфічна, підготовлена на замовлення, брошура С.Бойка далека від об'єктивності. Розділ же «Засудження членів Закарпатської крайової організації українських націоналістів» у першій частині книги «Реабілітовані історією. Закарпатська область»[158] слід розглядати як можливий на сьогодні початок дослідження цієї теми. Тим часом, проблема репресій проти закарпатців за етнічною та ідеологічною ознакою (угорці, німці та українські націоналісти) заслуговує, на нашу думку, окремого дослідження.

Суттєвою складовою радянизації краю стали зміни в сфері релігійного життя закарпатців. Зважаючи на великий авторитет, який мала Греко-католицька церква серед населення Закарпаття, військова адміністрація на перших порах утримувалася від насильницьких дій щодо Церкви, а керівництво 4-го Українського фронту та військовий комендант м. Ужгород демонстрували прихильність до єпископа Теодора (Ромжі), переконуючи його в необхідності співпраці з новою владою. Серед низки пропагандистських заходів, спрямованих на приєднання краю до Радянського Союзу, стало проведення 6 листопада 1944 р. зборів громадськості, пов'язаних зі святкуванням річниці Жовтневої революції. Владика Ромжа не міг проігнорувати настійливих запрошень

[156] Шляхом Жовтня. — Т. VI. — С. 144.

[157] Там само.

[158] Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 1. — С. 88–97.

організаторів виступити на зборах з привітанням армії-визволительки, її головнокомандувача Й.Сталіна та закликати народ Закарпаття до возз'єднання з Україною. Проте надто дипломатична кількахвилинна промова єпископа не виправдала сподівань армійських політпрацівників. Зумисне перекручена в дусі вимог, які ставилися перед владикою напередодні зборів, вона все ж з'явилася на шпальтах не лише «Закарпатської України», але й київської та московської преси під заголовком «Греко-католицький єпископ просить генералісимуса Сталіна, щоб приєднав Закарпаття до Радянської України»[159].

Вороже ставлення до керівництва Церкви як з боку військової адміністрації, так і Народної Ради зростало тим більше, чим рішучіше церковна ієрархія відкидала спроби використання її в неприйнятних для неї цілях. Місцева влада, керуючись настановами з Москви, всіляко фаворитизувала нечисленну Православну церкву, яка досі перебувала під юрисдикцією Сербського патріарха й з приходом радянських військових з'єднань активізувала зусилля на відновлення свого впливу в Закарпатті.

За посередництва члена військової ради 4-го Українського фронту генерал-полковника Л.Мехліса делегація православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії, очолювана заступником єпископа ігуменом Ф.Сабовим, у складі архімандрита О.Кобалюка, протоієрея Д.Белякова, секретаря єпархіального управління ієрея І.Кополовича та заступника голови Народної ради Закарпатської України П.Лінтура, 7 грудня 1944 р. прибула до Москви, де протягом тижня мала чотири зустрічі з місцеблюстителем патріаршого престолу митрополитом Алексієм і членами Священного Синоду РПЦ[160].

У врученій керівництву Московської патріархії петиції за підписами 23 священиків Закарпаття висловлювалося прохання: 1) підтримати перед Синодом Сербської православної церкви їхнє клопотання про перехід православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії під юрисдикцію Московської патріархії; 2) сприяти православним Закарпаття у перерозподілі рухомого й нерухомого церковного майна (храмів, парафіяльних будинків, церковних

---

[159] *Теодорович Н.* Ліквідація Греко-Католицької Церкви в СРСР // Український збірник. — Кн. 17. — Мюнхен, 1960. — С. 87.

[160] Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 6991. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 24–33, 33 зв.

земель, монастирів); 3) надати православним можливість готувати кадри на висвячення в Московському православно-богословському інституті та допомогти церковною літературою; 4) матеріально підтримати православну Мукачівсько-Пряшівську єпархію[161].

Члени Священного Синоду РПЦ співчутливо поставилися до прагнення кліру Мукачівсько-Пряшівської єпархії перейти в канонічне відання Московської патріархії та висловили намір звернутися до Синоду Сербської православної церкви за підтримкою цього клопотання. Членів делегації було запевнено також у сприянні щодо підготовки кадрів духовенства, постачанні церковно-богословської літератури та наданні матеріальної підтримки православним Закарпаття після їхнього переходу під омофор Московської патріархії.

11 грудня делегація разом з митрополитом Алексієм, архієпископом Ярославським Алексієм та керуючим справами патріархії протоієреєм Колчицьким була прийнята в Раді у справах РПЦ (РСРПЦ). Під час бесіди члени делегації повторно висловили свої пропозиції, викладені у петиції, а також наголосили на бажаності якнайшвидшого приєднання Закарпаття до Радянського Союзу: «Ми віддані Радянському Союзу, але ми рішуче проти приєднання нашої території до Української РСР. Ми не хочемо бути чехами ані українцями, ми хочемо бути росіянами і свою землю бажаємо бачити автономною, але в межах Радянської Росії». Делегація, погодившись з думкою голови Ради у справах РПЦ Г.Карпова про те, що це питання не може бути предметом обговорення на даній зустрічі, все ж надіслала листа Й.Сталіну з проханням включити Закарпатську Україну до складу СРСР у формі Карпаторуської Радянської Республіки[162].

Зустрічі в Москві мали виняткове значення для подальшого розвитку подій на Закарпатті. Не викликає жодного сумніву той факт, що переважаючими мотивами в домаганнях ієрархії Мукачівсько-Пряшівської єпархії було прагнення звести давні рахунки зі своїм одвічним конкурентом — Греко-католицькою церквою. Позбавити її традиційно вагомого впливу на населення краю й стати провідною конфесією в регіоні можливо було лише подавшись

[161] Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. — Т. 1 (1939–1953). — С. 233–234.

[162] Там само. — С. 234, 227.

під крило Московської патріархії, заручившись, отже, й підтримкою правлячого режиму. Тож одночасно із закликами до ієрархів та пастирів Греко-католицької церкви «возз'єднатися» з руським православ'ям влада вдається до їх переслідувань. Зокрема, 2 лютого 1945 р. був заарештований парох церкви в сел. Рахів, титулярний канонік, капітулярний радник о. П.Дем'янович, звинувачений у шпигунській діяльності й засуджений до розстрілу надзвичайним судом Закарпатської України. За такими ж звинуваченнями згодом були піддані арешту головний декан, середнянський парох Р.Кабація, ужгородсько-цегольнянський парох-декан Є.Ортутай, парохи І.Скиба (с. Мідяниця), С.Чизмара (с. Нове Село), К.Єлеш (с. Тросник), Ф.Дурневич (с. Жнятине), М.Микула (с. Завидове). Лише завдяки втручанню єпископа Ромжі кількох заарештованих тоді священиків (і серед них — Є.Пасулька з с. Ділове, титулярного декана І.Егреші з с. Богдан, Д.Поповича з Хуста, хустського пароха М.Русинко та імшадського пароха С.Данієловича) було звільнено. Щоправда, повторні арешти чекали на них у 1948–1949 рр[163].

Виконуючи стратегічний план Москви щодо ліквідації унії на Закарпатті, низку спеціальних декретів ухвалила Народна Рада Закарпатської України. Вони передбачали передачу греко-католицьких храмів у населених пунктах з переважаючим православним населенням Православній церкві, перерозподіл на користь останньої церковного майна, заборону публічних виступів діячів ГКЦ в пресі, відміну навчання релігії в школі, ліквідацію всіх діючих харитативних й освітніх церковних установ. Особливого удару Греко-католицькій церкві завдала постанова НРЗУ від 24 березня 1945 р. «Про вільну зміну релігій», яка фактично відкрито закликала віруючих Закарпаття до переходу в православ'я. «Закарпатська правда», коментуючи зміст документа, зокрема, тлумачила: «...Населення, що досі належало до греко-католицької віри, може вільно перейти до православ'я»[164]. Фабрикацією підписів осіб, а згодом і цілих громад, які нібито заявляли про бажання змінити віросповідання, лише протягом року Мукачівська греко-католицька єпархія втратила на користь православ'я 73 парафії[165].

---

[163] *Бендас Даниїл, о.* Назв. праця. — С. 291, 292; *Пушкаш Ласло. о.* Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть єпископа: — Львів: Ін-т історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. — С. 89.

[164] Закарпатська правда. — 1945. — 27 березня.

[165] *Пекар Атанасій В.,* ЧСВВ. Нариси історії церкви Закарпаття. — Т. 1. Єрархічне оформлення. Вид. друге. — Рим–Львів, 1997. — С. 151.

Декретом НРЗУ від 27 квітня 1945 р. з метою «упорядкування» церковних справ, вирішення майнових суперечок, що виникали між релігійними організаціями (громадами) на території Закарпатської України, було організовано Управління в справах культів, яке очолив відомий поборник православ'я П.Лінтур[166]. Новоутворений орган мав виступити своєрідним арбітром у протистоянні між греко-католицькими й православними парафіями, в основі якого були переважно майнові інтереси.

Уже 1 травня 1945 р. НРЗУ ухвалила декрет, за яким на користь православних мали вирішуватися всі питання, пов'язані з користуванням церковним майном. Зокрема, §1 декрету проголошував, що «все рухоме й нерухоме майно, яке належить до цього часу різним церквам як юридичним особам, переходить у розпорядження громади віруючих даної (православної — *Авт.*) церкви, незалежно від того, хто і як цим майном користується». Очевидно, що метою цього положення було закріплення за православними громадами, які не мали земельних наділів, тих ділянок, котрі межували з парафією, але перебували в користуванні греко-католицьких громад чи священиків. Характерно, що реалізація декрету, який набирав чинності з моменту його опублікування, покладалася на уповноважених НРЗУ з внутрішніх справ, землеробства, юстиції та Управління в справах культів[167]. Отже, за задумом авторів документа, саме майновий фактор мав стати головним регулятором і стимулом до розриву віруючих з греко-католицизмом та їхнього переходу в лоно православ'я.

Декрети та розпорядження Народної Ради Закарпатської України заохочували наступ православних не лише на територіях з православною більшістю, а й у суцільно греко-католицьких районах. Створивши умови для всіляких зловживань, утисків і насильства щодо уніатських громад й священиків, ці директиви призвели, зрештою, до різкого загострення стосунків між віруючими конфесій, посилили їхнє протистояння.

Методи, якими здійснювався наступ на позиції греко-католицизму, викликали спротив віруючих антиуніатським заходам нової влади. Від пасивних дій непокори й безрезультатних апеляцій до місцевого керівництва вони переходили до насильницького

---

[166] Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 19. — Арк. 46.

[167] ДАРФ. — Ф. 6991. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 173.

повернення церковних приміщень, зриву богослужінь щойно прибулих православних священиків, виселення їх з помешкань та вигнання з населених пунктів. Особливого розголосу набули подібні акції в селах Негрове, Ільниця, Білки Іршавського, Данилове Хустського, Ракошин Мукачівського округів. Досить часто на бік потерпілих ставали органи місцевого самоврядування, керівники яких, переважно греко-католики, користувалися довір'ям населення краю. Саботуючи виконання декрету НРЗУ від 1 травня 1945 р., сільські народні комітети не передавали церковне майно новоутвореним православним громадам, а зараховували його до громадського фонду й розподіляли, насамперед, серед інвалідів та учасників війни, багатодітних сімей, безземельних і малоземельних селян. У ряді випадків подібні розпорядження органів самоврядування отримували санкцію окружних партійних комітетів.

Згадані обставини змусили керівника Управління в справах культів П.Лінтура надіслати в серпні 1945 р. до РСРПЦ спеціальну довідку «Небезпека зростання католицької агітації в Закарпатській Україні», де наводилися факти антиправославних дій з боку католиків, віруючих інших конфесій, керівників органів місцевої влади. Про них йшлося й під час зустрічі П.Лінтура в жовтні 1945 р. в Києві з уповноваженим РСРПЦ по Україні П.Ходченком. Останній, оперуючи отриманою інформацією, повідомляв голову РСРПЦ Г.Карпова про відверту антиправославну агітацію з боку уніатів, саботаж єпископа Ромжі, греко-католицького кліру й значної частини місцевого керівництва щодо «упорядкування справ православної церкви й православного духовенства». Пояснюючи наявні проблеми неможливістю владних структур Закарпаття відкрито втручатися в церковні справи до вияснення статусу краю, П.Ходченко у спеціальній записці зазначав: «Тепер, коли договір з Чехословацькою державою щодо возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною ратифікований і, таким чином, з цього моменту Закарпатська Україна відходить і політично під наш вплив, — всі ці ненормальності будуть ліквідовані, тобто припиняться свавільні зносини греко-католиків — священиків і єпископа Ромжі — через чехословацьких католиків з Ватиканом, припиниться виконання ними польської пропаганди й впровадження його заходів на території Закарпатської України»[168].

[168] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 71; Спр. 8. — Арк. 59.

Остаточне вирішення питання про територіальну належність регіону прискорило «упорядкування» церковних справ на радянський кшталт. Супроводжувалося воно агресивною антиуніатською агітацією, закриттям греко-католицьких освітніх і допоміжних інституцій та відвертим сприянням православізації краю. В жовтні 1945 р. Синод РПЦ прийняв під юрисдикцію Московської патріархії Мукачівсько-Пряшівську єпархію, виконавши тим самим доручення РСРПЦ, схвалене Й. Сталіним 17 березня 1945 р., про виведення цієї єпархії з-під омофору Сербської православної церкви. Правлячим архієреєм нової єпархії було призначено єпископа Уманського Нестора (Сидорука). Владиці Володимиру (Раїчу), що спеціально прибув з Сербії, після розмов у Московській патріархії довелося відмовитися від Мукачівсько-Пряшівської кафедри. Перейнявши керівництво єпархією з центром у Мукачевому, єпископ Нестор не забарився налагодити тісні контакти з місцевою владою, заручитись її підтримкою й сприянням. Прибуття нового православного єпископа, якому невдовзі планувалося передати греко-католицьку єпископську палату в Ужгороді, на глибоке переконання місцевих можновладців, скасовувало юрисдикцію владики Ромжі та згодом мало привести до ліквідації греко-католицької єпархії в краї

Таким чином, упродовж 1939–1944 рр. у реалізації релігійної політики угорської влади на Закарпатті, як і її засадничих принципах, сталися суттєві зміни. Стосувалися вони, насамперед, двох найчисленніших і найвпливовіших у регіоні церков — Греко-католицької та Православної. Толерація Греко-католицької церкви, особливо в період встановлення угорського окупаційного режиму, зумовлювалася завданнями остаточного повернення втрачених Угорщиною внаслідок Першої світової війни територій, утвердження на них «угорського патріотизму» та прискореної мадяризації закарпатського населення. Особлива роль у їх здійсненні відводилася саме Греко-католицькій церкві, яка мала найпоширенішу інституційно-церковну мережу, традиційно високу підтримку населення краю і досить впливових очільників проугорської орієнтації. Не менш важливою справою для окупаційного режиму була й нейтралізація домінуючих в громадсько-політичному житті краю україно-фільської та русофільської орієнтацій і протиставлення їм ідеї «угрорусинізму» з долученням до її вирішення греко-католицького духовенства.

На противагу цьому угорські офіційні кола демонстрували неприховано вороже ставлення до вірних Православної церкви.

Традиційна відраза до слов'янського православного світу, яка переважала у громадській свідомості в Угорщині, де панівне становище упродовж століть посідали Римо-католицька та Реформатська церкви, трансформувалася за нових умов у ставлення до православ'я не як релігії, а як політичної позиції. Навіть факти переходу з унії до православ'я розцінювалися не інакше, як антидержавний політичний акт.

Суттєві переорієнтації політичного курсу угорського уряду стосовно двох провідних конфесій на Закарпатті сталися впродовж осені 1939 — літа 1940 рр. Вони були зумовлені, з одного боку, наростаючими сумнівами щодо відданості греко-католицького духовенства ідеям Святостефанської корони та його домаганнями (насамперед єпископом О.Стойкою та його прихильниками) автономізації Закарпаття. З іншого боку, значно привабливішою виглядала позиція православного духовенства, яке, прагнучи до вирішення юрисдикційного статусу Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії в межах Угорщини, виступало проти автономії Закарпаття. Саме ці обставини зумовили трансформацію угорської урядової політики у конфесійній сфері у бік біполярності — піднесення ролі православного фактора поряд з лояльним ставленням до греко-католицького.

Релігійну сферу захопили і процеси радянізації краю з вступом Червоної Армії на територію Закарпаття. Нищення організаційно-інституційних складових Греко-католицької церкви в регіоні, її матеріальних і духовних основ шляхом насильницького оправославлення краю стало визначальним напрямом релігійної політики нової влади.

Наявні публікації та архівні матеріали дають підстави для висновку, що ще до підписання договору між СРСР і Чехословаччиною щодо Закарпаття тут були проведені кардинальні соціально-економічні та суспільно-політичні перетворення, адекватні радянській партійно-політичній системі, логічним продовженням яких стало перетворення в січні 1946 р. Закарпатської України у Закарпатську область Української РСР.

Отже, угорська окупація Закарпаття, як пролог Другої світової війни, стала результатом геополітичного протиборства войовничих сил Європи. При цьому соціально-економічні, суспільно-політичні та духовно-культурні інтереси корінного слов'янського населення краю черговий раз були проігноровані. Реанімована у нових умовах теорія угрорусизму позбавляла його будь-яких перспектив

національного самоусвідомлення та самобутнього розвитку і прирікала на повну асиміляцію. Проугорська орієнтація закарпатців стала домінуючою і всіляко заохочувалась і підтримувалась окупаційним режимом. Конформізм еліти краю, що прикривався ширмою автономізму, видавався як визначальний чинник суспільної свідомості і народних прагнень. Чехофільська та, особливо, проукраїнська і комуністична орієнтація жителів Закарпаття розцінювались як антиугорські, антидержавні і всіляко поборювалися включно з фізичним знищенням їхніх виразників.

За часів угорської та угорсько-німецької окупації Закарпаття суттєві зміни відбулися у статусі етнічних громад краю. У всіх сферах життєдіяльності домінуючі позиції були віддані угорцям. У статусі «дорогих гостей» з огляду на повну залежність Угорщини від Німеччини, цілком закономірно виявилися німці. Натомість українська ідентичність закарпатців (етнічна, мовна, культурна) піддавалася шаленому політичному та психологічному тиску. Громадськості, за активної участі місцевих інформаційних та спеціально утворених наукових інституцій (ПТН), нав'язувалася думка про те, що слов'яни Закарпаття не мають нічого спільного з українцями та росіянами, про їхню тисячолітню духовну єдність з угорцями. Дискримінації за етнічною ознакою піддавалися чехи, словаки, румуни, цигани. Майнові та професійні обмеження, культурна та духовна дискримінація передували поголовному інтернуванню та фізичному знищенню євреїв Закарпаття.

Відповіддю закарпатців на свавілля окупаційного режиму став рух опору, що з особливою активністю проявився в діяльності українського національного підпілля та інтернаціональній комуністичній підпільно-партизанській боротьбі. Соціальна база та політична орієнтація обох напрямів руху опору, українського національного та комуністичного інтернаціонального, визначили динаміку, тривалість та результати їхньої боротьби. Український національний рух після масових репресивних акцій окупантів 1942 р. певний час залишався обезкровленим, тоді як комуністичний інтернаціональний рух, попри значні жертви впродовж усього періоду окупації, перетворився, за підтримки Радянського Союзу, у масову військово-політичну силу. З літа 1944 р. на базі частини розвідувальних груп, що переправлялися на Закарпаття з території СРСР (УРСР), за рахунок місцевого населення утворюються масові партизанські загони. Перед ними ставилося завдання не тільки вести боротьбу проти угорсько-німецьких окупантів, але

й готувати громадськість до вирішення політичного майбутнього краю. Саме з ініціативи командування партизанських загонів у ряді населених пунктів Закарпаття були утворені перші народні ради (комітети), представники яких 26 жовтня 1944 р. й ухвалили Маніфест про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини і возз'єднання його з Радянською Україною.

Рішення першої конференції КПЗУ (19 листопада 1944 р.) та 1-го з'їзду Народних комітетів Закарпатської України (26 листопада 1944 р.) відкрили шлях до впровадження на Закарпатті радянського суспільно-політичного устрою. Радянізація краю, що здійснювалася органами місцевої влади з опорою на комуністів та колишніх партизанів і підпільників, включала як соціально-економічні, так і політичні заходи. Складовою таких заходів стала і політична чистка громадян краю за етнічною ознакою, внаслідок якої десятки тисяч угорців, німців та учасників українського національного руху, що знову заявив про себе у період приходу на Закарпаття Червоної Армії, були репресовані. Розпочалася прокомуністична, прорадянська «стерилізація» краю.

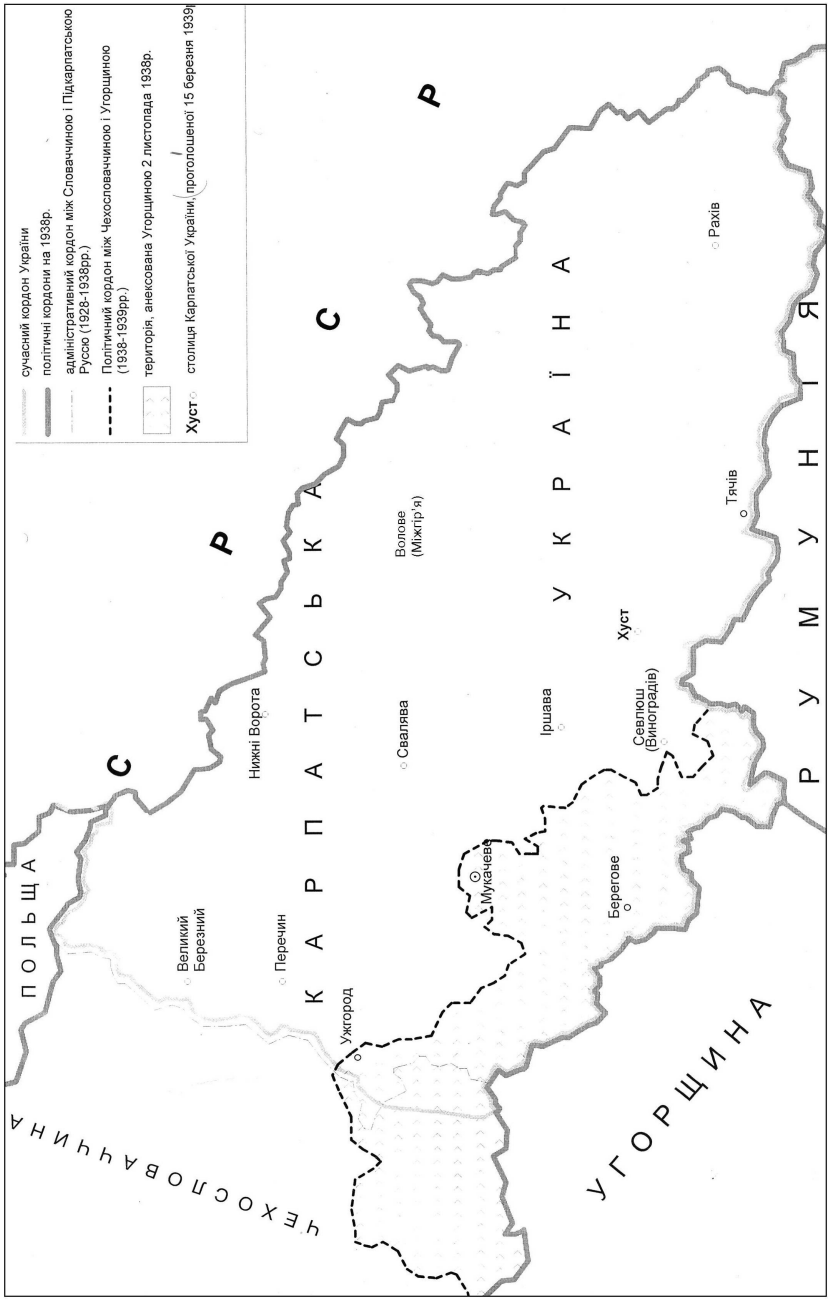

Карпатська Україна. 15 березня 1939 р.

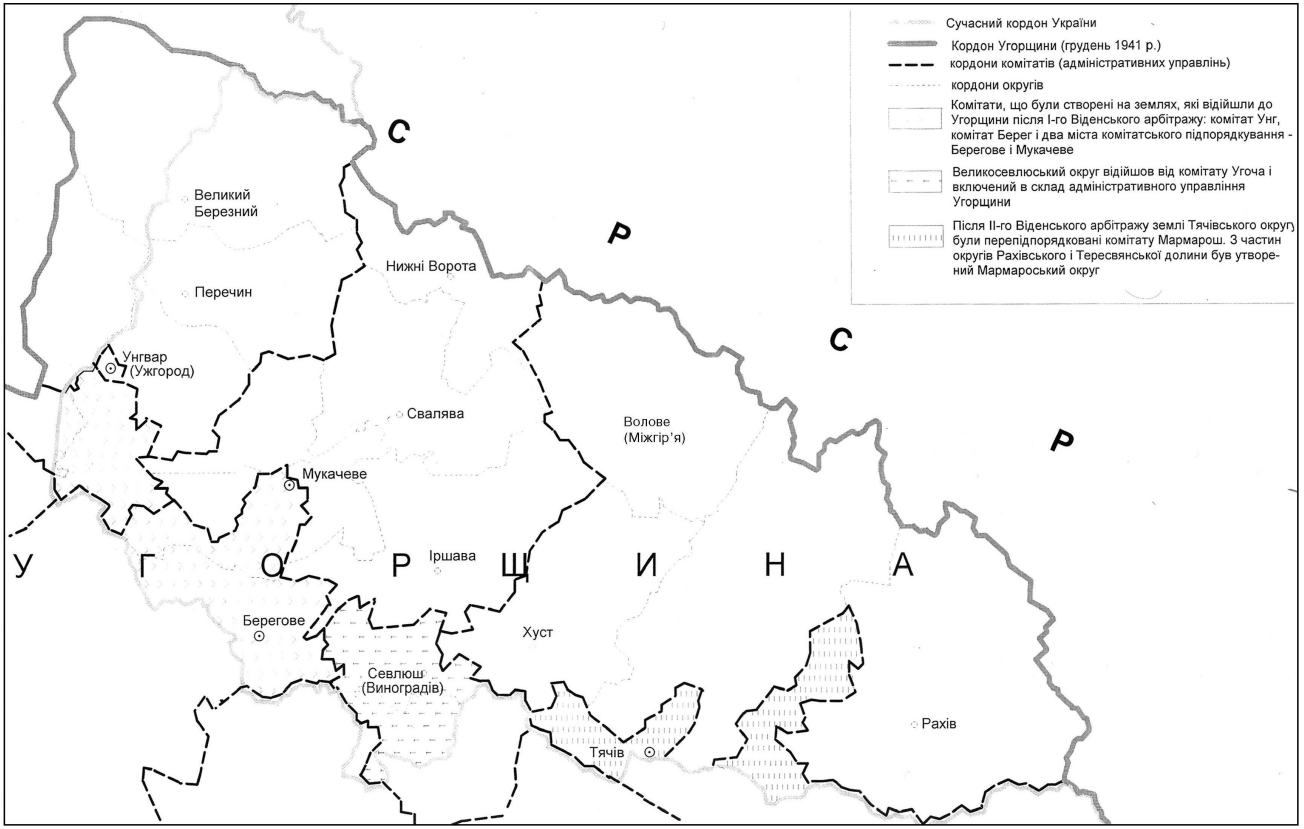

Закарпаття у складі Угорщини (1941 р.)

Розділ VII.
ЗАКАРПАТТЯ В СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

§1. Утвердження сталінського режиму. Вектори економічних і соціальних перетворень

Возз'єднання Закарпаття з основним масивом українських етнічних земель у складі Української РСР відповідало корінним інтересам народу. Воно було підготовлене діяльністю діячів української культури і освіти по обидва боки Карпат, опором населення асиміляційній політиці держав, у складі яких тривалий час перебували українські землі, підтримкою закарпатськими русинами намагань очільників УНР та ЗУНР ці землі об'єднати, діяльністю «Просвіти» та інших організацій, короткою, але пам'ятною історією хай не визнаної Карпатоукраїнської держави, воєнними змаганнями карпатських січовиків, діяльністю ОУН та боротьбою УПА. Декларацією усвідомлення населенням Закарпаття етнічної єдності русинів та українців стали заяви і рішення призначеної та представницької місцевої влади листопада 1938 — першої половини березня 1939 рр. щодо офіційного найменування краю як Карпатської України та запровадження на її території державної української мови. Важливим чинником формування соціально-психологічних і політичних умов об'єднання українського загалу в єдиному державно-політичному утворенні була також діяльність закарпатських комуністів. Однак представники різних культурних течій, політичних таборів і утворень часто зовсім по різному бачили минуле, сучасне і майбутність українства. Було своє бачення і у владоможців СРСР, народи якого зробили вирішальний внесок у переможне завершення війни і тим забезпечили сталінському режиму роль одного з найвпливовіших гравців тогочасних Європи і світу.

Якою була мотивація і мета керівників Радянського Союзу під час підготовки та реалізації ними рішень про повоєнний статус закарпатських земель — відповідь на це питання дають їхні політичні заяви і практичні дії. Інформацію щодо них містять архівні та опубліковані документи, а також праці дослідників. Факти свідчать, зокрема, що Й.Сталін розглядав Закарпатську Україну поза власним контролем як ресурс капіталістичних держав у їхніх імовірних антирадянських планах. На XVIII з'їзді ВКП(б) у березні

1939 р. він так говорив з приводу «шуму», який, за його словами, з метою спровокувати конфлікт Радянського Союзу з Германією підняла англо-французька і північноамериканська преса: «Діячі цієї преси до хрипоти волали, що німці йдуть на Радянську Україну, що вони мають тепер у руках так звану Карпатську Україну, ...що німці не пізніше, ніж весною цього року приєднають Радянську Україну до так званої Карпатської України... Звісно, цілком можливо, що в Германії є божевільні, які мріють приєднати слона, тобто Радянську Україну, до кузьки, тобто до так званої Карпатської України. ...Можна не сумніватися, що в нашій країні знайдеться необхідна кількість упокорюючих сорочок для таких божевільних»[1].

Наміри подібного використання Закарпатської України Й.Сталін назвав тоді «смішними й безглуздими». Але навряд чи він справді вважав їх такими, бо був добре поінформований про поширення в регіоні українських націоналістичних настроїв. Йому було відомо про розрахунки носіїв цих настроїв на підтримку їхніх самостійницько-державницьких планів владою деяких західних країн. «Упокорюючі сорочки» Й.Сталін готував передовсім для тих, у тому числі закарпатців, хто плекали надії на утворення незалежної й соборної Української держави.

Посилений угорською окупацією, репресіями та іншими негараздами воєнного часу потяг русинів-українців до єднання з великою Україною був використаний керівництвом ВКП(б)-СРСР для розширення радянських кордонів. Так воно просувало на Захід передові позиції власного «антикапіталістичного» фронту. Це просування було потрібне радянському керівництву, зокрема, для посилення можливостей впливу на ситуацію в центральноєвропейських країнах, які, за результатами Другої світової війни, опинилися в зоні його контролю. Серед цих країн була й Чехословаччина. За уповноваженням її Президента Е.Бенеша, 29 червня 1945 р. Зд. Фірлінгер та В.Клементі підписали з уповноваженим Президією Верховної Ради СРСР В. Молотовим міждержавний договір про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.

Суть і обґрунтування легітимності акта було викладено в його Статті 1: «Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою

[1] Отчетный доклад т. Сталина на XVIII съезде партии о работе ЦК ВКП(б) // XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 10–21 марта 1939 г. Стен. отчет. — М., 1939. — С. 13–14.

Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на підставі Договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермен ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької республіки, возз'єднується в згоді з бажанням, проявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих договірних Сторін з своєю споконвічною Батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки»[2]. У листопаді 1945 р. договір був ратифікований Національними зборами Чехословацької республіки та Президією Верховної Ради СРСР. Відтак обидві сторони його офіційно опублікували та обмінялися ратифікаційними документами.

Отже, влада Чехословаччини поступилася на користь Української республіки у складі СРСР частиною території, на яку з 1919 р. поширювалася її юрисдикція. Порушену у воєнні роки, цю юрисдикцію було поновлено ще 3 березня 1944 р. Того дня Президент Е.Бенеш підписав указ про відновлення законного порядку в республіці. Відтак, всі правові акти, прийняті після 29 вересня 1938 р. щодо Чехословаччини і на її території, вважалися недійсними як такі, що ухвалювалися в ситуації утисків.

Давні й сучасні спроби заперечити правомочність радянсько-чехословацького договору щодо Закарпаття позбавлені скількинебудь вагомих юридичних підстав. Ідеологізована назва акта і та обставина, що окремі люди, в тому числі представники тих чи тих політичних і громадських утворень по-різному оцінюють сам договір, процедурні аспекти його підписання, ратифікації і набуття ним чинності, не скасовують юридичного факту, що приєднання Закарпаття до України відбулося згідно з тодішніми стандартами міжнародного права, нормами законів СРСР і Чехословаччини.

Водночас з приводу договору існує кілька політичних питань, які потребують політичних відповідей. Що спонукало керівництво Радянського Союзу укласти договір з Чехословаччиною на користь саме України? Чи тільки волевиявлення закарпатців і спорідненість русинів з основним етнічним масивом Української РСР зумовили відповідне рішення? Чому кремлівська влада не схилилася до підтримки пропозицій «москвофілів» приєднати Закарпаття до Російської Федерації або СРСР (як окремого суб'єкта союзної держави — такий варіант тоді теж розглядався)? Як сталося, що

[2] Шляхом Жовтня // Зб. Документів. — Т. IV (1934–1938). — Ужгород, 1964. — С. 284.

інтереси сталінського режиму збіглися з інтересами і прагненням розділеного історією українства до об'єднання?

По-перше. Будь-яка влада, навіть та, що була тоді у Радянському Союзі, не може зневажувати необхідністю легітимації, тобто правового і морального виправдання власних дій в очах свого народу, народів та урядів інших держав. Такою легітимацією опікувалася і влада Чехословаччини. Адже вона передавала іншій державі частину території, яка була включена до її складу на підставі загальновизнаного Сен-Жерменського договору від 1919 р., що зберігав свою чинність. Тож у 1945 р. обидві сторони радянсько-чехословацької угоди посилалися на бажання, виявлене населенням Закарпатської України. При цьому вони задекларували позицію, правдивість якої через півстоліття потому деякі політики і приватні особи в Україні та за її межами спробували заперечити. Йдеться про етнічну спільність українців, що мешкають на схід від Карпат, і тих, що оселилися на заході Карпатських гір та зберегли прадавню самоназву — русини. Неупереджені дослідники задовго до 1945 р. дійшли висновку, що русини є гілкою українського народу, а їхня мова — діалектом української мови. В цьому були переконані, зокрема, чехословацькі вчені. Їхні аргументи бралися до уваги міністерством шкільництва і народної освіти ЧСР, яке ще в грудні 1919 р. ухвалило розпорядження, в котрому йшлося про літературну мову карпатських русинів: «визнати літературною мовою місцевого населення літературну мову малоруську, яку уживають його найближчі сусіди й однолемінці, тобто галицьку українську мову... Визнання літературної української мови мовою навчання в Карпатській Русі полегшить значно організацію і діяльність шкіл...»[3].

Цитований висновок аж ніяк не можна вважати політичною кон'юнктурою, бо чехословацькі політичні інтереси диктували, скоріше, позицію заперечення української ідентичності русинів, а не сприяння її збереженню та розвитку через систему освіти. Тож радянсько-чехословацька угода відбулася як акт історичної справедливості, що відновлював цілісність розділеного українства. У цьому контексті не можна визнати обґрунтованими твердження деяких авторів, що в Закарпатті не було ніякого руху за возз'єднання краю з Радянською Україною, а те, що відбувалося,

[3] З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX — 30-ті роки XX ст.). Документи і матеріали. — К., 1999. — С. 96–97.

організувала «Москва»[4]. Водночас немає підстав заперечувати і певні впливи «Москви». Однак ці впливи не були й не здатні були стати причиною об'єднавчого руху. «Організація» з боку «Москви» виявила себе як підтримка справжніх прагнень і дій русинсько-української більшості краю щодо возз'єднання з великою Україною. Справжність тих прагнень засвідчують не лише реальні події 1944–1945 рр. у самому Закарпатті, а й тодішня позиція карпато-русинських громад в інших країнах, зокрема в США, хоч ця позиція і не була одностайною[5].

По-друге. Радянсько-чехословацькі домовленості щодо Закарпаття були досягнуті в річищі повоєнного бачення шляхів розв'язання проблеми етнічних меншин у Європі. Цією темою тоді переймалася вся міжнародна спільнота. Її чільні представники заохочували повоєнні зміни кордонів та обмін держав населенням за етнічною ознакою, були ініціаторами й організаторами відповідних дій. Доцільність таких дій пояснювалася необхідністю мінімізувати загрози імовірних конфліктів на континенті під приводом захисту державами інтересів своїх закордонних співвітчизників — етнічної меншості у складі населення країн-сусідів. Повоєнний світ ще пам'ятав наслідки Мюнхенської конференції 1938 р., яка увійшла в історію як «мюнхенська змова». Її учасники задовольнили ультимативні вимоги А.Гітлера про приєднання до Германії чеської території, велику частку населення якої становили етнічні німці, і тим, фактично, запустили процес, що призвів до Другої світової війни. Влада ж Чехословаччини в особі її Президента Е.Бенеша одразу після Мюнхена — в жовтні 1939 р. — заявила про готовність після війни, яка почалася, вирішити питання «Підкарпатської Русі» таким чином, щоб надалі Чехословацька Республіка стала «сусідом» Радянського Союзу «прямо і тривало». То була заява Е.Бенеша після його перемовин у Лондоні з радянським послом І.Майським. Цю заяву у 1991 р. нагадав колишній представник уряду Карпатської України у Празі В.Шандор. У ній йшлося, по суті, про імовірність і навіть бажаність такої зміни повоєнних кордонів, внаслідок якої територія

[4] *Поп І.* Режисери і статисти: «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» в дзеркалі московських документів 1944–1945 рр. // Карпатський край. — 1995. — №1–4. — С. 68–72.

[5] *Макара М.* Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 — січень 1946 р.). — Ужгород: Патент, 1995. — С. 53–54.

краю була б включена до складу Української РСР і на неї було поширено юрисдикцію Радянського Союзу[6]. Цей аспект радянсько-чехословацьких взаємин детально, з використанням великого масиву документальних джерел описує російська дослідниця В.Мар'їна[7], на ньому акцентують увагу й інші автори, зокрема Ю.Химинець[8].

І, по-третє. Укладаючи договір з Чехословаччиною про включення Закарпаття до складу УРСР, сталінський режим виходив також з того, що об'єднання більшої частини українських етнічних земель під його контролем сприятиме ефективному поборюванню українського націоналістичного руху і націоналістичних настроїв. Досвіду такого поборювання на підрадянській території режим набув у попередні роки. То був широкий набір засобів — від ідеологічних до репресивних. Серед останніх — не тільки гоніння щодо окремих людей, політичне і судове переслідування та фізичне нищення національно свідомої інтелігенції, боротьба з ворогами народу, в тому числі з націонал-комуністами. Серед цих засобів були й такі масові акції, як розкуркулювання, голодомор, колективізація, депортації. 30 червня 1945 р. О.Довженко у своєму щоденнику так написав про сталінську об'єднавчу політику щодо України й українців: «Об'єдналися усі українські землі. Буде єдине стадо і єдині пастирі. Усі тепер будем одинакові»[9]. Формуванням цієї одинаковості режим опікувався безперестанно.

На завершальному етапі війни й одразу після неї одним із засобів такого опікування щодо населення західних територій України із Закарпаттям включно стали масові репресії. Передовсім вони захопили групи людей, які, з позицій влади, становили загрозу для неї та її планів. Таку загрозу сталінський режим передовсім вбачав у всіх, хто мав хоч якийсь стосунок до ОУН і УПА, у колишніх бійцях Карпатської Січі та їхніх родинах, членах УНО,

---

[6] *Шандор В.* Приєднання Карпатської України до Української РСР // Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня — 1 вересня 1991 р.). — Ужгород, 1993. — С. 575.

[7] *Марьина В.* Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. — М.: Новый хронограф, 2003. — 304 с.

[8] *Химинець Ю.* Тернистий шлях до України. — Ужгород: МПП «Ґражда», 1998. — С. 132–139.

[9] Цит. за: Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. / Редрада: В.М.Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А.Смолій, Ю.А.Левенець (співголови) та ін. — К.: Парламентське вид-во, 2007. — С. 869.

у звинувачених в українському буржуазному націоналізмі і прислужництві Гітлеру колишніх урядовцях Карпатської України, багатьох інших політичних і громадських діячах[10]. Згідно документів, які у 1990 р. зберігалися в архіві обласного управління КДБ, з 5 456 осіб, притягнутих органами держбезпеки Закарпаття до кримінальної відповідальності у післявоєнний період, 3 614 були засуджені за політичними мотивами. Серед них були і 25 делегатів першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України[11]. Жертвами переслідувань репресивних органів ставали священики.

Молодь карали позбавленням волі навіть за втечу зі шкіл фабрично-заводського навчання, не кажучи вже за участь у підпільних організаціях. Останні виникали в молодіжному середовищі, в тому числі учнівському, на ґрунті неприйняття колективізації та інших силових дій влади зі встановлення нових радянських порядків[12]. Водночас аналіз кримінальних справ та службової переписки керівників правозастосовних і партійних органів засвідчив, що чимало таких організацій у 1940–1950-х рр. створювалися серед закарпатської молоді провокаційним шляхом. Органи внутрішніх справ і держбезпеки посилали до учнів своїх таємних співробітників під виглядом оунівців та інших антирадянськи настроєних осіб. Ті залучали молодь до фіктивних нелегальних організацій. Потому учасників заарештовували і віддавали суду військового трибуналу[13].

Антирадянською агітацією, за яку призначали тривалі терміни позбавлення волі, вважалися не тільки публічна критика режиму чи поширення рукописних або надрукованих листівок критичного

---

[10] *Вовканич І.* Сталінські репресії проти діячів Карпатської України і Чехословаччини після закінчення другої світової війни // Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища. Матеріали наук. конф. присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. — Ужгород, 1999. — С. 161–172.

[11] *Довганич О.* Жертви сталінських репресій // Наш рідний край. — 1998. — №2. — С. 22–23; Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Закарпатська область. У двох книгах. — Кн. 1. — Ужгород: ВАТ «Видавництво Закарпаття». — 2003. — С. 116.

[12] Див.: *Довганич О.* Антирадянські молодіжні організації // Наш рідний край. — 1998. — №3. — С. 26–28; Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 1. — С. 122–140.

[13] Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 1. — С. 136.

змісту щодо колективізації та інших суспільних новацій. Як вияви антирадянщини кваліфікувалися навіть висловлені у вузькому колі негативні оцінки радянської дійсності[14]. Водночас радянські спецслужби таємно організовували, а їхні працівники вчиняли замахи на авторитетних світських та релігійних діячів, яких режим вважав «неблагонадійними»[15].

Радянські дослідники практично не вивчали український націоналістичний рух на Закарпатті. Постулювалося, що в цьому регіоні він не мав підтримки місцевого населення і тому не був скільки-небудь поширеним. Подібне твердять і деякі сучасні пропагандисти політичного русинства, намагаючись переконати себе й інших у тому, що автохтонне русинське населення ніколи не було українцями і тому не мало нічого спільного з українським національним рухом. Супротивне переконливо доводять сучасні дослідники. Вони ввели у науковий обіг інформаційно насичений масив архівних джерел про рух ОУН-УПА на Закарпатті у воєнний період та в другій половині 1940-х рр. Джерела переконливо свідчать не тільки про наявність цього руху в краї, а й про його наростання у 1947 р., порівняно з 1946 р. То був вияв реагування людей різних національностей на силові дії влади з «розкуркулювання», колективізації селянських господарств та ін.[16].

Тим часом оунівці намагалися вести друковану та усну пропаганду як поміж русинів-українців, так і серед етнічних меншостей краю — чехів, словаків, угорців, румунів. З боку останніх мали місце непоодинокі факти доброзичливого ставлення до учасників українського визвольного руху або й відвертої їх підтримки. Виявами такої поведінки були, зокрема, спільний антирадянський мітинг оунівців та жителів угорської національності с. Кобилянська Поляна на Закарпатті, переховування поранених бійців УПА та інше[17]. Тож організаторами й учасниками антирадянських утворень ставали не лише українські націоналісти, а й громадяни, що не сповідували будь-яких націоналістичних ідей.

---

[14] Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 1. — С. 57–141.

[15] *Вовканич І.* Назв. праця. — С. 169–171.

[16] Див.: *Вегеш М.* Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939–1950-ті рр.) // Сучасність. — 2001. — №3. — С. 85–97; Вони боронили Карпатську Україну. Нариси національно-визвольної боротьби закарпатських українців / Під ред. М.Вегеша. — Ужгород, 2002. — С. 351–372.

[17] Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1982. — Т. 9. — С. 243–244.

Хоча узагальнюючих підрахунків щодо кількості етнічних неукраїнців в УПА досі не зроблено, різнонаціональний склад повстанських підрозділів підтверджується документами[18], а також пісенними пам'ятками тих часів. Зокрема, у рейдовій пісні «Відкривай нам, світе, брами» звучать мотиви спільної боротьби українців та представників інших народів: «Поляки і білоруси, замість разом гинуть, ну ж, візьмімось усі разом гнати зайду в спину». А наступний куплет цієї ж пісні має вже іншого адресата: «Гей, словаки волелюбні і чехи завзяті, з'єднаймося у повстанні проти «брата — ката»[19].

На боротьбу з ОУН та УПА в Закарпатті були мобілізовані військові підрозділи і органи державної безпеки. Поступово ліквідовувалася соціальна база поповнення повстанського руху. Не останню роль у цьому відіграло завершення на початку 1950-х рр. колективізації. Режим використовував у краї ті самі методи боротьби з націоналістичним підпіллям, що й усюди. Серед них — організація груп НКВС-МДБ спеціального призначення. Групи діяли під виглядом формувань УПА і боївок СБ ОУН. Їхніми завданнями були виявлення та ліквідація справжніх антирадянських утворень і їхніх провідників, політичні провокації, вбивства і пограбування мирного населення з метою компрометації націоналістичного руху, сіяння ворожнечі між людьми: між місцевим населенням і прибулими зі східних областей та жителями Галичини, громадянами різних національностей. Наслідки таких дій, а також пам'ять про жертви серед мирного населення внаслідок міжетнічних конфліктів і збройної боротьби націоналістів зі сталінським режимом впливають на етнонаціональні відносини в Україні дотепер.

На Закарпаття повною мірою поширювалося видане в січні 1944 р. Л.Берією розпорядження, за яким усіх «виявлених підсобників» окупантів на території України слід було заарештовувати та «направляти до Чорногорського спецтабору (станція «Чорногорські копальні» Красноярського краю — *Авт.*) для їх подальшого утримання»[20]. У березні того ж року постановою Державного Комітету Оборони СРСР «Про спеціальні заходи у західних

[18] Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1982. — Т. 9. — С. 223.

[19] Там само. — С. 113.

[20] Див.: *Бугай М.Ф.* Депортація населення України (30–50-ті роки) // Український історичний журнал. — 1990. — №11. — С. 20.

областях України» органи наркомату внутрішніх справ були зобов'язані «виселяти родини активних учасників ОУН, УПА і УНРА (Українська народно-революційна армія — *Авт.*) у віддалені місцевості СРСР»[21]. 5 квітня 1944 р. затверджується «Інструкція про порядок заслання членів родин оунівців та активних повстанців у віддалені райони Союзу РСР». У ній зазначалося, що «висилці підлягають всі повнолітні члени сімей оунівців і активних повстанців, як заарештованих, так і вбитих при зіткненнях, а їх майно підлягає конфіскації..., неповнолітні члени сімей направляються разом зі своїми рідними..., висилку проводити у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей»[22].

У липні 1945 р. ЦК КП(б)У приймає ще одну постанову про організацію дій з ліквідації націоналістичного руху в західних областях. Ставилося завдання посилити боротьбу з так званими «бандпособниками», в тому числі шляхом їх насильницького виселення. Оперативним розв'язанням проблем, пов'язаних з виселеннями, з 1944 р. опікувався спеціальний орган — Особлива нарада при Наркоматі внутрішніх справ УРСР. Рішеннями наради у 1944–1946 рр. виселення проводилося строком на 5 років. Пізніше термін був збільшений до 8–10 років і навіть визначався як безстроковий. У квітні 1950 р. Рада Міністрів СРСР за клопотанням міністерств внутрішніх справ України і союзного, «враховуючи» оперативну обстановку в західних областях УРСР, визнала недоцільним повернення до місць попереднього проживання оунівців і встановила для них єдиний строк виселення — довічно[23].

Виселялися й інші категорії українського населення. Серед них — сім'ї селян, яких влада віднесла до категорії «куркулів». Десятки закарпатців були репресовані й відправлені на заслання за антиколгоспну агітацію.

Розпочату в ході звільнення краю радянськими військами масову депортацію осіб німецької національності продовжили після закінчення воєнних дій. Підставою для відповідних акцій ставали факти співробітництва частини німецькоетнічного населення

---

[21] *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: Депортації, заслання, вислання. — К., 1994. — С. 50.

[22] Там само. — С. 115.

[23] *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1. — К., 1993. — С. 190–191.

з угорсько-німецьким окупаційним режимом. Протягом 1946 р. влада провела своєрідну «зачистку»: 2 тис. етнічних німців з родинами були виселенні на лісорозробки та інші роботи в східні регіони Росії, переважно, в Тюменську область. Акцію було проведено згідно з розпорядженням, виданим НКВС СРСР 15 січня 1946 р.[24].

Багатьом закарпатським угорцям довелося «розплачуватися» за співпрацю Угорщини з Німеччиною. Не обтяжуючись серйозним аналізом поведінки окремих осіб, силові органи тодішньої влади заарештовували та направляли до концентраційних таборів тисячі угорців, насамперед чоловічої статі. Після відповідного «сортування» із Закарпаття до Сибіру було депортовано близько 25 тис. осіб угорської національності. Повоєнне уконституювання Закарпатської України як області в складі УРСР зумовило нову хвилю репресій щодо угорців. Вони тривали до 1950 р. «Відфільтрованими» цього разу виявилися ще понад 10 тис. осіб. Багато з них загинули у таборах та в'язницях, частина — були реабілітовані після 1956 р.[25].

Формальним приводом для депортації угорців стала не їхня національність, а громадянство ворожої країни — союзниці гітлерівської Німеччини. Однак самими депортованими акція сприймалася як покарання за етнічною ознакою. Після здобуття Україною незалежності вони порушили питання про застосування до них законодавства про реабілітацію репресованих. Неприйняття владою постановки проблеми у цій площині спричинило невдоволення частини угорської меншини[26].

Однією з форм добровільних, а фактично, добровільно-примусових або й примусових переселень були міждержавні «оптації», пов'язані з повоєнними міждержавними домовленостями і територіальними змінами. Вони регламентувалися відповідними договорами. Безпосередньо Закарпаття стосувалися укладені у 1945–1946 рр. договори між СРСР та Чехо-Словаччиною[27]. Для проведення заходів з переселення громадян української, чеської

[24] *Павленко Г.* Німці на Закарпатті. — Ужгород, 1995. — С. 40.

[25] *Мигович І., Гранчак І.* Угорці в Україні // Віче. — 1998. — №7. — С. 147.

[26] Див.: *Товт М.* Депортація угорців Закарпаття в 1944 році // Міжнаціональний конгрес Злагода. — 2002. — №1 (лютий). — С. 12.

[27] Детальніше див.: *Вовканич І., Гайдош М.* Оптаційні процеси між Чехословаччиною і СРСР у перші післявоєнні роки // Науковий вісник УжДУ. — 1998. — Вип. 2. — С. 97–102.

та словацької національностей було утворено змішану радянсько-чехословацьку ліквідаційну комісію.

Попередньо українці, білоруси та росіяни виявили бажання виїхати з Чехословаччини в кількості 3 334 родин (14 368 осіб). Станом на квітень 1947 р. прибули до СРСР лише 1 873 родини (8 394 особи)[28]. Непривабливі умови, в яких опинялися переселенці в Україні, ставали відомі в місцях, звідки вони прибували. Тому переселенський рух загальмувався. До 19 листопада 1955 р. з Чехословаччини було переселено до УРСР 2 841 родину (12 401 особу); розселено у Волинській області — 695 сімей, у Рівненській — 1 983, у Закарпатській — 162 сім'ї[29]. Останній показник був найнижчим, оскільки відповідними міждержавними домовленостями встановлювалося, що розміщення й облаштування переселенців мало відбуватися у регіонах, віддалених від місць їхнього попереднього проживання. Закарпаття до переліку цих регіонів взагалі не включалося. Постановою Ради Міністрів УРСР від 22 березня 1947 р. областями розселення вихідців з Чехословаччини визначалися тільки дві — Рівненська і Волинська[30]. То були території, де відбувалася жорстока політична і збройна боротьба між українськими і польськими націоналістами та утвореними ними бойовими підрозділами, відповідно, УПА і Армії Крайової.

Багато переселенців зверталися до влади з клопотанням про повернення в місця, звідки вони прибули, і навіть намагалися повернутися самовільно. В міждержавних документах їх називали оптантами — особами, що скористалися правом добровільного вибору громадянства. Але насправді радянське громадянство і радянські паспорти їм не надавалися, фактично, до другої половини 1950-х рр.

---

[28] Справка о переселении украинцев, белоруссов и русских из Чехословакии и чехов и словаков из Украины. 10.04.47 г. Подготовлена сельхозотделом ЦК КП(б)У // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. І. — Оп. 23. — Спр. 4352. — Арк. 27.

[29] Довідка про господарське влаштування українського населення, що переселилося з території Чехословаччини в СРСР. 19.11.55 р. Адресована ЦК КПУ. Підписана зам. Начальника Головного управління оргнабору і переселення при РМ УРСР С.Костюченко // ЦДАГО України. — Ф. І. — Оп. 24. — Спр. 4072. — Арк. 41.

[30] Справка о расселении шахтеров, прибывших из Чехословакии в Ровенскую область // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 595. — Арк. 18.

До Чехословаччини з української території переселялися чехи та словаки: всього було переміщено, за одними джерелами, понад 33 тис.[31], за іншими — 35 тис. осіб названих національностей[32]. Велика кількість бажаючих залишити територію Радянського Союзу провокувала зловживання з боку працівників чехословацької комісії по встановленню кордону і оптації. Ця комісія працювала в приміщенні Закарпатських обкому КП(б)У і облвиконкому. Як водилося, радянські спецслужби збирали на неї агентурно-оперативні дані. На їх підставі начальник управління МДБ Закарпатської області підполковник Чернецький повідомляв у листопаді 1946 р. ЦК ВКП(б), що члени комісії Томан і Земан, користуючись своїм службовим становищем, спекулюють і беруть хабарі з громадян за незаконне оформлення оптацій на виїзд у Чехословаччину, нажили на цьому близько мільйона рублів, а автомобіль комісії використовується для нелегального перевезення людей за плату від 3 до 6 тис. рублів з пасажира[33].

Отже, масові депортації, виселення та переселення перших повоєнних років стрімко й суттєво змінювали кількісне співвідношення між етнічними сегментами населення області. Ще одним чинником відповідних змін стала організована трудова міграція. На регіон було поширено практику масових добровільно-примусових трудових «оргнаборів». Закарпатців мобілізовували на роботу в Карелію, Приморський та Хабаровський краї, Тюмень, на Сахалін та Камчатку, в інші місцевості за межами України, а також її східні області, передовсім Донбас, вугільні підприємства якого потребували притоку робочої сили.

З 1946 р. включно до середини 1950-х рр. постанови Ради Міністрів УРСР з питання оргнаборів приймалися від одного до кількох разів на місяць[34]. До виїзду на постійну та тимчасову роботу планували по кілька тисяч і навіть десятків тисяч осіб щорічно. Конкретні показники встановлювалися постановами Ради Міністрів

[31] *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XXст. — К.: Генеза, 1996. — С. 268; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4352. — Арк. 27.

[32] *Терлюк Іван.* Розселення й проблема соціального становища росіян Західної України // Українські варіанти. — 1997. — №1. — С. 43.

[33] Справка, переписка о переселении граждан украинской и чехословацкой национальности (17 апреля — 26 ноября 1946) // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2613. — Арк. 1, 2, 3, 4.

[34] Див. напр.: ЦДАГО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 8321; 8339; Оп. 8. — Спр. 206, 219, 20, 229, 2623, 2624.

СРСР про державний план розвитку народного господарства країни на відповідний рік. Однак керівники кожної області прагнули перевищити доведені завдання. Офіційна довідка, підготовлена для інформування секретаря ЦК КПУ О.Кириченка про виконання цих завдань у 1954 р., свідчить, що Закарпаття лідирувало серед інших західних областей: 136,7% до плану, тоді як по Львівській області відповідний показник становив 108,0%, Рівненській — 106,8%, Чернівецькій — 103,1%[35].

Водночас, щоб прискорити «радянізацію» краю, сюди зі східних областей України та інших республік у великій кількості направляли партійних, радянських і комсомольських працівників, фахівців у різних галузях виробництва і гуманітарної сфери. З них 3 125 осіб, в тому числі 500 комуністів, прибули в область лише протягом 1944–1946 рр.[36]. Упродовж 1946 р. прибулими замінили 7 секретарів окружкомів партії, 11 голів міських і окружних виконавчих комітетів рад, 8 їх заступників. Надіслані центром працівники призначалися також на роботу в органи безпеки, міліції, суд, прокуратуру, господарські, освітні та інші структури[37]. То був різний за якістю «кадровий ресурс». Багато його представників заслужили своєю працею повагу місцевих жителів. Були й такі, котрі залишили за собою кривавий слід у репресіях, колективізації тощо або виявили професіональну й моральну нікчемність[38]. Тобто, формування нового керівного корпусу нерідко здійснювалося не кращими способами «підбору і розстановки кадрів», і не всі ці кадри були направду кращими. Мало місце пряме порушення проголошеного радянською системою принципу «виховання місцевих кадрів». Хоча кількість і частка останніх серед відповідальних працівників партійних, радянських та господарських структур була переважаючою: станом на лютий 1948 р., приміром, у цій групі зайнятого населення уродженці Закарпаття становили 62,5% — 3 069 особи з 4 910[39].

---

[35] Телеграмма ЦК КПСС, справка отделов ЦК КПУ, письма ОК об оргнаборе для промышленности и о работе профтехучилищ // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4096. — Арк. 30.

[36] Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. — Ужгород: Карпати, 1980. — С. 150.

[37] Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 1. — С. 116.

[38] *Химинець Ю.* Назв. праця. — С. 150.

[39] *Шершун І., Делеган В.* До питання про перехід влади на Закарпатті від народних комітетів до місцевих рад депутатів трудящих // Науковий вісник УжДУ. — 1998. — Вип. 2. — С. 74.

Перед прибулими в область працівниками, передовсім тими, хто посідали відповідальні посади в компартійних і державних структурах, в тому числі силових, а також висуванцями з-поміж місцевого активу стояло спільне завдання: забезпечити організаційне становлення і функціонування єдиного для всього Радянського Союзу способу правління.

Закарпаття було інтегроване в загальнодержавну адміністративно-територіальну будову як область Української РСР на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. Область включала міста Ужгород (обласний центр) і Мукачеве та 13 округів (згодом — районів): Берегівський, Великоберезнянський, Воловецький, Волівський (нині Міжгірський), Іршавський, Мукачівський, Перечинський, Рахівський, Свалявський, Севлюський (нині Виноградівський), Тячівський, Ужгородський, Хустський. На всій території набувало чинності законодавство УРСР. Згідно з адміністративно-територіальним поділом формувалася структура обласної організації КП(б)У, органів державного управління та місцевого самоврядування, комсомолу, профспілок та ін. Закарпатський обком, 2 міськкоми та 13 окружкомів були утворені ще в грудні 1945 р. — раніше самої області. З січня 1946 р. почали працювати затверджені Політбюро ЦК КП(б)У бюро обкому партії у складі першого секретаря І.Туряниці та ще 8 осіб, а також виконком обласної ради. До складу останнього увійшли І.Туряниця (голова), С.Вайс, Д.Бондаренко, І.Керечанин, І.Керча, М.Куц, Г.Пінчук, М.Попович, Д.Тарахонич.

У 1946 р. облвиконком постановив запровадити на території краю тимчасові паспорти і обов'язковий порядок реєстрації громадян в місцях постійного та тимчасового проживання. У 1947 р. тимчасові паспорти почали міняти на постійні. В графі паспорта «національність» русинам, як і всім іншим громадянам етноукраїнського походження, робився запис: українець (українка). Етнонім «русини» в офіційному дискурсі надалі не вживався. З ужитку виводилися давні угорські, німецькі та румунські назви окремих населених пунктів, вони перейменовувалися на український лад (див. Додатки. *Таблиця 1*).

У трудових колективах утворювалися первинні партійні організації. У процесі обміну партійних документів квитки членів ВКП(б) отримали 2448 колишніх членів КПЗУ, кандидатські картки — 186 осіб[40]. Через комуністів здійснювалися партійне керівництво

[40] Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. — С. 149.

і партійний контроль щодо діяльності самих цих колективів, у тому числі виконкомів рад та дозволених владою громадських об'єднань — профспілкових, молодіжних та інших. Відповідна практика вимагала регульованого збільшення прийому в партію з-поміж місцевого населення, що й було реалізовано. Осередки та діяльність будь-яких інших партій в регіоні, як і в цілому по країні, унеможливлювалися. Відповідно, вибори депутатів Верховних Рад СРСР та УРСР та рад нижчих рівнів організовувалися як безальтернативне голосування за одного кандидата від комуністів і безпартійних. Кандидатів на кожен виборчий округ затверджували партійні комітети. Вони ж спрямовували та контролювали роботу виконавчих комітетів рад відповідних рівнів.

Першим спільним масштабним політичним завданням і перевіркою на «дієздатність» обкому партії та облвиконкому стали організація і проведення виборів до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р. Допомагали їм понад 100 партпрацівників, направлених більш як на два місяці в Закарпаття Центральним Комітетом КП(б)У[41]. В області створили 633 виборчі дільниці та 653 агітпункти. 12 тис. активістів вели роз'яснювальну роботу. В списки виборців були внесені прізвища 443 861 осіб, з них за національністю: 399 378 українців, 72 294 мадяр, 26 175 росіян, 8 206 румунів, 6 701 словаків, 5 326 євреїв, 3 624 німців, 387 чехів, 142 болгар, 2 558 ін. 703 500 бюлетенів надрукували українською мовою, 169 000 — мадярською, 18 000 — румунською[42]. За погодженням з ЦК КП(б)У, були визначені кандидатами й обрані депутатами (при явці виборців 99,95% і голосуванні понад 95% з них «за») І.Туряниця, начальник КДБ Закарпатської України І. Ваш, голова обласного суду Закарпатської України В.Русин, жінорг Волівського окружкому партії Г.Петрище[43]. До дня голосування їхні біографії були надруковані й поширені в кількості 88 500 примірників, з яких 5 000 — мадярською мовою, всі інші — українською[44].

Ще з більш «приголомшливим» майже стовідсотковим голосуванням «за» кандидатів «блоку комуністів і безпартійних» у 1947 р. в Закарпатті обирали депутатів Верховної Ради України та місцевих рад. Ними стали всі без винятку кандидати, попередньо відібрані партійними комітетами з-поміж осіб лояльних

[41] *Шершун І., Делеган В.* Назв. праця. — С. 71.

[42] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 75. — Спр. 32. — Арк. 4, 9.

[43] Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. — С. 152.

[44] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 75. — Спр. 32. — Арк. 9.

до режиму. Вони і склали перший депутатський корпус радянсько-українського Закарпаття. Депутатами Верховної Ради УРСР стали А.Білусяк, І.Дьомшин, С.Микуланинець, Г.Пінчук І.Петрущак, Д.Попович, І.Туряниця, Г.Селянчина, В.Черничка. Незадовго до цих виборів — у травні 1946 р. облвиконком постановив перейменувати окружні і міські Народні комітети у окружні та міські ради. Ще раніше — з березня того ж року — сільські Народі комітети стали називатися, згідно з постановою виконавчого комітету обласної ради, сільськими і селищними радами депутатів трудящих. Серед обраних 7 677 депутатів місцевих рад комуністами були 1 700[45].

На Закарпаття було поширено дію так званого «номенклатурного» принципу функціонування компартійно-радянської управлінської системи. Словники радянської доби визначали номенклатуру як перелік постів і посад, значимих для політики і економіки на тих чи інших рівнях. У такому сенсі номенклатура властива будь-якому режимові, навіть найдемократичнішому. В демократичній владній системі посадові призначення в структури державної служби здійснюють обрані на засадах змагальності парламентарії і глава держави. Такі призначення відбуваються відкрито, з урахуванням регламентованого законодавством розподілу функцій влади і управління та їхнього делегування на різні рівні.

Для Радянського Союзу членство в Комуністичній партії було хоча і не абсолютно обов'язковою, проте дуже важливою і суттєвою умовою для обійняття відповідальних посад на виробництві, в наукових і культурно-освітніх, мистецьких та інших закладах, особливо — в органах влади і управління. Але не цим визначалися суть і зміст компартійної номенклатури радянського зразка. В СРСР номенклатура сформувалась як система і «механізм по-військовому жорсткої і секретної корпоративно-правової регламентації закріпленого в спеціальних документах процесу відбору персонального складу органів влади і управління», як «призначувана частина державних службовців, з властивими їй рисами і особливостями, віхами розвитку, способами і принципами самовідтворення»[46].

---

[45] Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. — С. 152–155; *Шершун І., Делеган В.* Назв. праця. — С. 71–72.

[46] *Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю.* Советская номенклатура: становление, механизм действия // Вопросы истории. — 1993. — №7. — С. 26.

Дослідники номенклатури по-радянськи — автори вищенаведеного її тлумачення — у формулі «корпоративно-правова регламентація» словом правова позначають не законочинність, а виняткову позазаконну узурпацію корпорацією, тобто партапаратом, права на кадрові призначення. Це право поширювалося як на саму монопольно правлячу партію, так і на всю державу, усі без винятку сфери управління і господарювання, на громадські організації. До призначення або формального обрання кандидатури на найбільш важливі посади попередньо розглядалися і затверджувалися партійними комітетами — від райкому, міському до ЦК КПРС. Кожен з рівнів партійної будови мав власні номенклатурні списки. Вони відповідали масштабам і межам їхньої компетенції, яка чітко регламентувалася партійним статутом, а головне — внутрішніми інструкціями і усталеною практикою. Зокрема, при визначенні кандидатів для обрання в ради всіх рівнів бралася до уваги не тільки їхня лояльність. Парткоми дотримувалися заздалегідь визначених критеріїв і пропорцій відбору за ознаками партійності, посади, сфери і характеру роботи, національності, освіти, статі, віку. Тобто, декларований партією і формально присутній в усіх радянських конституціях принцип розподілу влади між її гілками насправді був принесений у жертву всевладній партбюрократичній номенклатурній монополії.

Ця монополія почала формуватися одразу після революції. На доповнення номенклатури призначуваних посад вже у 1925 р. було створено засекречену номенклатуру «виборних посад». З того часу громадяни держави повністю відчужувалися від процесів формування і контролю державного механізму. Важливі виборні посади в державі і в самій партії, в громадських організаціях ставали фікцією. У передвоєнні роки номенклатурний принцип управління суспільством сформувався остаточно. Невеликі його модернізації в наступному не міняли суті режиму.

В Закарпатті за єдиним для всієї країни номенклатурним принципом режим регулював керівний склад і спрямовував роботу місцевих партійних комітетів, рад, профспілок, прийнятого в січні 1946 р. до складу Всесоюзного Ленінського Комуністичного Союзу Молоді (ВЛКСМ) Союзу молоді Закарпатської України (СКМЗУ), підприємств, установ та організацій краю. Зокрема, у травні 1946 р. обком КПУ прийняв постанову про номенклатуру на 1 276 посад. З них 71 були віднесені до власне обкомівської номенклатури (керівники облвиконкому, голови, заступники голів, секретарі,

завідуючі відділами, голови планових комісій міських і окружних рад). Інші керівні посади радянських працівників на місцях становили номенклатуру міських та окружних комітетів партії[47].

Наприкінці грудня 1947 р. після заслуховування звіту про роботу Закарпатського обкому партії ЦК КП(б)У ухвалив рішення про необхідність активізації роботи місцевих комуністів по встановленню «твердих радянських порядків» та забезпеченню соціалістичної законності «в умовах загострення класової боротьби». У зв'язку з цим було рекомендовано: залишивши І.Туряницю на посаді голови облвиконкому, увільнити його від обов'язків керівника обласної парторганізації. На відповідну посаду ЦК запропонував, а обласна конференція в лютому 1948 р. обрала присланого з центру працівника з номенклатури ЦК ВКП(б) — І.Компанця.

Важливу роль в утвердженні та функціонуванні радянського режиму на Закарпатті відігравало також запровадження тут вже апробованої системи ідеологічного впливу на суспільну свідомість. Серед засобів такого впливу були тотальний контроль над ЗМІ і видавничою діяльністю, система політичного та економічного навчання комуністів і позапартійних, робота лекторів партійних комітетів, товариства «Знання», відповідного змісту цикли суспільствознавчих дисциплін в навчальних програмах середніх загальноосвітніх і спеціальних та вищих начальних закладів тощо. Масовими тиражами до читачів надходили загальносоюзні та республіканські партійні газети і журнали. Свою пресу мали обласний, міські та районні партійні комітети. Мас-медіа стали одним з головних засобів пропаганди «пролетарського інтернаціоналізму» та успіхів «національної політики Комуністичної партії і Радянської держави», інструментом боротьби з українським та іншими буржуазними націоналізмами — всіма, крім російського, — про цей «вид» націоналізму ЗМІ навіть не згадували.

На ЗМІ та інші свої пропагандистські ресурси режим покладав також функцію ідеологічного забезпечення політики поширення на регіон спільних для всієї країни суспільних порядків. Одним з чільних пріоритетів цієї політики[48] стала реорганізація еконо-

[47] Детальніше див.: *Шершун І., Делеган В.* Назв. праця. — С. 71–75.

[48] Детальніше див.: Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. — С. 149–212; *Химинець Ю.* Назв. праця. — С. 136–176; *Жулканич М.* Тенденції розвитку сільського господарства Закарпаття у 1960–1995 роках: уроки минулого і сучасний аграрний курс // Науковий вісник УжДУ. — 1999. — Вип. 3. — С. 43–48.

мічного життя шляхом одержавлення власності на засоби виробництва. З листопада 1944 р. упродовж дванадцяти місяців з'їзди Народних комітетів Закарпатської України та НРЗУ ухвалили низку актів про конфіскацію поміщицьких земель та наділення нею трудящих селян, робітників і службовців, перехід прав власності на державне майно Чехословацької республіки та Угорського королівства до Закарпатської України, конфіскацію будинків і рухомого майна «ворогів народу», які втекли з німецько-угорськими загарбниками, націоналізацію банків, скасування лихварських позичок, націоналізацію лісопромислових та лісохімічних підприємств, конфіскацію маєтку «колишнього буржуазного «Подкарпатского общества наук» в Ужгороді», націоналізацію промислових і торговельних підприємств, залізничного транспорту та засобів зв'язку. 15 грудня 1945 р. було опубліковано декрет НРЗУ, що вся земля з її надрами, лісами і водами на території Закарпатської України є державною власністю.

Роздану селянам землю швидко усуспільнили. Мотивувалося це тим, що роздрібненим індивідуальним селянським господарствам не під силу швидко подолати вікову відсталість. У 1946 р. розпочалося створення колгоспів. Як і на підрадянській території України до війни, процес супроводжувався розгортанням наступу на заможні селянські господарства, «розкуркулюванням» та висилкою за межі області їхніх власників. Все це подавалося як вияв загострення класової боротьби. У 1950 р. колективізацію було завершено, а отже, ліквідовано економічну основу імовірної опозиції режиму на селі та запроваджено апробовані організаційні механізми управління поведінкою сільського населення. Частина його мігрувала в міста, де швидко розвивалася промисловість. Як писалося в офіційних документах і партійних виданнях, на основі колективізації в області «було ліквідовано куркульство як клас, знищено соціальну і матеріальну базу українського та угорського буржуазного націоналізму»[49].

В гірських і передгірських селах Закарпаття характер поселень і вкрай незначні ресурси орної землі зумовлювали економічну безперспективність існування колгоспів. На цій території сільськогосподарське виробництво, в якому переважало скотарство, віднесли до підсобної галузі. Основним заняттям жителів визначили роботу в лісовій промисловості. Остання розвивалася особливо

[49] Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. — С. 168.

бурхливо. Країна, що піднімалася з воєнних руїн, потребувала величезних обсягів деревини. Її потребували, зокрема, шахти Донбасу. Там реалізовувалися плани відновлення довоєнних обсягів вуглевидобутку та їх нарощування. В період 1946–1953 рр. в Закарпатті було вирубано і вивезено на потреби вугледобувних шахт 32 млн. кубів лісу. Такі обсяги значно перевищували безпечні для місцевості норми лісозаготівлі.

В Законі про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства на 1946–1950 рр. ставилося завдання: «Забезпечити якнайшвидшу відбудову і розвиток усіх галузей народного господарства і культури Закарпатської області України. Передбачити першочергову відбудову і розвиток... деревообробної, лісохімічної та харчової промисловості. Організувати промисловість по видобутку бурого вугілля і збудувати нові підприємства легкої промисловості». В рекордні строки були відбудовані Буштинський, Воловецький, Довжанський, Жорнавський та Ясінянський лісопильні заводи, цехи по виготовленню паркету на Чинадіївському і Берегівському лісозаводах, організовано нові промкомбінати, відновлено виробництво цегельно-черепичної продукції. У 1946 р. збудували 12 взуттєвих, швейних та інших фабрик легкої промисловості. На кінець року продукти харчування в області випускали 30 підприємств республіканського підпорядкування і 96 підприємств обласного та окружного (районного) підпорядкування. Прокладалися нові лінії телефонного зв'язку, радіо- та електромережі, розвивалися промислова та лісопромислова кооперація, залізничний транспорт. У наступні роки було введено в експлуатацію Теребле-Ріцьку ГЕС, Рахівську картонну фабрику, машинобудівні, приладобудівні, верстатобудівні та інші підприємства, в тому числі такі, що працювали на оборону, заводи в Ужгороді, Мукачевому, багатьох містах і селищах краю. Його територією проклали магістральні нафто- і газотранспортні та електричні мережі до Європи. Наприкінці 1970-х рр. промислове виробництво досягло 80% у загальній структурі народного господарства області. Серед населення всіх національностей зростала частка жителів міських поселень. Відбувалося це насамперед внаслідок міграції в міста з сільських населених пунктів області, а також за рахунок зовнішньої міграції.

Разом з прискоренням розвитку виробництва в Закарпатті як частині загальносоюзного і республіканського народногосподарського комплексу вирішувалися завдання інтеграції населення краю в спільний культурний, освітній, науковий та ідеологічний

простори держави. З цією метою реалізовувалися заходи з ліквідації неписьменності, створення розгалужених мереж дошкільного виховання, загальноосвітніх і середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, системи марксистсько-ленінської освіти та ін. У жовтні 1945 р. було відкрито Ужгородський національний університет, у 1969–1970 рр. — відділи низки інститутів Академії Наук УРСР та філії багатьох інших наукових установ. Відкривалися бібліотеки, клуби, палаци культури, музеї. Швидко зростав освітній рівень населення. Регіон став складовою частиною загальноукраїнської системи охорони здоров'я і її рекреаційного комплексу. В повоєнному 1947 р., порівняно з 1941 р., коефіцієнт смертності населення Закарпаття зменшився на 10%, у 1970 р., порівняно з 1947 р., — на 50%; з 1960 р. він став меншим, ніж середньоукраїнський. В 1970 р. смертність на Закарпатті була набагато менша, ніж в Австрії, Бельгії, Болгарії, Данії, Італії, Угорщині, Чехословаччині, Франції та багатьох інших країнах Європи[50].

Позитивні економічні і соціальні зміни сприяли формуванню й зміцненню української ідентичності населення краю, передовсім його русинської частини. Українська ідентичність укріплювалася також завдяки запровадженню української літературної мови у шкільництво та вищу освіту. Водночас влада виявляла прихильність дослідженням закарпатських діалектів української мови. Це сприяло тому, що лінгвісти (Й.Дзендзелівський, В.Добош, П.Лизанець та ін.), передовсім з Ужгородського університету, спромоглися на помітні здобутки[51]. У 1955 і 1957 рр. було надруковано два «Діалектологічні збірники». В наступні два роки побачив світ «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області» Й.Дзендзелівського. Науковою подією став діалектний словник М.Грицака та ін.

Господарський, соціальний та політичний розвиток краю, динаміка його комунікаційного, культурного та освітнього просторів консолідували населення, стимулювали розвиток регіонального патріотизму та регіональної ідентичності закарпатців різних національностей.

---

[50] *Копчак В., Копчак С.* Население Закарпатья за 100 лет. 1870–1970. Статистико-демографическое исследование. — Львов: Изд-во «Вища школа» при Львовском госуниверситете, 1977. — С. 132.

[51] *Дзендзелівський Й.* Стан і проблеми дослідження українських говорів Закарпатської області УРСР та Східної Словаччини // Жовтень і українська література. — Пряшів, 1968. — С. 255–283.

На Закарпатті, як і в цілому в країні, небезуспішною була офіційна політика влади з формування радянської ідентичності — усвідомлення громадянами різних національностей своєї належності до «нової історичної спільності людей — радянського народу», переважною мовою спілкування представників якого стала російська мова.

§2. Етнічна динаміка у контексті загальних суспільних змін

За радянської доби вивчення загальної та етнічної динаміки населення повоєнного Закарпаття виконувалося під відчутним пресом ідеологічних імперативів влади. Попри це, тогочасні дослідницькі праці містять значний масив важливої достовірної інформації про об'єкт дослідження[52]. Процес суверенізації України кінця 1980 — початку 1990-х рр. супроводжувався загостренням етнополітичної ситуації як на всеукраїнському, так і на регіональних рівнях, Закарпатському, зокрема. Тож науковці активізували вивчення етносоціальних, етнокультурних та етнополітичних змін, що відбулися в області у повоєнний період, спробували з'ясувати впливи цих змін на стан і перспективи суспільних відносин в регіоні[53].

---

[52] Детальніше про це див.: *Малець О.* Динаміка етнічного складу населення та етнічні процеси на Закарпатті в 1945–1990 рр. // Науковий вісник УжДУ. — 1999. — Вип. 3. — С. 34–43.

[53] Див., наприклад: *Поп І., Галас В.* Крах унітаризму і проблеми європейського федералізму // Матеріали науково-практичної конференції «Міжетнічні відносини в Закарпатті: історія, сучасні проблеми». Ужгород, 16 грудня 1993 року. — Ужгород, 1994. — С. 9–15; *Вегеш Г.* Стан і тенденції розвитку національних відносин в Закарпатті // Там само. — С. 16–21; *Росул В.* Національна школа на Закарпатті та шляхи її вдосконалення // Там само. — С. 32–35; *Габорець В.С.* Культурні запити поліетнічного населення області та шляхи їх задоволення // Там само. — С. 36–42; *Макара М.* Зберегти толерантні міжетнічні відносини на Закарпатті // Там само. — С. 50–56; *Кеменяш Г.* Особливості реалізації мовного законодавства в поліетнічному середовищі // Там само. — С. 61–65; *Макара М., Мигович І.* Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя // Український історичний журнал. — 1994. — №1. — С. 117–128; *Лавер О.* Хто ми, що ми..? Спроба етнодемографічного дослідження // Карпатський край. — 1991. — 10 вересня; *Лавер О., Макара М.* Зміни демографічної та етнічної структури сучасного Закарпаття // Carpatica-Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. — Ужгород, 1993. — Вип. 2. — С. 238–246.

Дослідники (В.Копчак, С.Копчак, О.Лавер, М.Макара) розраховували, зокрема, що тенденції природного приросту населення давали підстави очікувати збільшення населення краю в 1947–1970 рр. на 367,8 тис. осіб (без врахування механічного збільшення). Однак реальне збільшення кількості мешканців Закарпаття становило 278,3 тис. осіб. Отже, міграція «вимила» з регіону 89,5 тис. осіб природного приросту людності. Упродовж 1947–1990 рр. Закарпаття залишили понад 220 тис. мешканців. З них 200 тис. оселилися в різних областях України та інших республіках СРСР, 20 тис. емігрували на захід від радянського кордону. Багато закарпатців, найперше чоловіків працездатного віку з гірських районів, щорічно виїздили з області в пошуках роботи, оскільки в регіоні сфера застосування їхнього трудового потенціалу була замалою[54].

Формулюючи висновки за результатами демографічних, в тому числі етнодемографічних розвідок, частина науковців не приховували власних політичних симпатій, орієнтацій та переваг — часом, протилежних. Однак практично у всіх них збігалися відповіді на питання, які чинники і як зумовлювали динаміку етнічного складу населення області. Цими чинниками були оптаційні акції, репресії з боку режиму у формі примусових виселень, велика кількість вибулих і прибулих, колективізація, зміни в структурі господарського комплексу та пов'язана з ними трудова міграція, оргнабори на «будови комунізму», здобуття частиною закарпатської молоді фахової освіти в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах за межами регіону, а також направлення випускників місцевих навчальних закладів для роботи в інші області, найвищий серед областей України природний приріст, асиміляційні процеси, прикордонний статус області, що зумовлював присутність тут великої кількості військових, частина з яких оселялися в місцях служби після демобілізації. Стосовно кожної з етнічних груп названі та інші чинники діяли з різною інтенсивністю й наслідками. Це засвідчують відмінності в динаміці чисельності мешканців краю різних національностей у період 1946–1988 рр. (див. Додатки. *Таблиця 3*). Табличні дані, а також зроблені на їх основі висновки і розрахунки дозволяють констатувати таке.

---

[54] Про відповідні розрахунки див. у: *Копчак В., Копчак С.* Назв. праця. — С. 164, 167–168; *Малець О.* Етнополітичні процеси на Закарпатті (1950–1991 рр.) // Науковий вісник УжНУ. — 2002. — Вип. 7. — С. 84.

У 1946–1958 рр. етноструктурні зміни в Закарпатті носили стрибкоподібний характер. Достовірних відомостей про відповідну щорічну динаміку в названий проміжок часу не знайдено. Однак можна припустити, що означена стрибкоподібність більшою мірою була властива періоду 1940 — до середини 1950-х рр., коли влада здійснювала наймасовіші акції організованих виселень і переселень за національною ознакою, кадрових «інтервенцій», а пізніше — з настанням «хрущовської відлиги» — в область поверталися чимало раніше репресованих.

За 1946–1958 рр. збільшення закарпатського загалу становило 18,72%. За 1959–1969 рр. відповідний показник зменшився до 14,85% (за вказаний період населення УРСР збільшилося на 12,6%[55]). Упродовж 1970–1978 рр. закарпатців стало більше на 9,36% (населення України — на 5,3%). За 1979–1988 рр. збільшення кількості мешканців області становило 7,77% (України — 3,7%). За тридцятиліття 1959–1988 рр. населення регіону зросло на 35,37% проти 16,4% приросту всеукраїнського загалу. В розрізі ж найчисленніших етнічних груп регіональні відмінності, порівняно з всеукраїнською динамікою, були ще виразнішими.

Упродовж 1946–1958 рр. кількість росіян в області збільшилася на 143,09%, євреїв — на 73,89%, румун — на 47,81%, німців — на 46,12%, українців — на 30,25%, угорців — на 8,69%. Стрибкоподібний приріст кількості росіян, українців та євреїв передовсім був пов'язаний з переважанням осіб саме цих національностей серед працівників різних галузей управління й господарювання, прибулих в Закарпаття на підставі рішень центральної влади. Переважно до цієї групи прибулого населення належали білоруси, кількість яких з 1959 р. неухильно збільшувалася (з них у містах проживали у 1970 р. — 75,9%, 1979 р. — 85,5%, 1989 р. — 83,0%[56]).

---

[55] Тут і далі по тексту показники загальної та етнічної динаміки населення України у 1959–1988 рр. подано за авторськими розрахунками, зробленими на основі статистичних даних про результати переписів населення у січні 1959, 1970, 1979 й 1989 рр. та опублікованими у кн.: *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. Політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004. — С. 119–238, 642–649.

[56] Тут і далі показники урбанізації етнічних груп Закарпаття наведено за джерелом: Національний склад населення України. Частина 2. (по Кримській АРСР та областях) за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року / Міністерство статистики України. — К., 1992. — С. 8–9.

Понад десятикратне збільшення кількості циган (ромів) у 1946–1958 рр. окремі дослідники пояснюють тим, що одразу по війні представники цієї національності приховували свою етнічну належність. У 1959–1958 рр. кількість тих, хто вказали на своє циганське походження, зросла на 18,75%, у 1970–1978 рр. — зменшилася на 5,36%, а за 1979–1988 рр. зросла на 117,17%; їхня частка поміж населення області досягла майже 1%; серед них переважали жителі міст (67,4% у 1970 р., 67,9% у 1979 р., 62,2% у 1989 р.); циганські родини були найбагатодітніші. У 1989 р. вік молодший за працездатний мали 44,8% циган. Тим часом серед українців у такому віці перебували 29,0% від загальної кількості осіб, серед угорців — 24,0%, росіян — 24,2%, румунів — 29,4%, словаків — 11,8%[57].

Найбільше циган (ромів) мешкали в Ужгороді і Мукачевому, Ужгородському, Мукачівському, Виноградівському та Берегівському районах. В 1950 — 1960-х рр. влада започаткувала низку заходів з припинення кочового способу життя та жебракування циганського населення, залучення його працездатної частини до легальних форм трудової діяльності, а молоді — до навчання. Тим не менш, як і всюди в світі повноцінної й масштабної інтеграції ромів у загальну систему економічних і соціальних відносин не сталося. У 1989 р. в області серед них не було жодного, хто мав вищу або незакінчену вищу освіту. З 1 000 осіб циганської національності тільки 5 мали середню спеціальну освіту і 79 — середню загальну[58].

Етнічною групою закарпатського населення, частка і чисельність якої впродовж усього повоєнного післяоптаційного часу до 1989 р. неухильно скорочувалася, зокрема, під впливом асимілятивних факторів, була словацька (у 1989 р. в регіоні мешкали 92,27% всіх словаків України). З 1970 р. «мінусова» кількісна динаміка стала властива німцям, з 1979 р. — угорцям. Головною причиною відповідних змін була еміграція осіб названих національностей на етнічну батьківщину. У словаків, більшість з яких проживали в містах (у 1970 р. — 72,5%, 1979 р. — 83,1%, 1989 р. — 86,6%), і частково у німців, з яких городянами були близько половини (у 1970 р. — 42,4%, у 1979 р. — 37,0%, у 1989 р. — 44,5%), на цю динаміку наклала відбиток ще й характерна для

[57] Національний склад населення України. Частина 2. (по Кримській АРСР та областях) за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. — С. 67–75.

[58] Там само. — С. 340–341.

урбанізованого середовища нижча, порівняно з сільською місцевістю, народжуваність.

Передовсім міграційний чинник визначав кількісні зміни серед євреїв Закарпаття. Їхня чисельність в області скоротилася у 1959–1969 рр. на 10,74%, у 1970–1978 рр. — на 64,57%, у 1979–1988 рр. — на 31,42%. З 1959 по 1989 р. євреїв у Закарпатті стало менше на 78,31%, тоді як загалом в Україні зменшення кількості осіб цієї національності становило 42,13%. У цих показниках закодований не тільки чинник виїзду за межі області та еміграції закордон, а й інші: високий рівень урбанізації (у 1970, 1979 та 1989 рр. в містах проживали, відповідно, 83,3%, 92,1%, 93,6% єврейського населення області), відповідна міському способу життя демографічна поведінка — орієнтація на малодітну міську сім'ю; асиміляція як наслідок акультурації в змішаних шлюбах та результат поступової втрати рідної мови і обмеженого доступу до здобутків національної культури. Сукупно з іншими формами денаціоналізації, в обставинах побутового і офіційного «неписаного» антисемітизму все це призводило до формування особливого типу єврея, який соромився своєї національності, намагався її забути і навіть позбутися[59]. Так відбувалося, попри те, що євреї мали найвищий порівняно з громадянами інших національностей освітній рівень і найбільше представництво на престижних щаблях у соціально-професійній сфері — серед керівників, працівників управлінської та висококваліфікованої розумової праці (інженери, лікарі, вчителі, наукова і художня інтелігенція тощо)[60]. Але на суб'єктивному рівні значна частина єврейської громади не була задоволена можливостями своєї самореалізації й орієнтувалася на «алію» — репатріацію до Ізраїлю.

Одним з її стимуляторів стали політичні зміни після розриву у 1967 р. відносин СРСР з Ізраїлем — державою, яку багато євреїв в Україні і загалом в СРСР вважали своїм національним центром. У тодішніх збройних арабо-ізраїльських конфліктах СРСР підтримував арабські країни. Всередині держави офіційною реакцією радянського режиму на близькосхідну кризу стала активізація ідеологічної кампанії з «викриття міжнародного сіонізму».

[59] *Юхнева Н.* Русские евреи как субэтническая общность: проблема этнического выживания. — СПб., 1994. — С. 21, 25–27.

[60] *Рудницька Т.* Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. — Вид. 2-е. — К.: Інститут соціології НАН України, 1998. — С. 99, 103, 130, 139–140.

В Україні напрями цієї кампанії визначила постанова ЦК КПУ від 16 березня 1971 р. про заходи щодо посилення пропагандистської роботи по викриттю антирадянської і антикомуністичної діяльності міжнародного сіонізму, ухвалена на виконання відповідного змісту лютневої того ж року постанови ЦК КПРС[61].

Антисіоністська пропаганда та ніші заходи з «посилення боротьби з міжнародним сіонізмом» не сприяли порозумінню влади з громадянами єврейської національності. Серед них посилилися емігрантські настрої[62]. Одночасно в країні почастішали вияви упередженого ставлення до євреїв, передовсім на побутовому рівні. Після Загальноєвропейської наради з безпеки та співробітництва (1975 р.) владні структури хоча й виявляли малоприховане невдоволення процесом «алії», але мусили послабити її блокаду. Ситуація почала мінятися з початком горбачовської «перебудови», коли з'явилися ознаки лібералізації режиму і значно зменшилася кількість відмов у виїзді.

Упродовж всього повоєнного часу радянської доби в області зростала кількість румунів. Хоча темп цього зростання й зменшувався. У 1959–1969 рр. він становив 27,84%, у 1970–1978 рр. — 15,78%, 1979–1988 рр. — 8,58% (відповідні показники в масштабах всієї республіки у вказані десятиліття були такі: 11,2%, 8,6%, 10,7%). Румунське населення краю було найменш урбанізованим: у 1989 р. з його складу в містах проживали 17,7% (у 1970 — 15,1%, у 1979 — 16,0%). За 1959–1988 рр. приріст осіб румунської національності в області становив 60,72% проти 33,7% загалом по Україні. Імовірними причинами таких відмінностей могла бути порівняно висока народжуваність саме в закарпатській частині цієї етнічної групи, а також прибуття великої кількості румунів у регіон з інших областей країни. При цьому серед румунського населення Закарпаття значного поширення набула так звана трудова міграція — або на сезонні роботи, або з метою працевлаштування на постійній основі. Завдяки цьому люди самотужки і доволі успішно вирішували питання рівня та якості життя своїх родин. Відповідну соціальну поведінку тоді нерідко позначали терміном «заробітчанство». З негативним підтекстом його вживали, зокрема, представники влади, яка не спромоглася задовольнити

[61] Національні відносини в Україні у XX ст. — Збірник документів і матеріалів. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 377–382.

[62] Там само. — С. 431–436.

потреби в робочих місцях у населених пунктах Рахівського і Тячівського районів, де компактно мешкали румуни і проблема зайнятості стояла гостріше, ніж деінде в Закарпатті. Факти «заробітчанства» влада розцінювала як «приватновласницькі пережитки минулого» і боролася з ними різними методами — від стримування за допомогою правоохоронних органів до лімітування присадибних ділянок, звертання до потенційних працедавців за межами області не брати «шабашників на роботу без дозволу місцевих властей» та ін.[63].

Починаючи з кінця 1940-х рр. другою за чисельністю етнічною групою закарпатського загалу стали росіяни. Переважна більшість їх — городяни (у 1970 р. — 84,8%, 1979 р. — 88,7%, 1989 р. — 87,2%). Попри одні з найнижчих поміж всіх етнічних груп показники народжуваності і найвищі — розірваних шлюбів[64], упродовж кожного з трьох повоєнних всесоюзних переписів населення кількість росіян в області збільшувалася рівномірно: відповідно, на 18,89%, 18,54% та 18,57%. По Україні приріст етноросійського населення у відповідні періоди становив 28,7%, 14,7%, 8,4%.

Хоча за 1959–1988 рр. приріст осіб російської національності в Закарпатті був вищим, ніж у республіці в цілому (67,1% проти 60,1%), їхня частка серед населення області залишалася значно меншою, ніж загалом по Україні (1959 р. — 3,22% проти 16,94%, 1989 р. — 3,97% проти 22,07%). Високі темпи приросту осіб російської національності в Закарпатті зумовлювалися насамперед залученням їх з-поза області на управлінські посади в партійних і державних органах, для служби в силових структурах, роботи на промислових підприємствах оборонного комплексу, в сферах, де переважає розумова праця. Саме тому серед росіян було найбільше тих, хто мали вищу освіту (у 1989 р., наприклад, 246 на 1000 осіб. Для порівняння: відповідний кількісний показник

[63] Детальніше див.: *Марина В.* Проблемы этнополитического развития румын Закарпатья (1945–1995) // 1945 рік. Закарпатська Україна. Матеріали наук. конф. присвяченої 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. Ужгород, травень 1995 р. — Ужгород, 1996. — С. 113–114.

[64] Національний склад населення України. Частина 2. (по Кримській АРСР та областях) за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. — С. 282–283.

поміж словаків становив 88, українців — 68, угорців — 37, румунів — 17)[65].

Упродовж усього повоєнного періоду серед населення Закарпатської області зменшувалася частка третьої за чисельністю етнічної групи — угорської (див. Додатки. *Таблиця 3).* Так відбувалося попри те, що збільшення кількості осіб цієї національності тривалий час було доволі стабільним: за 1959–1958 рр. воно становило 3,90%, 1959–1978 рр. — 4,28%. У наступне міжпереписне десятиліття кількість угорців у регіоні зменшилася на 1,73%, переважно за рахунок виїзду на постійне проживання в Угорщину. У повоєнний період після припинення практики депортацій за національною ознакою багато мадяр виїжджали із Закарпаття в інші регіони України, зокрема в пошуках роботи. Про це опосередковано свідчать відмінності обласної та всеукраїнської динаміки угорського населення: за 1959–1988 рр. його чисельність в області зросла на 6,47%, а в республіці — на 8,51%. Тим не менш, на час перепису 1989 р. в області мешкали 95,5% угорців України. З них 37,7% — у містах (у 1970 р. городяни поміж угорців становили 32,9%, у 1979 — 37,0%). Більшість компактних поселень мадяр знаходилися в адміністративних межах Берегівського, Ужгородського, Виноградівського і Мукачівського районів.

Сталими були темпи збільшення частки закарпатського населення української національності. Ці темпи забезпечувалися природним і механічним приростом разом автохтонів області, якими були українці-русини, та українців, що прибували в Закарпаття з інших регіонів держави. За 1959–1988 рр. кількість етноукраїнського населення краю зросла на 42,29%, в тому числі: на 17,72% — у 1959–1969 рр., на 11,20% — у 1970–1978 рр., на 8, 70% — у 1979–1988 рр.

Відповідний приріст в масштабах УРСР був помітно меншим. За 1959–1988 рр. кількість україноетнічного населення республіки збільшилася тільки на 16,4%, в тому числі: на 9,7% — у 1959–1969 рр., на 3,4% — у 1970–1978 рр., на 2,5% — у 1979–1988 рр. На відміну від Закарпаття частка українців за національністю серед всього населення УРСР скорочувалася. Вона становила: у 1959 р. — 76,81%, у 1970 — 74,87%, у 1979 — 73,55%,

[65] Національний склад населення України. Частина 2. (по Кримській АРСР та областях) за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. — С. 336–342.

у 1989 — 72,73%. При цьому загальнодержавні показники урбанізації етнічних українців значно перевищували обласні; в Україні в цілому і Закарпатті, зокрема, мешканцями міст були, відповідно, у 1970 р. — 45,8% і 25,2%, у 1979 р. — 53,0% і 33,6%, у 1989 р. — 60,3% і 38,4% осіб української національності[66]. Більшість українців — корінних закарпатців мешкали в сільській місцевості. Українці за національністю з-серед прибулих в регіон у воєнні та повоєнні роки, поселялися, переважно, в містах. При цьому частка етнічних українців серед міських жителів поступово зростала, в тому числі за рахунок вихідців із сільської місцевості. У 1958 р. вона становила 61,3% і збільшилася до 74% на початок 1989 р. За цей же період питома вага угорців поміж городян скоротилася з 18,1% до 11,6%, росіян — з 9,5% до 8,5%, словаків — з 3,2% до 1,3%[67].

Разом з економічними, соціальними, міграційними та іншими чинниками на етнічну динаміку в Закарпатті значний вплив справляла офіційна політика в сферах освіти, культури та ідеології. Стрижневими її складниками були боротьба з «буржуазним націоналізмом», «розквіт і зближення національних культур» та формування на цій основі нової інтернаціональної спільності людей — радянського народу, у складі якого, за сталінською традицією, російська нація визначалася як «керівна сила» і «найвидатніша нація з усіх націй» СРСР[68]. Тож у повоєнні роки, незважаючи «ліквідацію в країні буржуазії як класу», влада продовжувала боротися з різними «буржуазними націоналізмами», в Закарпатті, зокрема, з українським та угорським.

Як наголошувалося в нарисах Закарпатської обласної партійної організації, комуністи області проводили велику роботу по вихованню трудящих у дусі непримиренності до буржуазної ідеології. В другій половині 1940 — на початку 1950-х рр. низкою постанов Центральних Комітетів ВКП (б) і КП(б)У, які стосувалися мистецького життя, літератури та історичної науки, було

[66] Частку городян поміж населення України власне української національності розраховано за джерелом: Національний склад населення України. Частина І. (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. — К.: Мінстат України, 1991. — С. 4–6.

[67] *Малець О.* Динаміка етнічного складу населення та етнічні процеси на Закарпатті в 1945–1990 рр. — С. 36.

[68] *Сталін Й.* Про велику Вітчизняну війну Радянського Союзу / Перек. з п'ятого російського вид. — К., 1952. — С. 183–184.

визначено об'єкти цієї боротьби в Україні — низькопоклонство перед заходом, космополітизм та український буржуазний націоналізм[69]. Відповідним чином Закарпатська обласна парторганізація спрямовувала діяльність утворених у 1946 р. в області Спілок письменників та художників, коригувала плани роботи обласного книжково-газетного видавництва, репертуар новостворених обласної філармонії, українського музично-драматичного та російського драматичного театрів, культосвітніх закладів. Тож вже в серпні 1947 р. на зборах інтелігенції м. Ужгорода відомого філософа, мовознавця, педагога і поета Ф.Потушняка звинуватили в тому, що й за нових часів він «продовжує перебувати в полоні містики, буржуазної реакційної філософії і мракобісся». Вченому-фольклористу П.Лінтурі поставили в провину, що він «в своїх літературних працях ігнорує марксистсько-ленінську методологію». Відомих живописців А.Жерделі, Ф.Мануйла та А.Коцку, літераторів А.Патрус-Карпатського, М.Рішка, І.Чендея та П.Скунця звинуватили в ігноруванні «методу соцреалізму».

Обласна парторганізація «виховувала трудящих в дусі непримиренності до буржуазної ідеології» також через лекторську та іншу пропагандистську роботу обласного відділення Товариства по поширенню політичних і наукових знань (більш відомого як товариство «Знання»), впливаючи на редакційну політику місцевих засобів масової інформації. З кінця 1940-х рр. українською та угорською мовами видавалася «Закарпатська правда», російською мовою — «Советское Закарпатье», українською — «Молодь Закарпаття»; виходили також 12 окружних (районних) газет; почало працювати обласне радіомовлення; забезпечувалася передплата на центральні і республіканські періодичні видання; у 1965 р. поблизу Ужгорода було споруджено телевізійний ретранслятор, а в самому обласному центрі — телестудію, що уможливило ведення місцевих телепередач українською, угорською та молдавською мовами.

З метою посилення ідеологічного і політичного впливу збільшувався прийом у партію і комсомол, розширювалася мережа партійних і комсомольських організацій, збільшувався партійний прошарок в місцевих радах депутатів і виконкомах рад, трудових колективах міст і сіл, профспілкових та інших громадських

[69] Детальніше див.: Політична історія України. XX століття. У шести томах. — Т. 6. — К.: Вид-во «Генеза», 2003. — С. 25–37.

організаціях (як на той час, умовно громадських), створювалися школи партійного, радянського і господарського активу як складова загальної системи політичної освіти і марксистсько-ленінського навчання та ін.) [70].

З метою сприяння розвитку шкільництва впродовж 1945/46 навчального року зі східних областей України в Закарпаття прибули 883 вчителі. Поряд з іншим, їхня робота мала забезпечувати вирішення ідеологічних та інших завдань радянізації краю. Задля цього у сфері освіти короткий час надавалися певні переваги україномовній навчальній практиці перед російською. У 1945/1946 навчальному році в області працювали 17 середніх, 182 семирічні та 559 початкових шкіл (всього — 758). Більшість серед них були україномовними. З угорською мовою навчання тоді працювали 16 семирічних шкіл та 83 початкових. В них навчалися 11 958 дітей[71]. При цьому, як і всюди в Україні, в Закарпатті російська мова посідала ширші позиції порівняно з українською в школах, де навчання відбувалося неросійською та неукраїнською національними мовами. Згідно з наказом Міносвіти УРСР від 15 лютого 1947 р., в таких школах перевідні іспити проводилися з рідної та російської мови, іспити на атестат зрілості — тільки письмові з рідної мови і літератури, тільки усні з української мови. Тим часом з російської мови іспитів складалося два: і усний, і письмовий.

З початку 1950-х рр. російськоцентричність і відповідна уніфікація освітнього простору стали посилюватися. По всій Україні проводилися наради та конференції, присвячені перебудові наукової та освітньої роботи в світлі праць Й.Сталіна з питань мовознавства[72]. На основі рекомендацій нарад та конференцій з навчальних матеріалів вилучалися сюжети про регіональні і національні особливості республік, упроваджувалися заідеологізовані уніфіковані підручники. Швидко поширювалося викладання російською мовою. Згорталася освіта національними мовами, закривалися національні культурні заклади. Було взято курс на посилене одер-

[70] Детальніше див.: Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. — С. 169–309.

[71] Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. — С. 171; Секретар Закарпатського обкому КП України І.Скиба — секретарю ЦК КП України тов. Маланчуку В.Ю. Деякі питання угорців, які проживають на Закарпатті // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 660. — Арк. 1.

[72] ЦДАГО України. — Ф. І. — Оп. 30. — Спр. 2403. — Арк. 1, 3, 30.

жавлення культури, нав'язування їй пріоритетів наднаціональної комуністичної ідеології. Якщо у 1947/48 навчальному році в УРСР працювало 120 шкіл з угорською мовою навчання, то в 1952/53 навчальному році їх залишилося 98 (всі — в Закарпатській області). У 1947/48 навчальному році у 13 румуномовних школах України навчалося 2 816 учнів. А вже у 1952/53 навчальному році шкіл з румунською мовою навчання в республіці не стало взагалі. За рахунок скорочення румунських розширювалася мережа молдавських шкіл: зі 166 у 1947/48 навчальному році до 173 у 1953/54 навчальному році. Закарпаття не становило винятку — тут національною мовою навчання школярів-румунів стала молдавська, а не рідна. Водночас невпинно зростала кількість російських шкіл. В Україні у 1947/48 навчальному році їх було 2 632, у 1953/54 навчальному році — вже 2 941. У 1947/48 навчальному році в російських школах навчалися 958 117 учнів. На початок 1953/54 навчального року кількість учнів російських шкіл зросла до 1 263 152, що становило 21,77% всіх школярів України.

З 1954/55 навчального року нормативними документами Міносвіти УРСР в школах з неросійською і неукраїнською мовами навчання «для того, щоб учні цих шкіл добре оволоділи російською мовою, ...передбачено вивчення російської розпочати з першого класу, для чого виділяється 3 години на тиждень за рахунок відповідного зменшення годин рідної мови, крім того, збільшено на одну годину в тиждень вивчення російської мови і літератури у 8–9 класах за рахунок годин рідної мови». Українська мова і література в цих школах взагалі не вивчалася. У 5–7 класах на вивчення російської мови відводилося на одну годину більше, ніж на рідну, а у 8-10 класах — удвічі більше. Сумарно на російську мову і літературу у 5-10 класах виділялося на одну годину на тиждень більше, ніж у школах з російською мовою навчання[73]. Відповідні процеси не оминули і шкільництво Закарпаття.

Широкого розповсюдження в Україні набуло паралельне видання російською мовою шкільних підручників. Російською мовою почали дублювати багато україномовних газет.

У другій половині 1950-х та в 1960-ті рр. було посилено обмеження щодо розвитку культур меншинних національних груп

[73] *Красножон Н.Г.* Шкільна освіта національних меншин України (1944–1953) // Наукові записки ІПіЕНД. — К., 2000. — Вип. 14. — С. 131–143.

(звісно, на російську культуру в Україні ці обмеження не поширювалися). У 1951–1960 рр. в Україні виходили лише п'ять болгарських і шість угорських газет[74] та один угорський журнал[75]. Русифікуюча політика влади в освітній галузі посилювалася. Збільшувалася кількість шкіл з російською мовою навчання. Якщо в 1958/59 навчальному році їх налічувалось 4 049, то в 1959/60 році — вже 4 192. Контингент учнів у загальноосвітніх школах з російською мовою навчання досяг майже третини. У 30 063 загальноосвітніх школах навчалося 5 484 тис. учнів, з них українською мовою (в 25 308 школах) навчалося 3 808,4 тис. учнів, російською (в 4 192 школах) — 1 626,9 тис. учнів, молдавською (в 148 школах), угорською (в 99 школах) та польською (в 3 школах) — 48,7 тис. учнів. Лише за 1959/60 навчальний рік загальна кількість шкіл з українською мовою навчання зменшилася на 58 одиниць[76]. Упродовж першої половини 1960-х рр. відбувалося дальше зменшення кількості загальноосвітніх шкіл з українською мовою викладання[77].

В Закарпатті, де частка етнічних росіян була значно меншою, ніж в більшості регіонів республіки, у 1957/58 навчальному році працювала 21 російська школа, в тому числі 11 середніх. Отже, на 2 690 росіян припадала одна російська школа, що давала загальну середню освіту. Тим часом зі 100 угорських шкіл середніх було тільки 13 або ж одна на 11 249 угорців[78]. За такої ситуації діти російської національності становили менше половини учнів середніх загальноосвітніх закладів з російською мовою навчання, більша частина тих, хто там навчалися, були українцями, угорцями, румунами та іншими. Українських шкіл 1957/58 навчального року в області налічувалося 681, з них 331 — початкова, 254 — семирічні, 96 — середні[79] (одна середня школа на приблизно 7 150 етнічних

[74] Періодичні видання УРСР. Газети 1917–1960. — Харків, 1965. — С. 562–577.

[75] Підраховано за: Періодичні видання УРСР. 1951–1960. Журнали. — Харків, 1964.

[76] *Баран В.* Україна 1950–1960 рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів, 1996. — С. 226.

[77] Там само. — С. 229.

[78] *Лавер О., Макара М.* Назв. праця. — С. 242; *Малець О.* Динаміка етнічного складу населення та етнічні процеси на Закарпатті в 1945–1990 рр. — С. 41.

[79] *Малець О.* Етнополітичні процеси на Закарпатті (1950–1991 рр.). — С. 86.

українців краю — *Авт.*). У 1970/71 навчальному році мережа шкіл Закарпаття налічувала 819 одиниць[80]. У 1972 р. у складі цієї мережі працювали 8 середніх, 44 восьмирічних і 15 початкових шкіл з угорською мовою навчання. В них здобували освіту 14 279 учнів. Крім цього, діяли 12 середніх, 15 восьмирічних і 1 початкова змішані школи, де навчання проводилося паралельно російською, угорською та українською мовами. Рідною мовою в цих закладах здобували освіту 6 057 дітей угорської національності[81].

Отже, після росіян і українців чи не єдиною національною групою населення Закарпаття, задоволенню етноспецифічних потреб якої влада хоч якось сприяла інституційно, були угорці. Разом з організацією національного угорського шкільництва створювалися умови для отримання угорською молоддю вищої освіти. Однак і в цьому разі забезпечувалася проросійська орієнтація студентства. За офіційною інформацією, молодь угорської національності поступала на навчання до Львівського сільськогосподарського інституту, вузів Москви, Ленінграда, Тарту та інших. З 1953 р. при Ужгородському університеті на стаціонарному і заочному відділеннях добирались окремі групи студентів, які паралельно вивчали російську та угорську мови і літератури. Вони одержували диплом з обох цих дисциплін. У 1963 р. в університеті було відкрито кафедру угорської мови і літератури, де готували фахівців для шкіл з угорською мовою навчання[82].

Легітимацію влади серед угорського населення краю мали забезпечувати місцеві ЗМІ. На початку 1970-х рр. угорською мовою видавалася обласна партійна газета «Карпати і газ со»; дублювалися угорською мовою обласна «Молодь Закарпаття», районні газети: ужгородська — «Вогні комунізму», виноградівська — «Прапор комунізму», берегівська — «Червоний прапор». Сумарний річний тираж цієї преси становив 64 411 примірників. Він трохи перевищував поширюваний в районах проживання угорського населення 55-тисячний тираж російськомовного дубляжу обласної газети «Закарпатська правда», що виходила українською мовою. Щодня (крім понеділка) угорською велося місцеве радіомовлення.

---

[80] *Малець О.* Динаміка етнічного складу населення та етнічні процеси на Закарпатті в 1945–1990 рр. — С. 86.

[81] Секретар Закарпатського обкому КП України І.Скиба — секретарю ЦК КП України тов. Маланчуку В.Ю. Деякі питання угорців, які проживають на Закарпатті // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 660. — Арк. 1.

[82] Там само. — Арк. 2.

Щотижня в телеефір виходили 50–55-хвилинні передачі та один близько півторагодинний фільм угорською мовою. З 1964 р. при видавництві «Карпати» працювала редакція угорської літератури. Літературні твори угорських авторів публікувалися з 1957 р. у «Календарі», а з 1960 р. — у щоквартальнику «Панорама». На початку 1970-х рр. 51 керівник угорської національності входив у номенклатуру обкому партії, 208 — в номенклатуру міськкомів і райкомів. 10 угорців були членами Закарпатського обкому КПУ, 1 704 — депутатами місцевих рад депутатів трудящих, 1 — депутатом Верховної Ради УРСР[83].

Задоволення освітньо-культурних потреб румунського населення Закарпаття влада здійснювала в молдавському контексті своєї національної політики. Зміст цього контексту полягав у намаганнях «молдавізувати» румунів. Для них національне шкільництво організовувалося молдавською мовою. В області була утворена і діяла молдавська редакція при обласному комітеті з телерадіомовлення (її «укомплектували» фахівцями з Молдавії та Чернівецької області). Проводилися відповідного змісту заходи з «патріотичного та інтернаціонального виховання». Водночас майже нічого не робилося для налагоджування скільки-небудь масштабних культурних та інших контактів з Молдавською РСР. Виняток становило хіба що регульоване центральною владою постачання з Молдавії в Закарпаття шкільних підручників, політичної та художньої літератури.

Наприкінці першої половини 1980-х рр. Закарпаття, як і вся Україна, стало об'єктом чергового русифікаційного наступу. ЦК КПУ схвалив постанову «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і інших навчальних закладах союзних республік». На базі цього документа було прийнято (для службового користування із забороною оприлюднення в пресі) Постанову колегії республіканського Міністерства освіти «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР».

[83] Секретар Закарпатського обкому КП України І.Скиба — секретарю ЦК КП України тов. Маланчуку В.Ю. Деякі питання угорців, які проживають на Закарпатті // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 660. — Арк. 2–4.

Передбачалося збільшити обсяги навчання учнів російській мові, підвищити на 16% ставки заробітної платні вчителів підготовчих і перших класів, які проводять заняття з російської мови, а також вчителів російської мови у навчальних закладах, розташованих у сільській місцевості та в селищах міського типу[84]. Русифікаторську кампанію комуністичні ідеологи виправдовували тим, що «необхідність дальшого ґрунтовного покращання викладання російської мови в національних республіках СРСР визначається зростанням її значення як мови міжнаціонального спілкування, мови братерської єдності і всебічної співпраці народів СРСР, як важливого фактора виховання підростаючих поколінь в дусі радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму», а також посиленням її ролі в умовах сучасного соціального і науково-технічного прогресу[85]. Такою аргументацією, по суті, знецінювалися мови інших народів СРСР. Відомий український дисидент радянських часів — виходець із Закарпатського краю Ю.Бадзьо з цього приводу писав: «Зазначені ідеологічні і політичні обставини й породжують вторинність, провінційність української національно-культурної атмосфери, є причиною духовної незабезпеченості українського народу. Передусім, вони понижують інтелектуальний рівень загалу, зокрема інтелігенції, чинять психологічний тиск на творчу спроможність людей — у напрямку її здрібнення й ціннісного звуження, деморалізують громадянську свідомість»[86].

Базована на проросійських пріоритетах пропаганда комуністичної ідеології набирала обертів аж до другої половини 1980-х рр. Про її наслідки можна скласти уявлення за одним з документів тодішньої доби, який мав гриф «Таємно». Це — інформація ЦК Компартії України Центральному Комітету КПРС про хід виконання вищезгаданої постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. В тексті зазначалося: «Збільшилась кількість шкіл з поглибленим вивченням російської мови, факультативними заняттями з цього предмета охоплено 295 тис. учнів шкіл... Завершено випуск комплектів учбово-методичної літератури до підручників російської мови для всіх типів шкіл — усього 33 найменування... Прийом студентів на факультети російської

[84] Див.: Російщення України: науково-популярний збірник. — К., 1992. — С. 242–250.

[85] Див.: Там само. — С. 217, 218.

[86] *Бадзьо Ю.* Право жити: Україна у складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. — К., 1996. — С. 341.

мови і літератури збільшився на 635 чоловік... У 9 пединститутах організовано підготовку для шкіл з неросійською мовою навчання вчителів початкових класів, вчителів іноземної мови з додатковою спеціальністю «Російська мова і література в національній школі...»». Передбачалося підвищення заробітної платні вчителям початкових класів, що вели заняття з російської мови, вчителям з російської мови і літератури 4–10 класів. Було збільшено на 357 тис. рублів стипендіальний фонд для виплати підвищеної стипендії студентам, які навчалися за спеціальністю «Російська мова і література»[87].

Здійснювана описаними способами офіційна національна та освітньо-культурна політика зумовлювали відповідну динаміку етномовної ситуації в Україні та її регіонах[88]. У Закарпатті ця динаміка відзначалася помітною специфікою (див. Додатки. *Таблиці 4–6*)[89].

Кількісні показники результатів переписів населення в УРСР (див. Додатки. *Таблиця 4*) засвідчили наявність суперечливих тенденцій у мовному просторі українського поліетнічного загалу.

З 1959 по 1989 рр. загальна кількість жителів України, які вважали рідною мову своєї національності, зменшилася на 5,79% — з 91,08 до 87,85%. Виняток (а саме — збільшення частки осіб певної етнічної ідентичності, які під час переписів населення називали рідною свою національну мову) становили, зокрема, росіяни. Серед них питома вага осіб з рідною російською мовою впродовж вказаного тридцятиліття дещо виросла — з 98,14 до 98,39%. Стрімкіше між 1979 і 1989 рр. відбувалися тотожні етноросійським за спрямованістю зміни в мовній ситуації серед греків, циган, вірмен, азербайджанців.

Тим часом *у Закарпатті* вищеназвані показники мовної ситуації мали інші кількісні параметри (див. Додатки. *Таблиця 3*).

---

[87] Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 441, 442.

[88] Див.: *Котигоренко В.* Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959 — 2001 рр. (за матеріалами переписів) // Людина і політика. — 2003. — №2 (26). — С. 12–24.

[89] Наведені далі кількісні дані про етномовну ситуацію в Україні та Закарпатті розраховані за джерелами інформації, згрупованої і поданої в таблицях, що включені до цього тексту, а також за матеріалами перепису населення у 1989 р., що зберігаються в Мінстаті України: «Розподіл населення по національності та рідній мові по Закарпатській області», «Розподіл населення по національності та другій мові народів СРСР по Закарпатській області».

Як свідчать дані радянських повоєнних переписів, за тридцять років *серед населення краю частка тих, хто вважали рідною мову своєї національності, майже не змінилася.* Хоча в міжпереписних 1959–1969 та 1979–1988 рр. ця частка мала ледве помітну тенденцію до зростання. Відбувалося воно насамперед за рахунок *збільшення кількості етнічних українців, які назвали рідною мову своєї національності* (їхня частка поміж усього етноукраїнського загалу зросла у 1959–1969 рр. на 9,34%, 1970–1978 рр. — ще на 0,07%).

Під час перепису *в січні 1989 р. 98,44% українців Закарпаття визнали рідною свою національну мову. По Україні цей показник становив 87,72%. Серед закарпатських росіян*, на відміну від всіх росіян України, *частка тих, хто назвали рідною мову своєї національності за 1959–1989 рр. зменшилася* на 1,97%. За цей же період серед етноросійського населення краю з 1,19 до 3,78% *збільшилася питома вага тих, хто назвали рідною українську мову.* У 1989 р. таких налічувалося 1 871 особа. Ці факти можна розглядати як *свідчення незначної україномовної акультурації росіян регіону.* У 1989 р. 0,34% закарпатських росіян (всього 172 особи) рідною назвали угорську мову. За 1959–1988 рр. зменшилася питома вага осіб з рідною мовою своєї національності серед закарпатських угорців, румун, циган, словаків та інших.

Мовою, яка за радянських часів дедалі більше заміняла мову своєї національності як рідну в житті практично всіх етносів України, була російська. З 1959 по 1989 рр. частка громадян, які називали рідною російську мову, зросла серед населення УРСР всіх національностей (без росіян) на 3,46% і досягла 11,13%, Зокрема, серед українців вона збільшилася на 5,59%, євреїв — на 10,73%, угорців — на 1,05%, румунів — на 2,25%.

Російськомовна акультурація закарпатців різних національностей була менш інтенсивною. Тільки 1,21% від їхньої загальної кількості (без росіян) у 1989 р. назвали рідною російську мову. Ще меншою серед закарпатців, які не були українцями за національністю, виявилася питома вага тих, хто за рідну визнавали українську мову — 0,91% (у 1959 р. цей показник вимірювався величиною 0,61%). Тобто, обласні показники були нижчими за аналогічні загальноукраїнські показники. Однак серед деяких найчисленніших національностей закарпатського населення частка осіб з рідною українською мовою була набагато вищою, це: словаки, німці, євреї, цигани. Водночас серед них, за винятком циган, високою була також питома вага осіб, які назвали

рідною російську мову. При цьому упродовж 1959–1969 рр. різко — на 10,01% — скоротилася частка українців з рідною російською мовою і одночасно зросла — на 9,34% — частка закарпатців етноукраїнського походження, які вважали рідною свою національну мову.

На час перепису 1989 р. в Закарпатті 65,72% циган, 25,79% словаків, 11,29% євреїв назвали рідною угорську мову. При цьому серед закарпатського населення всіх національностей (без мадярів) частка осіб з рідною угорською мовою становила лише 1,40% (15 316 осіб). Серед етнічних українців вона була меншою — 0,47% (1 257 осіб).

Перепис 1989 р. засвідчив також, що *офіційна політика «молдавізації» румунів Закарпаття не мала якогось відчутного успіху.* Тільки 66 осіб з-поміж майже 30 тис. румунів краю визнали рідною молдавську мову. 1546 осіб (5,24% румунського населення краю) назвали молдавську мову другою, якою володіють вільно.

Прикметно, що на Закарпатті серед населення всіх національностей частка осіб, які вільно володіли мовою своє національності як рідною та другою, була вищою, ніж в цілому по Україні. Серед румунів, німців та євреїв вона була набагато вищою, відповідно, на 35,9% , на 50,9% та на 14,8% у 1989 р. (див. Додатки. *Таблиця 6*).

Дані таблиці 6 свідчать, що наприкінці 1980-х рр. серед поліетнічного загалу України домінували дві мови — українська і російська — кожна як рідна або така, що нею громадяни вільно володіли як рідною та другою. У Закарпатті рівень показника володіння українською був вищим, ніж у республіці в цілому, а показник володіння російською мовою — нижчим. Однак серед всього населення краю неукраїнської і неросійської національностей частка тих, хто вільно володіли російською мовою, в понад 10 разів перевищувала частку осіб, які вільно володіли українською (по окремих національностях це перевищення було різним).

Багатолітня динаміка змін у мовному середовищі на користь російської мови великою мірою зумовлювалася офіційною політикою надання їй переваг на виробництві, в управлінні, інформаційному просторі та інших сферах суспільного життя. Зокрема, в шкільництві. Російська мова і література, на відміну від української, була обов'язковою для вивчення в усіх середніх освітніх закладах, незалежно від того, якою мовою велося там навчання.

В Закарпатті майже 2/3 циган та більше ніж 1/4 словаків і понад 1/10 євреїв вільно володіли угорською мовою як рідною та

другою. Для всіх місцевих національних говорів характерними були взаємозапозичення.

Водночас 514 516 закарпатців (41,31% їх загальної кількості) під час перепису 1989 р. визнали, що не володіють жодною мовою народів СРСР, крім рідної. В різних етнічних групах цей показник був різним і помітно відрізнявся від аналогічного в Україні в цілому. В області він коливався від 16,10% у німців до 61,10% у циган (див. Додатки. *Таблиця 6*). Це не могло не впливати на якість міжетнічних контактів.

Разом з повоєнними суспільними змінами головними чинниками етномовної динаміки в радянському Закарпатті були наслідки політики в освітній, культурній, інформаційній, управлінській та інших сферах, що її проводили держави, до складу яких входив край у попередні роки; традиційне кількісне переважання українців-русинів у структурі населення; компактне проживання неукраїноетнічних груп, у тому числі їхнє культурне і кількісне домінування в низці поселень; властивий окремим з цих груп та українській більшості сільський спосіб життя, що більше «консервував» традиційні мовні й інші культурні практики, порівняно з урбанізованим середовищем; особливості «гірських» поселень, які, зазвичай, були невеликими, з відносно малою кількістю жителів, найвіддаленіші не мали між собою сталих постійних зв'язків; багатолітній досвід суспільної, в тому числі мовної і культурної взаємодії людей у складі здавна поліетнічного населення; близькість країн проживання основного етнічного масиву, з якого вийшли національні меншості регіону та ін.

§3. Особливості етноконфесійних процесів

Остаточне упорядкування питання про територіальну приналежність регіону, що отримав статус області в складі Радянської України, призвело до поширення на терени Закарпаття радянського устрою. Не залишилася поза увагою й релігійна сфера. «Упорядкування» церковних справ на радянський кшталт наштовхувалося на низку проблем, головними з яких були традиційно високий рівень релігійності місцевого населення та значне розмаїття конфесійного простору регіону. На 1946 р. мережа релігійних об'єднань Закарпаття налічувала 400 греко-католицьких, 160 православних, 94 реформатських, 62 римо-католицьких громад,

31 євангельських, 20 юдейських, 10 адвентистських утворень, а також 150 груп інших релігійних культів[90]. Релігія виступала вагомим чинником етнічної консолідації, своєрідним інтегратором суспільно-культурного і національного життя, а через свої розгалужені організації і духовенство виконувала важливу місію соціального служіння. Саме ці обставини об'єктивно ускладнювали функціонування механізмів реалізації радянської конфесійної політики, зорієнтованої на викорінення інституційованої релігійності та квазі-атеїстичної індоктрикації населення Закарпаття.

З-поміж пріоритетних завдань радянського тоталітарного режиму у релігійній сфері чи не найголовнішим залишалося остаточне вирішення «греко-католицького питання». Супроводжувався цей процес сплеском антиуніатської агітації, закриттям греко-католицьких освітніх і допомогових інституцій, численними репресивними заходами щодо духовенства та відвертим сприянням православізацію краю.

Після Львівського собору (березень 1946 р.) та проголошення «самоліквідації» Греко-католицької церкви в Галичині єдиною греко-католицькою єпархією в межах СРСР залишалася Мукачівська. Брутальні методи її ліквідації були цілком прийнятні для правлячого режиму. Проте неможливість інкримінувати архіпастирю греко-католиків Закарпаття владиці Т.Ромжі та його найближчому оточенню політичні злочини, співпрацю з фашистським режимом та націоналістичним підпіллям, як це сталося в Західній Україні, значно ускладнювала справу їхньої ізоляції. Численні ж спроби привернути на свій бік владику, зробити його глашатаєм радянизації й православізації краю, як і раніше, не мали жодного успіху.

Важливою віхою антиуніатської акції стала поїздка до Закарпаття заступника уповноваженого Ради у справах РПЦ (РСРПЦ) по УРСР Г.Катуніна й підготовлена ним доповідна записка на ім'я уповноваженого Ради у справах РПЦ по УРСР П. Ходченка від 5 червня 1946 р. Викладені в ній висновки й пропозиції було покладено в основу чергових заходів, які ознаменували початок нового етапу розгортання антикатолицької кампанії. На думку Г.Катуніна, привілейованому становищу Греко-католицької церкви

[90] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 133. — Арк. 9.

в регіоні, її матеріальному благополуччю сприяла політика протегування уніатам Австро-Угорської та Чехословацької держав[91]. За спостереженнями державного куратора, надто зухвало поводив себе єпископ Ромжа. Від його імені в органи влади дедалі частіше надходили ультимативні протести з приводу «надуманих утисків уніатів православними». Зміст протестів, відомий всьому уніатському кліру, «культивував у ньому свавілля й непокору розпорядженням радянської влади». Багатонаціональне за складом греко-католицьке духовенство (130 русинів, 86 українців, 17 угорців, 12 словаків, 2 румун) розцінювалося як реакційна сила, що за будь-яких обставин залишалася вірною католицькому Риму. В згаданому контексті абсолютно логічним виглядає й своєрідний політичний вирок, який чи не вперше виносився державними посадовцями греко-католицькому духовенству Закарпаття: «Цілком природно, що з моменту окупації фашистськими військами Закарпатської України реакційне уніатське духовенство й актив віруючих уніатської церкви стали не лише підтримувати самий тісний зв'язок з окупаційною владою, але й фактично очолили все політичне й культурне життя краю. Верхівка духовенства уніатської церкви Закарпатської України (єпископ Стойка та ін.) стали активними членами змови профашистських організацій. Уніатська церква не обмежилася лише утисками православної церкви, але й шалено виступала проти Радянського Союзу, зраджуючи тим самим інтереси власного народу».

Зважаючи на актуальність положень і висновків даного документа, 12 червня 1946 р. уповноважений РСРПЦ по Україні П.Ходченко переадресував доповідну записку керівництву Ради. Вже через декілька днів вона стала предметом особливої зацікавленості в кабінетах союзного відомства. Ознайомившися зі змістом документа, заступник голови Ради С.Белишев залишив на ньому наступну резолюцію: «Тов. Іванову. Стан справ у Закарпатській Україні вимагає негайного прийняття практичних заходів. Прошу накреслити до приїзду Г.Карпова конкретні заходи по Західній Україні»[92].

Проте на Закарпатті, враховуючи особливості політичної, соціально-економічної й релігійної ситуації, для ліквідації унії було

---

[91] Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 6991. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 164–171.

[92] Там само. — Арк. 163.

обрано дещо іншу тактику, ніж у Галичині. Тут режим вирішив стати на шлях уповільнених дій, застосовуючи метод поступового знекровлення Греко-католицької церкви.

Підірвати її матеріальну базу, за задумом влади, мала конфіскація церковних земель, черговий етап якої під гаслами націоналізації розгорнувся в 1946 р. Відчутного удару Греко-католицькій церкві на Закарпатті було завдано в березні 1947 р. завершенням тривалої акції ліквідації Свято-Миколаївського монастиря на Чернечій горі в Мукачевому, ряду інших обителей[93]. Згідно з постановою виконкому Закарпатської обласної ради від 29 листопада 1946 р. підлягала закриттю діюча в Ужгороді духовна семінарія. У безкоштовне й безстрокове користування Ужгородсько-Мукачівської православної єпархії передавалися греко-католицький кафедральний собор в Ужгороді та приміщення єпископської резиденції. Рішення Закарпатського облвиконкому від 25 липня 1947 р. з цього приводу схвалювали уповноважені РСРПЦ і Ради у справах релігійних культів (РСРК) по Україні П.Ходченко та П.Вільховий і порушували клопотання перед московським керівництвом санкціонувати його виконання[94].

Позбавлення Греко-католицької церкви на Закарпатті її матеріальної бази, закриття й ліквідація низки церковних установ, монастирських комплексів, відверті переслідування духовенства не давали бажаних наслідків. Процес переходу віруючих у православ'я та передача греко-католицьких храмів новоправославним громадам здійснювалися досить повільно, а на 1947 р. майже припинилися. Невтішними виявились і спроби залучення духовенства до «ініціативної групи». Влада дедалі більше усвідомлювала, що головною перепоною в реалізації її намірів був владика Теодор.

Рішення про розправу з єпископом визрівало поступово. Ще в звіті за другий квартал 1947 р., констатуючи повільні темпи ліквідації унії на Закарпатті, П.Ходченко головну причину цьому вбачав у перебуванні в краї греко-католицького єпископа Ромжі та його «правої руки», «особливого уповноваженого Ватикану» єзуїта О.Хіри. Ще відвертіше закликав до усунення владики уповноважений РСРПЦ по Закарпатській області в доповідній

[93] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 34. — Арк. 5-9; Оп. 4. — Спр. 34. — Арк. 149.

[94] Там само. — Оп. 4. — Спр. 25. — Арк. 12; Оп. 3. — Спр. 34. — Арк. 38.

записці обкому партії від 1 жовтня 1947 р.: «Єпископ Ромжа та його заступник Хіра повинні бути негайно в тій чи іншій формі позбавлені можливості продовжувати тягнути майже півмільйона радянських людей Закарпаття до Рима, їх необхідно негайно позбавити можливості продовжувати творити антидержавну, антипатріотичну справу»[95].

Тривалий час єдиною офіційною версією загибелі архієрея вважався нещасний випадок, який трапився 27 жовтня 1947 р. Підтвердженням їй слугувала довідка заступника уповноваженого РСРК по Україні М.Сазонова на ім'я голови Ради І.Полянського від 11 листопада 1947 р. та підготовлена на її основі інформація П.Вільхового секретареві ЦК КП(б)У К.Литвину від 14 листопада. У документі за підписом М.Сазонова, який відвідав Закарпаття в зв'язку зі смертю владики, зокрема, зазначалося, що єпископ Т.Ромжа помер 1 листопада 1947 р. від важких тілесних травм, отриманих 27 жовтня внаслідок наїзду вантажного автомобіля на підводу, якою владика повертався після богослужіння в Мукачевому[96].

Тоді вважалося, що таємницю смерті єпископа Теодора Ромжі поховано назавжди. Лише у 1966 р. вперше повідав про неї колишній керівник спецслужби «ДР» (диверсія і терор) МДБ СРСР генерал-лейтенант П.Судоплатов, котрий під час війни керував Четвертим (розвідувально-диверсійним) управлінням НКВС-НКДБ. Звертаючись до XXIII з'їзду КПРС з письмовим проханням про звільнення з ув'язнення й реабілітацію, він писав: «За вказівкою члена Політбюро ЦК ВКП(б) та першого секретаря ЦК КП(б) України Хрущова, за планом, розробленим МДБ УРСР і схваленим Хрущовим, у м. Мукачеве був знищений Ромжа — глава греко-католицької церкви, який чинив активний опір приєднанню греко-католиків до православ'я»[97].

Про свою особисту причетність до смерті єпископа Теодора Ромжі, як і керованого ним підрозділу МДБ СРСР, П.Судоплатов зізнається широкій громадськості значно пізніше, у 1990-х рр., коли вийшли друком його мемуари. В своїх спогадах він називає

---

[95] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4555. — Арк. 191; *Бендас Даниїл, о.* Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944-1949 роках // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Ч. 2. — Львів, 2000. — С. 290.

[96] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 26. — Арк. 94, 95.

[97] *Геворкян Н., Петров Н.* Теракты // Московские новости. — 1992. — №31. — 2 августа.

не лише ініціаторів й організаторів убивства владики, але й розповідає про підготовку та обставини вчинення терористичного акту[98].

Звістка про вбивство єпископа облетіла все Закарпаття й Галичину, викликала гнів не лише серед греко-католиків, але й багатьох православних, що й спонукало трьох архієреїв РПЦ — єпископів Станіславського Антонія (Пельвецького), Дрогобицького Михайла (Мельника) і Мукачівського Нестора (Сидорука) — звернутися в січні 1948 р. з безпрецедентним для свого часу колективним листом протесту на ім'я М.Хрущова. Піклуючись про майбутнє православ'я й передаючи настрої віруючих Галичини та Закарпаття, вони просили «припинити подальший тиск органів МДБ на рештки Католицької церкви, оскільки маємо надію злучитися з ними незабаром»[99].

Назагал зауважимо, що РПЦ, відіграючи роль простого статиста і виконавця волі можновладців, як і на Галичині, не виявляла особливого завзяття в ліквідації унії на Закарпатті. В опрацьованих нами документах немає жодних згадок про ініціюючу роль Церкви в плануванні відповідних заходів. Як стратегічні, так і тактичні складові кампанії розроблялися державними органами й передавалися до виконання вищому церковному керівництву. Вже другого дня після здійснення замаху на єпископа Ромжу 29 жовтня 1947 р. у Москві на спільному засіданні РСРПЦ і РСРК за участю П.Ходченка і П.Вільхового було заслухано питання «Про уніатів у Закарпатській області УРСР». Г.Карпову доручалося передати патріарху Алексію завдання для Московської патріархії, а заступникам голів Рад С.Бєлишеву та Ю.Садовському — опрацювати проект постанови союзного уряду з даного питання[100].

Отримавши відповідні вказівки союзного керівництва, П.Ходченко і П.Вільховий негайно розпочали підготовку сценарію завершального етапу ліквідації унії на Закарпатті. Невдовзі, 7 квітня 1948 р., до Москви було надіслано «Календарний план проведення

---

[98] *Судоплатов П.А.* Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930–1950 годы. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1998. — С. 413–414. Детальніше про причини та обставини смерті єпископа Т.Ромжі див.: Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. — К.: Світогляд, 2005. — С. 407–409.

[99] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5069. — Арк. 587–588; *Пащенко Володимир*. Православ'я в новітній історії України. Частина перша. — Полтава, 1997. — С. 198–199.

[100] ДАРФ. — Ф. 6991. — Оп. 1. — Спр. 147. — Арк. 71.

заходів з ліквідації греко-католицької церкви в Закарпатській області УРСР»[101], який і став головним директивним документом для виконавців наміченої акції.

Початок реалізації затверджених заходів ліквідації Греко-католицької церкви на Закарпатті, насамперед, був позначений насильницьким вилученням уніатських храмів і передачею їх у користування православних. Як правило, подібні акції супроводжувалися відвертим насиллям й адмініструванням, застосуванням силових методів за участі представників влади, працівників органів держбезпеки, бійців винищувальних загонів та міліції, що викликало масові протести віруючих проти примусової православізації.

Принципові зміни до стратегії подальших дій режиму з ліквідації Греко-католицької церкви на Закарпатті було внесено на початку 1949 р., після обговорення даного питання на республіканській нараді уповноважених РСРПЦ та в ході зустрічі Г.Карпова з відповідальними працівниками ЦК КП(б)У.

У доповідній записці від 10 січня 1949 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У К.Литвина П.Ходченко детальніше пояснював ті обставини, які зумовлювали необхідність істотних коректівів. Так, цілком неефективною за умов активізації антиправославної агітації греко-католиків, особливо після вбивства протопресвітера Г.Костельника, виявилася місіонерська робота архієпископа Макарія та православних священиків. Вся подальша робота з ліквідації унії, на думку П.Ходченка, диктувала необхідність створення «Ініціативної групи» з-поміж греко-католицького духовенства, що виходило за межі місіонерської практики й вимагало спеціальних заходів по лінії органів МДБ. Залишалося невиконаним і найголовніше завдання плану — ізоляція верхівки уніатського єпископату.

Підсумовуючи викладене, П.Ходченко дійшов висновку, що в жодному разі не можна вважати значним досягненням перехід у православ'я за період з травня по грудень 1948 р. 43 греко-католицьких громад, якщо брати до уваги наявність понад 250 діючих уніатських храмів і 247 священиків. Для остаточного відпрацювання подальшого плану дій П.Ходченко пропонував скликати при ЦК КП(б)У нараду за участі голів РСРПЦ і РСРК, їхніх уповноважених по Україні, керівництва Закарпатської області та відповідальних працівників держбезпеки республіки[102].

---

[101] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 49. — Арк. 21–24; *Войналович В.А.* Назв. праця. — С. 412–414.

[102] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 64. — Арк. 1–2.

З огляду вище проаналізованого документу складається враження, що на певному етапі здійснення антикатолицької акції на Закарпатті планувалося застосування вже відпрацьованої в Галичині схеми: арешти керівництва єпархії, створення «ініціативної групи» та за її участі при нагоді — підготовка й скликання собору. Проте в даному разі режим вирішив значно спростити «галицьку модель», вдавшись до прискореного виконання запланованого.

Початок 1949 р. було позначено новою хвилею переслідувань греко-католицьких душпастирів, які залишалися вірними Апостольському престолу. Якщо до цього часу арешти священиків не мали масового характеру (протягом 1945–1948 рр. було ув'язнено 32 парохи), то на даному етапі вони практикувалися повсюдно — як у великих містах і районних центрах, так і у віддалених населених пунктах. Зокрема, в Ужгороді було затримано священика-помічника кафедрального храму В.Пушкаша, у Мукачевому — Є.Дулишковича, у Береговому — Й.Кампова, у Хусті — Д.Поповича та М.Русинку. Не припинявся тиск і на капітульного вікарія греко-католицької єпархії. Ні вмовляння перейти на православ'я, ні обіцянки єпископської мітри не вразили стійкої позиції о. М.Мурані[103]. Значно інтенсивніше, ніж у попередні роки, здійснювалося також вилучення й передача православним греко-католицьких храмів.

Таким чином, починаючи з 1947 р., станом на кінець лютого 1949 р. у греко-католиків було вилучено й передано православним 63 храми та 10 дочірніх церков, з яких лише на 28 знадобилися спеціальні урядові рішення. 35 уніатських молитовних споруд перейшло до РПЦ у тих населених пунктах, де православні становили більшість. До цього слід додати, що греко-католицькі собори на цей час відійшли до православних у 10 з 13 окружних центрів. Не залишилося жодної уніатської церкви в Мукачевому, а в Ужгороді — лише одна[104].

Вилучення греко-католицьких храмів супроводжувалося забороною уніатському духовенству виконувати свої душпастирські обов'язки та новими переслідуваннями з метою змусити його «возз'єднатися» з православ'ям. Агентам спецслужб вдалося схилити на бік РПЦ 31 священика. Наслідком чергових арештів став перехід у православ'я впродовж березня-червня 1949 р. ще 78 парохів.

[103] *Бендас Даниїл, о.* Назв. праця. — С. 296, 297.

[104] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 64. — Арк. 4, 5.

Подальші ув'язнення духовенства вже не давали бажаних наслідків: у липні–серпні на відступництво наважилися лише 8 священиків, а у вересні–грудні — 2. У 1950 р. після того, як зреклися унії 8 духовних отців, перехід греко-католицького кліру до православ'я повністю припинився. Отже, 127 священиків, не витримавши фізичного й психологічного тиску влади, підписали заяви про «навернення» до православ'я, більшість з яких з часом знову повернеться до Греко-католицької церкви.

Частина духовенства (47 осіб) продовжували свою душпастирську діяльність нелегально. Парохи, які не бажали «возз'єднатися» з РПЦ і зраджувати рідній Церкві, переходячи на роботу в світські організації, далеко не завжди знімали з себе священицький сан. Це давало змогу багатьом з них нелегально здійснювати релігійні обряди.

Не піддалися тиску, залякуванням і шантажу з боку правлячого режиму 173 священики, з яких 128 було засуджено до тривалих термінів ув'язнення. За відмову прийняти православ'я до 25-річного терміну позбавлення волі було засуджено 1949 р. й керівництво єпархії — прелата-каноніка О.Хіру й капітульного вікарія о. М.Мурані. Частина з ув'язнених душпастирів померла у тюрмах під час тривалих допитів і в таборах, не витримавши насилля й тяжкої фізичної праці. Після 1955 р. 68 амністованих пасторів повернулися на Закарпаття з тюрем, таборів чи місць заслання[105].

Справа ліквідації Греко-католицької церкви на Закарпатті фактично наближалася до свого завершення. Заключним акордом розіграного владою спектаклю «возз'єднання» греко-католиків Закарпаття з руським православ'ям стало свято Успіння Пресвятої Богородиці в Мукачівському Свято-Миколаївському монастирі 28 серпня 1949 р. Саме тут о. Іриней (М.Кондратович) виголосив акт про розрив унії з Римом і повідомив, що «віднині й повік ми — православні чада святої Матері нашої Руської Православної Церкви». В численних промовах та пастирському єпископському посланні владики Макарія зазначалося, що унія — «протинародний акт» і «доказ чужоземного насильства», а також висловлювалася радість з приводу здійснення «споконвічних мрій». Не обійшлося й без офіційних реляцій. У терміновому порядку П.Ходченко доповідав «нагору», що на 1 вересня 1949 р. в Закарпатській області з 366 греко-католицьких церков і 299 релігійних громад не

[105] *Бендас Даниїл, о.* Назв. праця. — С. 298.

залишилося жодної, яка б не «возз'єдналася» з РПЦ. Продовжували чинити спротив переходу в православ'я лише 88 священиків та ченців Імстичівського монастиря[106].

Таким чином, на кінець серпня 1949 р. майже п'ятирічна боротьба радянського режиму за насильницьку ліквідацію Греко-католицької церкви на Закарпатті фактично завершилась. Як і в Галичині, віруючі — греко-католики краю вважали за краще наразитися на переслідування, аніж підтримати колективний перехід у православ'я, до якого закликали православні ієрархи й змушувала влада без огляду на їхні віросповідні переконання. Рішучий опір духовенства та віруючих ліквідації унії на Закарпатті, їхнє протистояння терору та насильству в основі своїй ґрунтувалося на тривалих християнських традиціях, поєднаних з високим рівнем західної богословської освіти кліру, мужньою поставою єпископа Теодора Ромжі, інших керівників єпархії, а також глибокою побожністю віруючих. Сталий консерватизм населення Закарпаття, наявність серед греко-католицького духовенства і пастви представників різних етнічних утворень, століттями зорієнтованих у релігійному сенсі на західні традиції, не сприяли популярності закликів щодо духовної єдності з РПЦ. Жоден зі священиків на теренах Закарпаття, на відміну від інших греко-католицьких єпархій у межах СРСР, не дав згоди на висвячення в сан православного єпископа.

Офіційна ліквідація Греко-католицької церкви в Галичині (1946 р.) та на Закарпатті (1949 р.), нав'язане сталінським режимом «скасування унії» та насильницьке «навернення» греко-католиків на одержавлене православ'я стали результатом тривалих спільних дій партійного керівництва, державних структур та органів держбезпеки за співпраці православної ієрархії. Доповідаючи про виконання вказівок уряду щодо «ліквідації церковної унії», голова РСРПЦ Г.Карпов у листі від 24 вересня 1949 р. на ім'я Й.Сталіна, В.Молотова, Г.Маленкова, К.Ворошилова, М.Суслова відзначав особливу увагу до цього питання з боку Ради Міністрів УРСР, ЦК КП(б)У, особисто М.Хрущова та виключну значимість заходів, здійснених органами МДБ СРСР[107].

Таким чином, на 1950 р. радянський режим остаточно покінчив з легальним існуванням інституцій Греко-католицької церкви

[106] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 65. — Арк. 63, 64.
[107] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 322, 323.

в Україні, ліквідувавши п'ять єпархій і дві апостольські адміністратури, ув'язнивши всіх її владик.

Шляхом застосування терору й насильства знищено чи перейменовано на православні 3040 греко-католицьких парафій, 2959 храмів, навернено на православ'я 1241 діяча релігійного культу, припинено службу в 231 храмі, духовенство яких не погодилось на «возз'єднання» (разом 590 чоловік). Ліквідовано Богословську греко-католицьку академію, дві семінарії, 9900 початкових та 380 середніх шкіл, 35 видавництв і 38 часописів, 41 українську доброчинну організацію. Як гнізда «реакційно-націоналістичного духовенства» знищено 195 монастирів і чернечих осередків[108].

Водночас знищення греко-католицьких церковних структур призвело до формування принципово відмінної конфігурації конфесійного ландшафту на теренах Західної України й Закарпаття. Маючи доволі незначну кількість громад і духовенства напередодні ліквідації унії, на 1949 р. РПЦ вже займала панівні позиції в регіональній поліконфесійній релігійно-церковній мережі. Стан РПЦ у західних областях України та Закарпатті напередодні й після ліквідації унії характеризується такими даними[109].

№ п/п	Область	На 1.01.1946 р.			На 1.09.1949 р.			
		Церков	Священиків	Монастирів	Церков	Духовенства		Дияконів
						Монастирів	Священиків	
1	Львівська	11	12	—	611	308	7	—
2	Станіславська	6	6	—	605	276	1	—
3	Дрогобицька	4	4	—	731	307	40	—
4	Тернопільська	154	156	5	822	389	54	5
5	Закарпатська	160	136	17	589	268	8	13
	Разом	335	314	22	3358	1548	110	18

Таким чином, шляхом примусового навернення греко-католицького священства й віруючих на православ'я, РПЦ лише за

[108] *Войналович Віктор*. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава: передумови Львівського псевдособору 1946 року // Наукові записки. Вип. 14. — К.: ІПіЕНД, 2000. — С. 228.

[109] Складено за: ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 64. — Арк. 31; Спр. 80. — Арк. 40.

чотири роки в десять разів збільшила кількість своїх церков у регіоні та більш ніж вп'ятеро розширила склад духовенства. Чи достатньо усвідомлювали на той час ієрархи Церкви, вибухівку якої уповільненої дії було закладено сталінським режимом під комплекс руського православ'я? Адже вимушена поява в складі РПЦ величезного українсько-католицького анклаву щонайменше реально загрожувала поширенням його українізуючого впливу на весь Український екзархат і навіть посиленням автономістських настроїв. Запобігти подібним тенденціям, до певної міри, можливо було лише тривалою духовною інкорпорацією руським православ'ям етноспецифічних елементів греко-католицизму. Проте, як з'ясувалося згодом, вирішення даного завдання виявилося надскладною й майже безперспективною справою. Як відзначав директор Інституту історії Церкви у Львові Борис Гудзяк, «від 1946 р. УГКЦ була не лише найбільшою забороненою релігійною спільнотою в світі, а й залишалася єдиною поширеною в Україні інституцією, яка уникала контролю офіційних радянських установ»[110]. Дозовані норми «релігійної свободи» не давали атеїстичному режиму офіційно визнати реально існуюче явище та повернути УГКЦ право життєдіяльності та нормального функціонування.

В історичній літературі, новітніх наукових розвідках сформувалася певна думка щодо періодизації катакомбного періоду діяльності УГКЦ. Так, дослідник В.Марчук виділяє в ній три основні етапи, а саме: 1) опір репресивним акціям влади, 1946–1953 рр.; 2) організаційне відродження структур і активізація підпільної діяльності, 1953–1963 рр.; 3) боротьба за збереження Церкви та її легалізацію, 1963–1989 рр[111].

Майже п'ятирічний досвід боротьби із «залишками» уніатства в західних областях України та на Закарпатті дедалі більше переконував відповідальних посадових осіб, ієрархів РПЦ у тому, що «возз'єднання» греко-католиків з руським православ'ям мало радше формальний, аніж фактичний характер.

---

[110] *Гудзяк Б.* Образ сили духу: Дослідження живої історії підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви. 1946–1989 // Другий Міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. ІІ. — Львів. — С. 125.

[111] *Марчук Василь.* Українська Греко-Католицька Церква в 1946–1989 роках // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 7. — Львів, 2000. — С. 551.

Ситуація, що склалася в православних єпархіях західних областей і Закарпаття, виходила з-під контролю ієрархів РПЦ, свідчила про формальність «возз'єднання» греко-католиків і вимагала невідкладних заходів з подолання проявів греко-католицизму. За вказівкою державних контролюючих органів стан справ у новостворених єпархіях було проаналізовано Святійшим Синодом РПЦ 12 грудня 1949 р., який прийняв відповідні рішення щодо усунення залишків уніатства в літургійній практиці, обрядах, святах і церковних звичаях, очищення церковних богослужінь і храмів від латинських нововведень, введення обов'язкових літургійних молитв за патріарха Московського, екзарха Київського й місцевого православного єпископа. Для посилення ролі архієреїв у справі утвердження православ'я в західних областях було прийнято рішення направити на Мукачівсько-Ужгородську кафедру окремого єпископа, звільнивши архієпископа Макарія від управління цією єпархією[112].

Проте вже перші інформації з місць щодо реалізації заходів православізації обряду засвідчували значний опір їхньому впровадженню з боку «нововозз'єднаного» кліру та зростаюче обурення серед віруючих. Так, про відсутність будь-яких істотних змін у богослужбовій практиці колишніх греко-католицьких священиків Закарпатської області доповідав своєму керівництву в березні 1950 р. завідувач інспекторським відділом РСРПЦ В. Спиридонов. Як вважав уповноважений РСРПЦ по Україні Г.Корчовий однією з причин повільного впровадження православних обрядів була відсутність достатньої наполегливості й вимогливості в цій справі з боку єпископів західних областей[113].

Важливо зазначити, що остаточна ліквідація «залишків унії» в західних областях та Закарпатті з точки зору реалізації планів радянизації краю розцінювалася правлячим режимом як виключно важливе політичне завдання. Подальше зволікання з його вирішенням лише посилювало б духовну опозицію радянським перетворенням і засвідчувало неспроможність влади в подоланні опозиції. Неефективність дій ієрархів РПЦ мала бути достатньо компенсована дійовим адміністративно-репресивним впливом. Саме до послуг органів МДБ та адміністративних чинників у системі

[112] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 3–8.

[113] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 93. — Арк. 16; Спр. 95. — Арк. 5, 6; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1572. — Арк. 44, 45.

владних структур і радив вдатися уповноважений РСРПЦ по Україні П.Ходченко з метою остаточного подолання «церковних і побутових традицій» уніатства й нелегальної діяльності невозз'єднаного духовенства.

Відсутність узагальнюючих даних щодо наслідків репресивних заходів кінця 1940 — початку 1950-х рр. не дає змоги реконструювати їхні реальні масштаби. Проте навіть фрагментарні свідчення з архівних документів містять підстави говорити про істотне посилення репресій в означений період. Причому, правлячий режим продовжував жорстко переслідувати не тільки тих, хто, відмовившися від «возз'єднання», залишався вірним унії. Його жертвами дедалі частіше ставали священики, які, прийнявши православ'я, саботували антиунійні заходи й протидіяли планам православізації[114].

Характерною рисою антиунійнії кампанії кінця 1940 — початку 1950-х рр. було те, що здійснювалася вона за умов відчутного посилення обмежувальних заходів правлячого режиму щодо РПЦ, спрямованих на істотне скорочення її інституцій та звуження сфер життєдіяльності[115].

Події березня 1953 р., пов'язані зі смертю Й.Сталіна, породили в широкого загалу віруючих Західної України та Закарпаття небезпідставні сподівання на зміну курсу державної релігійної політики, надії на легалізацію Греко-католицької церкви. Попри нетривалий і дозований характер процесів «десталінізації» суспільства, вони досить чутливо сприймалися громадськістю, віруючими та духовенством краю.

Особливої специфіки в дії греко-католиків було привнесено єпископами, священиками, монахами, черницями й віруючими, які, переживши нечувані фізичні та моральні тортури, поверталися додому з таборів і заслання після відбуття терміну покарання чи за амністією згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. Саме вони були основними протагоністами церковного життя періоду «хрущовської відлиги» і тими консолідуючими чинниками, які забезпечували поступове відновлення церковної структури. Як довідуємося з інформації голови РСРПЦ

[114] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 81. — Арк. 20; Спр. 93. — Арк. 3, 73; Спр. 97. — Арк. 24; *Боцюрків Б.Т.* «Саморозпуск» Української греко-католицької церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів // Сучасність. — 1998. — №1. — С. 109–110.

[115] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 228. — Арк. 24–26, 58.

Г.Карпова, надісланої до ЦК КП України 6 серпня 1956 р., на той час вже було звільнено 243 особи греко-католицького духовенства з 344 репресованих з Галичини та Закарпаття за спротив «возз'єднанню» з РПЦ у період з 1945 по 1950 рр[116].

Зі 128 священиків Мукачівської греко-католицької єпархії, засуджених до тривалих термінів ув'язнення, на грудень 1956 р. було звільнено 94[117]. Амністію 1956 р. отримали також й підпільний єпископ Мукачівської єпархії О.Хіра та її адміністратор о. М.Мурані. Попри постійний нагляд і загрозу репресій, заборону душпастирської діяльності, вони відразу ж вдалися до налагодження контактів з духовенством і віруючими, відновлення та організаційного зміцнення церковних структур, поповнення кліру для роботи в підпіллі.

Інформації місцевих партійних та радянських органів, що надходили в центральні керівні інстанції, засвідчували значну активізацію підпільної діяльності греко-католицького духовенства, особливо тієї його частини, що повернулася із заслання та канцтаборів. Про значне пожвавлення релігійного життя серед греко-католицької спільноти Закарпаття повідомляв уповноважений А.Шерстюк. Особливою активністю в проведенні підпільних богослужінь відзначалися звільнені з таборів та заслання священики С.Бендас, Є.Вереш, В.Желтвай, Р.Кабацій, І.Попович, І.Сокол, В.Шуба та ін. Аналізуючи масштаби їхньої діяльності, А.Шерстюк прямо вказував на реально існуючу загрозу відродження унії на Закарпатті. Намагання ж органів влади схилити до возз'єднання з РПЦ священиків, котрі відбули покарання, не мали бажаних наслідків.

Такий розвиток подій змусив вкотре всерйоз повернутися до «греко-католицької проблеми» вищі органи влади. Виконуючи директиву Москви щодо налагодження обліку священиків-уніатів, уповноважений РСРПЦ по Україні Г.Корчовий повідомляв 10 грудня 1956 р., що за останніми даними в західних областях і на Закарпатті проживало 426 представників уніатського духовенства, у тому числі 267 тих, що повернулися з місць ув'язнення. На Закарпатті їх було відповідно 119 і 90 осіб[118].

---

[116] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4263. — Арк. 204.

[117] *Михайлов Сергій*. Антирелігійна політика на Закарпатті в період «відлиги» (1956–1964 рр.) // Carpatica — Карпатика. Вип. 20. — Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. — Ужгород, 2002. — С. 119.

[118] *Войналович В.А.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. — С. 447.

Доповідаючи ЦК КПРС 4 січня 1957 р. про активізацію греко-католиків у західних областях України, голова РСРПЦ Г.Карпов вказував на випадки захоплення ними діючих православних церков, чисельні заяви до органів влади щодо реєстрації греко-католицьких громад і духовенства, а також зазначав, що подібна діяльність скеровувалася звільненими з ув'язнення єпископами та таємно висвяченими в місцях заслання священиками. На думку керівництва Ради, її координацією опікувався сам митрополит Й.Сліпий, який після відбуття покарання перебував у будинку інвалідів у Красноярському краї. Становище, що склалося, як вважав Г.Карпов, «починає набувати форми», котра загрожує самовідновленням частини уніатської церкви й вимагає перш за все принципового вирішення питання». Пропонувалося, зокрема, ухвалити спеціальну постанову ЦК КПРС з даного питання, попередньо узгодивши її проект з ЦК КП України і КДБ при Раді Міністрів СРСР[119].

Попри те, що спеціальна постанова ЦК КПРС щодо греко-католицизму в західних областях та на Закарпатті так і не була прийнята, переважну більшість положень її проекту було втілено у конкретні дії. Насамперед, це стосувалося поновлення адміністративно-репресивних заходів щодо греко-католицьких єпископів і духовенства. Так, амністовані 1956 р. підпільний єпископ О.Хіра та адміністратор Мукачівської єпархії о. М.Мурані 1957 р. у зв'язку з подіями в Угорщині були повторно заарештовані та вислані у м. Караганда (Казахстан). Проте монсеньйор М.Мурані, будучи тяжко хворим, зміг домогтися скасування покарання й невдовзі знову повернувся на Закарпаття. Він керував підпільною Церквою аж до смерті в січні 1979 р[120]. Як «активного антирадянського агітатора», що «виголошував контреволюційні промови» й мав причетність до викритої в грудні 1956 р. підпільної організації «Вільна гвардія», було вдруге заарештовано священика І.Сокола з Виноградівського району Закарпатської області. За «антирадянську пропаганду» під час угорських подій, самочинне захоплення приміщення православної церкви народний

[119] Російський державний архів новітньої історії (далі — РДАНІ). — Ф. 5. — Оп. 33. — Спр. 53. — Арк. 1–3.

[120] *Боцюрків Богдан*. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989) // Ковчег. Зб. статей з церковної історії. — Львів, 1992. — Ч. 1. — С. 131.

суд м. Виноградів засудив до восьми років позбавлення волі священика А.Бачкая[121].

Вороже ставлення до радянської влади, «проведення активної антирадянської діяльності, спрямованої на відновлення та зміцнення католицизму й створення антирадянського підпілля з колишнього уніатського духовенства та чернецтва на Закарпатті і в західних областях України» було інкриміновано М.Маргітичу. Протягом 1944–1950 рр. він перебував у Мукачівському та Імстичівському монастирях, де прийняв чернецький постриг та присягу на вірність Греко-католицькій церкві. Не зрадив обраній вірі й після закриття обителей, підпільно групуючи їхніх колишніх ченців. З цією метою в червні 1954 р. він встановив зв'язок з митрополитом Й.Сліпим. Як оголошувалося у вироку Судової колегії в кримінальних справах Закарпатського обласного суду від 16–17 грудня 1958 р., «підсудний Маргітич, використовуючи стилістичну, релігійну й інші умовності, застосовуючи підставні адреси протягом 1954–1955 рр. власноручно написав і відправив Сліпому низку листів, в яких повідомляв останньому наклепницькі вигадки про стан і діяльність колишнього уніатського духовенства в Закарпатті, західних областях України та країнах народної демократії». На підставі наведених фактів за ст. 54–10 ч. 2 КК УРСР М.Маргітича було засуджено до семи років позбавлення волі[122].

Посилення каральних заходів правлячого режиму наприкінці 1950-х рр. не було наслідком випадкового збігу обставин. Їхня необхідність диктувалася потребою нейтралізації руйнівного ефекту хрущовської «лібералізації», яка в свідомості тисяч людей породила надії на здатність комуністичної системи стати на шлях демократичних реформ.

Проте з різноманітних інформаційно-аналітичних довідок і доповідних записок, які надходили з місць до центральних партійних і державних органів, довідуємося, що на початок 1959 р. греко-католицька спільнота зі своїми численними храмами й значним корпусом духовенства продовжувала займати чільне місце в релігійно-церковній мережі західних областей і Закарпаття,

[121] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4494. — Арк. 8, 10; ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 203. — Арк. 85, 32, 180, 232; Спр. 200. — Арк. 190, 191.

[122] *Бажан О.Г., Данилюк Ю.З.* Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х — 1980-ті рр. — К., 2000. — С. 145–147.

перебуваючи в структурах РПЦ чи діючи підпільно, на нелегальних засадах. Цей висновок підтверджується такими даними[123]:

№ п/п	Область	Всього колишніх греко-католицьких церков У тому числі:	У тому числі:			Недіючі колишні греко-католицькі церкви	Всього священиків колишніх греко-католицьких церков	У тому числі:		З них активно діючі як греко-католицькі
			Зареєстровані як православні	Незареєстровані, але діючі як православні	Незареєстровані, але діючі як греко-католицькі			Возз'єднаних з православ'ям	Невозз'єднаних з православ'ям	
1.	Львівська	681	617	29	5	30	409	305	104	27
2.	Тернопільська	822	805	—	—	17	372	332	40	13
3.	Станіславська	696	648	18	13	17	306	237	69	16
4.	Дрогобицька	691	641	20	—	30	252	226	26	9
5.	Закарпатська	541	511	—	—	—	304	196	108	26
	Разом	3431	3222	67	18	94	1643	1296	347	91

Як видно з наведеної таблиці, практично в кожній з названих областей була наявна певна частка тих храмів, які припинили свою діяльність або ж змушені були функціонувати підпільно внаслідок відмови їм у реєстрації як греко-католицьких.

Більш ніж п'яту частину колишнього греко-католицького духовенства, що проживало в західному регіоні й на Закарпатті, становили ті священики, які, відбувши табори та заслання, й надалі продовжували залишатися вірними своїй Церкві. Значно більша їхня питома вага в загальній кількості колишнього греко-католицького духовенства мала місце в Закарпатській (35,5%) та Львівській (25,4%) областях. Причому, четверту частину невозз'єднаних священиків контролюючі органи вважали активно діючими греко-католицькими душпастирями.

Як засвідчують всі подальші події, проблема боротьби з нелегальною Церквою залишалася актуальною для правлячого режиму

[123] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5028. — Арк. 17.

й у наступні роки. Критичному аналізу стан справ щодо боротьби із «залишками унії» та діяльністю уніатів було піддано в доповіді В.Куроєдова на спеціальному засіданні РСРПЦ, яке відбулося 7 січня 1961 р. Голова державного відомства наголошував, що значна частина як «возз'єднаного», так і невозз'єднаного колишнього уніатського духовенства проводить активну протизаконну роботу серед віруючого населення.

На доповідь В.Куроєдова РСРПЦ ухвалила постанову, якою затверджувався розроблений інспекторським відділом план заходів щодо ліквідації «залишків унії». Відповідні програми дій, узгоджені з партійними й радянськими органами на місцях, доручалося опрацювати також уповноваженим у західних областях України та на Закарпатті. Окремий пункт постанови зобов'язував голову Ради рекомендувати патріарху активізувати діяльність єпископів і православного духовенства з метою подолання проявів греко-католицизму[124].

Успіх діяльності нелегальної УГКЦ багато в чому залежав від вирішення проблеми поповнення рядів греко-католицького духовенства, яка, у свою чергу, була тісно пов'язана з необхідністю забезпечення спадкоємності церковної ієрархії. Мукачівсько-Ужгородською єпархією, як і раніше, керував через свого адміністратора о. М.Мурані єпископ О.Хіра, висланий у Караганду. Здійснюючи управління єпархією майже до своєї смерті (12 січня 1979 р.) й навіть фігуруючи в документах органів влади як нелегальний єпископ, о. М.Мурані не мав архієрейських свячень. Хіротонію кандидатів у єпископи здійснював владика О.Хіра, кілька разів приїжджаючи на Закарпаття чи приймаючи їх на засланні. Так, на початку 1960-х рр. він хіротонізував на єпископа о. Й.Федорика, призначеного ще Й.Сліпим екзархом на Центральну Азію, 1978 р. — оо. К.Сабова та І.Семедія, а незадовго до своєї смерті у травні 1983 р. — о. Й.Головача[125].

Однією з найгостріших проблем підпільної Церкви 1960-х рр. була нестача греко-католицького священництва. Велику увагу підпільний єпископат приділяв поверненню в лоно священиків, які

[124] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 255. — Арк. 7–9.

[125] *Боцюрків Богдан.* Українська Греко-католицька Церква в катакомбах (1946–1989). — С. 137, 138; *Гудзяк Б., Турій О., Гуркіна С.* Ієрархія та духовенство Української Греко-католицької церкви в підпіллі (1946–1989 рр.) // Історія релігії в Україні. В 10-ти томах. — Т. 4. Католицизм. — К., 2001. — С. 489, 493, 494.

примусово прийняли православ'я. Частіше поривало з ним старше духовенство, котре вже отримувало пенсії від РПЦ. Частина молодших священиків скористалася дозволом залишатися на православних парафіях, таємно повернувшись до ГКЦ. За даними, наведеними дослідником С.Михайловим, за період з 1956 по 1964 рр. у лоно ГКЦ повернулося 15 священиків колишньої Мукачівської греко-католицької єпархії, які впродовж 1949–1950 рр. піддалися тиску влади і перейшли до православ'я[126].

Значна частина вірних-греко-католиків Закарпаття, відмовившись від переходу у православну віру, реалізовували свої релігійні запити у римо-католицькому костьолі. Архівні документи, зокрема, засвідчують, що на середину 1960-х рр. таких вірних у костьолах м. Ужгород налічувалося близько 30% від загальної кількості тих, що відвідували богослужіння, м. Мукачеве — 20%, міст Свалява і Перечин — 10%. А в селах Комарівці і Галоч Ужгородського району колишні греко-католицькі громади у повному складі приєдналися до римо-католиків, відвідуючи їхні молитовні збори. Зважаючи на це католицькі ксьондзи не лише надавали можливість уніатським священикам відправляти богослужіння в костьолах, а й самі нерідко проводили їх на місцевому діалекті за східним обрядом[127].

Кінець 1950 — початок 1960-х рр. був позначений активізацією тотального наступу влади на релігію та церкву. Саме в цей час ЦК КПРС й союзним урядом було прийнято низку документів, спрямованих на подальше упосліджения релігії й нищення церковних інституцій. На їхнє виконання ЦК КП України та Рада Міністрів Української РСР своїми постановами від 21 березня 1960 р. та 29 квітня 1961 р. орієнтували державні органи на посилення контролю за дотриманням радянського законодавства про релігію та церкву. Антирелігійна діяльність партійних і радянських органів в Україні відзначалася особливою активністю, що пояснювалося, насамперед, значно складнішою, порівняно з іншими радянськими республіками, релігійною ситуацією, наявністю релігійних об'єднань різного конфесійного спрямування, широкої релігійно-церковної мережі та підвищеною релігійністю населення. Так, на 1 січня 1961 р. із 11 237 релігійних об'єднань, що існували

[126] *Михайлов Сергій*. Назв. праця. — С. 121–122.

[127] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 163. — Арк. 2; Спр. 22. — Арк. 31.

в СРСР, 7 192 (64%) — було в Україні, в той час, як у РРФСР — 2 512 (22,3%), Білорусії — 698 (6,2%), Молдові — 372 (3,3%)[128].

Потужний партійно-державний механізм, зорієнтований своїм вістрям, насамперед, на істотне скорочення мережі інституцій релігійно-церковного комплексу було відмобілізовано і на Закарпатті. Адже не кінець 1950-х рр. у регіоні активно діяло 696 зареєстрованих релігійних громад, у тому числі: 511 громад РПЦ, 89 — Реформатської церкви, 60 — Римо-католицької церкви, 23 об'єднання ЄХБ, 10 — АСД та 3 громади юдейського культу. Крім того, мережу нелегальних, але фактично діючих утворень складали 134 незареєстрованих групи різних релігійних культів[129].

Плани заходів щодо подальшого викорінення інституційованої релігійності та квазі-атеїстичної індоктринації населення регіону визначалися рішеннями виконкому Закарпатської обласної ради депутатів трудящих від 17 листопада 1958 р. «Про православні монастирі» та від 14 серпня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культи». Плани відповідних дій мали комплексний характер і стосувалися всіх без винятку конфесійних утворень[130]. Та все ж, головним об'єктом антирелігійної кампанії кінця 1950 — початку 1960-х рр. стала саме Руська православна церква, попри її безумовну лояльність щодо правлячого режиму.

На численних нарадах і семінарах секретарів райкомів партії, голів і секретарів міськрайвиконкомів, голів сільських і селищних рад обговорювалися й приймалися рішення щодо скорочення мережі діючих культових споруд, використання закритих церковних приміщень, перегляду договорів на користування релігійними громадами й духовенством земельними ділянками і будівлями, вилучення парафіяльних житлових будинків. Не менш серйозної уваги надавалося також посиленню контролю за «мандрівними уніатськими елементами» та їхньою релігійною діяльністю, припиненню виробництва й збуту предметів культу, перевірці фінансових справ у релігійних громадах та правильності оподаткування служителів культу, активізації роботи громадських комісій (груп) сприяння при міськрайвиконкомах з контролю за дотриманням законодавства про культи тощо.

---

[128] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 6. — Спр. 255. — Арк. 41.

[129] Там само. — Оп. 2. — Спр. 210. — Арк. 23; Спр. 238. — Арк. 16; Оп. 1. — Спр. 323. — Арк. 95–96.

[130] Там само. — Оп. 2. — Спр. 403. — Арк. 8.

Проведена партійними й радянськими органами робота «з подолання релігійних пережитків», обмеження діяльності духовенства й послаблення матеріальної бази церкви, як доповідав уповноважений РСРПЦ, вже найближчим часом дала свої відчутні результати. Особливо виявилися вони в скороченні кількості зареєстрованих парафій та діючих культових приміщень. Так, на грудень 1963 р. мережа православних громад на Закарпатті налічувала 432 парафії, скоротившись порівняно з кінцем 1950-х рр. на 79 одиниць[131].

Закриття церков і молитовних будинків, зняття з обліку релігійних громад здійснювалося без будь-яких на те підстав і супроводжувалося масовим адмініструванням місцевих органів влади. Розпуск «згасаючих» парафій і, як наслідок, закриття культових приміщень, здійснювалися владою під приводом використання останніх для соціально-культурних потреб. Проте кількість закритих і непристосованих до подібних цілей церковних споруд рік у рік зростала, породжуючи додаткову напругу в середовищі віруючих, цілком аргументовані підстави для вимог відкриття недіючих храмів. На кінець 1963 р. в області налічувалося 60 закритих культових споруд, які не використовувалися для господарських та соціально-культурних потреб (Берегівський район — 19, Тячівський — 16, Хустський — 11, Мукачівський — 7, Перечинський — 7)[132].

Як засвідчують архівні дані, тактика обмеження діяльності та поступового витіснення монастирських комплексів з релігійно-церковної мережі, яка здійснювалася радянським режимом в Україні в середині 1950-х рр., як правило, не передбачала тоді їх безпосередньої ліквідації. Винятком були хіба що монастирі-скити Закарпатської області, включені до офіційного реєстру ще в січні 1951 р. Із 11 виявлених монастирських скитів Закарпаття впродовж наступних 5 років ліквідовано 8, а їх насельників переведено до інших обителей. В результаті на березень 1956 р. в Україні налічувалось 11 чоловічих та 30 жіночих монастирів, з яких відповідно 2 і 4 функціонували на Закарпатті.

За умов наростаючих настроїв щодо необхідності розробки та реалізації програм боротьби з носіями релігійної ідеології на кінець 1950-х рр. сформувалося і принципово нове бачення «розв'язання» монастирських проблем в Україні. Одним з найрадикальніших

[131] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 403. — Арк. 12.
[132] Там само. — Оп. 3. — Спр. 166. — Арк. 42.

заходів, поряд з іншими стало скорочення кількості функціонуючих обителей. Про напружену атмосферу на Закарпатті у зв'язку з діями місцевої влади із закриття ряду монастирів і скитів 27 червня 1959 р. рапортував Московській патріархії архієпископ Мукачівський і Ужгородський Варлаам (Борисевич). Вже 2 липня 1959 р. голова РСРПЦ Г.Карпов, реагуючи на сигнали з місць, звертав увагу уповноваженого Ради по Україні Г.Пінчука на відсутність достатньої підготовки й поспішність заходів із закриття монастирів в республіці[133].

Проте запущений маховик адміністративних і силових дій вже не можливо було навіть пригальмувати. За подібних підходів здійснювалася й ліквідація жіночих монастирів у селах Домбоки та Червеневе Мукачівського (1959 р.), двох жіночих скитів у селах Драгове й Копашневе Хустського (1960 р.), жіночого в с. Липча Хустського та чоловічого монастирів в с. Теребля Тячівського (1961 р.) районів Закарпатської області. На середину 1960-х рр. в Україні продовжували діяти лише 9 обителей (2 чоловічих і 7 жіночих). Поряд з іншими, своїм існуванням жіночі монастирі Миколаївський в м. Мукачеве та Воскресенський в с. Чумалеве Тячівського району вкотре стверджували весь утопізм і трагізм тотального антирелігійного насилля за радянської доби[134].

Виходячи з логіки переконань і дій М.Хрущова та його оточення створення безрелігійного суспільства мало забезпечуватися не лише обмеженням діяльності церков і релігійних організацій, утисками віруючих і священиків, але й шляхом поширення наукових знань та масової атеїзації населення. На виконання постанови Закарпатського обкому КП України «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди в Закарпатській області та заходи її поліпшення» від 27 березня 1959 р. було розроблено комплексну програму заходів, здійснення яких мало не лише звузити вплив релігії та церкви, але й повністю його подолати[135]. З метою забезпечення належного рівня роботи постійно діючих теоретичних семінарів та гуртків з основ наукового атеїзму в жовтні 1957 р. при Ужгородському вечірньому університеті марксизму-ленінізму було організовано шестимісячні курси підготовки викладацьких кадрів вищої

---

[133] *Войналович В.А.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. — С. 315.

[134] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 273. — Арк. 45.

[135] *Михайлов Сергій.* Назв. праця. — С. 124.

кваліфікації з основ атеїзму. Для поліпшення науково-атеїстичної пропаганди при обласному відділенні Товариства з поширення політичних і наукових знань створено атеїстичну секцію. На початок 1960-х рр. такі секції працювали при 390 сільських лекторіях. Активно задіяними в системі атеїстичних заходів були комісії з пропаганди та впровадження у побут населення радянських обрядів, звичаїв і свят, створених при виконкомах районних і міських рад. Неухильно зростала з року в рік на Закарпатті і кількість лекцій на науково-атеїстичну тематику: якщо у 1959 р. їх було прочитано 4405, то у 1965 р. — понад 8 тис.[136].

Антирелігійна кампанія кінця 1950 — першої половини 1960-х рр. мала своїм наслідком різке зменшення кількості релігійних і сакральних об'єктів, але не призвела до суттєвого зниження релігійності населення і рівня підтримки ними релігійних інституцій. Натомість з другої половини 1960-х рр. навіть в офіційних джерелах з'являється визнання факту зростання релігійності в окремих регіонах, насамперед на Закарпатті.

Зростання протестних настроїв віруючого населення Закарпаття, як і України в цілому, спричинене антирелігійною кампанією кінця 1950 — початку 1960-х рр., супроводжувалося потоком скарг та заяв до владних інстанцій з вимогою відновлення діяльності знятих з реєстрації громад, повернення вилучених культових споруд, припинення переслідування служителів культу.

Важливо зазначити також, що спрямований своїм вістрям проти інституцій Руської православної церкви антирелігійний наступ істотно підірвав і без того надто слабкі й невиразні позиції православ'я на Закарпатті та його можливості в протистоянні зі своїми опонентами із табору греко-католицизму. «Недолугі дії владних структур стосовно Православної церкви, — як влучно зауважує В.Пащенко, — підштовхували навіть православних віруючих західних областей та Закарпаття в обійми нелегальної УГКЦ»[137]. В парафіях, позбавлених православних священиків, вони дедалі більше покладалися на нелегальне греко-католицьке духовенство, звертаючись до нього для задоволення релігійних потреб.

Значно активізувалася в другій половині 1960-х рр. на Закарпатті і релігійна діяльність греко-католицького духовенства та

[136] *Михайлов Сергій*. Назв. праця. — С. 119, 120; ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 403. — Арк. 3.

[137] *Пащенко Володимир*. Греко-католики в Україні від 40-х років XX століття до наших днів. — Полтава, 2002. — С. 198.

віруючих культу. Згідно офіційної статистики на жовтень 1967 р. в області проживало 155 священиків, з яких 59 служили на православних парафіях, а решта 96, відмовившись від «возз'єднання» з православ'ям, нелегально здійснювали релігійні обряди, проводили богослужіння і, як зазначалося в інформаційних довідках посадових осіб, «спрямовували діяльність віруючих»[138].

Вище наведені факти активізації греко-католицького підпілля на Закарпатті постійно знаходились у полі зору місцевих партійних та радянських органів, численних комплексних бригад з перевірки стану справ, відряджених до регіону ЦК Компартії України, апаратами Рад у справах релігій при республіканському та союзному урядах. Зокрема, у доповідній записці про результати відрядження до Закарпатської області у вересні 1967 р. на ім'я голови Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР В.Куроєдова старший інспектор Ради А.Румянцев пропонував поінформувати про зростання греко-католицького руху на Закарпатті ЦК КПРС та ЦК КП України, а також заслухати це питання на засіданні союзної Ради[139].

Посилення боротьби тоталітарного режиму проти «пережитків уніатства» в 1970–1980-х рр., скерованої низкою постанов вищого політичного керівництва республіки виявило нездатність офіційної влади адекватно оцінити існуючі реалії. Штучне стримування процесу відродження Греко-католицької церкви, відсутність компромісних підходів значною мірою обумовили стихійний характер самовідтворення греко-католицьких парафій та інтенсивне наростання напруги на релігійній основі в західному регіоні республіки та на Закарпатті.

Так, політбюро ЦК Компартії України, аналізуючи 6 лютого 1973 р. питання про заходи щодо посилення боротьби проти греко-католиків, констатувало тенденцію до активізації підпільної роботи серед віруючих уніатського духовенства і ченців різних орденів у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях. У спеціально підготовленій до засідання довідці секретаря ЦК В.Маланчука зазначалося, що уніатські священики таємно виконують обряди, провокують віруючих самочинно захоплювати приміщення недіючих церков, поширюють літературу релігійного і антирадянського змісту, намагаються

[138] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 34. — Арк. 162.
[139] Там само. — Арк. 171.

активізувати боротьбу за відновлення церковної унії, нелегально здійснюють підготовку нових священиків і монахів[140].

Інформуючи ЦК КП України про виконання постанови від 6 лютого 1973 р., уповноважений Ради у справах релігій в УРСР К.Литвин наголошував, що «місцеві органи влади взяли на персональний облік уніатів і встановили контроль за їх діяльністю». Ураховуючи, що діяльність греко-католиків набуває різноманітних форм і «носить відкрито націоналістичний характер», радянські й адміністративні органи стали притягати найбільш злісних порушників законодавства про культи до адміністративної і кримінальної відповідальності, здійснювати заходи з відриву рядових віруючих від «націоналістично налаштованих уніатських екстремістів та релігійних фанатиків». На завершення інформації К.Литвин змушений був все ж констатувати, що у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській та ряді інших областей «робота з боротьби з залишками уніатського духовенства ще не набрала належного розмаху і планомірності»[141].

Підпільною діяльністю греко-католиків були охоплені майже всі райони та міста області. Так, дослідник Ю.Метелешко, посилаючись на архівні документи, стверджує, що на 1979 р. найбільше священиків проживало у містах Ужгород (19) та Мукачеве (17), а також у Берегівському (9), Виноградівському (6), Ужгородському (4), Іршавському (4), Хустському (2), Рахівському (2), Мукачівському (1) та Тячівському (1) районах. Досить чисельними в ряді населених пунктів були й греко-католицькі громади (зокрема, у селах Руське Поле та Бедевля Тячівського району), які майже легально діяли у захоплених раніше знятих з реєстрації храмах[142].

Сама ж Церква наприкінці 1970 — першій половині 1980-х рр. перебувала в складному становищі. Відходили у вічність священики, архієреї. Кількість священицького складу катакомбної релігійної спільноти в області з року в рік скорочувалася (з 71 у 1976 р. до 65 — у 1979 р., 52 — у 1981 р., 47 — у 1985 р.)[143]. У своєрідний

[140] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 10. — Спр. 1361. — Арк. 1, 5, 31–34.

[141] Там само. — Оп. 25. — Спр. 872. — Арк. 75–78.

[142] *Метелешко Юрій.* Релігійне дисиденство на Закарпатті 60-х — початку 80-х років XX століття // Carpatica — Карпатика. Вип. 20. — Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. — Ужгород, 2002. — С. 132, 133.

[143] Там само. — С. 132; ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 22. — Арк. 29.

мітинг протесту проти переслідування греко-католиків перетворилися похорони одного з найвідоміших духовних наставників вірних Закарпаття монсеньйора М.Мурані в 1979 р. Із викривальною промовою щодо діючої системи виступив римо-католицький священик А.Горват, якого згодом було знято з реєстрації. Про великі заслуги померлого перед греко-католиками говорив також і єпископ О.Хіра, який спеціально прибув до Ужгорода із Караганди. У протоколі-акті щодо порушень законодавства про культи, складеного комісією виконкому Ужгородської міської ради, його виступ кваліфікувався як «небажаною, відверто проуніатською і антигромадською проповіддю». У листі на ім'я уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Казахській РСР К.Бегімова від 14 лютого 1979 р. уповноважений Ради у справах релігій при раді Міністрів УРСР по Закарпатській області І.Ващинець просив вжити відповідних заходів впливу щодо О.Хіри, зареєстрованого священиком римо-католицького костьолу у м. Караганда, який «відкрито підтримав і закликав до подальшої активізації діяльності греко-католицької церкви, залишків незареєстрованих в області проуніатських елементів»[144]. Помер владика О.Хіра перебуваючи на засланні в Казахстані, у 1983 р.

З іншого боку, офіційні документи продовжували фіксувати факти активізації діяльності прихильників уніатства. Закарпатський обком КПУ турбували її вияви у 28 населених пунктах області, діяльність 51 греко-католицького священика, 20 ченців та черниць, які групували навколо себе від 15 до 20 тис. прихильників культу. За повідомленням секретаря обкому Компартії України Г.Бандровського на грудень 1988 р. в області було підпільно підготовлено і висвячено близько 10 священиків. Лише за останні два роки до відповідних органів надійшло понад 50 заяв з проханням зареєструвати греко-католицькі громади в 20 населених пунктах області.

Наступного 1989 р. кількість таких звернень майже подвоїлась. В інформаціях партійних функціонерів наголошувалося, що у більшості заяв греко-католиків Закарпаття вимоги реєстрації Греко-католицької церкви поєднувалися з невизнанням Української католицької церкви, відмежуванням від «націоналістично налаштованих уніатів, сусідніх (західних — *Авт.*) областей», а також

[144] *Метелешко Юрій*. Назв. праця. — С. 134, 135; ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 102. — Арк. 81–83.

засвідченням єдності з Ватиканом та незалежності від Московської патріархії. Акцентувалася увага й на зовнішніх чинниках греко-католицького ренесансу. Зокрема, констатувалося, що «уніатів Закарпаття підтримують і підштовхують на антидержавні акції представники цієї конфесії в ЧСР, ПНР та УНР». Особливо ж ускладнилася ситуація в області після визнання Греко-католицької церкви в ЧСР. Йшлося також про значну кількість уніатської атрибутики та духовної літератури, яка ввозилась до Закарпаття з-за кордону, а також впливи радіопропаганди з Ватикана і Будапешта[145].

Релігійна активність віруючих Закарпаття кінця 1980-х рр. переконливо засвідчувала процеси етнокультурного та етноконфесійного відродження краю. Втім, як і раніше, будучи переконаними в «антинародній націоналістичній сутності уніатства», місцеві партійні та державні керманичі реєстрацію греко-католицьких громад і надалі вважали небажаною за наступних причин:

1. Фактично мова йде про реєстрацію не релігійної, а «релігійно-політичної і навіть націоналістичної організації, яка підпорядковувалась би Ватикану і патріарху української католицької церкви».

2. Реєстрація призвела б до послаблення громад РПЦ, виходу з них великих груп віруючих, захоплення керівництва рядом громад греко-католицькими елементами і навіть розпаду лояльних релігійних об'єднань.

3. Наслідком реєстрації стало б надходження подібних заяв від інших громад, які займали вичікувальну позицію[146].

З огляду на вище сказане, цілком логічною стала розробка обласним комітетом Компартії України та облвиконкомом чергової програми «з подолання уніатства». Інформуючи в грудні 1988 р. ЦК Компартії України про хід виконання директиви «Про нові тенденції в діяльності уніатських екстремістів в західних областях республіки і додаткових заходах з їх нейтралізації» від 4 серпня 1988 р., секретар Закарпатського обкому Компартії України Г.Бандровський повідомляв, що з метою «упередження незаконних проявів уніатства» при 8 райкомах партії створено спеціальні групи із числа партійних та радянських працівників, ідеологічного активу. В обласній та районній пресі опубліковано ряд матеріалів

[145] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 400. — Арк. 6; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3330. — Арк. 27, 28, 73, 74.

[146] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3330. — Арк. 28.

антиуніатського змісту. З метою використання церковних засобів подолання уніатства зареєстровано 4 та представлено документи на реєстрацію 3-х громад РПЦ. По лінії радянських органів вжито заходів з активізації участі в антиуніатській роботі православних священиків. Достатньо вражаючими в інформації секретаря обкому виглядали й масштаби профілактичних та адміністративних дій. Так, більш ніж з 200 особами з греко-католицького активу було налагоджено персональну роз'яснювальну й профілактичну роботу, 470 осіб — попереджено про відповідальність за порушення законодавства про культи, 25 — притягнуто до адміністративної відповідальності за організацією уніатських богослужінь та масових зібрань віруючих[147].

Проте дії місцевої влади, спрямовані на стримування активності греко-католиків, і цього разу виявилися малоефективними й не могли призупинити об'єктивно наростаючого процесу відродження Церкви.

Своєрідним наслідком таких обставин, як констатувалося у доповідній записці старшого інспектора Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР О.Лещинського, стало особливе становище уніатів в області, «які останнім часом практично вийшли із підпілля», домагаючись офіційного визнання державою, реєстрації громад, погрожуючи «продовженням своєї антизаконної діяльності». Стало звичним явищем здійснення греко-католицькими священиками богослужінь та обрядів у приватних будинках, розповсюдження релігійної літератури та атрибутики. Наявність в області трьох єпископів (І.Семедій, І.Маргітич, С.Головач) дозволяла рукопокладати нових священнослужителів. Найбільші греко-католицькі орієнтації та потуги мали місце у 70 населених пунктах області, особливо ж у селах Імстичеве та Білки Іршавського, Боржавське та Шаланка Виноградівського районів, а також м. Ужгород[148].

На думку завідувача ідеологічним відділом обкому Компартії України І.Артьомова «у вирішенні уніатської проблеми склалася критична ситуація», ініціатива виходу з якої мала належати

---

[147] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3330. — Арк. 74, 75.

[148] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 448. — Арк. 80; *Зан Михайло.* Етноконфесійний ренесанс на Закарпатті (до питання про реабілітацію греко-католицизму) // Carpatica — Карпатика. Вип. 20. — Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. — Ужгород, 2002. — С. 153.

насамперед місцевим партійним та радянським органам. Однак до більш пророчих висновків вже на початку 1989 р. дійшов обласний уповноважений Ради у справах релігій при раді Міністрів УРСР В.Івашкович, який констатував, що питання Греко-католицької церкви на Закарпатті «... рано чи пізно доведеться вирішувати на користь її вірників»[149].

Доволі категоричним у питанні недоцільності реєстрації греко-католицьких громад продовжувало залишатися вище політичне керівництво республіки. Зокрема, у листі на адресу ЦК КПРС від 26 червня 1989 р. «Про спроби відродити уніатську («українську католицьку») церкву в західних областях України» секретар ЦК Компартії України В.Щербицький констатував, що «партійні, радянські органи, громадські організації республіки і, зокрема, західноукраїнського регіону ставляться до спроб реанімувати уніатство, створити по-суті релігійно-політичну організацію на націоналістичній основі різко негативно. Категорично проти реєстрації т.зв. української католицької церкви виступають Руська православна церква, інші релігійні організації»[150].

Зустріч папи Івана Павла II з Президентом СРСР М.Горбачовим (1989 р.), падіння тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1989–1991 рр.), наростаючі процеси демократизації як у Радянському Союзі в цілому, так і в Україні, зокрема, істотно вплинули на подальший перебіг подій. Вже 20 листопада 1989 р. Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР виступила зі спеціальною заявою щодо повернення Греко-католицькій церкві прав, встановлених для інших релігійних об'єднань. Визнаючи, що впродовж десятиліть навколо греко-католицької проблеми нагромадилось чимало складних і важких питань, Рада вважала, що вони повинні вирішуватися спокійно, зважено, з урахуванням інтересів віруючих усіх віросповідань, за участі зацікавлених сторін, на законних засадах. На думку керівництва Ради, подібні підходи мали сприяти подальшій демократизації державно-церковних відносин, забезпеченню свободи совісті громадян, реалізації нових принципів у вирішенні проблем, що виникали у релігійній сфері[151].

---

[149] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 448. — Арк. 82; *Зан Михайло*. Назв. праця. — С. 153.

[150] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2642. — Арк. 136.

[151] Людина і світ. — 1990. — №1. — С. 8–9.

Проте згадані заходи партійно-державного керівництва республіки, зміна акцентів у його ставленні до греко-католицької проблеми, що транслювалася союзним центром і зумовлювалася як внутрішніми, так і зовнішньополітичними чинниками, були вкрай запізнілими. Міжконфесійний конфлікт між греко-католиками і православними за доволі сильної його політизації на Галичині, все більшою мірою поширювався й на Закарпатті. Як справедливо зазначає М.Маринович «...весь трагізм взаємовідносин між православними і греко-католиками полягає в тому, що ліквідація церкви у 1946 і 1949 рр. для вірних Московського патріархату розумілася як подолання націоналістичної уніатської схизми, коли для вірних греко-католиків — актом грубого втручання комуністичної держави у справи Церкви й актом прозелітизму з боку РПЦ, яка скористалася плодами тоталітарного терору»[152].

Побувавши на Закарпатті в грудні 1989 р. з метою вивчення релігійної ситуації, старший інспектор Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР С.Коровін доповідав керівництву, що заява Ради сприйнята рядовими віруючими з «задоволенням і вдячністю Раді і місцевим органам влади», у той час, як греко-католицьким духовенством та церковним активом висловлюється думка про його «половинчастість». Вони і надалі мають намір наполягати на відновленні діяльності раніше знятих з реєстрації громад, монастирів, семінарії, релігійного центра Греко-католицької церкви, а також повернення культових споруд. Реакція ж православного духовенства на заяву, як зазначав С.Коровін, — різко негативна. Не висловлюючи при цьому заперечень щодо реєстрації греко-католицьких парафій, служителі православного культу не погоджувались з можливою передачею їм храмів РПЦ[153].

Проблеми міжконфесійних відносин в краї стали предметом обговорення Третьої сесії обласної Ради народних депутатів 14 серпня 1990 р. В ухваленому рішенні «Про першочергові заходи з врегулювання міжконфесійних відносин в області» засуджувались антигуманні дії органів партійної та державної влади в радянську добу на Закарпатті, спрямовані проти Греко-католицької церкви та інших конфесій. До вирішення питання про передачу храмів у власність релігійних громад районним і міським Радам

---

[152] *Маринович М.* Окреслити не окреслене // Людина і світ. — 1998. — №8. — С. 37.

[153] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 448. — Арк. 4.

народних депутатів рекомендувалося передавати культові споруди в оренду для почергових богослужінь за взаємною згодою релігійних громад. На місцях створювались комісії з врегулювання міжконфесійних конфліктів. При цьому, органам державної влади та громадським організаціям заборонялося втручатися у діяльність релігійних громад краю[154].

Проте, як з'ясувалося згодом, ухвалені рішення не справили конструктивного впливу на стабілізацію ситуації. Принцип почергового користування храмами не влаштовував жодну з конфліктуючих сторін. На початок 1990-х рр. протиріччя між православними та греко-католиками, зумовлені майновими суперечками, мали місце у більше, ніж 170 населених пунктах області. Але найбільший суспільний резонанс набули події в обласному центрі, пов'язані, насамперед, з вимогами греко-католиків повернути Кафедральний собор та приміщення єпископської резиденції. Свого апогею міжконфесійні сутички досягли на середину 1990 р. Їх загострення багато в чому зумовлювалося й відвертим зволіканням місцевими органами влади вирішення питання реєстрації фактично діючих греко-католицьких громад. На початок лютого 1990 р. 45 релігійних об'єднань області заявили про своє рішення перейти в католицтво східного обряду, подавши відповідні документи на реєстрацію. На липень місяць того ж року їх кількість збільшилася до 94, з яких на той час була легалізована діяльність лише 6 громад. На середину грудня 1990 р. виконкомом Закарпатської обласної ради народних депутатів було зареєстровано 126 греко-католицьких парафій, які обслуговували 90 священиків[155].

Таким чином, як вже зазначалося раніше, метою найвищої пріоритетності партійно-радянської релігійної політики, яка здійснювалася впродовж практично усього досліджуваного періоду на Закарпатті, як і в Галичині, було знищення католицтва східного обряду. Досягнення цієї мети передбачало ліквідацію Греко-католицької церкви як інституції, викорінення греко-католицької національно-духовної традиції, специфічної релігійно-групової ментальності та спільнотної пам'яті. Ця акція була покликана: знешкодити гранично важливе джерело національних інспірацій, що відіграло вирішальну роль у формуванні власне української

[154] *Зан Михайло.* Назв. праця. — С. 153, 154.

[155] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 542. — Арк. 30; Спр. 546. — Арк. 37, 97.

ідентичності закарпатських русинів; ліквідувати потенційно високу небезпеку церковного опору процесові радянізації регіону; поставити під контроль Руської православної церкви понад 280 парафій і тим самим забезпечити надійний канал індоктринації населення Закарпаття; блокувати вплив Ватикану, який розглядався як беззастережно ворожий Радянському Союзові центр, союзник країн західного блоку та перепона на шляху реалізації радянських політичних проектів у Європі, а також істотно послабити позиції Апостольської столиці в Центрально-Східноєвропейському регіоні. Знищення інституційної структури Греко-католицької церкви здійснювалося апробованими методами сталінської політики: арешти, репресії щодо єпископату, духовенства та мирян, провокації, активне використання групових суперечностей тощо.

Однак остаточно зруйнувати церковну інфраструктуру режимові, попри граничну жорстокість дій, зрештою так і не вдалося. Греко-католицька церква стала найбільшою забороненою релігійною спільнотою, їй вдалося зберегти підпільну структуру, систему відтворення єпископату й кліру, елементів професійної освіти й катехізації, а також тяглість традиції. Ядро «Церкви в катакомбах» складали невозз'єднані із православ'ям підпільні єпископи, священики, ченці й черниці (як на Закарпатті, так і в місцях ув'язнення та заслання), але загальна база греко-католицтва була незмірно ширшою — вона становила більшість вірних у приєднаних до РПЦ, але не асимільованих нею уніатських парафіях. Саме ця більшість, на чолі якої постали колишні підпільні священослужителі й відносно невелика група ієрархів, священиків, богословів й церковних менеджерів з-за кордону, і склала постката-комбну Греко-католицьку церкву в Україні після 1989 р.

У свою чергу, залучення Руської православної церкви, як головної виконавиці у справі абсорбції греко-католицьких громад, спричинилося до виникнення надзвичайно серйозних проблем, які ця Церква зрештою так і не змогла розв'язати.

Водночас ліквідація Греко-католицької церкви мала винятково небезпечний потенціал «відкладеної деструкції», актуалізація якого відбулася, починаючи з кінця 1980-х рр., коли православно-греко-католицький конфлікт почав реально загрожувати підвалинам громадянського спокою на Закарпатті, в пізньорадянській УРСР, а згодом — і в незалежній Україні.

Особливою пильністю відзначалися заходи імперського центру в ставленні до громад, створених етнічними групами населення

України, протестантських релігійних об'єднань та інших церковних утворень, що перебували у віданні Ради в справах релігійних культів при Раднаркомі (Раді Міністрів) СРСР. Їхній реєстрації та офіційному державному визнанню передувала активна й копітка діяльність контролюючих органів щодо встановлення справжнього «політичного обличчя» та позиції, якої притримувалися вони за часів окупації, ступеня лояльності до політики радянської влади. До контролю й нагляду за процесами, що відбувалися в етноконфесійній сфері долучалися спецоргани республіки.

Виконуючи директиви останніх, уповноважений Ради в справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР П.Вільховий у звіті за IV квартал 1947 р. визначав «найбільш серйозні державні завдання» в роботі з культами:

– реєстрація Римо-католицької церкви в Україні, вивчення соціально-політичного обличчя і політичних настроїв ксьондзів та активу віруючих католиків;

– повсякденне глибоке вивчення внутрішніх процесів в житті релігійно-сектантських громад і форм їхньої релігійної пропаганди;

– постійний нагляд і боротьба з націоналістичними проявами в релігійних громадах, зокрема, юдейського віросповідання;

– повсякденна увага до антигромадських проявів у сектантських громадах адвентистів сьомого дня;

– аналітична робота з вивчення соціально-політичного обличчя пресвітерського складу та активу сектантських громад;

– вивчення ксьондзів Римо-католицької церкви в площині виявлення осіб для організації Автокефальної римо-католицької церкви в Україні (з метою відриву її від Ватикана);

– перегляд кадрів пресвітерського складу з метою усунення від керівництва громад політично неблагонадійних осіб;

– проведення роботи з кількісного звуження релігійно-сектантських громад[156].

Скорочення мережі громад релігійних культів як засіб всебічного нівелювання самобутніх рис церковних угруповань та поступового досягнення одноманітності конфесійної структури, тотальний контроль за перебігом внутрішньоконфесійних процесів,

[156] *Войналович Віктор.* Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х — 50-і роки XX ст.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — №1/2. — С. 215.

всіляке стримування процесу відновлення корпусу служителів культу досить широко використовувалися режимом і в наступні роки. Названі тенденції повною мірою стосуються й Закарпаття, поліетнічний склад населення якого значною мірою зумовлював етноконфесійну строкатість релігійного простору.

Практика радянського тоталітаризму в сфері національних відносин завжди відзначалася чіткою зорієнтованістю на церковне питання та конкретний стан релігійного життя. Втілення радянської моделі «з'ясування» національних проблем супроводжувалось активним наступом на етноконфесійні осередки, а обмеження активності останніх набирало відверто антинаціонального забарвлення.

Згадане можна з цілковитою підставою віднести до імперської політики Москви, що активно впроваджувалася на Закарпатті, як і на українських землях в цілому, стосовно римо-католицьких громад. На її формування справляли вплив різні політичні, суспільно-історичні та соціально-економічні чинники. Але основний з них — тривале в часі протиборство між двома релігійно-духовними центрами — Москвою та Ватиканом, кожен з яких відповідно мав забезпечувати домінування в українських землях православ'я і католицизму.

У контексті згаданої програми звуження сфер впливу римо-католицького культу на теренах України та поступового його витіснення з часом набрали особливого звучання. Принагідно зазначимо, що доля католицьких громад багато в чому визначалася перебігом процесів, пов'язаних з реалізацією сумнозвісної Люблінської угоди «Про евакуацію польських громадян з території Української РСР і українського населення з Польщі», підписаної урядом УРСР та Польським Комітетом Національного Визволення 9 вересня 1944 р. Відтак, примусова міграція польського населення із західних теренів України суттєво вплинула на згортання мережі католицьких церковних інституцій, зумовила значне скорочення громад і духовенства, костьолів та монастирів, призвела до істотного порушення цілісності римо-католицьких спільнот і згасання релігійного життя[157].

Дещо інші процеси, пов'язані з становищем римо-католицьких громад, відбувалися в цей час на Закарпатті. Переважну більшість

[157] ДАРФ. — Ф. 6991. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 129, 130; ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 14. — Арк. 11, 12.

віруючих культу в регіоні традиційно складали угорці, а також частково — словаки та німці. Процес ліквідації Греко-католицької церкви на Закарпатті спричинив поповнення римо-католицьких громад прихожанами уніатських парафій, насамперед, з числа угорців та українців. Переважно названими обставинами пояснювалося те, що вже на 1 січня 1947 р. на Закарпатті діяло 25% (64) римо-католицьких об'єднань від їх загальної кількості (254) взятих на державний облік в Україні[158].

Розглядаючи реєстрацію римо-католицьких громад і служителів культу як «захід певного політичного значення», владні органи особливої уваги у процесі його здійснення надавали обмеженню діяльності служителів католицького культу, активу релігійних громад та їхнього впливу на віруючих.

Обов'язковим елементом роботи уповноважених Ради у справах релігійних культів з вирішення кадрових питань римо-католицького культу була їхня тісна співпраця та координація дій з радянськими спецслужбами. Без санкції останніх не приймалося жодного рішення, яке б стосувалося реєстрації чи переведення на інше місце католицьких священиків. Подібна практика набувала настільки масового характеру, що уповноважений РСРК по Україні П.Вільховий змушений був робити своїм підлеглим відповідні пояснення: «З органами МДБ ви підтримуєте постійний діловий контакт, але не перетворюєте їх на органи керівництва вашою роботою з культами»[159]. Як правило, на практиці такі контакти мали драматичні наслідки: постійний нагляд, різного роду адміністративні стягнення, провокації, судові процеси і, зрештою, табори і в'язниці.

Перша хвиля арештів римо-католицького духовенства на Закарпатті, як і в Україні в цілому, розпочалася вже в 1945 р., активізувалася в 1948–1950 рр. і тривала аж до смерті Й.Сталіна. Так, в 1945 р. були арештовані, а згодом й засуджені С.Леврінц і Й.Товт, звинувачені в зв'язках з угорськими каральними органами. У 1949–1950 рр. репресовано єпископального вікарія Ф.Пастора, священиків З.Бако, К.Бартфая, А.Гевелі, а у 1952 р. — адміністратора церкви Б.Буяла, засудженого за намагання «сіяти серед духовенства і його прихильників всякого роду провокації». Близько половини душпастирів, що діяли на той час в Україні,

[158] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4555. — Арк. 37, 38.
[159] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 34. — Арк. 86.

були піддані арештом й ув'язненню. Лише впродовж 1955–1956 рр. 38 служителів римо-католицького культу повернулося з таборів після відбуття термінів покарання чи як такі, що звільнені за амністією[160], значною мірою спричинивши активізацію католицьких громад.

Складність становища католицьких громад та діяльності духовенства як в Україні, так і на Закарпатті пояснювалася ще й тим, що вони не мали тут жодної керівної структури й, фактично, були позбавлені будь-яких контактів з вищим духовним центром. Єпископальні вікарії Ф.Пастор та Б.Буяло, як зазначалося вище, були репресовані органами держбезпеки у 1945 та 1952 рр. Ще в 1949 р. Б.Буяло, відчуваючи неминучість арешту, склав «заповіт» на управління громадами ксьондзу Є.Сегеді, який, зважаючи на недоцільність існування адміністративного центру РКЦ на Закарпатті, не визнали органи місцевої влади. Водночас РСРК, погодившися на відхилення кандидатури Є.Сегеді, вважала за необхідне, з врахуванням особливостей римо-католицького культу в області, зберегти посаду адміністратора, рекомендувавши на неї кандидата, що виявив себе з позитивного боку. У вересні 1952 р. уповноважений РСРК по Закарпатській області М.Розпутько, попередньо узгодивши питання з спецслужбами, рекомендував своєму київському керівництву зареєструвати адміністратором РКЦ на Закарпатті ксьондза І.Місароша — служителя культу католицької громади в м. Ужгород[161].

Таким чином, розроблені владним режимом на середину 1940-х рр. комплексні плани тотального контролю за РКЦ, максимального скорочення її установ, мережі громад і чисельності костьолів, регламентування діяльності духовенства з застосуванням щодо нього адміністративних та репресивних заходів стали програмою дій органів влади в наступні роки. Радикалізм політики щодо католицизму пояснювався не лише внутрішніми, але й зовнішніми факторами. Антикомунізм Ватикану набув в цей час яскраво вираженого політичного характеру, а його міжнародна політика, враховуючи обставини «холодної війни» між Сходом та Заходом, мала відверто антирадянський акцент.

---

[160] Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 1. — С. 106; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1640. — Арк. 128.

[161] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 105. — Арк. 89, 95, 96, 109; Спр. 93. — Арк. 8.

Широкомасштабні акції антикатолицького спрямування, вчинені за прямих вказівок вищого державного керівництва, директив РСРК та рішень місцевих органів влади своїми наслідками мали істотне звуження мережі римо-католицьких громад та скорочення інституту служителів культу. Як зазначалося раніше, на кінець 1945 р. органами влади було взято на облік 341 католицьку громаду та 146 священиків (відповідно, у західних областях — 227 і 135, центральних і східних — 114 і 11), а також додатково 62 об'єднання на Закарпатті. З тих пір їх кількість продовжувала невпинно скорочуватися, в тому числі й в ході здійснення державної реєстрації. З моменту початку (січень 1947 р.) і до її завершення (травень–червень 1949 р.) кількість громад зменшилася на 36 (з 254 до 218), а практикуючих ксьондзів — на 8 осіб (з 80 до 72)[162]. Особливо активно згадані процеси відбувалися в наступні три роки (1949–1951 рр.), коли мережа діючих парафій скоротилася на 50 і становила на 1 січня 1952 р. 168 одиниць. За цей же час знято з реєстрації, ув'язнено та депортовано 13 священиків (з них 9 — у Дрогобицькій області), яких нараховувалося на 1 січня 1952 р. 59 осіб. Найбільш інтенсивно зменшення діючих громад відбувалося в цей період у Кам'янець-Подільській (–16), Вінницькій (–13), Житомирській (–9) та Закарпатській (–5) областях[163].

Новий курс релігійної політики, що остаточно сформувався наприкінці 1950-х рр. і був спрямований на нищення церковних інституцій та упосліджения релігійного життя під гаслами масової атеїзації суспільства, найбезпосереднішим чином стосувався й римо-католицького культу.

Відзначаючи звуження сфери впливу РКЦ в Україні в попередні роки, уповноважений РСРК по Україні К.Полонник у звіті за 1959 р. зазначав, що Церква, яка нараховувала 153 громади і 51 священнослужителя та близько 100 тис. віруючих, продовжувала займати чільне місце в релігійно-церковній мережі республіки. Особливо міцними позиціями, на думку київського куратора, відзначалася вона в Закарпатті, де діяло на той час 50 парафій та 29 ксьондзів, що обслуговували, головним чином, чехів, словаків, угорців та українців[164].

---

[162] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4555. — Арк. 37–38; Спр. 5667. — Арк. 220.

[163] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 81. — Арк. 121; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 220.

[164] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 68, 83–84.

Про активізацію дій римо-католицького культу в Україні доповідав уповноважений РСРК по Україні керівництву Ради, ЦК Компартії України та Раді Міністрів республіки 15 травня 1962 р. К.Полонник пропонував найближчим часом скликати нараду з питань діяльності Католицької церкви та вироблення конкретних пропозицій, «спрямованих на зниження активності католицького духовенства та звуження сфери його впливу, на подальше успішне підсікання позицій католицизму в нашій країні»[165].

З увагою поставившись до змісту доповідної записки та висловлених в ній пропозицій, РСРК водночас, застерігала своїх відповідальних працівників в Україні від поспішних дій та непродуманих рішень: «... Рада зазначає, що пропозиції, які стосуються питань внутрішньоцерковної діяльності, викликають сумнів в їхній правильності й доцільності. З цих питань бажана усна розмова»[166]. Обережність і зваженість керівництва головного державного відомства в роботі з культами за умов широкомасштабної антирелігійної кампанії можна пояснити в даному випадку лише однією обставиною — певною нормалізацією стосунків Москви з Ватиканом на початку 1960-х рр.

Ситуація змінилася в другій половині 1963 р. зі смертю 4 червня папи Римського Іоанна XXIII. Активізація дій української та литовської католицької еміграції, вороже налаштованої проти СРСР та інших соціалістичних країн, зрештою, зустріч нового глави Ватикана Павла VI з делегацією українських католиків дали підстави Москві для висновку про посилення антикомуністичних тенденцій політики Ватикана.

В численних партійних та урядових документах закритого характеру Ватикан і Католицька церква продовжували сприйматися як розсадники антикомунізму, а їхні ідеологічні диверсії проти соціалістичних країн і політики комуністичних партій заслуговували на всілякий осуд й упереджувальні контрпропагандистські заходи. Ставилося завдання істотно посилити контроль за діяльністю громад Католицької церкви в країні, рішуче упереджувати антирадянські націоналістичні настрої служителів культу, домогтися їхньої відмови від політичних прагнень, що нав'язувалися Ватиканом[167].

---

[165] *Сергійчук В.* Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. — К., 1999. — С. 171–177.

[166] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 371. — Арк. 64.

[167] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 218–219, 230.

Як і в попередні роки, в Україні активно скорочувався інститут священнослужителів Католицької церкви. За висновками директивних органів, переважну більшість з них — «найбільш фанатичних виконавців волі Ватикана», було знято з реєстрації за грубі порушення законодавства про релігійні культи. За подібними звинуваченнями було відлучено від виконання священицьких обов'язків більшість римо-католицького духовенства, наявність якого на 1 січня 1964 р., порівняно з тим же періодом 1959 р. скоротилася на 13 чоловік і становила 45 осіб[168].

Зважаючи на неоднорідність духовенства за національною ознакою (на листопад 1962 р. серед ксьондзів налічувалося 18 поляків, 18 угорців, 6 словаків, 2 литовця, 1 німець і 1 українець) та використання ними різних мов в богослужбовій практиці, влада практикувала переведення їх з одних регіонів в інші, що породжувало невдоволення віруючих рівнем відправ. Розглядаючи це як метод зниження активності останніх, посадові особи апарату уповноваженого РСРК по Україні свідомо наполягали на «розвантаженні» Закарпатської області від ксьондзів-угорців і направленні їх у парафії інших областей, де обслуговування віруючих здійснювалося польською мовою[169].

Наприкінці 1950 — у першій половині 1960-х рр. продовжувала неухильно скорочуватися в Україні мережа зареєстрованих римо-католицьких громад. Якщо на початок 1959 р. функціонувало 167 парафій, то на 1964 р. залишилося лише 100 об'єднань, з них 41 — на Закарпатті. Найбільшу кількість римо-католицьких громад (19) було знято з реєстрації в Закарпатській області[170]. Однак більшість парафій, позбавлених духовних наставників і права на своє офіційне існування, продовжували діяти нелегально, відшукуючи всілякі можливості реалізації релігійних потреб віруючих. Не випадково, що вперше за повоєнні роки офіційна статистика визнала подібний факт, відобразивши на січень 1965 р. як діючі 15 католицьких об'єднань, раніше знятих з реєстрації. Систематично збиралися на богослужіння у вилучених впродовж 1959–1962 рр. культових приміщеннях, зокрема, віруючі римо-католицьких громад сіл Великі Геївці, Глибоке, Холмець, Цеглівка Ужгородсь-

[168] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5408. — Арк. 206; Спр. 5908. — Арк. 69.

[169] Там само. — Спр. 5488. — Арк. 237, 29, 30.

[170] Там само. — Спр. 4494. — Арк. 305; Спр. 5408. — Арк. 206; Спр. 5908. — Арк. 69; *Михайлов Сергій*. Назв. праця. — С. 124.

кого району, Мочола Берегівського, Клячаново Мукачівського та Тур'ї Ремети Перечинського районів Закарпатської області[171].

Особливою складністю відзначалася робота контролюючих органів на Закарпатті, що пояснювалося, насамперед, поліетнічним складом не лише віруючих, але й корпусу служителів римо-католицького культу. На початок 1980 р. 44 діючі в області римо-католицькі громади (43% від загальної кількості об'єднань культу в республіці), переважну більшість віруючих яких становили угорці та словаки за відносно незначної чисельності чехів, німців, румун та українців, обслуговували лише 15 ксьондзів, з яких 65% і 30%, відповідно, становили священнослужителі угорського та словацького походження[172].

Згаданими обставинами зумовлювалися досить відчутні впливи релігійної радіопропаганди, які надходили не лише з Ватикана, але й Угорщини та Чехословаччини і були зорієнтовані як на віруючих римо-католицького культу, так й інших віросповідань. Секретар Закарпатського обкому Компартії України Ю.Ільницький, доповідаючи 10 жовтня 1980 р. ЦК Компартії України щодо особливостей релігійної радіопропаганди в Угорщині, зокрема, вказував на її негативний вплив на населення сусідніх соціалістичних країн. «... Із шести релігійних напрямів, за якими здійснюється радіопропаганда, — зазначалося в інформації, — три діють в Закарпатській області — православний, реформатський, римокатолицький. До цих радіопередач виявляють інтерес залишки уніатства. Вони підігрівають колишніх греко-католиків. За мовою передачі доступні, крім населення угорської національності Закарпаття, й віруючим інших громад... Партійні організації області враховують ці додаткові складності в організації антирелігійної пропаганди серед населення»[173].

Поза сумнівом, саме вище згаданими обставинами пояснювалося й те, що питання «Про роботу апарата уповноваженого Ради і місцевих органів влади з патріотичного та правового виховання католицького духовенства і церковного активу в Закарпатській області» стало предметом спеціального розгляду на засіданні Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у травні 1980 р. За своєрідний результат роботи в цьому напрямі подавалося скорочення

---

[171] ЦДАВО України. — Ф.4648. — Оп. 5. — Спр. 83. — Арк. 159.
[172] Там само. — Оп. 7. — Спр. 102. — Арк. 98; Спр. 163. — Арк. 1.
[173] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2054. — Арк. 28.

впродовж 1975–1980 рр. кількості ксьондзів на 5 осіб, з яких 4 — померло, а А.Горват знятий з реєстрації за порушення законодавства про культи. Лише в 1979 р. за подібними звинуваченнями 5 священнослужителів було переведено на інші парафії, а в 1980 р. в семи релігійних об'єднаннях здійснено переобрання членів виконавчих органів і ревізійних комісій. Не виявляв особливої активності в релігійній діяльності й адміністратор Римо-католицької церкви в області Т.Заводник, який характеризувався лояльним ставленням до вказівок уповноваженого й місцевих органів влади. В цілому, ксьондзи, за висновком обласного уповноваженого, свою діяльність здійснювали в рамках радянського законодавства про культи за винятком І.Чаті, Л.Гудра, С.Темпфлі, які «хворобливо ставилися до пропозицій представників органів влади»[174]. Попри згадане, відділ у справах католицької і реформатської церков, юдейської релігії і сект Ради у справах релігій, дійшовши висновку, що більшість католицьких священиків знаходяться під цілковитим впливом Ватикана, порушував питання про підготовку кадрів духовенства для католицьких громад Закарпаття з числа віруючих українців[175].

Подальше посилення впливу Ватикана та польського єпископату РКЦ на справи діючих в Україні римо-католицьких об'єднань в кінці 1980-х рр. актуалізувало питання оптимізації системи організаційного та адміністративного управління католицькими громадами. За оцінкою місцевих органів влади на початок 1988 р. в Україні проживало близько 138 тис. осіб, які сповідували римо-католицьку віру (у більшості своїй громадяни польської та угорської національності, а також частково українці, словаки, румуни, німці), які користувалися послугами 102 офіційно діючих костьолів (4 з яких відкрито за останні 5 років) та 48 ксьондзів. Керівництво їхньою канонічною діяльністю номінально здійснювала рижська архієпископія РКЦ в Литві. Водночас 1987 р. примас Польщі кардинал Глемп видав грамоту ксьондзу Б.Бернацькому (Вінницька область) щодо присвоєння йому звання каноніка з дорученням здійснювати керівництво католицькими парафіями в Україні і Молдові. У свою чергу адміністратором 41 римо-католицької громади на Закарпатті, які обслуговували 11 священно-

[174] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 126. — Арк. 12; Спр. 137. — Арк. 73; Спр. 163. — Арк. 3, 4.

[175] Там само. — Спр. 102. — Арк. 100.

служителів, у зв'язку зі смертю Т.Заводника, було обрало в 1985 р. за погодженням з відповідними контролюючими органами священика м. Хуст Й.Галамбоша, угорця за національністю.

У жорстких лещатах державного контролю за релігійним життям утримувалися в означений період реформатські громади Закарпатської області — представники кальвіністського напряму протестантизму в Україні. Їхніми прихильниками було переважно населення угорського походження. Тож не дивно, що вже перші вказівки уповноваженого РСРК по Україні П.Вільхового щойно призначеному на відповідну посаду в Закарпатській області С.Ляміну-Агафонову містили вимогу налагодження постійного нагляду за Реформатською церквою, віруючі якої в роки Другої світової війни служили в угорській армії[176]. До особливих розпоряджень контролюючих органів не підлягали державній реєстрації громади Церкви та її пастирі.

На етапі інституювання реформатських громад Закарпаття перших повоєнних років активно долучалися владні структури до питань їхнього духовного окормлення, формування церковної ієрархії та керівництва з лояльно налаштованих діячів культу. Не меншою мірою згаданими проблемами переймалися й місцеві священики Церкви, особливо їхнє радикально налаштоване крило.

Саме їм і належала ініціатива проведення 20 січня 1947 р. у Мукачевому наради священиків Церкви, яка висловилася за скликання 11 лютого пасторської конференції для висвячення новообраного єпископа. Як засвідчував зміст протоколу, датованого 12 лютого 1947 р., що надійшов до уповноваженого РСРК по Закарпатській області, переважною більшістю голосів (80 із 82) єпископом Реформатської церкви було обрано С.Дєрке[177].

Вже через місяць долю новообраного єпископа реформатів було вирішено у київських кабінетах. 15 березня 1947 р. П.Вільховий, ознайомившись із змістом доповідної записки С.Ляміна-Агафонова «Про вибори старшого реформаторської церкви» від 22 лютого, залишив на документі багатозначну резолюцію:

«т. Сазонову. Дати вказівки:

1. Дати «відвід» обраному в єпископи Дєрке Стефану Івановичу.

2. Утриматися від нових виборів єпископа до особливих розпоряджень»[178].

---

[176] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 55. — Арк. 1.

[177] Там само. — Оп. 4. — Спр. 34. — Арк. 133.

[178] Там само. — Арк. 130.

Тривалий період «вивчення» інформації, на наш погляд, пояснювався складністю й неординарністю проблеми, вирішення якої без урахування позиції спецслужб, було неможливим. Останні ж дійшли висновку, що організований 1936 р. С.Дєрке «Клуб біблейських братів» — антирадянська організація, яка 1939 р. перетворилася на політичну організацію під назвою «Східні брати» (після об'єднання Закарпаття з УРСР — «Дружнє товариство») і «прагнула всіляко сприяти фашистам Угорщини у перетворенні Закарпатської України на провінцію Святостефанівської вотчини»[179].

Справа щодо усунення з посади новообраного єпископа вирішилася досить просто: після відповідної обробки в органах держбезпеки С.Дєрке змушений був відмовитися від єпископського сану. Подібні методи викликали гнів та обурення пасторів, група яких у складі Ж.Шимона, А.Зимані та Б.Горкаі звернулася 26 березня 1947 р. у Берегівське відділення МДБ з листом на ім'я Й.Сталіна, в якому засуджувалася антирелігійна пропаганда й всілякі утиски держави щодо Церкви[180].

Поза сумнівом, подібні акти волевиявлення розцінювалися владним режимом не інакше, як спробою підірвати довіру мас до радянської влади, наклепом на неї та її вождів. Вже згодом «Дружнє товариство» було ліквідовано, а священики, що входили до нього, засуджені до тривалих термінів ув'язнення за «антидержавну діяльність».

Як засвідчують архівні документи, питання відстеження реформатського культу, діяльності його громад і служителів перебувало на особливому обліку в апараті РСРК. Зокрема, заступник голови Ради Ю.Садовський у листі від 10 березня 1947 р. на ім'я П.Вільхового цікавився ходом репатріації угорців з Закарпатської області, станом вивчення Реформатської церкви та її духовенства, запитував пропозиції щодо можливого початку їх реєстрації. На думку останнього, в зв'язку з незавершеністю процесів виїзду угорського населення Закарпаття та вивчення реформатського духовенства, яке затримувалося з причини заміни уповноваженого РСРК по Закарпатській області, справу державного обліку доцільно було б відкласти до січня 1948 р[181].

[179] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 34. — Арк. 134.
[180] Там само. — Арк. 141, 138.
[181] Там само. — Спр. 25. — Арк. 162; Спр. 26. — Арк. 87.

Є всі підстави стверджувати, що процес реєстрації церковних інституцій реформатського культу активно розпочався лише з весни 1948 р., коли РСРК за дорученням союзного уряду отримала завдання строго регламентувати діяльність церкви й підпорядкувати її загальним положенням чинного законодавства. Зокрема, своїм листом від 20 квітня 1948 р. за підписом голови І.Полянського Рада зобов'язала апарат уповноваженого РСРК в Україні у стислі терміни провести реєстрацію тих 76 реформатських об'єднань, які мали на той час своїх пастирів. Решті ж 15 громадам в реєстрації рекомендувалося відмовити, за винятком 2-3, якщо це диктувалося «політичною доцільністю чи значною практичною необхідністю». Настійливо вимагалося також відхиляти прохання про взяття на державний облік новоутворених парафій[182].

Така упередженість до долі Реформатської церкви вочевидь виявила себе наприкінці 1949 р., коли з 92 облікованих об'єднань зареєстровано було лише 62. Решта ж, недопущених до реєстрації під приводом відсутності священнослужителя чи молитовної споруди, мала з часом «розпастися» й припинити свою діяльність. Одна громада дислокувалася в Первомайському районі Миколаївської області та об'єднувала близько 300 віруючих чехів. Всі ж інші діяли на Закарпатті, як правило, в округах з переважанням угорського населення, про що свідчить нижченаведена таблиця[183]. Крім угорців, до їхнього складу входила також незначна кількість словаків та українців.

№ п/п	Назва округу	Громади			Пастирів-пресвітерів
		Всього	Зареєстровано	Не зареєстровано	
1.	Ужгородський	22	16	6	16
2.	Мукачівський	7	5	2	5
3.	Берегівський	35	25	10	25
4.	Севлюшський	23	14	9	14
5.	Хустський	2	1	1	2
6.	Тячівський	1	—	1	1
7.	Іршавський	1	—	1	—
	Всього	91	61	30	63

[182] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 49. — Арк. 140.
[183] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 12. — Арк. 72.

Поряд з жорсткими правилами реєстрації реформатських громад та священнослужителів, було здійснено ряд заходів, спрямованих на істотне коригування усталених звичаїв Церкви, які суперечили чинному законодавству. Докорінній реорганізації була піддана й система духовного управління Реформатською церквою. Усі реформатські громади мали бути тепер підпорядковані одному обласному декану з місцем перебування у м. Ужгород. Внесення змін до системи управління Церквою, рекомендоване контролюючими органами, було одностайно схвалено нарадою деканів 23 грудня 1949 р. У зв'язку з поданою ще в травні 1948 р. Д.Барі заявою про зняття з себе повноважень старшого Реформатської церкви, обласним деканом шляхом відкритого голосування було обрано А.Генчі[184].

Подальше упокорення прихильників реформатського культу досягалося владою й шляхом застосування відвертих репресивних заходів. Якщо перша хвиля арештів та засуджень реформатських пасторів здійснювалася переважно за звинуваченнями у їхній діяльності у дорадянський період, то надалі їм інкримінували, як правило, порушення радянського законодавства про культи. Саме за такими звинуваченнями у травні 1949 р. було засуджено священиків Й.Пажита, А.Густі, С.Осійські, С.Дєрке, Л.Гулачі з Берегівського і Виноградівського районів. За «наклепи» на комуністичну партію та зберігання антирадянської літератури у лютому 1952 р. потрапив за грати і священик П.Форгон[185].

Проте активність віруючих та радикалізм їхніх вимог, що особливо посилилися в зв'язку з угорськими подіями 1956 р. змусили державні органи поступитися й зареєструвати більшість з тих об'єднань, які фактично діяли. Важливо відзначити, що мережа реформатських громад на початок 1959 р. нараховувала 91 офіційно діюче релігійне об'єднання. Зазнавши певного скорочення впродовж 1959–1962 рр., на січень 1963 р. вона налічувала 81 зареєстровану громаду й практично залишилася незмінною до кінця 1980-х рр.[186].

В досить строкатій структурі релігійних громад Закарпатської області Реформатська церква займала особливе місце, справляючи

[184] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 66. — Арк. 2, 3.

[185] Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 1. — С. 106.

[186] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 237. — Арк. 78, 78 зв; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5908. — Арк. 57; Оп. 25. — Спр. 2980. — Арк. 41.

значний вплив на населення угорської національності та підтримуючи високий ступінь його релігійності. Наприклад, в с. Велика Добронь Ужгородського району, де мешкали лише угорці за походженням і не існувало громад інших віросповідань, кількість охрещених від загального числа новонароджених дітей на 1963 р. складала 93%, вінчань — 80%, поховань померлих за релігійним обрядом — 97%. На молитовні зібрання в релігійні свята тут збиралося до 2 тис. осіб. Майже схожа ситуація була і в с. Дрисіна Мукачівського району[187].

Домігшись значного скорочення інституту служителів культу, режим, разом з тим, не досяг бажаного у вихованні їх «в дусі радянської громадянськості і патріотизму». Даючи характеристику кадрам Реформатської церкви, голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР К. Литвин відзначав: «Священнослужителі відмовилися від відкритої підтримки угорського націоналізму. Але сама по собі реформатська церква залишається засобом і місцем національного спілкування населення угорської національності. Пастори, не дивлячись на лояльність до соціалістичного ладу, ставляться скептично до творчих планів радянського народу»[188].

Не задовольняла державні контролюючі органи й позиція єпископа А.Генчі — глави Реформатської церкви Закарпаття. Останній докладав чимало зусиль щодо організаційного зміцнення громад та інституційного оформлення культу. Постійно піклувався про духовне окормлення вірних, підбираючи на посаду пасторів молодих священнослужителів. Особливу увагу надавав зміцненню зв'язків з міжнародними церковними організаціями та реформатськими церквами Угорщини, США, Швейцарії. Не знайшла підтримки владних структур пропозиція А.Генчі щодо вступу Реформатської церкви Закарпаття у Всесвітню Раду реформатських церков[189].

Ненадійність єпископа А.Генчі була очевидною. Керівництво апарату РСРК по Україні в 1961 р. змушене було визнати як велику помилку обрання його главою Реформатської церкви, що значно сприяло її організаційному зміцненню, яке «не відповідало інтересам атеїстичного виховання угорського населення Закарпаття

---

[187] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5908. — Арк. 75.

[188] Там само. — Оп. 25. — Спр. 1357. — Арк. 10.

[189] Там само. — Оп. 24. — Спр. 5589. — Арк. 101, 102; ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 370. — Арк. 23; Оп. 5. — Спр. 294. — Арк. 19.

і заважало відриву його від церкви»[190]. Впродовж декількох років різного роду зацікавлені інституції як на місцевому, так і республіканському рівнях всіляко ініціювали питання про ліквідацію єпископату Реформатської церкви, заміну єпископа А.Генчі, що дозволило б «призупинити активізацію угорського націоналізму під прикриттям реформатської церкви»[191].

Слід віддати належне зваженій позиції Москви в даному питанні, яка виходила за рамки суто внутрішніх і змушувала враховувати ряд важливих чинників міжнародного характеру. Так, відповідаючи на неодноразові запити, що надходили з Києва, голова РСРК А.Пузін у листі від 8 травня 1959 р., повідомляв: «Рада вважає, що ліквідація єпископату реформатської церкви в Закарпатській області поки що передчасна. Про існування цієї церкви та її єпископату широко відомо в закордонному церковному світі й різні закордонні церковні організації весь час виявляють до неї інтерес... Крім того, ця церква головним чином об'єднує віруючих угорської національності, вважається національною церквою й ліквідація єпископату може викликати за кордоном, зокрема в Угорщині, неправильне тлумачення.

Щодо зміни єпископа Генчі іншим священиком у зв'язку з його виходом на пенсію, Рада заперечень не має. Однак поспішати в цій справі не слід. На його місце потрібно підібрати таку людину, яка б відповідала нашим інтересам і зуміла б в інтересах держави, у випадку потреби, виїжджати за кордон для участі в церковних конференціях»[192].

Як засвідчив подальший хід подій, обставини, викладені в згаданому листі, виявились настільки складними, що не дозволили режиму розв'язати жодного з означених завдань. Єпископ А.Генчі, так і не ставши довіреним ієрархом та глашатаєм радянської «свободи слова і віросповідань», ще тривалий час очолював Реформатську церкву і лише в 1977 р. залишив єпископський сан. Одноголосним рішенням пресвітерів 81 реформатської громади 12 січня 1978 р. на цю посаду було обрано пастора з м. Берегове П.Форгона. У посвяченні нового єпископа, яке відбулося 21 травня 1978 р. за присутності заступника голови Ради у справах релігій при Раді

[190] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 87.

[191] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 33. — Арк. 12; Оп. 6. — Спр. 51. — Арк. 13, 14; Спр. 174. — Арк. 191, 192.

[192] Там само. — Оп. 4. — Спр. 281. — Арк. 5.

Міністрів УРСР М.Колесника, брала участь й делегація Реформатської церкви Угорщини у складі єпископів К.Товта (заступника голови Реформатського світового союзу), Т.Барта, а також представники закарпатських об'єднань Православної й Римо-католицької церков та євангельських християн-баптистів. Саме остання обставина дала підстави уповноваженому Ради по Закарпатській області І.Ващинець зробити висновок, що Реформатська церква краю «... діє в рамках т. зв. екуменічного руху з метою зміцнення позицій релігійної ідеології, прагне до покращення контактів з релігійними об'єднаннями інших віросповідань»[193].

За оцінкою працівників місцевих партійних і радянських органів Реформатська церква Закарпаття характеризувалася лояльною до існуючої влади, схильною вирішувати назрілі проблеми «в дусі взаємопорозуміння» і в цьому плані навіть ставилася за приклад іншим конфесіям. Водночас, домагання віруючих та єпископату засновувати нові парафії, готувати молоді священицькі кадри продовжували і надалі розцінюватися як «певні націоналістичні прояви», прагнення до «збереження своєрідної форми національного спілкування» і «традицій угорської нації»[194].

Таким чином, Реформатська церква Закарпаття, позбавлена права свого представництва на численних міжнародних церковних форумах, майже повністю ізольована від зовнішнього світу та обмежена у своїх віросповідних правах продовжувала залишатися вагомим етноконсолідуючим чинником в умовах радянського атеїстичного режиму та активно впроваджуваних денаціоналізаційних процесів.

Ставлення радянського режиму до юдаїзму, який ототожнювався з єврейським буржуазним націоналізмом і сіонізмом обумовлювалося низкою зовнішньополітичних і внутрішніх чинників. За умов загального поборювання віри та релігійних об'єднань, протистояння й боротьба з юдейським культом мали свої особливі форми й наслідки.

Діяльність юдейських релігійних громад, за умов відсутності будь-яких національних, громадських об'єднань чи культурно-освітніх інституцій, мали важливе значення для збереження історичних і духовних традицій єврейського народу, його консолідації та етнічної самоорганізації. Не обмежуючись суто релігійною

[193] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 76. — Арк. 187.
[194] Там само. — Спр. 277. — Арк. 4; Спр. 22. — Арк. 32–33.

сферою, юдейські громади реалізовували значні соціальні, благодійницькі, культурницькі та виховні функції, всіляко опираючись утискам і переслідуванням владних структур. Осередком релігійного, культурного й загалом суспільного життя єврейських громад були синагоги з їх традиційною багатофункціональністю.

Величезна трагедія єврейського народу в роки Другої світової війни мала своїм наслідком не лише його масове фізичне знищення, але й винищення виявів єврейського національного й релігійного життя. Закарпаття не становило винятку. Із більше ніж 100 діючих синагог на кінець 1930-х рр., переважну більшість з них було зруйновано у період війни. На кінець 1940-х рр. близько 20 культових споруд використовувалися місцевою владою під господарські цілі. І лише в 28 синагогах, за обліковими даними на 1945 р., здійснювалися богослужіння, які орієнтовно відвідували близько 2 тис. віруючих[195].

Заходи, пов'язані з реєстрацією та офіційним державним визнанням юдейських об'єднань, у перші повоєнні роки супроводжувалися особливою пильністю щодо «витриманості» політичної лінії в релігійному питанні. Їм передувала активна діяльність контролюючих органів з виявлення справжнього «політичного обличчя» громад, ступеня лояльності до політики радянської влади.

До того ж, в планах заходів органів державної влади з контролю за діяльністю релігійних культів чільне місце займала боротьба з «націоналістичними проявами» в громадах юдейського віровизнання. Проголошення наступу на «безрідних космополітів», що набрав в Україні особливого розмаху і мав неприховану антисемітську спрямованість, унеможливлювало подальше існування синагог як центрів національно-культурного та релігійного життя. «Вивчення внутрішнього життя єврейських релігійних громад, — доповідав ЦК КП (б)У в квітні 1949 р. П.Вільховий, — говорить про те, що багато з цих громад використовуються нецерковним елементом, який, пробираючись у громади до керівництва, займається зовсім не властивими релігійній громаді функціями, перетворюючи досить часто синагоги на гнізда націоналістичних проявів»[196].

---

[195] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 119. — Арк. 16; Оп. 4. — Спр. 121. — Арк. 172.

[196] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 177.

Особливих обертів і нових рис курс на упосліджения юдейського культу починає набирати з 1948 р. Від стримування процесу реєстрації громад та обмеження їхньої діяльності влада переходить до фабрикації кримінальних справ та інспірації внутрішніх конфліктів, результатом чого став розпуск ряду об'єднань і зняття їх з реєстрації, закриття діючих синагог та відверті репресивні заходи щодо служителів культу й релігійного активу.

Характер державної політики стосовно юдейського культу та корекцій, яким вона піддавалася під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, аргументовано доводиться й відповідними статистичними даними. На 1 січня 1948 р., коли фактично завершилася реєстрація громад, в Україні діяло 76 юдейських об'єднань, з яких діяльність 56 було легалізовано. Що ж до інших 20, які функціонували на Закарпатті, то питання про їх реєстрацію тоді ще залишалося відкритим.

Як свідчить звіт уповноваженого РСРК по Україні за 1950 р., було прийнято рішення поступово ліквідувати незареєстровані громади Закарпатської області через їх малочисельність, залишивши діючими лише чотири об'єднання (в Ужгороді, Береговому, Мукачевому та Хусті)[197]. До того ж, у листі за підписом голови РСРК при Раді Міністрів СРСР І.Полянського від 11 лютого 1953 р. на ім'я уповноваженого по Закарпатській області М.Розпутька ставилася під сумнів доцільність подальшого функціонування синагоги в м. Ужгород. «Враховуючи, що керівництво релігійної громади Ужгородської синагоги політично себе скомпрометувало, — зазначалося в листі, — Вам слід порадитись з обласними керівними організаціями про доцільність подальшого існування синагоги в м. Ужгород»[198]. Проте, як засвідчують архівні дані, мережа офіційно діючих юдейських об'єднань на Закарпатті впродовж наступних десятиліть фактично не змінювалася, а громади в м.м. Ужгород, Берегове та Хуст продовжували функціонувати і надалі.

Істотні перешкоди в діяльності громад юдейського культу, функціонуванні синагог, спроби поставити їх під жорсткий контроль партійних та радянських органів, зрештою, відверті заборони в легальному існуванні релігійних інституцій, породжували підпільні форми віросповідної практики. Однією з найпоширеніших

[197] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 4. — Спр. 67. — Арк. 99.
[198] Там само. — Спр. 121. — Арк. 140.

з них стали міньяни — незареєстровані релігійні об'єднання, які, окрім задоволення духовних запитів громадян, займалися багатогранною культурницькою роботою. Лише в Закарпатській області за результатами обліку релігійних об'єднань, проведеного в 1961 р., налічувалося 27 фактично діючих, але не зареєстрованих юдейських груп[199].

Особливо драматичними наслідками для юдейських громад в Україні, як і релігійних згромаджень інших культів, був позначений період кінця 1950 — першої половини 1960-х рр. Починаючи з 1959 р., влада відкидає будь-які умовності і, за висловом П.Вільхового, переходить до «підсікання юдаїзму». Вже на кінець 1961 р. в Україні «до організаційного розвалу доведено й знято з реєстрації 314 об'єднань різних релігійних культів. Із 41 юдейської громади (на 1 січня 1959 р.) залишилося лише 14 на початок 1963 р., які продовжували існувати до кінця 1980-х рр.[200].

Безпрецедентна антисіоністська кампанія, розгорнута після арабо-ізраїльської війни 1967 р. і розриву дипломатичних відносин з Ізраїлем, не припинялася до кінця 1980-х рр. Тотальний контроль за діяльністю синагоги мав упередити використання юдейських релігійних об'єднань просіоністськи налаштованими елементами.

Особливості функціонування юдейських громад на Закарпатті на початок 1970-х рр. визначалися й надто сильними еміграційними настроями єврейського населення регіону. Насамперед, саме з цими обставинами перевіряючі та контролюючі органи й пов'язували наявність очевидних націоналістичних тенденцій в діяльності юдейського культу на Закарпатті. Як виявилося, націоналістичний характер мали не лише молитви, що виголошувалися в синагогах Ужгорода, Берегового й Хуста, але й традиційно влаштовувані ними проводи від'їжджаючих до Ізраїлю, серед яких були й колишні члени КПРС, працівники місцевих радянських установ та представники інтелігенції. Масовий виїзд до Ізраїлю членів церковного активу призводив до частих перевиборів виконавчих органів юдейських громад, як це мало місце, зокрема, в синагогах міст Берегове й Хуст. Без належного контролю та з'ясування ідеологічної спрямованості використовувалася в синагогах Закарпаття релігійна література, у значній кількості передана їм

[199] *Михайлов Сергій.* Назв. праця. — С. 126.

[200] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4263. — Арк. 14, 21, 38; Спр. 5408. — Арк. 33; Спр. 5488. — Арк. 17.

від'їжджаючими за кордон особами єврейської національності. Наявність вищезазначених тенденцій та процесів спонукала місцеві органи влади до подальшого посилення контролю за діяльністю юдейських громад і нелегальних груп, обмеження віросповідних прав віруючих єврейської національності[201].

Таким чином, державна політика стосовно юдейського культу на Закарпатті, як і в Україні в цілому, у період другої половини 1940–1980-х рр. визначалася складним переплетенням різнопланових тенденцій, найважливішими серед яких були:

– перманентні антисіоністські та антиєврейські кампанії, що підживлювали антисемітські настрої націоналістично налаштованих категорій населення та представників владних структур;

– денаціоналізація й депопуляція, руйнація національних основ і традицій єврейського народу;

– запобігання репатріації до Ізраїлю та еміграції в країни Заходу громадян єврейської національності;

– дискредитація юдаїзму, нищення офіційної синагоги шляхом застосування адміністративних і репресивних заходів;

– поборювання нелегально діючих релігійних об'єднань як форми опору послідовників юдаїзму.

Винятково складним об'єктом партійно-радянської церковної політики поставали протестантські спільноти й об'єднання. Ця складність зумовлювалася передовсім (але не виключно) специфічністю архітектоніки, в якій історично відбувалось укорінення протестантської традиції як в Україні, так і на Закарпатті, зокрема.

Воєнне і повоєнне релігійне пожвавлення зробило пізньопротестантські спільноти чинником, який режим вимушений був враховувати в своїй релігійній політиці. Після війни постало питання про нову модель політики стосовно цієї категорії віруючих, яка б дозволила надійно контролювати керівництво громад і настрої в них, а також впливати на членів протестантських спільнот у необхідному режимові напрямі. Показово, що попри завдання ліквідації Греко-католицької церкви в Галичині і Закарпатті та протидії Апостольській Столиці, які надзвичайно гостро стояли перед відповідними службами, в інформаційному звіті уповноваженого Ради в справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР за IV квартал 1947 р. з-поміж десяти «найбільш серйозних державних завдань в роботі з культами» п'ять безпосередньо стосувалися

[201] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 22. — Арк. 27–29.

протестантів. Це: 1) повсякденне глибоке вивчення внутрішніх процесів в житті релігійно-сектантських громад і форм їхньої релігійної пропаганди в найбільш характерних районах та областях України; 2) повсякденна увага до питань припинення антигромадських проявів у сектантських громадах адвентистів сьомого дня; 3) аналітична робота з вивчення соціально-політичного обличчя пресвітерського складу та активу сектантських громад; 4) перегляд кадрів пресвітерського складу з метою усунення від керівництва громад осіб політично неблагонадійних; 5) проведення роботи з кількісного зменшення релігійно-сектантських громад[202].

Назагал, у політиці щодо пізніх протестантів, яка здійснювалася у 1940–1980-х рр. в Україні партійно-радянськими органами, органами держбезпеки та в справах релігій, можна виокремити три головних лінії. Перша з них спрямовувалася на цілковиту ліквідацію окремих релігійних напрямів, найбільш численними з-поміж яких були адвентисти та свідки Єгови. Друга — це політика централізації управління протестантськими спільнотами, яка мала на меті об'єднання євангельських християн з баптистами та асиміляцію п'ятидесятництва в новоствореному союзі. І третя — це придушення будь-яких виявів дисидентства на релігійному ґрунті. Хоча такі вияви були в усіх пізньопротестантських рухах, найбільш організованим, політично небезпечним і відомим на Заході з них був спротив радянській політиці з боку прихильників Ради Церков євангельських християн-баптистів. Всі ці три лінії існували на тлі змінюваної загальнополітичної ситуації в країні, а також серйозної трансформації генеральної лінії в партійно-державній церковній політиці.

Подібні підходи у ставленні режиму до пізньопротестантських спільнот домінували і на Закарпатті. Нищення найпоширенішої в республіці мережі єговіського підпілля, руйнування інституційних основ адвентистів сьомого дня та адвентистів-реформістів, насильницьке об'єднання у союзі з євангельськими християнами-баптистами п'ятидесятників та «вільних християн» з наміраами їх подальшої релігійної асиміляції займали чільне місце в практичній діяльності партійних, радянських та правоохоронних органів області впродовж десятиліть.

Проте надто «складну» релігійну ситуацію на Закарпатті, яка характеризувалася наявністю не лише розгалуженої мережі зареєстрованих об'єднань, але й значною кількістю неофіційно дію-

[202] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5069. — Арк. 2–3.

чих груп різних культів, постійно фіксувала у своїх аналітичних і доповідних матеріалах контролюючі органи.

Так, на кінець 1981 р. у Закарпатській області існувало 706 об'єднань різних культів, з яких 583 складали офіційно діючу мережу (православних — 424, реформатських — 81, римо-католицьких — 41, євангельських християн-баптистів — 23, адвентистів сьомого дня — 10, юдейських — 3, п'ятидесятників — 1) та 123 незареєстрованих груп віруючих (у тому числі: православних — 15, реформатських — 3, п'ятидесятників — 13, євангельських християн-баптистів — 8, адвентистів-реформістів — 5, свідків Єгови — 64, юдеїв — 4, по одній групі методистів, адвентистів сьомого дня, християн-назарян та 8 ін.[203].

Інтенсивне розширення мережі релігійного підпілля, характерне як для Закарпатської області, так і України в цілому змусило контролюючі органи вдатися до чергових радикальних заходів. Доводячи їх зміст до обласних уповноважених директивним листом від 15 грудня 1981 р., голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР М.Колісник наголошував: «У відповідності з заходами, затвердженими постановою Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР необхідно впродовж найближчих трьох років завершити роботу з реєстрації лояльних релігійних об'єднань і припинити діяльність тих груп віруючих, які не визнають законодавства про релігійні культи». На додаток доручалося у найближчі терміни подати план цієї роботи[204].

План «упорядкування» релігійної мережі в Закарпатській області на 1982–1984 рр., розроблений апаратом уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, переконливо доводить, що владний режим і надалі продовжував дотримуватись курсу, спрямованого на ліквідацію окремих релігійних напрямів, централізацію управління ряду протестантських спільнот та подальшу їх асиміляцію на основі насильного об'єднання з громадами ЄХБ. Відповідні заходи, зокрема, передбачали:

– реєстрацію 9 громад ЄХБ, у тому числі: сел. Королеве Виноградівського району після «об'єднання» з ним місцевої групи прихильників РЦ ЄХБ, з яких 14 — представники циганської національності та с. Ганичі Тячівського району за умови приєднання до неї об'єднання ХВЄ;

---

[203] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 169. — Арк. 120.

[204] Там само. — Спр. 208. — Арк. 58.

– «об'єднання» груп «вільних християн» (дарбістів) в селах Великі Лучки та Ключарки Мукачівського, Велика Копаня, Підвиноградів та Олешник Виноградівського, а також Лази Тячівського районів з зареєстрованими громадами ЄХБ;

– приєднання груп адвентистів сьомого дня сел. Ільниця Іршавського та с. Лавки Мукачівського районів до зареєстрованих об'єднань АСД відповідно сел. Ільниця й м. Мукачеве;

– «об'єднання» з зареєстрованими громадами АСД 5 груп адвентистів-реформістів (4 — в Тячівському та 1 — в Хустському районах);

– реєстрацію як автономних трьох груп ХВЄ (с.с. Росош Свалявського, Люта Великоберезнянського та Порошкове Перечинського районів), «об'єднання» 11 груп п'ятидесятників з зареєстрованими громадами ЄХБ та зняття з реєстрації 4 утворень ХВЄ;

– реєстрацію громади свідків Єгови в с. Біла Церква Рахівського району (260 осіб);

– «об'єднання» групи віруючих методистів с. Кам'яниця Ужгородського району з зареєстрованою громадою ЄХБ м. Ужгород, до якої вони входили раніше, чи припинити її діяльність, знявши з обліку діючих;

– зняття з обліку діючих групи християн-назарян в с. Хижа Виноградівського району[205].

Перевірка виконання даного плану заходів, здійснена відповідальними працівниками Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у квітні 1984 р., виявила наявність серйозних проблем і значних недоліків у проведенні даної роботи. Зокрема, у підготовленій з цього приводу довідці «Про упорядкування релігійної мережі та освоєння колишніх культових приміщень в Закарпатській області» увага акцентувалася на відсутності комплексного підходу у вирішенні визначених завдань, що «негативно позначалось на припиненні незаконної сектантської діяльності». Попри те, що в області протягом 1981–1984 рр. припинили діяльність 22 неофіційно діючих об'єднання (13 — зареєстровано, а 9 — приєднано до зареєстрованих громад), перевіряючих насторожували факти збільшення релігійної обрядності, надто чисельна мережа діючих утворень (597), а особливо те, що в окремих населених пунктах продовжувало функціонувати по 3–4 об'єднання різних конфесій. Останнє, на їхню думку, ускладнювало організацію

[205] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 208. — Арк. 95–97.

науково-атеїстичної роботи серед населення та забезпечення належного контролю за діяльністю релігійних груп[206].

До найбільш реакційних напрямів протестантизму, за оцінкою владного режиму, як і раніше, продовжувала відноситись секта адвентистів-реформістів, найчисельніша спільнота яких діяла на Закарпатті. Із 17 неофіційно існуючих груп в Україні на початок 1985 р., які об'єднували 816 одновірців, 5 (298 осіб) функціонували на Закарпатті. Впродовж останніх років кількість віруючих адвентистів-реформістів продовжувала невпинно зростати, насамперед, за рахунок прилучення молоді, робота з якою вважалася одним з найважливіших завдань місіонерської і проповідницької діяльності[207]. Всіляко доводячи переваги своєї віри та посилено критикуючи державний атеїзм адвентисти-реформісти мали певний вплив на віруючих громад АСД. Керівники груп у більшості своїй відмовлялися від реєстрації, висуваючи вимоги офіційного визнання особливостей культу.

Про відвертий опір віруючих п'ятидесятників реєстрації своїх громад у союзі з ЄХБ йшлося в інформації уповноваженого Ради по Закарпатській області І.Ващинця від 30 липня 1984 р. Серед причин, якими зумовлювалася подібна позиція ХВЄ, вказувалося на наявність суттєвих канонічних розбіжностей у віровченнях ХВЄ та ЄХБ, небажання громад п'ятидесятників організаційно підпорядковуватися керівництву Всесоюзної Ради ЄХБ та прагнення до заснування в республіці власного духовного центра. Не мала бажаних наслідків для владного режиму й робота з легалізації євістських груп, які продовжували складати найчисельнішу мережу релігійного підпілля. У зв'язку з цим, як і в попередні роки, діяльність контролюючих органів зорієнтовувалась на «глибоке вивчення процесів і явищ, які відбувалися в середовищі євістів, здійснення посиленої виховної й профілактичної роботи з їх реєстрації чи припинення нелегальної діяльності»[208].

З метою реалізації означених намірів продовжував застосуватися жорсткий контроль за діяльністю релігійних підпільних утворень, притягнення їх керівників до адміністративної та кримінальної відповідальності.

---

[206] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 277. — Арк. 164, 167.

[207] Там само. — Спр. 278. — Арк. 74, 75.

[208] Там само. — Спр. 274. — Арк. 11, 12; Спр. 346. — Арк. 5.

Утиски та переслідування віруючих, унеможливлення здійснення віросповідної практики мали своїм наслідком формування та поступове зростання, особливо ж в частини п'ятидесятників, еміграційних настроїв. Їх наявність серед віруючих ХВЄ в Україні констатували в своїй доповідній записці на ім'я першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького від 10 жовтня 1977 р. секретар ЦК КПУ В.Маланчук та завідуючий відділом ЦК КПУ Ю.Єльченко. Всього наприкінці 1977 р. з України прагнуло виїхати 324 родини п'ятидесятників, які налічували 1562 особи[209]. Заяви до Верховної Ради СРСР з проханням виїхати за кордон з релігійних мотивів подали й члени незареєстрованої групи ХВЄ с. Рокосів Хустського району Закарпатської області у складі 5 сімей (15 осіб). У 1979 р. про свої еміграційні наміри заявили 86 віруючих області[210].

Наростання протестних настроїв серед віруючих громадян особливо очевидним стало в кінці 1980-х рр. У довідці МВС УРСР від 15 січня 1988 р. «Про роботу органів внутрішніх справ республіки з нейтралізації еміграційних намірів серед окремих радянських громадян» в адресу Комісії з зовнішньополітичної пропаганди і контрпропаганди ЦК КПУ, зокрема, зазначалось: «Останнім часом ускладнилась ситуація, пов'язана зі зверненнями членів секти п'ятидесятників з питання виїзду з СРСР. Не маючи близьких родичів за кордоном і відповідних запрошень, вони вимагають видачі дозволу на виїзд в будь-яку капіталістичну країну з метою «вільного віросповідання». Всього ж у 1987 р. на особистий прийом у відділи віз і реєстрації УВС облвиконкомів та МВС УРСР звернулося 174 родини (1020 осіб, у тому числі — 464 дитини) із 11 областей республіки[211].

Таким чином, політика, спрямована на приєднання п'ятидесятників до євангельсько-баптистського союзу, яке мало покласти початок асиміляції християн віри євангельської, а також забезпечити надійне керування ними з боку органів державної влади, зазнала цілковитої поразки. Усвідомлення цього примусило владу відкрити кампанію жорстоких репресій проти п'ятидесятницьких лідерів і утисків основної маси віруючих. Вказана політика сприяла накопиченню серйозних проблем у п'ятидесятницькому середовищі, герметизації п'ятидесятницьких спільнот, формуван-

[209] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1508. — Арк. 4.

[210] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 56. — Арк. 74; Спр. 106. — Арк. 40.

[211] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3193. — Арк. 75.

ню в них атмосфери соціального ескапізму й дистанціювання від «світу». Після падіння обмежень на вільне виявлення релігійних почуттів і інституційний розвиток релігійних спільнот, в Україні та інших республіках СРСР починається вихід п'ятидесятників з Союзу євангельських християн-баптистів.

У даному контексті варто зазначити, що своє прагнення до самостійної організації релігійного життя християни віри євангельської офіційно задекларували ще 16 червня 1979 р. на з'їзді незареєстрованих громад в Москві, проголосивши створення власного духовного центру — Братської ради християн віри євангельської — п'ятидесятників. Проте фактичне відновлення в країні Союзу ХВЄ та його керівних органів влада вимушено визнала лише в кінці 1980-х рр. Підтвердженням цьому став директивний документ «Про заходи зі сприяння у формуванні самостійної організаційно-церковної структури віруючих ХВЄ п'ятидесятників», направлений Радою у справах релігій при Раді Міністрів СРСР на місця[212].

Вже в травні 1989 р. на Закарпатті відбулися установчі збори лідерів громад п'ятидесятників, які створили обласний центр ХВЄ на чолі з старшим пресвітером І.Хриптою. Як повідомляв обласний уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, на вересень 1989 р. до раніше автономно зареєстрованого об'єднання ХВЄ в с. Рокосів Хустського району додалися як офіційно й самостійно діючі ще 8 громад з загальною кількістю 728 одновірців. На листопад 1989 р. подали заяви про вихід зі складу Союзу ЄХБ 5 груп. За даними уповноваженого, найближчим часом був цілком можливий вихід зі складу ЄХБ з подальшою реєстрацією й інших груп ХВЄ. Загальна ж кількість віруючих євангельських християн-баптистів в області у зв'язку з виходом християн віри євангельської скоротилася і становила 3300 осіб, у той час як останніх зросла до 2175 одновірців[213].

Державно-церковні відносини наприкінці 1980-х рр. перебували напередодні принципово нового етапу свого розвитку, коли поступове усвідомлення пріоритетності загальнолюдських цінностей,

---

[212] *Войналович В.А.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. — С. 523; ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 444. — Арк. 36.

[213] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 312. — Арк. 56; Спр. 444. — Арк. 29.

прав і свобод громадян, нерозривності культурної й духовної спадщини народів настійно диктувало необхідність подолання багаторічних нашарувань і пережитків у цій важливій сфері суспільного буття. Етноконфесійний ренесанс на Закарпатті в кінці 1980 — на початку 1990-х рр. зумовлювався як загальними процесами і тенденціями, так і специфічним особливостями краю, які у складних і мінливих умовах регіону, як правило, відігравали стабілізуючу роль: стримували соціальні пристрасті, гальмували крайні тенденції в міжнаціональних стосунках, згладжували «гострі кути» в ідейних суперечках, сприяли формуванню атмосфери взаєморозуміння і поваги, духовного суверенітету кожної етнічної спільноти. Аналіз процесів, які мали місце в етноконфесійній сфері Закарпаття в кінці 1980-х рр., дає підстави стверджувати, що українське населення області, яке поступово приваблювали конфесії протестантського спрямування, у своїй переважній більшості належало до Російської православної та Греко-католицької церков. Закарпатська реформатська церква традиційно консолідувала угорців краю, а Римо-католицька — угорців, словаків, німців. Єврейське населення гуртувалося навколо юдейських громад, а румунське — православних та частково протестантських. Про релігійну ідентифікацію віруючих різних національностей регіону, певним чином, свідчать і відомості щодо задоволення масових потреб практики богослужінь станом на 1 січня 1989 р[214].

Мова богослужіння	РПЦ	РКЦ	ЗРЦ	ЄХБ	ХВЄ	АСД	Юдеї
Церковнослов'янська, українська, російська	429	—	—	30	13	14	—
Угорська	15	41	88	4	1	3	—
Румунська	5	—	—	1	—	—	—
Словацька	—	8	—	—	—	—	—
Німецька	—	3	—	—	—	—	—
Єврейська	—	—	—	—	—	—	4
Всього громад	449	52	88	35	14	17	4

Всього ж в Закарпатській області станом на 1 січня 1991 р. діяло 953 релігійних об'єднання, у тому числі: 809 — зареєстрованих (УПЦ — 447, ГКЦ — 129, Закарпатська реформатська церква — 90, РКЦ — 59, ЄХБ — 40, АСД — 19, ХВЄ — 17, юдеїв —

[214] *Зан Михайло.* Назв. праця. — С. 152.

5, методистів — 1, інших — 2) та 144 — незареєстрованих (свідків Єгови — 135, адвентистів-реформістів — 4, п'ятидесятників — 3, прихильників Ради Церков ЄХБ — 2)[215].

Як бачимо, державно-церковні відносини впродовж другої половини 1940–1980-х рр. були вагомою складовою радянської політичної історії. В основі державної політики щодо релігії і церкви завжди лежав партійно-класовий підхід. Оцінка комуністами релігії як «опіуму народу» зумовлювала проведення щодо неї й відповідної політичної лінії. Можна з впевненістю констатувати, що саме в аналізований період остаточно завершується процес формування такої моделі державно-церковних відносин, визначальною рисою якої є повне домінування партійних і радянських органів над релігійно-церковним комплексом.

Релігійна політика, яка реалізовувалася союзним центром, мала свою специфіку не лише в УРСР, порівняно з іншими республіками СРСР, але й в окремих її регіонах, у тому числі й на Закарпатті. Нереальність здійснення уніфікованої релігійної політики, попри недопущення визнавати навіть можливість існування такої варіативності, була неофіційно визнаною і стала частиною реальної політичної практики, насамперед, не через усвідомлення величезної культурно-релігійної строкатості краю, а у зв'язку з високим ступенем опору нищенню інституційної і масової «народної релігійності».

Постійним і визначальним мотивом партійно-державної релігійної політики на Закарпатті поставало викорінення «українського буржуазного націоналізму» шляхом знищення католицтва східного обряду чи абсорбції його в лоні російського православ'я; дезінтеграція етнічного і релігійного внаслідок активного наступу на етноконфесійні об'єднання; упередження формування духовної опозиції режиму шляхом насильницької ліквідації окремих релігійних напрямів та централізації управління у низці протестантських спільнот.

Проте здійснювана на Закарпатті, як назагал і в Україні, політика не досягла принципових цілей, які висувалися її організаторами. Антирелігійна компанія мала своїм наслідком різке зменшення кількості релігійних громад і сакральних об'єктів, але не призвела до суттєвого зниження релігійності населення і рівня підтримки ним релігійних інституцій. Не були вирішені й такі

[215] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 607. — Арк. 49.

принципові завдання, як викорінення греко-католицької традиції, абсорбції п'ятидесятництва в Союзі євангельських християн-баптистів, припинення організованої діяльності свідків Єгови та ряду інших напрямів. Водночас дискримінація віруючих громадян, репресії проти їхніх лідерів призвели до консолідації релігійного підпілля, перетворення його на серйозне джерело спротиву політиці режиму.

§4. Вияви кризи офіційної національної політики

В часи так званого «застою» в документах Комуністичної партії, якій союзна і республіканські конституції у 1977–1978 рр. надали офіційний статус «керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства», проголошувалося, що національне питання в державі, а значить, і в Україні, вирішене повністю й остаточно. Ця декларація мала засвідчувати «торжество ленінської національної політики». Було то спробою самонавіювання чи ознакою небажання або неспроможності влади критично оцінити ситуацію і відповідно скоригувати свою політику в сфері етнонаціональних відносин? — запитання риторичні. Не пройшло і десяти років, як очевидністю стало загострення суспільних протиріч довкола етнонаціональних інтересів і потреб населення в республіках. Це загострення стало однією з головних причин розпаду СРСР і свідченням тотальної кризи офіційної національної політики. Однак назрівала та криза впродовж багатьох років. Їй передували кризи менш масштабні за розмахом і наслідками. Але вони були предтечею. Одна з них виявилася наприкінці першої половини 1950-х рр. і безпосередньо стосувалася України та її Закарпатської області.

Ця криза була задавнена. Тривала вона латентно, аж поки після смерті Сталіна в березні 1953 р. не загострилася боротьба за владу між його спадкоємцями. Один з них — очільник силових відомств держави упродовж багатьох років — Л.Берія уявляв ситуацію повніше за інших. Тож першим зважився на зміни. Насамперед, аби залучити на свій бік національну інтелігенцію та партійно-державну бюрократію в республіках.

У березні 1953 р. за його ініціативою Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ про амністію ув'язнених до п'яти років. Наступного місяця Л.Берія видав відомчий наказ. Документ

засуджував факти порушень органами держбезпеки закону, забороняв застосовувати методи фізичного впливу на затриманих, передбачав притягнення до відповідальності співробітників, винних у катуванні громадян. Тоді ж було звільнено заарештованих у справах «лікарів» та «мінгрельської націоналістичної організації». У травні Л.Берія звернувся до Президії ЦК КПРС із записками з приводу ситуації в західних областях України та в Литві. Відтак 26 травня Президія ухвалила спеціальну постанову «Питання західних областей Української РСР».

На її виконання пленум ЦК Компартії України 4 червня 1953 р. ухвалив власний директивний документ. У ньому різкій критиці було піддано «грубі помилки» Бюро ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР та обкомів західних областей у тому, що вони «не вели настирливої роботи по створенню кадрів партійного і радянського активу з місцевого населення західних областей». Наголошувалося, що «майже всі керівні пости в партійних і радянських органах західних областей України зайняті працівниками, направленими зі східних областей УРСР, а також з інших республік Радянського Союзу». Засуджувалося переважання «масових репресій» і «чекістсько-військових операцій» у боротьбі з націоналістичним підпіллям. Відповідна практика визнавалася такою, що «викликає лише невдоволення населення і завдає шкоди справі боротьби з буржуазними націоналістами». При цьому, хоча й опосередковано, все ж визнавався факт здійснення в Україні русифікаторської політики: в тексті документа зазначалося, зокрема, що «переведення викладання у вузах західних областей на російську мову, а також те, що читання лекцій і доповідей, агітаційна робота і діловодство в багатьох установах переважно ведеться російською мовою, широко використовують ворожі елементи, називаючи це політикою русифікації»[216].

Пленум визначив систему заходів з метою подолання порушень «соціалістичної законності» та «перекручень ленінсько-сталінської національної політики», зобов'язав партійні комітети всіх рівнів «поліпшити справу» підготовки, перепідготовки та висування «працівників з місцевого населення на керівні пости в партійні, радянські, профспілкові, комсомольські та господарські органи». Партійні обкоми західних областей, у тому числі Закарпатської, через шість місяців мали звітувати про хід виконання постанов всесоюзного і республіканського центральних комітетів.

[216] Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 319–320.

24 червня 1953 р. на організаційному Пленумі ЦК Компартії України від обов'язків першого секретаря ЦК увільнили Л.Мельникова, який на засіданні Президії ЦК КПРС 20 травня зважився висловити незгоду з приводу деяких оцінок ситуації в західних областях республіки[217]. Замість нього обрали О.Кириченка. То було перше в історії республіканської парторганізації призначення її керівником українця за національністю.

Обласні партійні організації взялися виправляти «грубі помилки». Робилося це із завзяттям, яке спричинило зворотні перегини. В одному з листів (без підпису) із Закарпатської області до ЦК КПРС зазначалося, що в краї, де раніше «ніхто не ділив людей на місцевих і немісцевих», набуло популярності гасло: «Закарпаття для закарпатців». Анонім повідомляв про поширення серед населення настроїв, що українцям з інших регіонів та росіянам слід негайно залишити область. «Після оприлюднення доповідної записки Берії, постанови Президії ЦК КПРС і особливо постанови червневого пленуму ЦК КП України про стан справ у західних областях, тут, у Закарпатті, — йшлося у листі, — розпочався розгул расизму і місцевого націоналізму. Роздмухується національна ворожнеча і посилено культивується прагнення, зворотне возз'єднанню, прагнення відокремити Закарпаття, створити якусь «свою» автономію. І все це обґрунтовується рішеннями ЦК»[218]. Серед архівних свідчень небезпідставності такої оцінки загальної ситуації — лист від «члена КПРС Герасименко» з Мукачевого до Г.Маленкова. Автор скаржилася на звільнення її з роботи в ресторані, де вона працювала офіціанткою, та про те, як «секретар міському партії тов. Куцегуб» пояснював їй мотиви звільнення: що, мовляв, зроблено це було «правильно, що всі росіяни повинні поїхати із Закарпаття»[219].

Попри такі настрої і випадки, на Закарпатті, порівняно з іншими західними областями, офіційна кадрова політика щодо місцевого активу виглядала набагато лояльнішою. Так, на 1 березня 1953 р. у складі включених до номенклатури ЦК і обкомів партії «керівних і відповідальних працівників» тодішніх дев'яти західних областей частка місцевих становила 27,2%. В Закарпатській області ця

[217] *Литвин В.М.* Украина: политика, политики, власть. — К.: Изд. дом «Альтернативы», 1997. — С. 38–39.

[218] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2775. — Арк. 91.

[219] Там само. — Арк. 93.

частка сягала 46,0%. Станом на 1 квітня 1954 р. голови колгоспів з місцевого населення дев'яти західних областей становили 75,1% їхньої загальної кількості, в Закарпатській області — 93,9%[220].

26 червня 1953 р. Л.Берію було заарештовано, а потому оголошено «агентом міжнародного імперіалізму» і розстріляно. Його смерть стала своєрідною індульгенцією для інших наступників Сталіна, які відреклися від «хазяїна». З них на перші позиції в партії і державі висунувся М.Хрущов. Він ще певний час продовжував започатковану переможеним конкурентом «генеральну лінію» керівництва КПРС на усунення «перекручень ленінсько-сталінської національної політики». На цю лінію позитивно зреагувала велика частина широкого загалу, національної інтелігенції, а також місцевої партійно-державної бюрократії, в тому числі в Україні. В контексті української ситуації кремлівська влада мусила брати до уваги, що реальний статус республіки в СРСР по війні помітно виріс — і в економічному, і в територіальному, і в політичному плані. Відповідно росли амбіції і можливості українських комуністів (йдеться, звичайно, про партбюрократію з вищих щаблів) впливати на розподіл влади не лише на республіканському, а й на всесоюзному рівнях. Це було прямо пов'язано з тим, зокрема, що заходи сталінського режиму з якнайшвидшої інтеграції новоприєднаних українських земель в існуючу систему суспільних зв'язків передбачали збільшення прийому в партію осіб з-поміж місцевого населення. Так розширювалася соціальна база КРПС і її політики. При цьому ріст кількості комуністів в Україні посилював роль республіканської партійної організації. Її питома вага у складі КПРС збільшилася з 5,8% у 1946 р. до 11,3% у 1953 р.[221]. У цих відсотках помітною була частка Закарпатської області. Тут кількість партійців за період 1946–1952 рр. збільшилася майже в чотири рази і перевищила 10 тис. осіб[222].

Післясталінська політика просування на управлінські посади представників місцевого населення сприяла формуванню в республіці впливового прошарку «корінної» партійно-радянської бюрократії. Певній її частині не байдужі були загальні республіканські та

---

[220] *Литвин В.М.* Назв. праця. — С. 96–97.

[221] Підраховано за даними: Коммунистическая партия Советского Союза. — М., 1980. — С. 103; Испытанный отряд КПСС: К XXVII съезду Компартии Украины. — К., 1986. — С. 12.

[222] Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. — С. 180.

місцевого рівня інтереси — економічні, екологічні та інші. Але всі усвідомлювали, що будь-які спроби реалізації цих інтересів могли чинитися виключно у встановлених режимом межах. «За правилами» мусила поводитися і національна інтелігенція, що прагнула берегти й розвивати мовно-культурну своєрідність України. Відхилення від визначеної в Кремлі «генеральної лінії» нещадно каралися.

Остання обставина стримувала формування загальноукраїнського патріотизму серед правлячої верхівки. Ще одним стримуючим чинником була і сама орієнтація на «місцеві кадри». В Закарпатті вона сколихнула вищеописані місницькі, автономістські настрої. Масове прибуття в область і ріст чисельності тут росіян, українців та осіб інших національностей зі Сходу країни справді сприймалися частиною місцевого населення як своєрідна «колонізація». Відбувалося це не останньою чергою тому, що питання житлового й іншого забезпечення прибулих часто вирішувалися «за прискореною процедурою». І все ж кадрова імміграція продовжувалася. Вона зумовлювався насамперед об'єктивними потребами відбудови та розвитку зруйнованого господарства, включення його в загальносоюзний народногосподарський комплекс.

Одночасно зі змінами в кадровій політиці здійснювалися заходи з перегляду справ засуджених у 1934–1953 рр. за політичними звинуваченнями. Вже у вересні 1953 р. Верховний Суд СРСР розпочав перегляд рішень колишніх «колегій», «трійок» та «особливих нарад». Як свідчать джерела, протягом квітня 1954 — квітня 1959 рр. кількість політичних в'язнів у Радянському Союзі скоротилася у 40,7 рази, а їхня частка серед всіх ув'язнених зменшилася з 33 до 1,2% [223]. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 березня 1956 р. отримали право повернутися у попередні місця проживання «засуджені за особливо небезпечні державні злочини, в тому числі за націоналістичну діяльність». За такими звинуваченнями у 1944–1953 рр. у західних областях України (із Закарпатською включно) було заарештовано 103828 осіб[224]. Після XX з'їзду КПРС з тюрем, таборів та місць заслання в Україну повернулося понад 100 тис. осіб[225]. Значна їхня частина — у західні

[223] *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 299–300.

[224] Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 328.

[225] *Юрчук В.* Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. — К., 1995. — С. 50.

області: тут влада очікувала зустріти близько 80 тис. «українських націоналістів, які відбули покарання»[226].

Однак від самого початку перегляду справ звинувачених «у державних злочинах» з'ясувалося, що частина цих справ не ґрунтувалися на реальних фактах, чимало інших були результатом вчинених працівниками органів внутрішніх справ та держбезпеки провокацій. Зокрема, в Закарпатті ці працівники «підсилали до певних осіб з числа молоді, що навчалася, своїх негласних співробітників під виглядом бандитів ОУН та інших по-антирадянському настроєних осіб, які втягували молодь у штучно створювані антирадянські організації. В утворених таким шляхом організаціях проводилися нелегальні зборища, на яких обговорювалися питання, пов'язані з придбанням зброї, поширенням антирадянських листівок, створенням продовольчих запасів і тому подібне. Відтак, за всі ці спровоковані дії, працівники УМВС–УМДБ заарештовували учасників зборищ і віддавали їх до суду Воєнного Трибуналу», — так 7 травня 1955 р описував ситуацію з порушеннями «соціалістичної законності» в краї воєнний прокурор Прикарпатського військового округу А.Лабутєв у секретній доповідній записці першому секретарю ЦК КПУ О.Кириченку та першому секретарю Закарпатського обкому КПУ І.Вашу. Він повідомляв також, що на виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 серпня 1954 р. Воєнний трибунал округу в період з вересня 1954 р. по 1 квітня 1955 р. розглянув у порядку нагляду 119 справ на 381 людину, засуджену раніше за звинуваченням у вчиненні державних злочинів. За цими справами: 38 осіб були реабілітовані (21 з них на той час вже по 6 років перебували в ув'язненні, а ще 16 — понад 4 роки кожен); трибунал скасував присуди як необґрунтовані та повернув на дослідування справи стосовно ще 74 осіб; щодо 31 людини з них на час підготовки записки Управлінням КДБ по Закарпатській області вже було припинено провадження[227].

Однак усунення наслідків найбільш кричущого свавілля сталінського режиму не змінювало суті компартійно-радянської системи. Її орієнтація на подолання будь-яких націоналістичних та інших опозиційних проявів залишилася незмінною. Усунення

---

[226] Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 328.

[227] Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 2. — Ужгород, 2004. — С. 165–169.

«перекручень ленінсько-сталінської національної політики» полягало у зміні методів, а не цілей і завдань.

Влада добре усвідомлювала, що покарання «за політику» і «націоналізм» не обов'язково упокорювало засуджених. Про це, по суті, йшлося у секретній доповідній записці Голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченка та зав. адмінвідділом ЦК КПУ Н.Кузнєцова від 4 квітня 1956 р. Записку було адресовано секретареві ЦК КПУ О.Кириченку. Автори інформували про результати вивчення ситуації в селах західних областей, куди поверталися раніше засуджені й виселені. Відповідну роботу виконала бригада працівників республіканських ЦК партії і комітету держбезпеки. До їхніх рук потрапив лист «учасника антирадянської організації «Закарпатсько-українські повстанці» В.Гурзана, який повернувся в Межигірський район Закарпаття. В жовтні 1955 р. він писав оунівцю П.Харкавому, який на той час відбував покарання: «...вірте мені, що краще повернуся туди, де був, краще смерть, але я завжди залишуся вірним своїм чесним і шляхетним намірам». Спецслужби також контролювали контакти автора цитованого листа з оунівцем М.Королем. Той повернувся з ув'язнення до с. Рогозино Жидачівського району Дрогобицької області. Звідти він писав В.Гурзану: «За справу ОУН я і зараз віддам своє життя»[228].

Вищенаведеними витягами з листів, а також описанням інших фактів з життя сільських громад автори доповідної записки аргументували загрози, які, з їхнього погляду, очікували владу внаслідок впливу націоналістів, що поверталися після відбуття покарання. Тож записка завершувалася словами: «...клопотати перед ЦК КПРС, щоб українських націоналістів, яких звільняють із таборів, а також із заслання на поселення, в західні області УРСР не повертати. Також при вирішенні питання про звільнення зі спецпоселення бандитів і бандпособників не направляти їх на проживання в західні області УРСР і конфіскованого майна їм не повертати»[229].

Не менш жорстку лінію влада проводила щодо інших «неблагонадійних». У Закарпатті, як свідчить доповідна записка начальника УВС області голові виконкому обласної ради депутатів І.Гарагоничу, такими вважалися, зокрема, виселені після війни на спецпоселення у віддалені райони Радянського Союзу з сім'ями

[228] Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 333.

[229] Там само. — С. 334.

особи німецької національності, які «найбільше скомпрометували себе в період німецько-угорської окупації». З тоді виселених близько 2 тис. осіб повернулися і проживали на території області станом на вересень 1959 р. 294 людини. Прикметно, що до числа тих, хто «найбільше себе скомпрометували», влада включила і 86 осіб, котрі на час виселення не мали 16 років, а також 73 особи, які народилися вже в місцях спецпоселення[230].

Таким чином, місцеву владу, а разом з нею і центральну серйозно непокоїло, що заходи з подолання порушень «соціалістичної законності» могли призвести до втрати контролю над ситуацією в суспільстві. Тим не менш у лютому 1956 р. на XX з'їзді КПРС М.Хрущов зважився виголосити «закриту» промову про злочини сталінської доби. У червні він очолив «розгром» «антипартійного угруповання» Г.Маленкова, Л.Кагановича та В.Молотова, які спробували опонувати лінії на лібералізацію влади і ситуації в державі. В середині 1950-х рр. в офіційних документах з'явилися заклики виявляти постійну увагу до інтересів різних націй, зміцнювати братерську дружбу між народами СРСР. У резолюції XX партз'їзду, зокрема, наголошувалося, що соціалізм не тільки не усуває національних відмінностей, а, навпаки, «забезпечує всебічний розвиток і розквіт економіки та культури всіх націй і народностей»[231]. Проте ця теза так і не стала визначальною для національної політики, хоча певне покращання умов для розвитку національних культур відбувалося. Так, реалізуючи нову «генеральну лінію», Закарпатський обком партії в серпні 1953 р. ініціював додаткове фінансування шкіл з угорською та молдавською мовами навчання[232].

Свідченням трансформації сталінської версії національної політики влади і одночасно спробою розширення її соціальної бази стала, зокрема, пропагандистська кампанія з нагоди 300-річчя Переяславської угоди. Ця дата була задекларована як «національне свято» возз'єднання українського і російського народів, які йдуть під «проводом Комуністичної партії вперед на шляху до комунізму». Упродовж всього першого півріччя 1954 р. відбувалися широкомасштабні урочистості — декади, огляди, збори, мітинги, сесії — від сільських рад до Верховної Ради СРСР. Багато творчих

[230] Реабілітовані історією. Закарпатська область. — Кн. 2. — С. 184–185.

[231] XX съезд Коммунистической партии Советского Союза: Стен. Отчет. Т. 2. — М., 1965. — С. 313–314.

[232] Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. — С. 205.

і виробничих колективів Закарпаття налагодили і в подальшому підтримували зв'язки з колективами в Російській Федерації та інших республіках. Саме тоді набула великого розмаху і тривала багато років кампанія з постійного нагадування закарпатцям про «всебічну і безкорисливу допомогу всіх народів і особливо великого російського». Оцінюючи наслідки цієї кампанії, М.Макара зазначав, що вона спричиняла у місцевих керівників і масах розслабленість і непевність, сіяла споживацькі настої, виховувала в одних почуття місіонерської вседозволеності «старших братів», а в інших — комплекс неповноцінності «молодших»[233].

Заходи з відзначення «переяславського ювілею» організовувалися під гаслами та згідно з ідеологічними орієнтирами, затвердженими ЦК КПРС у грудні 1953 р. Ці орієнтири групувалися довкола кількох пріоритетів. *По-перше,* задекларувати рівноправність і рівність народів СРСР, їх вільний розвиток та одвічну і непорушну «ленінську дружбу». *По-друге,* зробити складовою масової свідомості ідею про особливе значення мови, культури і суспільної ролі російського народу, в якому український народ «знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення»[234]. Наголошувалося, що «вирішальну роль у досягненні соціалізму в СРСР відіграв великий російський народ — провідна нація серед усіх рівноправних націй нашої багатонаціональної радянської держави». У цих сформульованих ЦК КПРС словах явно проглядалася наступність з позицією, що її визначив для країни Й.Сталін 24 травня 1945 р. в Кремлі під час прийняття на честь командуючих військами Червоної Армії. Тоді він «підняв тост» за російський народ як «найвидатнішу націю з усіх націй» Радянського Союзу. *По-третє,* заявити українському загалу і всій країні наміри та готовність влади і надалі боротися з будь-якими для себе загрозами. Головними носіями цих загроз в Україні, як і раніше, визначалися «українські буржуазні націоналісти — ці найлютіші вороги трудящих», які «хотіли ліквідувати радянську владу, націкувати українських трудящих на російських робітників і селян»[235].

[233] *Макара М.П.* Деякі питання сучасних міжнаціональних відносин на Закарпатті // Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня — 1 вересня 1991 р.). — Ужгород, 1993. — С. 270.

[234] 300 років возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали про святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. — К., 1954. — С. 18.

[235] Там само. — С. 24.

Тож процес, який іноді називають «десталінізацією» режиму і його національної політики, навіть на вербальному рівні був, скоріше, свідченням не стільки подолання сталінізму, скільки ознакою його лібералізації без зміни сутнісних параметрів. І все ж хрущовська «відлига» сколихнула надії на краще й уможливила деякі зміни.

На зламі 1950 — 1960-х рр. з багатьох українських композиторів, літераторів та інших митців, у тому числі закарпатських, було знято звинувачення в «космополітизмі», «буржуазному націоналізмі». В офіційній риториці щодо названих та інших «гріхів» раніше переважали терміни «непримиренної боротьби», «рішучого подолання» та подібні. Відтепер, як писалося в Нарисах історії Закарпатської обласної парторганізації, партійні органи «допомагали письменникам, художникам глибше вивчати, узагальнювати явища нового соціалістичного життя, боротися проти теорій безконфліктності і натуралізму, проявів буржуазного націоналізму, місництва, розвивати в творчих колективах критику і самокритику»[236]. Прізвища згаданих у попередньому параграфі представників творчої інтелігенції Закарпаття, котрі ще кілька років до того були об'єктом нищівної політико-ідеологічної критики, було включено до переліку митців, чия творчість одержала «високу оцінку громадськості». В «компартійній літературі» відзначалися здобутки композиторів Д.Задора, С.Мартона, М.Машкіна, письменників Л.Балли, В.Вовчка, Ю.Гойди, Й.Жупана, В.Ладижця, Ф.Потушняка, М.Тевельова, М.Томчанія, художників Й.Бокшая, Г.Глюка, А.Кашшая, Ф.Мануйла, скульпторів І.Гарапка, В.Свиди[237].

Розширювалося друкування книг, брошур та періодики українською мовою. Утворилися нові творчі спілки (журналістів та працівників кінематографії України). Але позитивна динаміка тривала недовго. Було посилено ідеологічну та політичну цензуру, прискорено русифікацію освітньої та інших сфер[238].

16 листопада 1958 р. були оприлюдненні тези про реформу освіти в СРСР. Вони мали спонукати до дискусії, яка освіта потрібна радянському суспільству. Московське керівництво пропонувало батькам самим вибирати, якою мовою повинні навчатися

[236] Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. — С. 208.

[237] Там само.

[238] Новітня історія України. 1900 — 2000. — К., 2002. — С. 447–448; Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. — С. 892–893.

їхні діти. Таке формулювання викликало хвилю протестів в Україні. За умов, коли соціальний статус і престиж української мови, не кажучи вже про мови інших національностей республіки, був нижчим, аніж російської, мало хто коливався з відповіддю на питання, яку школу вибиратимуть батьки для своїх дітей, щоб полегшити їм у майбутньому просування по суспільній драбині. Тому в Україні та її областях, передовсім західних, дійшло до відвертої опозиції хрущовській освітній реформі. Представники творчої інтелігенції, виступаючи проти закону, слушно вбачали в ньому знаряддя національного нівелювання і знеособлення. Відповідна позиція була представлена в республіканській пресі. Її прихильними, підтримані широкими колами громадськості, робили особливий наголос на два моменти: про обов'язкове і рівноправне вивчення української і російської мов у всіх загальноосвітніх школах України, а також про розширення права республіки щодо контролю над освітою. Так ставили питання не тільки представники творчої інтелігенції, як, приміром, М.Рильський та М.Бажан у відкритому листі, опублікованому 22 грудня 1958 р. в газеті «Правда». Аналогічну позицію заявляли навіть високопоставлені українські чиновники — секретар Київського обкому КПУ П.Тронько, секретар ЦК КПУ з питань культури й освіти С.Червоненко, член Президії ЦК КПУ і заступник Голови Ради Міністрів УРСР С.Гречуха та ін.

Однак вже 25 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР схвалила новий закон про школу. Тож керівники республіки мусили швидко перейти від опозиційності до слухняності. На основі всесоюзного закону у квітні 1959 р. Верховна Рада УРСР прийняла республіканський шкільний закон. Освіті українською мовою в республіці було завдано відчутного удару. У Закарпатської області українська мова, на відміну від російської, не включалася до переліку обов'язкових навчальних предметів.

XXII з'їзд КПРС (1961р.) як мету в сфері національних відносин проголосив розвиток нової «історичної спільності людей різних національностей» — «радянського народу» у напрямі подальшого «зближення націй» і досягнення їх «повної єдності»[239]. Хоча на з'їзді М.Хрущов і наголошував, що навіть після побудови комунізму передчасно декларувати злиття націй, насправді процитований

[239] XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стен. Отчет. — Т. 1. — М., 1956. — С. 153; Т. 2. — М., 1956. — С. 313–314.

витвір «теоретичної думки партії» став використовуватися для обґрунтування курсу на уніфікацію національних культур в СРСР і посилену русифікацію мовного середовища. На той час післясталінська лібералізація і заходи з подолання сталінщини досягли свого піку. Символічним свідченням цього стало винесення з Мавзолею саркофагу з тілом Сталіна і його поховання, а також зміна назв адміністративно-територіальних одиниць, підприємств та інших утворень з іменем колишнього вождя, демонтаж споруджених йому пам'ятників тощо. Керівники країни чимдалі більше схилялися до позиції, що подальша лібералізація управління національними й іншими суспільними відносинами, а також реабілітація невинно постраждалих людей, мали зупинитися на рубежі, за яким починалася критика ідей. Вони прагнули будь-що убезпечитися від загроз режимові, подібних тим, що виникли 1956 р. в Угорщині та Польщі, 1968 р. — у Чехословаччині. І все ж ситуація мінялася.

В Україні про себе голосно заявили митці, молоді науковці і громадські діячі, яких пізніше назвали шістдесятниками: М.Брайчевський, М.Вінграновський, І.Гель, Б. і М.Горині, А.Горська, І.Дзюба, І.Драч, І.Калинець, М.Косів, Л.Костенко, М.Коцюбинська, В.Лісовий, В.Мороз, Б.Олійник, С.Параджанов, Є.Сверстюк, І.Світличний, В.Симоненко, В.Стус, Л.Танюк, В.Чорновіл, А.Шевчук та інші. На той час вони не поставали проти режиму як такого, але заявили про себе як послідовні противники «культу особи» і сталінщини. Головним змістом їхньої діяльності стало відродження й розвиток національної культури, літератури та мистецтва, захист рідної мови. Пізніше частина з них стали активними учасниками дисидентського руху, переслідувалися владою, були серед тих, хто відкрито зверталися до вищих органів КПРС і держави з протестами проти політичних репресій в країні та закритих судових процесів над представниками української інтелігенції[240].

Політичним маніфестом шістдесятників у національному питанні стала праця І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». У грудні 1965 р. автор особисто направив її з листом на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста та голови Ради Міністрів УРСР В.Щербицького. Посиланнями на праці В.Леніна, документи партійних органів і факти суспільного життя І.Дзюба переконливо

[240] *Шаповал Ю.* Сталін та його спадщина у контексті радянської політичної історії // Гілея (науковий вісник). — 2006. — Вип. 6. — С. 18.

доводив, що в Україні відбуваються масована русифікація та інші негативні процеси. Автор і більшість його однодумців оцінювали ситуацію як наслідок відступлення від ленінських принципів, були прихильниками цілком легальних методів виправлення ситуації. Тим не менш І.Дзюба і ті, хто зважився не тільки поширювати, а й просто прочитати його працю, що таємно переходила «з рук у руки», зазнали переслідувань влади та її спецслужб. Якщо вірити спогадам П.Шелеста, деякі тогочасні керівники республіки вимагали покарання аж до арешту навіть для видатного й шанованого в Україні письменника, фронтовика, члена компартії і її ЦК, депутата Верховної Ради СРСР О.Гончара, коли той відмовився брати участь у роботі комісії, якій доручалося підготувати документ, що викривав би і спростовував працю І.Дзюби[241].

За Сталіна органи державної безпеки підлягали йому особисто. З часів Хрущова вони більше підпорядковувалися партійним органам. Відтак у їх діяльності терор «соціалістичної законності» і силових репресій дещо зменшив масштаби та сваволю. Водночас було посилено застосування методів економічного, ідеологічного і психологічного тиску. Серед останніх — агентурний контроль за настроями людей, «профілактичні бесіди з інакомислячими», залякування, «перевиховання» із залученням громадськості (партійних організацій, профспілок, комсомолу) та ін. «Підкріплювалися» такі дії звільненням з роботи, для літераторів — позбавленням можливості друкуватися, виключенням з навчальних закладів — якщо в поле зору спецслужб попадали студенти та аспіранти. «У важких випадках» інакодумців ізолювали в тюрмах, таборах, лікарнях для божевільних (окремих учасників українського національного і правозахисного руху «підводили» під запроваджену у 1961 р. «Інструкцію про невідкладну госпіталізацію психічно хворих, які становлять громадську небезпеку»), засуджували «до вищої міри»[242]. У 1961 р. заарештували й засудили Л.Лук'яненка, Й.Боровницького, С.Віруна, О.Глібовича, В.Луцківа, І.Кандибу та

[241] *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). — К., 2000. — С. 45.

[242] *Курносов Ю.* Інакомислення в Україні / 60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст./ НАН України, Інститут історії України. — К., 1994. — 222 с.; *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К., 1995. — 224 с.; *Баран В.* Назв. праця; *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 50-х — початок 1990-х років. — К., 1998. — 720 с.; *Данилюк Ю., Бажан О.* Назв. праця.

І.Кіпиша, які організували «Українську робітничо-селянську спілку» і розробляли програму виходу України зі складу СРСР на підставі чинного на той час законодавства. Влітку-восени 1965 р. були таємно заарештовані десятки представників творчої інтелігенції. Не зважаючи на протести відомих у країні людей, у тому числі депутатів Верховних Рад СРСР та УРСР Г.Майбороди, А.Малишка, М.Стельмаха, відбулися судові процеси. Частина затриманих отримали різні строки ув'язнення за «антирадянську агітацію і пропаганду».

Чи не першим відкритим виступом інтелігенції в післясталінській Україні стали протести проти таємних арештів, які пролунали у вересні 1965 р. в київському кінотеатрі «Україна» під час прем'єрного показу фільму С.Параджанова «Тіні забутих предків». Відтак І.Дзюбу звільнили з роботи у видавництві «Молодь». В.Чорноволу винесли сувору догану по комсомольській лінії та запропонували звільнитися з газети «Молода гвардія», де він працював. В.Стуса відрахували з аспірантури Інституту літератури АН УРСР. Виключили з партії працівників цього Інституту М.Коцюбинську та Ю.Бадзя.

Останній був вихідцем із закарпатського села, випускником філологічного факультету Ужгородського університету. Його позбавили можливості працювати за спеціальністю. У 1979 р. він був заарештований і засуджений на 7 років таборів суворого режиму та 5 років заслання «за антирадянську агітацію і пропаганду». Слідству дістався рукопис його книги з назвою «Право жити». На основі аналізу великого масиву джерел і фактів автор аргументував висновок: «Радянська партійно-державна політика так званих інтернаціоналізації та зближення народів СРСР має етнічно-асиміляційний смисл і як у теорії, так і на практиці означає русифікацію неросійської людності Радянського Союзу»[243].

Ю.Бадзьо належав до небагатьох, хто в ті часи мав мужність бути дисидентом. Він повернувся з ув'язнення до Києва тільки в січні 1989 р. То був час, що безпосередньо передував остаточному краху комуністично-радянського режиму. Але у 1960-ті рр. той крах ніщо не віщувало. Понад те, складалося враження, що після відставки М.Хрущова влада тільки зміцнювалася, зокрема в Україні. ЦК КПУ тоді очолювали П.Шелест, а з 1972 р. — В.Щербицький. Як і повсюдно в державі, в республіці було посилено

[243] *Шаповал Ю.* Невигадані історії. — К.: Світогляд, 2004. — С. 295–300.

політичну цезуру. Особливо після ухваленої в січні 1969 р. постанови ЦК КПРС «Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що публікуються, та репертуару». Розгорнулася чергова кампанія проти історичної науки. Як гірко іронізували українські історики, згідно з підцензурною історіографією Україна й українці появилися на землі лише для того, щоб «возз'єднатися» з Росією й росіянами. В результаті ідеологічної «чистки» 1972–1979 рр. українці фактично були позбавлені своєї власної історії[244]. Одночасно з ідеологічною «чисткою» історії та інших галузей гуманітарного знання здійснювалася «зачистка» наукових і викладацьких кадрів. Так, за критику під час занять зі студентами «антиленінської політики КПРС», «інтервенції СРСР у Чехословаччині» та інші подібні прогріхи був позбавлений права викладацької діяльності асистент кафедри філософії Ужгородського університету М.Бондар (у 1971 р. вже після звільнення з роботи і переїзду на Черкащину він був засуджений до семи років виправно-трудових таборів)[245].

За «антирадянську агітацію і пропаганду» карали тих, хто зважувався на виготовлення і поширення так званого «самвидаву». Розмах цієї форми протесту проти режиму можна оцінити за тим фактом, що в Україні з 1967 р. по червень 1971 р., переважно за діяльність, тією чи іншою мірою пов'язану з «самвидавом», було «профілактовано» понад 6 тис. громадян[246]. «Самвидав» використовували учасники всіх трьох основних течій опозиційного руху в Україні 1960–1980-х рр. — націонал-комуністичної, націоналістичної, що виходила з обґрунтування самобутнього шляху розвитку України, та загальнодемократичної. Останню в Закарпатті першої половини 1980-х рр. представляв, зокрема, Ужгородський осередок молодіжної нелегальної організації «Інтернаціональний революційний фронт» (ІРФ). У програмних документах утворення ставилися завдання ліквідації монополії КПРС на владу, введення повного госпрозрахунку, скасування жорсткого планування, докорінної реорганізації репресивних органів. ІРФ очолювала студентка Київського держуніверситету ім. Т.Г.Шев-

[244] *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 289–290.

[245] *Данилюк Ю., Бажан О.* Назв. праця. — С. 104–105, 196.

[246] Там само. — С. 78.

ченка Т.Метельова. Осередки організації функціонували також у Херсоні, Хусті, Рахові, Москві, Ленінграді, Новгороді[247].

Жорстоко переслідувалися учасники правозахисного руху, що у листопаді 1976 р. заснували Українську Гельсінську Групу (УГГ) — громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод: М.Руденко (перший її керівник), О.Бердник, П.Григоренко, Й.Зісельс, Л.Лук'яненко, І.Кандиба, М.Мартинович, М.Матусевич, О.Мешко, В.Овсієнко, З.Красівський, Н.Строката-Караванська, В.Стус, О.Тихий, В.Чорновіл, Ю.Шухевич та ін. До весни 1981 р. майже всі вони опинилися за ґратами. А ще до утворення УГГ (у 1972 р.) на 7 років таборів і 3 роки заслання засудили випускника Київського медінституту лікаря-психіатра С.Глузмана. Основною його «провиною» став зроблений ним експертний висновок у справі генерала П.Григоренка. Відомий правозахисник був визнаний психічно здоровим усупереч його «кваліфікації» офіційними органами як психічнохворого.

Складовою загальних політичних репресій в республіці стали кампанії боротьби з «буржуазно-націоналістичними проявами». Восени 1972 р. нищівній критиці було піддано навіть цілком лояльну книгу донедавна першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста «Україно наша радянська». Серед її прогріхів називалася «ідеалізація українського козацтва і Запорозької Січі», «перебільшення ролі і можливостей республіки» та ін., що може «живити націоналістичні ілюзії і передсуди, залишки національної обмеженості і чванливості»[248].

У Закарпатті влада «боролася» з «буржуазним націоналізмом і сіонізмом» тими ж методами, що і загалом у республіці. Зокрема, у 1980 р. тільки штатними та позаштатними лекторами обласного, міських та районних комітетів партії було прочитано 395 лекцій відповідної тематичної спрямованості[249]. Ідеологічна діяльність партійних та інших структур режиму мала метою переконувати громадян, що чинна влада і її політика відповідають їхнім потребам

---

[247] *Данилюк Ю., Бажан О.* Назв. праця. — С. 120, 130.

[248] Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 398–407.

[249] Секретно. Закарпатский обком Компартии Украины — Центральный Комитет Компартии Украины. Справка о совершенствовании лекционной работы в свете постановлений ЦК КПСС «О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательноъ работы» и «О состоянии и мерах улучшения лекционной пропаганды». 15 января 1981 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2042. — Арк. 114.

та інтересам, а «ворогом» людей є саме «буржуазний націоналізм» — український, угорський, румунський. Ті, хто вважалися їх носіями, перебували під постійним наглядом і загрозою репресій.

28 січня 1974 р. секретар Закарпатського обкому КП України І.Скиба повідомляв секретаря ЦК КП України В.Маланчука щодо проживання в області «близько 1 900 чоловік, колишніх членів буржуазно-націоналістичних, профашистських партій, 120 чоловік — колишніх учасників терористичних загонів «Собод-гопотош», близько 500 чоловік, які повернулися з ув'язнення, 200 чоловік — колишніх офіцерів Гортицької армії, жандармів і поліцаїв і 50 чоловік — колишніх контррозвідників. Частина з цих елементів під час контрреволюційного путчу в Угорщині (так кваліфікувалися в Радянському Союзі угорські події 1956 р. — *Авт.*), активізувала свою антирадянську діяльність... Проти них було вжито відповідні заходи — 24 чоловіки заарештовано»[250].

Вияви інакомислення в угорському середовищі долалися також методами політичного і морального, точніше — аморального тиску. Свої дії режим узгоджував з керівництвом Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) — головної правлячої партії в Угорській Народній Республіці (УНР). Відповідна практика детально описана в датованій 16 жовтня 1975 р. і адресованій Політбюро ЦК КПУ інформації секретаря Закарпатського обкому партії Ю.Ільницького. Документ з позначкою: «Таємно» мав назву: «Про подолання автономістських настроїв серед деяких осіб угорського населення Закарпатської області»[251]. Спонукою його появи стали листи до партійних органів викладача УжДУ Ш.Федова та члена Спілки письменників СРСР В.Ковача, які (*цит. за названим документом — Авт.)* «поширювали ідею автономії для населення угорської національності», обґрунтовуючи її «вигадками про те, що населення угорської національності на Закарпатті перебуває в умовах національного безправ'я», що мають місце «утиски творчої свободи» та ін. Секретар обкому інформував про контакти «автономістів» з окремими представниками інтелігенції і друкованими органами Угорщини та однодумцями з Ленінграда, які зводили «наклепи на внутрішню і зовнішню політику КПРС і Радянської держави», про гуртування навколо Ш.Федова і В.Ковача групи студентів угорського відділення філологічного факультету

[250] ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 25. — Спр. 660. — Арк. 4.
[251] Там само. — Спр. 1205. — Арк. 3–12.

УжДУ, які у 1968 р. видали рукописний літературний журнал «Еддют» («Разом»).

Названі та деякі інші факти розцінювалися як вияви угорського націоналізму, спричинені живучістю ідей австрійської соціал-демократії про культурно-національну автономію, впливом «націоналістично і вороже настроєних громадян» в Угорщині. Акцентувалися також негативи нечіткої культурної політики в УНР, яка проголошувала принцип, що УСРП «підтримує партійні твори літератури, терпить безідейні і забороняє антинародні». Закарпатський обком ставив собі в заслугу своєчасне виявлення автономістських настроїв і їх носіїв; «принципову критику» і «засудження» націоналістичних концепцій прихильників автономізму на шпальтах місцевої преси, зборах обласної організації Спілки письменників та ін.; позбавлення «автономістів» можливостей контактувати з молоддю; проведення з ними індивідуальної «виховної роботи», щоб вони самі засудили свої «ідейно-шкідливі погляди та дії»; утворення літературної студії при газеті «Карпаті ігаз со» і призначення відповідальним за її роботу редактора газети — члена обкому КПУ Л.Балла, щоб молоді літератори могли публікувати твори, які «відзначаються партійністю, ідейною чіткістю, інтернаціональними поглядами»; створення пропагандистської групи, «яка систематично виступає з політичними доповідями, лекціями і бесідами серед населення угорської національності, в тому числі й на угорській мові»; організацію публікації в пресі УНР позитивних матеріалів про життя угорців області та ін.

Загрозу для себе влада бачила також у румунському націоналізмі. На початку 1970-х рр. це засвідчило ухвалення ЦК КПРС постанови «Про додаткові заходи в галузі ідеологічної роботи у зв'язку з посиленням румунської націоналістичної пропаганди, що порушує інтереси СРСР». Відтак Закарпатський обком партії постановив провести низку агітаційно-політичних акцій, серед яких: організація наукових публікацій, укомплектування бібліотек кращими творами російських, українських та молдавських авторів; створення в селах Діброва і Середнє Водяне на громадських засадах історико-краєзнавчих музеїв тощо. Одночасно правоохоронним органам давалися вказівки припиняти будь-які спроби румунської сторони, спрямовані на пропаганду «націоналістичних ідей»[252].

[252] Відповідну інформацію за документами Державного архіву Закарпатської області опубліковано в статті: *Марина В.* Назв. праця. — С. 116.

Такою стороною вважалася Соціалістична Республіка Румунія (СРР) з тодішнім її лідером Н.Чаушеску, чия політична поведінка не відповідала радянсько-комуністичним стандартам відносин між державами «соціалістичного табору».

На початку 1971 р. у відділах пропаганди і агітації та інформації і зарубіжних зв'язків ЦК КПУ було підготовлено доповідну записку з питань ідеологічної роботи серед населення Чернівецької та прикордонних з СРР районів Закарпатської, Івано-Франківської та Одеської областей. У Записці йшлося про утвердження в Румунії націоналістичних тенденцій у наукових працях, художніх творах, журнальних і газетних статтях, радіо і телепередачах. Владу непокоїло, що майже вся територія прикордонних районів республіки із закарпатськими включно покривалися телевізійним мовленням сусідньої Румунії. Режим контролював також контакти закарпатських румунів з румунським населенням СРР під час туристичних поїздок або у випадках приїзду у приватних справах. Фіксувалися випадки «ідеологічної контрабанди» під час таких контактів[253].

В інформації про ідеологічну роботу, що її ЦК КПУ в квітні 1973 р. адресував ЦК КПРС під грифом «цілком секретно», зазначалося, що в «1967–1971 рр. в Україні стало відмічатися помітне пожвавлення націоналістичних елементів, інспіроване зарубіжними антирадянськими центрами». Тож ЦК КПУ повідомляв, що розглянув питання про «посилення інформаційно-пропагандистської роботи на закордон і протидію ідеологічним диверсіям буржуазних і буржуазно-націоналістичних центрів», «укріпив» «керівництво товариств дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, а також культурних зв'язків з українцями за кордоном», посилив роботу з інформування «нашої і зарубіжної громадськості про справжній характер» діяльності «націоналістичних елементів», над якими було «проведено процеси»[254].

З року в рік партійні органи вдосконалювали методи ідеологічної роботи. В січні 1981 р. Закарпатський обком партії повідомляв ЦК КПРС і ЦК КПУ про свої здобутки, зокрема, інформував про проведення та використання даних соціологічних досліджень, навчання кадрів пропагандистів, комуністів та безпартійних, масово-політичні та інші заходи з метою «виховання трудящих у дусі

[253] Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 375–376.

[254] Там само. — С. 409–413.

радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму», пропаганди «марксистко-ленінського вчення з національного питання», поширення знань «про діяльність КПРС з його практичного здійснення»[255].

Цитований документ був написаний у традиційній для доби так званого «застою» стилістиці звітування про успіхи. Тим часом в області і країні визрівали ознаки загальної суспільної кризи. Криза офіційної національної політики стала її частиною і одним з рушіїв. Частина представників кремлівської влади усвідомлювали пов'язані з цим загрози. Але навряд чи вони оцінювали ситуацію адекватно, оскільки застосовувані ними методи розв'язання проблем не відповідали викликам часу так само, як і фізичні кондиції «перших осіб» держави.

У листопаді 1982 р. пішов з життя літній і впродовж багатьох років тяжко хворий Л.Брежнєв. На його місце заступив керівник КДБ Ю.Андропов. Ініційовані ним заходи зі зміцнення режиму, що в окремих випадках нагадували сталінські, не давали очікуваного результату. Вчинені після його скорої смерті спроби реабілітації сталінщини, які робилися упродовж короткого часу перебування на владній верхівці безнадійно хворого К.Черненка, не додавали режиму популярності. Тож вихід весною 1985 р. на перші позиції в Комуністичній партії і державі порівняно молодого й енергійного М.Горбачова створив ілюзію, що «оновлення соціалізму» шляхом «перебудови» життя в країні можливе. При цьому впродовж перших двох років перебування на «кремлівському Олімпі» все започатковане М.Горбачовим відбувалося під гаслами не тільки «відновлення ленінських принципів», а й «захисту соціалістичних здобутків» сталінської доби. Так, у 1986 р. в інтерв'ю газеті «Юманіте» новий очільник «керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства» заявив, що поняття «сталінізм» винайшла буржуазна пропаганда, аби дискредитувати соціалізм.

Тільки коли політика «прискорення» соціально-економічного розвитку та «перебудови» економічних відносин в країні не лише не послабила, а й помітно посилила економічні та соціальні дисбаланси і проблеми, М.Горбачов санкціонував так звану «гласність»

[255] Закарпатский обком КПУ — ЦК КПРС (копия: ЦК КПУ). Информация о ходе выполнения постановления ЦК КПСС «О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы от 26 апреля 1979 года» // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2042. — Арк. 117–123.

і нову хвилю критики сталінських злочинів і системи сталінізму як засадничих причин суспільних деформацій і негараздів. Зокрема, восени 1987 р. Політбюро ЦК КПРС утворило комісію з додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями сталінської доби. В січні 1989 р. Президія ВР СРСР скасувала репресивні рішення, винесені сумно відомими «трійками» та «особливими нарадами» в період 1930–1940 — на початку 1950-х рр. В Україні для координації роботи з реабілітації було утворено спершу комісію Політбюро ЦК КПУ (у вересні 1988 р.), а згодом (у січні 1989 р.) комісію Президії Верховної Ради УРСР.

XIX конференція КПРС, що відбулася влітку 1988 р. у Москві, поставила на порядок денний питання про реальне розмежування функцій та повноважень радянських і партійних органів. Було започатковано реформу політичної системи. У серпні 1990 р. М.Горбачов, вже як Президент СРСР — перший і останній, підписав Указ про поновлення прав всіх жертв політичних репресій 1920–1950-х рр. Навесні 1991 р. було прийнято Закон УРСР про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні. Ухвалення названих та низки інших політико-правових актів, а також ініційована «згори» трансформація системи державної влади супроводжувалися радикальними змінами суспільних настроїв і політичної ситуації, в тому числі у сфері національних відносин. Потужним каталізатором цих змін стала Чорнобильська трагедія 1986 р.

Замовчування «верхами» її масштабів і наслідків дуже скоро спричинило вибух «екологічної гласності» «знизу». Стрімко ширилися лави активістів «зеленого руху». Тоді ж активізувалася творча інтелігенція. На IX з'їзді письменників України (червень 1986 р.) і через рік після нього на пленумі Правління Спілки письменників вкотре було загострено питання про звуження сфери використання української мови і необхідність її конституційного захисту. Подібні процеси, часто більш масштабні, відбувалися і в інших республіках СРСР. Щоб не втратити контроль за їхньою динамікою, центральні партійні органи спробували їх очолити. Свідченням цього стали рішення січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС щодо сфери національних відносин.

Керівництво Компартії України в питаннях національної політики виявилося більш консервативним, хоча й діяло у межах загальної партійної лінії[256]. Готуючи пропозиції до чергового

[256] *Литвин В.М.* Назв. праця. — С. 114–121.

Пленуму ЦК КПРС, який мав розглянути питання «Про вдосконалення міжнаціональних відносин в СРСР», ЦК КПУ 31 грудня 1988 р. надіслав за підписом першого секретаря ЦК В.Щербицького «секретні» пропозиції[257]. В них наголошувалася необхідність розширення прав республік у питаннях економічного та іншого розвитку і водночас висловлювалися застереження щодо загроз «інтернаціональній єдності народів СРСР». Ці загрози, зазначалося в документі, поставали, зокрема, в результаті спроб «націоналістичних елементів» створювати ситуації «політичної напруги» за допомогою «демагогічних прийомів і провокацій, поширення панічних чуток» про «екологічну катастрофу». «ядерну загрозу», «мовний геноцид», «роздування тези» про «засилля Москви». Йшлося також про «використання легальних можливостей різного роду «неформальних» організацій, груп, клубів» (в Україні та інших республіках їх ставало дедалі більше — *Авт.*). Підкреслювалася необхідність «особливо ретельного і зваженого ставлення» до національно-мовної сфери. Пропонувалося, зокрема, при «пророблені» пропозицій щодо надання статусу державної мови «мовам народів, що дали назву республікам», забезпечити поєднання цього статусу з активним розвитком в кожній республіці «національно-російської двомовності», забезпеченням непорушності «функції російської мови як мови міжнаціонального спілкування». Відповідні підходи було реалізовано в ухваленому 28 жовтня 1989 р. республіканському законі «Про мови в Українській РСР». Його текст став своєрідним компромісом між, з одного боку, партійними чиновниками, а з іншого — українською інтелігенцією. Зокрема тією її частиною, яка у вересні 1989 р. утворила Народний рух України (НРУ, Рух) за перебудову.

На той час осередки НРУ оформилися в усіх областях республіки. В листопаді їх налічувалося близько 500. Вони об'єднували приблизно 77 тис. членів. За оцінками експертів ідеологічного відділу ЦК КПУ, наприкінці 1989 р. соціальну база Руху становили близько 12 млн. осіб[258]. Однак офіційно Рух як всеукраїнська організація був зареєстрований тільки 9 лютого 1990 р. Отже, його юридична легалізація відбулася рівно через рік після пам'ятної київської зустрічі з М.Горбачовим українських письменників — ініціаторів НРУ. Тоді їм вдалося переконати Генсека

[257] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3321. — Арк. 21–41.

[258] Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. — С. 925.

ЦК КПРС у своїй лояльності до політики перебудови і прихильності ідеї цілісності СРСР. Відтак М.Горбачов рекомендував В.Щербицькому не чинити перешкод організаторам Руху. Республіканський ЦК Компартії дещо пом'якшив антирухівську риторику, але не змінив свого ставлення до НРУ, вбачаючи в його утворенні реальну загрозу режимові.

З перших днів існування Рух став символом українського відродження. В нього увійшли представники Спілки письменників України, Української Гельсінської Групи (з березня 1988 р. — Українська Гельсінська Спілка (УГС), Львівського «Товариства Лева», неофіційного студентського об'єднання «Громада», асоціації «Зелений світ», Українського культурологічного клубу та інших. При цьому організатори НРУ прагнули представлення в організації всіх етнічних спільнот України, послідовно виступали за забезпечення їм культурно-національної автономії. Водночас вони наголошували, що «реалізація повноти національних прав різних етнічних груп, які населяють Україну, невіддільна від усвідомлення ними того, що українська нація має в Україні статус історичного господаря»[259].

Занепокоєння змінами, що відбувалися в сфері національних відносин, ЦК КПУ виклав у підписаному В.Щербицьким листі до ЦК КПРС від 4 вересня 1989 р. «Про проект платформи КПРС «Національна політика партії в сучасних умовах»[260]. Документ звертав увагу на «існування в країні деструктивних сил: націоналістичних, шовіністичних, антирадянських, клерикально-націоналістичних», пропонував «дати оцінки різноманітним національним та інтернаціональним фронтам», а також «передбачити можливість утворення автономних областей і округів та їх представництво у Верховних Радах усіх союзних республік, а не тільки РРФСР».

У цей період відповідальні працівники ЦК КПУ активізували виїзди в регіони для ознайомлення зі станом національних відносин на місцях і напрацювання пропозицій з їх «гармонізації». У доповідній записці під грифом «Таємно», що її за результатами відрядження до Закарпаття підготував секретар ЦК Ю.Єльченко 14 грудня 1989 р.[261], доволі детально описувалися процеси в області, які,

[259] *Гарань О.* Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. — К., Либідь, 1993. — С. 56.

[260] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2642. — Арк. 169–173.

[261] Там само. — Спр. 2661. — Арк. 43–45.

на думку автора, використовуються «в своїх цілях політичними екстремістами (в т.ч. українськими, угорськими, румунськими націоналістами)». Документ мав заголовок: «Про роботу з національними групами, які проживають у Закарпатській області». Він був підготовлений згідно з усталеним тоді стандартом: обов'язковий перелік здобутків, описання проблем, пропозиції щодо їх розв'язання.

В тексті відзначалося, зокрема, що в регіоні належна увага приділяється задоволенню національно-культурних запитів угорського населення. В Ужгородському університеті створено центр хунгарологічних досліджень, працює відділення угорської філології. Угорською мовою в області ведуться телепередачі (15% загального обсягу) і радіомовлення (41,7%), видається 6 газет. Готуються кадри для професійних художніх колективів, набули поширення національні самодіяльні колективи та гуртки. Широко розгорнуто співробітництво з Угорською республікою. З 1 березня 1989 р. завдяки значно спрощеному порядку щодоби кордон перетинає декілька тисяч чоловік. У лютому засновано Товариство угорської культури Закарпаття. Разом з тим в документі акцентувалася увага на проблемах. Серед них: здійснення наукових і методичних розробок вивчення дітьми одразу чотирьох мов (рідної, російської, української (до ухвалення Закону про мови вона не була обов'язковою для вивчення в школах, де навчальний процес відбувався мовами «національних груп» — *Авт.*), «певна невідповідність» національного складу керівних кадрів національному складу населення (за інформацією ЦК КПУ станом на кінець лютого 1988 р., зокрема, частка угорців у складі парторганізацій Закарпатської області становила 7,3%, у складі депутатів місцевих рад — 12,2 при 13,7% їхньої частки у складі населення області[262]).

Відзначалося також, що «тривалий час поза увагою партійних і радянських органів перебували національно-культурні запити радянських громадян румунського походження», яких в області на той час налічувалося 28 тис. осіб. Радіомовлення і телепередачі румунською мовою не велися, не видавалася періодика, бракувало кадрів освітян і культосвітніх працівників, не досліджувалися історія, культура і традиції місцевих румун.

---

[262] Информация о морально-политической обстановке в районах компактного проживания некоренных национальных групп и принимаемых мерах по обеспечению их социально-культурных запросов // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3321. — Арк. 18.

Наголосивши, що діти румунських сімей Закарпаття навчаються в школах з молдавською мовою, автор записки не став нагадувати завізовану ним ще в березні 1988 р. «секретну» інформацію ЦК КПУ про проблеми матеріально-технічного забезпечення освітньої і культурної сфери життєдіяльності «національних груп» області: 22 школи з угорською і молдавською мовами навчання були розміщені в пристосованих приміщеннях, 30 шкіл потребували добудови 2–4 класних кімнат і 30 спортивних залів, в аварійному стані перебували деякі клуби, бібліотеки та ін.[263].

Секретар ЦК добре усвідомлював вплив матеріальних проблем на стан міжнаціональних відносин і політичну ситуацію. Він писав, зокрема, про те, як в області «політичні екстремісти» роздають «безпідставні обіцянки, що в разі створення угорського адміністративного національного округу на його території за допомогою Угорської республіки буде негайно вирішене питання з товарами широкого вжитку», про «необґрунтовані вимоги заборонити в місцях мешкання угорців поселення громадян інших національностей», про те, що «трудящим поступово нав'язуються ідеї національної відокремленості, виходу Закарпаття з СРСР». Занепокоєння представника вищого партійного органу республіки викликала також діяльність в області НРУ.

З метою мобілізації партійних комітетів на нейтралізацію «рухівського» впливу на політичну ситуацію в Закарпатті у ЦК КПУ було підготовлено директиви відповідного змісту. Архіви свідчать: ще 23 вересня 1989 р. в область надійшов з Києва лист «Про план практичних дій відділів обкому партії у зв'язку з установчим з'їздом Народного Руху України за перебудову». Він містив 12 пунктів протидії осередкам НРУ. Серед них були, зокрема, рекомендації направити для виступів у містах і районах, трудових колективах області «інформаційно-пропагандистські групи обкому партії... озброївши необхідною інформацією. На обласному телебаченні пропонувалося організувати спеціальні передачі, «в яких викривалися б політичні цілі лідерів НРУ, обличчя окремих делегатів НРУ і тих сил, які вони представляють»[264].

Тим часом Рух набирав сили в усій Україні та окремих її регіонах. Поступово він ставав центром тяжіння різних опозиційних

[263] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3321. — Арк. 20.

[264] *Зан М.* Розвиток демократії та етнічні процеси в Україні (на прикладі Закарпаття) // www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2002/section_2/Zan.pdf

до влади сил. Навіть тих, що формувалися всередині компартії. Зокрема, довкола Демократичної платформи, яка на короткий час сколихнула у багатьох надії на оновлення КПУ, але не справдила їхніх очікувань.

Вже у 1990 р. кількість тих, хто заявив про своє небажання перебувати в компартійних лавах, у багато разів перевищила кількість «здобувачів» партійного квитка. В подальшому ця динаміка тільки посилювалася. На її перебіг помітно вплинули зміни на законодавчому рівні. Після перегляду низки положень Конституції СРСР відповідних змін зазнало республіканське законодавство. 24 жовтня 1990 р. було внесено зміни і доповнення до Конституції Української РСР. Скасовувалася стаття 6 Основного Закону про керівну роль Комуністичної партії, закріплювалися правові основи діяльності різних об'єднань громадян. Раніше такі об'єднання утворювалися й діяли, як правило, під контролем партійних комітетів. З кінця 1980-х рр. вони виникали внаслідок реальної громадянської ініціативи. У тому числі тієї, що відбивала процес національного відродження етнічних меншин, опікувалася питаннями їхньої рідної мови, культури, традицій та ін.

З лютого 1989 р. запрацювало Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ).

У жовтні 1989 р. організаційно відбулося соціально-культурне товариство румунів Закарпаття ім. Дж. Кошбука. Його засновниками стали переважно представники румунської інтелігенції. Свої головні завдання вони вбачали у відродженні національної самосвідомості румунського населення шляхом розвитку традиційних духовних цінностей, культури, мовного середовища, налагодження культурних зв'язків з Румунією, запровадження національно-культурної автономії. Статут товариства також передбачав сприяння розвиткові інфраструктури й організації виробничих підприємств у румунських селах для вирішення проблеми зайнятості населення. Активна позиція учасників сприяла тому, що в школах, де навчалися румунські діти, вже з 1990 р. замість молдавської мови запроваджувалася румунська мова навчання, написання кирилицею замінялося латиною. При кафедрі французької мови і зарубіжної літератури Ужгородського університету відкрили румунське відділення. Місцеві вчителі отримали можливість проходити перепідготовку в Румунії[265].

[265] *Марина В.* Назв. праця. — С. 121–123.

У 1990 навчальному році в 221 середній, 271 дев'ятирічній та 197 початкових денних школах українською мовою навчалися 81,4% учнів, російською — 7,7%, угорською — 8,6%, румунською 2,3%[266]. Того ж року утворилося Товариство словаків Закарпаття ім. Л.Штура. За його ініціативи та при підтримці місцевої виконавчої влади у 1991 р. в с. Сторожниця Ужгородського району було відкрито українсько-словацьку школу. В деяких населених пунктах започаткували факультативи з вивчення словацької мови.

На рубежі 1980 — 1990-х рр. одним з виявів загального етнічного відродження у радянському і пострадянському суспільному просторі стала актуалізація в Закарпатті культурного русинства. 17 лютого 1990 р. в Ужгороді в обласному Будинку профспілок відбулося установче зібрання обласного культурно-освітнього Товариства карпатських русинів (ТКР). Його учасники сформували Правління на чолі з М.Томчанієм — головним архітектором Ужгорода, сином відомого закарпатського письменника. Разом з ним до складу правління з 25 осіб були обрані К.Балог, П.Годьмаш, П.Кампов, М.Михальова, Б.Сливка, І.Туряниця, В.Федиништинець та ін. Статутом організації визначалися різні напрями культурно-освітньої діяльності: збирання фольклору, дослідження русинської мови, історії та ін.

Культурне русинство в Закарпатті виявлялося й виявляється як усвідомлення представниками населення краю своєї належності до групи, членів якої об'єднують традиційна самоназва «русини», а також спільні уявлення про культурну, релігійну, мовну та іншу етнічну самобутність. Тобто, феномен культурного русинства є феноменом етнічної ідентичності. Ця ідентичність, однак, далека від однорідності. Її диференціація зумовлена особливостями соціального і культурного розвитку населення краю, специфікою взаємодії різних його етнічних і релігійних компонентів, впливом на ці процеси політики держав, до складу яких Закарпаття входило в різні періоди своєї історії. Серед русинів переважають ті, хто усвідомлюють себе регіонально самобутньою частиною (гілкою) етноукраїнського загалу. Інші — самоідентифікуються як представники окремої русинської нації (народу). Дехто вважає себе угрорусинами — частиною угорського народу, окремі —

[266] *Сагарда В., Фернега В.* Проблеми розвитку освіти в Закарпатті // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. — Ужгород, 1996. — Річник I (XV). — С. 88.

більше тяжіють до словаків. До русинів часом відносять закарпатців, які називають себе лемками, бойками, гуцулами.

Культурне русинство як суспільна діяльність полягає у збереженні, заохоченні та сприянні розвитку специфічних для русинів місцевих (регіональних) культурних, релігійних та інших традицій, промислів і видів господарювання, говірки та практик її застосування в побутовому спілкуванні, літературній творчості та ін. Тобто, змістом культурного русинства як суспільної діяльності є опікування всім тим, що наука називає етнічною ідентичністю.

Одночасно з утворенням національно-культурних об'єднань у Закарпатській області, як і в усій Україні, стали формуватися осередки альтернативних КПУ політичних партій. Укріплювалися політичні позиції Руху. В Закарпатті цьому сприяла, зокрема, активність учасників і симпатиків НРУ у проведенні масштабних акцій протесту проти будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції: мітингів у Хусті 1 вересня 1989 р., у Мукачевому 16 вересня. «Рухівці» були також серед головних організаторів мітингу в Хусті 21 січня 1990 р. На цьому масовому зібранні прокламувалося видатне історичне значення Хустського з'їзду 1919 р. року, який задекларував єднання краян із Соборною Україною.

Очікувалося, що надалі НРУ виявлятиме ще більшу активність, надто в питанні відзначення річниці проголошення Карпатської України задля популяризації ідей національної соборності. Тому Закарпатський обком КПУ поставив завдання: по-перше, «відзначити річницю встановлення Радянської влади в Угорщині і Закарпатті» і, по-друге, «вжити заходи по упередженню дій Руху в своїх пропагандистських цілях по підготовці до відзначення 14 березня 1990 р. річниці проголошення А.Волошиним «самостійної» Карпатської України, зокрема підготувати публікацію відповідних матеріалів в обласних та районних газетах, виступи лекторів товариства «Знання», вчених»[267].

24–25 березня 1990 р. в Хусті відбулося засідання сесії великої Ради НРУ, під час якого на адресу компартії лунали вкрай різкі заяви. Того року в цьому ж історичному місті активісти Руху ініціювали масове вуличне зібрання з приводу чергової річниці Карпатської України. Захід супроводжувався закликами

[267] *Зан М.* Розвиток демократії та етнічні процеси в Україні (на прикладі Закарпаття) // www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2002/section_2/Zan.pdf.

«Геть комуністичну імперію — Радянський Союз», «Партія — це злочинна організація» та іншими не менш радикальними. Загалом у 1990 р. в області відбулося понад 40 мітингів. Осередки НРУ були найактивнішими їх організаторами[268]. Другий з'їзд НРУ, що відбувся 25–28 жовтня 1990 р., завершив трансформацію цього утворення у відверто антикомуністичну організацію. З її назви було вилучено слова «за перебудову».

Своєрідним провісником кардинальних змін у республіці стали зміни в керівництві КПУ восени 1989 р. В.Щербицький власноруч підписав постанову політбюро: «Рекомендувати Пленуму ЦК Компартії України задовольнити прохання т. Щербицького В.В. про звільнення від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК Компартії України у зв'язку з заявою про вихід на пенсію»[269]. 29 вересня 1989 р. заяву було задоволено. Однак висунути масштабного й авторитетного керівника на посаду, що стала вакантною, КПУ не спромоглася.

Відставці В.Щербицького передували весняні 1989 р. вибори народних депутатів СРСР. Вони відбулися в гострій конкурентній боротьбі комуністів з кандидатами від опозиції. В СРСР загалом серед обраних депутатами члени компартії становили 80%. В Україні цей показник електоральної підтримки виглядав для комуністів більш обнадійливо — 88%. Тим не менш перші секретарі чотирьох обкомів компартії республіки не спромоглися здобути депутатських мандатів. У цій четвірці опинився і керівник Закарпатського обкому КПУ Г.Бандровський. Він програв вибори тоді мало відомому в області головному лікареві Дубівської дільничної лікарні Тячівського району М.Бігунцю, теж членові КПРС[270].

Тенденцію наступної динаміки політичних симпатій населення України та її регіонів засвідчили березневі 1990 р. вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих радянських органів. За їх результатами, серед депутатів Верховної Ради УРСР частка комуністів становила 85%, серед депутатів місцевих рад — 51,8%[271].

---

[268] *Зан М.* Розвиток демократії та етнічні процеси в Україні (на прикладі Закарпаття) // www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2002/section_2/Zan.pdf.

[269] *Литвин В.* Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки XX ст.). — К.: Наукова думка, 2001. — С. 27.

[270] *Пащенко В.* Політичне Закарпаття: 15 років виборів. Довідник. — Ужгород: Вид-во Олександри Гаркуші, 2006. — С. 14.

[271] *Литвин В.* Украина: политика, политики, власть. — С. 171–172.

В Закарпатській області політичні «розклади» виглядали дещо інакше. З 11 обраних тут депутатів Верховної Ради УРСР 10 були комуністами, ще 1 — членом ВЛКСМ[272]. Але при цьому 3 з них належали до прихильників Народного Руху України, який юридично не був партією. Поміж 114 обраних у березні депутатів Закарпатської обласної ради членські квитки КПРС мали 94 (82,5%), 20 (17,5%) були безпартійними[273]. Після довиборів у квітні облрада сформувалася у повному депутатському складі — 120 осіб. За національністю то були переважно українці (75,8%), а також угорці (11,6%), росіяни (3,3%), румуни і євреї (по 1,6%) і 1 болгарин. З них 12 депутатів (10%) представляли НРУ, 11 (9,1%) — Товариство угорської культури Закарпаття, 2 (1,6%) були членами Товариства румунів ім. Г.Кошбука[274].

Отже, в Закарпатті компартія втрачала свої позиції повільніше, ніж в цілому по Україні, і набагато повільніше — порівняно з Галичиною. Там — у місцевих радах Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей — українські національно-радикальні та національно-демократичні сили, передовсім пов'язані з НРУ, здобули переконливу більшість[275]. Сталося це в ситуації, коли орієнтована на Кремль верхівка КПУ ще домінувала у владі. Тому очільники Руху і деяких інших опозиційних сил стали схилятися до ідеї федералізації України, щоб закріпити свою перемогу на регіональному рівні.

У Закарпатській області частина керівників місцевого рівня та активістів політизованих громадських організацій побачили в такій перспективі загрозу власним позиціям. Тут багато хто пам'ятав історію запровадження при М.Хрущові раднаргоспів. У 1957 р. Закарпаття було включене спершу до Івано-Франківського раднаргоспу, а трохи згодом — після чергової «раднаргоспної» реорганізації — до Львівського. У складі цих утворень регіон мав набагато менше самостійності, ніж до і після того, коли влада області напряму виходила на Київ з усіх питань. Тому перспектива стати частиною західноукраїнської автономії з центром у Прикарпатті багатьом політично активним закарпатцям не видавалася привабливою.

---

[272] З'ясовано за даними: Пащенко В. Політичне Закарпаття: 15 років виборів. Довідник. — С. 17–22.

[273] Там само. — С. 30.

[274] *Токар П.* Національний рух на Закарпатті: 1988–1993 рр.: Соціолого-політологічний аналіз. — Ужгород, 2002. — С. 44.

[275] *Литвин В.* Украина: политика, политики, власть. — С. 171–172.

Частина місцевого «правлячого класу», а також ті, хто раніше не входили до компартійної номенклатури, але в умовах суспільних трансформацій прагнули стати частиною цього класу або заступити на його місце, стали домагатися більших для себе і «своєї» території повноважень та самостійності.

Ці домагання пояснювалися і власне матеріальними чинниками: загострилася міжрегіональна конкуренція, в тому числі внутрібюрократична, за використання владних важелів доступу до соціально-економічних ресурсів. Передовсім тих ресурсів, які у процесі «перебудовних» і наступних перетворень ставали об'єктами приватизації.

Вкотре впливові особи з-поміж «корінних» краян підняли «на щит» і через засоби масової інформації загострили питання про засилля «прибульців» зі сходу. В області набувала популярності ідея окремої закарпатської автономії. Її найактивнішими пропагандистами стало керівництво обкому КПУ після звільнення у лютому 1990 р. з посади першого секретаря Г.Бандровського. Як вже зазначалося, він програв вибори до вищого органу представницької влади СРСР. А відтак, за партійними стандартами, втратив право очолювати обласну партійну організацію. Крім того, за десять років на головній у регіоні партійній посаді він — виходець з центральної України і багатолітній відповідальний працівник партійних органів Львівщини — так і не спромігся заручитися підтримкою номенклатури з місцевих. Тим часом остання традиційно домінувала в області, незважаючи на те, що перші позиції керівної вертикалі партійних і радянських структур тут часто обіймали «не корінні» закарпатці.

Пленум Закарпатського обкому обрав своїм керівником М.Волощука, який під час роботи в області Г.Бандровського мусив у 1984 р. залишити посаду голови Закарпатського облвиконкому. До обрання на вищу в регіоні партійну посаду він працював в Ужгородському держуніверситеті. Після обрання переміг у березні 1990 р. в одному з виборчих округів області і став депутатом Верховної Ради УРСР. Закарпатський обком КПУ М.Волощук очолював до липня 1991 р., коли на цю посаду обрали рекомендованого ним же одного з його заступників — В.Химинця. З квітня 1990 р. до січня 1992 р. М.Волощук працював головою Закарпатської обласної ради депутатів, а з грудня 1990 р. — ще й головою облвиконкому. Саме під час його роботи на цих чільних партійних і радянських посадах «обласна номенклатура» стала чи не головним

ініціатором і організатором політичних акцій за надання краю адміністративної автономії, а багато представників цієї номенклатури разом з ним самим активно протистояли діяльності Руху, солідаризувалися з так званим «політичним русинством» і надавали йому підтримку[276].

Серед широких верств населення краю сприятливий ґрунт для зростання автономістських настроїв формували тогочасні економічна криза і пов'язаний з нею товарний дефіцит. Зокрема, в результаті непрофесійної реалізації таких же непрофесійних компартійних настанов по боротьбі з п'янством та алкоголізмом руйнівного удару зазнали виноградарство і виноробна галузь Закарпаття (за 1986–1989 рр. в Україні було знищено 60 тис. га виноградників[277]). Практично зупинилися збудовані в області по війні великі машино- і приладобудівні заводи. Вони були зорієнтовані, переважно, на випуск комплектуючої або незавершеної продукції. Потреби в ній не стало. Фінансових та інших можливостей переорієнтувати виробничий процес на виготовлення товарів широкого вжитку не було. Люди втрачали роботу і заробітки. Гуманітарна та інша бюджетна сфера практично не фінансувалася. Зростала інфляція.

Засобом виживання для багатьох родин стали лісозаготівля і комерційна діяльність у формах, які виходили далеко за межі легальності, законності. Поширювалася так звана «човникова торгівля». Цьому сприяла близькість кордону. Закарпатці стали менше перейматися спільними для всієї країни проблемами. Багато людей повірили безвідповідальним заявам і закликам про майбутнє процвітання краю в разі запровадження його автономного статусу і навіть державного самовизначення. Представники національних меншостей порівнювали місцеві негаразди з ситуацією у сусідніх державах, де рівень і якість життя етнічно тотожного їм населення були незрівнянно вищі. Такі ж невтішні висновки щодо загальної ситуації в області робили й краяни, які належать до етнічної більшості закарпатського населення. Погіршення загального соціального самопочуття в усіх етнічних групах стимулювало їхню внутрігрупову і регіональну консолідацію. Вона відбувалася як відповідь на соціальні виклики, з якими зіткнулися окремі люди

[276] Биография: Волощук М. Ю. http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/146.html

[277] *Литвин В.* Украина: политика, политики, власть. — С. 108.

і родини. Ще однією відповіддю на ті самі виклики став процес політизації етнічності.

Політизація етнічності є однією з форм переходу частини суверенітету влади до народу, зокрема, до його етнічних сегментів. Суть цього процесу — в намаганнях здобути або розширити доступ до влади, до участі у прийнятті політичних рішень носіями етнічної ідентичності. Цей процес може бути легітимним і толерантним або відбуватися через провокування конфліктів, протистояння та інший деструктив. Політизація етносів у межах однієї держави, як свідчить світовий досвід, часто має провокативний характер. Він простежується за так званою «ланцюговою реакцією»: коли якийсь з етносів політично активізується, інші — намагаються діяти подібним чином. Суттєвий вплив на відповідну динаміку справляє поведінка лідерів етнічних груп чи претендентів на лідерство, а також те, як саме влада реагує на цю поведінку.

Політизація етнічності об'єктивно зумовлена, оскільки культурницька та будь-яка інша діяльність, пов'язана з етнічними інтересами, потребує сприятливих політичних умов. Водночас така політизація є виявом і результатом дії суб'єктивних чинників. Тому навіть громадські організації, що створюються передовсім або виключно заради досягнення мовних та інших культурних цілей, під впливом обставин та особистісних якостей своїх активістів і керівників політизуються, прагнуть залучити до відповідної діяльності якомога більше представників своєї етнічної групи.

Яскравим виявом політизації українських етнокультурних об'єднань стало утворення ними Руху, діяльність якого стимулювала процеси суверенізації Української СРСР. Водночас ця сама діяльність стала одним з «провокуючих» чинників політизації громадських організацій. Зокрема, тих, що орієнтовані на сферу національної культури і утворювалися представниками національних меншин і субетнічних груп у складі населення республіки та її регіонів, із закарпатським включно.

Так, Товариство угорської культури Закарпаття від самого свого початку помітно впливало на перебіг виборів та інших політичних процесів у регіоні. Воно стало чи не найактивнішим пропагандистом ідеї угорської національно-територіальної автономії. Зокрема, на пленумі Берегівської районної організації ТУКЗ, що відбувся 3 вересня 1989 р., обговорювався проект платформи ЦК КПРС «Національна політика партії на сучасному етапі». За результатами було постановлено ініціювати утворення угорського

автономного округу на базі Берегівського району, просити райраду підтримати цю ініціативу та «надати всебічну допомогу з всенародного районного обговорення», «спільно проводити ці заходи, надаючи особливого значення інтернаціональному вихованню при обговоренні даного питання»[278]. Вчинене трохи пізніше офіційне звернення президії Берегівської районної організації ТУКЗ до центральної республіканської влади з пропозицією утворити угорську автономію в межах району неоднозначно сприйняли угорці, що мешкали в інших місцевостях краю. Це засвідчили, зокрема, відзиви на подію в місцевій пресі. Так, Е.Ковач на шпальтах «Закарпатській правди» виступив проти такої автономії, яка не враховує інтереси угорського населення інших районів області[279].

Товариство румунів Закарпаття ім. Дж. Кошбука з часу заснування також ставило різномасштабні політичні завдання — від утворення представниками румунських сіл національної ради, яка б опікувалася соціальними і культурними перетвореннями на відповідних територіях, до організації окремого румунського адміністративно-територіального району. Однак на реалізації саме цих намірів актив товариства не став наполягати через загострення політичних протиріч між найбільшими об'єднаннями національних товариств області[280].

Вже на установчому зібранні Товариства карпатських русинів окремі його організатори говорили про те, що в області русинам не дають можливості працювати на керівних постах, на які призначають «гастролерів», про необхідність брати активну участь у політичній діяльності і допомагати русинам обіймати керівні посади та ін. Зібрання ухвалило Звернення до населення Закарпатської області. Червоною ниткою в його тексті проглядала ідея окремішності русинів щодо української нації: «Русини жили і продовжують жити на нашій території, діти наші народжуються русинами», «русини ні в процесі тисячолітньої еволюції, ні під тиском

---

[278] Общество венгерской культуры Закарпатья. Береговская районная организация. Постановление пленума 3.09.1989. Выписка из протокола (Подписи: Председатель Береговской районной организации ОВКЗ А. Далмай, Зам. председателя З. Ковач) // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2558. — Арк. 156.

[279] *Ковач Е.Я.* Я за демократію, проти автономії // Закарпатська правда. — 1989. — 29 грудня.

[280] *Марина В.* Назв. праця. — С. 121–123.

тисячолітньої насильницької денаціоналізації не стали іншим народом, залишилися русинами»[281].

29 вересня 1990 р. розширене правління ТКР одноголосно ухвалило «Декларацію Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки». Йшлося саме про «повернення», хоча насправді територія краю автономно-республіканського статусу ніколи раніше не мала. В офіційних документах «Підкарпатську Русь» часів її автономії визначали як автономну територію, або територію, що матиме найширшу автономію, сумісну з цілісністю держави (Чехословацької — *Авт.*).

У Декларації правління ТКР заявлялося також про незаконність вчиненої «Сталіним і його оточенням» «ліквідації в центрі Європи суверенної держави» (?) та про «бажання корінного населення нинішнього Закарпаття щодо відродження своєї національності і статусу автономної республіки». Текст містив звернення до Президента СРСР М.Горбачова, Президії ВР СРСР та Верховної Ради СРСР з клопотанням відмінити Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. про перетворення Закарпатської України в Закарпатську область як такого, що суперечить міжнародному праву і Конституції СРСР, і замість нього прийняти новий Указ про перетворення Закарпатської України в автономну республіку Підкарпатська Русь. У жовтні Декларацію було опубліковано в щотижневику Ужгородського міськвиконкому «Карпатський край» та щомісячнику «Отчий храм», що видавався ТКР[282].

Попри малотиражність згаданих видань, Декларацію помітили. Заторкнуті в ній питання стали предметом широкої дискусії у місцевих ЗМІ. Особливо після того, як проти неї різко виступили активісти НРУ, а в листопаді того ж 1990 р. було оприлюднено Заяву тринадцяти керівників громадських, політичних та науково-освітніх організацій. Ті писали, що не заперечують «русинства як історико-культурного етапу в розвитку українського народу». Проте вважають Декларацію ТКР антинауковою, а її авторів такими, що «ніяк не хочуть рахуватися з тим процесом спонтанного українського національного самоусвідомлення народних мас, який вони пройшли». Однак ще до появи вересневої 1990 р. Декларації

[281] Подкарпатська Русь. — 1992. — 15 травня; *Годьмаш П., Годьмаш С.* Подкарпатская Русь и Украина. — Ужгород, 2003. — С. 313.

[282] *Годьмаш П., Годьмаш С.* Назв. праця. — С. 316–317.

ТКР викладені в ній оцінки і гасла популяризувалися на шпальтах обласної компартійної преси. Надто відтоді, як 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України.

Пресовий орган Закарпатського обкому Компартії України — «Закарпатська правда» — у випусках за 14, 15 та 16 серпня 1990 р. опублікував низку матеріалів, в яких обстоювалася позиція окремішності русинів щодо українців. Серед цих матеріалів була і стаття члена правління ТКУ В.Федишинця «Я — русин, мій син — русин». Втім, появі цього допису передувала низка концептуально відмінних публікацій. Їх авторами були науковці П.Чучка, В.Мельник, Ю.Балега, О.Мишанич та інші, які послідовно аргументували спільність етногенезу закарпатських русинів і українців на схід від Карпат, пояснювали походження етнонімів «русини» та «українці»[283].

Отже, на зламі 1980–1990-х рр. культурне русинство в Закарпатті продемонструвало виразну тенденцію політизації. Формувався феномен так званого політичного русинства в його осучасненій версії. Сутнісний зміст цієї версії становлять намагання ідеологічно відокремити корінне населення краю з його регіональною русинською самосвідомістю від решти етноукраїнського загалу, а відтак домогтися адміністративно-політичного або й державно-політичного самовизначення краян русинського походження як окремого народу, нації. Русинська ідентичність розглядається «політичними русинами» як легітимація їхнього виключного права на управління регіоном, розпорядження його природними та іншими соціально-економічними ресурсами і людським потенціалом. Сучасне політичне русинство як закарпатську версію периферійного націоналізму, його природу і причини детально аналізували О.Майборода, М.Макара, І.Мигович, О.Мишанич, М.Панчук та інші[284].

Історично політичне русинство виникло й виявлялося як свідома діяльність осіб русинської етнічної ідентичності у політичній

---

[283] *Макара М., Мигович І.* Назв. праця. — С. 117–118.

[284] *Мишанич О.* Карпаторусинство, його джерела й еволюція у XX ст. // Карпатська Україна. — 1992. — 19 листопада; *Макара М., Мигович І.* Назв. праця. — С. 117–128; *Панчук М.* Политическое русинство в Украине // Політична думка. — 1995. — №2–3. — С. 117–124; *Майборода О.* «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму // Центр досліджень національної безпеки при Національному університеті «Києво-Могилянська академія». — К., 1999. — 26 с.

сфері. Ця діяльність стосувалася правового статусу заселених русинами територій, а також владно-управлінських відносин між особами і групами осіб різної національності, між ними і державою та іншими політичними інституціями. У XIX ст. політичне русинство мало метою захист етнічної ідентичності русинів від мадяризації. Якась частина «політичних русинів», навпаки, виявляла схильність до мадярофільства, підтримувала дії угорської влади, спрямовані на асиміляцію «угорців греко-католицької віри», як нерідко називали русинів угорські політики. У різні часи політичне русинство виявляло себе також як чехофільство, словакофільство або москвофільство і водночас як їхня антитеза.

Держави, у складі яких перебувало Закарпаття до кінця Другої світової війни, нерідко стимулювали політичне русинство як ідеологію і практику утвердження окремішності русинів щодо українців. Відповідна політика мала на меті полегшити асиміляцію автохтонного русинського населення Закарпаття шляхом його відокремлення від основного етнічного масиву, що мешкав на схід від Карпат, де на зміну спільному етноніму «русини» поступово утверджувався інший — українці. Мадярські, чеські, словацькі націоналісти намагалися інтегрувати русинську інтелігенцію в етнокультурний і політичний простір їхніх держав та зробити її провідником своєї асиміляційної політики. Всупереч цим намаганням у XX ст. проукраїнська течія політичного русинства стала домінуючою, позаяк виражала історичну етногенетичну єдність і спільні інтереси найчисленнішого корінного населення всіх регіонів України.

Після входження Закарпаття до складу УРСР проукраїнська орієнтація русинів краю стала частиною офіційної національної політики на території республіки. Ця політика сприяла подальшому утвердженню спільної ідентичності та національної консолідації регіональних субетнічних груп українців. Водночас та сама політика здійснювалася як тотальна радянізація українства, його загальна денаціоналізація і русифікація. Однак цей другий вектор національної політики комуністичного режиму в роки горбачовської «перебудови» зіткнувся з посиленням спротиву. В Україні, як і в інших республіках СРСР, наростали державно-самостійницькі настрої. Приблизно у той самий час активізувався процес унезалежнення від Радянського Союзу країн так званого соціалістичного табору. Там також загострювалася криза правлячих режимів, комуністична (прокомуністична) влада стрімко втрачала позиції.

Тож СРСР, як і кожна імперія в загрозливій для себе ситуації, посилював традиційну імперську політику «поділяй і володарюй». Аналіз тогочасної політичної динаміки дає достатньо фактів на свідчення того, що кремлівська влада, її компартійна вертикаль і спецслужби стояли за лаштунками автономістської, сепаратистської та іредентистської поведінки своїх прихильників практично в усіх союзних республіках. В Україні така поведінка найвиразніше проявилася в Криму та Закарпатті. В обох цих регіонах керівники обласних комітетів Компартії України, а також негативно налаштовані до ідеї державного суверенітету республіки активісти різноманітних громадських утворень мали прямі зв'язки з кремлівською владою і заохочувалися нею, нерідко в обхід ЦК КПУ. Імовірно через те, що в Києві їм не вдалося заручитися підтримкою. Про це свідчить, зокрема, реакція з республіканського ЦК на «Протест», текст якого написав П.Годьмаш, а М.Томчаній 31 жовтня 1990 р. надіслав на адреси Політбюро ЦК Компартії України, АН УРСР, бюро Закарпатського обкому партії та редакції газети «Закарпатська правда»[285].

Підготовлений російською мовою «Протест» звинувачував «професора, доктора філологічних наук Мишанича Олексія Васильовича» в тому, що той «розкаявся» у своїх ранніх поглядах на русинів як на «народ, націю». То були погляди, які, на переконання підписантів «Протесту», збігаються «з висновками російських і західноєвропейських учених». Нині ж професор О.Мишанич, йшлося у дописі, доводить, що «русини є «гілка українського дуба», а також «продовжує... спростовувати юридично зафіксоване у міжнародному праві (так у тексті — *Авт.*) існування національності русинів». Оскільки «вчений філолог» виклав свою позицію у статті для «Закарпатської правди», до «Протесту» було включено вимогу заборонити її публікацію як таку, що «лише загострить у Закарпатті боротьбу за відродження русинства».

Про те, якою була реакція ЦК КПУ на «Протест», свідчить довідка до нього від 5 листопада 1990 р., підписана консультантом відділу гуманітарних проблем О.Антонюком: «Інформацію голови правління карпатських русинів М.М.Томчаного (так відмінюється прізвище у тексті довідки — *Авт.*) про наукову позицію т. Мишанича О.В. у питанні етнічної належності корінного населення Закарпатської України розглянуто. Ця проблема дискутується

[285] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2770. — Арк. 161.

у пресі, громадсько-політичному житті суспільства. Більшість вчених поділяють позицію т. Мишанича О.В. про те, що русини — закарпатська гілка українського народу. Є й інші точки зору, про що свідчить підготовлений т. Томчаним М.М. т.зв. «протест». Інформацію взято до відома, автор про це проінформований Закарпатським обкомом Компартії України (т. Макара А.П.)»[286].

Попри наполегливі заперечення відомими представниками політичного русинства їхніх зв'язків з кремлівським керівництвом і спецслужбами, вони самі дають достатньо інформації, що спростовує ці заперечення. Серед джерел такої інформації — спогади, розмірковування і документи, опубліковані одним із засновників ТКР. Йдеться про П.Годьмаша і книгу «Подкарпатская Русь и Украина», яку той видав 2003 р. разом зі своїм сином С.Годьмашем. На її сторінках відтворено «історію» «конфіденційних» контактів керівництва ТКР з вищими посадовцями КПРС і Радянського Союзу з приводу політичних ініціатив русинських активістів та перспективи їх використання в планах Кремля щодо протидії процесу суверенізації України.

П.Годьмаш пише про себе як про головну дійову особу відповідних контактів з боку ТКР. Цю свою «заслугу» він пояснює тим, що М.Томчаній «був доволі делікатним і уникав постановки гострих політичних питань, тим більше перед М.Горбачовим». Тому, мовляв, вирішив зробити це сам через посередництво діяча, якого вважав «правою рукою Горбачова» в питаннях діяльності зовнішньої розвідки, КДБ, Міністерства закордонних справ і зовнішньої політики взагалі[287]. Таким діячем, згадує П.Годьмаш, він вважав тодішнього «члена політбюро і секретаря Центрального Комітету комуністичної партії Радянського Союзу» Дзасохова». Тому саме на його ім'я написав 21 січня 1991 р. листа. Відтак направив допис поштою, закодувавши конверт «відомими йому секретними грифами».

Звідки юрисконсульт «Облавтодору» — «юрист П.Годьмаш» — як він багатократно представляє себе на сторінках згаданої книги, знав «секретні грифи»? — автори не повідомили. Зате заперечували будь-який зв'язок русинства з «рукою Москви» та її спецслужбами. Однак на тлі описаного, їхні заперечення виглядають сумнівними. І не тільки через згадані «грифи», а й у контексті

[286] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2770. — Арк. 162.
[287] *Годьмаш П., Годьмаш С.* Назв. праця. — С. 320–322.

змісту самого листа. Імовірно, усвідомлюючи, що «рукописи не горять» і колись можуть стати відомі загалу поза волею дописувача, Годьмаші повідомили в книзі суть того допису.

Московське керівництво інформувалося, що буцімто за результатами «конфіденційної бесіди» з «головою Координаційної ради українців в Америці Євгенієм Стахівим» авторові листа стало відомо, що «діаспора галичан в США» має наміри «реанімувати Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР) і на її базі створити Карпатську Україну, включаючи до її складу і Закарпаття, але зі столицею в місті Львів... Щоб сусіди-галичани залишили русинів Закарпаття у спокої, в листі пропонувалося відмінити незаконні Укази Української РСР і СРСР про утворення Закарпатської області і видати Указ про відродження русинської автономної республіки у складі Української СРСР, на яку галичани не зможуть претендувати»[288].

Через місяць потому надійшла відповідь, підписана О.Дзасоховим. Крім того, телефоном з Москви М.Томчанію було запропоновано зустрітися на прикордонній станції Чоп з депутатом Верховної Ради СРСР — головою підкомітету в складі очолюваного О.Дзасоховим комітету Верховної Ради. Тоді керівників ТКР «конфіденційно» повідомили, що питання про зміну статусу Закарпаття включено до плану роботи Президії Верховної Ради СРСР на друге півріччя 1991 р., отже «можна готувати громадськість області до того, що Закарпаття стане автономною республікою...»[289]. Однак перебіг подій у ході та після путчу в Москві у серпні 1991 р. докорінно змінив політичну ситуацію в СРСР. В Україні Компартія опинилася поза законом.

Відтак «політичні русини», орієнтовані на керівництво СРСР і ним заохочувані, зазнали поразки. Окремі члени правління ТКР припинили у ньому участь. Серед них — М.Томчаній, який виїхав до сусідньої Угорщини і там залишився. Частина ж новосформованого керівного активу товариства взялася за налагодження зв'язків із зацікавленими колами в Росії. Представники цієї частини (М.Попович, М.Кемінь, І.Талабишка та М.Михальова) у вересні 1991 р. були делеговані до Москви для участі в роботі Наради з Безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Там вони заявили, що сталінська політика «етноциду русинів» «продовжує знаходити

[288] *Годьмаш П., Годьмаш С.* Назв. праця. — С. 320–322.

[289] Там само. — С. 321.

підтримку в офіційних урядових колах України». Відтак русинську делегацію було прийнято у Комітеті з прав людини парламенту Росії, а також директором Інституту етнографії АН СРСР В.Тишковим, з якими було досягнуто порозуміння[290].

Відтоді одним з головних векторів сучасного політичного русинства став москвофільський. В Росії він знаходить підтримку передовсім з боку шовіністично налаштованих осіб і груп з властивим їм агресивним неприйняттям суверенізації та унезалежнення України. Ці представники російського соціуму беруть активну участь у пропагандистських кампаніях з реанімації москвофільства серед закарпатців. Зокрема, з використанням і популяризацією «карпатознавчих досліджень», в яких «обґрунтовується» «право русинства на самовизначення»[291]. Помітними учасниками таких політико-русинських кампаній в регіоні стали також окремі православні священики Московського Патріархату.

Проте москвофільський вектор політичного русинства не став єдиним. Дехто з «політичних русинів» звертали свої погляди у бік Заходу і знаходили там союзників. Передовсім у країнах колишнього «соціалістичного табору», де ліквідація комуністичних режимів актуалізувала питання уточнення національних інтересів, зокрема, у сфері етнополітики та щодо державних кордонів і відносин із сусідніми державами.

Так, деякі лідери правих партій Угорщини знову заговорили про русинів у дусі ідеологічних імперативів Святостефанівської держави. Згідно з цими імперативами русини вважалися угрорусинами або ж мадярами греко-католицького сповідування. Якщо їхня українськість і визнавалася, то виключно як наслідок спрямованої сталінсько-комуністичної політики. Відповідні погляди поширювалися не тільки серед громадян Угорщини, а й поміж закарпатського загалу.

Подібним чином на рубежі 1980–1990-х рр. міркували й діяли націонал-радикали в Югославії. Про це детально говорив на одній з міжнародних конференцій югославський русин-українець В.Хромиш. За приклад він цитував газету Демократичної партії Республіки Сербія «Демократія» від 7 червня 1991 р., на шпальтах якої обґрунтовувалася необхідність «відділити мен-

[290] *Годьмаш П., Годьмаш С.* Назв. праця. — С. 327 — 328.

[291] *Дронов М.* Русинская тема в современной России // Наш чесько-русинськый календар. — 2001. — С. 90–92.

шини, які проживають у Воєводині... від їхніх національних спільнот»[292].

Певні чехословацькі політичні кола, зацікавлені в асиміляції української меншини на теренах їхньої країни, також захопилися наверненням своїх громадян закарпатського походження до ідеї етнічної окремішності русинства. Розрахунок робився на те, що позбавлені культурних та інших суспільних зв'язків і почуття єдності з державним етноукраїнським загалом, русини швидше втрачали б свою національну самобутність і розчинялися в домінуючому іноетнічному середовищі. Важко сказати, чи це усвідомлювали учасники третьої конференції ТКР, коли 15 лютого 1992 р. звернулися до народних депутатів України з відверто антиукраїнською заявою. В ній стверджувалося, що приєднання Закарпаття до України у червні 1945 р. є неправомочним, позаяк відповідний договір і протокол до нього про умови приєднання були підписані не Народною Радою Закарпатської України, а не уповноваженим на те урядом Чехословаччини і що, мовляв, за міжнародним правом, жителі території, яка перейшла від однієї держави до іншої, вправі зберегти своє попереднє громадянство або прийняти інше шляхом подачі індивідуальних заяв. Оскільки ніхто з громадян Закарпатської України таких заяв не писав, то корінні закарпатці буцімто продовжують бути громадянами Чехословаччини.

Подібне дехто з активістів ТКР стверджували у своїх публічних виступах. На початку 1992 р. з пропозицією приєднання «Підкарпатської Русі» до Чехословаччини вони звернулися до чехословацького парламенту. Той не став на шлях перегляду повоєнних кордонів і втручання у питання юрисдикції Української держави. Тим не менш провокативну заяву тоді підтримав лідер Чеської республіканської партії М.Сладек. Він спеціально прибув у Закарпаття на запрошення «політичних русинів», зорієнтованих на його країну. На демонстрацію спільної з ними позиції він підняв над Мукачівським замком чехословацький прапор[293].

Те звернення учасників ТКР до чехословацьких парламентарів було покликом їхніх щирих переконань чи ще одним підтвердженням

---

[292] *Хромиш В.* Русинське питання в Центральній Європі // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня — 1 вересня 1991 р.). — Ужгород, 1993. — С. 535.

[293] *Макара М., Мигович І.* Назв. праця. — С. 121.

зв'язку політичного русинства зі спецслужбами колишнього СРСР і їхніми наступниками, зарубіжними партнерами і агентами? — навряд чи на ці запитання можна відповісти однозначно. Передовсім з огляду на деякі повідомлення, з'ясування достовірності яких є надто складним завданням тепер і в близькому майбутньому. Серед таких повідомлень привертають увагу, принаймні, два.

Про одне з них писав Ю.Химинець. Він посилався на №14 чехословацької газети «Руде право» за 1992 р., де був опублікований список агентів чехословацьких, а значить, на час складання списку, і радянських спецслужб. У документі тричі зустрічалося псевдо Павла-Роберта Магочія: «Маги» під номером 9844, «Маго» під номером 1959 та «Мади» під номером 982410[294]. Чи та інформація відповідає дійсності? Чи вона була відома закарпатським русинам в еміграції, які фінансували карпаторусинські дослідницькі проекти канадського вченого, котрий великою мірою саме завдяки цим проектам став знаним?

Друге повідомлення 19 листопада 1992 р. передрукував ужгородський тижневик «Срібна земля». Джерелом передруку була чехословацька газета «Політика» від 14 листопада 1991 р. Йдеться про публікацію на її шпальтах інформації з приводу конфіденційних перемовин у Женеві у вересні 1990 р., що їх провели колишні радянські та німецькі експерти з геополітичних проблем Центральної Європи. В одному з пунктів підсумкового документу перемовин нібито зазначалося, що «СРСР не буде забороняти відірванню Закарпатської України на випадок дестабілізуючої діяльності українських націоналістів та її включення до Угорської республіки»[295].

У зв'язку з описаними та іншим подібними повідомленнями зовсім не риторичним виглядає запитання, сформульоване М.Панчуком: «з чиєї волі русинські організації виникають протягом одного — 1990 року» в країнах, де процеси демонтажу комуністичних режимів не були синхронними? — Товариство підкарпатських русинів в Ужгороді (лютий 1990 р.), Русинська Оброда у Меджилаборцях, Чехословаччина (березень 1990 р.), Стоваришіння лемків у Легниці, Польща (квітень 1990 р.), Об'єднання приятелів Підкарпатської Русі у Празі, Чехословаччина (жовтень 1990 р.), Руська матка у Воєводині, колишня Югославія (грудень

[294] *Химинець Ю.* Назв. праця. — С. 189.

[295] *Макара М., Мигович І.* Назв. праця. — С. 122.

1990 р.). І тільки Русинська організація Угорщини з'явилася у Будапешті у березні 1991 р. Тоді ж відбувся і Перший світовий конгрес русинів[296]. Якщо брати до уваги «секрет Полішинеля», що українські культурно-просвітницькі товариства, на основі яких виникли русинські організації, за комуністичних часів обов'язково контролювалися спецслужбами СРСР, організацію сучасного політичного русинства ззовні України і її Закарпатської області важко заперечити.

Немає підстав і потреби заперечувати і той факт, що наприкінці 1991 р. при голосуванні за спеціальний адміністративний статус Закарпаття та самоврядування на його території збіглися інтереси різних суспільних груп: великої частини місцевого правлячого класу, «політичних русинів», активу громадських організацій національних меншин, широкого загалу краян.

Інтереси перших полягали насамперед у тому, щоб скористатися ситуацією дезінтеграції раніше жорстко централізованої компартійно-радянської системи і здобути для себе максимум владних повноважень і власності у регіоні.

Інтереси других були, по суті, такими ж. Часто їх носіями виявлялися представники тієї ж владної номенклатури. Відмінність полягала хіба що в тому, що у «політичних русинів» економічна і політична аргументація запитів щодо влади і власності доповнювалася тезою про «корінне русинське походження». Останнє розглядалося як першоджерело природного, вродженого права русинів належати до правлячого класу регіону і розпоряджатися його ресурсами. Задля реалізації своїх автономістських намірів «політичні русини» активніше працювали з населенням. Крім того, вони виявляли більше зацікавленості у збереженні й розвиткові культурної самобутності краю.

Інтереси активу меншинних національних груп були схожі з інтересами перших і других. Вони полягали також у бажанні розширити повноваження місцевого самоврядування, щоб мати сприятливіші умови для відродження, збереження й розвитку національної мови і культури, розширення можливостей своєї політичної участі, підтримання тісніших контактів з етнічно спорідненим населенням сусідніх країн.

Інтереси переважаючої більшості закарпатців всіх національностей і соціальних верств полягали насамперед у створенні кращих

[296] *Панчук М.* Назв. праця. — С. 123.

адміністративно-територіальних і державно-політичних умов їхньої життєдіяльності, повнішого задоволення економічних, соціальних, політичних і культурних потреб у соборній суверенній Україні. Саме тому вони прагнули гарантій, що в тогочасній ситуації тотальних змін край не буде включено до складу якогось іншого адміністративно-територіального утворення Української держави, що суверенізувалася.

Всі ці чотири групи інтересів переплелися й виявилися у ході літньо-осінньо-зимових 1991 р. політичних подій у країні і власне Закарпатській області. Вони сфокусувалися в результатах грудневих всеукраїнського і місцевих референдумів на території Закарпаття.

19–21 серпня 1991 р. так званий ГКЧП у Москві спробував зупинити «парад суверенітетів» у Радянському Союзі та відновити попередній режим. В Україні «гекачепісти» планували зіпертися на ЦК КПУ. Однак республіканська компартійна верхівка на той час вже не була єдиною і однаково слухняною, не мала тих важелів, що раніше. Шифровані директиви ЦК КПУ в регіони з вимогою підтримати ГКЧП більшість партійних комітетів на місцях взяла не до виконання, а до ознайомлення.

20 серпня Ужгородська міська рада ухвалила рішення, в якому пов'язані з ГКЧП події було названо антидержавним заколотом.

21 серпня Верховна Рада України і Уряд республіки заявили про неконституційність того, що відбулося у Москві. 24 серпня ухвалено Акт проголошення незалежності України, 8 жовтня — Закон про громадянство України, 1 листопада — Декларацію прав національностей республіки.

14 вересня сесія Берегівської райради ухвалила провести місцевий референдум про створення угорського автономного округу у межах Берегівського району. 27 вересня на порядок денний позачергової сесії Закарпатської облради винесено питання про автономію Закарпаття у складі України. Активісти Руху, інших національно-демократичних об'єднань, студентська молодь почали голодування та інші протестні акції з вимогами зняття питання з розгляду, а також відставки голови ради М.Волощука. 2 жовтня сесія Закарпатської облради припинила роботу, протестувальники — голодування. 31 жовтня депутати обласної ради голосують за проведення 1 грудня референдуму про статус краю у складі України як її автономної території, що не входитиме у будь-які інші адміністративно-територіальні утворення.

20 листопада в Ужгород прибув голова Верховної Ради України, кандидат у Президенти України Л.Кравчук. За його наполяганням депутати облради знімають формулювання про «автономну територію» і затверджують статочний текст бюлетеня для голосування: «Чи бажаєте ви, щоб Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило у будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?»

1 грудня 1991 р. — всеукраїнський, Закарпатський обласний і Берегівський районний референдуми. Результати голосування в різних адміністративно-територіальних одиницях області дещо різняться (див. Додатки. *Таблиця 13*). Загалом же 78,0% з-серед мешканців краю, що взяли участь у голосуванні, на запитання обласного референдуму відповіли «Так». Зокрема, на Берегівщині, де 81,4% учасників голосували за національну угорську автономію у межах району, 84,7% дали позитивну відповідь на запитання обласного референдуму, 93,0% — всеукраїнського. В цілому по області 92,6% закарпатців, які мали право голосувати і скористалися ним, відповіли «Так» на спільне для всіх громадян республіки запитання: «Чи підтримуєте ви Акт проголошення незалежності України?»

Розділ VIII. ЗАКАРПАТТЯ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

§1. Етнонаціональний вимір демографічної ситуації та соціально-економічного розвитку

З часу відновлення Україною державної незалежності відносна сталість деяких з описаних тенденцій демографічної та етнічної динаміки її населення була перервана. На це вплинули декілька факторів. З одного боку, розпад СРСР з його політикою денаціоналізації, перехід до демократії та побудови громадянського суспільства сприяли відродженню національно-культурного життя в країні. З іншого боку, державу охопила соціально-економічна криза, яка посилила несприятливі тенденції в динаміці народжуваності та смертності її населення. Зміни, що відбулися в етнічному складі населення України та його демографічному розвитку за роки незалежності, в тому числі й в розрізі регіонів, відображають дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

Переписні дані засвідчують, що порівняно з результатами останнього Всесоюзного перепису населення 1989 р. кількість постійного населення Закарпатської області у 2001 р. зросла на 0,7%, або на 8996 осіб і у 2001 р. становила 1254614 осіб. На 7,4% збільшилася кількість сільського (739154 осіб в 1989 р. та 794185 осіб у 2001 р.) і на 9,1% зменшилася кількість міського населення (506464 осіб у 1989 р. та 460429 осіб у 2001 р.). Частка сільського населення області у 2001 р. становила 63,3%, міського — 36,7% (див. Додатки. *Таблиця 7*).

Тривалий час Закарпатська область була єдиною серед регіонів України, що зберігала природний приріст населення: 7,5 осіб на 1000 жителів наявного населення у 1990 р., 1,8 — у 1995 р., 1,7 — у 1996 р., 1,4 — у 1997 р., 1,2 — у 1998 р. (кращі показники зафіксовано лише в окремі роки у Рівненській області). Однак, починаючи з 1999 р., намітилася тенденція до його зменшення. У 1999 р. перевищення рівня смертності над рівнем народжуваності в області становило 0,3 особи на 1000 жителів, у 2000 р. —

0,4, у 2001 р. — 0,4, у 2002 — 0,6, у 2003 р. — 0,1[1], у січні — травні 2007 р. — 1,4[2].

Станом на 1 червня 2007 р. кількість постійного населення області становила 1239825 осіб[3]. Це на 14789 осіб менше, ніж у 2001 р. Як засвідчують статистичні матеріли, зменшення населення відбулось як через міграцію, так і природне скорочення. Однак, якщо в цілому по Україні природне скорочення випереджає міграційний відплив, то на Закарпатті, навпаки, зменшення кількості населення відбувається переважно за рахунок міграцій. Так, у 1999 р. загальні втрати області у міграційному русі населення становили 4,9 особи на 1000 жителів, у 2000 р. — 2,5, у 2001 р. — 2,9, у 2002 — 2,0, у 2003 р. — 2,0[4]; у січні — травні 2007 — 1,1[5].

Протягом 1989–2001 рр. збільшилася кількість та питома вага українців. Їхня кількість збільшилася на 3,4%; питома вага — на 2,1% (з 976749 осіб, або 78,4% у 1989 р. до 1010127 осіб, або 80,5% у 2001 р.). Показово, що зростання питомої ваги українців відбулося, насамперед, у міських поселеннях: її приріст у містах становив 3,5%, тоді як у сільській місцевості — лише 0,6%. Загальна кількість українців у містах області зменшилася на 4,8% (з 374760 осіб у 1989 р. до 356710 осіб у 2001 р.), а у сільській місцевості зросла на 8,5% (з 60989 осіб у 1989 р. до 653416 осіб у 2001 р.)[6].

Українці переважають у всіх районах області. При цьому в Міжгірському, Воловецькому та Іршавському районах їхня частка становить майже 99%. Порівняно з 1989 р., у 2001 р. помітно зросла кількість українців у двох найбільших містах краю: в Ужгороді — на 8% та Мукачевому — на 7%, склавши в цілому майже 77% загальної кількості всього населення цих міст. У третьому за

[1] Статистичний збірник «Регіони України». — К.: Державний комітет статистики України, 2004. — Ч. 1. — С. 88.

[2] Демографічна ситуація в Україні у січні–травні 2007 р. Загальні коефіцієнти природного руху населення за січень — травень // www.ukrstat.gov.ua.

[3] Демографічна ситуація в Україні у січні–травні 2007 р. Чисельність постійного населення // www.ukrstat.gov.ua.

[4] Статистичний збірник «Регіони України». — Ч. 1. — С. 90.

[5] Демографічна ситуація в Україні у січні–травні 2007 р. Міграція населення за регіонами у січні–травні // www.ukrstat.gov.ua.

[6] Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р./ За ред. О.Г.Осауленка. — К.: Державний комітет статистики України, 2003. — С. 132–133.

величиною місті обласного підпорядкування — Хусті українці становлять близько 90% міського населення.

Єдиний район, у якому українці не домінують — Берегівський, традиційний осередок угорського населення (станом на 2001 р. тут проживало 41163 угорців, або 76,14% населення району). Проте й тут спостерігаються зміни. Зокрема, в м. Берегове з одночасним зменшенням питомої ваги угорського етносу з 50,8% у 1989 р. до 48,1% у 2001 р., частка українців зросла з 36,2% у 1989 р. до 38,9% у 2001 р[7].

У ході Всеукраїнського перепису населення 2001 р. обліковано кількість осіб окремих етнографічних груп українського етносу (бойки, гуцули, лемки, литвини, поліщуки, русини), які постійно проживають в Україні. Загальна кількість представників цих субетносів становила 32,4 тис. осіб. Однією з найчисельніших груп серед названих субетносів є русини, які в основному мешкають в Закарпатській області. За результатами перепису тут проживало 10,2 тис. осіб русинської ідентичності[8]. Як рідній мові русини здебільшого віддають перевагу мові своєї етнографічної групи (66%) і лише третина з них (31,0%) — українській[9].

За результатами перепису 2001 р. угорці є другою за кількістю етнічною групою Закарпаття. Але у зіставленні з 1989 р. в 2001 р. їхня кількість у національній структурі населення області зменшилася на 42 особи, або 2,69% (з 1557 осіб у 1989 р. до 1515 у 2001 р.); питома вага — на 0,4% (з 12,5% у 1989 р. до 12,1%)[10].

Скорочення кількості та питомої ваги угорського населення відбувалось як внаслідок еміграції, переважно до етнічної батьківщини, так і через природне скорочення. Так, у 1994 р. природне скорочення в Берегівському районі, де проживає більшість угорців, становило 1,2 особи на 1000 жителів, у Мукачівському (проживає 12871 угорців, або 12,7% населення району) — 0,4 особи, в Ужгородському (проживає 24822 угорців, або 33,4% населення району) — 1,0 особи[11]. У 2000 р. перевищення рівня смертності

[7] *Федака С.* Національний вектор Закарпаття спрямовується в бік України // Срібна земля — Фест. — 2003. — 30 січня — 5 лютого. — С. 4.

[8] Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — С. 7.

[9] Там само. — С. 7.

[10] Там само. — С. 132–133.

[11] Закарпаття у цифрах у 1994 р: Статистичний збірник. — Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1995. — С. 21.

над рівнем народжуваності у Берегівському районі становило 3,5% на 1000 жителів, Ужгородському — 1,5%, Мукачівському — 1,4%. Природний приріст спостерігався лише у Виноградівському районі — 2,0%[12]. Тут проживає 30874 угорців, або 26,2% населення району. За даними М.Зана, тільки з 1995 по 2001 р. із області виїхало близько 2249 осіб угорської національності[13].

Перепис 2001 р. зафіксував 14 тис. ромів, які проживають на Закарпатті. У 1989 р. їхня кількість становила 12 тис. осіб. Водночас питання про точну кількість ромського населення залишається відкритим, оскільки, на думку окремих представників державних органів, ромської громадськості та науковців, дані офіційного перепису населення не відображають реальну кількість ромів. Значна частина ромів не паспортизована або ідентифікує себе з українцями, угорцями, словаками, росіянами — залежно від регіону, де численними є ті чи інші етнічні групи. Спеціальні дослідження показують, що дані переписів є заниженими. Так, наприклад, за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. у Закарпатській області налічувалося 12 тис. осіб ромської національності, а обстеження ромського населення на Закарпатті, проведене у 1990 р., виявило іншу статистику — 20 тис. осіб. За даними обласного управління освіти Закарпатської області у 1999/2000 навчальному році у загальноосвітніх навчальних закладах навчалися (або принаймні рахувалися) 4846 осіб циганської національності. Якщо виходити з цієї цифри, то ромська сім'я має складатися тільки з трьох осіб: однієї дитини, яка відвідує школу, а також батька й матері. Адже тільки за цих умов можна отримати показник ромського населення області, який подає офіційний перепис населення 2001 р.

За даними Закарпатського культурно-освітнього товариства «Романі Яг» на Закарпатті проживає майже 45 тис. осіб циганської національності, що становить приблизно 5% від загальної кількості населення області.

Упродовж 1989–2001 рр., внаслідок геополітичних змін та тенденцій міграційного обміну України з Російською Федерацією, зменшилася кількість та питома вага російського етносу. Скорочення абсолютної кількості осіб російської національності було

[12] *Шабашова Л.* Просторово-часові особливості природного відтворення етнічних груп населення Закарпатської області // Український географічний журнал. — 2003. — №3. — С. 53.

[13] *Зан М.* Етнокультурний розвиток росіян Закарпаття (1989–2001) // Науковий вісник УжНУ. — Серія: Історія. — 2003. — Вип. 9. — С. 118.

суттєвим і становило 18465 осіб, або 37,3% (49458 осіб у 1989 р. та 30993 — у 2001 р.). Питома вага зменшилася на 1,5% (4% у 1989 р. та 2,5% у 2001 р.)[14].Протягом 1989–2001 рр. на 2667 осіб, або 9,0% збільшилася кількість румунського населення (з 29485 осіб у 1989 р. до 32152 — у 2001 р.), що можна пояснити традиційно високим рівнем народжуваності та високим пошануванням у румунів сім'ї. Вплив міграцій на кількість румунського населення був незначним: протягом 1995–2001 рр. з області виїхало близько 100 осіб румунської національності[15].

Разом із чисельністю, на 0,6% збільшилася і питома вага осіб румунської національності: з 2,4% у 1989 р. до 2,6% у 2001 р. Зростання спостерігалося як у містах (1,0% у 1989 р. та 1,2% у 2001 р.), так і у сільській місцевості (3,3% у 1989 р. та 3,4% у 2001 р.).

Упродовж 1989–2001 рр. на 1,6 тис. осіб, або 22,3% скоротилася кількість осіб словацької національності (з 7,3 тис. осіб у 1989 р. до 5,7 тис. у 2001 р.); зменшення питомої ваги було менш помітним і становило 0,1% (0,6% у 1989 р. та 0,5% у 2001 р.).

Упродовж 1989–2001 рр. на 104 особи, або 3,0% збільшилася кількість закарпатських німців (з 3478 осіб у 1989 р. до 3582 осіб у 2001 р.), в той час як їхня питома вага у загальній структурі населення регіону залишилася незмінною — 0,3% у 1989 р. та 0,3% у 2001 р. Але представники цієї національності також залишають територію області.

Значно зменшилося єврейське населення. Згідно з переписом населення 2001 р. лише 565 осіб на Закарпатті ідентифікують себе з євреями[16]. У 1989 р. в регіоні проживало 2639 осіб цієї національності[17].

Таким чином, можна припустити, що за умов збереження наявних тенденцій, частка українців у національному складі населення області поступово зростатиме, збережеться питома вага ромів та румунів, які майже не емігрують та характеризуються відносно високими показниками природного приросту. Можливим є подальше скорочення угорського етносу. Райони, де компактно прожи-

[14] Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — С. 132–133.

[15] *Зан М.* Назв. праця. — С. 118.

[16] Закарпаття. Хто є хто? — К., 2005. — С. 37.

[17] Національний склад населення України /по Кримській АРСР та областях/ за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. — К.: Міністерство статистики України, 1992. — Ч. 1. — С. 26.

вають угорці, вже нині належать до депопуляційних типів з найнижчим рівнем народжуваності та найменшою часткою дітей у віковій структурі населення[18]. Незважаючи на певне занепокоєння деяких етносів своїм чисельним скороченням, результати перепису населення 2001 р. не дають підстав очікувати міжетнічного протистояння на етнодемографічному ґрунті. Таке протистояння буває актуальним серед громадян, згуртованих у солідарну спільноту, для яких проблеми групового збереження є пріоритетними, порівняно з питаннями особистісними. В сучасних же умовах основна увага переважної більшості людей концентрується навколо власних і своєї сім'ї соціальних турбот, а тема скорочення чисельності етносу не є для них першорядною.

Трансформація етнічного складу населення включає в себе не лише зміну кількісного співвідношення етнічних груп у загальній кількості населення, що відбувається під впливом різних соціально-економічних та демографічних процесів. Вона також пов'язана зі зміною власних ознак етносу, серед яких найбільш репрезентативною є етномовна самоідентифікація громадян. Порівняно з іншими ознаками етносу, мова найбільше відображає мислення, а отже «внутрішній світ», самоусвідомлення людини. Втрата мови — основного етнічного символу — помітно розхитує етнос.

Поняття рідної мови залишається остаточно невизначеним у науці. Загалом, рідною вважають мову, якою людина може найповніше самовиразитись, розкрити свої думки і почуття[19]. Як і етнічна належність, рідна мова фіксується під час переписів населення на основі принципу самовизначення. Рідна мова відрізняється від розмовної, мови етносу, державної мови. Відсутність об'єктивної наукової інформації про реальну картину етномовних процесів та їх тенденцій в етнічних групах, які проживають на території держави, може певною мірою загальмувати включення цих національних меншин до різних сфер суспільного життя, ускладнити їхню соціальну мобільність.

Як свідчать статистичні дані, з 1989 по 2001 рр. кількість українців Закарпаття, які вважали рідною мову своєї національності, збільшилася на 0,8% — з 98,4% до 99,2%, румунів — на 1,0% (з 98% до 99%), словаків — на 8,6% (з 34,9% до 43,5%). Не

[18] *Шабашова Л.* Назв. праця. — С. 51–55.

[19] *Шкляр Л.* Этнос. Культура. Личность: философско-методологические аспекты исследования. — К., 1992.

змінився цей показник у представників циганського етносу — 20,5% у 1989 р. і 20,5% у 2001 р., що свідчить про значні адаптаційні можливості цієї спільноти: в міській місцевості вони називають рідною російську, в сільській — залежно від переважаючої в поселенні етнічної групи — угорську, українську, румунську. Серед росіян він знизився на 4,1% (з 95,8% до 91,7%), білорусів — на 7,8% (з 45,2% до 37,4%), євреїв — на 10,2% (з 25,1% до 14,9%), німців — на 23,6% (з 74,1% до 50,5%), угорців — на 0,1% (з 97,2% до 97, 1%)[20]. Результати перепису населення 2001 р. свідчать, що в Закарпатській області представники етнічних спільнот частіше називали рідною мову власного етносу, ніж у середньому по Україні: 97,1% та 85,2%, відповідно[21].

На мовний розподіл впливає характер розселення етнічних груп: чим компактніше розселена етнічна група, тим частіше її представники як рідну називають мову власного етносу, отже, переважають процеси консолідації. Так, наприклад, при загальному високому значенні показника відповідності мови та етносу серед угорців та румун, в гірських районах, де вони розселені дисперсно та їхня питома вага незначна, вони набагато частіше називають рідною українську мову (див. Додатки. *Таблиця 9*).

Розподіл населення за рідною мовою, яка не збігається з мовою етносу, свідчить, що найпоширенішою мовою в краї є українська мова: її частіше за інші називали рідною угорці (2,6%), росіяни (7,9%), румуни (0,5%), словаки (41,5%), німці (39,6%), білоруси (18,0%) та цигани (16,7%). Це пояснюється тривалим періодом проживання зазначених спільнот на території Закарпаття. Російську мову називали рідною 43,2% білорусів, 0,5% українців, 0,2% угорців, 0,1% румунів, 0,2% циган, 2,6% словаків, 4,8% німців. Загалом по області українську мову рідною назвали 81,0% населення, угорську — 12,7%, російську — 2,9%, румунську — 2,6%. Частка інших мов становила 0,81%[22]. Наведені показники дають змогу зробити висновок лише про рівень консолідації етнічної

[20] Національний склад населення України (по Кримській АРСР та областях) за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. — Ч. 2. — С. 256; Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — С. 187–188.

[21] Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — К., 2003. — С. 187–188.

[22] Регіональна Україна. — К.: Інститут політики, 2003. — С. 128.

спільноти та ступінь впливу на неї з боку інших етносів. Подальша інтеграція та гармонійний розвиток українського суспільства існують лише за умов вільного володіння національними меншинами іншими мовами, крім рідної, насамперед державною українською мовою. Знання лише мови своєї національності — обмежує міжетнічні контакти, знижує загальний культурний рівень етносів, ускладнює соціальну мобільність, продукує їхню відстороненість та замкненість.

Результати перепису населення 2001 р. свідчать, що на Закарпатті українською мовою вільно володіють 45% угорців, 24% румунів, 74% росіян, 32% циган; російською — 26% українців, 30% угорців, 37% румунів, 11% циган (див. Додатки. *Таблиця 10*).

Отже, складається ситуація, коли більше половини угорців, румунів і циган не володіють державною українською мовою. Це суттєво ускладнює їхню інтеграцію в українське суспільство, негативно позначається на реалізації їхніх життєвих планів, обмежує трудовий потенціал. Негативну роль у цій ситуації відіграє той факт, що протягом попередніх десятиліть основним засобом міжнаціонального спілкування на Закарпатті, як і в Україні загалом, була російська мова. Вона з багатьох причин виконуватиме цю функцію ще певний час. І проблема не в тому, що потрібно «впроваджувати» українську мову, а в тому, як зацікавити громадян різних національностей, які проживають на території України, спілкуватися українською мовою — і не тільки в державних установах, але й в побуті. Для цього потрібен час, великі кошти, засоби, зусилля та інші чинники, але не штучне прискорення процесу. Адже мова — соціокультурна цінність, вона формується тривалий час, відзначається усталеністю, традиціоналізмом. Тут недостатньо формально користуватися законодавством — важливо створювати національним меншинам умови, формувати у них суспільну потребу й усвідомлене ставлення до засвоєння державної мови, допомагати при цьому їхнім представникам долати упередженість та психологічний бар'єр. Разом з цим, засвоєння державної мови аж ніяк не повинно здійснюватися за рахунок рідної мови, навпаки, лише з піднесенням останньої етнонаціональні спільноти зможуть збільшити свій внесок у загальний розвиток всієї України. Мовна консолідація українського суспільства потребує не політики закликів, умовлянь, звинувачень і тому подібного емоційного тиску, а розробки цілісної концепції її розвитку, чітких і дієвих механізмів її виконання.

Розвиток етнічних процесів значною мірою залежить від соціально-економічних чинників. Предметом особливої уваги є соціальні проблеми й потреби етнічних спільнот. Протиріччя, що виникають з приводу володіння матеріальними і суспільними ресурсами, виносяться спеціалістами на перше місце серед конфліктопровокуючих чинників. «Оглядаючи причини міжетнічного конфлікту, — зазначають В.Євтух та А.Попок, — можна зробити висновок, що глобальною причиною конфліктів є змагання соціальних груп (а етнічна спільнота є одним з її різновидів) за здобуття гідних ніш у процесі суспільного розвитку країни.

У поліетнічних країнах ці змагання розвиваються на базі етнічного чинника. Оскільки можливості таких ніш на певному статистичному відтинку розвитку суспільства обмежені (мається на увазі той факт, що вони зазвичай зайняті представниками етнічних спільнот з більш потужним силовим полем), то конкурентне співіснування різних етнічних спільнот може набирати гостроти й досягати... стану етнічного антагонізму, від якого лише крок до виникнення міжетнічного конфлікту»[23].

Взаємодія етнічних спільнот з приводу володіння та управління соціально-економічними ресурсами значною мірою проявляється через сферу зайнятості. Під нею зазвичай розуміють діяльність громадян, яка пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і таку, що, як правило, приносить їм доход у грошовій або іншій формі (Закон України «Про зайнятість населення»).

Скорочення зайнятості серед представників однієї національності, особливо в регіонах компактного проживання, суттєво впливає на стан їхнього соціального самопочуття і може стати для етнічної спільноти вагомим мотивом до політичної мобілізації. Іншим, також значущим мотивом, може стати усвідомлення спільнотою своєї недостатньої представленості, порівняно з іншими групами, у тих професіях, які прийнято вважати найбільш престижними (за привабливістю, рівнем оплати, доступністю до соціально-економічних ресурсів тощо). І навпаки, непропорційно висока частка у групі осіб тих професій, що вважаються менш престижними, може формувати настрої соціального невдоволення. Глобалізація ще більшою мірою загострює боротьбу за одні й ті ж самі ресурси. Відповідно, професійна структура етнічних

[23] *Євтух В., Попок А.* Конфлікт міжетнічний // Етносоціологія: терміни та поняття. — К., 2003. — С. 164.

спільнот відображає їхній потенціал у соціальній конкуренції і, крім того, допомагає передбачати вірогідні конфлікти, що їх ця конкуренція може викликати[24].

Дані першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. дають змогу з'ясувати спільне і відмінне в зайнятості та соціально-професійній структурі населення країни, в тому числі за етнічним розподілом. Водночас, розглядаючи ці характеристики на основі даних державної статистики, потрібно зважати на їхню певну приблизність, усередненість.

Обробка даних Всеукраїнського перепису населення про професійні ознаки фізичних осіб здійснювалася у відповідності зі «Словником занять», спеціально розробленим для цього науковими установами країни на базі чинного в Україні з січня 1995 р. Державного класифікатора України «Класифікатор професій» ДК 003–95 з урахуванням змін, що були внесені протягом 1998–2001 рр. Державний класифікатор професій України ґрунтується на Міжнародній стандартній класифікації професій 1988 р. (ISCO — 88), рекомендованій Міжнародною конференцією статистики праці для переведення національних даних у систему, що полегшує міжнародний обмін професійною інформацією[25].

«Словник занять» Всеукраїнського перепису населення 2001 р. містить 9 класифікаційних груп (розділів), 97 підгруп, згідно з якими і були розподілені заняття окремих респондентів, названі ними в якості відповідей на відповідне запитання переписного листа[26].

Перша група (розділ) — «Законодавці, вищі державні службовці, керівники» — містить професії, що пов'язані: з визначенням та формуванням державної політики, законодавчим регулюванням; вищим державним управлінням; правосуддям та прокурорським наглядом; керівництвом підприємствами, установами, організаціями та їх підрозділами незалежно від форм власності та видів діяльності. Група охоплює широке коло професій, пов'язаних із

---

[24] *Майборода О.* Етнопрофесійна структура українського суспільства: тенденції змін та їхній вплив на міжетнічні відносини // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 2005. — Вип. 27. — С. 35.

[25] Державний класифікатор України «Класифікатор професій» ДК 003-95 // http://yukko.kiev. ua/classificator/1.html

[26] Всеукраїнський перепис населення 2001 р. «Словник занять» // http://www.ukrcensus.gov.ua /results/social_economic/

здійсненням різноманітних функцій управління та керівництва. Присутність у цій професійній страті не тільки є ознакою приналежності до політичної та управлінської еліти, а й дає етнічним спільнотам можливість брати участь у прийнятті важливих для них рішень.

Угорці Закарпаття серед усіх зайнятих в області становлять 12,3%, а серед керівників — 8,9%. Тобто, керівників серед зайнятої частини цієї етнічної спільноти лише 4,98%. В українців відповідні частки становлять 81,8 — 82,15 — 6,9%; у румунів — 1,37 — 0,5 — 2,53%; у росіян — 2,95 — 5,85 — 13,56%, у циган — 0,22 — 0,04 — 1,28% (див. Додатки. *Таблиця 11*).

Інша престижна соціальна група, належність до якої вважається індикатором соціальної впливовості групи, є «Професіонали». Професії цієї групи вимагають від працівника кваліфікації за дипломами про вищу освіту, що відповідає рівню спеціаліста, магістра, про присудження наукового ступеня кандидата наук, доктора наук, атестатам вченого звання старшого наукового співробітника, доцента, професора. Професійні знання полягають у збільшенні наявного фонду знань, застосуванні певних концепцій, теорій та методів для розв'язання певних проблем чи в систематизованому викладанні відповідних дисциплін у повному обсязі.

За результатами перепису населення 2001 р. частка професіоналів-українців серед усіх професіоналів Закарпатської області становила 83,0%, угорців — 8,9%, росіян — 5,2%, румунів — 0,7%, циган — 0,02%. Серед зайнятого населення росіяни в цій групі переважають осіб української, угорської, румунської та циганської національності (16,1 — 9,3 — 8,9 — 4,9 — 0,6%, відповідно).

Тут і далі в тексті термін «робота» вживається в значенні певних завдань та обов'язків, що виконані, виконуються чи повинні бути виконані однією особою; термін «кваліфікація» визначається як здатність виконувати завдання та обов'язки відповідної роботи; а термін «професія» — як здатність виконувати подібні роботи, що вимагають від особи певної кваліфікації.

До групи професій, участь у яких також вважається престижною, належать «Фахівці» — люди, які володіють знаннями в одній або більше галузях природничих, технічних чи гуманітарних наук. Професійні завдання полягають у виконанні спеціальних робіт, пов'язаних із застосуванням положень та використанням методів відповідних наук. Це професії, яким відповідає кваліфікація

за дипломом чи іншим відповідним документом молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста, що проходить післядипломну підготовку (стажування, інтернатуру, клінічну ординатуру); спеціаліста (на роботах з керування складними технічними комплексами та їх обслуговування).

У Закарпатській області частка фахівців серед українців становила 84%, угорців — 8,3%, росіян — 5,1%, румунів — 0,65%, циган — 0,01%. У складі зайнятих українців представників цих професій було 11,9%, угорців — 7,8%, росіян — 20,1%, румунів — 5,57%, циган — 0,74%.

Четверта група — «Технічні службовці» — включає професії, які передбачають знання, необхідні для підготовки, збереження чи відновлення інформації та проведення обчислень. Професійні знання цієї групи пов'язані з виконанням секретарських обов'язків, роботою на друкарських машинках чи інших конторських машинах, записами та опрацюванням цифрових даних чи обслуговуванням клієнтів (поштове обслуговування, операції грошового обігу, надання довідок, реєстрації або переведення інформації тощо). Професії вимагають повної загальної середньої та професійної освіти чи повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві

Серед технічних службовців у Закарпатській області українці становили 79,8%, угорці — 12,9%, росіяни — 4,6%, румуни — 0,45%, цигани — 0,07%. У складі зайнятих українців технічних службовців було 2,3%, угорців — 2,5%, росіян — 4%, румунів — 0,8%, циган — 0,85%.

Особливе місце з огляду престижності посідають представники п'ятої групи — «Працівники сфери обслуговування та торгівлі». Група охоплює професії, які передбачають наявність знань, необхідних для надання відповідних послуг чи здійснення торгівлі. Професійні завдання охоплюють забезпечення послугами, пов'язаними з поїздками, побутом, харчуванням, обслуговуванням, охороною, підтриманням правопорядку, торгівлею тощо. Більша частина професій цієї групи вимагає повної загальної середньої та професійної освіти або повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві. Високий соціальний престиж має менеджерський прошарок цієї групи.

У Закарпатській області працівниками сфери обслуговування та торгівлі було 83,2% українців, 9,7% угорців, 3,8% росіян, 1,05% румунів, 0,38% циган. Серед зайнятих угорців представники цієї

групи становлять 7,3%, росіян — 11,8%, українців — 9,4%, румунів — 7,13%, циган — 15,6%. Значна частка осіб циганської національності у складі зайнятого населення цієї групи пояснюється ментальними особливостями їхньої господарської діяльності, традиційною схильністю циган до торгівлі.

Для з'ясування суспільних настроїв етнічних спільнот доцільно співставити їхню присутність у престижних професіях з менш престижними. До таких можна віднести шосту групу занять — «Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства». Група містить професії, які передбачають знання, необхідні для сільськогосподарського виробництва, лісового господарства, риборозведення та рибного промислу. Професійні завдання полягають у вирощуванні врожаю, розведенні тварин чи полюванні, добуванні риби чи її розведенні, збереженні та експлуатації лісів з орієнтацією, головним чином, на ринок і реалізацію продукції організаціям збуту, торгівельним підприємствам чи окремим покупцям. Освіта має бути повною загальною середньою або професійною, чи повною загальною середньою з професійною підготовкою на виробництві.

У Закарпатській області українці серед кваліфікованих працівників сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства становили 83%, угорці — 14,9%, росіяни — 0,8%, румуни — 0,38%, цигани — 0,16%. У складі зайнятих українців представників цих професій було 2,8%, угорців — 2,5%, росіян — 0,8%, румунів — 0,57%, циган — 1,5%.

Сьома група (розділ) — «Кваліфіковані працівники з інструментом» — включає професії, які передбачають знання, необхідні для вибору способів використання матеріалів та інструментів, визначення стадій робочого процесу, характеристик та призначення кінцевої продукції. До групи належать професії, пов'язані з видобутком корисних копалин, будівництвом та виробленням різної продукції. Ці професії вимагають повної загальної середньої та професійної освіти або повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві. Для деяких професій потрібна кваліфікація молодшого спеціаліста.

На Закарпатті частка охоплених цією групою занять серед українців становить 89,2%, угорців — 11,9%, росіян — 2,8%, румунів — 2,98%, циган — 3,49%. Серед зайнятого населення у цій групі переважають особи румунської та циганської національності — 20,94% та 14,93%, відповідно. Серед зайнятих українців

представників цих професій було 9,4%, угорців — 9,2%, росіян — 9,1%.

Восьма група — «Оператори та складальники устаткування і машин». У Закарпатській області українців серед професій цієї групи було 82,8%, угорців — 12,1%, росіян — 2,7%, румунів — 0,74%, циган — 0,01%. У складі зайнятого населення частки осіб названих національностей становлять 10,2 — 9,9 — 9,2 — 5,5 — 4,37%, відповідно.

До найменш престижних, безумовно, належить дев'ята група — «Найпростіші професії». У Закарпатській області вона є найчисельнішою і охоплює майже 39,0% населення області. Заняття цієї групи потребують знань для виконання простих завдань з використанням ручних інструментів, у деяких випадках зі значними фізичними зусиллями. Професійні завдання, пов'язані з продажем товарів на вулиці, збереженням та охороною майна, прибиранням, чищенням, пранням, прасуванням та виконанням низько кваліфікованих робіт у видобувній, сільськогосподарській, риболовній, будівельній та промисловій галузях тощо. Для професій цієї групи достатньо неповної середньої освіти та мінімальної професійної підготовки на виробництві чи інструктажу.

На Закарпатті частка українців серед професій цієї групи становить 80,5%, угорців — 15,5%, росіян — 1,2%, румунів — 1,82%, циган — 0,35%. У складі зайнятого населення українців, угорців, росіян, румунів, циган було, відповідно — 38,2 — 48,9 — 15,5 — 51,9 — 60,12%.

Отже, етнічний аспект вивчення професійної структури населення Закарпатської області дозволив виявити певні відмінності в професійній структурі окремих етнічних груп у господарській діяльності регіону. Як виявилося, роль етнічних груп у різних сферах зайнятості є неоднозначною і далеко не в кожному випадку ці групи визначають її структуру. Нам вдалося виявити ряд сфер з домінуванням окремої етнічної групи. Насамперед, це сфера управління (професійна група «Законодавці, вищі державні службовці, керівники»), де частка росіян від усіх зайнятих осіб цієї національності є найбільшою і становить 13,6%. В інших професійних групах, участь у яких також вважається престижною («Професіонали», «Фахівці») також переважають росіяни — 16,1% та 20,1%, відповідно. Помітно поступаються їм українці. Серед «Професіоналів» частка українців становить 9,3%, серед «Фахівців» — 14,1%. У таких категоріях, як «Технічні службовці»,

«Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства», «Оператори та складальники устаткування і машин» очевидного домінування тієї чи іншої етнічної групи не спостерігається. В професійних групах «Найпростіші професії», «Кваліфіковані працівники з інструментом» найбільш представленими є особи румунської та циганської національностей. Останні виявляють значну прихильність також до занять, пов'язаних з сферою обслуговування та торгівлі. Їхня частка від усіх зайнятих у цій сфері є значною і становить 15,6%.

Позитивною характеристикою області є значна кількість осіб, представлених, за термінологією П.Сорокіна, у страті «інтелектуальної праці». Найчисельнішою тут є професійна група «Фахівці» — 11,6%. На 2,4% їм поступаються «Професіонали», частка яких у даній страті становить 9,17%. Елітна група занять, пов'язаних із здійсненням різноманітних функцій управління та керівництва, об'єднаних у професійну групу «Законодавці, вищі державні службовці, керівники» є нечисленною і становить 6,9%. Найменш представленими у спектрі розумової праці є «Технічні службовці» — 2,42%. Разом з цим, в області зберігається надто висока частка зайнятих ручною працею (нерідко пов'язаною з докладанням значних фізичних зусиль), що потребує мінімальної професійної підготовки та не передбачає скільки-небудь високого освітньо-кваліфікаційного рівня. Так, саме представники «Найпростіших професій» є найчисельнішою з-поміж професійних груп усього зайнятого населення регіону. Частка цієї групи становить 39,0%. Дві інші групи занять переважно фізичної праці — «Оператори та складальники устаткування і машин» та «Кваліфіковані робітники з інструментом», які здебільшого пов'язані з виконанням робіт середньої кваліфікації, за кількістю зайнятих посідають третє й четверте місця у переліку всіх занять — 10,0% та 9,6%, відповідно. Від кваліфікованих робітників не набагато відстає група зайнятих у сфері обслуговування та торгівлі: частка цієї групи становить 9,3%. Найменшим у складі всього зайнятого населення області є представництво у страті «Кваліфіковані працівники сільського, лісового господарства, риборозведення й рибальства» — 2,1%.

Етнічний розріз зайнятості показує відносну збалансованість її структури відповідно до національного складу населення: частка зайнятих українців становить 81,8%, угорців — 12,3%, румунів — 1,36%, росіян — 2,97%, циган — 0,22%.

Таким чином, попри певні диспропорції соціально-статусні характеристики національних меншин області не створюють проблем, які б могли спровокувати міжетнічне протистояння в регіоні за престижні посади та соціальний статус. Відставання титульного етносу від росіян області за питомою вагою керівників, професіоналів, фахівців зумовлюється тим, зокрема, що українці так само, як угорці та румуни, в основному проживають у сільській місцевості, на відміну від росіян, які є переважно міськими жителями. Так, за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. встановлено, що мешканцями сіл було 64,7% українців, 83% румунів, 64,6% угорців. Тим часом як 83,5% росіян, 79,7% білорусів, 70,8% словаків, 71,4% німців та 51% циган, проживали в містах області[27].

Загальновідомо, що однією з головних умов отримання висококваліфікованої роботи та досягнення престижних соціальних позицій, ознакою «просунотості» етнічної групи по щаблях суспільної ієрархії є освітній рівень представників тих чи інших національностей. Освіта, освіченість завжди високо цінувалися протягом усієї історії людського суспільства. Проте значення освіти, її роль у процесах суспільного розвитку XXI ст. важко переоцінити. Зважаючи на темпи поширення та глибину світових інтеграційних зв'язків, планетарні масштаби розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, освіта має виконувати не тільки традиційно притаманні цій сфері економічну й соціальну функції. Вона має збагачувати національну культуру, виховувати взаємоповагу між народами, формувати, зберігати й відтворювати на якісно новому рівні «капітал знань».

Конкурентну перевагу на світових ринках сьогодні мають ті країни, які поставилися до знань, зокрема, до їх накопичення, як до найважливішого ресурсу, що виявився перспективнішим за інші види ресурсів. За даними польського економіста М.Недушинського, зростання національного доходу європейських країн приблизно на 30% здійснюється за рахунок людського потенціалу, що забезпечується шляхом підвищення рівня освіти, культури, охорони здоров'я людей. Згідно з оцінкою Е.Денісона, у 1909–1929 рр. за рахунок освітнього фактора в економіці США було одержано 12% національного прибутку, а за період 1929–1957 рр. — 23%[28].

---

[27] Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — С. 132–133.

[28] *Рудницька Т.* Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. — К.: Інститут соціології НАН України, 1998. — С. 92.

Отже, соціально-економічна функція освіти стає настільки значущою, що жодна держава не може не враховувати її, розробляючи національну програму економічного розвитку.

Аналіз варіації рівнів освіти найбільш численних національностей Закарпатської області, об'єднуваних нині поняттями «повна вища освіта», «базова вища освіта», «неповна вища освіта», «повна загальна середня освіта», «базова загальна середня освіта», «початкова загальна освіта», доводить наявність між ними істотних відмінностей. Причини, що їх визначають, різноманітні і складні. Вони полягають у відмінностях історичного шляху розвитку етносів, специфіці їхнього менталітету, у різних рівнях урбанізації народів, а також у цілому ряді інших факторів. Так, за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. частка осіб з повною вищою освітою серед росіян, переважно міських жителів, становила 27,1%; серед українців, угорців, румунів, в основному мешканців сільської місцевості, — 8,1% — 4,7% — 2%, відповідно. Мізерною була кількість осіб з вищою освітою серед представників циганської національності — 2 особи або 0,02%.

Не спостерігається особливих відмінностей у частці осіб із базовою вищою освітою. В українців вона становить 0,6%, угорців — 0,42%, румунів — 0,12%, росіян — 0,98%, циган — 0,01%.

Серед осіб, які мають неповну вищу освіту, росіяни переважають українців, угорців, румунів, циган (частки осіб названих національностей становлять: 23,9% — 13,1% — 9,8% — 2,67% — 0,17%, відповідно).

Модальним для усієї сукупності населення України є рівень повної загальної середньої освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. у Закарпатській області цей рівень освіти мали: 40,0% українців, 43,0% угорців, 19,6% румунів, 33,0% росіян, 4,0% циган.

Водночас помітною серед населення регіону лишається й частка малоосвічених осіб. Базову загальну середню освіту в області мають: 19,4% українців, 27,7% угорців, 49,4% румунів, 8,7% росіян, 17,1% циган; початкову загальну освіту — 16,5% українців, 16,4% угорців, 21,3% румунів, 5,7% росіян, 49,3% циган (див. Додатки. *Таблиця 12*).

Високий освітній рівень росіян пов'язаний певною мірою з тим, що протягом тривалого часу майже вся соціально значуща інформація була представлена російською мовою. До недавнього часу основною мовою системи вищої та середньої освіти, ділової

та технічної документації в Україні також була російська, що, безумовно, полегшувало росіянам доступ до здобуття знань.

Невелику кількість осіб, які мають вищу освіту серед угорців та румунів можна пояснити наявністю у них мовного бар'єра, — адже рідна мова переважної більшості угорців (97,1%) — угорська та румунів (99%) — румунська, не належать до групи слов'янських мов. Українською мовою вільно володіють 45% угорців та 24% румунів, що, безперечно, ускладнює їхню висхідну соціальну мобільність в українському суспільстві.

Загалом, аналіз даних Всеукраїнського перепису населення 2001 р. показує, що показники освіти населення Закарпаття є достатньо високими, що свідчить про значний людський потенціал даного регіону. Покращення потребує освітній рівень осіб румунської та циганської національностей. Проблема низького освітнього рівня осіб румунської національності існувала ще в радянський час. Так, на пленумі Закарпатського обкому КПУ, який відбувся 5 грудня 1989 р., під час обговорення питання «Про завдання обласної партійної організації по гармонізації міжнаціональних відносин, оновлення змісту і форм інтернаціонально-патріотичного виховання у світлі рішень вересневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПРС» начальник управління культури облвиконкому В.Габорец заявив: «Радянські і господарські керівники повинні проявляти більше ініціативи по направленню здібної молоді на навчання в культпросвітучилища та вузи, зокрема, за рахунок господарств. Сьогодні на 32 тис. румунського населення немає жодного працівника з вищою освітою»[29]. Прикрим є те, що за роки існування незалежної України, ситуація мало змінилася.

Хоча наявні диспропорції в соціальних позиціях етнічних груп і не є такими, що можуть спричинити міжетнічну напругу або конфлікти, вони вимагають від держави розроблення й реалізації політики щодо їх подолання. Така політика має здійснюватися саме стосовно територій і населених пунктів, а не щодо осіб тієї

[29] Критические замечания и предложения, высказанные в адрес советских и хозяйственных органов области на пленуме обкома партии 5 декабря 1989 года при обсуждении вопроса «О задачах областной партийной организации по гармонизации межнациональных отношений, обновлению содержания и форм интернационально-патриотического воспитания в свете решений сентябрьского (1989 г.) Пленума ЦК КПСС» // Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО). — Ф. 1. — Оп. 34. — Спр. 20. — Арк. 23.

чи іншої національності. Вона має узгоджуватися з тенденціями і потребами внутрішньорегіонального та міжрегіонального поділу праці, з необхідністю модернізації економіки і, відповідно, структурних реформ у сфері зайнятості та виробництва.

За часів СРСР в області сформувався народногосподарський комплекс аграрно-індустріального типу з розвиненою сферою санаторно-курортного лікування та туризму. В промисловості домінували галузі, пов'язані з переробкою деревини (меблеве виробництво, лісохімія), а також трудомісткі виробництва (в основному тут зосереджувалися філії виробництв приладо- та машинобудівної, електронної галузей). З огляду на загальнодержавну економічну кризу, яка спостерігалася в Україні на початку 1990-х рр., ці підприємства практично припинили свою роботу. Зумовлено це, насамперед, тим, що більшість з них були зорієнтовані переважно на привізну сировину і мали незавершений виробничий цикл. В умовах розпаду СРСР, а відтак розриву господарських зв'язків з колишніми радянськими республіками, які стали незалежними державами, падіння виробництва на таких підприємствах було неминучим. Протягом 1990–2001 рр. обсяг промислової продукції в області скоротився більш ніж у 3 рази, виробництво товарів народного споживання — у 2 рази. Було занедбано рекреаційний комплекс (його інтенсивне відновлення почалося лише в середині 1990-х рр.). За таким показником, як створення доданої вартості (ВДВ) у розрахунку на одну особу у 2001 р. область знаходилася на одному з останніх місць (25 місце серед 27 регіонів України). Якщо в цілому по країні цей показник становив 3766 грн., то в Закарпатській області — лише 2781 грн. (25 місце), у 2002 р. — 3211 грн. (25 місце), у 2003 — до 4016 грн. (24 місце)[30].

У структурі валової доданої вартості (за даними 2003 р.) переважало сільське господарство, лісове господарство та полювання — 23,7% ; промисловість становила — 15,4% ; транспорт і зв'язок — 13,3% , будівництво — 8,2% ; торгівля, готельний та ресторанний бізнес — 16,6% . Загалом, питома вага виробництва в структурі валової доданої вартості області становила 47,4% , питома вага послуг — 52,6% [31].

[30] Статистичний щорічник України за 2004 рік. — К.: Консультант, 2005. — С. 51.

[31] Стратегія розвитку Закарпатської області. Соціально-економічний розвиток Закарпатської області: тенденції, стан, проблеми // http://www.carpathia.gov.ua/ua

Сучасний розвиток Закарпатської області характеризується зростанням окремих видів економічної діяльності. Зокрема, протягом 2006 р. об'єми виробництва промислової продукції збільшились, порівняно з попереднім роком, на 27,2%, що в 3,5 рази перевищило минулорічний приріст (7,7%). Обсяги валової продукції сільського господарства зросли на 2,2%. Це, за рейтинговою оцінкою загальнодержавного моніторингу, дозволило області зайняти 10-те місце, в той час, як у 2005 р. вона була на 23 місці[32].

За темпами приросту інвестицій в основний капітал у 2006 р. область посідала 5-те місце, темпами збільшення інвестицій у житлове будівництво — 1-е, темпами зростання доходів місцевих бюджетів — 11-те, зростання прибутків — 15-те, створення робочих місць — 7-е, за рівнем номінальної заробітної плати — 15-те[33].

Разом з цим, у регіоні гострими залишаються соціальні проблеми. Заробітна плата найманих працівників є значно нижчою, ніж по країні в цілому. У 2007 р. вона становила 964 грн. по області та 1230 грн. по Україні[34]. Про купівельну спроможність громадян у цей період свідчить показник прожиткового мінімуму. Згідно із Законом України «Про Державний бюджет України на 2007 р.» прожитковий мінімум в Україні на одну особу в розрахунку на місяць становив: з 1 січня 2007 р. — 492 грн., з 1 квітня — 501 грн., з 1 жовтня — 510 грн.[35]. Згідно із змінами, внесеними до Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 р.», розмір прожиткового мінімуму було збільшено: з 1 квітня він становив 525 грн., з 1 жовтня — 532 грн.[36].

---

[32] Регионы Украины. Днепропетровщина, Харьковщина, Закарпатье. Социально-экономическая, политическая, электоральная и медиа карта Украины // Агентство моделювання ситуацій. Дослідження // http://www.agency.org.ua/index.php?mod=dosl

[33] *Ільто І.* Закарпаття в урядових показниках фігурує міцним середняком // Срібна Земля — Фест. — 2006. — 19–25 жовтня. — С. 5.

[34] Статистичний бюлетень за січень-березень 2007 р. / Державний комітет статистики України. Національна бібліотека ім. В.І.Вернадського. — К., 2007. — С. 109.

[35] Закон України «Про Державний бюджет України на 2007 р.» // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — №7–8. — Ст. 62, 66.

[36] Закон України «Про внесення змін до Закону України « Про Державний бюджет України на 2007 р.» // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — №18–19. — Ст. 62, 269.

Високим залишається рівень безробіття. У 2006 р. в області нараховувалося 41,3 тис. осіб у віці 15–70 років (7,5%), які не мали роботи. Максимальне значення цього показника спостерігалось у Рівненській та Чернівецькій областях (по 9,3%), а мінімальне — у м. Києві (3,5%). По Україні цей показник становив 7,5%[37].

Відсутність у значної частини населення можливостей забезпечити себе відповідним рівнем доходу за місцем постійного проживання, важкі соціальні умови спонукають місцевих жителів шукати роботу за межами регіону. За оцінками Закарпатської облдержадміністрації, за межами України працює понад 150 тис. жителів області, або 13,4% економічно активного населення. В сільській місцевості цей показник є ще вищим — 23%[38]. Однак наявна на сьогодні система статистичного обліку не в змозі адекватно відтворити обсяги трудової міграції через переважно нелегальне працевлаштування українських громадян за кордоном. З усіх видів зовнішніх міграційних переміщень об'єктом статистичного спостереження виступають лише переселення на постійне місце проживання (на основі розробки адресних талонів прибуття/вибуття) та виїзди на роботи в межах квот, передбачені урядовими угодами про взаємне працевлаштування громадян. Цілком очевидно, що обсяги трудової міграції є значно вищими за офіційні показники.

Як свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного Міжнародною організацією з міграцій (МОМ) у 1997 р., країною, яка найбільше приваблювала трудових мігрантів із Закарпаття була Чехія. На роботи до цієї країни у 1997 р. виїхала майже половина (47,5%) заробітчан області. Частка тих, хто виїжджав на роботи до інших областей України та Російської Федерації була меншою: 19,5 і 16,6%, відповідно. До сусідніх Словаччини та Угорщини у 1997 р. виїхало 8,5% і 6% трудових мігрантів, відповідно. Протягом 1994–1996 рр. територіальна спрямованість виїздів населення із області була досить стабільною. Водночас чітко простежується тенденція до подальшої переорієнтації потоків трудових мігрантів із Закарпаття, з інших областей України та Росії до країн Центральної Європи, передусім до Чехії та Словаччини[39].

---

[37] Безробітне населення (за методологією МОП) за регіонами // www.ukrstat.gov.ua

[38] *Малиновська О.* Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС. — К.: Бланк-Прес, 2004. — С. 11–12.

[39] Трудова міграція та здоров'я мігрантів у Закарпатській області України (звіт про соціально-демографічне обстеження). — К., 1997. — 39 с.

За даними обласного центру зайнятості, відповідно до підписаних українсько-словацької та українсько-чеської міжурядових угод про взаємне працевлаштування громадян, протягом 2001 р. були надані дозволи на працевлаштування 509 громадянам України, у тому числі 222 громадянам на працевлаштування в Чеській Республіці та 287 громадянам — у Словацькій Республіці.

Понад половину громадян, які тимчасово працювали за кордоном у 2000–2002 рр. становили чоловіки, третину — молодь у віці 18–28 років. Віковий склад працюючих розподілявся наступним чином: чоловіки віком 18–28 років — 20,9%, 28–40 років — 30,2%, 40 років і старші — 48,9%; жінки віком 18–28 років — 48,3%, 28–40 років — 26,7%, 40 і старші — 25,0%.

Кожний другий працевлаштований був зайнятий у будівництві, кожний третій — в обробній промисловості. Для інших осіб сферами зайнятості були: охорона здоров'я, торгівля, освіта, транспорт, зв'язок, надання колективних та громадських послуг.

За освітнім рівнем переважали особи з професійно-технічною освітою. Їхня частка від загальної кількості працевлаштованих становила 78,1%. Частка осіб робітничих професій, що потребували відповідної професійної підготовки, становила 90,4%, а тих, що її не потребували — 8,2%, і лише 2 особи працювали на посадах керівника та спеціаліста.

Протягом 2003 р. у Словацькій Республіці було працевлаштовано 185 осіб, з яких 92 особи були зайняті в обробній промисловості, 66 осіб — на будівництві. У сфері охорони здоров'я і соціального захисту — 7 осіб, транспорті та зв'язку — 7 осіб, торгівлі — 4 особи, колективних та особистих послуг — 3 особи. Серед працевлаштованих чоловіки становили 97 осіб, жінки — 88 осіб. З них чоловіки віком від 18 до 28 років — 28 осіб, від 28 до 40 років — 21 особа, від 40 років і більше — 48 осіб. Жінки — від 18 до 28 років — 43 особи, від 28 до 40 років — 27 осіб, від 40 років і більше — 18 осіб[40].

В області зареєстровано 7 суб'єктів підприємницької діяльності, які мають спеціальний дозвіл (ліцензію) на надання послуг, пов'язаних з посередництвом у працевлаштуванні громадян України за кордоном. Протягом 2002 р. ними працевлаштовано

[40] *Вашкеба І., Товт М., Черленяк І.* Трудова та нелегальна міграція в прикордонній області: приклад Закарпаття // Стратегічна панорама. — 2004. — №2. — С. 125.

71 особу, а протягом 2002 р. — 31 особу. У 2003 році приватним підприємством «Інтер Джобс» працевлаштовано 11 осіб у Німеччині. В основному це жінки віком від 18 до 28 років, які працюють у сфері колективних, громадських та особистих послуг. У Російській Федерації суб'єктами підприємницької діяльності працевлаштовано 80 осіб (чоловіків — 71 особа, жінок — 9 осіб). В основному — це робота на будівництві, транспорті, зв'язку, послуги домашньої прислуги[41].

Головною причиною виїздів на роботи за межі області було названо більш високі, ніж вдома, заробітки (39,5%). На другому місці зазначалася відсутність роботи в районі проживання (36,4%). Третьою причиною було вказано можливість влаштувати особисте життя (11,4%). На частку бажаючих знайти роботу за спеціальністю, підвищити кваліфікацію та продовжити навчання у структурі причин виїзду припадало лише 8% [42].

Наслідки трудової міграції в площині етнополітики не можуть мати однозначної оцінки. З одного боку, трудова міграція сприяє пом'якшенню суспільних конфліктів за рахунок того, що надає головне, якщо не єдине, джерело прибутку для значної кількості домогосподарств, полегшує ситуацію на внутрішньому ринку праці, але з іншого — є показником загального невдоволення людей своїм становищем. Виїжджає найбільш трудоактивна частина громадян, що не лише впливає на економічний потенціал регіону, а й на його етнічну структуру. Потенційно це загрожує звуженням демографічної бази відтворення працездатної частини населення, погіршенням фізичного та психічного здоров'я людей, появою «прихованих» неповних сімей, втратою традицій виховання, частиною яких є збереження етнокультурної спадщини та національної самобутності, зумовлює формування байдужого ставлення до країни та своїх громадянських обов'язків.

Останнім часом в Україні розроблено низку програмних документів стратегічного характеру, покликаних вирішити проблеми розвитку регіонів. Наприклад, у стратегії економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004–2015 рр. у розділі «Здійснення активної державної ре-

[41] *Вашкеба І., Товт М., Черленяк І.* Трудова та нелегальна міграція в прикордонній області: приклад Закарпаття // Стратегічна панорама. — 2004. — №2. — С. 127.

[42] Трудова міграція та здоров'я мігрантів у Закарпатській області України (звіт про соціально-демографічне обстеження). — С. 17.

гіональної політики» розглянуто питання зміцнення потенціалу розвитку регіонів та їх конкурентоспроможності. Зокрема, окреслено стратегію подолання соціально-економічних диспропорцій у регіональному розвитку; охарактеризовано стратегію вдосконалення міжбюджетних відносин; обґрунтовано розвиток транскордонного і міжрегіонального економічного співробітництва, відновлення економічної бази малих населених пунктів; розкрито основні засади адміністративно-територіальної реформи. Схожими за своїми основними завданнями є «Концепції сталого розвитку Закарпаття» (визначає еколого-економічний і соціально-економічний розвиток краю на період 20–30 років)[43] та «Регіональна середньострокова програма соціально-економічного розвитку Закарпатської області на 2007–2011 роки)», затверджена VII сесією обласної ради V скликання. Водночас навіть побіжний аналіз цих документів свідчить про те, що у рамки регіональної державної політики намагаються втиснути весь комплекс питань — від соціально-економічних, демографічних, екологічних, інноваційних до політичних та адміністративно-управлінських.

На нашу думку, на даному етапі необхідно обмежити пріоритетні завдання, на реалізацію яких має бути спрямована державна регіональна політика. До першочергових слід віднести: зміцнення економічної та суспільно-політичної єдності держави, забезпечення єдиних соціальних стандартів на всій території України, припинення поглиблення міжрегіональних диспропорцій за економічними та соціальними параметрами. Необхідно ухвалити нову редакцію Бюджетного та Податкового кодексів, оскільки саме через нерозроблені механізми узгодження дій на різних рівнях управління існує дисбаланс між розподілом капіталів та підтримкою намагань регіонів вирішувати свої нагальні проблеми. Лише прозорі механізми перерозподілу коштів, існування єдиного та розвиненого національного ринку, широкі та міцні міжрегіональні зв'язки, ефективне та дієве законодавче поле здатні забезпечити формування української поліетнічної та полікультурної нації, об'єднаної загальним громадянством.

На загальну ситуацію в регіоні і зміну етнічної структури населення негативно впливає і постійний притік нелегальних мігрантів з інших країн. Серед основних причин цього явища — відкриття

[43] Закарпатська обласна державна адміністрація. Закарпатська обласна рада IV скликання. Концепція сталого розвитку Закарпаття. — Ужгород, 2002. — 70 с.

кордонів після розпаду СРСР. Інший чинник — географічне розташування області на перетині державних кордонів Угорщини, Румунії, Польщі, Словаччини. Так, лише протягом 1993 р. під час спроби незаконного перетину державного кордону було затримано 738 осіб. Якщо в 1993 р. було нейтралізовано 9 каналів нелегальних переправ, то в 1994 р. ця цифра становила 17, а в 1995 р. — 19 каналів. Перевірки в гуртожитках, санаторіях, на ринках у 1996 р. виявили 420 іноземців, які не мали законних підстав перебувати в Україні і були притягнуті до адміністративної відповідальності.

Протягом 1993–1996 рр. було затримано 7500 нелегальних мігрантів. В інформації керівництва Закарпатської обласної державної адміністрації до Державного комітету України у справах національностей та міграції «Про виконання в області Програми боротьби з нелегальною міграцією на 1996–1997 рр.» відзначається, що в 1996–1997 рр. при спробі незаконного перетину державного кордону було затримано понад 4 тис. осіб; у 1997 р. (порівняно із 1996 р.) кількість затриманих зросла вдвічі. У 1998 р. було затримано 3662 нелегалів, у 1999 р. — 7630. Лише за перше півріччя 2001 р. силами тільки одного Мукачівського прикордонного загону було затримано 2816 порушників кордону[44]. У 2002 р. кількість затриманих становила 1,2 тис осіб, у 2003 р. — 3,0 тис. осіб.

Починаючи з 2003 р. спостерігається збільшення кількості затриманих нелегальних мігрантів на ділянці українсько-словацького кордону. Так, у 2003 р. затримано 947 осіб, у 2004 р. — 2 174 особи, у 2005 р. — 4 486 осіб. Більше половини затриманих іноземців становили громадяни країн СНД, зокрема: 648 осіб — громадян Молдови, 530 осіб — громадян Грузії, 415 осіб — вихідці із Чеченської республіки Російської Федерації.

Усього за 1991–2006 рр. в області було затримано близько 35,5 тис. осіб, які намагалися незаконно перетнути державний кордон України[45].

---

[44] *Зан М.* Нелегальна міграція — новий фактор етнодемографічних процесів на Закарпатті 90-х рр. XX ст. // Науковий вісник УжНУ. — Серія: «Історія». — 2003. — Вип. 7. — С. 93–95.

[45] *Товт М.* Проблема біженців на новому східному кордоні ЄС та шляхи її вирішення // Україна на перехресті геополітичних інтересів: актуальні аспекти проблеми. Матеріали міжн. наук. конференції (м. Ужгород). — Ужгород: Ліра, 2007. — С. 161.

Іноземці на період з'ясування обставин правопорушення та встановлення особи знаходяться в пунктах тимчасового утримання Мукачівського та Чопського прикордонного загонів Державної прикордонної служби України або у приймальнику-розподільнику УМВС України в Закарпатській області.

Частина мігрантів заявляє про себе як про біженців і звертається з відповідними заявами до міграційної служби.

Протягом 2003 р. органами міграційної служби розглянуто 400 заяв про надання статусу біженця. Найбільше таких звернень надійшло від громадян Бангладеш — 89, Індії — 82, Іраку — 63, Китаю — 54, Сомалі — 33, Пакистану — 18, Російської Федерації (Чеченська республіка) — 13. Із усієї кількості осіб, за заявами яких прийнято рішення, нелегально потрапили в Україну 366 осіб.

За заявами ухвалено такі рішення: 109 заяв прийнято до розгляду, 291 особі відмовлено у прийнятті заяв у зв'язку з порушенням ними встановленого Ст. 9 Закону України «Про біженців» порядку подання заяв. Із 109 заяв прийнятих до розгляду, 63 особам відмовлено в оформленні документів щодо визначення статусу біженця у зв'язку з необґрунтованістю заяви. Стосовно 44 заявників прийнято рішення про оформлення документів щодо визначення статусу біженця (особові справи, надіслані до Держкомнацміграції України для прийняття остаточного рішення). У 2003 р. рішенням Держкомнацміграції України статусу біженця надано 1 особі (громадянин Індії).

У 2003 р. 290 рішень міграційної служби про відмову в прийнятті заяв про надання статусу біженця та 22 рішення про відмову в оформленні документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця оскаржені в місцевому суді. Відповідно до Ст. 16 Закону України «Про біженців» цим особам видано «Довідки про звернення до суду», які засвідчують законне перебування цих осіб на території України на період судового оскарження і є підставою для реєстрації їх в паспортно-візовій службі за місцем тимчасового перебування. Стосовно 5 осіб судом прийнято рішення про задоволення їхніх скарг. 34 скарги відхилено. Стосовно 251 скарги рішення суду до органів міграційної служби не надходили.

Станом на 1 січня 2004 р. на обліку міграційної служби області перебувало 5 осіб, яких офіційно визнано біженцями, у т. ч. громадян Афганістану — 4, громадян Індії — 1. Станом на 1 березня

2004 р. відмовлено в наданні статусу біженця 24 особам, стосовно 11 заявників рішення не прийнято[46].

У 2006 р. на обліку територіального органу міграційної служби перебувало 14 осіб, яких офіційно визнано біженцями: громадян Афганістану — 9, громадян Індії — 1, громадян Іраку — 2, громадян Ірану — 1, громадян Сомалі — 1[47]. Кількість «неофіційних» переселенців взагалі не підлягає обліку.

Постійне збільшення потоків нелегальних мігрантів через територію області засвідчує наявність для України низки проблем, які потребують вирішення як на загальнодержавному, так і міжнародному рівнях. Насамперед, необхідно завершити формування системи міграційного законодавства України з його подальшою кодифікацією. У сфері організаційної роботи — вирішити питання щодо створення Державної міграційної служби як центрального органу виконавчої влади з територіальними підрозділами на місцях, на який буде покладено державне регулювання всього комплексу міграційних проблем. Потребує розширення мережа пунктів тимчасового розміщення осіб, які проходять процедуру щодо надання їм статусу біженця. Сьогодні іноземці на період з'ясування обставин правопорушення та встановлення особи утримуються в пунктах тимчасового утримання Мукачівського та Чопського прикордонних загонів Державної прикордонної служби України або у приймальнику-розподільнику УМВС України в Закарпатській області. Єдиний пункт відкритого типу, де перебувають особи, які чекають рішення про надання їм статусу біженця діє в м. Одеса. Для прикладу, в сусідній Угорщині функціонує близько 40 таких пунктів як закритого, так і відкритого типу. Жодного закритого пункту для утримання іноземців в Україні немає. Слід також зважити на відносно «м'які» кордони України з державами — колишніми республіками СРСР — найперше з Російською Федерацією та Республікою Білорусь. Як свідчить статистика, більшість нелегальних мігрантів потрапляють в Україну саме з території цих країн.

Досвід Європи доводить, що успішне регулювання проблем, пов'язаних з міграцією, потребує комплексного підходу, широкої багатогранної співпраці між країнами походження, транзиту та призначення мігрантів. У свою чергу це відкриває додаткові

[46] *Вашкеба І., Товт М., Черленяк І.* Назв. праця. — С. 122–130.

[47] *Товт М.* Назв праця. — С. 163–164.

можливості для співробітництва у міграційній сфері між Україною та іншими європейськими державами.

Хоча країни призначення, походження та транзиту мігрантів мають різні інтереси, досить суперечливими видаються також завдання міграційної політики кожної окремої держави, проте всі вони зацікавлені у забезпеченні національної безпеки, соціальної стабільності, добробуту, економічного зростання, уникнення конфліктів, розвитку демократії у світовому масштабі. Завдяки цьому співпраця у сфері міжнародної міграції можлива і необхідна.

Проведене дослідження дало змогу виявити особливості життєдіяльності населення Закарпатської області, серед яких: зменшення кількості населення та зміна співвідношення етнічних груп як через природне скорочення, так і міграції. Однак, якщо в цілому по Україні природне скорочення випереджає міграційний відплив, то на Закарпатті, навпаки, зменшення кількості населення відбувається переважно за рахунок міграцій.

У мовній сфері найбільш помітними тенденціями були: посилення етномовної консолідації угорського та румунського населення, її послаблення у словаків, білорусів, німців та циган. Низький рівень україномовної компетенції спостерігався у більшої половини угорців, румунів та частини росіян. Розподіл населення за рідною мовою, яка не збігається з мовою етносу, свідчить, що найбільш поширеною мовою в краї є українська мова: її частіше за інші називали рідною угорці, росіяни, румуни, словаки, німці та цигани.

Встановлено, що трудовий потенціал найчисельніших етнічних спільнот Закарпаття помітно відрізняється один від одного. Порівняно з іншими, росіяни мають більш розвинену професійну структуру зайнятості, що загалом здатна вирішувати сучасні завдання соціально-економічного розвитку країни. Натомість угорці, румуни, а також українці потребують спеціальної уваги та відповідних заходів з боку центральних та місцевих органів влади задля модернізації їхнього трудового потенціалу. Така модернізація має враховувати етнічні особливості їхньої господарської діяльності, виробничу спеціалізацію господарського комплексу регіону, узгоджуватися з потребами ринку праці.

Проведений аналіз основних показників економічного й соціального розвитку Закарпатської області свідчить про їх постійне зростання. Водночас соціально-економічна ситуація в регіоні залишається складною. Для області характерними є низькі обсяги промислового виробництва, нижча ніж в інших регіонах України

заробітна плата, високий рівень безробіття, значні обсяги трудової міграції. Враховуючи той факт, що відхилення в соціально-економічному розвитку регіонів у той чи інший бік здатне актуалізувати їх етнокультурні та політико-ідеологічні відмінності, спричинити соціальне невдоволення та напругу, концентрація зусиль з подолання міжрегіональних диспропорцій за економічними та соціальними параметрами має стати головним завданням державної регіональної політики. Проблемним питанням для області є нелегальна міграція з чіткою тенденцією до її зростання. Це негативно позначається на життєдіяльності регіону, погіршує криміногенну та медико-санітарну ситуацію, створює додаткові умови для проявів національної та расової нетерпимості.

Таким чином, дослідження етнодемографічної і соціально-економічної ситуації в області свідчить, що перед державною етнополітикою стоїть широке коло проблем, від вирішення яких залежатиме консолідація українського суспільства, його конкурентоспроможність на міжнародній арені, здатність протистояти викликам сучасних загроз. Сприяти консолідації суспільства можуть тверезa, неупереджена оцінка існуючих в країні реалій, усвідомлення об'єктивно діючих тенденцій суспільного розвитку, їх постійний науковий аналіз, і головне — відчуття кожним громадянином своєї причетності до долі і майбутнього України.

§2. Етнонаціональний контекст політичних відносин

Особливості розселення етнічних груп Закарпаття по районах області (див. Додатки. *Таблиця 8*) зумовили і певні, притаманні Закарпаттю, чинники, що визначають політичні відносини у краї загалом і окремих районах, зокрема.

Відносини суб'єктів суспільства (від громадянина до громадських організацій і політичних партій та державних і самоврядних інституцій) з приводу формування і функціонування органів влади є невід'ємною частиною життєдіяльності територіальних громад. За своєю суттю ці відносини є політичними і тісно пов'язані з етнонаціональними.

Одним з демократичних інститутів, який забезпечує реалізацію політичною системою основної функції — виявлення, формування і вираження інтересів громадян, є політична участь.

Запроваджена з 2005 р. пропорційна система виборів депутатів рад різних регіональних рівнів[48] де-факто, по-перше, позбавила чинності частини III і IV Ст. 140 Конституції України, що визначають такий порядок самоврядування територіальних громад: «Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи».

По-друге, пропорційна система виборів депутатів районних і обласних рад спричинила порушення частин I і II Ст. 24 Основного Закону України про те, що громадяни «мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом».

Отже, попри те, що українське законодавство декларує рівність прав та недопущення будь-якої дискримінації громадян (за національною (етнічною), расовою, релігійною ознаками), реалії засвідчують небезпроблемність забезпечення декларованих гарантій політичної участі громадянського загалу та тієї його частини, що є виразником етнонаціональних інтересів. Для Закарпаття, зважаючи на поліетнічний склад населення області, ця проблема є особливо актуальною.

Аналіз фактичних даних про кількість виборців і місце постійного проживання депутатів Закарпатської обласної ради свідчить, що територіальні громади 4 з 13 районів Закарпаття (Великоберезнянського, Воловецького, Іршавського і Перечинського) не мають своїх представників у депутатському корпусі обласного рівня. 2 депутати обласної ради на момент обрання взагалі не були зареєстровані як такі, що постійно проживають у Закарпатській області: вони мешкали у Києві, а ще 4 на момент обрання мали постійне місце роботи за межами Закарпаття. Як результат, загальна кількість депутатського корпусу обласної ради — 90 осіб — не збігається із сумарною кількістю представлених у ньому обранців від районів і міст області (див. Додатки. *Таблиця 24*). За даними *Таблиці 24* можна порахувати, що 137,5 тис. членів територіальних громад Закарпаття (15% від загальної кількості виборців області) не мають своїх представників у депутатському корпусі обласного рівня.

---

[48] Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — №51-52 — С. 1060 (Ст. 11; Ст. 16); Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — №27–28. — С. 1100 (Ст. 12; Ст. 18).

Але й серед районів, що формально мають представництво в обласній раді, ситуація неоднозначана. Результати розрахунку кількості виборців, що припадає в середньому на одного депутата по області загалом, а також по районах і містах засвідчують суттєві відмінності у рівні представництва територіальних громад у обласній раді.

Так, у середньому 1 депутат Закарпатської обласної ради представляє 10426 виборців. До цього показника близький Ужгородський район (1 депутат від району представляє 10161 виборця). Депутат облради від обласного центру представляє 2277 виборців, депутат від Берегового — 2692 виборці. Водночас депутат з аналогічними повноваженнями від територіальної громади найбільш населеного Тячівського району (найбільшого за кількістю виборців) представляє 119254 виборці. Нерівномірним є представництво територіальних громад інших районів Закарпаття. Кращим є представництво у депутатському корпусі територіальних громад міст обласного значення (крім м. Хуст), гіршим — решти (крім Ужгородського) районів області.

Фактичні результати виборів до місцевих рад за чинною пропорційною системою засвідчують пряме порушення і навіть скасування прав ряду територіальних, а отже, і етнічних громад Закарпатської області на рівне представництво у депутатському корпусі обласної ради.

Етнополітичний аспект наведених вище аргументів щодо невідповідності Конституції чинної моделі пропорційної системи виборів до місцевих рад полягає у тому, що порушується не лише загальне рівне для всіх громадян право обирати склад представницьких самоврядних органів. Порушується й право громадян, які належать до тієї чи іншої територіальної громади, обирати своїх представників до органів місцевого самоврядування без будь-яких обмежень за етнічною ознакою. Такий висновок випливає з порівняння даних про представництво кожного з районів області у депутатському корпусі обласної ради з даними про етнічний склад населення районів Закарпатської області (див. Додатки. *Таблиці 8, 24*). Є значна кількість населених пунктів, де компактно проживають групи громадян різної національності. Частина з них належать до національних меншин. Ті з них, що входять до територіальних громад Великоберезнянського, Воловецького, Іршавського і Перечинського районів Закарпаття не мають своїх представників в облраді. Інші, зокрема, румуни Тячівщини, суттєво розрізняються

за рівнем представництва у депутатському корпусі обласної ради. Тоді, як представницькі органи місцевого самоврядування належать до важливих інструментів механізму реалізації етнонаціональних інтересів територіальних громад і завдань державної етнонаціональної політики. На них покладається реалізація цих інтересів і політики у тісній співпраці з органами законодавчої та виконавчої влади на центральному, регіональному і місцевому рівнях.

Приклад Закарпаття, як і деяких інших областей[49], таким чином, свідчить, що реформа виборчого законодавства, зокрема, впровадження пропорційної системи виборів до представницьких органів, не досягла мети — зближення означених органів і територіальних громад, а на практиці вибори 2006 р. їх ще більше віддалили. Крім того, члени територіальних громад часто не володіють інформацією про кандидатів, яких включено до партійних списків. Фактично вони голосують за лідерів партій.

Очевидно, що згадані вище проблеми слід вирішувати з урахуванням конституційних засад місцевого самоврядування, основним принципом якого, з одного боку, має бути забезпечення можливості місцевій владі діяти, спираючись на територіальні громади, та у їхніх інтересах. А з іншого — забезпечення членам територіальних громад рівних прав політичної участі через виборчий механізм. На забезпечення цих прав механізмами політичної участі територіальних громад має бути зорієнтоване відповідне законодавство.

Розвиток місцевого самоврядування та різних форм самоорганізації територіальних громад у регіонах з поліетнічним складом населення стримує або, принаймні, пом'якшує процеси політизації етнічності, оскільки сприяє налагодженню конструктивної співпраці людей і їхніх об'єднань на ґрунті спільних інтересів. Однак це не скасовує впливу етнонаціональних аспектів життєдіяльності територіальних громад на політичні орієнтації громадян.

Вибори взагалі, певним чином впливаючи на національно-інтеграційний процес, зазвичай, підсилюють його. Втім, під час виборів можуть відбуватися також протилежні, національно-дезінтеграційні процеси, якщо в змаганні за голоси виборців будь-якою ціною політичні сили не зупиняються перед девальвацією цінностей національної єдності.

---

[49] Див.: *Кампо В.М.* Деякі правові проблеми місцевих виборів у контексті конституційної юрисдикції // Вибори — 2006: Досвід. Проблеми. Перспективи: Збірник матеріалів науково-практичної конференції. Київ, 31 жовтня — 1 листопада 2006 року. — К.: Атіка, 2007. — С. 137–142.

Кожен суб'єкт політичного процесу, що прагне досягнути тих чи інших цілей, зацікавлений у підтримці своєї діяльності територіальними громадами. Тому проблематика індивідуальних і колективних етнонаціональних інтересів традиційно присутня у загальнодержавному і регіональному політичному процесі. Особливо помітно вона актуалізується під час виборчих кампаній у регіонах з поліетнічним складом населення. Показником політичних симпатій та політичних орієнтацій громадян є результати виборів Президента України, представницьких органів влади усіх рівнів. До 2006 р. цей показник виявлявся, насамперед, під час парламентських і президентських виборчих кампаній. У 2006 р. він проявився також і в результатах голосування на виборах депутатів місцевих рад різних рівнів. Вони, як вже зазначалося, вперше у сучасній історії України обиралися на пропорційній основі за списками кандидатів від осередків політичних партій і блоків партій.

Така система політизувала місцеві вибори, які до того відбувалися на мажоритарній основі й фокусували увагу виборців не на партійності кандидатів, а, передовсім, на їхній персональній здатності вирішувати повсякденні проблеми життєдіяльності територіальних громад.

Діяльність осередків політичних партій у Закарпатті слід розглядати у контексті партійного будівництва як у області, так і в Україні загалом. Аналізуючи діяльність обласних осередків політичних партій, насамперед, слід звернути увагу на ті з них, що беруть активну участь у розподілі голосів виборців (борються за депутатські мандати до представницьких органів влади та беруть участь у президентських виборах). Так, після серпневих подій 1991 р., одним з наслідків яких в Україні стало тимчасове припинення діяльності Комуністичної партії України, на Закарпатті відбулося перегрупування політичних сил лівого спрямування. Місце КПУ зайняли Соціалістична партія України (СПУ), Селянська партія України (СелПУ). Після зняття у травні 1993 р. тимчасової заборони на діяльність КПУ ця партія також зайняла своє місце у лівій частині політичного спектра області.

Центристські політичні сили області у цей період були представлені Українською селянською демократичною партією, Партією демократичного відродження України, Соціал-демократичною партією України, Соціал-демократичною партією України (об'єднаною). До центристських політичних сил належали і вже згадані Демократична партія України та Партія зелених України.

Слід зазначити, що, порівняно з іншими, центристські партії у цей період слабо впливали на настрої населення і перебіг політичних процесів у області.

Утім, інші політичні сили області за своїм впливом на суспільно-політичне життя значно поступалися церкві. Саме релігійні організації у цей період були найвпливовішими силами і користувалися найбільшою підтримкою населення.

Що ж стосується мотивації участі населення у діяльності політичних партій, то показовими є результати соціологічних досліджень, проведених у 1992 р. робочими групами під керівництвом П.Токаря та І.Миговича і А.Колібаби. Їх результати викладені у монографіях «Національний рух на Закарпатті: 1988–1993 рр.: Соціолого-політологічний аналіз» та «Соціальне самопочуття та ціннісні орієнтації закарпатців»[50]. Зокрема, І.Мигович і А.Колібаба, спираючись на результати свого дослідження щодо суспільно-політичних орієнтацій закарпатців, роблять висновок, що більшість населення області після хвилі мітингового ентузіазму 1990–1991 рр. стали уникати участі у політиці. Осередки партій, утворені у області, мали нечисельний склад, їм бракувало авторитетних лідерів і дієвого апарату. У більшості випадків вони були досить конфронтаційно налаштованими до органів влади. Як наслідок — практично всі партії мали низьку електоральну популярність. Наприклад, рейтинг найбільш популярних Демократичної партії та НРУ у 1992 р. становив усього 5% і 3,5%, відповідно. А кількість членів усіх партій у 1992 р. не перевищувала 1,2% від загальної кількості населення області[51].

Таким чином, незважаючи на те, що напередодні парламентських виборів 1994 р. обласним управлінням юстиції було зареєстровано 7 партій, а фактично діяло близько 15, жодна з них не мала достатнього впливу.

Головними конкуруючими напрямами під час виборчої кампанії 1994 р. на Закарпатті були національно-демократичний і комуністичний. Вибори 1994 р. відбувалися за мажоритарною системою. Однак електоральний простір був структурований на лівих, правих,

---

[50] *Токар П.* Національний рух на Закарпатті: 1988–1993 рр.: Соціолого-політологічний аналіз. — Ужгород, 2002. — 148 с.; *Мигович І., Колібаба А.* Соціальне самопочуття і ціннісні орієнтації закарпатців. — Київ-Ужгород, 1994.

[51] *Мигович І., Колібаба А.* Назв. праця. — С. 63–64.

центристів та безпартійних кандидатів. При цьому, серед 154 кандидатів у депутати лише 35 були членами політичних партій, а 6 — висунуті політичними партіями. Більшість кандидатів висували групи виборців і трудові колективи[52]. Загалом же кандидати у народні депутати умовно поділялися на три групи: комуністично-провладну, національно-демократичну і популістів[53]. За національним складом із 154 кандидатів, зокрема, були 141 українець, 6 угорців, 4 росіян[54]. Ще однією характерною рисою цієї виборчої кампанії було те, що у ній практично не брали активної участі підприємці.

Однією з головних передвиборчих тем на Закарпатті було питання про особливий статус області. Бачення шляхів розв'язання проблеми у різних кандидатів було відмінним. Так, тодішній заступник голови обласної держадміністрації С.Устич пропагував ідею створення вільної економічної зони, відкидаючи при цьому звинувачення у сепаратизмі[55]; кандидат у народні депутати М.Товт виступав за федеративний устрій України, національно-культурну самоврядність та повну культурну автономію регіонів компактного проживання національних меншин[56]. За федеративно-земельний устрій України виступав кандидат у депутати М.Данга. Всі троє були обрані до Верховної Ради.

Виборче законодавство зразка 1994 р. дозволяло поєднувати статус народного депутата і депутата місцевої ради. Тому частина закарпатських політиків, уже обраних до Верховної Ради, взяла участь у місцевих виборах, що відбулися після парламентських. Кількість обласних депутатських мандатів, порівняно із попереднім складом облради, скоротилася до 60. З них, 54 були позапартійними, 4 представляли Республіканську партію, 1 — Християнсько-демократичну партію. 19 депутатів були переобрані із попереднього складу[57].

---

[52] *Остапець Ю.* Регіональні особливості структурування партійного простору Закарпатської області (1991–2005) // Науковий вісник УжНУ. — Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. — Вип. 3. — 2006. — С. 218.

[53] Висування завершено, реєстрація триває // Закарпатська правда. — 1994. — 29 січня.

[54] Кандидатів у депутати — 154 // Закарпатська правда. — 1994. — 19 лютого.

[55] Ідея ВЕЗ живе, але не перемагає // Закарпатська правда. — 1994. — 5 лютого.

[56] Можна й коротко // Закарпатська правда. — 1994. — 5 березня.

[57] В «Уряді» — знайомі всі обличчя // Закарпатська правда. — 1994. — 23 серпня.

Таким чином, результати виборів 1994 р. на всіх рівнях показали незначний вплив у області партій національно-демократичного спрямування.

На третьому етапі формування партійного простору Закарпаття, що охопив 1996–2002 рр., значно посилили свій вплив партії провладного центристського спрямування. Зважаючи на результати виборів 1994 р., це виглядає цілком природнім.

У 1996–1997 рр. на Закарпатті були зареєстровані осередки впливових на той час на загальнонаціональному рівні партій: Народно-демократичної партії, головою обласної організації якої було обрано заступника голови обласної державної адміністрації В.Приходька; СДПУ(о), що на той час користувалася підтримкою губернатора області С.Устича; Аграрної партії України, яку очолив начальник управління сільського господарства обласної державної адміністрації Д.Кельман[58].

Отже, обласні осередки цих трьох партій очолили представники владних структур. У листопаді 1997 р. обласні осередки цих партій підписали Комюніке про політичне співробітництво і співпрацю у ході підготовки і проведення виборів до Верховної Ради України і органів місцевого самоврядування[59].

Напередодні парламентських і місцевих виборів 1998 р. кількість членів різних партій на Закарпатті зросла, порівняно із 1992 р., майже втричі і становила 3,2% від кількості виборців. Значною мірою це пов'язано із запровадженням у 1998 р. на виборах до Верховної Ради України змішаної пропорційно-мажоритарної системи. Її запровадження заклало правові стимули і основи партизації представницької влади в Україні. По суті, це були ще й стимули та основи партизації електоральних орієнтацій виборців. У тому числі й під час кампаній з обрання Президента України. Адже кандидати у Президенти України, незалежно від їхньої партійності або позапартійності, використовували у виборчих змаганнях ідеологічні, організаційні та інші ресурси політичних партій. Тому динаміку електоральних орієнтацій з їх етнонаціональним аспектами включно, найкраще з'ясовувати через порівняння результатів голосування не за окремих кандидатів у мажоритарних округах, а саме за кандидатські списки політичних

[58] *Остапець Ю.* Назв. праця. — С. 219.

[59] *Токар П., Токарчик Н.* Політичні партії в Закарпатті. — Ужгород, 1998. — С. 46.

партій і блоків партій, а також за кандидатів у президенти України.

У редакції Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 р., за якою мали відбуватися вибори до парламенту у 1998 р. (уперше в українській історії за «змішаною» пропорційно-мажоритарною системою), наголошувалося на необхідності врахування чинника компактності проживання національних меншин при утворенні виборчих округів. Місцевості такого проживання не повинні були виходити за межі одного виборчого округу. На парламентських виборах 1998 р. Центральною виборчою комісією (ЦВК) був утворений 72 виборчий округ з центром у м. Берегове. Більшість виборців у цьому окрузі були угорцями. Результати виборів 1998 р. (див. Додатки. *Таблиця 16*) засвідчили, що виборці області, в основному, голосували за центристські провладні сили. Упевнену перемогу здобула СДПУ(о). Успіх СДПУ(о) пояснюється не тільки її представництвом у владі, а й іншими факторами. Так, станом на 1 січня 1998 р. партійні осередки СДПУ(о) були створені у всіх районах області, кількість членів цієї партії на Закарпатті становила 9,5 тис. осіб. У 1998 р. обласну організацію СДПУ(о) очолив Е.Ландовський, а його заступниками стали успішні підприємці — Н.Шуфрич, П.Токар, І.Різак, В.Балога[60]. Бізнес-структури, пов'язані із СДПУ(о), а також заснований обраним до українського парламенту від Закарпаття В.Медведчуком Центр сприяння розвитку Закарпаття спрямували на вирішення різноманітних проблем області 13,8 млн. дол. Завдяки клопотанням особисто В.Медведчука, в Іршавському і Мукачівському районах було відремонтовано десятки дитсадків, шкіл та інших соціальних об'єктів[61]. Крім авторитету В.Медведчука на популярність СДПУ(о) працювала й обласна влада на чолі з тодішнім губернатором С.Устичем[62]. Як результат — за СДПУ(о) у 1998 р. проголосувало 31,17% виборців області, а за мажоритарними округами до Верховної Ради були обрані В.Медведчук, Г.Суркіс, Н.Шуфрич, В.Жердицький, М.Ковач. Мерами Ужгорода і Мукачевого стали висуванці від СДПУ(о) І.Ратушняк та В.Балога[63]. Всі вони, за винятком М.Ковача,

[60] Закарпатська правда. — 1998. — 14 березня.

[61] $ 13,8 млн. інвестицій // Закарпатська правда. — 1998. — 7 лютого.

[62] *Колібаба А.* Українське суспільство нині нагадує розбалансовану систему, яка не може функціонувати стабільно // Срібна земля. — 2002. — 18–24 квітня.

[63] Закарпаття: вибори'98 // Закарпатська правда. — 1998. — 4 квітня.

який представляв угорську меншину, були представниками великого бізнесу.

Загалом, у 1998 р. на Закарпатті простежується порівняно слабкий вплив як лівих партій, так і партій національно-демократичного спрямування і більшості центристських партій. Симпатії виборців окремих районів Закарпаття мали певні відмінності від обласних та загальнодержавних результатів голосування. Найбільше вони проявилися у симпатіях представників територіальних громад області до КПУ та СДПУ(о). Якщо КПУ на Закарпатті набрала значно менший відсоток голосів, ніж по Україні загалом, то СДПУ(о) навпаки — суттєво перевершила свій загальнонаціональний результат. Крім того, простежується більша прихильність мешканців територіальної громади обласного центру до опозиційних партій: НРУ та ВО «Громада». Так, у 70-му виборчому окрузі, до якого входив Ужгород, ВО «Громада» набрало 8,16% голосів, у той час як загальнообласний показник становив усього 2,92%, а результати по решті округів не перевершили 2%.

Слід зазначити, що результати СДПУ(о) по виборчих округах суттєво різняться (див. Додатки. *Таблиця 16*). Так, найвищий результат (65,9%) СДПУ(о) набрала у 73-му виборчому окрузі, який включав Іршавський, Міжгірський і частини Мукачівського та Виноградівського районів. Дещо менше (44,64%) голосів за СДПУ(о) віддали представники територіальних громад м. Мукачеве, Воловецького, Свалявського і частини Мукачівського районів, що входили до 71-го виборчого округу. Зважаючи на те, що СДПУ(о) представляв досить популярний серед угорців області М.Ковач, результат СДПУ(о) у 72-му виборчому окрузі, до якого увійшов Берегівський район з угорською більшістю, становив 18,88%. Водночас у даному окрузі, порівняно з іншими, найкращий результат показала НДП (9,51%).

Вибори 1998 р. на Закарпатті показали, що партії, нашвидкоруч створені напередодні виборів, як правило, не набули серйозної електоральної підтримки. Виняток становлять Партія зелених та Партія «Реформи і порядок» (ПРП). Перша досягла успіху завдяки своїй рівновіддаленості від ідеологій. ПРП, лідер якої В.Пинзеник є вихідцем із Закарпаття і займав високі урядові посади, практично не мала партійної структури в області, але досить вдало використала можливості впливу на виборців на відстані за допомогою політичної реклами.

Рівень партійної ідентифікації на Закарпатті під час виборів становив 62,96% (стільки представників територіальних громад

віддали свої голоси політичним партіям). Сумарна кількість голосів, відданих за партії, що подолали прохідний бар'єр, становить 61,55%. Тобто, наявна розпорошеність значної кількості голосів. Найкращими по області були результати тих партій, що мали розгалужену партійну структуру (див. Додатки. *Таблиця 16*).

До органів місцевого самоврядування всіх рівнів на Закарпатті у 1998 р. було обрано 130 депутатів від 16 політичних партій. Найбільше — від СДПУ(о), НРУ, АПУ, НДП, ХДПУ, Конгресу українських націоналістів. Однак у зіставленні із загальною кількістю депутатів місцевих рад усіх рівнів (6966 депутатів), така кількість партійних депутатів засвідчила низький рівень впливу партій на виборців.

До обласної ради було обрано 75 депутатів, серед них 5 членів СДПУ(о) і 17 висунутих або підтриманих цією партією, 19 спиралися на підтримку НДП, 12 — громадське об'єднання «Нове Закарпаття»[64].

Національний склад депутатів обласної, районних, міських, сільських і селищних рад Закарпаття після виборів 1998 р. не повною мірою відповідав етнічній структурі населення області *(див. Додатки. Таблиця 17)*. Лише українці, угорці, німці та румуни були представлені у місцевих радах усіх рівнів більш відповідно до їхнього місця у вказаній структурі, ніж росіяни, цигани і словаки. Також слід зазначити, що утворення 72-го виборчого округу за національним принципом сприяло зростанню кількості угорців серед депутатів рад усіх рівнів.

Таким чином, третій етап становлення партійної структури Закарпаття завершився інституалізацією партійного спектра за лівою, центристською і національно-демократичною спрямованістю.

Після парламентських і місцевих виборів 1998 р. конфігурація партійного простору Закарпаття змінювалася кілька разів. Після перемоги на виборах в області встановилося домінування СДПУ(о). Голова обласної державної адміністрації С.Устич очолив обласний осередок партії.

Слід відзначити, що у редакції Закону «Про вибори народних депутатів України», яка регулювала вибори до парламенту, що відбулися в 2002 р., зберігаючи пропорційно-мажоритарну систему у формуванні виборчих округів, необхідність зважати на етнічний склад населення територій не встановлювалася.

---

[64] *Остапець Ю.* Назв. праця. — С. 220.

До 2002 р., коли відбулися чергові вибори до Верховної Ради України і до органів місцевого самоврядування, у політичній і партійній розстановці сил на Закарпатті відбулася низка змін. СДПУ(о), як фактичний переможець місцевих виборів, виступила із заявою, що бере на себе відповідальність за соціально-економічний розвиток та соціально-економічне становище в області. Але обласній держадміністрації на чолі з новообраним лідером закарпатських соціал-демократів (об'єднаних) С.Устичем не вдалося стабілізувати соціально-економічну ситуацію. Напередодні чергових президентських виборів це не могло не викликати відповідної реакції з боку Адміністрації Президента. Вже у травні 1999 р. головою обласної державної адміністрації було призначено тодішнього мера Мукачевого В.Балогу. Очоливши область, він вийшов із СДПУ(о) і примусив вчинити аналогічним чином голів райдержадміністрацій. Фактично нове обласне керівництво взяло курс на департизацію органів державної виконавчої влади. У цьому В.Балогу підтримав тодішній прем'єр-міністр України В.Ющенко. Однак така політична позиція керівника Закарпаття також не влаштовувала Адміністрацію Президента. У 2001 р. головою Закарпатської ОДА був призначений Г.Москаль.

Напередодні парламентських виборів 2002 р. чисельність членів політичних партій на Закарпатті зросла до 5,05% від кількості виборців. На початок 2001 р. у області були зареєстровані обласні осередки 41 політичної партії[65]. З наближенням виборів їх діяльність значно активізувалася. Це, зокрема, проявилося у невдалій спробі усунути голову обласної ради І.Іванча, ініційованій обласною організацією СДПУ(о). Ця ситуація розколола політичні сили області на прибічників соціал-демократів і противників їхнього домінування. З наближенням виборів політична ситуація у області заспокоюється, а партії починають підготовку до них.

Період 1998–2002 рр. характеризується процесом завершення поділу регіонів України на сфери впливу фінансово-промислових груп з політичними надбудовами-партіями. Характерною рисою регіонального політичного життя було виникнення певних квазіпартійних об'єднань партій, орієнтованих на підтримку влади[66].

---

[65] *Остапець Ю.* Назв. праця. — С. 221.

[66] *Черненко О.* Готовність до боротьби // Український регіональний вісник. — 2001. — №26. — С. 3–4.

На Закарпатті таку функцію відігравав створений у грудні 2001 р. «Громадянський альянс Закарпаття». Загалом же до 2002 р. на Закарпатті сформувалися чотири основні групи впливу:

Холдинг «Барва» (В.Балога, Д.Пітьовка, В.Бедь, А.Колібаба, І.Кріль, О.Ледида). Після виходу В.Балоги із СДПУ (о) ця бізнес-структура орієнтувалася на виборчий блок В.Ющенка «Наша Україна». Головними цілями на виборах були повернення влади в області, перемога у трьох мажоритарних округах (Берегівському, Мукачівському, Рахівському), перемога на виборах місцевих органів влади, забезпечення блоку «Наша Україна» не менше 20% голосів. Політичну підтримку холдингу надавали обласні осередки ПРП, НРУ. Медіапідримку забезпечували газети «Старий замок», «Європа — центр», «Срібна земля», «Срібна земля — Фест», телерадіокомпанія «М-студія».

Обласна організація СДПУ(о) (І.Різак, Н.Шуфрич, С.Бобик, В.Дядченко). Головними її цілями під час виборчої кампанії 2002 р. визначено відновлення політичного домінування в області, перемогу на виборах до Верховної Ради у чотирьох округах (Ужгородському, Мукачівському, Берегівському, Іршавському), а також до місцевих рад. Політичну підтримку їй надавало обласне відділення партії «Демократичний Союз», медіапідтримку забезпечували газети «Соціал-демократ», «Орбіта-логос», телеканали «Інтер», «Хуст».

Громадська організація «Громадянський альянс Закарпаття» (Г.Москаль, В.Гісем, В.Макієнко, В.Панов, В.Приходько, Ф.Харута, М.Каламуняк, В.Русин, П.Трачук). Серед пріоритетних завдань цього угруповання була перемога на виборах до обласної ради і збереження влади, перемога у всіх мажоритарних округах, підтримка ініціативних, авторитетних громадян на виборах усіх рівнів. Політичну підтримку об'єднанню надавали такі загальноукраїнські партії як НДП, «Трудова Україна», Аграрна партія України (АПУ). Ліберальна партія України, ДемПУ, ХДПУ. Медіапідтримку надавали газети «Вісті тижня», «Закарпатська правда», «Новини Закарпаття», «Репортер», «Слово», «РіО», телеканал ICTV.

Група «РіО» (С.Ратушняк, О.Антал). Політично зорієнтована на СДПУ(о). Головними цілями була перемога на виборах мера Ужгорода і в Ужгородському мажоритарному окрузі. Крім СДПУ(о) політичну підтримку групі «РіО» надавали ГО «Нове Закарпаття» і об-

ласне відділення партії «Єдність». Медіапідтримку надавали газети «РіО» та «Ехо Карпат» [67].

Отже, за такими чинниками, як наявність впливових лідерів, адміністративного ресурсу, фінансових можливостей, розвиненої партійної структури, інформаційних можливостей, найбільшим потенціалом напередодні виборів володіли обласні осередки СДПУ(о), блоків «Наша Україна» і «За єдину Україну». Відмінність передвиборчої розстановки політичних сил Закарпаття у 2002 р. від тієї, що була у 1998 р., полягала у тому, що найпотужнішим потенціалом володіли центристські сили СДПУ(о) і виборчі блоки «Наша Україна» і «За єдину Україну». Партії національно-демократичного спрямування переважно увійшли до блоку «Наша Україна» і Блоку Ю.Тимошенко. Останній, зокрема, репрезентував інтереси як лівого, так і правого протестного електорату.

Результати виборів 2002 р. на Закарпатті (див. Додатки. *Таблиця 19*) показали, що представники територіальних громад Закарпаття вперше за роки незалежності проголосували протестно: сумарний показник партій і блоків, що позиціонувалися як опозиційні до чинної влади («Наша Україна», Блок Ю.Тимошенко, КПУ, СПУ та Блок Н.Вітренко) становив 53,67%. Підтвердили свій статус опозиційно налаштованих мешканці Ужгорода: представники цієї територіальної громади, порівняно з іншими, найактивніше голосували за Блок Ю.Тимошенко (13,31%).

Результати голосування за списками політичних партій, наведені у *Таблиці 19* свідчать, що загалом партії, які подолали виборчий бар'єр, мали досить стабільний рівень підтримки територіальних громад. Водночас необхідно відзначити, що «Наша Україна», перемігши за партійними списками, у мажоритарних округах поступилася СДПУ(о). У етнополітичному розрізі показовою є перемога СДПУ(о) у населених переважно угорцями Берегівському районі і м. Берегове. Показово, що саме у представників цих територіальних громад «Наша Україна» отримала найменшу підтримку в області (18,05%). Можна припустити, що певну роль у такому результаті відіграло входження до «Нашої України» ряду партій національно-демократичного спрямування, які виступали проти утворення у Закарпатській області будь-яких автономій.

[67] *Черненко О.* Назв. праця. — С. 3–4; *Остапець Ю.* Регіональні особливості парламентських виборів 2002 р. в Закарпатській області // Політологічний вісник. Зб. наук. праць: Вип. 13. — К.: Товариство «Знання» України, 2003. — С. 238–339.

Натомість у мажоритарному 72-му окрузі переміг представник СДПУ(о), угорець І.Гайдош (33,05%)[68].

Дещо відмінними від результатів виборів до Верховної Ради є підсумки голосування на виборах до органів місцевого самоврядування. З-поміж 1767 партійних депутатів місцевих рад більше половини (995) представляли СДПУ(о), 142 — АПУ, 119 — «Демократичний Союз». Найбільшим було й представництво СДПУ(о) у корпусі міських, селищних і сільських голів — 112 осіб.

З 85 обраних депутатів обласної ради 15 представляли СДПУ(о), 4 — АПУ, 3 — НДП, по одному — «Жінки за майбутнє», «Єдність», УРП «Собор», ПРП, «Яблуко», Партія регіонів[69].

Таким чином, у 2002 р. результати голосування за депутатів місцевих рад продемонстрували невисокий рівень впливу політичних партій на вибір представників територіальних громад і залежність від органів влади.

Загалом результати парламентських виборів 2002 р. продемонстрували неоднозначність вибору представників територіальних громад. Насамперед, йдеться про незбіг результатів волевиявлення у мажоритарних округах і за партійними списками, а також під час голосування на місцевих виборах. Це є ознакою відсутності чіткої партійної орієнтації у закарпатських виборців.

Після виборів 2002 р. політичні процеси на Закарпатті визначалися протистоянням двох найбільш потужних сил: СДПУ(о) і «Нашої України». Губернатором Закарпаття було призначено представника СДПУ(о) І.Різака. Протистояння між цими політичними утвореннями відбувалося на рівні підготовки до президентських виборів 2004 р. Особливо показовими у цьому плані були повторні вибори міських голів Ужгорода і Мукачевого. Саме під час проведення останніх у 2003–2004 рр. відбулося чергове переформатування політичного простору області. Крім того, вибори міського голови м. Мукачеве набули надзвичайного розголосу в Україні й увійшли в історію як одні з найбрудніших.

Історія перевиборів міського голови Мукачевого 18 квітня 2004 р. фактично розпочалася 30 червня 2003 р., коли Мукачівська територіальна виборча комісія відповідно до Ст. 46 Закону України

[68] *Ганусич А.* Усе сталося як гадалося? Результати виборів до парламенту хоч і не збіглися з прогнозами, але сенсаційними не стали // Срібна земля — Фест. — 2002. — №18.

[69] *Остапець Ю.* Регіональні особливості структурування партійного простору Закарпатської області (1991–2005). — С. 223.

«Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних міських голів» визнала вибори міського голови від 29 червня такими, що відбулися і встановила, що міським головою Мукачевого обрано В.Петьовку, якого підтримувала «Наша Україна». Друге місце посів заступник голови Закарпатської обласної ради Е.Нусер, якого підтримувала СДПУ(о). Тоді за переможця виборів віддали свої голоси 47,22% тих, хто взяв участь у голосуванні. Е.Нусер фінішував у червні 2003 р. із результатом 39,23% голосів. Однак у поствиборчій ситуації розпочалася ланцюгова реакція чисельних судових процесів щодо оскарження результатів виборів з боку переможених. 15 липня 2003 р. Сихівський суд м. Львова скасував рішення виборчої комісії, згідно з яким міським головою визнавався В.Петьовка, а Мукачівський міський суд визнав недійсними результати виборів на трьох дільницях міста. 17 липня, фактично одночасно з мітингом у Мукачевому за участю лідера «Нашої України» В.Ющенка, Сихівський районний суд визнав вибори мукачівського міського голови недійсними. Але наступного дня, 18 липня, вже Мукачівський міський суд заборонив міській територіальній виборчій комісії визнавати вибори міського голови недійсними та приймати рішення про проведення повторних виборів. Оскільки рішення судів фактично були взаємовиключаючими, виборча комісія залишила свою попередню ухвалу без змін. 26 грудня 2003 р. Президент України Л.Кучма підписав Указ про призначення повторних виборів мера Мукачевого, яким призначив М.Опачка (заступника голови Закарпатської обласної державної адміністрації, члена СДПУ(о)) виконувачем обов'язків Мукачівського міського голови на період до обрання міського голови в установленому законом порядку. Отже, результати виборів фактично скасовувалися указом, а мер призначався з Києва.

Вибори мера Мукачевого зразка 2003 р. для Закарпаття вважалися подією року. Вибори міського голови у 2004 р. стали квінтесенцією політичного протистояння між владою та опозицією. Під час кампанії СДПУ(о) докладала всіх зусиль для демонстрації адміністративної сили та авторитету як у краї, так і на центральному рівні. Опозиціонери напередодні президентських виборів намагалися довести, що вони можуть перемагати одну з «партій влади».

Під час підрахунку голосів, 19 квітня, до депутатів від «Нашої України», які змогли пройти до приміщення тервиборчкому, було застосовано фізичне насильство представниками «Беркуту». А після низки заяв про порушення під час виборів, провокації та

фальсифікацію результатів виборів Верховна Рада України утворила комісію для розслідування ситуації на чолі із віце-спікером О.Зінченком. Таким чином, вибори було фактично зірвано, а перебіг виборчої кампанії суттєво вплинув на політичні симпатії не тільки у місті, а й у області загалом.

Після президентських виборів 2004 р. політична карта Закарпаття зазнала чергових змін. Особливість парламентських виборів 2006 р. полягала у тому, що фактична підготовка до них почалася практично відразу після завершення президентських виборів 2004 р.

Напередодні парламентських виборів 2006 р. відбулися зміни у розстановці груп впливу на Закарпатті. Так, суттєво наростила свій вплив група, близька до Блоку Ю.Тимошенко. В області її представляв народний депутат України О.Кеменяш. Також значно посилили свій вплив на Закарпатті структури, близькі до Партії регіонів, яку на обласному рівні представляли О.Ледида та Ф.Харута.

Натомість, в області помітно зменшився вплив СДПУ(о). Напередодні парламентських виборів 2006 р. на Закарпатті спостерігалося масове перетікання членів партій з однієї до іншої. Цей процес особливо позначився на СДПУ(о), члени якої, як правило, знаходили місце в лавах СПУ та Народної партії, яку очолював голова Верховної Ради В.Литвин. Саме ці дві партії найбільш активно проводили політику рекрутування нових членів, незалежно від їх попередньої партійної належності.

Загалом, обласні осередки політичних партій Закарпаття поділилися на три умовні групи за ознакою підтримки курсу Президента України.

До першої увійшли партії, які підтримували курс Президента В.Ющенка. Це, насамперед, обласні осередки політичних партії, що входили до коаліції «Сила народу»: Народного Руху України, УРП «Собор», Конгресу українських націоналістів, СПУ, Партії «Реформи і порядок», Народного союзу «Наша Україна», ВО «Батьківщина», Української народної партії та деяких ін. Однак у таборі пропрезидентських сил області напередодні парламентських виборів 2006 р. була відсутня єдність.

До другої групи увійшли обласні осередки партій, які на той час ставилися до Президента В.Ющенка нейтрально і заявили про свою готовність до співпраці: Народної партії, партії «Демократичний Союз», Селянської партії України, Ліберальної партії України, Народно-демократичної партії України, Партії зелених України, партії «Третя сила» та ряду ін.

Третю групу сформували обласні осередки опозиційних до В.Ющенка партій: СДПУ(о), Партії регіонів, Прогресивної соціалістичної партії України, КПУ, партій «Союз», «Держава»[70].

Виборча кампанія 2005–2006 рр. на Закарпатті мала ряд особливостей. Однією з них став процес структурного об'єднання громадських організацій і політичних партій. Наприклад, коаліцію «Християнський Народний Союз Закарпаття» утворили обласні осередки партії «Християнський Союз» і Республіканської Християнської партії та ряд громадських організацій; громадсько-політичний рух «Лівий фронт Закарпаття» — КПУ і 12 громадських організацій.

Іншою особливістю стало те, що у 2005 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано дві угорські партії: Партія угорців України (5 лютого 2005 р.), яку очолив голова Товариства угорської культури Закарпаття М.Ковач, та Демократична партія угорців України, яку очолив голова Демократичної Спілки угорців України І.Гайдош (24 березня 2005). Ці дві партії акцентували свою увагу на боротьбі за голоси угорської національної меншини Закарпаття. Угорські партії взяли участь у виборах до обласної ради Закарпаття.

Оскільки у 2006 р. вперше за пропорційною системою відбувалися вибори депутатів місцевих рад, найбільш впливові в області партії активізували роботу із залучення нових членів, зокрема, відомих особистостей. У свою чергу, представники місцевої еліти активно вступали до політичних партій або ототожнювали себе з ними. Важливим елементом передвиборчої кампанії стало відвідання області і зустрічі із виборцями провідних членів політичних сил: Ю.Єханурова, Ю.Оробця («Наша Україна»), Ю.Тимошенко, А.Шкіля, М.Томенка, В.Яворівського (БЮТ), Т.Чорновола (Партія регіонів), П.Симоненка (КПУ).

Вибори до Верховної Ради України у 2006 р., як і попередні президентські вибори 2004 р., проходили у надзвичайно гострій боротьбі. Її стимулювало, насамперед, прагнення політичних сил, що програли на попередніх президентських виборах, повернутися до влади. Таку можливість надавав вступ у дію конституційної реформи, згідно із якою саме парламентська більшість набувала права формувати Кабінет Міністрів України.

---

[70] *Остапець Ю., Лупей Ю.* Аналіз парламентських та місцевих виборів 2006 року в Закарпатській області // Науковий вісник УжНУ. — Вип. 4. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. — Вип. 3. — 2006. — С. 248–249.

Виборча кампанія 2006 р. посилила поляризацію електоральних уподобань громадян України. Багато у чому цьому сприяло й використання різними політичними силами гасел, які викликали різке неприйняття у половині держави. Зокрема, Партія регіонів під час кампанії активно використовувала проросійські і антинатівські гасла, обіцяла запровадження другої державної мови, а також активно пропагувала ідею федеративного устрою України.

Як показують результати голосування у 2006 р., представники різних територіальних громад Закарпатської області продемонстрували досить відмінні електоральні симпатії (див. Додатки. *Таблиця 21*). Закарпаття стало однією з трьох областей, де на виборах до Верховної Ради України у 2006 р. переміг Народний союз «Наша Україна» (НСНУ). НСНУ переміг у шести із тринадцяти районів: Великоберезнянському, Виноградівському, Іршавському, Міжгірському, Мукачівському та Рахівському, набравши там по 25–40% голосів. Тобто, якоїсь територіальної залежності у симпатіях до НСНУ не відзначається. Та й усередині районів симпатії виборців окремих сіл досить відмінні. У соціальній психології це називають мозаїчною свідомістю, яка характеризує дуже нестійкий інтерес, постійні вагання.

Партія регіонів посіла перше місце у південніших, притисянських районах: на Тячівщині (29,58%), Хустщині (33%), Берегівщині (21,62%). Симпатії тячівців до Партії регіонів певною мірою можна пояснити орієнтацією місцевих заробітчан на роботу у Росії. Ймовірно, саме обіцянки Партії регіонів забезпечити найкращі стосунки з Росією переконали мешканців Тячівського району.

Щодо територіальної громади Берегівського району, то, з огляду на особливість його етнічного складу, можемо припустити, що визначальним був етнополітичний компонент. Серед угорського населення району завжди були популярними ідеї створення національної автономії. Тому ймовірно, що у цьому разі спрацювали федералістські гасла Партії регіонів, а також мало місце голосування проти «Нашої України», яка під час кампанії намагалася зайняти нішу політичної сили національно-демократичного спрямування. Крім того, населення Берегівщини орієнтоване на заробітки переважно в Угорщині й ніколи не було прихильним до лівих ідей, які пропагували інші проросійські партії, зокрема КПУ, ПСПУ.

Аналіз результатів голосування у територіальних громадах компактного проживання словаків, румунів і німців свідчить про

досить відмінні політичні орієнтації представників цих етнічних громад (див. Додатки. *Діаграми 1, 2 і 3*). Так, серед словацької громади с.Гута найбільший відсоток голосів набрали блок «Наша Україна» (29%), Партія регіонів (20%), БЮТ (18%), а також Народний блок Литвина (12%). Румунська громада у переважній більшості віддала перевагу Партії регіонів (47%). Німецька громада — блоку «Наша Україна» (46%).

У чотирьох північних, гірських районах (Воловецькому, Свалявському, Ужгородському, Перечинському) перемогу здобув БЮТ. Ці райони (крім Ужгородського) традиційно були найпроблемнішими у соціально-економічному відношенні. Тому протестного електорату там не бракує.

Звертають увагу суттєві відмінності у настроях сусідніх і дуже схожих між собою районів. Скажімо, у більш глухому (в плані транспортних комунікацій) Міжгірському районі лідирує «Наша Україна», у сусідньому, більш розвинутому, Воловецькому — БЮТ. Скоріш за все, це пояснюється якимись суто суб'єктивними причинами. Наприклад, уродженцем Міжгірщини є екс-банкір, а на час виборів — заступник міністра МНС — С.Аржевітін, котрий пройшов до парламенту, провівши активну кампанію на Закарпатті й, зокрема, на своїй малій батьківщині[71].

Суб'єктивним моментом пояснюються відмінні результати виборів у сільських і міській територіальних громадах Хустського району. Городяни проголосували переважно за БЮТ (не останню роль у цьому зіграв приїзд до Хуста 15 березня бютівців М.Томенка й В.Онопенка), мером обрали М.Джанду, котрий асоціюється з Українською Народною партією Ю.Костенка, а селяни віддали перевагу регіоналам.

Зрозуміло, що найбільше голосів «Нашій Україні» дали виборці Мукачевого й Мукачівщини, де були найміцніші позиції команди В.Балоги. У селах результати «Нашої України» і БЮТ були дещо вищими, у містах — трохи нижчими, але тенденція одна й та сама: на першому місці — НСНУ (27,38% у м. Мукачеве і 39,14% — у районі), на другому у районі — БЮТ (15,35%), за ним — Партія регіонів (14,29%), а в місті, навпаки — регіонали випередили бютівців (див. Додатки. *Таблиця 21*). Цікаво, що саме в Мукачевому Блок «Не так!» (власне, СДПУ(о)) отримав чи не найбільший результат по області — 2,18%.

[71] *Федака С.* Закарпаття зі своїм «Києвом» та «Галичиною» — це Україна в мініатюрі // http://news.uzhgorod.ua/novosti/16266/

Парламентські симпатії ужгородської територіальної громади цілком зіставні з аналогічними у Києві. І у столиці країни, і в обласному центрі результат БЮТ приблизно вдвічі переважає результат НСНУ. Партія регіонів набрала практично однаково — 11,76% у Києві і 11,82% в Ужгороді. Таким чином, підтверджується висловлене свого часу редактором газети «Карпатський голос» В.Пі-пашем зауваження, що Закарпаття є Україною в мініатюрі — зі своїм Києвом (Ужгородом), своєю Галичиною (Рахівщиною), Кримом (Берегівщиною).

Вибори 2006 р. показали, що досить високого рівня досяг рівень самоорганізації етнічних спільнот. Показовим у цьому контексті є успіх на виборах до обласної та районних рад Закарпаття двох угорських партій (див. Додатки. *Таблиці 22 і 23*). Так, Партія угорців України (ПУУ) отримала 5 мандатів до обласної ради, 7 мандатів — до Ужгородської, 11 — до Виноградівської, 4 — до Мукачівської, 27 — до Берегівської районних рад, 3 — до Виноградівської, 2 — до Мукачівської, 4 — до Чопської, 3 — до Тячівської, 8 — до Берегівської міських рад (всього 71 депутатський мандат). Демократична партія угорців України (ДПУУ) отримала 4 мандати до обласної ради, 5 — до Ужгородської, 6 — до Виноградівської, 25 — до Берегівської районних рад, 3 — до Тячівської та 6 — до Брегівської міських рад (всього 45 депутатських мандатів). Таким чином, угорська меншина на Закарпатті була гідно представлена в місцевих органах влади в місцях компактного проживання угорців.

Політична програма ДПУУ ґрунтувалася на лояльній до влади позиції з наголосом на принципах побудови демократичної та правової держави з національно-культурною автономією. ПУУ виступала із більш радикальних позицій. Як відзначає у своєму дослідженні Н.Шипка, попри те, що обидві угорські партії приділяють значну увагу формуванню в українському суспільстві атмосфери міжетнічної толерантності та протидії міжнаціональній ворожнечі, сам факт існування угорських національних політичних партій вказує на наявність вагомого конфліктного потенціалу в суспільстві, оскільки національна ідея, яка реалізується через партійно-політичний механізм, тією чи іншою мірою тяжіє до радикальної вимоги самовизначення[72].

[72] *Шипка Н.П.* Угорська національна меншина в Україні як суб'єкт політики. — Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02. — Львів, 2007. — С. 10.

Вибори також показали, що ПУУ має вищий рейтинг серед закарпатських угорців, ніж ДПУУ. Це зумовлено тим, що Товариство угорської культури Закарпаття (утворене в 1989 р.), голова якого М.Ковач очолив Партію угорців України, тривалий час було одним із найпотужніших національно-культурних об'єднань області й України. По-друге, Демократичну партію угорців очолює І.Гайдош, якому угорці довіряють менше, ніж лідеру ПУУ М.Ковачу. Хоча слід відзначити, що І.Гайдош переміг на виборах мера м. Берегове. Успіх угорських партій на виборах до місцевих рад може набути суттєвого резонансу в Україні і вже на майбутніх парламентських і місцевих виборах інтереси національних меншин України будуть представляти ряд політичних партій. Так, представники румунської національної меншини Закарпаття заявили про необхідність створення на всеукраїнському рівні політичної партії, яка б представляла інтереси румунів в органах влади.

Національний склад депутатів обласної, районних і міських рад Закарпаття в цілому відповідає національному складу населення області (див. Додатки. *Таблиця 25*).

Результати виборів депутатів місцевих рад показали, що виборці одних і тих територіальних громад голосували за партії не завжди однаково до обласної та місцевих рад (див. Додатки. *Таблиця 23*). Зокрема, до окремих районних і міських рад пройшли партії, що не подолали виборчий бар'єр на виборах до обласної ради. Так, до Тячівської і Воловецької районних рад були обрані представники блоку «Не так!», у місті залізничників Чопі перемогла галузева партія «Відродження» тощо.

Якщо внаслідок парламентських виборів формується політичне ядро нації, то під час президентських — визначається політичний лідер нації. Однак проблематика індивідуальних і колективних етнонаціональних інтересів під час президентських виборів так само присутня і має регіональні та етнічні особливості. Результати президентських виборчих кампаній 1991–2004 рр. свідчать про певні зміни електоральних симпатій представників територіальних громад Закарпаття.

Під час перших в історії України всенародних виборів населення області продемонструвало цілковиту лояльність чинній на той час владі: вибір закарпатців був майже аналогічний загальноукраїнському — Л.Кравчук переміг із результатом 58%. Такий підсумок виділив Закарпаття з-поміж інших західноукраїнських областей. Найбільшу підтримку Л.Кравчуку надала територіальна громада

Берегівського району, населеного переважно угорцями. Натомість результат висуванця Народного Руху України В.Чорновола на Берегівщині був мінімальним — 12,4% (див. Додатки. *Таблиця 14*).

Ще більшу підтримку у всіх районах Закарпаття Л.Кравчук отримав у 1994 р. під час другого туру виборів Президента України (див. Додатки. *Таблиця 15*). Однак слід зауважити, що на той час Л.Кравчук виступав фактично як кандидат національно-демократичного спрямування.

Під час другого туру виборів Президента України у 1999 р. результати кандидатів як по області загалом, так і у більшості окремих районів також цілком збігалися із усередненим результатом по Західному регіону (див. Додатки. *Таблиця 18*). На Закарпатті упевнену перемогу одержав діючий Президент України Л.Кучма, який, як і Л.Кравчук у 1994 р., фактично змінив електоральне поле. Певний виняток склала територіальна громада Ужгорода, де Л.Кучма набрав 66,27% голосів виборців. Принципово не відрізнялися від загальнообласних і західноукраїнських й результати голосування у Берегівському районі. Таким чином, під час президентських виборів 1999 р. виборці Закарпаття підтвердили свої провладні симпатії. Очевидно, що успіхові Л.Кучми сприяли такі чинники, як вихід до другого туру комуніста П.Симоненка, а також авторитет в області СДПУ (о), яка активно підтримувала Л.Кучму.

Утім, уже наступні вибори Президента продемонстрували зовсім інші тенденції. Головна боротьба під час цієї кампанії велася між опозиційним кандидатом В.Ющенком та чинним прем'єр-міністром В.Януковичем. Результати президентських виборів в області виявилися несподіваними, особливо зважаючи на успіх Блоку В.Ющенка «Наша Україна» у 2002 р. Адже найзахідніша область України за всіма соціологічними опитуваннями мала не відставати за рівнем підтримки опозиційного кандидата від решти західних, а тим більше, центральних областей. Натомість, за офіційними результатами, у першому турі В.Ющенка підтримали 46,8% закарпатців, а В.Януковича — 37,9%. Різниця між ними становила всього 8,9%, або ж 54 тис. голосів[73]. Це найменший рівень підтримки опозиційного лідера в областях, де він переміг у першому турі.

[73] *Гаврош О.* Президентські вибори-2004 на Закарпатті. Регіональна аналітика УНЦПД. Огляд № 71, грудень 2004 року // http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News &file=article&sid=4402&mode=thread&order=0&thold=0

З іншого боку, закарпатці вперше у своїй більшості проголосували за опозиційного кандидата на виборах Президента України, і цей факт також не можна недооцінювати. Відповідь на питання про меншу, ніж очікувалося, підтримку В.Ющенка має три складові. Перша і найочевидніша — це сумнозвісний адмінресурс і фальсифікації. Другою причиною відносного неуспіху опозиційного кандидата стала недостатня обізнаність, особливо мешканців віддалених регіонів Закарпаття, про те, що насправді відбувається в Україні. І третьою причиною є угорська громада, яка у першому турі надала перевагу В.Януковичу. На перший погляд, це дивно, зважаючи на геополітичне орієнтування угорців та румунів на Захід та неприйняття східного вектора. Пояснення тут може бути тільки одне: опозиції не вдалося налагодити зацікавленого діалогу. Регіональний штаб «Нашої України» не знайшов порозуміння з найбільшою організацією угорців — Товариством угорської культури Закарпаття, і вона, по суті, впродовж більшої частини виборчої кампанії не була залучена до роботи. Натомість влада постійно працювала з цими національними групами. Зокрема, В.Януковича підтримував на той час член СДПУ(о) І.Гайдош. До речі, єдиною поїздкою В.Януковича у Західну Україну між другим і третім виборчими турами у 2004 р. був саме візит у м. Берегове, де кандидат зустрічався з виборцями. Його відсутність підсилювалася невисоким рівнем залученості та поінформованості цих етнічних груп у загальноукраїнських справах. Результат не забарився: в угорських селах впевнено переміг В.Янукович, а єдиним районом, де на Закарпатті у першому турі переміг В.Янукович, став саме Берегівський. Хоча відрив від В.Ющенка становив усього 0,5% , або близько 500 голосів[74].

Між першим і другим туром ситуація дещо змінилася. Головним фактором стало те, що В.Ющенко вийшов у лідери, і люди відчули реальність зміни влади, про що до того мало хто вірив. Змінилося і висвітлення кампанії опозиційного лідера на центральних телеканалах. Присутність В.Ющенка на телебаченні значно зросла. Це все вплинуло на психологічний стан виборців.

Другим фактором зміни результатів виборів стало те, що команда опозиційного кандидата спромоглася максимально нейтралізувати

[74] *Гаврош О.* Президентські вибори-2004 на Закарпатті. Регіональна аналітика УНЦПД. Огляд № 71, грудень 2004 року // http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News &file=article&sid=4402&mode=thread&order=0&thold=0

фальсифікації на рівні області. Як наслідок, результати у другому турі на окремих дільницях були протилежні першому.

І третім фактором стало залучення до виборчої кампанії опозиційного кандидата Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) — найбільшої громадської організації угорської меншини Закарпаття, членом якої є кожен четвертий місцевий угорець. Крім того, Товариство угорської культури Закарпаття за своїм ідеологічним вектором загалом було близьким до правоцентристських сил і в останні роки перебувало в опозиції до обласної влади.

Голова Товариства угорської культури Закарпаття М.Ковач у Києві привселюдно підписав угоду з В.Ющенком про співпрацю на виборах і після них. Прикметно, що на підписання угоди з Угорщини спеціально прилетів колишній прем'єр-міністр Угорщини В.Орбан, який користується великим авторитетом не лише у себе на батьківщині, але й серед закарпатських угорців.

Таким чином, перед другим туром до агітаційної роботи та контролю за виборами долучилася впливова організація угорців, яка взяла на себе роботу в угорських селах. У підсумку там вдалося якщо не переломити ситуацію на користь В.Ющенка, то, принаймні, мінімізувати перевагу В.Януковича.

Усі вищезгадані дії тою чи іншою мірою принесли результат і перемога В.Ющенка в другому турі виглядала переконливіше. Якщо в першому турі за нього проголосували 46,8% виборців, то в другому рівень підтримки виріс до 55%. Показово, що тепер В.Ющенко виграв в усіх шести закарпатських округах, всюди набравши понад 50%. Зокрема, в окрузі з центром у м. Берегове за В.Ющенка віддали голоси 54% виборців, за В.Януковича — 40% (у першому турі, відповідно, 41,7% і 42,3%)[75].

Утім, подальший перебіг подій під час президентських виборів 2004 р. вийшов за рамки суто виборчої кампанії. В результаті Верховний Суд України прийняв історичне рішення про проведення так званого третього туру виборів, який і визначив переможця.

Остаточні результати виборів Президента України на Закарпатті (див. Додатки. *Таблиця 20*) засвідчили підтримку В.Ющенка 67,45% представників територіальних (а у їх складі й етнічних)

[75] *Гаврош О.* Президентські вибори-2004 на Закарпатті. Регіональна аналітика УНЦПД. Огляд № 71, грудень 2004 року // http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News &file=article&sid=4402&mode=thread&order= 0&thold=0.

громад області. Разом із тим, кандидат у Президенти України В.Янукович отримав суттєву підтримку у Берегівському (38,89%), Тячівському (37,92%) і Хустському (43,9%) районах.

Очевидно, що значну роль у такому досить високому рівні підтримки В.Януковича на Закарпатті відіграла позиція угорської меншини. Зіграла свою роль і відкрита підтримка В.Януковича Українською православною церквою Московського патріархату. Ця конфесія є найбільшою на Закарпатті. Хустський і Тячівський райони, де В.Янукович дістав досить суттєву підтримку у третьому турі, відомі сильною позицією саме цієї конфесії.

Таким чином, хід і результати президентської кампанії 2004 р. на Закарпатті свідчать про зростання ролі етнічної складової у процесі реалізації представниками територіальних громад своїх конституційних прав. Тенденція, започаткована у 2004 р., розвинулася під час парламентських виборів 2006 р, коли у виборах депутатів обласної ради взяли участь дві угорські партії.

Отже, починаючи з 2004 р., угорська меншина Закарпаття дедалі виразніше займає власну нішу у політичному спектрі області. Якщо до 2004 р. відзначалася більш провладна орієнтація представників угорської меншини, то після обрання В.Ющенка Президентом України щораз виразнішою стає орієнтація закарпатських угорців на політичні сили, що опонують чинному Президенту України.

Таким чином, ми можемо констатувати, що протягом досліджуваного періоду у територіальних громадах Закарпаття сформувалися потенційно ефективні механізми політичної участі як засіб реалізації державної етнонаціональної політики та індивідуальних і групових інтересів представників різних етнічних груп населення. Зокрема, як показали парламентські вибори 2006 р., досить високим був рівень самоорганізації угорської спільноти. Разом з тим, запровадження пропорційної системи обрання представницьких органів місцевого самоврядування певною мірою зневажує конституційними правами територіальних громад, у тому числі етнічних груп у їх складі, на користь осередків політичних партій. Тому, цю систему необхідно змінити на таку, що відповідатиме Основному Закону держави.

Для виправлення ситуації, що призвела до ускладнення комунікації між громадою і органами самоврядування у зв'язку з введенням нової виборчої системи на місцевих виборах, можна запропонувати два варіанти дій: відновити чинність норм виборчого

законодавства про місцеві вибори, які діяли до 2004 р., (відновити мажоритарну систему); або адаптувати нову виборчу систему до реалій муніципальної політики. Сьогодні повернення до старої виборчої системи на місцевому рівні є утопічним та й не зовсім раціональним кроком, більш реалістичним видається вдосконалення правового регулювання процесу формування представницьких органів самоврядування та оптимізація статусу депутата місцевої ради. Першим кроком має стати подання до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про відповідність нормам Конституції України частин III–VII Ст. 2 Закону «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів». На думку судді Конституційного Суду України В.Кампо вирішенню окремих питань вдосконалення взаємовідносин між територіальними громадами та місцевою владою могла б сприяти ідея проведення проміжних місцевих виборів, коли кожні 2,5 роки обиралася б половина депутатського корпусу місцевих рад. Це підвищило б активність політичних партій на місцевому рівні та дозволило б більш ефективно адаптувати депутатський корпус до здійснення ним своїх повноважень[76].

Етнополітична специфіка Закарпаття проявляється також у наявності в області досить серйозних автономістських прагнень. По суті, Закарпаття є другим після Автономної Республіки Крим регіоном України, де відбулися референдуми з приводу надання автономії. Щоправда, на відміну від Криму, їх результати не були втілені у життя, хоча відповідні спроби час від часу мають місце. До прикладу, 6 березня 1992 р. Закарпатська облрада вирішила просити Верховну Раду України прийняти закон про спеціальну адміністративну територію Закарпаття та визнати національність «русин»[77]. Позитивного рішення з цього приводу органи державної влади України не прийняли. Мірою включення закарпатської владної еліти до загальнодержавних процесів з її боку ідея адміністративно-територіальної автономії проголошується рідше. Натомість головним провідником автономістських ідей стають русинські організації.

У березні 1992 р. русинофільський рух оформився політично у вигляді Підкарпатської республіканської партії, що серед

[76] *Кампо В.М.* Назв. праця. — С. 142.

[77] *Адамович С.* Проблема автономії Закарпаття та політичне русинство у незалежній Україні // Людина і політика. — 2004. — №4. — С. 13.

цілей мала: 1) утворити незалежну нейтральну Республіку Підкарпатську Русь за типом Швейцарії; 2) дістати повну політичну та економічну незалежність. Голова партії В.Заяць своїми виступами у пресі підтвердив, що стратегія і тактика руху за «Карпатську республіку» визначатимуться ситуативними розрахунками — геополітичними змінами, орієнтацією на панславізм і координацію дій із проросійськими і великодержавними силами в країнах СНД, апеляцією до міжнародного правозахисного руху та до іноземних урядів[78].

Зміщення акцентів у бік політичних вимог серед русинських провідників спричинило до відсіву деяких його прихильників. Водночас серед інших русинофілів посилилися радикальні погляди. У травні 1993 р. активісти Товариства карпатських русинів і Підкарпатської республіканської партії сформували Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі (ТУПР). Його створення було неоднозначно сприйняте більшістю облради. Навіть русинські активісти В.Сарканич, І.Талабішка вважали, що створення ТУПР відбулося завдяки діяльності спецслужб з метою дискредитації русинства[79].

У 1992 р. представники радикальних русинських організацій змогли донести свої вимоги до Конгресу США та З'їзду народних депутатів Росії. Російських парламентарів вдалося переконати у необхідності створення у Верховній Раді Росії депутатської групи для вивчення обставин ліквідації у 1946 р. автономії Закарпаття.

У грудні 1994 р. «міністр закордонних справ Республіки Підкарпатська Русь (РПР)» Т.Ондик звернувся до Б.Єльцина із закликом скасувати договір 1945 р. між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну. Ціною підтримки Б.Єльцина міг би стати вступ РПР до СНД. Паралельно прем'єр-міністр самопроголошеної РПР І.Туряниця звернувся до президентів США та Угорщини з меморандумом «Волю і демократію Закарпаттю», у якому звинуватив український уряд у політиці асиміляції і нищення русинів і угорців[80].

Русинські організації наполегливо домагалися втілення результатів референдуму й від української влади. У 1994 р. через Організацію непредставлених Народів і Націй (заснована у 1991 р.) зверталися до Президента Л.Кучми з пропозицією відновити статус

[78] *Майборода О.* «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму. — К.: Києво-Могилянська академія, 1999. — С. 10.

[79] *Адамович С.* Назв. праця. — С. 14.

[80] Літературна Україна. — 1997. — 6 лютого.

Підкарпатської Русі як автономної республіки в складі України[81]. Наступного року ТУПР оприлюднив заяву на адресу Президента України Л.Кучми, в якій вимагав кодифікувати національність «русин» і русинської мови, визнання результатів референдуму (у плані надання автономії). Насамкінець, заява містила досить зухвалу вимогу визначити час переговорів між урядом України і ТУПР для розробки договору про розмежування повноважень і функцій державних і республіканських органів влади[82]. У жовтні 1996 р. Регіональна нарада Організації Непредставлених Народів і Націй ухвалила спеціальну резолюцію «Про статус Автономної Республіки Підкарпатської Русі і право вільного національного самовизначення русинів».

Спалахи активізації діяльності русинських організацій часто збігалися у часі із загальнодержавними процесами. Зокрема, це було пов'язано із прийняттям Конституції України. 26 січня 1996 р. група русинських активістів (І.Туряниця, Ю.Думнич, П.Годьмаш) звернулася з позовною заявою до Верховного Суду України. Позовні вимоги зводилися до необхідності врахування у Конституції факту юридичного існування Закарпатської автономної республіки і визнання недійсним указу Президії Верховної Ради УРСР «Про утворення Закарпатської області у складі Української РСР» від 22 січня 1946 р.[83].

Черговий раз русинський рух активізувався у зв'язку із всеукраїнським переписом населення у грудні 2001 р. В області поширювалися листівки із закликом записуватися русинами. А Закарпатська облрада 13 серпня 2001 р. звернулась із листом до Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин Верховної Ради. У листі з посиланням на Закон України «Про національні меншини в Україні» було зазначено, що русини є відмінною від українців національністю і на цій підставі національність «русин» повинна увійти до держреєстру під час перепису населення[84]. Під час перепису населення 10200 осіб записали

[81] Обращение ОНК // Подкарпатская Русь. — 1994. — 17 ноября.

[82] *Майборода О.* «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму. — С. 12.

[83] Від Автономної Підкарпатської Руси до Суверенної Закарпатської України. — Ужгород, 1996. — С. 18.

[84] Про стан русинського руху в Закарпатській області // Руснацький світ. — Вип. 2. — Ужгород, 2001. — С. 138–140.

себе русинами, що, на думку активістів руху, дало підстави вважати їх окремим народом.

У 2003 р. приводом до активізації русинства стало святкування 200-річчя з дня народження О.Духновича. Користуючись нагодою, Товариство карпатських русинів звинуватило жителів сусідніх прикарпатських областей у тому, що вони зайняли усі керівні посади, і виступило із закликом, «што би ніко із чужих не командував на нашій землі і доводив би нам народ до бідноти». Крім того, було започатковано пропагандистську кампанію, засновану на опублікованій у газеті «Карпатський євроміст» статті І.Попа «Умертвленный европеизм и утаенное политическое предательство». Суть кампанії звелася до звинувачення української влади у нещадному грабуванні природних ресурсів краю[85]. Справжні причини активізації політичного русинства у 2003 р. полягають у тому, що саме в цей час у владних коридорах активно обговорювалася ідея утворення 7 макрорегіонів на основі територіально-виробничої доцільності. У русинських організацій відродилися страхи, що утворення Карпатського регіону у межах Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької та Закарпатської областей означатиме ліквідацію окремого Закарпаття. Незгоду з подібними планами 17 серпня 2003 р. висловив Сойм карпатських русинів. Він спільно з кількома організаціями опозиційних тодішній владі партій прийняв звернення до голови облради М.Андруся, Президента України, Верховної Ради та Уряду. У ньому містилося застереження від спроб ліквідації Закарпатської області і приєднання її до Карпатської області, а також вимога при розгляді адміністративно-територіальної реформи визначити Закарпатську область як окрему адміністративно-територіальну одиницю, враховуючи волю виборців на референдумі 1 грудня 1991 р.[86].

Зверталися представники русинських організацій і до Президента України В.Ющенка у 2005 р. Так, Б.Саркинич, голова Свалявського товариства Підкарпатських Русинів, звернувся до Президента України, а також до керівництва Європейського Союзу із листом, у якому вкотре наголосив на тому, що українською владою нехтуються результати референдуму 1991 р. Загалом

---

[85] *Адамович С.* Назв. праця. — С.16.

[86] Звернення «Про врахування специфіки Закарпаття у майбутній адміністративно-територіальній реформі» // Руснацький світ. — Т. 3. — Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2003. — С. 81–82.

це звернення повторює безліч інших, але має й певні нові моменти: «Якщо Ви вважаєте, що ми, русини, неправі — дозвольте провести референдум (як у Чорногорії), то побачите, чи бажає корінний народ Закарпаття жити в Україні без права на визнання своєї національності, мови та автономії, але під контролем Євросоюзу!» На наш погляд, цю заяву можна розцінювати як спробу вивести русинське питання на міжнародний рівень навіть ціною порушення територіальної цілісності України.

Мірою включення Закарпаття у загальноукраїнські політичні процеси активісти русинського руху опинилися на маргінесі політичного життя області, оскільки питання автономії Закарпаття не цікавили жодну з провідних загальноукраїнських партій. Однак при нагоді вони намагалися використовувати політичну кон'юнктуру у власних цілях.

Президентська кампанія 2004 р. проходила безпрецедентно напружено і брудно, а максимальне протистояння вилилося у «помаранчеву революцію». Команда кандидата у Президенти В.Януковича для мобілізації свого електорату вдалася до закликів федералізації України. Для автономістів Закарпаття з'явилася нагода домогтися свого. Та цього разу, попри надзвичайне загострення суспільно-політичної ситуації у краї, вектори автономістських настроїв розійшлися. Голоси різних русинських організацій розділилися майже діаметрально. Радикально налаштовані опинилися у меншості. Тон і зміст документів, ухвалених наприкінці 2004 р., дозволяє умовно розділити їхніх авторів на поміркованих і радикалів. До перших належать члени Ужгородського і Великоберезнянського товариств карпатських русинів, Ужгородського відділення товариства ім. О.Духновича, товариства русинської інтелігенції Закарпаття. У їхній спільній заяві, прийнятій 8 грудня 2004 р., наголос робився на підтримці опозиційного кандидата В.Ющенка. Кількома днями раніше із документом, який свідчив про підтримку провладного В.Януковича, виступили лідери «радикалів» (Общества Кирила і Мефодія, Сойму підкарпатських русинів, організації «Підкарпатська Русь України», обласного товариства ім. О.Духновича). Їхню заяву планувалось озвучити на сумнозвісному з'їзді у Сєвєродонецьку. «Поміркована» засудили заяву «радикалів», водночас, не відмовляючись від розгляду питання про надання області автономного статусу[87].

[87] *Бедзір В.* Автономізація відкладається // Україна і світ сьогодні. — 2004. — 18–24 грудня.

До цього питання вони пропонували повернутись після обрання легітимного Президента і подолання політичної кризи.

Політична нестабільність останніх років і розбалансованість системи державної влади створили сприятливі умови для нової актуалізації питання автономії Закарпаття. В умовах загальноукраїнської політичної кризи, коли в державі відбувається так зване «перетягування повноважень» різними гілками влади, русинським ідеологам вдалося реалізувати одну з своїх цілей. 7 березня 2007 р. сесією Закарпатської обласної ради було ухвалено рішення про внесення національності «русин» до переліку національностей Закарпатської області. 71 депутат облради із 75 проголосували за це рішення[88]. Головним ініціатором цього кроку облради став відомий громадський діяч Є.Жупан, який є депутатом облради п'яти останніх скликань (цього разу від блоку «Наша Україна»). Він і ще декілька членів облради, що називають себе русинами, робили спробу проведення такого рішення і раніше — в 1992, 1996 і 2006 рр. Головним аргументом під час ухвалення цього рішення було те, що понад 10 тис. закарпатців під час останнього перепису населення назвалися русинами. Показово, що рішення Закарпатської облради вітав головний кримський комуніст Л.Грач. Натомість, О.Майборода вважає ініціативу закарпатських русинів політичною спекуляцією: «В українській народності є так звані субетноси, такі як лемки, бойки, гуцули. Русини — це теж субетнос, але вони намагаються довести, що вони окрема нація. У 2001 р., коли був перепис населення, практично всі закарпатці назвали себе українцями, і серед них тільки 10 тис. назвали себе русинами. При цьому ще невідомо, чи вважають вони себе русинами, або русинами і українцями одночасно. Це просто політична спекуляція на ґрунті подвійної ідентифікації. З економічної точки зору це вигідно місцевим властям, для яких це інструмент для отримання контролю над ресурсами регіону. Адже якщо виділити жителів Закарпаття в окремий етнос, то можна вимагати особливі привілеї і статус для області»[89]. Також таке рішення облради може зіграти на користь деяких сил у Російській Федерації, які зацікавлені у створенні поясу нестабільності на території України.

[88] Русины признаны коренной национальностью в Закарпатье: интервью председателя Народного парламента подкарпатских русинов, настоятеля кафедрального Крестовоздвиженского собора в Ужгороде протоиерея Димитрия Сидора // http://www.otechestvo.org.ua/main/ 20073/916.htm

[89] Закарпатские русины требуют национальности // http://www.eizvestia.com/articles/43/0/ 11166/

В умовах внутрішньої кризи в СРСР, демонтажу адміністративно-бюрократичної системи соціалізму в країнах Східної Європи серед угорського населення краю наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. поширився рух за зміну становища, створення кращих умов для їх всебічного розвитку. Активізація такого руху була спричинена проголошенням незалежності України в 1991 р. та прийняттям Закону України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.). З метою практичної реалізації результатів місцевого референдуму 1 грудня 1991 р. керівництво Бререгівського району розробило проект Закону України «Про Угорський автономний територіальний округ»[90]. Проект Закону визначав Угорський автономний територіальний округ (УАТО) як адміністративно-територіальне утворення у складі Закарпатської області України, яке має особливий правовий статус, що ґрунтується на принципах: 1) національно-територіального та культурного самоврядування; 2) господарсько-економічної самостійності та права вибору її реалізації, самофінансування; 3) розмежування компетенції загальнодержавних органів та органів УАТО. Відповідно до законопроекту УАТО визначався як форма територіального самоврядування в адміністративних межах Берегівського району, в якій населення області здійснює свої права та обов'язки відповідно до Конституції України та чинних законів. Ст. 7 Проекту передбачала використання угорської мови на рівні з державною мовою в роботі державних органів, громадських об'єднань, підприємств, установ і організацій Округу. Органами місцевого самоврядування визначалися: Народна Рада Округу, народні ради у місті, селищі та селах УАТО. Спеціальна норма проекту була присвячена гарантованому представництву Округу у Верховній Раді України та у Закарпатській обласній раді.

Проект Закону був схвалений районною радою[91]. Однак наприкінці 1992 р. сесія обласної ради відхилила питання утворення автономного округу як таке, що недостатньо підготовлене. Депутати-угорці демонстративно покинули зал засідань. Ради наступних скликань Берегівського району до розгляду цього питання також не поверталися.

[90] Проект Закону України «Про Угорський автономний територіальний округ» // Вісник Берегівщини. — 1992. — 22 лютого.

[91] Рішення XXIII сесії XXI скликання Берегівської районної Ради народних депутатів від 28 квітня 1992 р. «Про проект Закону України «Про угорський автономний округ» // Вісник Берегівщини. — 1992. — 7 травня.

Правління ТУКЗ обрало нові методи боротьби за створення автономного округу: почало діяти через керівні кола Угорської Республіки. Саме тому під час україно-угорських переговорів незмінно ставилося питання про становище угорців Закарпаття та їхньої вимоги автономного округу.

У наступні роки на Закарпатті відбулися суттєві зрушення у задоволенні потреб національних меншин, внаслідок чого вимоги щодо утворення угорського автономного територіального округу стали звучати не так часто.

Після прийняття у 1997 р. нової редакції Закону України «Про вибори народних депутатів України», який встановлював нову пропорційно-мажоритарну виборчу систему, був утворений виборчий округ № 72 з центром у м. Берегове, який включав місця компактного проживання угорців в інших районах області, що підвищило рівень політичної активності угорських територіальних громад. Однак центральна влада Української держави твердо стояла на позиціях неприпустимості утворення автономних територіальних одиниць.

Починаючи з 2000 р. у ЗМІ набуває розголосу ідея створення Притисянського району, що була висловлена у листі народного депутата України М.Ковача до Президента України Л.Кучми, радника Президента України В.Литвина, голови обласної Ради І.Іванчо. У ньому йшлося про те, що громадяни України угорської національної меншини представлені в місцевих органах виконавчої влади та на держслужбі у значно меншій кількості, аніж це мало б випливати з їхньої частки у складі населення Закарпатської області. Більш повна реалізація прав та зберігання традиційного національного середовища громадян України угорської національності стануть можливими лише за умов створення у складі Закарпатської області окремої адміністративно-територіальної одиниці — Притисянського району.

Утворення нової адміністративно-територіальної одиниці мало відбутися за рахунок включення до її складу населених пунктів Берегівського району, який припинив би своє існування, і сіл з угорським населенням, розташованих на прилеглих територіях Ужгородського, Мукачівського та Виноградівського районів. Центром мало стати м. Берегове. Кількість населення становила б близько 155 тис. осіб, з них 112 тис. — угорської національності (75%). До району були б віднесені 58 сільрад, 94 населені пункти. Пропозиція М. Ковача неоднозначно була сприйнята як

населенням краю, так і органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями. Ряд керівників адміністрацій та органів місцевого самоврядування угорської меншини були обурені тим, що М.Ковач, не порадившись з ними, виніс зазначену пропозицію на розгляд громадськості та вищих органів виконавчої влади України[92].

Слід зауважити, що створення такого району активно підтримувалося політичними партіями та урядом Угорської Республіки. На X засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (3-4 квітня 2001 р.) угорська сторона запропонувала записати в протоколі засідання, що «українська сторона в рамках адміністративної реформи повинна підтримати пропозицію Товариства угорської культури Закарпаття щодо створення Притисянського району». Питання створення угорського округу досить бурхливо обговорювалося і в угорському парламенті, зокрема, звучали непоодинокі претензії до Президента А.Гьонца та Міністра зовнішніх справ Угорщини Ж.Немета у зв'язку з тим, що вони недостатньо активно на державному рівні підтримують пропозицію ТУКЗ[93].

Контраргументи української сторони були такі:

По-перше, нова адміністративно-територіальна одиниця не володіє достатнім промисловим потенціалом і може функціонувати лише за рахунок державних дотацій.

По-друге, ускладнилося б оперативне управління 98 селами та 58 сільрадами із центру в м. Берегове.

По-третє, не всі угорці схвально сприймають ініціативу голови ТУКЗ, народного депутата України М.Ковача.

По-четверте, така адміністративна реформа призведе до територіальних змін і в інших районах області.

По-п'яте, створення такої одиниці потенційно може спричинити загострення міжетнічних стосунків між українцями та угорцями.

Отже, з приводу автономістських прагнень на Закарпатті можна зробити наступні узагальнення. Проведення у 1991 р. референдуму

---

[92] Відкритий лист Президенту України Л.Кучмі від народного депутата України М.Ковача // Вісник Берегівщини. — 2002. — 12 лютого.

[93] *Берені А.* Суспільно-політичне становище та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпатської області (1991–2004 рр.) / Дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / Спеціальність 07.00.01 — історія України. — С. 91–92.

стосовно автономного статусу Закарпаття не є ані виключно витвором активістів русинського руху, ані лише компартійно-номенклатурним проектом. Водночас під впливом збігу політичних обставин та інтересів ідея автономії об'єднала щирих русинів і верстви, орієнтовані на комуністичні ідеали або Росію. Активна спільна агітація, у тому числі й за надання Закарпаттю особливого статусу у складі Української держави, привернула до цієї ідеї значну частину місцевого населення, що й зумовило результати референдуму про самоврядність області.

На сьогодні апеляції до автономії не переконують закарпатське населення в економічній самодостатності області, у спроможності налагодити своє життя поза загальноукраїнськими проектами. Залежність від решти України в екстремальних ситуаціях (на кшталт повеней) ще більше зміцнює українську ідентичність закарпатців.

У той же час, як свідчить аналіз документів (зокрема, звернень до центральних органів влади України), результати того референдуму стали для русинських активістів своєрідним джерелом, до якого вони постійно звертаються у пошуках аргументів на користь своїх вимог.

Відносно проблеми самовизначення угорської національної меншини, варто звернути увагу на такі моменти. По-перше, питання про утворення УАТО було актуалізоване саме у той час, який дістав назву «параду суверенітетів». Тому цілком природно, що в таких умовах керівництво щойно утвореної Української держави не могло підтримати реалізацію подібного проекту. По-друге, для реалізації проекту УАТО чи Притисянського району потрібні суттєві доопрацювання в українському законодавстві. По-третє, в 1991 р. рішення про утворення УАТО приймалося на основі результатів референдуму громадян Берегівського району, а проект Притисянського району — це ініціатива голови ТУКЗ М. Ковача та певних політичних сил в Угорській Республіці. По-четверте, питання угорської територіальної автономії актуалізується під час проведення адміністративної реформи в Україні, яка включає і прийняття закону «Про адміністративно-територіальний устрій України».

***

Підсумовуючи розгляд питань, пов'язаних із етнонаціональною складовою політичних відносин на Закарпатті, відзначимо наступне.

Етнонаціональні аспекти політичних відносин на Закарпатті простежуються шляхом виявлення регіональних особливостей функціонування таких елементів представницької демократії, як політична участь, електоральні уподобання представників територіальних і етнічних громад. Крім того, етнонаціональний контекст політичних відносин на Закарпатті простежується у формуванні і формалізації автономістських настроїв.

За роки незалежного існування України на Закарпатті в цілому сформувалися потенційно ефективні механізми політичної участі як засіб реалізації державної етнонаціональної політики та індивідуальних і групових інтересів представників різних етнічних груп населення. Разом з тим, на Закарпатті не вдалося уникнути суттєвих диспропорцій у представленості різних територіальних громад у владних інститутах, спричинених запровадженням пропорційної системи виборів до місцевих рад.

Аналіз фактичних даних про кількість виборців і місце постійного проживання депутатів Закарпатської обласної ради свідчить, що 137,5 тис. (15% від загальної кількості виборців області) членів територіальних громад (а також етнічних громад, що входять до їх складу) чотирьох з 13 районів Закарпаття не отримали своїх представників у депутатському корпусі обласного рівня.

Але й у районах, що отримали своїх представників у обласній раді, ситуація неоднозначна. Результати розрахунку кількості виборців, що припадає в середньому на одного депутата по області в цілому, а також по районах і містах, засвідчують суттєві відмінності у рівні представництва територіальних громад в обласній раді.

Етнополітичний аспект даної ситуації полягає у тому, що на сьогодні порушується право громадян, які належать до тієї чи іншої територіальної (а отже, і етнічної) громади, обирати своїх представників до органів місцевого самоврядування без будь-яких обмежень за етнічною ознакою.

Важливим показником етнополітичної ситуації є електоральна поведінка громадян, зокрема тоді, коли простежується взаємозв'язок належності до тієї чи іншої етнічної групи і електоральних уподобань.

У цьому контексті Закарпаття має помітну специфіку на загальнодержавному тлі. Електоральна поведінка закарпатців цілком особлива. Вона далека як від радикалізму, так і від цілковитої байдужості, беззаперечної підтримки влади. Результати виборчих кампаній на Закарпатті не завжди збігаються із усередненими по Україні, але часто були близькими до них.

Крім того, специфіка електоральної поведінки населення Закарпаття зумовлена етнічним складом населення окремих територіальних громад. Так, результати голосування у місцях компактного проживання національних меншин, зокрема, угорців і румунів, певним чином відрізняються від загальнообласних.

Етнополітична специфіка Закарпаття проявляється також у наявності в області досить серйозних автономістських прагнень. По суті, Закарпаття є другим після Автономної Республіки Крим регіоном України, у якому відбулися референдуми з приводу надання автономії. Щоправда, на відміну від Криму, їх результати не були втілені у життя.

Автономістські прагнення на Закарпатті мали кілька вимірів. По-перше, це ідея адміністративної автономії у межах області, головними прихильниками якої були представники радянської партійної номенклатури початку 1990-х рр.

По-друге, це також надання автономії області в інтерпретації представників русинських організацій, які на користь своїх вимог наводили аргументи історичного і етнічного характеру. На певному етапі їхні цілі збіглися і, як наслідок, в області відбувся референдум стосовно надання автономії.

По-третє, це прагнення угорської меншини здобути власну автономію на територіях компактного проживання угорців.

Хоч результати референдумів щодо надання автономії Закарпаттю і утворення угорського автономного округу так і не були втілені у життя, вони стали чи не найголовнішим аргументом, до якого дотепер постійно апелюють автономісти.

Таким чином, по суті, в етнополітичному вимірі Закарпаття представляє Україну в мініатюрі — зі своїм Києвом (Ужгородом), своєю Галичиною (Рахівщиною), Кримом (Берегівщиною). Тому досвід, набутий у Закарпатті, є надзвичайно актуальним для України в цілому.

Слід відзначити й таку особливість Закарпаття, як досить тісне переплетіння політичних і національно-культурних інтересів. Діяльність багатьох національно-культурних товариств Закарпаття

досить тісно пов'язана із політичною діяльністю (наприклад, Демократична ліга у 1990-х рр., або співпраця ТУКЗ і Партії угорців України, починаючи із 2005 р.). Але основною сферою діяльності національно-культурних товариств все-таки є збереження національної самобутності народів, що населяють Закарпаття, та забезпечення їхніх культурних потреб.

§3. Специфіка етнокультурних та етноконфесійних процесів

В умовах становлення сучасних демократичних відносин, пошуку світоглядних засад Української держави та оптимальних моделей трансформації українського суспільства особливого значення набувають ментально-психологічні, світоглядні, ціннісно-нормативні, духовні та інші умови його функціонування, об'єднуючою основою яких є культура міжетнічного спілкування. Саме остання забезпечує нерозривність національних традицій, органічне функціонування ціннісних орієнтацій, створює атмосферу толерантності і терпимості, сприяє гармонізації взаємовідносин між етноспільнотами, консолідації нації та відкриває перспективу її самореалізації.

Сформована за роки незалежності нормативно-правова база створила надійне підґрунтя для гармонійного поєднання інтересів усіх етнонаціональних компонентів українського суспільства, рівних умов для їхньої активної участі в державотворчих процесах, забезпечення балансу і потреб розвитку як етнічної більшості, так і етнічних меншин.

Права громадян — представників різних національностей, а також гарантії цих прав, у тому числі і в культурно-освітній сфері, зафіксовані в Конституції України (1996 р.), законах України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), «Про громадянство» 1991 р.), «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про інформацію» (1992 р.), «Про радіо і телебачення» (1993 р.), «Про освіту» (1991 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), «Про місцеве самоврядування» (1997 р.), Концепції розвитку культур національних меншин України (1995 р.); міжнародно-правових актах — «Загальній декларації прав людини» (1948 р.), «Рамковій конвенції

про захист національних меншин» (ратифіковано Верховною Радою України 9 грудня 1997 р.), «Європейській хартії регіональних мов або мов меншин» (2003 р.) та деяких ін. Також національним законодавством беруться до уваги такі документи, як Гаазькі рекомендації з прав національних меншин на освіту (1996 р.) та Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (1998 р.). Крім цього, чинне законодавство України передбачає захист прав національних меншин шляхом укладення міждержавних договорів та угод. Такі договори або угоди наша країна уклала з Російською Федерацією, Угорщиною, Польщею, Словаччиною, Румунією, Молдовою, Литвою та іншими країнами.

За оцінками таких авторитетних міжнародних організацій, як ООН, РЄ, ОБСЄ, українське законодавство щодо захисту прав національних меншин відповідає принциповим засадам і основним вимогам міжнародно-правових стандартів у цій сфері [94].

Сьогодні ми маємо всі підстави стверджувати, що одним із найвагоміших здобутків Української держави в роки незалежності є стабільність міжнаціональних відносин, відсутність гострих широкомасштабних конфліктів та протистоянь, хоча випадки спалахів міжетнічного невдоволення все ще трапляються.

Подальше формування поліетнічного суспільства потребує врахування як етнічної самоідентифікації, так і формування сучасної нації у розумінні її як громадянського співтовариства. Значне місце у цьому процесі посідають громадські організації і, насамперед, національно-культурні товариства (НКТ). Адже, виконуючи роль соціальних посередників між групами виразників різних інтересів і урядовими структурами, між громадянським суспільством і державою, вони спрямовують свою діяльність «на розвиток міжнаціональних відносин, відродження і розвиток національних культур, задоволення духовних запитів іноетнічного населення» [95].

Процес організаційного оформлення національно-культурних товариств розпочався в Україні наприкінці 1980-х рр. XX ст. в умовах перебудови і гласності. Спочатку вони функціонували

---

[94] *Табачник Д., Попов Г., Пилипенко Т.* Національні меншини України: етнокультурний вимір. — К.: Етнос, 2007. — С. 4.

[95] *Антонюк О.* Культурно-національні товариства // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Інститут держави і права ім. В.Корецького НАН України / Відп. ред. Ю. Римаренко. — К.: Довіра, Генеза, 1996. — С. 527.

на базі українських товариств дружби і культурних зв'язків із закордонням, використовуючи їх приміщення і кошти. Але на противагу таким офіційним товариствам, що перебували під контролем компартійних структур, почали засновуватися альтернативні об'єднання, на чолі яких постали представники творчої інтелігенції, учасники правозахисного руху, окремі дисиденти і навіть господарники. Ареною їх діяльності стали, насамперед, міста Київ, Львів, Донецьк, Одеса, Дніпропетровськ, Ужгород, Сімферополь[96].

Головною метою створюваних національно-культурних товариств стало згуртування представників національних меншин навколо спільних етнічних інтересів, національної ідентифікації на основі таких чинників, як спільність мови, історичних традицій та пам'яті. Організаційне оформлення товариств супроводжувалося розробленням основоположних документів — положень, програмових засад, формуванням керівних органів, реєстрацією в Міністерстві юстиції України.

Кількість національно-культурних товариств швидко зростала. Якщо на кінець 1991 р. в Україні було зареєстровано 150 НКТ, то нині, за даними Державного комітету України у справах національностей та релігій, діє близько 1200, з яких 37 мають всеукраїнський статус[97].

На початковому етапі майже всі національно-культурні товариства зіткнулися з однаковими проблемами: відсутність приміщень і коштів для роботи, скептичне ставлення працівників владних структур до їх ініціатив і пропозицій. Розширення діапазону проблем, що їх вирішували національно-культурні товариства, продиктувало необхідність утворення координуючого органу. Ним стала Рада національних товариств України, створена 1989 р. У лютому 1993 р. Рада набула статусу представницького органу національних товариств. Водночас вона стала дорадчим органом при Міністерстві в справах національностей та міграції, беручи активну участь у підготовці документів, інформаційних та інструктивних матеріалів, вносячи конкретні пропозиції від тих чи інших національних товариств[98]. Сьогодні відбувається процес рефор-

[96] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. — К.: ІПіЕНД НАН України, 2000. — С. 307.

[97] *Табачник Д., Попов Г., Пилипенко Т.* Назв. праця. — С. 37, 40.

[98] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. — С. 308.

мування Ради, відпрацьовується нова редакція положення про неї та її склад[99].

Особливо високий рівень самоорганізації національних меншин спостерігається у Закарпатській області. Станом на 2005 р. тут діяло 128 громадських організацій національних меншин. З них — 28 угорських, 10 російських, 4 румунських, 6 словацьких, 11 німецьких, 35 циганських (ромських), 4 єврейських, 1 польська, 2 вірменські, 1 білоруська, 1 чеська, 1 болгарська, 1 австрійська, 19 русинських, 2 грецькі, 2 азербайджанські. 28 організацій мають обласний статус, 72 — міський, 8 — районний, 9 — селищний[100]. Головною метою їх діяльності є відродження і розвиток національної культури, рідної мови, традицій, духовне та національне збагачення тощо. За їх ініціативою створюються театри, школи, культурні центри, проводяться фестивалі та мистецькі конкурси.

Найчисельнішим і найвпливовішим національно-культурним товариством угорської меншини області є Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ), створене в 1989 р. ТУКЗ має за мету відстоювати правові та конституційні гарантії збереження ідентичності угорців, розвитку їхньої освіти, мови та культури. Вже в 1993 р. товариство об'єднувало 28 тис. членів[101]. Станом на 2005 р. їхня кількість становила 42 тис. осіб[102]. Фінансується товариство з членських внесків, пожертвувань, а також благодійними фондами Угорщини (в основному фондом Ійєша).

Його метою в культурно-політичній діяльності є створення угорськомовної системи установ, заснованої на законах України і на угорській культурі, яка включає в себе мережу установ національної культури і освіти.

Товариство сприяє утворенню системи угорських бібліотек, ввозу і реалізації угорськомовних книг, платівок, касет і кінофільмів,

---

[99] *Пилипенко Т.* Співпраця національно-культурних товариств і держави: роль і місце ЗМІ // Міжнаціональні взаємини в Україні: питання інформаційного простору: Матеріали всеукраїнської конференції. — К., 2006. — С. 16.

[100] *Лойко Л.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. — К.: Фоліант, 2005. — С. 463.

[101] Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. — С. 314.

[102] Закарпатська обласна державна адміністрація. Національно-культурні товариства, міжнародні фонди, організації // www.carpathia.gov.ua/en/publication/content/128.htm

а також утворенню об'єднань, які займаються організацією всього цього. Також товариство виступає за збирання і зберігання музейних і архівних матеріалів, що стосуються угорської нації, наполягає на поверненні церковних документів їхнім власникам, клопочеться про захист і реставрацію національних і церковних пам'яток[103]. За участю товариства ведеться робота щодо відновлення історичної топоніміки.

Товариство угорської інтелігенції Закарпаття (ТУІЗ) було створено 10 вересня 1993 р. Організація фінансується з членських внесків, благодійних пожертвувань, фондами Угорщини. ТУІЗ, в основному, займається організацією культурних заходів, однак значну увагу приділяє соціально-економічним питанням. Першочергове завдання Товариства — створювати сприятливі умови для творчої праці кваліфікованих кадрів, підвищення загальноосвітнього, культурного та економічного рівня населення краю, підтримувати здібну молодь. Одним із важливих досягнень організації, на думку її голови Ю.Дупки, є створення Об'єднання прикордонних органів самоврядування, яке охоплює близька 70% населених пунктів Закарпаття, Угорщини, Словаччини та Румунії з переважно угорським населенням. «Через цю організацію, — зазначає Ю.Дупка, — ми можемо надати допомогу сільським та селищним головам, через цю організацію населені пункти можуть вести пошук та підтримувати дружні контакти із органами самоврядування в Угорщині, Словаччині та Румунії»[104].

26 лютого 1996 р. створено Закарпатське угорськомовне педагогічне товариство (ЗУПТ) (2134 осіб). Його членами є переважно педагогічні працівники навчальних закладів з угорською мовою навчання. Товариство видає періодичний журнал для вчителів «Кезоктоташ» («Освіта»), який виходить тричі на рік, та дитячий журнал «Ірка» («Зошит»), який виходить 4 рази на рік. Особливу увагу ЗУПТ приділяє аналізу проблем угорськомовних шкіл в місцях дисперсного проживання угорців. Щорічно ЗУПТ проводить предметні олімпіади, конкурси шкільних драматичних гуртків тощо. Фінансується організація з членських внесків та

[103] Програма Товариства угорської культури Закарпаття // http://www.karpatok.uzhorod.ua/ ukrainian/programa.html

[104] *Берені А.* Діяльність угорських національно-культурних товариств на Закарпатті (1991–2002) // Науковий вісник УжНУ. — Серія: Історія. — 2004. — Вип. 11. — С. 166.

міжнародних грантів. Лідери Закарпатського угорськомовного педагогічного товариства активно виступають за автономний статус шкільництва з угорською мовою навчання, створення в структурі управління освіти і науки Закарпатської обласної державної адміністрації спеціального відділу, який би безпосередньо керував системою освіти в угорськомовних школах. Обґрунтування цієї ідеї можна знайти у колективній монографії «Мова, освіта, політика», однією з авторів якої є голова ЗУПТ І.Орос. У роботі аналізується стан угорськомовної системи освіти і, виходячи з того, що в угорськомовних школах не вистачає підручників, фахівців, існує ряд інших проблем — робиться висновок про необхідність її автономізації. Це питання неодноразово порушувалося на зустрічах Змішаної українсько-угорської комісії, а тому мало дещо заполітизований характер[105].

Проте більшість угорських національно-культурних товариств є маловідомими організаціями, які себе практично не проявили. До таких належать: Закарпатське угорськомовне товариство студентів та молодих дослідників, Спілка угорських журналістів Закарпаття, Закарпатська угорська асоціація скаутів, Спілка угорських бібліотекарів Закарпаття, Закарпатське угорське товариство працівників охорони здоров'я, Спілка угорських підприємців Закарпаття[106]. Ці товариства не беруть активної участі в суспільно-політичному житті краю через низку причин: по-перше, обмежених фінансових можливостей; по-друге, відсутності розгалуженої структури та невеликої кількості членів; по-третє, специфічних програмних завдань.

Інтереси румунської меншини на Закарпатті представляють Соціально-культурне товариство румунів Закарпаття ім. Г.Кошбука та Соціально-культурне товариство румунів Закарпаття ім. Іоан Міхалі де Апша.

Соціально-культурне товариство румунів Закарпаття ім. Г.Кошбука було створено у жовтні 1989 р. Основним завданням товариства визначено виховання у молоді любові до рідної мови, історії краю, відродження народних традицій, звичаїв, соціальний захист румунського населення.

У вирішенні культурно-освітніх та соціальних проблем румунського населення Товариство тісно співпрацює з органами

[105] *Берені А.* Назв. праця. — С. 163.

[106] Там само. — С. 161.

місцевого самоврядування, школами і релігійними об'єднаннями. Воно активно виступило за переведення шкіл у селах компактного проживання румунів на румунську мову навчання, з кирилиці — на латинський алфавіт. З його ініціативи близько 200 вчителів шкіл з румунською мовою навчання пройшли перепідготовку у Румунії, понад 150 дітей були направлені на навчання у різні навчальні заклади цієї країни[107].

Соціально-культурне товариство румунів Закарпаття ім. Іоан Міхалі де Апша було створено у червні 1999 р. Його основна мета — сприяння збереженню й розвитку національної культури, захист культурних, економічних та інших спільних інтересів румун Закарпаття[108].

Також в краї діють Закарпатська обласна спілка «Дачія» і Товариство румунської молоді ім. М.Емінеску. Однак вони менш впливові і мають меншу кількість постійних членів (80 і 150, відповідно)[109].

Не зважаючи на порівняно невелику кількість словаків, що мешкають на Закарпатті, їхні НКТ відіграють досить помітну роль. Серед найбільших — обласне культурно-освітнє товариство «Матіца Словенська», Товариство словаків Закарпаття ім. Людовіка Штура, Закарпатське обласне культурно-просвітнє товариство словацьких жінок «Довіра», а також обласне Товариство словацької інтелігенції.

Товариство словаків Закарпаття ім. Л.Штура створено у 1990 р. спочатку як районне, а в 1992 р. набуло обласного статусу. Працює Товариство на базі Центру словацької культури в с. Сторожниця Ужгородського району. Має первинні осередки в дев'яти населених пунктах області, де компактно проживають словаки. Товариство проводить активну роботу зі збереження і розвитку словацької культури, традицій, звичаїв. За підтримки виконавчої влади району та області в 1991 р. створено українсько-словацьку школу в с. Сторожниця, а також словацькі факультативи у школах населених пунктів, де компактно проживають словаки. Товариство підтримує тісні зв'язки з урядовими органами та

[107] *Мигович І., Макара М.* Закарпатський соціум: етнологічний аспект. — Ужгород: Патент, 2000. — С. 146.

[108] Там само. — С. 146.

[109] Закарпатська обласна державна адміністрація. Національно-культурні товариства, міжнародні фонди, організації // www.carpathia.gov.ua/en/publication/content/128.htm

громадськими організаціями Словаччини, зокрема, з Будинком закордонних словаків у Братиславі, Будинками «Матіци Словенської» в містах Кошице, Пряшів, Вранов та ін.

У співробітництві з Міністерством праці Словаччини Товариство сприяє працевлаштуванню закарпатців на словацьких підприємствах. Разом із Західноукраїнським центром підтримки науки здійснено відкриття культурно-інформаційних центрів у с. Ганішка Пряшівського району Словаччини та с. Сторожниця Ужгородського району України[110].

Культурно-освітня організація «Матіца Словенська» на Закарпатті також була заснована спочатку як осередок у м. Ужгород, а в 1993 р. — як обласна організація. Вона об'єднує вісім осередків: в Ужгороді, Мукачевому, Великому Березному, с. Тур'ї Ремети Перечинського району, в селах Середнє, Анталовці, Глибоке та Сторожниця Ужгородського району. Керівником організації є Й.Гайніш. На сьогодні «Матіца Словенська» є найвпливовішою із громадських організацій словаків не лише на Закарпатті, а й в Україні загалом. Завдяки зусиллям керівників та активних членів організації встановлено ділові зв'язки з органами державної виконавчої влади України, здійснено ряд акцій, спрямованих на задоволення потреб осіб словацької національності. За підтримки «Матіци Словенської» у 1994 р. в Ужгородському державному університеті відкрито кафедру словацької філології. За сприяння цієї організації у вищих навчальних закладах Словаччини навчається словацька молодь із Закарпаття. Щороку діти із словацьких родин перебувають у таборах відпочинку в Словаччині.

Активісти організації приділяють велику увагу збереженню народних традицій. Майже у кожному населеному пункті, де компактно проживають словаки, діють колективи художньої самодіяльності, церковні хори, щороку проводиться свято словацького народного мистецтва — «Словенська веселіца», щотижня словацькою мовою ведуться теле- і радіопередачі, проводяться цікаві зустрічі, семінари і виставки як місцевого, так і міжнародного значення. З листопада 1998 р. «Матіца Словенська» започаткувала випуск власного друкованого органу — газети «Підкарпатський словак». За оцінкою «Матіци Словенської» Словаччини, закарпатська обласна організація вважається однією з найактивніших словацьких організацій у світі, а її голова Й.Гайніш

[110] *Мигович І., Макара М.* Назв. праця. — С. 148–149.

обраний віце-президентом Європейської Ради світового конгресу словаків[111].

Дещо менший вплив мають Закарпатське обласне культурно-просвітнє товариство словацьких жінок «Довіра» й Обласне товариство словацької інтелігенції — загальна кількість їх постійних членів не перевищує 220 осіб.

Інтереси російської спільноти на Закарпатті представляють: Товариство російської культури «Русский дом» (1550 членів) та Закарпатське відділення Всеукраїнської громадської організації «Руський рух України» (150 членів).

Товариство російської культури «Русский дом» започаткувало свою роботу в області 30 листопада 1991 р. Як відзначають І.Мигович та М.Макара, серед засновників цього товариства були представники 12 національностей, з яких етнічні українці становили дві третини. Тобто у цьому разі йдеться швидше про об'єднання не за національною, а за духовно-культурною ознакою. На рахунку Товариства чимало добродійних та культурно-освітніх справ. За організаційної участі Товариства проводились вечори пам'яті О.Блока, С.Єсеніна, С.Рахманінова, щорічні «пушкінські читання» та «круглі столи» для вчителів середніх шкіл області. Організовувалися виставки «Русское изобразительное искусство XIX в.» в обласному художньому музеї та спектаклі в Мукачівському обласному російському драматичному театрі. Особливо слід відмітити Міжнародний науковий симпозіум «Українсько-російські відносини в контексті європейського співробітництва» (листопад 1997 р.), в якому взяли участь вчені-експерти з України, Росії, Угорщини, Словаччини, а також представники дипломатичних місій, акредитованих в Україні.

Головним принципом діяльності товариства є збереження міжнаціональної злагоди в краї, сприяння процесу інтеграції росіян в українське суспільство. Основними проблемами російської громади в області, на думку членів організації, є: відсутність телета радіомовлення російською мовою, російськомовного дубляжу офіційних засобів масової інформації регіону, скорочення шкіл з російською мовою навчання[112].

Наприкінці 1999 р. розпочало діяльність інше національно-культурне товариство росіян краю — закарпатське відділення

[111] *Мигович І., Макара М.* Назв. праця. — С. 149.

[112] Там само. — С. 134.

Всеукраїнської громадської організації «Руський рух України». Своєю участю у парламентських виборах 2002 р. товариство політизувало свою діяльність на загальноукраїнському та регіональному рівнях[113]. Особливістю російських товариств є відсутність виключно етнічної орієнтації. І «Русский дом», і «Руський рух України» проголошують себе загальнокультурними об'єднаннями всього російськомовного населення Закарпаття.

Початок 1990-х рр. став етапним і для інших етносів регіону, які в умовах незалежної України здобули право на вільний громадсько-політичний та культурний розвиток. 28 травня 1990 р. в м. Ужгород було створено перше об'єднання циган краю — «Рома»[114]. Через деякий час засновано ще низку громадсько-культурних організацій — «Романі Яг» (1993 р.), «Амаро дром» (1995 р.), «Ром сом» (1997 р.), асоціацію ромських громадських організацій «Єкгіпе» (1998 р.), «Лаутарі» (1998 р.), «Унг-ромен», товариство ромських жінок «Терне чая по Нево дром» (Молоді жінки по новій дорозі) (1999 р.), конгрес ромів Закарпаття «Праліпе» (2000 р.)[115]. Основні напрями їх діяльності — культура, гуманітарна допомога, захист прав особистості. Особливістю ромських товариств була й залишається гостра конкуренція між собою. Так, в товаристві «Рома» були представлені всі лідери циганських громад, але небажання спільно працювати, амбіційність окремих з них, призвели до утворення ще низки організацій, які не поширюють своєї діяльності далі обласного центру. Винятком є лише товариство «Романі Яг», яке утворило 6 районних осередків і на сьогодні є безумовним лідером серед інших ромських об'єднань.

У 1991 р. на Закарпатті було засновано Єврейське культурно-освітнє товариство. Станом на 2005 р. кількість членів товариства становила 800 осіб. Серед численних заходів організації — заснування в Ужгороді спільно з обласним відділом освіти на базі СШ №9 першої єврейської недільної школи. Згодом недільні школи було відкрито ще в двох містах області — Мукачеве та Хуст[116].

---

[113] *Зан М.П.* Етнокультурний розвиток росіян Закарпаття (1989–2001) // Науковий вісник УжНУ. — Серія: — Історія. — 2003 — Вип. 9. — С. 123.

[114] *Софій О.* Роми // Відкритий світ. — 1998. — №2. — С. 4.

[115] *Мітряєва С.* Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства (регіональна модель) / Монографія. — К., Ужгород: Національний інститут стратегічних досліджень (Закарпатська філія), 2001. — С. 52–58.

[116] *Рейдер А.* Еврейская община Закарпатья. XX век: События, судьбы, документы. — Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. — С. 174.

Заходи товариства мають просвітницький характер і сприяють відродженню єврейських традицій, історії та культури. Організація підтримує тісні контакти з єврейським населенням, організовує культурні та благодійні програми. Товариством широко відзначаються єврейські свята.

У 1994 р. було створено Закарпатське обласне товариство німців «Відродження» (2500 членів). Допомагає товариству кафедра німецької філології Ужгородського університету[117]. Організація фінансується з міжнародних грантів. Товариство активно займається проблемами соціально-економічного становища німецької діаспори області, готує різні матеріали, програми для отримання грантів від міжнародних організацій, особливо релігійних громад Німеччини. Щорічно за ініціативи товариства проводяться фестивалі німецької культури.

Інша організація німецького населення краю — «Німці Закарпаття» (800 членів) була створена у 2000 р. Основна мета її діяльності: сприяння німецькій громаді в задоволенні і захисті своїх законних прав та інтересів, збереженні і підтримці національної культури, традицій, формування національної свідомості, надання допомоги у вивченні та освоєнні рідної мови. В області діють 10 німецьких культурних центрів. За словами генерального директора фонду «Товариство розвитку німецької культури» К.Фіча, пріоритетним напрямом їх роботи є інформаційна та гуманітарна підтримка німців Закарпаття. Проводяться семінари для бажаючих розпочати власну справу. Фахівці з-за кордону розробляють бізнес-плани, навчають основам підприємницької діяльності. «Наша мета — сприяти діяльності закарпатських німців на місцях, а не закликати їх виїжджати за кордон», — зазначає К.Фіч[118].

Вірменську національну меншину області представляє Товариство вірменської культури Закарпаття «Арарат» (1996 р.). Воно пропагує історію і культуру свого народу, вірменсько-українську дружбу через організацію наукових конференцій, літературних, музичних вечорів, художніх виставок тощо. Надає допомогу вірменським недільним школам[119].

---

[117] Закарпаття. Хто є хто? — К., 2005. — С. 35.

[118] *Козоріз І.* На Закарпатті діють 10 культурних центрів для німців // Срібна земля — Фест. — 2003. — 10–16 липня. — С. 12

[119] Закарпаття: Хто є хто? — С. 39.

Інтереси польського населення краю відстоює Товариство польської культури Закарпаття, створене у 1995 р. (400 членів). Воно організовує культурні заходи, підтримує тісні контакти з громадською організацією «Спільнота Польська» (Польща), надає моральну підтримку полякам області. Однак за відсутності достатніх коштів питаннями соціально-економічного характеру не займається. Одним з головних напрямів своєї діяльності члени товариства вважають пробудження національної свідомості польського населення Закарпаття, відновлення й розвиток власної мови, культури, традицій та звичаїв. У 1999 р. з ініціативи товариства в Ужгороді було відкрито польську недільну школу[120].

Національно-культурні запити білорусів Закарпаття реалізуються через діяльність Закарпатського обласного культурного товариства «Сябри», яке було засноване у 1999 р. (3000 членів). Основною метою його діяльності є захист та розвиток білоруської культурної та духовної спадщини, турбота про поліпшення соціально-побутових умов своїх членів[121].

З другої половини 1990-х рр. у зв'язку із збільшенням кількості національно-культурних товариств в області актуалізувалась і набула поширення ідея створення органу, який би здійснював їх координацію, сприяв обміну досвідом та взаємозбагаченню. Задля цього 21 жовтня 1999 р. з ініціативи облдержадміністрації в Ужгороді було відкрито перший в Україні Центр культур національних меншин Закарпаття. Центр є державним, культурно-інформаційним, організаційно-методичним та консультативним закладом[122]. На базі Центру національні товариства області мають змогу безкоштовно проводити збори, конференції, культурно-масові заходи, приймати гостей. Створено Координаційну раду Центру, членами якої є голови національно-культурних товариств, працівники органів державної виконавчої влади та творчої інтелігенції. Керівництво облдержадміністрації та обласної ради бере активну участь у засіданнях Координаційної ради Центру. У реалізації своїх завдань Центр тісно співпрацює з міжнародними фондами та організаціями. Так, за сприяння та фінансової підтримки фонду «Відродження», в Україні проведено ряд семінарів голів

---

[120] *Мітряєва С.* Назв. праця. — С. 59.

[121] Там само. — С. 60.

[122] *Арканова О.* Перший в Україні // Новини Закарпаття. — 1999. — 23 жовтня. — С. 2.

національно-культурних товариств з правових питань, з проблем соціального захисту, співпраці національно-культурних товариств із засобами масової інформації та міжнародними фондами; семінар-практикум голів національно-культурних товариств та керівників недільних шкіл національних меншин, а також три тренінги вчителів недільних шкіл. Центром розроблено і здійснено проект «Кордони єднання», головна мета якого — за допомогою Карпатського фонду налагоджувати і здійснювати контакти між національно-культурними товариствами Закарпаття з аналогічними громадськими самоврядними організаціями адміністративно-територіальних одиниць Угорщини, Румунії, Словаччини і Польщі, що входять в Карпатський єврорегіон[123].

Разом з відділом у справах національностей Закарпатської обласної державної адміністрації, Центром щоквартально видається Інформаційний бюлетень, де зосереджені матеріали з актуальних питань етнокультурних процесів в області, нормативно-правові акти, рішення органів влади, які стосуються національного питання, подається хроніка подій із життя національних меншин та їх громадських організацій.

Загалом, досвід функціонування національно-культурних товариств етнічних спільнот Закарпаття свідчить про те, що на сучасному етапі розвитку Української держави ці об'єднання через організацію конкурсів, концертів, національних свят, недільних шкіл та інших видів діяльності сприяють гармонізації етнонаціональних процесів, виробленню таких норм поведінки, які дозволяють не просто співіснувати, але й плідно, конструктивно взаємодіяти, поважати та розуміти культуру представників інших національностей.

Водночас для більшості національно-культурних об'єднань навіть у сучасних умовах актуальною залишається така проблема, як відсутність коштів і приміщень для роботи. Довготривала економічна криза в країні не дає змоги регулярно виділяти необхідні кошти державного та місцевих бюджетів на фінансування культурного розвитку етносів. Внаслідок цього фінансування основних заходів національно-культурних товариств здійснюється вибірково, відсутні пільги на оплату орендованих ними приміщень, в тому числі за комунальні послуги. Успішному розв'язанню існуючих

[123] Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. — К.: Етнос, 2004. — С. 111–112.

проблем також не сприяють неодноразові реорганізації центрального органу державної виконавчої влади, який мав би забезпечити реалізацію державної етнополітики. Ст. 5 Закону України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) чітко зафіксувала необхідність створення Міністерства у справах національностей[124]. Проте з 1994 по 1999 рр. було видано п'ять Указів Президента, які прямо чи опосередковано здійснювали реорганізацію цього органу, а в кінцевому варіанті ліквідували з передачею його функцій Міністерствам юстиції, внутрішніх справ, культури і мистецтв. Нині центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин та забезпечення прав національних меншин, є Державний комітет України у справах національностей та релігій, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через віце-прем'єр-міністра України (відповідно до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2007 р. №201)[125]. Постійні структурні і функціональні зміни центрального органу, в тому числі керівництва, не сприяють підвищенню ефективності його роботи. Проблеми є й у питанні надання фінансової допомоги національно-культурним товариствам в регіонах, оскільки в Бюджетному кодексі України не передбачено відповідного рядка про виділення їм коштів з місцевих бюджетів. Тож представники місцевої влади нерідко мають рацію, коли відмовляють їм у запитаних коштах. Особливо тоді, коли в одному регіоні є кілька товариств тієї ж самої етнічної групи, і кожне з них позиціонує себе у якості єдиного або, щонайменше, найповажнішого виразника потреб та інтересів відповідної етнічної групи. Державний комітет України у справах національностей та релігій неодноразово вносив пропозиції передбачити в держбюджеті окремий код асигнувань діяльності національно-культурних товариств. Проте ці пропозиції не враховувалися.

Останнім часом з боку активу НКТ надходять пропозиції щодо доцільності законодавчого визначення особливого статусу національно-культурних товариств, порівняно з іншими добровільними об'єднаннями громадян (сьогодні національно-культурні товариства функціонують у тому ж правовому полі, що й інші

[124] Закон України «Про національні меншини в Україні» // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №36. — Ст. 529.

[125] *Табачник Д., Попов Г., Пилипенко Т.* Назв. праця. — С. 17.

громадські організації; з юридичної точки зору немає нічого, що відрізняло б їх від інших неурядових громадських структур). Мотивація така: маючи той самий статус і ті самі права, що й усі громадські організації, національно-культурні товариства, зважаючи на специфіку їх програмних цілей, мають набагато менше можливостей для їх досягнення.

Однак навряд чи можна очікувати змін у правовому статусі неурядових національно-культурних товариств, якщо самі вони не зміняться в частині порядку утворення, внутрішньої організації та практичної роботи. Спеціального, пільгового статусу можна домагатися лише в разі, якщо етнонаціональні групи та їхні лідери спроможуться утворити організацію, яка насправді буде єдиним і повноважним представником кожної з цих груп. Навряд чи цього варто очікувати нині або в близькій перспективі.

Незважаючи на зазначені труднощі у фінансуванні культурно-освітньої сфери, пов'язані з кризовими явищами української економіки та перманентною політичною кризою, в області активно розвивається україномовна освіта, збільшується кількість навчальних закладів, в яких навчання здійснюється мовами національних меншин. Про ефективну роботу державних органів влади в культурно-освітній сфері свідчить мережа освітніх закладів, яка в основному відповідає національному складу населення регіону. Так, станом на 2006/07 навчальний рік на території області функціонувало: 575 шкіл з українською мовою навчання (151 310 учнів, або 85,7% від їх загальної кількості), 99 — з угорською (18,9 тис. учнів, або 10,7%), 14 — румунською (3,9 тис. учнів, або 2,3%), 10 — російською (1,7 тис. учнів, або 1,0%), та 1 школа з словацькою мовою навчання для 145 учнів[126]. У 115 школах здобували освіту близько 5 тис. дітей ромської спільноти[127].

У 1989/90 навчальному році в області функціонувало 686 загальноосвітніх шкіл. У 563-х школах навчання проводилось українською мовою, в 19-ти — українською та угорською, у 2-х — трьома

[126] *Соломка Е., Фернега В., Кишко К.* Забезпечення умов для здобуття повної середньої освіти дітьми національних меншин у загальноосвітніх навчальних закладах Закарпатської області за роки незалежності // Науковий вісник УжНУ. — Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. — Вип. 5–6. — 2007. — С. 317.

[127] Освіта і роми: стан, проблеми, перспективи. Матеріали науково-практичної конференції. — Ужгород: Міжнародний фонд «Відродження», 2005. — С. 6.

мовами (українською, російською та угорською), у 10-ти — українською та російською. Важливим було те, що коли в 1986/87 навчальному році українською мовою навчалось 164,1 тис. учнів (80,8% від їх загальної кількості), то у 1989/90 навчальному році — вже 165,2 тис. учнів (81%)[128]. Тобто, збільшення кількості учнів, що навчалися українською мовою, відбувалось уже в радянський час.

Мережа дошкільних навчальних закладів області включає 390 установ з українською мовою виховання (19796 дітей), 1 — російською (71 дитина), 65 — угорською (2226 дітей), 2 — румунською (54 дитини), 18 — змішаною (1457 дітей), 1 — зі словацькою та українською мовами виховання (826 дітей)[129]. За сприяння Міжнародного фонду «Відродження» в м. Ужгород організовано перший в Україні ромський дитячий садок[130].

Підвищенню ефективності навчально-виховного процесу значною мірою сприяє активний обмін учнями та студентами зі спорідненими установами зарубіжних країн. Щоліта група студентів словацького відділення Ужгородського національного університету виїжджає на двотижневу лінгвістичну практику до Словаччини. Університет також направляє студентів відділення на мовне стажування до Інституту мовної підготовки Братиславського університету.

Крім цього, випускники загальноосвітніх навчальних закладів краю за цільовими направленнями вступають до вищих навчальних закладів Угорщини, Словаччини, Румунії та Молдови, з якими підписані відповідні міждержавні угоди. Так, згідно з Угодою між управлінням освіти і науки Закарпатської облдержадміністрації та Кошицьким крайовим шкільництвом Словацької Республіки у 2003 р. на навчання до вищих навчальних закладів Словаччини зараховано 6 випускників загальноосвітніх шкіл області. Всі вони — словацької національності[131].

За даними, які наводять О.Берегасі, І.Черничко, І.Орос — автори праці «Мова, освіта, політика», — станом на 1991 р. у вищих навчальних закладах Угорщини навчалося 27 закарпатських юнаків і дівчат; у 1992 р. їхня кількість зросла до 53 осіб,

---

[128] Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО). — Ф. 1. — Оп. 33. — Спр. 12. — Арк. 46–47.

[129] Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. — К.: Етнос, 2004. — С. 113–115.

[130] Там само. — С. 330.

[131] *Лойко Л.* Назв. праця. — С. 341–342.

у 1993 р. — до 80, у 1995 р. — до 88. У 1996 р. 66 осіб, вихідців із Закарпаття, закінчили навчання в угорських навчальних закладах[132]. Однак прикрим є той факт, що більшість з них не повертається на Закарпаття, а залишається працювати в Угорщині.

Невід'ємною складовою навчально-виховного процесу в області є недільні школи. У них не лише вивчають рідну мову, але й відбувається важливий процес усвідомлення дітьми своєї належності до етнонаціональної спільноти. Учні знайомляться з особливостями традицій і культурним надбанням свого народу, беруть участь у роботі фольклорних гуртків, стають учасниками аматорських колективів. Відкриваються недільні школи при загальноосвітніх школах, гімназіях, ліцеях, вищих навчальних закладах, професійно-технічних училищах за наявності двох і більше різновікових класів та не менше 8 осіб для міської місцевості; у сільській місцевості — незалежно від їхньої кількості, але не більше 15–20 осіб у класі. Рішення про відкриття недільних шкіл приймають виконавчі комітети місцевих рад народних депутатів. Фінансування цих шкіл здійснюється за рахунок коштів засновників (громадських організацій, громадських фондів, культурно-освітніх організацій), а також державного і місцевого бюджетів. Оплата праці вчителів відбувається згідно з чинним законодавством. Підпорядковуються школи органам державного управління освітою. Станом на 2003/04 навчальний рік на Закарпатті функціонувало 8 недільних шкіл. З них 3 єврейські — в містах Ужгород (46 учнів), Мукачеве (11 учнів), Хуст (26 учнів); 1 польська — м. Ужгород (126 учнів); 1 вірменська — м. Ужгород (90 учнів) та 3 ромські — м. Ужгород (56 учнів), с. Концово Ужгородського району (43 учнів), смт. В.Березний (27 учнів) недільні школи[133]. У 2006 р. кількість недільних шкіл зросла до 17. З-поміж них є недільна школа з русинською мовою навчання[134].

Іншою формою задоволення потреб національних меншин в області стало впровадження практики вивчення їхніх національних мов у загальноосвітніх школах. Так, вивчення словацької

[132] *Бабинець І.* Науково-освітні зв'язки України з Угорською республікою в 1991 — 2001 рр. (на прикладі Закарпатської області) // Науковий вісник УжНУ. — Серія: Історія. — 2003. — Вип. 9. — С. 101.

[133] Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — С. 115.

[134] Закарпатська обласна державна адміністрація. Відділ у справах національностей //http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/497/htm.

мови і літератури як предмета введено в усіх класах Сторожницької загальноосвітньої школи Ужгородського району. У місцях компактного проживання словаків у Перечинському, Великоберезнянському, Мукачівському, Свалявському, Ужгородському районах вивчення словацької мови введено факультативно[135].

Угорську мову як предмет протягом 2003/04 навчального року вивчало 1 268 учнів[136]. Російську мову факультативно викладали у 81 школі (10 592 учні), угорську — у 16 школах (900 учнів), румунську — в 1 школі (16 учнів), українську — в 4 інонаціональних школах (231 учень)[137].

Починаючи з 2002 р., на базі Ужгородської школи №14 працюють класи для циганських дітей зі спортивним ухилом (футбол, волейбол, баскетбол). Свою майстерність діти можуть показати на спеціально створених міні-футбольному, волейбольному та баскетбольному майданчиках міста під час змагань та конкурсів, що організовуються за фінансової підтримки обласного товариства «Амаро Дром» («Наш шлях). Головний девіз діяльності товариства «Амаро Дром» — життя без «вулиць», без паління, пияцтва і наркотиків[138].

В області функціонують 18 державних вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації[139]. Центрами освіти, фундаментальної та галузевої науки є Ужгородський національний університет, Ужгородський державний інститут інформатики, економіки і права, Мукачівський технологічний інститут, Мукачівський гуманітарно-педагогічний інститут, Інститут електронної фізики НАН України, Закарпатський художній інститут, Гірсько-Карпатська дослідна станція. У 1998 р. при Ужгородському національному університеті розпочав свою роботу Центр гунгарології, який працює у тісному контакті з НАН України та Академією наук Угорщини. Станом на 2004 р. центром проведено п'ять міжнародних наукових конференцій, видано сім монографій, виходить щорічний журнал «Акти гунгаріка». Ужгородським державним університетом підготовлено шкільний угорсько-український словник для учнів загальноосвітніх шкіл з угорською мовою навчання, на видання якого держава виділила 35 тис. грн. (тираж — 10 тис.

[135] Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. — С. 315–316.

[136] Там само. — С. 322.

[137] Там само. — С. 114.

[138] Там само. — С. 315–316.

[139] Там само. — С. 115.

примірників). Також видано шкільний українсько-угорський та угорсько-український фразеологічний словник[140].

Ужгородський державний університет на сьогодні є чи не єдиним в Україні вищим навчальним закладом, в якому представники національних меншин складають вступні іспити рідною мовою (угорською, російською, румунською, словацькою). В університеті функціонують угорське, румунське, словацьке, німецьке відділення філологічного факультету. У 2004 р. за ініціативи культурно-просвітницького товариства «Романі Яг» в Ужгородському університеті відкрито першу в Україні кафедру ромології. Серед головних предметів кафедри — історія, культура та традиції ромів. Передбачається, що створена кафедра буде науково-методичним центром підготовки кваліфікованих викладачів для недільних ромських шкіл[141]. Наступного року на базі історичного факультету Ужгородського університету відкрито кафедру угорської історії та європейської інтеграції[142].

Крім цього, на окремих факультетах (біологічному, фізико-математичному, хімічному, історичному та факультеті романо-германської філології) з-поміж студентів угорської, румунської та словацької громад готують вчителів відповідних предметів навчального плану загальноосвітньої школи, які в основному задовольняють кадрові потреби цих шкіл[143].

Угорською мовою підготовка вчителів початкових класів для шкіл з національною мовою навчання проводиться також у Мукачівському педагогічному коледжі. У 1994 р. у м. Берегове відкрито угорськомовний педагогічний інститут ім. Ф.Ракоці II (приватної форми власності), який до 1996 р. був філіалом Ніредьгазького педагогічного інституту. Угорською мовою здобувають фахову освіту також в окремих групах Мукачівського державного аграрного технікуму, Ужгородського училища культури, Брегівських медичного та професійно-технічного училищ[144].

---

[140] *Ткач Д.* Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / ІПіЕНД НАН України. — К.: МАУП, 2004. — С. 435–436.

[141] *Лойко Л.* Назв. праця. — С. 391.

[142] Закарпатська обласна державна адміністрація. Відділ у справах національностей // http: //www.carpathia.gov.ua /ua/publication/content/497/htm.

[143] *Сагарда В.В., Токар М.Ю., Фернега В.С.* Освітньовиховні проблеми національних меншин Закарпаття. — Ужгород, 2000. — С. 62.

[144] *Ерделі К.* Злагода — річ конкретна // Віче. — 2004. — №12 (153). — С. 81–82.

Велика увага органів державної влади і місцевого самоврядування приділяється питанням фінансового забезпечення, зміцнення матеріально-технічної бази установ освіти та культури. Лише у 2003 р. для забезпечення діяльності дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів з вивченням мов національних меншин з обласного бюджету було виділено 21,8 млн. грн.; на випуск підручників, навчальних посібників та методичної літератури — 1 177,3 тис. грн.[145]. Введено в експлуатацію Будинок культури в угорському селі Салівка Ужгородського району; виділено приміщення для угорської бібліотеки та здійснено реконструкцію будівлі для Центру циганської культури в м. Ужгород. Обласна державна адміністрація виділила кошти на придбання сценічних костюмів та музичних інструментів для народного циганського ансамблю «Романі Яг» (м. Ужгород). У 2000 р. на баланс Солотвинської селищної ради передано Будинок культури місцевого солерудника, на базі якого створено Центр румунської культури.

У квітні 2007 р. Закарпатською обласною державною адміністрацією схвалено «Програму забезпечення розвитку освіти, культури, традицій національних меншин області на 2000–2010 рр.». На її виконання заплановано виділити з обласного бюджету 4 251,5 тис. грн. У 2007 р. планується використати 681,5 тис. грн.; у 2008 р. — 999,0 тис. грн.; 2009 р. — 1194,0 тис. грн.; 2010 р. — 1377,0 тис. грн. Програмою передбачені заходи щодо проведення модернізації навчально-матеріальної бази закладів освіти та культури; впровадження у навчально-виховну практику новітніх педагогічних технологій; поповнення шкільних бібліотек підручниками, навчальними посібниками з української мови і літератури, підручниками та літературою мовами національних меншин, довідковими і методичними матеріалами тощо[146].

Незважаючи на позитивні зрушення у забезпеченні освітніх запитів національних меншин регіону, є проблеми, які потребують свого вирішення. Актуальним залишається питання вивчення державної мови у школах з угорською і румунською мовами навчання. Українська мова у цих школах до 1991 р. ніколи не вивчалась. Отже — не набуто відповідного досвіду. Багато вчителів, які

[145] Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. — С. 111–112.

[146] Програма забезпечення розвитку освіти, культури, традицій національних меншин області на 2007–2010 рр. //http://www.carpathia.gov.ua/en/catalog/item/876.htm

навчають української мови і літератури, не володіють мовами меншин, що ускладнює спілкування з учнями. Не вистачає необхідних підручників, словників, іншої літератури. Навіть загальноосвітній рівень педагогічних кадрів, які викладають українську мову у середніх і старших класах, значно нижчий, ніж у інших предметників. Так, із 201 учителя, які навчають української мови і літератури у школах і класах з угорською мовою навчання, вищу освіту мають лише 85%; 2% — незакінчену вищу, решта — середню педагогічну. З них лише 65% є фахівцями відповідного профілю, 37% — спеціалісти з інших предметів (не українські філологи). Особливо гостро стоїть зазначене питання в сільських школах, де питома вага фахівців з української мови та літератури є дуже низькою. Із 27 вчителів державної мови у школах і класах з румунською мовою навчання лише 81,5% (22 особи) мають вищу освіту, 1 особа — незакінчену вищу та 4 — середню спеціальну. Але третина з них також не є українськими філологами[147].

Тож цілком закономірно, що за даних умов оволодіти державною мовою у школах з угорською та румунською мовами навчання на рівні, який гарантує учням цих шкіл успішну інтеграцію в українське суспільство і є однією з найважливіших умов їхньої самореалізації, надзвичайно складно. Це підтверджують результати анкетування учнів 10–12 класів угорськомовних шкіл області, проведеного Закарпатським угорським інститутом ім. Ф.Ракоці II у 2001 р. За результатами опитування з 595 учнів 10–12 класів шкіл області з угорською мовою навчання 93% респондентів бажає вивчити українську мову на високому рівні і лише 1% не хоче оволодіти державною мовою; але тільки 23% вважає, що оволодіти українською мовою можна у школі[148].

Проблема умов і рівня викладання державної мови у школах з мовами навчання національних меншин — це суспільно-політична проблема. Представники національних меншин, не володіючи на належному рівні українською мовою, не зможуть рівноправно брати участь у громадському, економічному, політичному і культурному житті країни, а також реалізувати власні запити і потреби. У Гаазьких рекомендаціях щодо прав національних меншин на освіту чітко зазначено: «Міжнародно-правові акти, що стосуються

[147] *Сагарда В.В., Токар М.Ю., Фернега В.С.* Назв. праця. — С. 64–65.

[148] *Берегасі А.* Українська мова у школах з угорською мовою навчання у соціолінгвістичному аспекті // http://www.ualogos.kiev.ua/toprint.html

освіти мовою меншин, проголошують, що меншини не тільки мають право на підтримку своєї національної самобутності шляхом спілкування рідною мовою, а й мають право інтегруватися в більш широке суспільство держави і брати участь у житті цього суспільства, вивчаючи державну мову»[149]. Закон України «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови» (1997 р.), постанова Кабінету Міністрів «Про внесення змін і доповнень до постанови Кабінету Міністрів України від 8 вересня 1997 р. №998» (2000 р.) та Національна доктрина розвитку освіти (2002 р.) визначають, що держава гарантує всі необхідні умови для того, щоб представники національних меншин змогли оволодіти державною мовою. Якщо Україна цього справді хоче досягти, тоді викладені вище проблеми слід невідкладно вирішувати.

Надзвичайно складною і неоднозначною залишається проблема освіти циганського населення. Лише 0,02% представників цієї національності мають вищу освіту; 4% — повну загальну середню освіту; 17% — базову загальну середню освіту; 49% — початкову загальну освіту[150].

Дані соціологічного опитування ромської спільноти, проведеного у 2003 р. Українським Інститутом соціальних досліджень в Одеській, Закарпатській, Харківській, Чернігівській областях (303 респондента віком від 18 років і старше), дозволяють встановити основні причини низького освітнього рівня осіб циганської національності[151].

За словами педагогів, труднощі з навчанням у ромських дітей зумовлені передусім несистематичним відвідуванням занять, ігноруванням самостійних і домашніх завдань, відсутністю усвідомлення батьками потреби здобуття освіти їхніми дітьми. Через нерегулярне відвідування ромськими дітьми шкільних занять, а також

---

[149] Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту та пояснювальна записка. — Гаага: Фундація міжнаціональних відносин, 1996.

[150] Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / За ред. О.Г.Осауленка. — К., 2004. — С. 313–314.

[151] Результати опитування ромської спільноти (розподіл відповідей респондентів на запитання анкети у відсотках). Проект: «Проблеми й потреби ромів». — К.: Український Інститут соціальних досліджень.

у зв'язку з активною міграцією ромського населення перед педагогами часто постає проблема того, що діти ромів мають низький рівень підготовки.

Серед основних пояснень ромських батьків щодо причин невідвідування школи їхніми дітьми були: а) матеріальні труднощі, у тому числі необхідність здавати гроші в школі (66%); б) дітям не подобається відвідувати школу (36%), а також те, що у школі їм важко вчитися, вони багато чого не розуміють (34%).

Загальний характер визначених батьками причин невідвідування ромськими дітьми школи збігається з думкою опитаних експертів. Більшість з них погоджується з тим, що для ромських дітей навчання в загальноосвітніх школах з матеріальної (фінансової точки зору) майже недоступне, оскільки переважна частина ромських сімей малозабезпечені. За їхніми оцінками, утримувати дітей у школах має можливість не більше третини ромських сімей. Іншою причиною, що стримує відвідування ромськими дітьми школи, на думку експертів, є низка звичаїв, стереотипів свідомості ромського населення. Саме середовище, в якому зростають роми, не завжди дозволяє визначитися на користь отримання освіти. Для них школа виявляється чужим світом, чужим культурним середовищем.

Експерти запропонували ряд заходів, спрямованих на покращання ситуації в сфері освіти ромського населення. Передусім наголошувалося на необхідності подолати обмеження, які виникають унаслідок незаможності ромів: надавати матеріальну допомогу багатодітним сім'ям, звільнити від численних шкільних грошових зборів. Крім того, вказувалося на доцільність проведення освітньо-виховної роботи з батьками, організації спеціальних занять для дітей-дошкільнят у недільних школах.

Ситуація в галузі культури оцінюється ромами негативно. Серед опитаних лише п'ята частина (22%) вважає, що в Україні забезпечені умови для культурного розвитку ромів значною або певною мірою, тоді як переважна більшість (70%) стверджує, що ці умови забезпечені лише частково або не забезпечені зовсім. Дані опитування ромського населення про відвідування релігійних, культурно-освітніх та спортивних заходів показали, що роми більшменш регулярно відвідують тільки церкву та заходи ромських громадських організацій. Церкву, релігійні служби раз на місяць відвідує 38% ромів і лише 18% не відвідували їх жодного разу впродовж останнього року. Заходи ромських громад відвідували

принаймні один раз упродовж останнього року 57% респондентів, причому рівно чверть відвідувала їх раз на місяць або й частіше. Це слід вважати високим показником, оскільки такі заходи самі по собі трапляються не так уже й часто.

Отже, актуальним стає питання про запровадження таких форм культурного виховання і розвитку, які б користувалися популярністю серед ромського населення. Серед лідерів ромських громад активну підтримку має ідея створення ромських театрів та культурних центрів. Користування послугами загальних культурних закладів держави у ромів незначне, хоча серед населених пунктів, де проводилося опитування ромів, були обласні центри (Одеса, Ужгород, Харків, Чернігів), а також міста обласного підпорядкування.

У вересні 2003 р. Кабінетом Міністрів України було затверджено національну Програму соціально-духовного відродження ромів України на період до 2006 р. Програма розроблена з метою підвищення рівня задоволення освітньо-мовних, інформаційно-культурних, соціальних та медико-профілактичних потреб ромського населення[152]. Ще раніше, у вересні 2002 р., Закарпатська обласна рада затвердила цільову програму «Ромське населення на період 2003–2006 рр.»[153]. Проте, як показала практика, ефективність таких програм є невисокою. Справа в тому, зазначає Адам Аладар (голова циганського культурно — освітнього товариства «Романі Яг»), що роми сприймаються як деяка одноманітна етнічна група, хоча це далеко не так. У Закарпатті в ромському середовищі чітко вирізняються три соціальні групи. Цей поділ пов'язаний із пережитками кастової системи, привнесеної з Індії. Першу групу становлять представники вищої касти — музиканти. Цій групі не потрібно стверджуватися у своїх правах серед одноплемінників. Вони їх отримують при народженні. Друга каста — ремісники. У суспільній ієрархії вони знаходяться нижче, ніж музиканти. Займаються пошиттям взуття, виготовленням речей з дерева (ложки, корзини), глини (цегла) та іншими ремеслами. Іноді серед них зустрічаються заможні люди, але більшість живе бідно і останнім часом знаходиться на стадії фізичного виживання. Третя

[152] Зміст названого документа див. у: Захист прав національних меншин в Україні: Збірник нормативно-правових актів. — К., 2003. — С. 223–240.

[153] Про обласну цільову програму «Ромське населення на 2003–2006 рр.» // http://uazakon.com/document/spart06/inx06783.htm

соціальна група найбільш зосереджена в містах області — Мукачеве, Ужгород, Берегове. Це найнижча соціальна категорія серед циган. Вони працюють у комунальному секторі обслуговування міст. Рід занять зумовлюється народженням. Шлюби між кастами, за неписаними законами, небажані.

Не з'ясувавши цієї ієрархії, місцеві органи влади почали діалог і активну співпрацю з представниками середньої і нижчої касти, які мають вплив лише на той соціальний прошарок, який представляють. Так, в циганському таборі староста-вайда є беззаперечним лідером, якому підкоряються всі співплемінники. Інша річ — це вплив у регіональному масштабі Закарпаття. Тут спостерігається зовсім інша ситуація. Роми з інших таборів (їх в Закарпатті 46) визнають верховну владу лише рома-музиканта з вищої касти. Він може повести за собою й інших[154].

Така політика обласної адміністрації є результатом того, що протягом п'ятидесятирічного періоду встановлення нової адміністрації на Закарпатті не було створено наукових центрів з вивчення ромів, як це зроблено у наших зарубіжних сусідів. Наприклад, кафедра романознавства вже давно функціонує при Кошицькому, Нитрянському педагогічних інститутах, у м. Брно. Подібні наукові центри діють в Угорщині та Польщі.

Оскільки в Закарпатській області проживає компактно 29,4% ромів всієї України, було б доцільним створити науковий центр романознавства в м. Ужгород з подальшою підготовкою кадрів для всієї України. Науковий потенціал у місті для цього є достатнім. Створення такого Центру дасть змогу краще орієнтуватися в проблемах ромської спільноти, а отже, прискорити інтеграцію ромів в українське суспільство.

Помітною тенденцією в області є зниження престижу російськомовної освіти: 43 російськомовні школи на початок 1990 р. і 10 шкіл — на початок 2006 р[155]. Значною мірою це спричинено виїздом росіян до Російської Федерації, інтеграцією російськомовного населення в українське суспільство, відчутним відпливом дітей титульної національності з російськомовних шкіл. Проте зниження освітньо-виховних показників російськомовної освіти

[154] Про міжнародну конференцію «Міжетнічні відносини в Закарпатській Україні» // Біженці та міграція: український часопис права і політики. 1998. — Т. II. Число 3–4. — С. 136–137.

[155] *Соломка Е., Фернега В., Кишко К.* Назв. праця. — С. 319.

в регіоні значно компенсується широким спектром російськомовних мас-медіа, діяльністю культурних закладів та поширенням російської літератури. У 1993 р. книжковий фонд обласних бібліотек (8,7 млн. примірників) на 54,7% складався із російськомовної літератури. У 1997 р. — на 53,2% (4 102 тис. примірників), у 2001 р. цей показник становив 52,4% (3795487 примірників)[156].

Ще в 1947 р. в області започаткував свою діяльність російський драматичний театр у м. Мукачеве. В його репертуарі — п'єси сучасної світової та російської драматургії. Крім російського, на території краю діють також український музично-драматичний театр (м. Ужгород), угорський драматичний театр ім. Ійєша Дюли — в м. Берегове, ромський театр «Ромакгер» (м. Ужгород).

Важливу роль у формуванні суспільної думки, збереженні національної самосвідомості, задоволенні інформаційних потреб відіграють засоби масової інформації. Станом на 2003 р кількість та тираж обласних періодичних видань у краї за мовами видання були представлені в такій кількості: українською мовою — 79 видань, 304401 примірників; російською мовою — 1 видання, 3000 примірників; угорською мовою — 10 видань, 44840 примірників; змішаними мовами — 19 видань, 152000 примірників. Видавалась 131 назва україномовних книжок тиражем 86 650 примірників; 8 назв угорськомовних книжок, 15000 примірників; 5 назв російськомовних книжок, 1000 примірників[157].

В обласних газетах «Новини Закарпаття», «Закарпатська правда» здійснюється систематичний випуск тематичних сторінок під рубрикою «В національно-культурних товариствах», відновлено дубляж російською мовою газети «Ужгород» (газета Ужгородської міської ради, заснована в 1999 р., тираж — 4700 примірників). 31 січня 2000 р. виповнилося 80 років з часу виходу першого числа угорськомовної газети «Karpati Igaz Szo» («Карпатське слово правди»), яка сьогодні є найвпливовішою серед угорськомовних видань краю. Не менш популярною угорськомовною газетою є «Karpatalja» («Закарпаття»). Видання має не тільки електронну пошту, а й свою сторінку в мережі Інтернет[158]. У Берегівському,

[156] *Зан М.* Етнокультурний розвиток росіян Закарпаття (1989–2001). — С. 121.

[157] Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. — С. 121.

[158] *Бідзіля Ю.* Мовна політика у ЗМІ в поліетнічному середовищі (на прикладі сучасних періодичних видань Закарпаття) // www.carpathia.gov.ua.

Виноградівському, Ужгородському та Мукачівському районах, де компактно проживає угорське населення, друкуються угорські дубляжі україномовних районних газет. Видаються регіональні газети румунською мовою «Мараморошани», «Апша» (газета румунської обласної спілки «Дачія»). У лютому 1999 р. вийшов перший номер циганської газети «Романі Яг» («Слово ромів»). Видання здійснювалося трьома мовами — українською, ромською (кириличною) та угорською. Однак з фінансових причин випуск газети у 2006 р. було припинено.

Словацькою мовою виходить газета «Підкарпатський словак» (газета товариства «Матіца Словенська»)[159].

Населення Закарпаття також має можливість користуватися послугами телебачення та слухати радіопередачі рідною мовою. Інформацію про річні обсяги теле- та радіопродукції подано в нижченаведеній таблиці[160].

Річні та квартальні обсяги використання ефірного часу теле- та радіопродукції українською мовою та мовами національних меншин

Мова	Обсяг річний, год.		Обсяг квартальний, год.	
	телепередач	радіопередач	телепередач	радіопередач
українська	593	685	148	172
угорська	95	109	24	27
румунська	55	64	13	15
німецька	24	27	6	7
словацька	24	27	6	7
Усього	**791**	**912**	**197**	**228**

Окрім передач, що ведуться угорською, румунською, німецькою та словацькою мовами, двічі на місяць випускається телерадіоальманах «Національно-культурні товариства Закарпаття», мета якого — повніше висвітлити життя всіх національностей, які проживають в області.

В області функціонує 481 клуб, з яких 94 розташовані у місцях компактного проживання національних меншин. З них

[159] Закарпатська обласна державна адміністрація. Відділ у справах національностей //http://www.carpathia.gov.ua/ua/ publication/content/497/htm.

[160] Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. — С. 119.

76 обслуговують угорців, 11 — словаків, 4 — німців, 3 — румунів. При клубах діє 455 колективів художньої самодіяльності. За останні десять років у краї споруджено і встановлено понад 50 пам'ятників і пам'ятних знаків на честь відомих діячів культури і важливих історичних подій у житті національних спільнот[161].

Плідна робота щодо розвитку та збагачення духовності населення області здійснюється музейними закладами. В музейних експозиціях знайшли своє відображення історія та культура представників усіх національностей. Так, у Закарпатському краєзнавчому музеї експонуються постійно діючі виставки «Народний одяг Закарпаття», «Народні музичні інструменти», на яких представлено одяг та музичні інструменти всіх національностей краю.

Характерними для Закарпаття є інтенсивні культурно-мистецькі зв'язки творчих колективів краю із зарубіжними колективами. Такі контакти сприяють налагодженню й поглибленню зв'язків у різних сферах життя, взаємозбагаченню та розвитку культур. Так, на запрошення обласної культурно-освітньої організації «Матіца Словенська», у містах Східної Словаччини в різних мистецьких заходах брали участь народні ансамблі Закарпаття — «Липтаки» (смт. В. Березний), «Словенка» (с. Середнє), «Бетяри» (с. Сторожниця), «Цинторія» (м. Ужгород). На традиційному фестивалі квітів та інших заходах в угорському місті Ніредьгаза побували заслужений ансамбль танцю «Юність Закарпаття», народний танцювальний ансамбль «Золотий колос» (с. Дяково Виноградівського району), народний вокальний ансамбль «Ружа» (с. Сюрте Ужгородського району), дитячий фольклорний ансамбль «Дзвіночки Карпат» (м. Ужгород) та ін.

На запрошення української громади повіту Марамуреш (Румунія) окремі колективи області щороку беруть участь у традиційних фестивалях «Вертеп», а також у святкуванні річниць Т. Шевченка. На ці та інші свята в Румунію виїжджають кращі колективи Рахівського і Тячівського районів. Це, зокрема, народний ансамбль пісні і танцю «Лісоруб» (с. В. Бички), оркестр гуцульських народних інструментів з міста Рахів, сімейні ансамблі родин Баранів, Гудаків та Маньо із Тячівського району.

На фестивалях у Польщі виступали народний ансамбль «Красія» Ужгородського училища культури та народний фольклорний

[161] Закарпатська обласна державна адміністрація. Відділ у справах національностей //http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/497/htm.

ансамбль «Ужгород» міського Будинку культури.Необхідно відзначити і давні творчі зв'язки з спорідненими організаціями країн Карпатського єврорегіону, які здійснюють Закарпатська організація Національної Спілки художників України, обласна філармонія, обласний театр ляльок, обласний Центр народної творчості, обласна універсальна наукова бібліотека, Ужгородське училище культури, Мукачівська хорова школа, Ужгородська школа мистецтв, обласний Музей народної архітектури та побуту і багато інших організацій культури та освіти області[162].

Завдяки зусиллям облдержадміністрації відновлено дні добросусідства на кордоні зі Словаччиною, Румунією, Польщею та Угорщиною. У 2003 р. проведено перший фестиваль культур національних меншин Закарпаття та Карпатського єврорегіону «Мелодії солоних озер», у рамках якого відбулася зустріч жителів Солотвиного з вихідцями селища, які нині проживають у різних куточках України та за її межами. У 2006 р. проведено сьомий театральний фестиваль «Етнодіасфера». У фестивалі взяли участь театральні колективи з України, Білорусі та Сербії. Стали традиційними свята: словацької народної творчості «Словацька веселіца», румунського мистецтва «Мерцишор», угорського мистецтва, народної творчості німців Закарпаття, фестивалі російської культури[163].

Важливим чинником етнічної консолідації населення Закарпаття, як і в попередні роки, продовжував виступати функціонуючий у краї релігійно — церковний комплекс. Повсюдно триваючий в Україні з кінця 1980-х рр. релігійний ренесанс, зумовлений демократизацією суспільно-політичного життя та релігійно-суспільних відносин, значною мірою сформував й принципово нову конфігурацію етноконфесійного простору Закарпаття.

Отримання Україною незалежності викликало нову хвилю духовного та релігійного піднесення. Відчутно зростав потяг людей до віри, створювалися та міцніли національні релігійні інституції, розширювався віросповідний спектр та релігійно-інституційна мережа області. Станом на 1 січня 2006 р. вона становила 1755 організацій

[162] *Рак П.* Про практику дружніх творчих зв'язків Закарпаття з країнами Карпатського єврорегіону // Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у Карпатському єврорегіоні: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород 19–21 квітня 2001 р.). — Ужгород: Карпати, 2001. — С. 62–64.

[163] Закарпатська обласна державна адміністрація. Відділ у справах національностей //http://carpathia.gov.ua/ua/publication/content/498/htm

(див. Додатки. *Таблиця 26*) у тому числі: 3 центри, 12 управлінь (єпархії, дієцезії тощо), 1674 громади, 46 монастирів, 6 місій, 9 братств, 5 духовних навчальних закладів, які обслуговували 1586 священнослужителів. В області діяло на той час 829 недільних релігійних шкіл та виходило 16 періодичних видань.

Кількість релігійних громад в області, порівняно з 1 січня 1991 р., зросла майже на 76% — від 953 (809 зареєстрованих і 144 незареєстрованих) до 1674 (1488 зареєстрованих і 186 незареєстрованих) об'єднань. Особливо інтенсивно зростала мережа громад Греко-католицької церкви — 370 (+241 до 1991 р.), Української православної церкви — 557 (+110), християн віри євангельської — п'ятидесятників — 52 (+35), адвентистів сьомого дня — 51 (+32), євангельських християн-баптистів — 69 (+29), Римо-католицької церкви — 88 (+27) та Закарпатської реформатської церкви — 112 (+22). За роки незалежності в області були зареєстровані також громади УПЦ КП, УАПЦ, Союзу Церкви Божої України, Церкви Живого Бога, свідків Єгови, Новоапостольської церкви, Церкви Ісуса Христа святих останніх днів, Духовного управління мусульман України, Товариства свідомості Крішни, буддистів, Рідної української національної віри, Вірменської апостольської церкви та інші окремі незалежні релігійні організації.

Разом з тим, активізація процесів релігійного життя, істотне розширення мережі релігійних об'єднань, урізноманітнення етноконфесійного ландшафту супроводжувалося загостренням на початку 1990-х рр. міжконфесійних протиріч і конфліктів. На теренах Закарпаття вони виявились, насамперед, у посиленні напруженості відносин між віруючими греко-католицького та православного віросповідань. Легітимація Греко-католицької церкви прискорила внутрішню диференціацію у релігійних громадах, яка супроводжувалася розмежуванням між віруючими та боротьбою за право володіти культовими приміщеннями. Конфліктні ситуації навколо храмів, протиборство церковних об'єднань за сфери впливу загострювались і внаслідок втручання в ці справи місцевих осередків «Руху», «Меморіалу» та інших громадсько-політичних формувань, які, як правило, активно виступали за відновлення справедливості щодо греко-католиків, нехтуючи при цьому правами прихильників інших віросповідань.

Особливий тягар релігійної проблематики за таких обставин несли місцеві органи влади. Пов'язані з нею питання неодноразово розглядалися на сесіях обласної, міських та районних рад народних

депутатів. З метою врегулювання греко-католицько-православного конфлікту було створено узгоджувальні комісії. Майже всі культові споруди, які використовувалися не за призначенням було передано релігійним громадам. Їм надавалася також і необхідна допомога в будівництві нових культових приміщень, виданні релігійної і богослужбової літератури тощо.

Проте релігійна обстановка продовжувала залишатися напруженою. Рішення третьої сесії Закарпатської обласної ради народних депутатів від 14 серпня 1990 р. про передачу в оренду культових споруд для почергового богослужіння за взаємною згодою релігійних громад практично не виконувалось із-за спротиву православних віруючих. Питання ж передачі церковного майна у власність релігійних громад, яке порушувалося на сесії обласної ради 18 грудня 1990 р., було перенесено для обговорення у депутатські комісії, що не сприяло його остаточному вирішенню[164].

Як наслідок, на початок 1990-х рр. міжконфесійні протиріччя, зумовлені майновими суперечками, мали місце у більше ніж 170 населених пунктах області. Особливо напружена ситуація на той час склалася у містах Берегове, Мукачеве, Ужгород, Хуст, Виноградівському, Воловецькому, Тячівському, Хустському та ряді інших районів. Почергове користування культовими спорудами, яке хоча й не вирішувало повністю майнових проблем, але все ж давало змогу зняти до певної міри загостреність взаємовідносин між віруючими греко-католицького та православного віросповідань, практикувалося лише у 24 населених пунктах[165]. Нерідко міжобщинні конфлікти переростали в насильницькі дії з захоплення храмів. Віруючі громадяни, як греко-католики, так і православні, скаржилися на те, що виконкоми окремих рад народних депутатів зволікали з реєстрацією релігійних громад, без законних підстав розривали договори про передачу в користування культових споруд, ухвалювали рішення з вимогами виселити за межі району священиків, які захищали права одновірців[166].

---

[164] *Зан Михайло.* Етноконфесійний ренесанс на Закарпатті (до питання про реабілітацію греко-католицизму) // Carpatica — Карпатика. Вип. 20. — Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. — Ужгород, 2002. — С. 154.

[165] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 707. — Арк. 74.

[166] Там само. — Спр. 616. — Арк. 61, 62; Спр. 690. — Арк. 27.

Відповідних змін чинного законодавства України про релігійні культи, реабілітації Греко-католицької церкви, повернення майна, зняття перешкод у реєстрації громад та застосування покарань до православних священиків, посадових осіб, які «сприяли порушенню міжконфесійного миру» вимагали учасники безстрокового мітингу представників греко-католицьких громад Закарпаття в Ужгороді у липні 1993 р. З ініціативи керівництва облради та облдержадміністрації відбулося чотири зустрічі представників органів влади області і міста, правоохоронних органів та мітингуючих. Наслідком стало розроблення конкретних термінових заходів щодо задоволення вимог пікетуючих в частині безперешкодної реєстрації греко-католицьких громад та перевірки фактів перепон у почерговому користуванні храмовими спорудами. З розумінням було сприйнято представниками мітингуючих, що питання реабілітації Греко-католицької церкви та змін у законодавстві знаходилось у компетенції Верховної Ради України. У спеціальній заяві чільники обласної ради та облдержадміністрації звернулися до керівників православної та греко-католицьких єпархій, їх духовенства і вірників стати на шлях взаєморозуміння і конструктивної співпраці[167].

Лише з часом робота комісій при обласній та районних державних адміністраціях, певні зміни в чинному законодавстві України, які сприяли налагодженню почергового використання культових споруд, як і будівництво нових храмів, позитивно вплинули на поліпшення релігійної ситуації в регіоні, взаємовідносин між релігійними громадами, спрямувавши вирішення спірних проблем у правове русло. Якщо на кінець 1993 р. міжконфесійні протистояння з приводу повернення громадам Греко-католицької церкви культових споруд мали місце у 112 населених пунктах області, то на 1996 р. — у 40, а в 2002 р. — у 16[168]. Громади ГКЦ, відмовившись від стихійних і масових акцій протесту, здебільшого звертаються за захистом своїх прав та інтересів до судових органів. Слушно зазначити також, що починаючи з 1990 р. релігійним організаціям було повернуто практично усі культові споруди (понад 700), монастирські приміщення та понад 150 об'єктів церковної власності не культового призначення. За сприяння органів влади,

[167] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 698. — Арк. 91, 92, 126.

[168] *Зан Михайло*. Етноконфесійний ренесанс на Закарпатті (до питання про реабілітацію греко-католицизму). — С. 156; ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 707. — Арк. 74.

бізнесових структур та громадськості за роки незалежності збудовано 234 культові споруди, у стадії будівництва — 190, у тому числі — 88 православних храмів та 55 греко-католицьких[169]. Саме таким шляхом врегульовано конфлікти між віруючими у переважній більшості населених пунктів області. Особливістю розвитку етноконфесійних процесів на Закарпатті в часи незалежної України стала відсутність очевидних конфліктів та протиріч у православному середовищі, як це мало місце, зокрема, в Західній Україні. Переважна більшість православних громад залишилась в лоні УПЦ. Лише з другої половини 1990-х рр. виникають релігійні об'єднання УПЦ КП, а пізніше — УАПЦ, яких станом на 1 січня 2006 р., відповідно, налічувалося 23 і 2 громади.

Не менше складною проблемою, що стосувалася внутрішньоцерковного життя католиків східного обряду (греко-католиків) Закарпаття, стало питання їхньої конфесійної та національної ідентичності, актуалізація якого відбулася з легалізацією діяльності Греко-католицької церкви у 1989–1990 рр. Фактичний розкол серед греко-католиків регіону на початку 1990-х рр. полягав у наявності в лоні Церкви двох груп віруючих — прихильників безпосереднього підпорядкування Апостольській столиці (як це історично склалося на Закарпатті) на чолі з ординарним єпископом І.Семедієм й помічним єпископом Й.Головачем та тих, які бажали об'єднання Мукачівської греко-католицької єпархії з УГКЦ й її організаційного підпорядкування Львівській митрополії. Інтереси останніх обстоював помічний єпископ І.Маргітич.

Аналізуючи вищеозначену ситуацію, варто зазначити, що в історичній ретроспективі неодноразові спроби прилучення Мукачівської єпархії до Галицької митрополії (1807, 1843, 1888 рр.), як і одержати церковну автономію під омофором угорського примаса (1871 р.) чи створити самостійну митрополію (у добу А.Бачинського та О.Стойки) успіху не мали. На історичному контексті конфесійної ідентичності католиків східного обряду Закарпаття акцентував увагу відомий церковний історик й богослов, директор Інституту патрології та історії Східних Церков Віденського університету отець-професор Ернст Крістоф Суттнер: «При оновленні життя Церкви в умовах незалежності України та свободи віроспові-

[169] *Йовжій С.* Релігійна ситуація на Закарпатті та перспективи її розвитку // Держава і церква: уроки минулого і проблеми сьогодення. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Ужгород: Ліра, 2003. — С. 8.

дання не варто забувати про історичні традиції Мукачівської греко-католицької єпархії, яка впродовж багатьох століть тісніше була пов'язана з Пряшівською та Гайдудорозькою єпархіями, аніж з галицькою церковною провінцією»[170].

Суттєвим чинником конфесійної та національної ідентичності греко-католиків Закарпаття була їхня традиційно виразна етнічна неоднорідність на відміну від католиків східного обряду Галичини, переважну більшість яких становили українці за походженням. За підрахунками Е.Ортутая (липень 1991 р.) серед закарпатських греко-католиків налічувалося 28 тис. угорців, 16 тис. румунів, близько 3 тис. словаків та 400 тисяч українців/русинів[171].

Посилаючись на історичні традиції еклезіального життя греко-католиків, ординарний єпископ І.Семедій у листі від 1 липня 1990 р. до папи Івана Павла II просив, щоб Греко-католицька церква на Закарпатті «була також у майбутньому греко-католицькою церквою русинів і щоб вона була призначена церквою «sui juris» («церква свого права» — *Авт.*), прямо підпорядкованою Святій Столиці». Що ж стосується відносин з главою УГКЦ кардиналом М.Любачівським, то єпископ висловлював готовність «співпрацювати з єпископами і священиками української ієрархії і ми хотіли б створити з ними спільну єпископську конференцію. Але ми хочемо за всяку ціну зберегти нашу своєрідність і церковну ідентичність». Криза конфесійної і національної ідентичності серед католиків східного обряду Закарпаття стала ще більш очевидною, коли на Синоді греко-католицьких єпископів візантійського обряду, який відбувся в Римі в лютому 1991 р. був присутнім лише прибічник входження Мукачівської єпархії під митрополичу владу глави УГКЦ І.Маргітич[172].

Процеси, які відбувалися в греко-католицькому середовищі Закарпаття знаходилися в полі зору Ради у справах релігій при

---

[170] *Суттнер Ернст Кристоф.* Восточные церкви в унии с Римом. (Различные способы понимания унии) // 400 лет Брестской церковной унии 1596-1996. Критическая переоценка. Сборник материалов международного симпозиума. (Неймеген, Голландия). — М.: Библейско-богословский институт Св. апотосола Андрея, 1998. — С. 114.

[171] *Фенич В.І.* Проблеми конфесійної та національної ідентичності греко-католиків Мукачівської єпархії на сучасному етапі // Держава і церква: уроки минулого і проблеми сьогодення. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Ужгород: Ліра, 2003. — С. 91.

[172] Там само. — С. 89.

Кабінеті Міністрів України. Зокрема, у довідці голови Ради А.Зінченка «Основні засади відносин держави і релігійних організацій в Україні», адресованій на початку серпня 1992 р. Президенту України Л.Кравчуку, зазначалося, що позиція правлячого єпископа Греко-католицької церкви І.Семедія, який відкидає намагання Львівської греко-католицької архідієцезії до возз'єднання з нею греко-католиків Закарпаття і орієнтується на пряму підлеглість Риму, «підтримується політичним русинством як сепаратисткою течією». Водночас «досить привабливою в політичному плані» вважалася діяльність єпископа І.Маргітича, спрямована на підпорядкування Греко-католицької церкви Закарпаття Львівській архієпархії УГКЦ»[173].

Про наявність складної ситуації на Закарпатті, пов'язаною з «проявами національного та релігійного сепаратизму», йшлося й у довідці спеціалістів Ради у справах релігій М.Бойчука та В.Бондаренка від 6 жовтня 1992 р. Національний сепаратизм, за висновком авторів, мав місце в діях Товариства карпатських русинів, яке обстоювало прагнення частини корінного населення області до відновлення своєї національності та проголошення автономної республіки Підкарпатська Русь. Релігійний сепаратизм був притаманний настроям більшої частини віруючих греко-католиків, які виступали проти підпорядкування Мукачівської греко-католицької єпархії Львівській митрополії, прагнули залишитись під юрисдикцією Римського Апостольського престолу. Виходячи з певних історичних обставин, що спричинили виникнення Греко-католицької церкви на Закарпатті, її канонічна та організаційна підпорядкованість Ватикану, на думку спеціалістів Ради, була суто внутріцерковною справою і не суперечила чинному законодавству України. Однак, на їхнє переконання, при певному розвитку суспільно-політичних процесів на Закарпатті, існувала ймовірність об'єднання обох сепаратистських сил, що, у свою чергу, могло створити загрозу територіальній цілісності України. З огляду на вище викладене, М.Бойчук та В.Бондаренко вважали за доцільне через дипломатичні канали порушити питання перед Папою Римським про необхідність організаційного підпорядкування Мукачівської греко-католицької єпархії Львівській митрополії УГКЦ[174].

[173] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 644. — Арк. 103, 104.
[174] Там само. — Арк. 5, 6.

Схвильована загостренням ситуації навколо конфесійно-національної ідентичності католиків східного обряду Закарпаття, Апостольська столиця, після вивчення ситуації на місці у жовтні 1992 р. на основі звіту представника Ватикану в Москві Ф.Колясуоно, заслуханого 25 листопада того ж року на засіданні Конгрегації для Східних Церков у присутності апостольського нунція в Україні А.Франко, дійшла до цілком слушного і своєчасного, на наш погляд, рішення. Виходячи з того, що Мукачівська греко-католицька дієцезія виявилася розрізненою за конфесійними і національними ознаками і що наявні протилежні тенденції в ній не завжди були викликані церковно-релігійними аргументами, Римська столиця постановила зберегти на певний час «status quo» Мукачівської греко-католицької єпархії, підпорядкованої юрисдикції Апостольського престолу. Враховуючи історичні традиції та етнічно-конфесійні відмінності для кращого забезпечення релігійно-духовних потреб католиків східного обряду Закарпаття ординарному єпископові І.Семедію було призначено двох помічних єпископів-синкелів: І.Маргітича — для вірників української національної ідентичності та Й.Головача — для вірників, які не визнавали такої (русини, угорці, румуни, словаки, німці). Остаточне рішення Апостольського Престолу було підписано в Ужгороді 29 березня 1993 р. трьома єпископами та апостольським нунцієм в Україні[175].

Аналізуючи перспективи українізації Греко-католицької церкви на Закарпатті, слід враховувати ті події, які сталися за останні роки в конфесійному житті католиків латинського і грецького обрядів регіону. Ще в 1993 р. апостольський нунцій в Україні А.Франко встановив на Закарпатті Римо-католицьку Апостольську адміністратуру, першим єпископом якої в 1996 р. став А.Майнек. Пізніше він обійняв посаду ординарного єпископа створеної 27 вересня 2002 р. вперше на території краю Мукачівської римокатолицької дієцезії. У березні 2001 р. новим помічним єпископом покійного Й.Головача було призначено відомого своєю українською орієнтацією Ю.Джуджара, що мало б активізувати українізуючий вплив на греко-католицьку спільноту. Проте призначення в січні 2003 р. Апостольським престолом нового мукачівського греко-католицького ординарного єпископа словака М.Шашіка, як власне й утворення латинської дієцезії навряд чи сприятимуть

[175] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 698. — Арк. 30, 31.

підтримці тієї частини католиків східного обряду, яка має українську національну ідентичність і прагне канонічного входження Мукачівської єпархії під омофор глави УГКЦ[176].

Не на користь останнього свідчать й результати проведеного на початку 2000-х рр. соціологічного опитування. Зокрема, його результати показують, що православними ідентифікують себе 38,84% віруючих Закарпаття, греко-католиками — 37,19% (п'ять років тому до цього чисельність православних вдвічі перевищувала кількість католиків східного обряду) і римо-католиками — 13,22%. За висновком В.Боднара та О.Пеліна, тенденція до збільшення вірних, ідентифікуючих себе греко-католиками, має етнічну залежність. Так, симпатиками греко-католицької ідентичності є 41,25% українців, 57,14% русинів, 30,77% угорців, 50% словаків, 16,7% росіян, в той час, як православної — 47,5% українців, 28,57% русинів, 50,0% росіян, 33,33% словаків. Як бачимо, питома вага греко-католиків максимально висока серед русинів та словаків і навпаки, — менша серед представників титульної нації — українців та найбільшої національної меншини в області — угорців[177].

Пріоритетним питанням в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування на Закарпатті є сприяння в задоволенні релігійних потреб згідно власних історичних етнокультурних та канонічно-обрядових традицій віруючих серед національних меншин краю.

До 12 релігійних напрямів за віросповідною ознакою належать закарпатські угорці. Крім 112 громад Закарпатської реформатської церкви, вони об'єднані більш ніж у 50 римо-католицьких та 32 греко-католицьких об'єднаннях. Частина угорського населення відносить себе до православного культу, а також до протестантських (свідки Єгови, адвентисти сьомого дня, євангельські християни-баптисти) та неорелігійних (зокрема, Церква Живого Бога) віровчень. Закарпатська реформатська церква з центром у м. Берегове, місія якої спрямована на зміцнення духовності та культури угорських реформатів, є єдиною в Україні релігійною організацією кальвіністського напряму. Переважна більшість

[176] *Фенич В.І.* Назв. праця. — С. 92.

[177] *Боднар В., Пелин А.* Составляющие факторы культурно-клерикальной интеграции в Закарпатье на современном этапе // Carpatica — Карпатика. Вип. 20. — Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. — Ужгород, 2002. — С. 160–168.

громад реформатів функціонує у місцях компактного проживання угорців, а саме: Берегівському, Ужгородському, Мукачівському та Виноградівському районах. Духовні потреби віруючих забезпечують 67 священнослужителів. В організаційно-канонічному плані дана конфесія є автономним утворенням на теренах України і знаходиться під значним ідейно-релігійним та матеріально-фінансовим впливом сусідньої Угорщини. Закарпатська реформатська церква є активним членом Всесвітньої Реформатської спілки, бере участь у роботі Конгрегації Європейських Церков та багатьох інших міжнародних релігійних організацій. Підтримуючи зв'язки з усіма конфесіями регіону, тісно співпрацюючи з угорськими національно-культурними товариствами, Реформатська церква є вагомим суб'єктом суспільно-громадського життя угорців області і має широкі можливості через духовну-релігійну, морально-виховну, освітню, інформаційно-комунікативну і соціальну сфери активно впливати на процеси життєдіяльності угорської спільноти.

Переважаючою є угорська складова й Римо-католицької церкви на Закарпатті. На середину 1990-х рр. серед 65 тис. осіб римо-католицького віровизнання угорців налічувалося 50 тис., словаків — 9–10 тис. та німців — 3 тис. осіб[178]. Мережа організацій культу налічує 88 функціонуючих громад (на 1988 р. — 41 об'єднання) та 8 монастирів, які обслуговують 28 священнослужителів, у тому числі — 15 іноземців. Ще в 1995 р. в м. Ужгород було відкрито філію коледжу ім. Св. Ф.Аквінського для підготовки світських катехитів з викладання релігійних дисциплін у недільних школах. 27 вересня 2002 р. на території краю вперше було створено Мукачівську римо-католицьку дієцезію. В урочистостях з цієї нагоди, які відбувалися в Мукачевому, брали участь представники інших конфесій Закарпаття, єпископи Римо-католицької церкви в Україні на чолі з кардиналом М.Яворським та Апостольським нунцієм архієпископом М.Етеровичем, а також єпископи і священики з Угорщини, Румунії, Словаччини.

Традиційно вагомою в поліконфесійному просторі Закарпаття є частка об'єднань пізньопротестантських течій. Так, із 1674 релігійних громад, що діють в регіоні, 401 утворення (24% від загальної мережі) об'єднує вірних євангельських християн-баптистів, євангельських християн, віри євангельської — п'ятидесятників, християн євангельської віри, адвентистів сьомого дня, адвентистів

[178] ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 699. — Арк. 88.

сьомого дня реформаційного руху, свідків Єгови та інших течій і деномінацій протестантизму. При цьому варто зазначити, що із 401 об'єднання протестантів, 139 діють поза реєстрацією (у тому числі 104 громади свідків Єгови), що становить майже 75% мережі діючих в області незареєстрованих релігійних об'єднань (див. Додатки. *Таблиця 26*).

Надзвичайно змістовною та результативною є доброчинна й милосердницька діяльність релігійних організацій області. Використовуючи сприятливе географічне розташування Закарпаття, а також давні історичні традиції міжетнічного та міжконфесійного спілкування, релігійні інституції встановили тісні партнерські стосунки із зарубіжними благодійними центрами, набули досвіду в реалізації гуманітарних проектів і програм.

Вже кілька років поспіль за гуманітарними програмами працює значна частина релігійних організацій та благодійних фондів Закарпатської реформатської церкви, Мукачівської дієцезії Римокатолицької церкви, місіонерські товариства церков ЄХБ, ХВЄП, АСД, Союзу вільних церков ХЄВ України та ін. Значною благодійницькою роботою в області займаються також структури Української православної церкви, Греко-католицької церкви, юдейські громади. Релігійні організації підтримують тісні контакти з доброчинними організаціями Австрії, Данії, Королівства Нідерланди, Німеччини, Швейцарії, Угорщини та ряду інших країн.

Слушно зазначити, що релігійним організаціям в розгортанні соціальної та благодійної діяльності надається всіляка підтримка і сприяння з боку органів виконавчої влади та місцевого самоврядування області. Зокрема, досвід співпраці відділу у справах релігій Закарпатської облдержадміністрації з місцевими органами влади щодо сприяння релігійним організаціям у здійсненні благодійної та милосердницької роботи було схвалено у жовтні 2003 р. Державним комітетом України у справах релігій[179].

Підсумовуючи варто відзначити, що в багатонаціональному і поліконфесійному просторі Закарпаття існують всі необхідні умови для повноцінного задоволення релігійних потреб віруючих, у тому числі і представників національних меншин. Це проявляється у наявності достатньо розгалуженої інституційної мережі різних культів, активній участі релігійних організацій у громадському

[179] *Йовжій С.* Назв. праця. — С. 10–13.

житті краю, соціальній і благочинній діяльності, тісних стосунках з одновірцями за кордоном, затухаючих міжконфесійних суперечностях.

Тим не менше міжконфесійні відносини залишаються одним з головних джерел соціальної напруги в регіоні. За даними соціологічних досліджень, проведених в кінці 1990-х рр., тільки третина (31,7%) опитаних вважають їх добрими і в цілому задовільними. Кожен четвертий респондент відзначив, що нормальні стосунки існують лише між одновірцями, а 14,5% допускають, що ці відносини в будь-який час можуть вилитись у сутички. Стільки ж опитаних не бояться конфліктів на релігійному ґрунті. Четверта частина вважає, що відмінності в релігійній вірі великою мірою приводять до конфліктів за місцем їхнього проживання. Значно тривожніше оцінюють стан міжконфесійних стосунків мешканці міст. Так, якщо релігійна ситуація не викликає стурбованості у 40% сільського населення, то серед міських жителів таких лише 23%. Як нормальні розцінюють міжконфесійні відносини з опитаних 28% українців, 38% росіян, 50% угорців[180].

З огляду на вище викладене поліконфесійність багатонаціонального регіону, яким є Закарпаття, потребує надзвичайно уважного і системного підходу як державних органів, громадськості, так і самих релігійних організацій до практичного розв'язання питань, що постійно з'являються у цій чутливій сфері суспільного життя. Найменші прояви формалізму чи байдужості розцінюються не інакше, як упереджене ставлення та неповага до релігійних і національних запитів.

Поза сумнівом, що для органів місцевої влади, як і широкого суспільного загалу Закарпаття з метою формування гармонійних міжконфесійних відносин у поліетнічному середовищі регіону серед пріоритетних і надалі мають залишатися завдання:

– підтримки розвитку релігійної інфраструктури;

– реституції церковної власності та прискорення процесу відновлення майнових прав релігійних організацій;

– сприяння в розширенні їх взаємин з одновірцями за кордоном та здійсненні міжнародних зв'язків;

– широкого залучення різних конфесій до вирішення соціально значущих проблем;

---

[180] *Мигович І., Макара М.* Назв. праця. — С. 92, 93.

– запобігання втягування релігійних організацій у площину політичного протистояння та перетворення конфесійного чинника на знаряддя етнічного й територіального сепаратизму.

Таким чином, проаналізувавши ситуацію в галузі освіти, культури та релігійного життя на Закарпатті, можна зробити наступні висновки і узагальнення.

Законодавство України у сфері міжетнічних та етноконфесійних взаємин в цілому забезпечує умови реалізації прав і свобод громадян щодо їхнього освітнього та культурному розвитку, задоволення релігійних запитів.

Інтереси закарпатського населення всебічно репрезентовані цілою низкою національно-культурних товариств у всіх сферах життєдіяльності. Найбільш впливовими в області є угорські, румунські та словацькі організації. Це зумовлюється компактним проживанням згаданих спільнот на порубіжжі зі своїми історичними батьківщинами, збереженням тісних контактів зі своїми одноплемінниками. Зазвичай національно-культурні товариства складаються переважно із представників тієї національності, яку представляють. Виняток становлять російські організації, які позиціонують себе як виразники інтересів усього російськомовного населення краю.

Для задоволення культурно-освітніх потреб представників різних національностей регіону створена мережа освітніх та культурно-мистецьких закладів, яка відповідає національному складу населення і постійно вдосконалюється. Вивчати рідну мову меншості краю можуть у недільних школах, під час факультативних занять та як окремий предмет у загальноосвітніх середніх школах області. Створено умови для здобуття та покращення освіти за кордоном. Свого вирішення потребує проблема вивчення державної мови у школах з угорською та румунською мовами навчання. Складним залишається питання освіти для циганського населення.

Національно-релігійне відродження на Закарпатті супроводжувалося інтенсивним розширенням інституційної мережі різних культів, віросповідного спектру, підвищеною активністю вірних щодо задоволення власних релігійних потреб. Безпосереднім наслідком своєрідного етноконфесійного «ренесансу» стали політизація релігійного життя, чергова криза національної та конфесійної ідентичності, насамперед, серед католиків східного

обряду, загострення греко-католицько-православних протиріч за право володіння культовими приміщеннями.

Певна оптимізація законодавчої бази щодо релігійних об'єднань, конструктивні заходи органів місцевої влади з часом сприяли стабілізації релігійної ситуації в регіоні, спрямувавши вирішення спірних питань міжконфесійних відносин у правове поле, встановленню міжконфесійної злагоди і порозуміння, стимулювали активну участь релігійних об'єднань у громадському житті, соціальній і благочинній діяльності.

Водночас міжконфесійні відносини і на сьогодні продовжують продукувати певну соціальну напругу в багатонаціональному та поліконфесійному регіоні. Останнє зобов'язує органи державної влади, широкий громадський загал до пошуку ефективних форм співпраці з релігійними організаціями з метою подальшої гармонізації міжконфесійних взаємин, національної консолідації та суспільної стабілізації.

Загалом, на Закарпатті накопичено цінний позитивний досвід мирного співіснування різних етносів, який заслуговує особливої уваги і може бути використаний при забезпеченні національної гармонії в інших регіонах України.

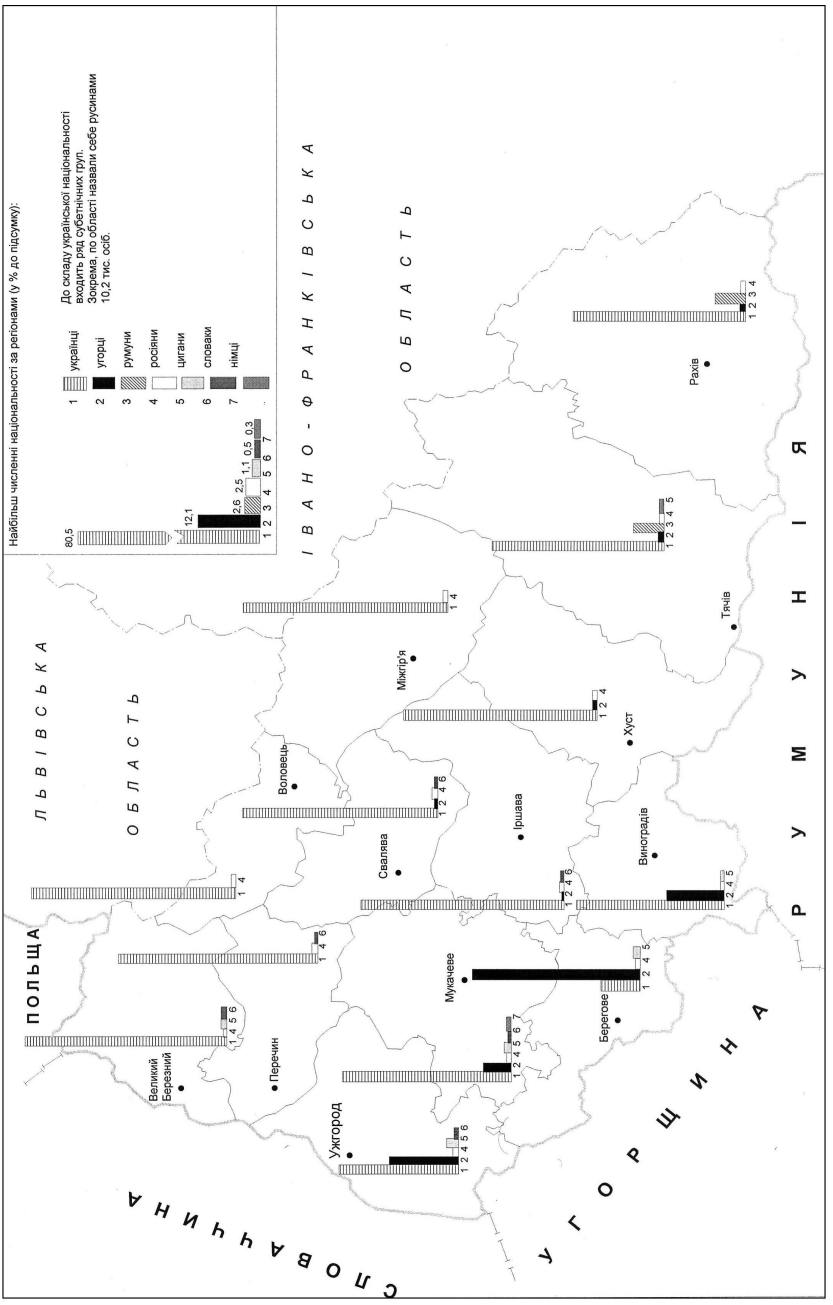

Національний склад населення Закарпатської області за переписом 2001 р.

ПІСЛЯМОВА

Поліетнічний склад населення Закарпаття зумовлений етногенетичними, культурними, колонізаційними, міграційними, асиміляційними процесами, що впродовж багатьох століть визначали його розвиток. Причому, етнонаціональна ситуація в краї залежала від двох визначальних чинників: від національної політики держав, до складу яких у той чи інший історичний період входило Закарпаття, та від міжетнічної взаємодії[1] представників різних етносів, що мешкали в краї. У процесі такої взаємодії через безпосередні та опосередковані контакти на індивідуальному й груповому рівнях у всіх сферах суспільного життя, обміну етнічною інформацією формувалося уявлення однієї етнічної спільноти про іншу (етнічні стереотипи) та корегувалися уявлення кожної з цих спільнот про саму себе (етнічні автостереотипи). Цілком очевидно, що політика держав-метрополій мала суттєвий вплив на міжетнічну взаємодію етнічних спільнот Закарпаття. Попри той факт, що русини/українці становили переважну більшість населення краю, модель міжетнічної взаємодії західної етносоціології «домінуюча група — етнічна меншина», принаймні до здобуття незалежності Україною, для Закарпаття не підходила. Для осягнення етнополітичних процесів на Закарпатті більш продуктивною, на нашу думку, є модель, що базується на таких підходах. По-перше, це дослідження двосторонніх міжетнічних відносин русинів/українців з угорцями, чехами, словаками, румунами та ін. По-друге, це аналіз двосторонніх відносин, особливо в окремі історичні періоди, угорців з іншими етнічними громадами краю, чехів та словаків із закарпатцями іншої етнічної ідентичності. І по-третє, це дослідження багатосторонніх відносин між всіма етнічними спільнотами Закарпаття. Їхній політичний статус, розвиток матеріальної і духовної культури в багатьох аспектах поставали як результат двосторонніх міжетнічних

[1] Про методологічні проблеми дослідження міжетнічної взаємодії детальніше див.: *Свтух В.Б.* Міжетнічна взаємодія у Карпатському регіоні: деякі методологічні проблеми дослідження // Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня — 1 вересня 1991 р.). — Ужгород, 1993. — С. 210–217.

відносин, а з іншого боку — як вислід політики держав — метрополій та зумовленого територіальною єдністю інтеркультурного діалогу цих спільнот. За таких підходів на всіх історичних відтинках чіткіше простежуються процеси прискорення або ж гальмування етнічної ідентифікації суб'єктів міжетнічної взаємодії, роль політичної, національної та конфесійної еліти в цьому процесі.

З огляду на бездержавність українського народу русини/українці Закарпаття лише епізодично і короткочасно мали умови (періоди УНР-ЗУНР, Карпатської України) політичного домінування. В усі інші періоди історії в краї політично домінували угорці (у період входження Закарпаття до складу Австро-Угорщини та гортівської Угорщини), чехи і словаки (Чехословаччина), українці як складова нової історичної спільноти — «радянський народ» (СРСР) та українці (незалежна Україна).

За умов політичного домінування на Закарпатті угорців у часи його входження до Австро-Угорщини, коли абсолютизувалася мадярська культура, під гаслом «одна держава — одна нація» відбувалася мадяризація інших етносів, русини/українці мали вирішувати проблему обстоювання етнічної самобутності, збереження мови, традиційної матеріальної та духовної культури. Водночас, коли інші етноси Австро-Угорщини все активніше заявляли про себе націєтворчими устремліннями (хорвати, серби, чехи, словаки), перед русинами/українцями постало питання: хто ми — самостійний народ чи частина якогось іншого народу. Зацікавлення народною культурою і прадавніми традиціями поєднувалося в них з першими спробами відтворити національну історію з її відповідною інтерпретацією. Така народницька концепція в історіографії Закарпаття започатковується І.Лучкаєм. Вона хоч якоюсь мірою убезпечувала русинів/українців від загрози маргіналізації, втрати ними своєї етнічної самобутності, адже ті права, які угорці виборювали для себе від Віденського уряду, свідомо нехтувалися ними, коли йшлося про інші етнічні спільноти Угорського королівства.

Після революційних подій 1848–1849 рр. в Австро-Угорщині просвітницьку, соціально-благодійницьку, національно-культурну, виховну функції в русинському середовищі перебирають на себе релігійні громади. З цього середовища вийшло перше покоління русинів-інтелектуалів, «будителів», що очолили подальший національно-культурний рух. У руслі цього процесу видатне місце належить О.Духновичу. Він та його послідовники створили

сприятливе політичне середовище для формування еліти русинського населення та його можливої на той час етнічної самоідентифікації. Наслідком цього стало формулювання ідеї національної окремішності русинів у межах Угорщини. Зроблений у вірші О.Духновича «Я русин был, есмь і буду» наголос на цій окремішності поділяли закарпатські русини. Для них цей вірш став своєрідним гімном. Але абсолютизувати думки О.Духновича, суголосні реаліям його часу, розглядати їх статично, а тим більше гадати щодо можливої еволюції його поглядів у напрямі українофільства, видається науково некоректним. На цьому варто наголосити хоча б тому, що подальші пошуки витоків русинської ідентичності дали цілий спектр ідей, що пов'язували русинів з росіянами (великоросами), українцями (малоросами), угорцями

Політику окремішності русинів послідовно провадив уряд Угорщини та всіляко підтримували «мадярони», тобто змадяризовані русини. Саме така політика відкривала шлях до ефективної асиміляції русинів у рамках творення «єдиної угорської політичної нації», що на практиці означало їхню мадяризацію та втрату тієї ж окремішності.

Попри той факт, що в Греко-католицькій церкві на Закарпатті дедалі більшої сили набирали процеси мадяризації та латинізації, наближення до римо-католицизму, саме в ній вирізняються ті особистості, які у пошуках етнічної ідентичності русинів з надією звертали свої погляди на Росію (І.Раковський, І.Дулішкович, І.Сільвай, Є.Фенцик, О.Митрак та ін.). Народне русофільство та політичне москвофільство, що вносилися у суспільну думку Закарпаття, мали своєю основою стихійний потяг русинів до Росії, близької їм мовою, культурою, релігією. Тож не дивно, що з кінця XVIII ст. русофільськими ідеями позначена діяльність ряду інтелектуалів та громадських об'єднань, таких як товариство ім. О.Духновича. У різні часи русофільство на Закарпатті мало неоднакову підтримку русинів. Якщо відразу після 1848–1849 рр. соціальна база русофільства на Закарпатті зросла, то потім вона дещо звузилась. У роки Першої світової війни, з тимчасовим приходом російських військ в Закарпаття, знову тут посилюються проросійські настрої, східнослов'янське населення краю живилося вірою в те, що нарешті воно знайде захист своїх інтересів за допомогою Росії. Симпатії русинів до Росії (русофільство), обстоювання їхньої етнічної єдності з росіянами (москвофільство) все більше проявляються в суспільній думці на Закарпатті. Однак у період

входження Закарпаття до складу Чехословаччини тут зміцнюється українофільський напрям суспільно-політичної думки, що бере свій початок з кінця XIX ст. У той час до закарпатської тематики звертаються у своїх наукових пошуках І.Франко, В.Гнатюк, І.Верхратський, І.Томашівський, Ф.Вовк. Наукове товариство ім. Т.Шевченка починає залучати до співпраці закарпатських дослідників, зокрема, Ю.Жатковича, Г.Стрипського та ін. Такі контакти зумовили формування, а з початком XX ст., зокрема під впливом проголошення УНР та ЗУНР, і динамічний розвиток, поряд з проугорським і проросійським, третього напряму утвердження самоідентифікації закарпатських русинів — українофільського. У період суверенізації Карпатської України (1938–1939 рр.) цей напрям політично переважав інші. Конкуренція виразників згаданих трьох орієнтацій гальмувала процес природного самоусвідомлення русинів, а в інтеркультурному діалозі етнічних спільнот краю ускладнювала їхній освітній і національно-культурний розвиток.

У роки угорської окупації та Другої світової війни українофільство, як і русофільство, на Закарпатті втрачають свої позиції. Натомість під гаслом «угрорусинізму», особливо стараннями регентського комісара краю М.Козми, реанімується теорія окремішності русинів і від росіян, і від українців. У цьому зв'язку, щоб не вдаватися в полеміку із сучасними поборниками такої окремішності, зішлемося на дисертацію В.Брензовича, підготовлену в університеті ім. Л.Етвеша (м. Будапешт). «В особі Міклоша Козми Закарпаття очолила людина широкого формату, досвідчений, активний політик, — пише автор. — Новий регентський комісар мав свої чіткі уявлення про те, що треба зробити на Закарпатті. Він був переконаний у тому, що слов'янське населення Закарпаття становить окремий народ, і політика Угорщини на Закарпатті повинна розвивати таку самостійність, піднести її на вищий рівень. Зрозуміло, Міклош Козма знав, що русини за своїм походженням є українцями (малоросіянами), але вважав, що за кілька століть перебування в складі Угорщини їх культура, ментальність зазнали істотних змін і це повинно стати відправною точкою по шляху дальшого розвитку їх національних рис»[2] (підкреслено нами — *Авт.*).

[2] *Брензович В.* Національна політика на Закарпатті після приєднання краю до Угорщини 1939–1944 рр. // Розширений автореф. дис. Керівник теми: університетський професор докт. Дюла Вардяї. — Будапешт: Університет ім. Л.Етвеша. — 2002. — С. 39.

Виділена нами думка автора однозначна. Однак, ухваливши 7 березня 2007 р. рішення про визнання національності «русин», Закарпатська обласна рада, водночас, вирішила «контроль за виконанням цього рішення покласти на заступника голови обласної ради Брензовича В.І.», тобто, автора згаданої дисертації.

Прихід на Закарпаття Червоної Армії в жовтні 1944 р., репресії проти закарпатських угорців, як і проти німців та українських націоналістів, початок радянізації краю унеможливили пропаганду теорії «угрорусинізму», прикритого ширмою окремішності. Нова, прорадянська крайова влада, керована комуністами, певно, з огляду на значне посилення на Закарпатті в довоєнне двадцятиріччя українофільських настроїв, ідентифікувала русинів українцями з усіма наслідками, що з цього витікали. Процес національної самоідентифікації русинів/українців, перерваний угорською окупацією краю, і за нової влади не знайшов логічного завершення. З цим фактом змирились як українофіли, так і русофіли. Адже і ті й інші виходили з того, що в умовах Радянського Союзу русини Закарпаття стають сегментом, хоча і своєрідним, «радянського народу». Рішення нової прорадянської влади краю відразу, без будь-якого перехідного періоду та відповідної просвітницької роботи українізувати русинів живилося, на нашу думку, і настановами Комінтерну, який ще у 20-х роках XX ст. визнав русинів Закарпаття віткою українського народу, а їхню мову — діалектом української. Закарпатці у більшості своїй сприйняли такий хід подій. Соціально-економічні перетворення в краї, розвиток національно-культурної і освітньої сфери, попри їх характерні для радянської системи деформації та зловживання в кадровій політиці, зумовили українізацію Закарпаття. Однак у процесі суверенізації України, суспільних трансформацій у роки її незалежності, що не обминули й етнополітичну сферу суспільства, під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників у громадську думку закарпатців знову вноситься проблема ідентифікації українців/русинів. Спричинилося це як кризовим станом економіки, зубожінням більшості населення краю та його масовим заробітчанством у сусідніх країнах, так і пошуком шляхів виходу з такої ситуації. В умовах, коли в незалежній Україні формувалася політико-правова база відродження самобутності всіх етнічних спільнот, включаючи Закарпаття, вживалися практичні, зумовлені економічними можливостями країни, заходи для цього, радикальні елементи русинських культурно-освітніх організацій, що утворювалися

паралельно з такими ж організаціями інших етнічних спільнот краю, політизували відроджену ними ж проблему самоідентифікації українців/русинів. Звинувачуючи українську владу в геноциді русинів, обстоюючи сумнівну тезу про їхню окремішність, вони педалюють ідею автономії регіону. Більше того, голова Сойму підкарпатських русинів о. Д.Сидор заявляв, що «у світлі самопроголошення Косово ... тема самовизначення русинського народу набуває особливої актуальності». Відповідну прес-конференцію Д.Сидор, певно, не випадково провів у Москві. «Всупереч стереотипам, що склалися, представники Росії також починають брати активну участь у русинському русі», — писав кілька років тому М.Дронов. Йому (М.Дронову) «приємно було констатувати», що за останні роки збільшилася кількість статей у пресі, де русини «згадуються як самостійна нація або ж як невід'ємна вітка російського (тобто великого східнослов'янського, але не конкретно українського) народу». М.Дронова радувало, що в Росії останнім часом виникли і виникають надалі всілякі товариства «друзів русинів», у роботі яких беруть участь науковці, політики та церковнослужителі, перевидаються книги відповідної спрямованості. Жаль М.Дронов висловлював лише з того приводу, що «...очень трудно даже приблизительно оценить реальную численность российских русинов», тому що вони «зачастую идентифицируют себя как «украинцы»[3]. Бачити у відзначеному лише прояв неорусофільства було б легковажно.

До зовнішньополітичних чинників появи політичного русинізму на Закарпатті є всі підстави віднести організаційну та науково-публіцистичну роботу окремих сил, виразником намірів яких став професор Торонтського університету П.Магочій. Саме в його публікаціях у нових умовах реанімується теорія окремішності русинів, розробляється своєрідна «дорожня карта», план дій радикальних сил у русинських товариствах щодо постановки перед урядом України і світовим співтовариством певних вимог та шляхів їх реалізації. І хоча у виданій 2007 р. «Історії України» П.Магочій вносить суттєві корективи в свою інтерпретацію русинської проблеми[4],

[3] *Дронов М.* Русинская тема в современной России // Наш чесько-русинськый календар — 2001. — Ужгород, 2000. — С. 90–92.

[4] Детальніше див.: *Белей Б.* Дволикий Янус української історії, або несподівані варіації канадського автора // Дзеркало тижня. — 2007. — №34 (665); Містер Магочій перебріхує. Про сумнівні досліди у сфері антиукраїнської етногенетики // Урядовий кур'єр. — 2007. — 10 листопада.

це суті справи не змінює. Про нього можна сказати: «Мавр зробив свою справу». Її намагаються продовжувати і «тимчасове правительство» Підкарпатської Русі, і Сойм підкарпатських русинів, і окремі світські та релігійні керманичі неорусинства.

Не обійшлося без відповідної координації, методичного та матеріального супроводу і утворення русинських товариств у ряді країн. У будь-якому разі, їх виникнення на базі українських громадських культурно-освітніх об'єднань впродовж одного року викликає принаймні подив, адже демонтаж комуністичних режимів у сусідніх країнах не був синхронним. У березні 1991 р. у Межилаборцях (Чехословаччина) скликається перший світовий конгрес русинів. П.Магочій, відзначаючи інтеррегіональний характер конгресу, дійшов висновку, що він став «реальним імпульсом у піднесенні національної самосвідомості у більш ніж 300 (! — *Авт.*) присутніх осіб, не кажучи вже про тих, хто прочитав про конгрес в поширених друкованих повідомленнях»[5].

Природне прагнення закарпатців плекати традиції, свою своєрідну матеріальну й духовну культуру під впливом вищеозначених та інших чинників внутрішнього і зовнішнього характеру в окремих випадках деформувалося в політичне русинство. Той факт, що 0,8% жителів Закарпаття за переписом 2001 р. ідентифікували себе русинами, зовсім не означає, що вони (русини) заперечують своє українське коріння. Серед них, певно, є як ті, хто вважає свою русинську національність окремою від української, так і ті, хто має подвійну ідентичність — українці/русини. Визначити справжній стан самоідентифікації закарпатців, на нашу думку, могло б обласне опитування з конкретними відповідями опитуваних на запитання — «Ким ви себе вважаєте: а) українцем; б) українцем/русином; в) русином». Маючи відповіді на поставлене запитання, обласна влада могла б оптимізувати роботу щодо задоволення національно-культурних запитів закарпатців. Тільки таким чином обласна рада змогла б зафіксувати реалізацію жителями області положення Ст. 11 Закону України «Про національні меншини в Україні», яка гласить, що «громадяни України мають право вільно обирати та відновлювати національність». Не маючи такої статистики, обласна рада, ухваливши згадане рішення, підтримує остаточно не з'ясоване бажання 10,2 тис. громадян

[5] *Магочий П.* Русинский вопрос // Политическая мысль. — 1993. — №2–3. — С. 110–111.

і мимоволі нав'язує його переважній більшості слов'янського населення області. Політично таке рішення некоректне та не може мати політико-правових наслідків. Нації народжуються або ж відроджуються не за постановами, хай це буде постанова обласної ради чи навіть Верховної Ради України, а внаслідок тривалого процесу націєтворення. Визначення своєї національності — вияв самоусвідомлення особи чи групи осіб. Держава і місцева влада не мають права нав'язувати або заперечувати таке самоусвідомлення.

Розлогий розгляд у післямові цієї роботи етнокультурної і етноконфесійної життєдіяльності та етнічної ідентичності русинів/українців у ретроспективі і на сучасному етапі, на наш погляд, цілком правомірний. Адже впродовж століть, попри політичне домінування на Закарпатті у різні часи угорців і наслідки політики мадяризації неугорських етнічних громад, та чехів і словаків, коли провадилася політика чехізації населення в масштабах всього краю і словакізації поселень русинів/українців на території Словаччини, русини/українці мали суттєвий вплив на міжетнічну багатосторонню взаємодію всіх етносів Закарпаття, на формування тут своєрідного поліетнічного соціуму. Повноцінний культурно-національний розвиток усіх етнічних сегментів цього соціуму гарантується чинним законодавством України, рівними правами етнічних громад краю на збереження своєї самобутності, мови, освіти, культури, релігії, на рівноправну участь у суспільно-політичному житті, місцевому самоврядуванні та державному управлінні.

ДОДАТКИ

Таблиця 1

Перелік населених пунктів Закарпатської області, назви яких були змінені в радянські часи*

№	Стара назва	Район (округа)	Нова назва
1	2	3	4
1	Агове	Ужгородська	Тисянка
2	Аклин	Севлюська	Клинове
3	Андрашівці	Ужгородська	Андріївка
4	Анталовці	Ужгородська	Антонівка
5	Апшиця	Рахівська	Водиця
6	Ардів	Берегівська	Чепівка
7	Ардовець	Севлюська	Підвиноградів
8	Астель	Берегівська	Лужанка
9	Ашвань	Ужгородська	Мінеральне
10	Барбове	Мукачівська	Бородівка
11	Ботар (Батар)	Севлюська	Братово
12	Батфа	Ужгородська	Деревці
13	Батьово (Батьове)	Берегівська	Вузлове
14	Бачава	Ужгородська	Чабанівка
15	Бекень	Севлюська	Бобове
16	Бене (Беня)	Берегівська	Добросілля
17	Березька Розтока	Іршавська	Велика Розтока
18	Берлебаш	Рахівська	Костилівка
19	Ботфалва (Ботфальва)	Ужгородська	Прикордонне
20	Брустів	Свалявська	Лопушанка
21	Брустури	Тячівська	Лопухів
22	Валескраді	Тячівська	Глибокий Потік
23	Велика Чингава	Севлюська	Боржавське
24	Велике Гутове	Берегівська	Велика Гараздівка
25	Великий Бочків	Рахівська	Великий Бичків
26	Вербовець	Виноградівський	Пушкіне
27	Верхні Верецьки	Воловецька	Верхні Ворота
28	Верхній Шард	Севлюська	Широке
29	Верхня Апша	Рахівська	Верхнє Водяне
30	Влахове	Іршавська	Вільхівка

Продовження табл. 1

1	2	3	4
31	Волове	Міжгірський	Міжгір'я
32	Волоське	Іршавська	Підгірне
33	Гандал Буштинський	Тячівська	Тополівка
34	Гаранглаб	Берегівська	Дзвінкове
35	Гетін	Берегівська	Липове
36	Деренковець-Хутір	Берегівський	Каштанове
37	Дюла	Севлюська	Юлівці
38	Енківці	Мукачівська	Ільківці
39	Есень	Ужгородська	Яворове
40	Задне	Іршавський	Приборжавське
41	Запсонь	Берегівська	Заставне
42	Ізвор	Свалявська	Родниківка
43	Ізворська Гута	Свалявська	Рудникова Гута
44	Йовра	Ужгородська	Сторожниня
45	Каллів	Хустський	Крайне
46	Кендерешів	Мукачівська	Коноплівці
47	Керестур	Севлюська	Перехрестя
48	Кетергин	Ужгородська	Розівка
49	Кивяжд (Кив'яжд)	Іршавський	Кам'янське
50	Кидешів	Берегівська	Зміївка
51	Ляхівці	Ужгородська	Лемківці
52	Ляховець	Воловська	Лісковець
53	Мала Чингава	Севлюська	Завадка
54	Мале Гутове	Берегівська	Мала Гараздівка
55	Малі Селменці (Малий Селменц)	Ужгородська	Солонці
56	Нижні Верецьки	Воловецька	Нижні Ворота
57	Нижній Шард	Іршавський	Нижнє Болотне
58	Нижня Апша	Тячівська	Діброва
59	Німецька Кучава	Мукачівська	Кучава
60	Німецька Мокра	Тячівська	Мокре
61	Нягове	Тячівська	Добрянське
62	Паладь-Комарівці	Ужгородська	Комарівці
63	Палло (Палове)	Ужгородська	Павлове
64	Попове-Хутір	Берегівська	Сонячне

Закінчення табл. 1

1	2	3	4
65	Ряпідь	Мукачівська	Бистриця
66	Салдобош	Хустська	Стеблівка
67	Севлюш	Севлюська	Виноградів
68	Середня Апша	Рахівська	Середнє Водяне
69	Серенчівці	Мукачівська	Щасливе
70	Сернє (Сернин)	Мукачівська	Рівне
71	Сірма	Севлюська	Дротинці
72	Сюрте	Ужгородська	Струмківка
73	Тийглаш (Теглаш)	Ужгородська	Цеглівка
74	Терешул	Тячівська	Тарасівка
75	Тошнадово	Берегівська	Затишне
76	Требушани	Рахівська	Ділове
77	Угочанська Розтока	Іршавський	Мала Розтока
78	Факобіки	Севлюська	Букове
79	Фаркашове	Севлюська	Вовчанське
80	Феделешівці	Мукачівська	Крите
81	Фертешове	Севлюська	Заболоття
82	Форголань (Форголани)	Севлюська	Дівичне
83	Форнош	Мукачівська	Ліскове
84	Чорний Ардів	Севлюська	Чорнотисів
85	Чума за Тисою	Севлюська	Затисівка
86	Шандрове	Хустська	Олександрівка
87	Шардик	Іршавський	Заболотне
88	Шаркадь	Іршавський	Горбок
89	Яноші (Яношове)	Берегівська	Іванівка

* Складено за джерелами: Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. — К.: Українське вид-во політичної літератури, 1947. — 1063 с.; Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. — У 2-х т. — Т. 1. — К.: Вид-во політичної літератури України, 1969. — 540 с.; Т. 2. — К.: Вид-во політичної літератури України, 1969. — 630 с.

Таблиця 2

Відновлення історичних назв окремих населених пунктів Закарпатської області за часів незалежності України*

№	Стара назва	Район	Нова назва
1	2	3	4
1	Антонівка	Ужгородський	Анталовці
2	Бобове	Виноградівський	Тисобикень
3	Бодолів	Берегівський	Бадалово
4	Бородівка	Мукачівський	Барбово
5	Братово	Виноградівський	Ботар
6	Велика Бігань	Берегівський	Велика Бийгань
7	Вузлове	Берегівський	Батьово
8	Гараздівка	Берегівський	Гут
9	Грабарів	Берегівський	Галабор
10	Деревці	Ужгородський	Батфа
11	Деренковець	Берегівський	Шом
12	Дзвінкове	Берегівський	Горонглаб
13	Дібрівка	Ужгородський	Дубрівка
14	Діброва	Тячівський	Нижня Апша
15	Дівичне	Виноградівський	Форголань
16	Дідове	Берегівський	Дийда
17	Добросілля	Берегівський	Бене
18	Дрисіна	Мукачівський	Дерцен
19	Дякове	Виноградівський	Неветленфолу
20	Жденеве	Воловецький	Жденієво
21	Заболоття	Виноградівський	Фертившолмаш
22	Заставне	Берегівський	Запсонь
23	Зміївка	Берегівський	Кідьош
24	Іванівка	Берегівський	Яноші
25	Клинове	Виноградівський	Оклі
26	Клиновецька Гора	Виноградівський	Оклі Гедь
27	Комарівці	Ужгородський	Паладь-Комарівці
28	Косини	Берегівський	Косонь
29	Лемківці	Ужгородський	Ляхівці
30	Липове	Берегівський	Гетен
31	Ліскове	Мукачівський	Форнош

Закінчення табл. 2

1	2	3	4
32	Лужанка	Берегівський	Астей
33	Макарове	Мукачівський	Макарьово
34	Мала Бігань	Берегівський	Мала Бийгань
35	Мінеральне	Ужгородський	Тисаашвань
36	Нове Село	Берегівський	Берегуйфалу
37	Нове Село	Мукачівський	Шенборн
38	Павлове	Ужгородський	Палло
39	Петрове	Виноградівський	Пийтерфолво
40	Прикордонне	Ужгородський	Ботфалва
41	Рафайлове	Берегівський	Рафайново
42	Рівне	Мукачівський	Сернє
43	Солонці	Ужгородський	Малі Селменці
44	Соняшне	Берегівський	Мале Попово
45	Струмківка	Ужгородський	Сюрте
46	Тисянка	Ужгородський	Тисоагтелек
47	Цеглівка	Ужгородський	Тийглаш
48	Четове	Берегівський	Четфалва
49	Юлівці	Виноградівський	Дюла
50	Яворове	Ужгородський	Есень

* Складено за джерелами: Рішення Верховної Ради України від 21.09.1991 №1592 — XII // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — №49. — Ст. 698; Рішення Верховної Ради України від 22.02.1991 №765 — XII // Відомості Верховної Ради України — 1991. — №12. — Ст. 135; Рішення Верховної Ради України від 02.03.1995 №137/95 — ПВ // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — №14. — Ст. 98; Рішення Верховної Ради України від 19.10.2000. — №2060 — III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — №49. — Ст. 433; Рішення Верховної Ради України від 05.02.2004. №1470 — IV // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — №13. — Ст. 190.

Таблиця 3

Етнодинаміка населення Закарпатської області України у 1946–1988 рр. * (за матеріалами переписів населення)

Все населення	Перепис 1946 р.		Перепис 1959 р.		Перепис 1970 р.		Перепис 1979 р.		Перепис 1989 р.		за 1959–1988 рр.	
	775116		920173		1056799		1155759		1245618		осіб	%
											325445	35,37
у тому числі за національністю	Чисельність		Чисельність		Чисельність		Чисельність		Чисельність		Збільшен/ (–)зменшен	
	осіб	% до всього населення	осіб	% до всього населення	осіб	% до всього населення	осіб	% до всього населення	осіб	% до всього населення	осіб	%
Українці	527032	67,99	686464	74,60	808131	76,47	898606	77,75	976749	78,41	290285	42,29
Угорці	134558	17,36	146247	15,89	151949	14,38	158446	13,71	155711	12,50	9464	6,47
Росіяни	12176	1,57	29599	3,22	35189	3,33	41713	3,61	49458	3,97	19859	67,09
Румуни	12412	1,60	18346	1,99	23454	2,22	27155	2,35	29485	2,37	11139	60,72
Цигани	—	—	4970	0,54	5902	0,56	5586	0,48	12131	0,97	7161	144,08
Словаки	13404	1,73	12289	1,34	9573	0,91	8245	0,71	7329	0,59	–4960	–40,36
Німці	2338	0,30	3504	0,38	4230	0,40	3746	0,32	3478	0,28	–26	–0,74
Білоруси	–	–	1102	0,12	2186	0,21	2314	0,20	2521	0,20	1419	128,77
Євреї	6998	0,90	12169	1,32	10856	1,03	3848	0,33	2639	0,21	–9530	–78,31

* Розраховано за джерелами: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. М.,1963. — С. 174–191; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. — Т. IV. — М., 1973. — С. 170–191; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. — М., 1984. — С. 102–106; Население СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. — М., 1990. — С. 78–87; *Мигович І.І., Макара М.П.* Закарпатський соціум: етнологічний аспект. — Ужгород, 2000. — С. 6–7.

Таблиця 4

Динаміка розподілу населення України за найчисленнішими національностями та рідною мовою у 1959–1988 рр., у % *
(за матеріалами переписів населення)

Населення	Вважають рідною мову															
	своєї національності				не своєї національності											
					українську				російську				інші мови			
Всі національності	% до кількості осіб національності, на 1 січня 1959, 1970, 1979 та 1989 рр.															
	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989
	91,08	89,89	88,46	87,85	1,17	0,94	0,85	0,87	7,67	9,05	10,52	11,13	0,07	0,12	0,16	0,15
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Українці	93,51	91,42	89,05	87,72	******	******	******	******	6,45	8,55	10,93	12,24	0,03	0,02	0,02	0,04
Росіяни	98,14	98,50	98,64	98,39	1,84	1,48	1,34	1,56	******	******	******	******	0,02	0,02	0,02	0,05
Євреї	16,93	13,15	9,02	7,12	2,79	2,31	1,96	2,07	79,90	84,24	88,86	90,63	0,38	0,31	0,16	0,18
Білоруси	36,78	37,86	35,15	35,50	9,14	8,55	8,86	9,26	54,03	53,57	55,97	55,16	0,06	0,02	0,02	0,08
Молдавани	82,99	83,32	79,96	77,97	6,64	5,18	5,67	6,14	10,10	11,30	14,11	15,54	0,27	0,19	0,26	0,35
Болгари	80,79	71,71	68,30	69,54	2,44	2,61	2,85	2,69	16,43	25,44	28,54	27,24	0,34	0,24	0,32	0,53
Поляки	18,77	14,92	14,15	12,55	68,44	68,58	66,10	66,62	12,47	16,10	19,26	20,27	0,33	0,41	0,49	0,56
Угорці	98,50	97,76	96,72	95,65	0,82	1,22	1,91	2,60	0,55	0,88	1,32	1,60	0,13	0,14	0,05	0,16
Румуни	84,32	64,52	40,98	62,28	12,81	8,93	10,29	9,79	1,21	2,10	3,08	3,46	1,66	24,45	45,65	24,47
Греки	7,91	6,74	8,86	18,53	2,79	2,38	2,33	2,34	88,97	90,53	88,69	78,83	0,33	0,35	0,12	0,30
Татари	62,44	57,25	55,86	48,91	2,07	1,58	1,35	1,67	35,33	41,02	–	49,04	0,16	0,15	0,15	0,38
Вірмени	41,47	38,44	–	48,96	2,31	2,56	–	2,86	55,66	58,58	–	47,50	0,56	0,43	–	0,68
Цигани	37,98	52,68	–	58,59	27,54	15,82	–	12,34	16,29	12,37	–	10,28	18,19	19,13	–	18,78
Кримські татари	–	–	–	92,58	–	–	–	0,18	–	–	–	3,99	–	–	–	3,25

Закінчення табл. 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Німці	–	–	–	23,19	–	–	–	9,16	–	–	–	67,24	–	–	–	0,41
Азербайджанці	69,18	59,67	–	72,43	3,29	4,27	–	2,55	27,19	35,64	–	24,40	0,34	0,42	–	0,61
Гагаузи	89,73	89,04	–	79,46	0,74	0,59	–	1,41	6,92	8,20	–	17,14	2,61	2,17	–	2,00
Грузини	63,13	57,08	–	–	3,15	3,41	–	–	33,60	39,40	–	–	0,11	0,11	–	–
Чехи	53,11	41,37	–	–	23,87	29,83	–	–	20,91	26,96	–	–	2,11	1,84	–	–
Словаки	18,68	51,34	–	–	15,36	19,81	–	–	1,74	3,58	–	–	21,34	25,27	–	–

* Показники розраховані за джерелами: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. — М., 1963. — С. 168–173; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Том IV. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. — М., 1973. — С. 152–157; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. — М., 1984. — С. 102–107; Національний склад населення України. Частина 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). — К., 1991. — С. 4–5, 15–32.

Таблиця 5

Динаміка розподілу населення Закарпатської області України за найчисленнішими національностями та рідною мовою у 1959–1988 рр., у % * (за матеріалами переписів населення)

Населення	Вважають рідною мову															
	своєї національності				не своєї національності											
					українську				російську				інші мови			
Всі національності	% до числа осіб національності, на 1 січня 1959, 1970, 1979, 1989 рр.															
	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989
	96,76	97,03	97,18	96,50	0,61	0,61	0,72	0,91	0,97	0,91	1,02	1,21	1,65	1,46	1,08	1,37
Українці	89,37	98,71	98,78	98,44	*****	*****	*****	*****	10,62	0,61	0,74	0,96	0,01	0,68	0,48	0,61
Угорці	99,18	98,79	97,93	97,22	0,61	0,92	1,52	2,06	0,10	0,18	0,51	0,64	0,11	0,11	0,04	0,09
Румуни	99,01	96,75	95,71	98,23	0,35	0,38	0,47	0,67	0,09	0,08	0,28	0,52	0,54	2,79	3,54	0,58
Росіяни	97,76	97,42	97,36	95,79	1,19	2,27	2,36	3,78	*****	*****	*****	*****	0,21	0,32	0,28	0,42
Цигани	27,75	21,57	13,90	20,53	5,11	4,29	15,10	12,26	0,68	0,56	0,80	0,98	66,46	73,59	–	66,23
Словаки	61,49	52,03	42,10	34,89	13,96	19,48	28,00	33,22	1,10	2,05	3,80	5,30	23,46	26,44	–	26,67
Німці	–	–	82,00	74,07	–	–	11,70	18,43	–	–	4,70	6,10	–	–	–	1,41
Білоруси	–	–	49,20	45,18	–	–	5,70	7,50	–	–	44,90	46,65	–	–	–	0,67
Євреї	–	–	36,80	25,12	–	–	9,50	13,83	–	–	40,20	49,53	–	–	–	11,52

* Показники розраховані за джерелами: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. — М., 1963. — С. 176; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Том IV. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. — М., 1973. — С. 175; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. — М., 1984. — С. 104; Національний склад населення України. Частина 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). — К., 1991. — С. 80; Етнонаціональний склад населення. Частина II (по Кримській АРСР та областях). За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. — К.: Міністерство статистики України, 1992. — С. 200–201.

Таблиця 6

Розподіл населення України і її Закарпатської області за ознакою вільного володіння мовою рідною та другою разом * (за матеріалами перепису населення 1989 р.)

Населення	Разом як рідною і другою володіють мовами народів СРСР							
	Своєї національності		Українською		Російською		Не володіють жодною другою мовою	
	% до кількості осіб національності							
	Україна	Закарпатська область	Україна	Закарпатська область	Україна	Закарпатська область	Україна	Закарпатська область
Всі національності	93,50	97,34	9,11	4,77	56,42	55,01	40,60	41,31
Українці	94,75	99,33	******	******	71,72	59,89	33,38	40,14
Угорці	95,65	97,22	14,43	13,44	44,30	42,84	45,36	46,35
Румуни	62,28	98,23	16,90	4,04	53,71	51,58	38,11	40,05
Росіяни	99,61	98,21	34,34	47,89	******	******	65,62	52,82
Цигани	62,73	20,62	27,65	22,69	56,86	29,34	33,05	61,10
Словаки	–	34,86	60,61	61,59	58,42	56,88	–	19,88
Німці	23,19	74,07	29,93	63,86	89,93	44,42	55,68	16,10
Білоруси	48,54	54,54	27,89	29,79	88,70	86,71	34,56	28,00
Євреї	11,11	25,92	48,54	54,72	97,91	81,85	41,51	25,35

* Розраховано за джерелом: Население СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. — М., 1990. — С. 78–87; Етнонаціональний склад населення. Частина II (по Кримській АРСР та областях). За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. — К.: Міністерство статистики України, 1992. — С. 200–201; Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К.: Держкомстат України, 2003 — С. 14, 56–57, 108–109; Розподіл населення по національності та другій мові народів СРСР по Закарпатській області // Держкомстат України.

Таблиця 7

Розподіл населення Закарпатської області за найбільш численними національностями* (за матеріалами переписів населення) 1989 і 2001 рр.

	1989 р.	2001 р.	2001 р. у % до 1989 р.	1989 р. у % до підсумку	2001 р. у % до підсумку
Міські поселення та сільська місцевість					
Все населення	1245618	1254614	100,7	100,0	100,0
українці	976749	1010127	103,4	78,4	80,5
угорці	155711	151516	97,3	12,5	12,1
румуни	29485	32152	109,0	2,4	2,6
росіяни	49458	30993	62,7	4,0	2,5
цигани	12131	14004	115,4	1,0	1,1
словаки	7329	5695	77,7	0,6	0,5
німці	3478	3582	103,0	0,3	0,3
білоруси	2521	1540	61,1	0,2	0,1
Міські поселення					
Все населення	506464	460429	90,9	100,0	100,0
українці	374760	356711	95,2	74,0	77,5
угорці	58756	53598	91,2	11,6	11,6
румуни	5233	5477	104,7	1,0	1,2
росіяни	43143	25866	60,0	8,5	5,6
цигани	7551	7149	94,7	1,5	1,6
словаки	6301	4029	63,9	1,2	0,9
німці	1549	2556	165,0	0,3	0,6
білоруси	2092	1227	58,7	0,4	0,3
Сільська місцевість					
Все населення	739154	794185	107,4	100,0	100,0
українці	601989	653416	108,5	81,4	82,3
угорці	96955	97918	101,0	13,1	12,3
румуни	24252	26675	110,0	3,3	3,4
росіяни	6315	5127	81,2	0,9	0,6
цигани	4580	6855	149,7	0,6	0,9
словаки	1028	1666	162,1	0,1	0,2
німці	1929	1026	53,2	0,3	0,1
білоруси	429	313	73,0	0,1	0,0

* Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О.Г.Осауленка. — К.: Державний комітет статистики України, 2003. — С. 132–133.

Таблиця 8

Етнічний склад територіальних громад Закарпатської області* (за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

Національність	Закарпатська область в цілому		м. Ужгород		м. Берегове		м. Мукачеве		м. Хуст		Берегівський р-н		Великобереznянський р-н		Виноградівський р-н		Воловецький р-н	
	Чисельність		Чисельність		Чисельність		Чисельність		Чисельність		Чисельність		Чисельність		Чисельність		Чисельність	
	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.
Українці	1010,1	80,5	89,9	77,8	10,3	38,9	63,0	77,1	28,4	89,3	10,2	18,8	27,2	96,3	84,3	71,4	25,2	98,8
Угорці	151,5	12,1	8,0	6,9	12,8	48,1	7,0	8,5	1,7	5,4	41,2	76,1			30,9	26,2		
Румуни	32,1	2,6																
Росіяни	31,0	2,5	11,1	9,6	1,5	5,4	7,3	9,0	1,2	3,7	0,4	0,7	0,2	0,7	1,4	1,2	0,2	0,6
Цигани	14,0	1,1	1,7	1,5	1,7	6,4	1,4	1,4	0,1	0,4	2,2	4,1	0,5	1,6	0,9	0,8		
Словаки	5,6	0,5	2,5	2,2									0,3	1,0				
Німці	3,5	0,3					1,6	1,9										
Всього	1254,6	100,0	115,6	100,0	26,6	100,0	81,6	100,0	31,9	100,0	54,0	100,0	28,2	100,0	118,0	100,0	25,5	100,0

Закінчення табл. 8

Національність	Закарпатська область в цілому		Іршавський р-н		Міжгірський р-н		Мукачівський р-н		Перечинський р-н		Рахівський р-н		Свалявський р-н		Тячівський р-н		Ужгородський р-н		Хустський р-н	
	Чисельність		Чисельність		Чисельність		Чисельність		Чисельність		Чисельність		Чисельність		Чисельність		Чисельність		Чисельність	
	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.	Тис. осіб	% до всього насел.
Українці	1010,1	80,5	99,3	98,6	49,5	99,1	85,2	84,0	30,9	96,3	76,2	83,8	51,9	94,5	143,0	83,2	43,5	58,4	92,1	95,0
Угорці	151,5	12,1	0,1	0,1			12,9	**12,7**			2,9	3,2	0,4	0,7	5,0	2,9	24,8	**33,4**	3,8	3,9
Румуни	32,1	2,6									10,5	**11,6**			21,3	**12,4**				
Росіяни	31,0	2,5	0,6	0,6	0,2	0,5	0,7	0,7	0,4	1,3	0,8	0,8	0,9	1,5	1,8	1,0	1,5	2,0	0,8	0,9
Цигани	14,0	1,1					1,3	1,3									3,0	4,1		
Словаки	5,6	0,5	0,3	0,3			0,2	0,2	0,3	1,0			0,4	0,6			1,2	1,6		
Німці	3,5	0,3					0,9	0,8							0,3	0,2				
Всього	1254,6	100,0	100,9	100,0	49,9	100,0	101,4	100,0	32,0	100,0	90,9	100,0	54,9	100,0	171,9	100,0	74,4	100,0	96,9	100,0

* Розраховано за джерелом: Розподіл населення України за найбільш численними національностями за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. // http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/ nationality/zakarpatia/

Таблиця 9

Розподіл населення найбільш численних національностей за ознакою рідної мови по районах Закарпатської області* (за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

Райони	Всього	*Особи, які у якості рідної мови вказали мову своєї національності:*															
		українці		**угорці**		**росіяни**		**румуни**		**словаки**		**білоруси**		**цигани**		**німці**	
		осіб	% до кількості осіб нац.	осіб	% до кількості осіб нац.	осіб	% до кількості осіб нац.	осіб	% до кількості осіб нац.	осіб	% до кількості осіб нац.	осіб	% до кількості осіб нац.	осіб	% до кількості осіб нац.	осіб	% до кількості осіб нац.
Берегівський	54062	10067	98,8	41081	99,8	334	92,5	4	50,0	4	33,33	11	44,0	13	0,58	8	61,53
Великоберезнянський	28211	27164	99,93	10	66,66	155	73,80	2	40,0	54	20,0	13	59,09	2	0,44	0	0,0
Виноградівський	117957	83521	99,12	30235	97,93	1271	89,19	16	72,72	15	25,0	40	41,24	309	33,58	6	17,64
Воловецький	25474	25167	99,94	17	68,0	140	84,85	1	100,0	6	24,0	8	47,06	0	0	5	22,72
Іршавський	100905	99458	99,95	84	73,68	580	90,34	6	75,0	139	51,86	27	69,23	12	7,18	12	25,53
Міжгірський	49890	49449	99,99	2	25,0	212	86,53	0	0	0	0	7	46,67	117	99,15	1	16,67
Мукачівський	101443	84786	99,55	12723	98,85	637	88,35	40	93,02	130	60,46	35	68,62	66	5,02	554	65,48
Перечинський	32026	30559	99,03	54	69,23	346	80,46	86	98,85	183	59,80	8	42,11	35	25,36	5	33,33
Рахівський	90945	76015	99,77	2929	75,93	659	85,14	10438	99,27	12	40,0	26	47,27	159	97,55	25	69,44
Свалявський	54869	51634	99,55	206	53,78	713	84,27	2	50,0	56	15,82	25	48,07	0	0	61	16,67
Тячівський	171850	142809	99,88	4682	93,80	1634	90,83	21165	99,38	11	50,0	50	56,18	10	22,2	153	53,49
Ужгородський	74399	43053	98,99	24562	98,95	1367	92,05	3	50,0	823	69,10	34	30,90	543	17,96	5	19,23
Хустський	96960	92102	99,95	3722	98,33	763	90,18	6	60,0	3	30,0	22	62,85	0	0	6	37,5

* Розраховано за джерелом: Розподіл населення України за національністю та рідною мовою за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. // http:// www.ukrcencus.gov.ua/results/general/language/zakarpattya/

Таблиця 10

Розподіл населення найбільш численних національностей за мовними ознаками в Закарпатській області* (за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

	Всього осіб	з них:											
		вважають рідною мовою:						крім рідної, вільно володіють мовами:					
		мову своєї національності		українську		російську		своєї національності		українською		російською	
		осіб	у %	осіб	у %	осіб	у %	осіб	у %	осіб	у %	осіб	у %
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
українці													
все населення	1010117	1001977	99,2	*****	*****	5297	0,5	13392	1,33	*****	*****	266330	26,4
міське населення	356711	350321	98,2	*****	*****	4905	1,4	9245	2,6	*****	*****	112262	31,5
сільське населення	653416	651656	99,7	*****	*****	392	0,06	4147	0,63	*****	*****	154068	23,6
угорці													
все населення	151516	147056	97,1	3932	2,6	378	0,2	2518	1,7	68896	45,5	46098	30,4
міське населення	53598	49958	93,2	3197	15,96	357	0,7	2074	3,9	35283	65,8	20009	37,3
сільське населення	97918	97098	99,2	735	0,75	21	0,02	444	0,5	33613	34,3	26089	26,6
румуни													
все населення	32152	31846	99,0	163	0,5	42	0,1	91	0,3	7770	24,2	12063	37,5

Закінчення табл. 10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
міське населення	5477	5311	96,96	112	2,04	31	0,6	47	0,9	2427	44,3	2240	40,89
сільське населення	26675	26535	99,5	51	0,2	11	0,04	44	0,2	5343	20,02	9823	36,8
росіяни													
все населення	30993	28435	91,7	2451	7,9	*****	*****	1613	5,2	23088	74,5	*****	****
міське населення	25866	23860	92,2	1935	7,5	*****	*****	1272	4,9	19456	75,2	*****	****
сільське населення	5127	4575	89,2	516	10,1	*****	*****	341	6,65	3632	70,8	*****	****
цигани													
все населення	14004	2871	20,5	2335	16,7	28	0,2	83	0,6	4606	32,89	1634	11,7
міське населення	7149	2400	33,6	1660	23,2	13	0,2	53	0,74	3190	44,6	917	12,8
сільське населення	6855	471	6,9	675	9,8	15	0,2	30	0,43	1416	20,7	717	10,5

* Розраховано за джерелом: Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / За ред. О.Г.Осауленка. — К.: Державний комітет статистики України, 2004. — С. 294.

Таблиця 11

Розподіл зайнятого населення найбільш численних національностей за професійними групами в Закарпатській області (у %)* (за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

Заняття	Всього	У тому числі				
		українці	угорці	румуни	росіяни	цигани
А	1	2	3	4	5	6
Все зайняте населення	100	81,78	12,3	1,36	2,97	0,22
У тому числі:						
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	6,9	6,9	4,98	2,53	13,56	0,28
Професіонали	9,17	9,3	6,59	4,86	16,1	0,63
Фахівці	11,58	11,9	7,8	5,57	20,1	0,74
Технічні службовці	2,42	2,3	2,5	0,8	4,0	0,85
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	9,25	9,4	7,3	7,13	11,8	15,6
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	2,05	2,08	2,5	0,57	0,8	1,5
Кваліфіковані працівники з інструментом	9,6	9,6	9,2	20,94	9,08	14,93
Оператори та складальники устаткування та машин	10,0	10,2	9,9	5,5	9,2	4,37
Найпростіші професії	38,8	38,2	48,8	51,85	15,5	60,2

* Розраховано за джерелом: Поточна інформація Державного комітету статистики України // http://www.ukrstat.gov.ua/

Таблиця 12

Розподіл населення найбільш численних національностей за рівнем освіти в Закарпатській області (у%)* (за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

	Все населення у віці 10 років і старші, осіб	з них мають освіту:					
		повну вищу	базову вищу	неповну вищу	повну загальну середню	базову загальну середню	початкову загальну
українці							
все населення	875876	8,1	0,6	13,1	40,0	19,4	16,5
міське населення	313932	15,2	0,9	17,2	38,4	13,8	12,3
сільське населення	561944	4,1	0,4	10,4	40,7	22,5	18,9
угорці							
все населення	133980	4,7	0,4	9,8	43,6	27,7	16,4
міське населення	48167	8,2	0,5	13,4	44,2	18,4	13,9
сільське населення	85813	2,7	0,34	7,8	43,3	26,7	17,7
румуни							
все населення	27771	1,97	0,12	2,67	19,6	49,4	21,3
міське населення	4805	5,2	0,2	6,8	28,7	36,1	18,3
сільське населення	22966	1,3	0,1	1,8	17,7	52,2	21,9
росіяни							
все населення	29854	27,1	0,98	23,9	33,0	8,7	5,7
міське населення	24873	30,4	1,0	24,7	30,6	7,5	5,5
сільське населення	4981	10,9	0,8	20,3	45,2	14,9	6,9
цигани							
все населення	10386	0,02	0,01	0,2	4,0	17,1	49,3
міське населення	5338	0,04	0,02	0,2	6,6	18,7	48,1
сільське населення	5048	–	–	0,11	0,89	15,4	50,6

* Розраховано за джерелом: Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / За ред. О.Г.Осауленка. — К.: Державний комітет статистики України, 2004. — С. 313–314.

Таблиця 13

Результати загальноукраїнського та обласного референдумів 1 грудня 1991 р. на Закарпатті, у %*

Україна	Відповіли «Так» на загальноукраїнському референдумі	Відповіли «Так» на обласному референдумі
	90,3	–
Закарпатська область	**92,6**	**78,0**
Міста і райони Закарпатської області		
м. Ужгород	92,6	82,7
м. Мукачеве	90,8	84,7
Берегівський р-н	93,0	84,7
Великоберезнянський р-н	97,1	86,3
Виноградівський р-н	94,8	83,2
Воловецький р-н	95,4	85,2
Іршавський р-н	94,3	80,1
Міжгірський р-н	93,8	59,4
Мукачівський р-н	94,7	86,1
Перечинський р-н	95,1	84,2
Рахівський р-н	92,6	54,1
Свалявський р-н	95,2	86,5
Тячівський р-н	87,1	61,8
Ужгородський р-н	93,7	89,7
Хустський р-н	88,8	70,4

* Пащенко В. Політичне Закарпаття: 15 років вибору. Довідник. — Ужгород, 2006. — С. 40–41.

Таблиця 14

Відсоток голосів, поданих за кандидатів у Президенти України, 1 грудня 1991 р., перший тур (Україна і Закарпатська область окремо)*

Україна	Кандидати у Президенти України					
	Л.Кравчук	В.Чорновіл	Л.Лук'яненко	В.Гриньов	І.Юхновський	Л.Табурянський
	61,6	**23,3**	**4,5**	**4,2**	**1,7**	**0,6**
Закарпатська область	**58,0**	**27,6**	**5,0**	**1,3**	**2,8**	**0,4**
Міста і райони Закарпатської області						
м. Ужгород	55,5	27,3	4,0	3,0	5,8	0,5
м. Мукачеве	60,5	20,4	7,1	3,2	4,2	0,6
Берегівський р-н	73,3	12,4	2,6	1,7	1,9	0,7
Великоберезнянський р-н	53,5	35,8	4,5	0,8	2,0	0,2
Виноградівський р-н	61,8	25,0	5,2	1,0	2,5	0,3
Воловецький р-н	56,4	32,2	4,2	0,6	1,4	0,2
Іршавський р-н	59,7	28,6	4,1	0,7	2,5	0,3
Міжгірський р-н	49,3	33,5	11,0	0,6	1,7	0,3
Мукачівський р-н	60,4	20,9	9,2	0,8	2,8	0,3
Перечинський р-н	49,2	35,5	6,9	0,7	2,8	0,2
Рахівський р-н	41,3	48,3	2,9	0,8	2,2	0,4
Свалявський р-н	51,6	33,9	6,6	1,1	2,6	0,3
Тячівський р-н	58,1	29,9	3,0	0,9	2,1	0,4
Ужгородський р-н	68,6	17,8	3,5	1,3	2,6	0,5
Хустський р-н	55,5	30,6	4,1	1,0	2,7	0,3

* Пащенко В. Політичне Закарпаття: 15 років вибору. Довідник. — Ужгород, 2006. — С. 42.

Таблиця 15

Відсоток голосів, поданих за кандидатів у Президенти України, 10 липня 1994 р., другий тур (Україна і Закарпатська область окремо)*

Україна	Кандидати у Президенти України	
	Л.Кучма	Л.Кравчук
	52,2	**45,1**
Закарпатська область	**25,2**	**70,5**
Міста і райони Закарпатської області		
м. Ужгород	30,6	65,5
м. Мукачеве	42,3	53,9
Берегівський р-н	31,5	63,6
Великоберезнянський р-н	13,6	83,0
Виноградівський р-н	18,9	76,6
Воловецький р-н	22,8	72,7
Іршавський р-н	18,0	78,8
Міжгірський р-н	19,2	76,2
Мукачівський р-н	22,6	71,9
Перечинський р-н	14,3	81,7
Рахівський р-н	20,7	76,0
Свалявський р-н	21,9	75,1
Тячівський р-н	38,1	57,8
Ужгородський р-н	22,1	73,6
Хустський р-н	22,9	71,6

* Пащенко В. Політичне Закарпаття: 15 років вибору. Довідник. — Ужгород, 2006. — С. 50–51.

Таблиця 16

Результати голосування 29 березня 1998 р., у %, за кандидатів у народні депутати України, включених до виборчих списків політичних партій, виборчих блоків політичних партій у багатомандатному виборчому округу (Україна і її Закарпатська область окремо)*

Суб'єкти виборчого процесу	Україна	Закарпатська область	Територіальні виборчі округи Закарпатської області				
			Виборчий округ **70** 166,5 тис. виборців	Виборчий округ **71** 167,7 тис. виборців	Виборчий округ **72** 178,0 тис. виборців	Виборчий округ **73** 162,2 тис. виборців	Виборчий округ **74** 182,3 тис. виборців
			Місто **Ужгород** Райони: **Великоберезнянський** **Перечинський** **Ужгородський** (населені пункти Середнянської селищної, Баранинської, Великолазівської, Глибоцької, Дубрівської, Ірлявської, Кам'яницької, Киблярівської, Корітнянської, Невицької, Оноківської, Пацканівської, Сторожницької, Тарновецької, Холмецької, Холмківської, Худлівської, Яроцької сільських рад) – 18 з 30 сільських рад	Місто **Мукачеве** Райони: **Воловецький** **Мукачівський** (населені пункти Кольчинської, Чинадіївської селищних, Бобовищенської, Великолучківської, Верхньовизницької, Городівської, Жуківської, Зняцівської, Івановецької, Кальницької, Копиновецької, Ключарківської, Лавківської, Лхівської, Новодавидківської, Обавської, Павшинської, Пузняковецької, Ракошинської, Страбичівської сільських рад) – 18 з 37 сільських рад **Свалявський**	Райони: **Берегівський** **Виноградівський** (населені пункти Вилоцької селищної, Великопаладської, Дяківської, Матіївської, Новоселицької, Новосільської, Перехрестівської, Петрівської, Сасівської, Теківської, Хижанської, Чепівської, Чернянської, Чорнотисівської, Шаланківської сільських рад) – 15 з 29 сільських рад **Мукачівський** (населені пункти Дерценської, Жнятинської, Сернянської, Чомонинської, Форношської сільських рад) – 5 з 37 сільських рад **Тячівський** (населені пункти Тячівської міської, Солотвинської, Тересвянської селищних, Ведевлянської, Біловарської, Вонігівської, Грушівської, Добрянської, Кривської, Лазівської, Новобарівської, Руськополівської сільських рад) – 9 з 31 сільських рад **Ужгородський** (за винятком населених пунктів, включених до виборчого округу №70) – 12 з 30 сільських рад **Хустський** (населені пункти Вишківської селищної, Велятинської, Кривської сільських рад) – 2 з 25 сільських рад	Райони: **Іршавський, Міжгірський, Мукачівський** (за винятком населених пунктів, включених до виборчих округів №№71,72) – 12 з 37 сільських рад **Виноградівський** (за винятком населених пунктів, включених до виборчого округу №72) – 14 з 29 сільських рад	Райони: **Рахівський, Тячівський** (за винятком населених пунктів, включених до виборчого округу №72) – 22 з 31 сільських рад **Хустський** (за винятком населених пунктів, включених до виборчого округу №72) – 23 з 25 сільських рад
1	2	3	4	5	6	7	8
КПУ	24.65	6.64	7.38	6,65	6,8	3,62	8,66

Закінчення табл. 16

1	2	3	4	5	6	7	8
Народний Рух України	9.4	7.19	11.46	4,74	4,36	4,15	11,2
Блок СПУ-СелПУ	8.55	2.38	4,29	1,25	2,1	1,49	2,86
Партія зелених	5.43	5.4	7.51	6,73	5,44	2,2	5,09
НДП	5.01	6.27	6	4,55	9,51	2,86	8,37
«Громада»	4.67	2.92	8.16	1,95	1,9	0,86	1,94
ПСПУ	4.04	1.13	1,34	1,21	1,01	0,58	1,53
СДПУ(о)	4.01	31.17	13.97	44,64	18,88	65,9	12,88

* Парламент України: Вибори-98: інформ.-аналіт. вид. / ЦВК; Редкол.: М.М.Рябець (голова) та ін. — К., 1998. — С. 512–513, 565; Підсумки голосування по партіях (блоках) в регіоні Закарпатська область // http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0

Таблиця 17

Національний склад депутатів обласної, міських, районних, селищних і сільських рад Закарпатської області (за результатами виборів 1998 р.)*

	Українці		Угорці		Румуни		Росіяни		Цигани		Словаки		Німці		Євреї	
	депутати	%	депутати	%	депутати	%	депутати	%	депутати	%	депутати	%	депутати	%	депутати	%
Закарпатська обласна рада	**64**	**86,5**	**6**	**8,1**	–	–	**2**	**2,7**	–	–	–	–	–	–	**1**	**1,3**
Міські, районні, селищні і сільські ради у районах Закарпатської області																
м. Ужгород	34	87,2	3	7,7	0	0	0	0	0	0	1	2,6	0	0	0	0
м. Мукачеве	41	95,3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	4,7	0	0
м. Хуст	30	100,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Берегівський р-н	142	23,6	450	75,0	0	0	4	0,7	3	0,5	0	0	0	0	0	0
Великоберезнянський р-н	350	97,7	0	0	0	0	4	1,1	0	0	3	0,8	0	0	0	0
Виноградівський р-н	482	72,9	178	26,9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Воловецький р-н	288	100,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Іршавський р-н	546	99,4	0	0	0	0	3	0,6	0	0	0	0	0	0	0	0
Міжгірський р-н	441	100,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Мукачівський р-н	651	86,3	72	9,5	0	0	0	0	6	0,8	0	0	25	3,3	0	0
Перечинський р-н	297	100,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Рахівський р-н	411	87,6	6	1,8	51	10,9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Свалявський р-н	276	96,1	1	0,3	0	0	4	1,4	1	0,3	0	0	2	0,7	1	0,3
Тячівський р-н	763	89,2	16	1,9	75	8,8	0	0	0	0	0	0	0	0		
Ужгородський р-н	352	62,4	178	31,6	0	0	23	4,1	5	0,9	4	0,7	0	0	0	0
Хустський р-н	583	98,3	8	1,3	0	0	2	0,4	0	0	0	0	0	0	0	0
Закарпатська область	**5753**	**83,3**	**918**	**13,3**	**126**	**1,8**	**42**	**0,6**	**15**	**0,2**	**8**	**0,1**	**29**	**0,4**	**2**	**0,02**

* Черепаня Н. Реалізація основних правових та організаційних засад захисту національних меншин в умовах Закарпатської області // Регіональні студії. Наук. збірник. — Вип. 2. Державно-церковні та міжнаціональні відносини (український та зарубіжний досвід). — Ужгород, 2001. — С. 126.

Таблиця 18

Відсоток голосів, поданих за кандидатів у Президенти України, 14 листопада 1999 р., другий тур (Україна, її західні області разом і окремо Закарпатська область)*

Україна	Кандидати у Президенти України	
	Л.Кучма	П.Симоненко
	56,25	**37,8**
Західні області**	**81,54**	**13,82**
Закарпатська область	**84,53**	**9,66**
Міста і райони Закарпатської області		
м. Ужгород	66,27	21,41
м. Мукачеве	80,38	8,93
м. Хуст	80,01	12,29
Берегівський р-н	86,94	7,9
Великоберезнянський р-н	82,42	12,46
Виноградівський р-н	87,1	8,15
Воловецький р-н	95,27	2,82
Іршавський р-н	86,42	9,26
Міжгірський р-н	93,6	3,47
Мукачівський р-н	88,17	7,29
Перечинський р-н	84,98	8,78
Рахівський р-н	90,13	5,75
Свалявський р-н	81,99	12,67
Тячівський р-н	84,75	10,85
Ужгородський р-н	84,65	8,78
Хустський р-н	85,06	10,0

* Вибори Президента України 1999. Інформ.-аналіт. вид. / Центральна виборча комісія; Редкол.: М.М. Рябець (голова) та ін. — С. 287, 293, 367.

** Західні області — Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області

Таблиця 19

Результати голосування 31 березня 2002 р., у %, за кандидатів у народні депутати України, включених до виборчих списків політичних партій, виборчих блоків політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі (Україна і її Закарпатська область окремо)*

Україна	Суб'єкти виборчого процесу					
	Блок В. Ющенка «Наша Україна»	КПУ	Виборчий блок «За Єдину Україну!»	Виборчий блок Юлії Тимошенко	СПУ	СДПУ (о)
	23.57	**19.98**	**11.77**	**7.26**	**6.87**	**6.27**
Закарпатська область	**36.50**	**5.96**	**9.96**	**4.39**	**1.38**	**13,94**
Міста і райони Закарпатської області						
м. Ужгород	39,5	6,7	6,28	13,31	2,16	5,7
м. Берегове**	25,47	7,28	6,14	6,37	1,73	18,9
м. Мукачеве	42,45	8,61	7,65	3,75	1,15	8,57
м. Хуст	42,45	6,32	4,03	7,62	0,94	14,87
Берегівський р-н	18,05	4,88	10,09	2,06	1,72	22,6
Великоберезнянський р-н	35,19	5,95	14,16	4,96	0,87	8,0
Виноградівський р-н	33,01	5,43	10,51	4,33	1,22	17,1
Воловецький р-н	32,4	5,04	23,85	5,39	0,93	13,71
Іршавський р-н	25,13	4,82	6,63	3,43	1,54	32,99
Міжгірський р-н	45,33	2,99	10,86	5,66	0,93	15,96
Мукачівський р-н	54,72	4,91	5,33	1,96	0,78	8,58
Перечинський р-н	34,87	4,79	13,94	2,83	0,83	14,31
Рахівський р-н	47,96	4,3	12,48	2,51	0,9	11,14
Свалявський р-н	31,41	5,76	15,91	2,66	1,53	12,86
Тячівський р-н	38,24	9,62	12,23	1,54	1,33	11,61
Ужгородський р-н	32,29	5,02	15,12	5,39	1,62	7,52
Хустський р-н	28,42	6,27	7,71	2,43	0,75	20,76

* Вибори до Верховної Ради України: Інформ.-довід. вид. / Редкол.: М.М.Рябець (голова) та ін. — К.: ЦВК, 2002. — С. 175–176, 180–181, 226–227.

** М. Берегове набуло статусу міста обласного значення у 2001 р.

Таблиця 20

Відсоток голосів, поданих за кандидатів у Президенти України, 26 грудня 2004 р., повторне голосування («третій тур») (Україна і її Закарпатська область окремо)*

Україна	Кандидати у Президенти України	
	В.Ющенко	**В.Янукович**
	51,99	**44,2**
Закарпатська область	**67,45**	**27,58**
Міста і райони Закарпатської області		
м. Ужгород	77,11	18,24
м. Берегове	61,98	32,59
м. Мукачеве	62,71	31,66
м. Хуст	69,51	25,51
м. Чоп**	60,98	31,62
Берегівський р-н	55,22	38,89
Великоберезнянський р-н	71,75	23,28
Виноградівський р-н	73,87	21,62
Воловецький р-н	68,91	25,65
Іршавський р-н	67,94	27,48
Міжгірський р-н	74,22	21,98
Мукачівський р-н	68,29	26,3
Перечинський р-н	68,46	26,12
Рахівський р-н	78,21	17,83
Свалявський р-н	67,18	28,0
Тячівський р-н	57,04	37,92
Ужгородський р-н	71,84	22,88
Хустський р-н	50,55	43,9

* Вибори Президента України 2004 р. Електоральна статистика: Ін форм.-анал. вид. / Редкол.: Я.В.Давидович (голова), М.І.Ставнійчук (заступник голови редакційної колегії), М.І.Мельник та ін. К.: Центральна виборча комісія, 2005. — С. 502–503, 571.

** М. Чоп набуло статусу міста обласного значення у 2003 р.

Таблиця 21

Результати голосування 26 березня 2006 р., у %, за кандидатів у народні депутати України, включених до виборчих списків політичних партій, виборчих блоків політичних партій у багатомандатному виборчому округу (Україна і її Закарпатська область окремо)*

Україна	Суб'єкти виборчого процесу				
	Партія регіонів	БЮТ	НСНУ	СПУ	КПУ
	32,14	**22,29**	**13,95**	**5,69**	**3,66**
Закарпатська область	**18,65**	**20,29**	**25,79**	**3,64**	**1,26**
Міста і райони Закарпатської області					
м. Ужгород	11,85	32,38	18,35	4,49	1,68
м. Берегове	21,98	18,95	17,51	2,03	2,33
м. Мукачеве	21,48	16,39	27,38	2,68	2,12
м. Хуст	17,98	26,21	21,02	3,49	1,62
м. Чоп	16,28	14,98	18,27	1,99	2,71
Берегівський р-н	21,64	10,98	18,55	1,67	1,23
Великоберезнянський р-н	11,89	22,52	25,53	3,79	1,45
Виноградівський р-н	16,04	18,58	29,42	3,84	1,15
Воловецький р-н	14,77	30,46	20,43	3,25	0,85
Іршавський р-н	18,47	23,30	27,85	4,94	0,85
Міжгірський р-н	14,5	14,67	38,01	3,47	0,85
Мукачівський р-н	14,29	15,35	39,14	1,78	0,78
Перечинський р-н	16,05	26,12	22,77	3,68	1,18
Рахівський р-н	13,11	22,35	36,91	1,94	0,99
Свалявський р-н	18,87	25,78	20,69	6,98	1,16
Тячівський р-н	29,99	14,08	22,61	4,32	1,49
Ужгородський р-н	12,32	23,61	21,41	3,09	1,21
Хустський р-н	32,9	13,91	19,1	4,66	0,96

* Вибори народних депутатів України 26 березня 2006 р. // http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001; Вибори до Верховної Ради України 2006 року: Інф.-аналіт. збірник. У двох книгах. Книга 1 / Редкол. Я.В.Давидович (голова), М.І.Мельник, М.І.Ставнійчук. — К.: Атіка, 2006. — С. 443, 506–509, 560–563.

Таблиця 22

Результати голосування 26 березня 2006 р., у %, за кандидатів у депутати Закарпатської обласної ради, включених до виборчих списків політичних партій, виборчих блоків політичних партій*

Закарпатська область	Суб'єкти виборчого процесу							
	НСНУ	БЮТ	Партія регіонів	Народний блок Литвина	Партія угорців України	Демократична партія угорців України	СПУ	«Відродження»
	23,1	**19,2**	**11,5**	**5,2**	**3,4**	**3,1**	**3,1**	**2,4**
Міста і райони Закарпатської області								
м. Ужгород	15,4	24,2	7,8	11,0	1,2	1,0	5,1	1,1
м. Берегове	14,0	14,0	11,0	2,3	11,6	11,9	1,8	0,7
м. Мукачеве	29,2	13,4	16,0	2,8	2,3	1,3	2,0	2,4
м. Хуст	18,5	22,6	10,6	5,7	2,6	1,6	4,0	0,9
м. Чоп	15,0	12,1	11,4	4,0	8,3	3,9	1,3	16,9
Берегівський р-н	9,5	7,4	7,6	2,2	20,0	21,5	0,9	3,6
Великоберезнянський р-н	21,1	19,7	6,9	7,1	0,09	0,5	2,5	5,3
Виноградівський р-н	25,0	17,0	10,6	3,2	7,9	5,2	3,0	3,2
Воловецький р-н	15,0	42,9	8,3	3,0	0,05	0,4	1,7	6,0
Іршавський р-н	26,5	22,9	10,5	3,5	0,09	1,7	3,3	2,9
Міжгірський р-н	35,8	14,1	8,6	10,3	0,1	0,6	3,1	1,4
Мукачівський р-н	37,1	16,4	9,3	2,4	2,6	3,4	1,2	2,3
Перечинський р-н	18,9	25,1	11,5	4,1	0,05	0,6	2,7	2,7
Рахівський р-н	34,8	23,0	9,7	4,0	1,0	1,3	1,7	0,8
Свалявський р-н	19,0	28,7	12,0	4,2	0,1	0,7	6,6	1,6
Тячівський р-н	20,8	15,0	18,2	4,0	1,0	1,3	3,3	1,6
Ужгородський р-н	17,6	21,4	7,2	9,4	8,0	6,0	2,4	3,3
Хустський р-н	16,8	14,1	20,5	7,2	2,2	1,0	5,2	0,9

* Пащенко В. Політичне Закарпаття: 15 років вибору. Довідник. — 2006. — С. 127.

Таблиця 23

Кількість депутатських місць у місцевих радах Закарпатської області, здобутих політичними партіями, виборчими блоками політичних партій, за результатами виборів 26 березня 2006 р.*

Суб'єкти виборчого процесу	Закарпатська обласна рада	Міські і районні ради								
		м. Ужгород	м. Берегове	м. Мукачеве	м. Хуст	м. Чоп	Берегівський р-н	Великоберезнянський р-н	Виноградівський р-н	Воловецький р-н
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
НСНУ	30	12	5	20	7	6	13	11	29	7
БЮТ	25	17	5	8	8	4	7	10	15	18
Партія регіонів	15	6	5	11	5	4	13	4	14	4
Народний Блок Литвина	7	8	0	0	2	2	0	4	4	3
СПУ	4	3	2	0	2	0	0	5	6	2
Партія угорців України	5	0	8	2	2	4	27	0	11	0
Демократична партія угорців України	4	0	6				25	0	6	0
Відродження	0	0		2		7	5	3	5	4
«ПОРА»	0	4	2		2	0	0	0	0	0
ПРП	0	0	0	0		0	0	0	0	2
Український народний блок Костенка і Плюща	0	0	0	0	6	0	0	0	0	0
«Християнський рух»	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Опозиційний блок «Не так!»	0	0	1		0	0	0	0	0	3
Блок «Цірика» За майбутнє Тячівщини»	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ПНЕРУ	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0
ЛПУ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ХДПУ	0	0	0	0	0	0	0	3	0	2
«Третя сила»	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Продовження табл. 23

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
«Єдина Україна»	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
СелПУ	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0
Партія зелених України	0	0	2		0	0	0	2	0	0
УРП «Собор»	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
НДП	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
«Демократичний союз»	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0
Українська партія честі, боротьби з корупцією та організованою злочинністю	0	0	0	0		1	0	0	0	0
Всього депутатів	**90**	**50**	**36**	**43**	**36**	**30**	**90**	**45**	**90**	**45**

* Новини Закарпаття. — 2006. — 8 квітня.

Таблиця 24

Представництво населення та виборців районів і міст Закарпатської області депутатами обласної ради (за результатами виборів 26 березня 2006 р.)

№ п/п	Назва територіально-адміністративної одиниці	Кількість населення*	Кількість виборців**	Кількість депутатів*** обласної ради	Кількість виборців в розрахунку на одного депутата
	Закарпатська область	**1242614**	**938315**	**90**	**10426**
1.	м. Ужгород	115158	97917	43	2277
2.	м. Берегове	25000	18847	7	2692
3.	м. Мукачеве	81946	63944	12	5329
4.	м. Хуст	31447	24031	1	24031
5.	м. Чоп	8757	7213	1	7213
6.	Берегівський р-н	52501	40471	2	20236
7.	Великоберезнянський р-н	27342	20723	0	0
8.	Виноградівський р-н	117416	86581	3	28860
9.	Воловецький р-н	24871	19968	0	0
10.	Іршавський р-н	99285	73273	0	0
11.	Міжгірський р-н	48861	36629	1	36629
12.	Мукачівський р-н	99888	76443	4	19111
13.	Перечинський р-н	31486	23554	0	0
14.	Рахівський р-н	90654	67618	5	13524
15.	Свалявський р-н	53975	41434	2	20717
16.	Тячівський р-н	171480	119254	1	119254
17.	Ужгородський р-н	66414	50807	5	10161
18.	Хустський р-н	96133	69608	1	69608
	м.Київ	х	х	2	х

* Кількість постійного населення Закарпатської області станом на 01.01.2006 / Розрахунки Держкомстату // ukrstat.gov.ua

** Вибори до Верховної Ради України 2006 року: Інф.-аналіт. збірник. У двох книгах. Книга 1 / Редкол. Я.В.Давидович (голова), М.І.Мельник, М.І.Ставнійчук. — К.: Атіка, 2006. — С. 464.

*** Особистий склад Закарпатської обласної ради (2006 р) // Поточний архів Закарпатської Обласної Ради.

Таблиця 25

Національний склад депутатів обласної, районних, міських рад Закарпаття (за результатами виборів 26 березня 2006 р.)*

Обласна рада	Українці		Угорці		Румуни		Росіяни		Цигани		Словаки		Німці		Русини	
	депутатів	%	депутатів	%	депутатів	%	депутатів	%	депутатів	%	депутатів	%	депутатів	%	депутатів	%
	77	**85,6**	**10**	**11,1**	**3**	**3,3**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**
Міські і районні ради																
м. Ужгород	45	90,0	1	2,0	0	0	2	4,0	1	2,0	1	2,0	0	0	0	0
м. Берегове	18	50,0	18	50,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
м. Мукачеве	35	81,4	2	4,7,0			3	6,9	0	0	0	0	2	4,7	1	2,3
м. Хуст	35	97,2	1	2,8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
м. Чоп	26	86,7	4	13,3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Берегівський р-н	24	26,7	62	68,9	0	0	4	4,4	0	0	0	0	0	0	0	0
Великоберезнянський р-н	45	100,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Виноградівський р-н	68	75,6	21	23,3	0	0	0	0	1	1,1	0	0	0	0	0	0
Воловецький р-н	45	100,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Іршавський р-н	78	100,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Міжгірський р-н	69	100,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Мукачівський р-н	71	91,0	6	7,7	0	0	1	1,3	0	0	0	0	0	0	0	0
Перечинський р-н	43	95,6	0	0	0	0	0	0	0	0	2	4,4	0	0	0	0
Рахівський р-н	56	88,9	3	4,8	4	6,3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Свалявський р-н	42	100,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Тячівський р-н	65	87,8	1	1,4	8	10,8	0	0	0	0	0	0				
Ужгородський р-н	43	69,4	18	29	0	0	0	0	1	1,6	0	0	0	0	0	0
Хустський р-н	78	100,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Закарпатська область	**963**	**84,1**	**147**	**12,8**	**15**	**1,3**	**10**	**0,9**	**3**	**0,3**	**3**	**0,3**	**2**	**0,2**	**1**	**0,1**

* Табачник Д.В., Попов Г.Д., Воронін В.М., Пилипенко Т.І. Розвиток етнонаціональних відносин в Україні: Стан. Тенденції. Перспективи. — Львів: Світ, 2007. — С. 284.

Таблиця 26

Відомості про мережу церков і релігійних організацій Закарпатської області * (станом на 1 січня 2006 р.)

№ п/п	Церкви і релігійні організації	Кількість зареєстрованих / незареєстрованих релігійних організацій													Кількість			
		Всього		Центри	Управління (єпархії, дієцезії тощо)	Громади		Монастирі	в них черців	Місії	Братства	Духовні навчальні заклади	в них слухачів		Священнослужителів	у тому числі іноземців	Недільних шкіл	Період. видань
		Зареєстр.	Незареєстр			Зареєстр.	Незареєстр						Зареєстр.	Незареєст.				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1	Українська православна церква	593	0	0	2	557	0	28	323	0	4	2	113	0	544	0	310	3
2	Українська православна церква КП	24	0	0	1	23	0	0	0	0	0	0	0	0	36	0	0	0
3	Українська автокефальна православна церква	2	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
4	Руська православна старообрядницька церква (безпопівська згода)	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
5	Інші православні релігійні організації	3	2	0	0	3	2	0	0	0	0	0	0	0	4	1	0	0
6	Греко-католицька церква	381	2	0	1	368	2	10	61	0	1	1	181	0	219	17	120	1
7	Римо-католицька церква	92	6	0	1	82	6	8	30	0	0	1	68	0	28	15	80	2
8	Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів	73	1	0	1	68	1	0	0	3	0	1	0	250	55	1	68	1

Продовження табл. 26

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
9	Релігійні організації євангельських християн	5	1	0	0	4	1	0	0	1	0	0	0	0	5	0	0	0
10	Всеукраїнський союз церков віри євангельської-п'ятидесятників	49	6	0	1	46	6	0	0	2	0	0	0	0	48	0	41	1
11	Союз вільних церков християн євангельської віри	8	10	0	1	7	10	0	0	0	0	0	0	0	22	0	8	0
12	Релігійні організації Союзу Церкви Божої України	13	2	0	0	13	2	0	0	0	0	0	0	0	11	0	8	1
13	Інші релігійні організації християн віри євангельської	10	8	1	0	9	8	0	0	0	0	0	0	0	12	2	6	1
14	Релігійні організації Церкви Живого Бога	42	1	0	1	41	1	0	0	0	0	0	0	0	31	0	27	1
15	Інші харизматичні релігійні організації	9	7	0	0	7	7	0	0	0	2	0	0	0	5	0	0	1
16	Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня	50	2	0	0	49	2	0	0	0	1	0	0	0	24	1	41	0
17	Церква адвентистів сьомого дня реформаційного руху в Україні	6	5	0	0	6	5	0	0	0	0	0	0	0	7	0	0	0
18	Релігійні організації свідків Єгови в Україні	60	104	0	0	60	104	0	0	0	0	0	0	0	416	0	0	0
19	Новоапостольська церква	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	0	0

Закінчення табл. 26

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
20	Церква Ісуса Христа святих останніх днів	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
21	Закарпатська реформатська церква	115	1	1	3	111	1	0	0	0	0	0	0	0	67	5	111	1
22	Об'єднання іудейських релігійних організацій України	3	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
23	Релігійні організації прогресивного іудаїзму	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
24	Інші іудейські релігійні організації	6	0	0	0	6	0	0	0	0	0	0	0	0	6	2	4	2
25	Духовне управління мусульман України	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0
26	Релігійні організації Товариства Свідомості Крішни	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
27	Релігійні організації буддистів	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
28	Релігійні організації Рідної української національної віри	1	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0
29	Вірменська апостольська церква	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
30	Інші окремі незалежні релігійні організації	16	27	1	0	14	27	0	0	0	1	0	0	0	38	0	5	1
	Всього по області	**1569**	**186**	**3**	**12**	**1488**	**186**	**46**	**414**	**6**	**9**	**5**	**362**	**250**	**1586**	**47**	**829**	**16**
	Всього по Україні	**30507**	**1679**	**71**	**228**	**29262**	**1679**	**386**	**6132**	**309**	**76**	**175**	**9721**	**10727**	**28431**	**773**	**12522**	**357**

* Складено за: Виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають із її членства в Раді Європи: Збірник матеріалів круглого столу / Ред. кол.: І.В.Бондарчук. — гол. ред. та ін. — К.: Світ Знань, 2006. — С. 72, 74, 76, 78, 80, 84, 86, 88, 90 96, 98, 100, 102, 106, 110, 112, 114, 116, 118, 122, 124, 128, 132, 136, 138, 141, 144, 146, 150, 154, 156.

Діаграма 1

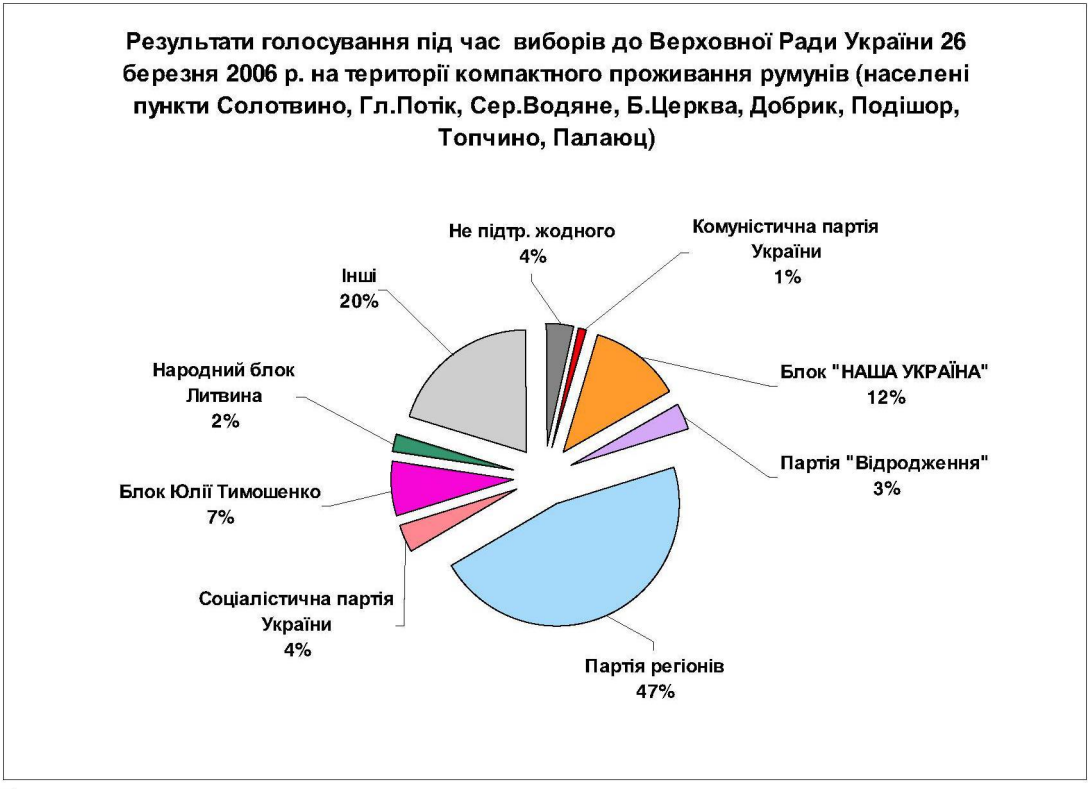

Розраховано й складено за джерелом: Результати голосування по дільницях // www.cvk.gov.ua

Діаграма 2

Результати голосування під час виборів до Верховної Ради України 26 березня 2006 р. на території компактного проживання словаків (населений пункт Гута)

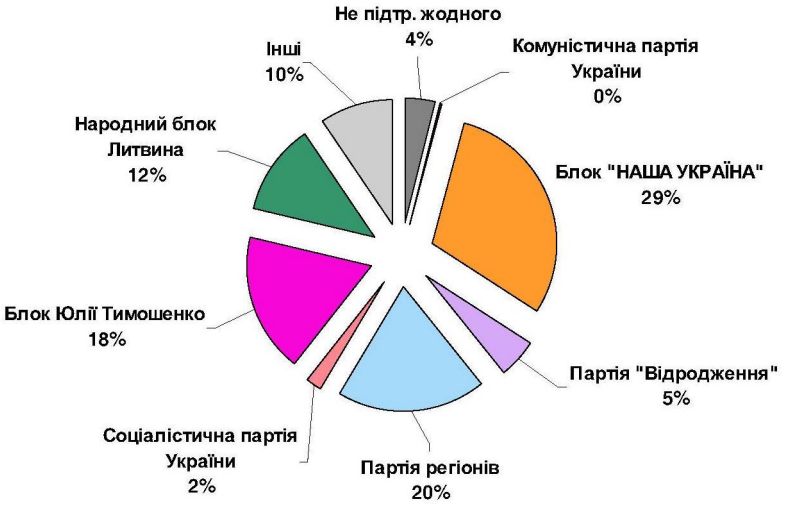

Розраховано й складено за джерелом: Результати голосування по дільницях // www.cvk.gov.ua

Діаграма 3

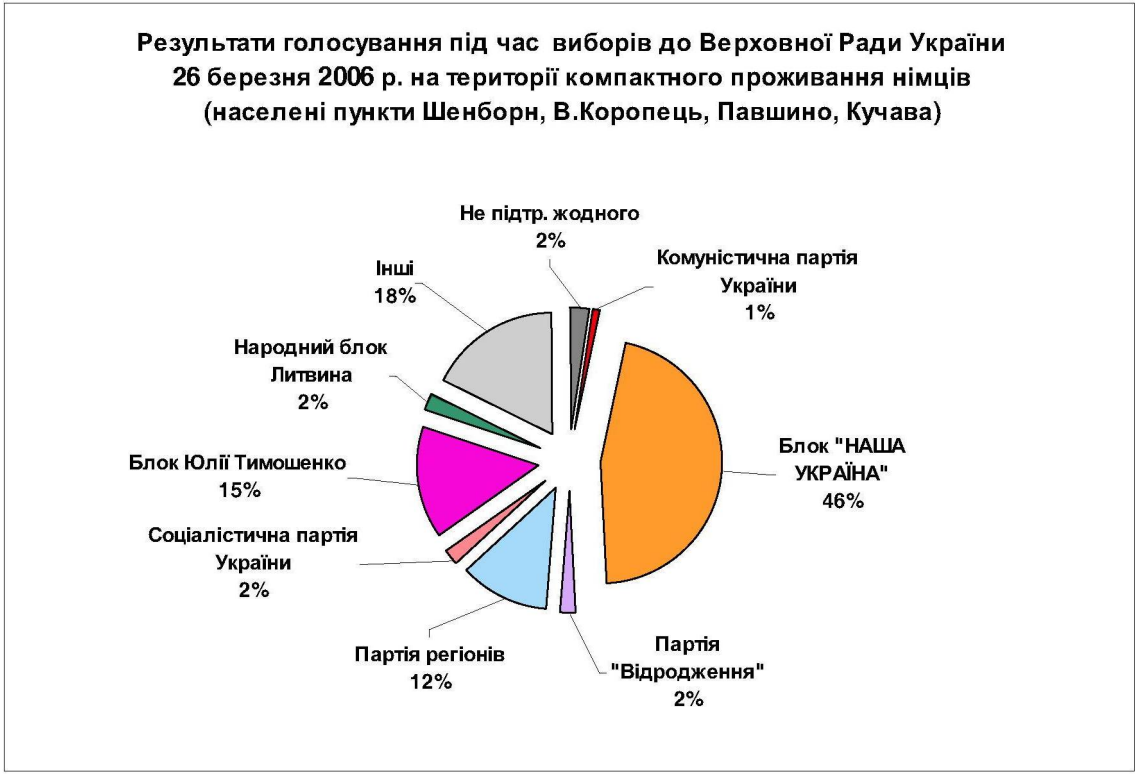

Розраховано й складено за джерелом: Результати голосування по дільницях // www.cvk.gov.ua

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЗАКАРПАТТЯ В ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ

Монографія

Редактор — С. Носова
Комп'ютерне складання — Т. Фурса

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 39,47. Обл.-вид. арк. 38,12.
Підписано до друку 6.10.2008. Зам. №

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net

Адміністративно-територіальний п

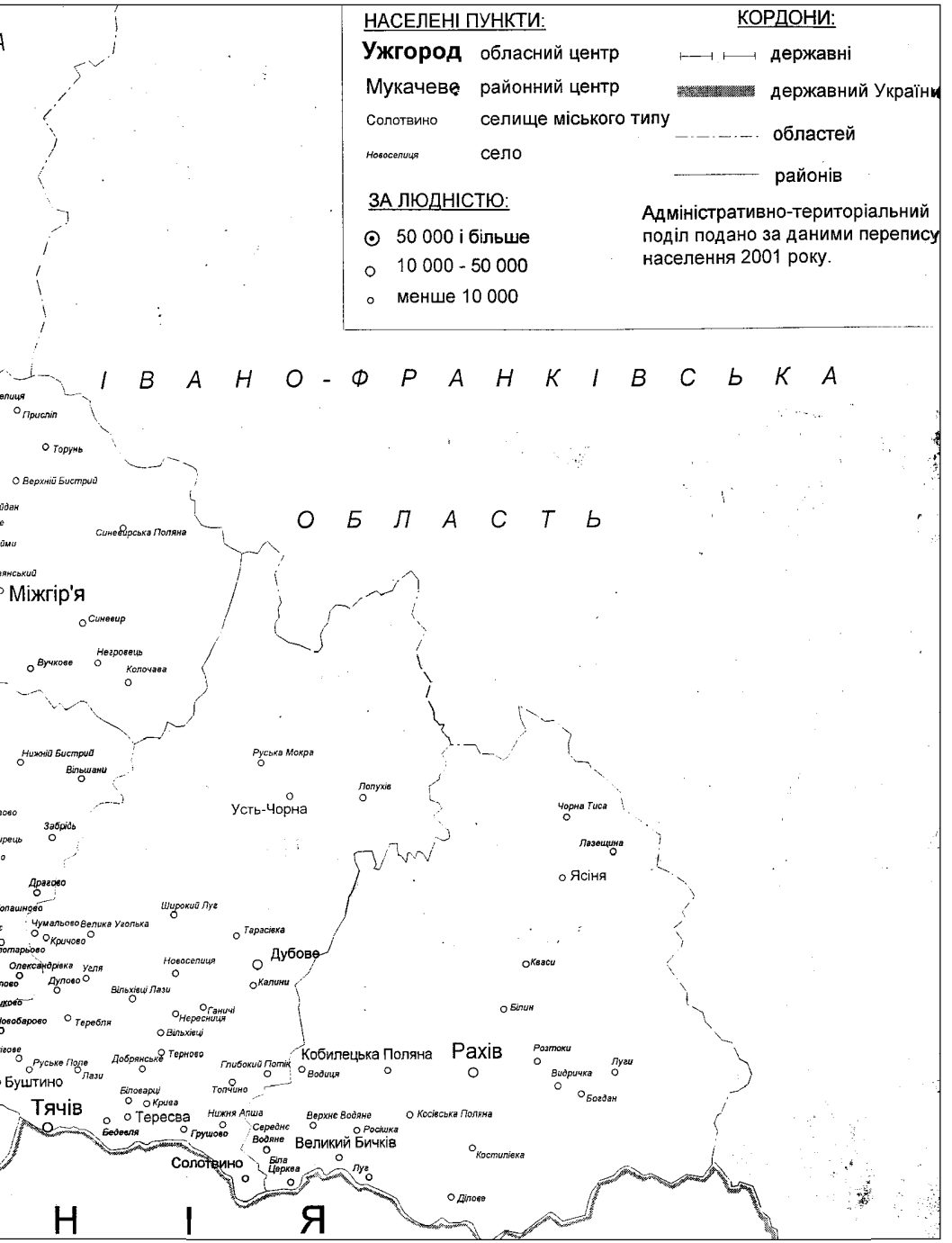

оділ Закарпатської обл. на 2001 р.